

ФИЛОСОФИЯДАН ҚИСҚАЧА ЛУҒАТ

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЯТИ
Тошкент — 1973

РУСТАМ АБДУРАҲМОНОВ
таржимаси

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
ЎзССР Фанлар академиясининг
мухбир аъзоси,
фалсафа фанлари доктори,
профессор М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

«Философиядан қисқача луғат» таржима қўл-
ёзмаси таҳрир қилинган вақтда профессор **М. М.**
Хайруллаев томонидан шарқ философиясига оид
изоҳлар билан китоб ҳажми ҳазм қилган дара-
жада тўлдирилди.

Философиядан қисқача луғат. Р. Абдураҳмонов тарж. Масъул муҳаррир
фалсафа фанлари д-ри, проф. М. М. Хайруллаев. Т., «Ўзбекистон», 1973.
432 б.

Краткий словарь по философии.

1(03)

01—5—2 41
К — М 351 (06) 73 20—72

РЕДАКЦИЯДАН

Бу луғатни нашр этишдан мақсад — китобхонга философия дарсликларида ва дарслик қўлланмаларида, оммавий философик адабиётда энг кўп ишлатиладиган асосий тушунчалар ва терминларни тушунтириб берадиган, содда тилда ёзилган ва фойдаланишга қулай бўлган справочник — маълумотнома беришдир. Луғат партия ўқуви системасидаги тингловчиларга, студентларга, шунингдек марксча-ленинча философия асосларини мустақил ўрганишга интилувчиларнинг ҳаммасига фойдали бўлади. Ушбу китобни тайёрлаётганда редакция ва нашриёт кейинги йилларда кенг китобхонлар оmmasига мўлжаллаб чиқарилган эстетика, этика, атензм, илмий коммунизм луғатларини назарда тутиб иш кўрдилар. Шунинг учун ҳам луғатда ўзига хос философик тушунчаларга, диалектик ва тарихий материализм проблемаларига катта ўрин берилди. Луғатда тарихий-философик материал ҳам бўлиб, бир қанча мақолалар ҳозирги замон буржуа философияси ва социологиясининг асосий йўналишларини танқид қилишга бағишланган. Китобда исмлар кўрсаткичи берилиб, унда мақолаларда тилга олинган философлар,

социологлар ва шу кабилар ҳақида қисқача маълумот берилди.

Луғатнинг ушбу нашри тақризчиларнинг мулоҳазалари ва китобхонларнинг таклифларини назарда тутган ҳолда янада ишлаб тулдирилди, мақолалар янгиланди, уларнинг таркиби бирмунча кенгайтирилди.

Луғатда баъзи қисқартувлар қўлланилади. Чунончи, мақола-нинг номини тўлиқ бериш ўрнига унинг текстда мазкур номни ифодаловчи сўзларнинг биринчи ҳарфларигина келтирилади. Текстда тилга олинган бошқа мақолалар *курсив* билан берилди.

Редакция ўз фикрлари ва истакларини билдириб, луғат устида бундан кейин олиб бориладиган ишимизга ёрдам қилган китобхонларга миннатдорлик билдиради.

АБАДИЯ ҲАҚИҚАТ (Вечная истина) — абсолют ҳақиқат маъноларидан бири (*Абсолют ва нисбий ҳақиқат*). Илмий тадқиқот, одатда, нисбий ҳақиқатларни аниқлашга олиб келади, сунгра улар ўзгариб, аниқ ва равшан бўлади. Бироқ бу ҳақиқатларда шундай элементлар ҳам бўладики, улар воқеликни тўғри акс эттиради ва илм-фаннинг янада ривожланиши билан ўзгармайди. Худди ана шулар абадий ҳақиқатлар деб аталади. Қатъий аниқланган айрим фактлар, аллақачон содир бўлган воқеалар ҳақидаги билимлар, мас., биринчи сунъий Ер йўлдошининг учирлиши, Л. Н. Толстойнинг вафот этганлиги ва шу қабилар ҳам абадий ҳақиқатлар жумласига киради. Бу хилдаги ҳақиқатлар ҳамisha эски гап бўлиб ва илмий билиш учун муҳим қимматга эга бўлмайди.

АБСОЛЮТ (лат. *absolutus* — мутлақ, ўз-ўзинча мавжуд) — идеалистик философияда ишлатиладиган тушунча бўлиб, маъноси — ҳеч нима билан чекланмаган, белгиланмаган, мустақил ва ўз-ўзинча ҳаракат қилувчи «моҳият» демакдир. Масалан, Платонда бу — идеялардир, схоластларда — ҳеч нима билан чекланмаган, аммо бутун мавжудотни яратадиган худодир, Гегелда — оламий руҳ бўлиб, бу руҳ ўзининг диалектик ҳаракатида ҳамма нарсаннинг: табиат, инсоният тарихи, тафаккурнинг бирламчи манбаи бўлиб қолади. Ҳозирги вақтда А. тушунчасини позитивистик оқимлар ва *эксистенциализм* тарафдорлари танқид қилмоқдалар. Аммо марксча философия бу тушунчани чинакам илмий нуқта назардан танқид қилади. Оддий тушунишда абсолют — шак-шубҳасиз, мутлақ, сўзсиз демакдир. Нисбий, чекланган, ўткинчи ва ш. к. унга қарама-қарши тушунчалардир.

АБСОЛЮТ ВА НИСБИЙ ҲАҚИҚАТ (Абсолютная и относительная истина) — билишнинг, *объектив ҳақиқатга* эришишнинг диалектик характерини акс эттирувчи философий категориядир. Инсонни қуршаб олган, инсон билиб олаётган ва ўзгартираётган олам ниҳоясиз ва битмас-туганмасдир. Макон ва замонда ўзининг ниҳоясизлиги жиҳатидан фақат коннотатива битмас-туганмас эмас, балки ҳар қандай моддий объект ҳам битмас-туганмасдир, чунки унинг бошқа предметлар билан алоқаси. муносабати ва ўзаро таъсири бениҳоядир, унинг структураси битмас-туганмас ва чексиз мурак-

кабдир. «Атом сингари, электрон ҳам битмас-туганмасдир, табиат ниҳоясиздир...» (Ленин). Шуниси ҳам борки, ҳар қандай предмет, ҳар қандай ҳодиса, бутун табиат сингари, узлуксиз ҳаракат қилиб, ўзгариб туради. Шу сабабли инсоннинг билиши барча табиат ҳодисаларини бирданига тушуниш ва изоҳлашга қодир бўлиш у ёқда турсин, ҳатто ҳар қандай айрим предметга ёки ҳодисага мутлақо тўла, тугал-тўқис изоҳ беришга ҳам қодир эмасдир. Бу ҳам инсон билишининг тарихи характери натижасида содир бўлади. Айрим кишиларнинггина эмас, балки бутун-бутун авлодларнинг ҳам билиш имкониятлари тарихий шарт-шароитлар билан: ишлаб чиқариш, техника, илм-фан тараққиётининг эришилган даражаси билан чекланган бўлади. Шу сабабли инсон билиш жараёнида бутун коинотни бирданига, охиригача тушуниб олишга ҳақиқатан қодир эмасдир; инсон коинотнинг баъзи умумий хусусиятларини очиб билан чекланган ҳолда ё айрим объектларни, ёки уларнинг мажмуини характерловчи айрим томонларни, муносабатларни, қонуниятларни ўрганиш йўлидан бораверади. Бу йўлда инсоннинг билиши учун принцип нуқтан назаридан ҳеч қандай тўсиқ-тўғаноқ мавжуд эмас, пайдо бўлган қийинчиликлар ва тўсиқларни ҳамisha енгиш мумкин бўлади. Ҳар қандай ҳодисани, у нечоғлиқ муаммо бўлмасин, пировард натижада тушуниб олиш ва изоҳлаб бериш мумкиндир. Билиб бўлмайдиган нарса йўқ, фақат бугунчалик билиб олинмаган нарсалар бор, аммо ривожланиб бораётган инсоният ва унинг илм-фани уларни эртага билиб олади. А. ва н. ҳ. ҳақидаги диалектик-материалистик таълимот ниҳоясиз ва битмас-туганмас табиатни билишнинг худди ана шу мураккаб характерини очиб беради. Бу таълимот билиб олинган нарса билан илм-фан тараққиёти натижасида билиб олинмаган нарса ўртасидаги, билимларимиз маъмунида тўғри бўлган ва бундан кейин ўзгармайдиган нарса билан муқаррар равишда аниқланадиган, ўзгартириладиган ёки рад этиладиган нарса ўртасидаги инсбатни ифодалайди. Ана шу жиҳатдан «абсолют ҳақиқат» ва «нисбий ҳақиқат» терминларининг икки хил маъноси борлиги ҳақида сўзлаш мумкин. Биринчидан, абсолют ҳақиқат — бутун воқеликни тўла, тугал-тўқис билиш демакдир, аммо амалий жиҳатдан бундай билишга эришиш мумкин эмас ва у фақат илмий билишнинг мақсади сифатидагина майдонга чиқади; нисбий ҳақиқат—бу билимларимизнинг нотўлиқлиги, нотугаллигидир. Иккинчи томондан, тевақаратрофдаги оламнинг конкрет ҳодисаларини ва томонларини ўрганиб бориш жараёнида инсон тадқиқ қилинаётган объектларнинг бирон-бир хусусиятларини тўғри акс эттирадиган ва илм-фаннинг янада ривожланиши натижасида рад қилиб бўлмайдиган маълумотлар олиши мумкин. Билимларимизнинг ана шу тўғри элементларини ҳам абсолют ҳақиқатлар деб қараш мумкин. Воқеликни ноаниқ акс эттирадиган ва бундан кейин ўзгартиш ёки аниқлаш мумкин

бўладиган билимлар эса фақат нисбий ҳақиқатлардир, холос. Мас., «дунё биносининг энг майда гиштчалари» — атомлар ҳақидаги, яъни модданинг энг сўнгги, ўзгармас ва бўлинмас зарралари ҳақидаги аитик замондан қолган таълимот узоқ вақтгача ҳақиқат деб билинган эди ҳамда физика ва химиянинг мазкур гипотезадан чиқарган ҳулосалари маълум даражада экспериментал равишда тасдиқланган эди. Бироқ, бу хилдаги тасавурларнинг ҳақиқатлиги нисбий бўлиб чиқди, илм-фаннинг янада ривожланиши натижасида аниқландики, атомлар бўлинар экан, улар мураккаб структурага эга экан, *оламнинг физик картинасида* «энг сўнгги» маълум моддий объектлар сифатида уларнинг ўрнини эгаллаган энг майда зарралар (элементар зарралар) эса ўзгариш ва бир-бирига айланиш қобилиятига молик экан. Лекин фаннинг атомлар ҳақидаги илгариги тасавурларида абсолют ҳақиқат элементлари ҳам бор эди, чунки улар бир жиҳатдан тўғри бўлиб чиқди: химиявий ўзгаришларда атомлар ҳақиқатан ҳам бўлинмасдир. Шундай қилиб, диалектик материализм илмий ҳақиқатларнинг нисбий характерини, билмларимизнинг нотугаллигини эътироф этади. Бироқ *релятивизмдан* фарqli ўлароқ, диалектик материализм, бизнинг билимларимиз фақат нисбийдир, уларда ҳеч қандай абсолют ҳақиқат элементлари йўқдир, деб ҳисобламайди. «...Иисон тафаккури ўз табиатига кўра бизга абсолют ҳақиқатни очиб бера олади ва бермоқда, бу абсолют ҳақиқат нисбий ҳақиқатлар мажмуидан таркиб топади. Илм-фан тараққиётидаги ҳар бир босқич абсолют ҳақиқатнинг бу мажмуига янги зарралар қўшади, лекин ҳар бир илмий қонданинг ҳақиқат донраси нисбий бўлиб, билимнинг янада ўсиб бориши билан гоҳ кенгайиб, гоҳ тарайиб туради» (Ленин). Билимларимизнинг нисбийлигини, чекланганлигини таъкидлаш уларнинг доғмаларга, ўлик, қотиб қолган схемаларга айланиб кетишига йўл қўймайди. Илмий назарияларда абсолют ҳақиқат элементларининг мавжудлиги бу назариялар қандайдир ўзбошимча, субъектив нарса эмаслигидан, бизнинг билишимиз объектив оламнинг тобора аниқроқ, тобора чуқурроқ инъикоси процессидан иборат эканлигидан далолат беради.

АБСТРАКТЛИК ВА КОНКРЕТЛИК (лат. abstractio — узоқлашув, мавҳумлик; concretio — қуюқлашув) — философик категориялар бўлиб, улар тараққиётнинг диалектик жиҳатдан ўзаро алоқадор бўлган турли моментларини ифодалайди. Абстракт предметнинг ривож топмаган ҳолати бўлиб, бу пайтда унинг ҳамма хоссалари, хусусиятлари ҳали батамом яққол очилмаган бўлади, конкретлик эса — предметнинг узвий бутунлигидан, унинг томонлари ва боғланишларининг бутун хилма-хиллигидан иборат. А. билан к. ўртасидаги фарқ нисбийдир. Конкрет бир бутун предмет, агар у умум-

мироқ системанинг бир қисми деб қаралса, абстракт бўлиб чиқиши мумкин. Мас., биологик вужуд бўлган инсон — мураккаб структурadır. Бу структура функцияларининг пиҳоятда хилма-хиллиги, мураккаб биохимиявий процессларнинг мажмуи билан характерланади. Шу билан бирга инсон, агар у боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатлар нуқтаи назаридан олиб қараладиган бўлса, бунда унинг биологик табиати одамларда кўп жиҳатдан бир хилда бўлган абстракт томондан кўзга ташлапади. А. ва к. асосан предметлар ҳақидаги назарий билимини тавсифлаш учун хизмат қилади. Абстракт деганда нотўлиқ, бир ёқлама билим тушунилади. Бу билим конкрет предметларнинг айрим томонларини, белгиларини, аломатларини акс эттиради ва уларнинг бошқа томонлари ва хусусиятларини назардан соқит қилади. Бу эса предметларнинг хусусиятларини соф ҳолида олиб қараш ва уларнинг ҳар қандай ўткинчи, тасодифий таъсирлардан холи тасаввур этиш имкониятини туғдиради. Бироқ бунда предмет бўлакларга бўлиниб кетади, ўзининг бир бутунлигини, томонларининг ички белгиланишини йўқотади. Ваҳоланки, билиш конкрет бўлгандагина, воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларни «уларнинг жонли ҳаётида», улар томонларининг яхлит бирлигида очиб берган тақдирдагина у ҳақиқатдир. Бундай конкрет билим бирданга қўлга киритилмайди. Бу билим фикр ҳаракатининг предмети бир томонлама, абстракт аниқлашлардан тобора мураккаброқ, диалектик зидма-зид аниқлашларга қараб бориши натижасидир. Фикр ҳаракатининг бу процессиш абстрактликдан конкретликка қараб юқорилаб бориш деб атайдилар. Бу процессни биринчи бўлиб умумий тарзда Гегель тасвирлаган бўлса-да, лекин уни идеалистик формада, конкрет предметларнинг ўзини бу процессда фикр вужудга келтиради, туғдиради деб кўрсатган эди. Ҳақиқатда эса конкрет яхлит тарзда бу предметлар ҳар қандай билишдан олдин мавжуддир, абстрактликдан конкретликка қараб юқорилаб бориши йўлидаги тафаккурда эса улар руҳан, фикран ҳосил қилинади, тасаввур этилади. «Конкретлик шунинг учун конкретки, у кўп аниқлашларнинг синтезидан, демак, хилма-хиллик бирлигидан иборатдир». Бишбарин, тафаккурда у бошланғич нуқта тарзида эмас, балки синтез тарзида, натижа тарзида юз беради, аммо, аслини суриштирганда у ҳақиқий бошланғич нуқтадан ва, бунинг натижасида, мушоҳада ва тасаввурнинг бошланғич нуқтасидан ҳам иборатдир» (Маркс). Предмети фикрда жонли бир бутун тарзида тасаввур этиш унинг айрим томонларини акс эттирувчи абстракцияларни жамлаш, санаб чиқиш деган маънони билдирмайди. Бу процессда уларнинг бир ёқламалиги, яккаланганлиги бартараф этилади ва улар шундай бир изчилликда жойлаштириладики, бу изчиллик предметнинг ўзидаги томонларнинг ички боғланишини ва унинг тараққиёт процессини акс эттиради. Абстрактликдан конкрет-

ликка қараб юқорилаб боришнинг янми методини биринчи бўлиб Маркс капиталистик жамиятни анализ қилганда татбиқ этди. У анализни капиталистик ишлаб чиқариш усули учун характерли бўлган энг оддий, абстракт муносабатдан, яъни товарларни айир-бошлашдан ва уларнинг қийматидан бошлади. Маркс ана шу ибтидоий «иқтисодий ҳужайрача»дан бошлаб, пул, капитал, қўшимча қиймат, фойда, ишлаб чиқариш баҳоси, рента ва ш. к. категорияларда ифодаланган мураккаброқ иқтисодий боғланишларга ўтди ва шу тариқа капитализм ишлаб чиқариш муносабатларининг бутун системасини қадам-қадама очиб ташлади, «бутун капиталистик ижтимоий формацияни жонли тарзда» (Ленин) кўрсатиб берди. Шу билан бирга капитализм ривожланаётган яхлит организм тарзида ҳам, яъни унинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва муқаррар ҳалок бўлиши процессида кўрсатиб берилган эди. Предметни абстрактликдан конкретликка қараб юқорилаб бориш методи билан тасаввур қилишда хилма-хил усуллар қўлланилади: абстракциянинг турли формалари (*Абстракция*), *анализ ва синтез*, *тарихий ва мантқиқий* ва ш. к. формалар татбиқ этилади. Бунда билим биргина тафаккур доирасида қолмайди. Бунда билиш эмпирик кузатиш материалдан фойдаланиши, реал фактларга, практикага доимо мурожаат қилиб туриши лозим, бусиз предметнинг конкрет яхлит тарзда тўғри манзарасини ҳосил қилиш мумкин эмас.

АБСТРАКЦИЯ (лат. abstractio — узоқлашув, мавҳумлик) — предметнинг баъзи хусусиятлари ва боғланишларини фикран ажратиб ҳақиқатдан унинг бошқа хусусиятлари ва боғланишларини назардан соқит қилиш процесси. Ана шу процесс натижасида ҳосил қилинган *тушунча* ҳам А. деб аталади. А. ёрдами билан ажратилган хусусиятларни биз ўз-ўзлигича, фақат бошқа хусусиятлардангина эмас, балки шу хусусиятларнинг эгаси бўлмиш предметларнинг ўзиндан ҳам ажратилган ҳолда фикр қиламиз. Илм-фанда қўлланиладиган кўпдан-кўп тушунчалар: миқдор, тезлик, қиймат, иссиқлик ва ш. к. ана шу тарзда пайдо бўлади. Дафъатан қараганда А. да биз предмет ва ҳодисалардан четлашамиз, узоқлашамиз. Ҳақиқатда эса бундай узоқлашув мазкур предмет ва ҳодисаларнинг табиғатига чуқурроқ кириш имкониятини беради. Ҳиссий мушоадада фақатгина тафовутларни кўрган жойда А. турли конкрет предметлар учун умумий бўлган белгиларни ажратиб кўрсатиш имконини беради. Фанда татбиқ этиладиган тушунчалар — «*қисқартишлардан* иборат бўлиб, бу қисқартишларда биз, уларнинг умумий хусусиятларига мувофиқ равишда: кўнгина турлича ҳиссий тасаввур қилинадиган нарсаларни қамраб оламиз» (Энгельс). А. турлича қўшимча таъсирлардан йироқлашган ҳолда, предметларнинг асосий, муҳим белгиларини ажратиб олиб, «соф ҳолида» қараб чиқиш ва, шундай қилиб, уларнинг ривожланиш қонуният-

ларини аниқлаш имкониятини беради. Абстракцияларда буюмларнинг айрим томонларни қайд қилинибгина қолинмайди, фикр ҳаракати жараёнида улар предметларни тўла бутунлигича, конкретлигича тасаввур қилишга ёрдамлашади (*Абстрактлик ва конкретлик*). Тафаккурнинг абстракциялаш фаолияти инсонда ижтимоий практика жараёнида, меҳнатда ташкил топди. Инсон предметга таъсир кўрсатганда уни бошқа предметлардан ажратади, уни объектив хусусиятларига мувофиқ қисмларга бўлади. Инсон бу ишларни фикран бажаришни, нарсаларнинг муҳим белгиларини мияга жо қилишни аста-секин ўрганиб олди. Амалий фаолият мураккаблашиб, кенгайиб борган сари инсоннинг абстракциялаш қобилияти ҳам такомиллашиб боради. Практика эҳтиёжлари пировард натижада турли фанлар бирон-бир абстракцияларни вужудга келтириб, предметларнинг ва ҳодисаларнинг кўпдан-кўп хусусиятларидан қайсыларини ажратиб кўрсатишни аниқлаб беради. Чунончи, геометрия жисмларнинг ташқи фазовий формалари ва муносабатларини ўрганади, химия эса моддаларнинг ички структурасига, уларнинг бир-бирларига айланиш процессларига кириб боради, сиёсий иқтисод эътиборни одамларнинг ишлаб чиқариш муносабатларига, уларнинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларига қаратади, психология эса диққатни одамлар онгининг хусусиятларига, психик фаолиятига ва ш. к. жалб этади. Практика шунингдек нарсаларнинг объектив хусусиятлари ва муносабатлари илм-фан тушунчаларида қанчалик тўғри акс этишини ҳам аниқлашга имкон беради. А. нинг табиати ва келиб чиқишини диалектик-материалистик тушуниш идеалистик тушунишга қарама-қаршдир. Ҳозирги замон идеалистик философияси (мас., *неопозитивизм*) А. ни амалий фаолиятдан ҳам, нарсаларнинг ўзидан ҳам бутунлай ажратиб қўяди, уни фақат ўзбошимча фикрий фаолиятнинг маҳсули деб қарайди. Бу хил тушунишда А., аслда, ўзининг билим бериш қимматини йўқотади, ташқи олам предметлари ва ҳодисаларининг моҳиятига кириш учун муҳим қурол бўлмай қолади.

АГНОСТИЦИЗМ (грек. agnostos — билиб бўлмайдиган) — таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра, инсон нарсаларнинг моҳиятини билишга, улар ҳақида аниқ билимга эга бўлишга қодир эмасдир. «А» терминини инглиз олими Гексли жорий этган. Философия тарихида Юм ва Кант А. нинг классик вакилларилир. Юмнинг фикрича, инсон фақат ўз сезгилари билан иш кўради, шунинг учун у ташқи олам тўғрисида: унинг ҳақиқатда бор-йўқлигини ҳам, унинг қандайлигини ҳам асло билолмайди. Кант, гарчи нарсаларнинг объектив мавжудлигини эътироф этса-да, лекин уларнинг моҳиятини билиш мумкин эмас деб ҳисобларди («*Нарса ўзидан*»). Унинг фикрича, инсон фаросат ва ақл ёрдами билан фақат ҳодисаларни (феноменларни) билишга қодирдир. Шу билан бирга

нарсаларнинг бизга қандай кўриниши, уларни биз қандай кўришимиз, Кантнинг фикрича, нарсаларнинг ўз хоссалари билан эмас, балки бизнинг билишимиз формаларининг хусусиятлари билан белгиланади. У империализм давридаги буржуа философиясида кенг ёйилди. У *неокантчилик, неопозитивизм, прагматизм, экзистенциализм* ва шу каби философия оқимларга бирон-бир тарзда хосдир. А. бунда, мас., билишни фақат бевосита тажрибада, илмий экспериментда ҳосил қилинган нарсаларни (ва лекин субъектнинг тасаввурлари, фикрлари, тили доирасидан ташқари чиқмайдиган нарсаларни) ёки «экзистенциал тарзда» ҳосил қилинган, яъни инсоннинг мавжудлиги нуқтаи назаридангина аглаш мумкин бўлган нарсаларни тадқиқ қилишдан иборат қилиб қўйишга уринишларда намоён бўлади. Қолган ҳаммаси бемаъни ақл сотиш, «мета-физика» деб эълон қилинади. Аслини олганда, ҳозирги замон агностиклари фанни гипотезаларни илгари суриш, ҳуқуқидан сиртқи фактлар билан чегараланмай, нарсаларнинг ичкарасига чуқур кирувчи назарияларни ишлаб чиқиш ҳуқуқидан махрум қилишга уринмоқдалар. Агностиклар, инсон олам ҳақида тўла, тугал билимга эга эмас, унинг билими, тараққиётнинг маълум босқичидаги билимлари чеклангандир (улар, мас., ишлаб чиқариш тараққиётининг даражаси тақозосига боғлиқдир), деган фактни мутлақ қилиб қўядилар, ҳаддан ташқари бўрттирадилар. А. негизда *моҳият* билан *ҳодисанинг* ўртасидаги алоқадорликни инкор қилиш ҳам бор. А., предметнинг моҳияти юзада турмайди, ҳодиса билан мос келмайди, деган фактни асос қилиб олиб, улар ўртасида ўтиб бўлмас жар қазиди. Илм-фан гоят катта ютуқларга эга бўлган ҳозирги даврда А. нинг тарқалиши сабаблари тўғрисида сўзлаганда, унга реакцион синфларнинг идеологлари томонидан кўрсатилаётган ёрдамни унутмаслик керак, чунки реакцион синфларнинг идеологлари омманинг ижтимоий тараққиёт истиқболлари тўғрисида аниқ билимларга эга бўлишидан манфаатдор эмасдилар. А. ақл-идроқ, илм-фан кучига шубҳа туғдириш билан диний эътиқод учун ўрин ҳозирлаб беради, диннинг ўзинга хос бир таянчи бўлиб хизмат қилади. А. га бериладиган энг қатъий раддия одамларнинг амалий фаолиятидир. Инсон товарак-атрофдаги предметларга таъсир кўрсатганда уларнинг моҳиятига киради, улар ҳақида аниқ билимлар олади. «Агар биз табиатнинг муайян бир ҳодисаси ҳақидаги тушунчанинг тўғри эканлигини бу ҳодисани ўзимиз вужудга келтиришимиз, бу ҳодисани унинг ўз шароитидан юзага чиқаришимиз ва, бунинг устига, уни ўз мақсадларимизга хизмат қилишга мажбур этишимиз билан исбот қилар эканмиз, у вақтда Кантнинг пайкаб бўлмайдиган «нарсა ўзида»сининг умри тугайди» (Энгельс).

АЙРИМЛИК, УМУМИЯЛИК, ХУСУСИЯЛИК (Единичное, всеобщее, особенное) — предметнинг диалектик тарзда ўзаро алоқадор

характеристикалари бўлиб, улар мазкур предметнинг бошқа предметларга бўлган муносабатларининг турли формаларини ифодалайди. Айримлик предметнинг сифат муайянлигини, унинг индивидуаллигини, ўзига хослигини, мақоний ва замонавий аниқлигини ва шу каби хоссаларини кўрсатади. Фақат икки предмет, ҳодисани бир-бирига таққослаб, улардан ҳар бирининг ўзига хослигини аниқлаш, айримликни пайқаш мумкин. Умумийлик, биринчидан, ҳамма ҳодисаларда такрорланадиган баъзи хусусиятларни, аynи бир туркумдаги предметларга хос бўлган белгини ифодалайди (абстракт-умумийлик); иккинчидан, барча айрим ҳодисаларнинг мавжудлиги ва рибозланиш қонунини ифодалайди (конкрет-умумийлик). Абстракт-умумийлик предметнинг моҳиятини акс эттирмайди. Фақат конкрет-умумийлик хусусийликнинг, индивидуалликнинг, айримликнинг бутун бой мазмунини ўзида гавдалантиради; у ҳодисаларнинг хилма-хиллигини бирор тарздаги бирликка боғлайдиган қонунда мавжуддир ва уни предметнинг ўзaro муносабатларининг ривож топган системасида аниқлаб олиш мумкиндир. Айримлик аниқлаб олинмаган икки предмет ўртасидаги муносабат — муносабатларнинг мазкур ривож топган системасининг бир моментидир. Шунинг ўзи билан айримлик умумийликнинг воқеликда мавжуд бўлишининг зарур формаси сифатида намоён бўлади. Шу сабабдан айримлик билан умумийлик диалектик тарзда ўзарo алоқадор бўлиб, ўзарo бир-бирига ўтиб туради. «...Айримлик умумийликка олиб борадиган алоқадорликдан бошқача тарзда мавжуд бўлмайди... умумийликка нотулиқ равишда дохил бўлади ва ҳоказо ва ҳоказо... Ҳар қандай айримлик бошқа хилдаги айримликлар билан (нарсалар, ҳодисалар, процесслар ва шу кабилар билан) минглапча ўтишлар орқали боғлиқдир» (Ленин). Чунончи, Петровнинг ўзига хослигини аниқламоқ учун уни Иванов билан таққослаб кўрмоқ керак. Мазкур икки кишини таққослаб кўргандагина улардан ҳар бирининг индивидуаллигини билиш мумкин. Улар ўртасидаги умумийликни топмоқ учун эса энди икки кишини таққослаб кўриш билан чекланиб бўлмайди, уларни энди алоқаларнинг кенгрок системасига киритмоқ керак. Уларни таққослаганда одамлар ўртасидаги умумийликни уларга хос бўлган белгига қараб, мас., қулоқнинг юмшоқ тугмачаси каби, одамларга, фақат одамларга хос белгига қараб билиш мумкин. Лекин бу одамнинг моҳиятини ифодаламайдиган абстракт-умумий белгидир. Одам кишилар ўртасидаги муносабатлар системасида олиб қаралган чоқдагина чинакам умумий хусусиятни топиш мумкин. Марксизм инсоннинг моҳиятини ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборат, деб таърифлаганида худди ана шу ҳолини таъкидлаб кўрсатади. Бунда ижтимоий муносабатлар системаси қонуни сифатида, ҳар бир одамда ифодаланадиган, айримликда гавдаланадиган конкрет-умумийлик сифатида намоён

бўлади. Айримлик билан конкрет-умумийликнинг бирлигини худди ҳусусийлик ифодалайди. Хусусийликда индивидуал хусусиятлар билан умумий белгилар бир бутун бўлиб бирлашади. Хусусийлик айрим-айрим ҳолисаларда юз берадиган умумийликдан бошқа нарсасиз эмасдир, у ўзининг реал шарт-шароитлари ва мавжудлик формалари билан бир бутун бўлган қонундир. Чунинчи, инсон ўзининг бутун индивидуаллигида умумийликни намоён қилади, хусусийлик тарзида майдонга чиқиб ижтимоий тараққиётнинг қўлга киритилган даражасини ифодалайди. Илмий билиш айримликдан абстракт-умумийликка, ундан эса конкрет-умумийликка ва фақат шундан кейингина хусусийликка қараб юқорилаб бориш йўли билан предметни унинг бутун ранг-баранглигида, унинг томонлари, алоқалари, мунсабатларининг бой мазмунида қайтадан ҳосил қилади.

АКСИОЛОГИЯ — қ. *Қимматдорлар*.

АКСИОМАТИК МЕТОД (грек ахiома — қабул қилинган қонун) — илмий назарияларнинг дедуктив хулосалар чиқариш (*Дедукция*) ёрдамида ташкил топиши усулларидан бири. Аксиоматик тарзда тузилган назариянинг асосини аксиомалар, яъни исботсиз қабул қилинадиган гаплар ташкил этади, шу билан бирга уларга кирувчи тушунчаларга мазкур назария доирасида мутлақо таъриф берилмайди. Назариянинг бошқа ҳамма гаплари мазкур назарияда йўл қўйиш мумкин бўлган хулоса чиқариш қондалари ва таърифлаш қондалари асосида аксиомалардан хулоса қилиб чиқарилади (яъни исботланади). Бундай қондалар системасини *формал логика* беради. Шундай қилиб, бирон-бир назарияни аксиомалаштириш лозим бўлган тақдирда, биринчидан, логиканинг бундан кейин фойдаланиладиган қонунларини аниқламоқ зарур, иккинчидан, аксиомаларни танилаб оломоқ зарур ва, учинчидан, хулоса чиқариш қондалари асосида аксиомалардан мазкур назариянинг қолган ҳамма ҳақиқий фикрларини хулоса қилиб чиқармоқ зарур. А. м. ҳақиқатни дастлабки тасавурлар Қадимги Грецияда пайдо бўлди (Аристотель, Эвклид) ва ўзининг узоқ тарихи давомида бу тасавурлар анча ўзгарди. Узоқ вақтгача аксиомалаштириш амалга оширилганда яққол, яъни ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган аксиомаларни танилаб олиш талаб қилинарди. 19-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, математиканинг ва *математик логиканинг* жадал ривожланиб кетганлиги натижасида аксиоматик назария олдинга бошқа талаблар қўя бошладилар. Бу назария зиддиятли бўлмаслиги керак, яъни шундай назария бўлиши керакки, унда баъзи гапни (фикрни, далилни) ва унинг инкорини айни бир вақтда исботлаш мумкин бўлмасини. Бу назария тўлиқ бўлиши, яъни объектларнинг муайян системасини тасвирловчи барча ҳақиқий гапларни ва ш. к. ўз ичига олган бўлиши лозим. Аксиоматик назария ҳозирги вақтда фақат хулосанинг дедуктив техникасидан фойдаланувчи ҳамда

муайян синтактик ва семантик талабларни бажарувчи махсус формалаштирилган тил (белгилар системаси) тарзида тушунилади; бундай тил уни қаноатлантирадиган кўпдан-кўп объектларнинг ҳар қандайини тасвирлайди. Аксиомалаштириш фақат илмий билим тузишнинг эҳтимол тутилган методларидан биридир, холос. Барча билимларни ўз ичига оладиган аксиоматик система тузиш мумкин эмаслиги исбот этилган: фақат илмий билимнинг нисбатан кичикроқ бўлиналари аксиоматик назарияларини тузиш мумкин. Бундай назариялардан ҳозирги замон фанида кенг фойдаланилмоқда, улар илмий билишни қатъий суратда мунтазам тузиш мақсадидаги хизмат қилмоқдалар, унинг барча асосий фикрларини ифода қилмақдалар, унинг барча натижаларини қатъий суратда қўлга киритмақдалар ва ҳоказо. А. м. дан табиий илмий билимда фойдаланилганда, у гипотеза-дедуктив формада юзага чиқади. Бундай ҳолда назария А. м. принципларига мувофиқ равишда тузилади ва, бундан ташқари, назарий системага кирувчи тушунчалар ва гапларни эмпирик (тажриба) йўл билан текшириш имконияти туғилади. Бу текшириш назариянинг бирон-бир терминларини (гапларини) эмпирик тарзда кузатиладиган фактлар билан боғловчи фикрларни махсус равишда жамлаштириш ёрдами билан амалга оширилади. Натижада назарий система гапларининг бир қисми бевосита эмпирик текширишдан ўтади, қолгандари эса бевосита, уларнинг дастлабки гаплар билан боғланиши орқали текширишдан ўтади. Гипотеза-дедуктив метод принциплари ҳозирги вақтда кўпгина илмий назарияларни (физика, биология, *психология*, *социология*, лингвистика ва шу кабиларнинг айрим бўлиналари) тузишда) кенг қўлланилмоқда.

АКЦИДЕНЦИЯ (лат. *accidens* — тасодиф) — термин; борлиқнинг ўзгармас ва абадий моҳиятини излаган философлар (Аристотелдан бошлаб) нарсалардаги ҳамма ўзгарувчи ва ўткинчи ҳолларни ана шу термин билан белгиланганлар. А. ни улар муҳим бўлган, ҳодисалар оқнида ўзгармай қоладиган моҳият сифатида *субстанцияга* қарама-қарши қилиб қўйганлар. Бундай қарама-қарши қилиб қўйиш диалектик материализмга ётди. Нарсаларнинг ҳоссалари гарчи бир хилда бўлмаса-да (баъзилари кўпроқ барқарор, муҳим бўлиб, бошқалари кўпроқ ҳаракатчан, тасодифийдир) улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Уларнинг ҳаммаси ўзгариб туради, ҳодисаларнинг ҳеч қандай ўзгармас негизи йўқдир. Шунинг учун «А.» термини марксистик философияда қўлланилмайди.

АЛГОРИТМ (АЛГОРИФМ) — математика ва *математик логиканинг* энг муҳим тушуначаларидан бири. А. маълум бир туркумга доир масалаларни ечишда қўлланиладиган амаллар ёки операцияларнинг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ қондани билдиради; А. ўз характерига кўра, формалдир. Қўшув, айирув;

кўпайтирув ва ш. к. арифметик қондалар А. нинг энг оддий ми-
солларидир. Ҳозирги замон математикасида алгоритмлар назария-
сидан иборат махус фан яратилган. Бу фanning вазифаси А.
тушунчасини аниқлаш, А. типларини туркумларга бўлиш ва улар
ўртасидаги нисбатларни белгилашдир. Кўп проблемаларни тадқиқ
қилишда А. тушунчаси кенг қўлланилади: биз бир тилдан иккинчи
тилга таржима қилиш алгоритми ҳақида, инсон фаолиятининг алго-
ритми ва шу кабилар ҳақида сўзлаймиз. Алгоритмлар назарияси-
нинг жадалилик билан ишлаб чиқилаётганлиги кўп даражада *кибер-
нетиканинг* ривожига, инсон тафаккурининг *моделлаштирилувига*
боғлиқдир.

АЛОҚА (связь) — алоқадорлик, боғланиш, боғли бўлиш — бу
тушунча шундай бир фактни ифодалайдики, бир ҳодиса иккинчи
ҳодисага муайян даражада боғли бўлган, бўйсунган ҳолда мав-
жуд бўлади (ёки ривожланади). Бундай боғли бўлиш, бўйсунуш
ё бир ёқлама, ёки икки ёқлама бўлади. Бир ёқлама бўлганда
белгилувчи ҳодиса одатда вақт жиҳатдан белгиланувчи ҳодисадан
олдин бўлади (мас., ота-она билан болалар ўртасидаги алоқа);
икки ёқлама бўлганда алоқа ҳам тўғридан-тўғри, ҳам қайтарма
тарзда бўлади, яъни боғли бўлган ҳар иккала ҳодиса ўзаро бир-
бирини белгилайди, аммо шуниси ҳам борки, бунда улардан бири
етақки роль ўйнаши ҳам мумкин. Бундай ўзаро алоқага жамият
ҳаётидаги ишлабчиқариш ва истеъмол, ҳайвонлар ва ўсимликлар
эволюциясида ирсият ва ўзгарувчанлик мисол бўлиши мумкин.
Ҳозирги замон фанида алоқаларнинг турли типлари борлиги кўр-
сатилади, аммо уларнинг ягона бир таснифоти ҳозирча яратилган
эмас. Ҳозирги замонда қабул қилинган таснифотлардан бири мод-
дий, энергетик ва инфорацион алоқаларга ажратишга асослана-
ди. Фан энг кўп ҳолларда сабаб-натига алоқалари билан иш
кўради (*Сабаб ва натижа*). Тараққиёт процессларини тадқиқ қил-
ганда ривожланиш алоқаларини ёки генетик алоқаларни аниқлаш
асосий аҳамиятга эгадир; бу алоқалар одатда ривожланаётган
субъектнинг бир неча кетма-кет келувчи ҳолатларини таққослаб
кўриш йўли билан аниқланади. Айрим фанлар функционал ва
структур алоқаларни махус равишда қараб чиқадилар (*Структура
ва функция*) Билиш назариясида объектга хос алоқалар билан
формал алоқаларни, яъни фақат тафаккурда мавжуди бўлиб,
объектнинг ўзида тўғридан-тўғри, бевосита мувофиқи бўлмаган
алоқаларни бир-бирдан фарқ қилиб қараш муҳим аҳамиятга
эгадир.

АНАЛИЗ ВА СИНТЕЗ (грек. analysis — ажратиш, бўлиш ва
synthesis — қўшиш, бирлаштириш) — амалий равишда ёки фикран
бутунни қисмларга ажратиш ёки қисмларни, қайтадан қўшиб бутун

ҳосил қилиш (*Қисм ва бутун*) процесслари. Синтезлаш ва анализлаш фаолияти инсоннинг амалий ва ишлаб чиқариш фаолияти асосида тарихан шаклланиб, ривожланиб борган. Инсон тушунчалар ёрдамида А. ва с. операцияларини фикран бажаришни ўрганишдан олдин миллиард марта лаб амалий равишда бутунни қисмларга ажратган ва қисмларни қўшиб бутун ҳосил қилган. Анализ объектларни тадқиқ этишнинг шундай бир усулидирки, бу усул бутундан айрим қисмларни ажратиб олиб, уларни мустақил равишда ўрганишга имкон беради. Модомики бунда айрим қисмлар уларнинг боғланишларидан, бошқа қисмлар билан ва яхлит бутун билан ўзаро таъсирдан узиб олинар экан, демек, абстракт, нотўлиқ, бир ёқлама таърифлар ҳосил бўлади. Бироқ, анализ — бутунни билишнинг зарур босқичидир. У бутуннинг айрим қисмларини ўрганиш, барча қисмлар учун умумий бўлган муносабатларни очиб бериш ва шу билан бутун объектнинг (бутуннинг) пайдо бўлиш ва ривожланиш хусусиятларини англаб олишга имкон беради. Мураккаб, ривож топган объект ўз қисмларининг жамидан иборат бўлиб чиқмаганлиги сабабли, уни тафаккурда ўзаро алоқадорликларининг тўлалигича қайтадан ҳосил қилиш учун бошқа методни — синтезни қўллаш зарур бўлади. Синтез йўли билан бутун тафаккурда «кўпдан-кўп аниқлашлар ва муносабатлар билан яхлит» тарзда (Маркс), конкрет бутун тарзда қайтадан ҳосил қилинади. Шу сабабли, аслини айтганда, А. ва с. билишнинг аниги бир-бирини тўлдирувчи, бир-бири кетидан борувчи айрим босқичлари эмасдир; ҳар бир босқичда улар чамбарчас боғлиқ бўлиб, қисмларнинг бутун билан алоқадорлигини акс эттиради, бинобарин, уларни бир-бирисиз самарали равишда амалга ошириб бўлмайди. Чунончи, анализ қилганда биз предметда уни бутуннинг қисми қилиб қўядиган хоссаларни ажратамиз ва бунда, гарчи умумий (дастлабки) тарзда бўлса-да, бутун ҳақидаги синтетик тасаввурга асосланамиз, синтез қилганда эса биз бутунни ўзаро муайян тарзда боғланган қисмлардан иборат деб англаймиз. Шу туфайли билиш жараёнида синтез анализ орқали, анализ эса синтез орқали амалга оширилади. «..Тафаккур қанчалик онг предметларини уларнинг ўз элементларига парчаланишидан иборат бўлса, бу бир-бирига боғли бўлган элементларнинг шунчалик бирон бирликка бирикувидан ҳам иборатдир. Анализсиз синтез бўлмайди» (Энгельс). Реал билиш фаолиятида А. ва с. бошқа фикрий операциялар билан: абстракциялаш, умумлаш ва ҳ. к. операциялари билан маҳкам боғлиқдир.

АНАЛОГИЯ (грек. analogia — ўхшашлик, мослик) — оддий маънода предметлар ўртасида бирон жиҳатдан ўхшашлик. Предметларни тадқиқ қилишнинг муайян методи, билимьямизни кенгайтириш воситаси ҳам шу термин билан белгиланади. Предмет-

кўп ҳолларда қимматли илмий тахминлар, фаразлар учун, гипотезаларни олға суриш учун асос бўлиб хизмат қиладики, бусиз илм-фаннинг ривожланиши мумкин эмас. А. юзасидан чиқарилган хулосалар бир неча бор муҳим илмий кашфиётлар қилинган сабаб бўлди. А. илмий тафаккур формалари, усуллари системасига қўшилганда, у назариялар тузишнинг ноёб қуроли, уларни татбиқ этиш чегараларини аниқлаш воситаси бўлиб қолади.

АНАРХИЗМ (грек. anarchia — бебошлик, ҳокимиятсизлик) — майда буржуа социал-сиёсий оқими бўлиб, бу оқим давлат ҳокимиятини, жамиятнинг ҳар қандай сиёсий ташкилотини инкор қилади. Сиёсатда А. «тўғридан-тўғри ҳаракат қилиш» деган авантюристтик тактикани ва дарҳол революция қилиш талабини билдиради. Аҳолининг капитал шафқатсиз эксплуатация қилаётган майда буржуа қатламлари (майда савдогарлар, хунармандлар, деҳқонлар) А. нинг социал негизи бўлиб хизмат қилади. Капитализм томонидан ҳаётнинг одатдаги йўлидэн суриб чиқарилган ва суриб чиқарилаётган барча бу қатламларнинг довдираб қолиши, уларнинг системали, ташкилий синфий курашга қодир эмаслиги худди А. идеологиясини акс эттиради. А. 19-асрнинг ўрталарида пайдо бўлди. Штирнер, Прудон, Бакунин унинг асосчиларидир. Ишчилар ҳаракатида марксизмнинг обрў-эътибори ошиб бораётганлиги муносабати билан Париж Коммунасидан кейин коммунистик А. деган оқим (Кропоткин, Реклю, Грав ва бошқалар) пайдо бўлади. 19-асрнинг охирилари ва 20-асрнинг бошларида анархо-синдикализм вужудга келиб, бу оқим касаба союзларини (синдикатларни) ишчиларни бирлаштиришнинг бирдон-бир формаси деб қарайди ва сиёсий партия тузиш зарурлигини инкор қилади. А. нинг назарий негизи — субъективизмдан, ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунларини инкор этишдан, *индивидуализмни* тарғиб қилишдан иборат. Анархистлар янги жамият учун курашда мутлақо зарур бўлган пролетарча интизом ва ушқоқликнинг душманларидир, улар пролетар партиясининг раҳбарлик ролини инкор қиладилар. Анархистларнинг тасаввурича, революция — ижтимоий ҳаётнинг барча мавжуд формаларини вайрон қилиб ташлаш, инсоният жамғарган моддий ва маънавий бойликлардан воз кечиш демакдир. Марксистлар социализмни ривожланган йирик ишлаб чиқариш билан боғлайдилар; анархистларнинг юксак ғоя-мақсади эса, одатда, майда ишлаб-чиқариш реакцияон ҳаёлпарастлигидан иборатдир. А.-нинг барча оқимлари учун шу нарса характерлики, улар давлатни мутлақо зарарли деб тасаввур қиладилар. Майда буржуазиянинг катта мулкдорлар манфаатини қўриқловчи буржуа давлатга бўлган нафратини А. ҳар қандай давлатга кўчиради, ҳар қандай давлат ҳокимиятини, шу жумладан *пролетариат диктатурасини* ҳам инкор этади. Ишчилар ҳаракатида анархистлик ғоялари асосан майда

буржуа табақалари кўп бўлган мамлакатларда ёйилди. Капиталистик мамлакатлардаги студентлик ҳаракатида А. ғоялари маълум даражада ижобат топмоқда. Янги троцкичилик, авантюристик дастурларига таяниб иш кўрувчи анархистларнинг фаолияти ҳозирги замон ишчи ва демократик ҳаракатга зарар етказмоқда.

АНИМИЗМ (лат. *anima* — рух, жон) — жонга, руҳга, қандайдир ғайри табиий кучларга ишониш; ўсимликлар, ҳайвонларнинг ҳаёти, одамларнинг фаолияти, теварак-атрофдаги оламдаги барча предметларнинг мавжудлиги гўё ана шу ғайри табиий кучларга боғлиқ эмас. Анимистик тасавурлар ибтидоий одамларда пайдо бўлган. Улар ишлаб чиқариш етарли ривожланмаган бир шароитда табиатнинг кишини қўрқувга соладиган даҳшатли кучларини, инсон ҳаётидаги сабабини тушиниб бўлмайдиган ҳодисаларни жонлантириб тасаввур этганлар. Чунончи, сирли қоронғу ўрмон дев қиёфасида жонланиб кўринган, дарёларнинг хавфли гирдоблари алвасти қиёфасида гавдаланган ва ҳ. к. Аввалда жонлар ёки руҳлар предметлар билан маҳкам боғлиқ бўлган, лекин уларни ташлаб кета оладиган жисмоний, моддий вужудлар деб ҳисобланган. Аста-секин одамларда абстракт тафаккур ривожланиб борган сари, моддий предметлардан ташқарида ва уларга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайдиган жисмсиз, танасиз руҳлар ҳақида тасаввур пайдо бўла бошлаган. Ҳозирги замондаги барча динлар А. элементларини (арвоҳлар, жин-ажиналар, худолар, фаришталар, шайтонлар ҳақидаги, руҳнинг ўлмаслиги ва шу каби тасаввурларни) сақлаб келмоқда.

АНТАГОНИСТИК ВА НОАНТАГОНИСТИК ЗИДДИЯТЛАР

(грек. *antagonisma* — мунозара, кураш) — жамиятдаги зиддиятларнинг асосий турлари. Антагонистик зиддиятлар — бир-бирига душман ижтимоий кучлар, синфлар, гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар бўлиб, бу зиддиятлар маъкур синфларнинг иқтисодий аҳволи қарама-қаршиликдан, уларнинг туб манфаатлари ва мақсадларининг муроса қилолмаслигидан келиб чиқади. Бу ўзига хос ижтимоий ҳодисаларни тирик табиатда учрайдиган антагонизмлар (касал қўзғовчи микроблар ва антибиотиклар, сассиқ алафлар ва маданий ўсимликлар ва ш. к.) билан аралаштирмаслик керак. Антагонистик зиддиятлар тенгсизлик, бир синфни иккинчи синф эксплуатация қилиш мавжуд бўлган жамият тараққиётининг ҳамма боسقачлари учун характерлидир. Бу зиддиятлар хилма-хил бўлиб, бир-бирдан ўзининг кескинлиги билан фарқ қилади. Мас., бизнинг замонимизда капиталистлар билан ишчилар, барча меҳнаткашлар ўртасидаги энг кўр антагонизмлар билан бир қаторда империалистик мамлакатлар билан уларга қарам бўлган мамлакатлар ўртасида, мол соғиш бозорлари ва таъсир доиралари учун кураш олиб бораётган империалистик мамлакатларнинг ўзлари ўртасида ҳам антагонис-

тик зиддиятлар мавжуддир. Капиталистик жамият моддий ва маънавий ҳаётининг ҳамма томонларига антагонистик зиддиятлар сингиб кетган. Шу сабабдан *реформизм*, ўнг *ревизионизм* тарафдорларининг капитализмдаги зиддиятларнинг антагонистик характери ни инкор этишга, уни социал манфаатларнинг «уйғунлашуви» мумкин бўлган жамият қилиб кўрсатишга уринишлари асоссиздир. Антагонистик зиддиятларнинг умумий қонунияти — уларнинг кучайиши, чуқурлашуви, кескинлашуви ва бу ҳолларнинг қарама-қарши томонлар ўртасида кескин конфликтга айланиб кетишидир. Бу конфликтнинг ҳал қилиниш формалари конкрет тарихий шароитга боғлиқ. Эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчилар ўртасидаги антагонистик зиддиятлар, бу бир-бирига душман синфларнинг манфаатлари муроасага келолмаслиги сабабли, социал революцияга олиб келувчи кескин синфий кураш йўли билан батараф қилинади. (*Социал революция.*) Революция ижтимоий тўзумни ўзгартиради ва шу билан бундай антагонизмлар учун асосни тугатади. Зулмининг, бир синф иккинчи синфни эзишининг барча турлари йўқ қилинган тақдирдагина антагонистик зиддиятларнинг мавжуд бўлиши учун замин қолмайди. Ноантагонистик зиддиятлар шундай социал кучлар ўртасида пайдо бўладики, уларда баъзи манфаатлар, тенденцияларнинг қарама-қаршилиги билан бир қаторда энг асосий, туб нарсасида умумийлик бўлади. Мас., капитализмдан социализмга ўтиш даврида ишчилар синфи билан деҳқонлар ўртасидаги зиддиятлар ана шундай. Ноантагонистик зиддият томонлари, одатда, кучайиб бир-бирига душман қарама-қаршиликларга айланмайди ва улар ўртасидаги кураш кескин конфликт формаларига кирмайди. Лекин бундан — ноантагонистик зиддиятлар конкрет сабабларга кўра кескинлашиб кетмайди, деган маъно чиқмайди. Ленин кўрсатган эдики, социализм қурилиши даврида деҳқонларга нисбатан троцкийчилар партиясини ундаган нотўғри сиёсат ишчилар синфи билан деҳқонлар ўртасида нифоқ чиқишига олиб келиши мумкин эди. Ноантагонистик зиддиятлар уларни юзга келтирувчи иқтисодий шароитларни ўзгартиш йўли билан, тўғри сиёсий йўл тутиш йўли билан, янгиланинг эскиликка қарши кураши йўли билан батараф қилинади. Модомики ҳар қандай жамият зиддиятлар асосида ривожланар экан, демак, социализм қурилгандан ва синфий антагонизмлар тугатилгандан кейин ҳам ноантагонистик зиддиятлар қолади. «Антагонизм билан зиддият мутлақо бирдэй нарса эмас. Социализм даврида биринчиси йўқолади, иккинчиси қолади» (Ленин).

АНТИКОММУНИЗМ — ҳозирги замон империалистик буржуазиясининг асосий ғоявий-сиёсий қуроли. А. тарихий ташаббускорликдан маҳрум бўлган, ҳозирги замонда юз бераётган социал таваққўлни, революцион ҳаракатларни кўриб қўрувга тушиб қол-

ган мазкур сиёҳнинг ўз табиатидан келиб чиқади. Икки системанинг кураши тобора кескинлашаётган шароитда А. капиталистик мамлакатларда давлат сиёсати даражасига кўтарилмқсда. Буржуа давлатлари А. нинг стратегия ва тактикасини ишлаб чиқмоқдалар, антикоммунистик пропагандани маблағ билан таъминламоқдалар, махсус марказлар тузмоқдалар. Буржуазия мафкурачилари марксизм-ленинизм ғояларининг омма орасига ёйилишига қарши таъсир кўрсатиши лозим бўлган назариялар, доктриналарни яратиб йўлда жон талвасаси билан зўр бериб ҳаракат қилмоқдалар. Улар социалистик тузумга очиқдан-очиқ тўхмат қилиш, социалистик давлатларнинг сиёсатини қўпол равишда сохталаштириш, агрессияга даъват этиш билан бир қатарда социализмни ичдан қўпоришга қаратилган «нҳчамроқ» воситалардан ҳам фойдаланмоқдалар. Мас., идеологиялар «плюрализм» (бир талайлиги), уларнинг тинч-тотув яшаши ширини илгари сураётган «мафкуравий қуролсизлантириш» концепцияси ана шундай. Социализм билан капитализмнинг яқинлашувини, уларнинг ҳар иккала социал система белгиларини ўзида мослаб бирлаштирадиган қандайдир янги, мукамалроқ жамиятга («ягона индустриал жамият»га) қўшилиб кетишини тарғиб қилаётган «конвергенция» назарияси ҳам мазкур концепцияга яқиндир. Бу доктриналарнинг ҳаммаси «кўприк қуриш» сиёсатига хизмат қиладики, бу сиёсатнинг мақсади—ҳозирги замондаги асосий зиддиятни (социализм билан империализм ўртасидаги зиддиятни) хаспўшлаш, социалистик жамият ва унинг идеологиясининг «эрозиясини» (еликиб бузилишини) ҳосил қилиш, социализм мамлакатларини бир-бирдан ажратиб юбориш, антиимпериалистик кучларни заифлаштиришдир. А. мафкурачилари бу сиёсатни «назарий» асослаш учун турли социал ва философик концепциялардан фойдаланмоқдалар. Улар оммадаги ҳар хил бўлмағур хаёллар ва хурофотларни ҳам дастак қилмоқдалар, *ревизионизмга, миллатчиликка* умид боғламоқдалар. А. га қарши кураш—меҳнаткашлар оммасининг тинчлик ва социал тараққиёт учун олиб бораётган курашнинг муҳим таркибий қисмидир. А. идеологиясини танқид қилиш буржуа назарияларини фош этишни, марксча-ленинча назария принципларини ҳимоя қилишни, уни ижодий ривожлантиришни, ҳозирги замон ижтимоий тараққиёти илгари сураётган проблемаларни чуқур назарий ишлашни кўзда тутати.

АНТИНОМИЯ (грек. antinomia — қонуннинг ички зиддияти) — муҳокама давомида бир-бирига тўғридан-тўғри қарама-қарши бўлган, ҳар бирини айни бир даражада асослаб бериш мумкин бўлган икки фикрнинг бирлаштирилиши. Немис идеалист философи Кант А. нинг табиатига кўп эътибор берган эди. Мас., «Соф ақлни танқид» деган асарида у тўрт антиномияни қараб чиқади: 1) оламнинг

замонда ибтидоси бор ва маконда у чеклангандир — оламнинг замонда ибтидоси йўқ ва маконда у ниҳоясиздир; 2) фақат оддий нарса ва оддийдан таркиб топган нарса мавжуд, — оламдаги ҳеч бир мураккаб нарса оддий қисмлардан таркиб топган эмас ва умуман оламда ҳеч бир оддий нарса йўқ; 3) фақат табиий сабабиятгина эмас, балки табиат қонунларига бўйсунмайдиган эркинлик ҳам мавжуд, — ҳеч қандай эркинлик йўқ, ҳамма нарса табиат қонунларига мувофиқ юзага келади; 4) оламга ё унинг бир қисми сифатида, ёки сабаб сифатида мутлақ зарур вужуд, яъни худо тегишлидир, — оламда ҳам, оламдан ташқарида ҳам ҳеч қандай мутлақ зарур вужуд, яъни худо йўқ. Кантнинг фикрича, бу зиддиятларнинг пайдо бўлишига сабаб фақат шуки, ақл жасорат кўрсатиб, нарсаларни ўз-ўзлигича мавжудлиги («Нарса ўзида») тарзида тадқиқ қилишга киришади. Бундан у инсон ақлининг имкониятлари чекланганлиги, унинг нарсалар моҳиятига киришга қодир эмаслиги ҳақида хулосалар чиқаради. Бу хулосаларга қарамай, Кантнинг антиномиялар ҳақидаги таълимотида диалектика элементлари бор, чунки у билишнинг зиддиятли табиати ҳақидаги масалани ўртага қўйган. Бу, масд, дастлабки икки антиномияга оид бўлиб, уларда аслда *ниҳояли ва ниҳоясизлик, узлукли ва узлуксизликнинг* диалектик зиддияти акс этади. Билишнинг диалектик зиддиятлари ҳақидаги масалани *диалектик материализм* чинакам илмий равишда ҳал қилади. Ҳозирги замон *формал логикасида* А. проблемасига катта эътибор берилади (*Парадокслар*).

АНТИК ФИЛОСОФИЯ — Қадимги Греция ва Қадимги Римда ривож топган қулдорлик жамияти философияси. Ижтимоий онининг махсус формаси сифатида философия жамият синфларга бўлиниб кетган чоқда пайдо бўлди. Дастлабки фалсафий тасаввурлар Қадимги Мисрда, Хитойда, Ҳиндистонда ва Қадимги Шарқнинг бошқа мамлакатларида юзага келди. Қадимги мутафаккирларнинг фалсафий фикри А. ф. да юқсак даражага етди. А. ф. нинг бутун тарихи икки қарама-қарши йўналишнинг — материализм билан идеализмнинг, «Демокрит йўли» билан «Платон йўли»нинг — кураши билан ўтди. Бу кураш пировард натижада қулдорлар синфининг турли қатламлари ўртасидаги курашни акс эттирарди. Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Гераклит Қадимги Грециянинг биринчи материалистлари эдилар. Уларнинг қарашлари ҳали оддий характерга эга эди. Оламнинг бош асоси деб улар аксари бирон-бир муайян моддани: сувни (Фалес), ҳавони (Анаксимен), оловни (Гераклит) билардилар. Ҳамма нарсани туғдирадиган бирдан-бир манба ҳақидаги бу тасаввур Қадимги Греция мутафаккирларида оламда «ҳаракат қилмайдиган ва ўзгармайдиган ҳеч нарса қолмайди, балки ҳамма нарса ҳаракат қилади, ўзгаради, пайдо бўлади ва йўқ бўлади» (Энгельс) деган стихияли ишонч билан бирга қўшилиб

кетган эди. Табиат ҳодисаларига бундай ҳали содда диалектик қарашни энг яққол формада Гераклит ифодалаб берган эди («ҳамма нарса ўзгаради, бинобарин ҳеч нарса ўрнида қолмайди», «ҳамма нарса қарама-қаршиликларнинг алмашинувидан иборат»). Антик материализмнинг ундан кейинги ривожни қадимги дунёнинг энг йирик мутафаккирларидан бири бўлмиш Демокрит номи билан боғлиқдир. Демокрит материянинг тузилиши моҳиятини билишга уришиб кўрди ва шундай гипотезани илгари сурдики, бу гипотезага кўра оламда атомлардан (модданинг бўлинмас зарраларида) ва ичида атомлар ҳаракат қиладиган бўшлиқдан бошқа нарса йўқдир (*Атомистика*). Демокрит воқеликдаги барча ҳодисаларни, шу жумладан маънавий ҳодисаларни ҳам, атомларнинг ҳаракатидан ва уларнинг турли тарзда мослашиб қўшилишидан ҳосил бўлади деб изоҳлайди. Антик идеализмнинг энг йирик намоёндалари Сократ ва Платон эди. Платон *объектив идеализмнинг* кенг ривожлантирилган системасини яратди. Бу системага асос бўлган нарса объектив назарда мавжуд бўлган ва ғайри ҳиссий маҳсус оламни ташкил этадиган жисмсиз моҳиятлар — идеялар ҳақидаги таълимот эди. Платоннинг фикрича, реал ҳиссий олам — идеялар абадий оламининг сўник, номукамал нусхасидир, холос. Платоннинг нарсалар моҳиятини нарсаларнинг ўзидан ажратиб қўйган идеялар назариясини қадимги дунёнинг энг йирик мутафаккири Аристотель асосли равишда танқид қилди. Аммо Аристотель платонча идеализмни батамом бартараф қилолмади ва ўз таълимотида идеализм билан материализм ўртасида иккиланиб юрди. Аристотель моддий оламнинг, ҳиссий идрок этилувчи нарсаларнинг реал мавжудлигини эътироф қила туриб, айни вақтда материяни қандайдир пасив нарса деб қарарди. У фақат нарсаларнинг формаларининггина актив характерга эга деб биларди. У худони «формаларнинг формаси», бутун оламни ҳаракатга келтирувчи бош ҳаракатлантирувчи куч деб ҳисобларди. Аристотель диалектикани ривожлантиришга катта ҳисса қўшди (ҳаракат формаларининг хилма-хиллиги ҳақидаги таълимот ва *воқеликнинг* диалектик ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги фараз ва бошқалар). У философия тарихида биринчи бўлиб *категориялар* системасини яратди, *логика* асосларини қўрди. Қулдорлик жамияти кризисга учрай бошлаган даврда А. ф. да *скептицизм*, *электика*, очикдан-очик мистик таълимотлар (*неопифагореизм*, *неоплатонизм*) кенг ёйилди. Бу даврда материализм грек Эпикур ва римлик Лукреций Қар таълимотларида ифодаланган эди. Улар Демокритнинг атомистик назариясини ривожлантирган эдилар. А. ф. фалсафий фикрни янада ривожлантиришга катта таъсир кўрсатди. Энгельс таъкидлаб ўтганидек, унда «деярли энг кейинги ҳамма дунёқараш типлари куртак ҳолида, пафдо бўлиш жараёнида мавжуддир».

АНТРОПОЛОГИЗМ (грек. *anthropos* — инсон) — философик назария бўлиб, бу назариянинг вакиллари *инсон* тушунчасида ўз аҳамиятига кўра материя ва онг тушунчаларидан умумийроқ бўлган асосий дунёқараш категорияси бор деб биладилар. Инсоннинг мавжудлигини улар энг биринчи ҳақиқат деб қабул қиладилар ва фақат шу ҳақиқатга асосланиб табиат, жамият ва тафаккур ҳақидаги тасаввурларнинг яхлит системасини ишлаб чиқиш мумкин, деб ҳисоблайдилар. А. кўп ҳолларда материализм билан идеализм қарама-қаршичилигидан устун туришга уринишлардан биридир. Бироқ ҳақиқатда унинг тарафдорлари инсонга ё материалистик назар билан қарашни, ёки идеалистик назар билан қарашни ҳимоя қилиб келмоқдалар. Материалистик А. нинг энг кўзга кўринган вакиллари Гельвеций, Фейербах ва Чернишевский эди. Философияда антропологик принципини жорий қилиш ва универсал асослаб бериш хизматини Фейербах бажарди. «Инсон» категориясини у «идея» ва «руҳ» антитезаси сифатида илгари сурдики, ўша даврда ҳукмрон бўлган объектив идеализм ана шу тушунчаларда яқунланган эди. 19-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб А. нинг идеалистик вариантлари тез ривожлана боради (Ницше, Дильтей, Зиммель). Ҳозирги замон идеалистик «фалсафий антропология»нинг отаси бўлмиш Шелер А. ни энг тўла асослаб берган кишидир. Унинг тарафдорлари (Гелен ва бошқалар) ҳамда руҳан уларга яқин турган философ-экзистенциалистлар «инсон» категориясини «жамият» тушунчасининг, яъни тарихий материалистик тушуниш системасида талқин этилган «жамият» тушунчасининг антитезаси сифатида илгари сурмоқдалар. А. нинг чекланганлиги аввало инсоннинг ўзини абстракт ва бир томонлама тушунишда, унинг ижтимоий вужуд сифатидаги ҳаётий фаолиятининг хусусиятларини ҳисобга ола билмасликка намоён бўлмоқда. А. — ўзининг ҳар қандай вариантлари жиҳатидан — жамиятни тушунишда идеализмни билдиради, одамлар ўртасидаги объектив социал муносабатларни Мен билан Сен ўртасидаги идеалистик тарзда тушуниладиган алоқаларга олиб бориб тақайди.

АПОРИЯ (грек. *aporia* — мушкуллик) — муҳокамалардаги зиддият натижасида юз берган, ҳал этилиши қийин бўлган ёки ҳал этиб бўлмайдиган мушкул аҳвол. Қадимги Греция философи Зенон Элейлининг *парадоксларини* А. нинг классик намунаси деб ҳисоблайдилар, чунки Зенон шу парадокслар ёрдамида ҳаракатнинг мумкин эмаслигини исботлашга уринган эди. Мас., учаётган ўқ ҳар лаҳзада ўз-ўзига тенг бўлган муайян ўринни ишғол қилади. Аммо предметнинг ҳар қандай бошқа жойга кўчиши учун предмет ишғол қилиб турган ўриндан каттароқ ўрин зарур бўлганлиги сабабли, Зенон фикрича, ҳаракат қилаётган ўқ ҳаракатсиздир. Зенон ҳаракатнинг зиддиятли характерини очиб берди. Бу зиддият шундан

иборатки, ҳаракат қилаётган жисм айти бир вақтда ҳам ўзи турган жойда, ҳам ўзи турмаган жойда бўлмоғи керак. Унинг фикрича, модомики бундай зиддият мумкин эмас экан, демак, ҳеч қандай ҳаракат ҳам йўқ. Зеноннинг мулоҳазаларни кўпгина энг кейинги философларга катта таъсир кўрсатди (*Антиномия*). Апорияларни материалистик *диалектика* асосида илмий равишда ҳал этиш мумкин. Материалистик диалектика ҳаракатни қарама-қаршиликларнинг *узлукли ва узлуксизлик* бирлиги деб қарайди, чунки ҳаракат қилаётган жисм территориянинг муайян бир нуқтасида айти бир вақтда бор ҳам, йўқ ҳам. Лекин худди ўзининг зиддиятли табиатига кўра, ҳаракат бўлиши мумкин, у объектив суратда мавжуддир. Апорияларни ҳал қилиб бўлмайдиган проблемалар деб талқин қилинишига *метафизика* учун характерли бўлган нарса, яъни борлиқ ва онгнинг зиддиятли эканлигини инкор қилиш асос бўлиб хизмат қилади.

АПОСТЕРИОРИ ВА АПРИОРИ (лат. a posteriori — сўнгидан ва a priori — азалдан) — билимни унинг манбаига қараб характерловчи философфик терминлар. Апостериори — ҳиссий идрок қилиш орқали тажрибадан олинган билим. Априори — онгга азалдан хос бўлган, туғма билим. Идеалистик философия, айтиқса Кант философияси тажрибагача бўлган билим билан тажрибадан олинган билимни бири-бирдан фарқ қилиб қарайди. Кантнинг фикрича, бизнинг билимимиз онгга хос бўлган қандайдир априор формаларга бурканган таҳдирдагина ишончли бўлади. (Бу, мас., инсоннинг предметларни маъён ва замонда идрок қила оладиган, улар ўртасидаги турли алоқаларни аниқлай оладиган туғма қобилиятидан иборатдир). Диалектик материализм, бизнинг ҳамма билимларимиз пировард натижада тажрибадан ҳосил бўлади, яъни биздан ташқарида мавжуд бўлган ва бизнинг сезги органларимизга таъсир қилиб турадиган предметлар ва ҳодисаларнинг инъикосидир, шу сабабли қандай бўлмасин бирор априор (тажрибагача, туғма) билим бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

АППЕРЦЕПЦИЯ (лат. ad — га ва perceptio — идрок) — орттирилган тажрибанинг, илгари эгаллаб олинган билимларнинг *идрокка* актив таъсир қилиш процесси. Идрокнинг характери, унинг мазмуни инсоннинг *дунёқарашига*, унинг маълумот даражасига, *манфаатларига*, кайфиятига ва шу кабиларга боғлиқдир. Шу сабабли айти бир нарсага одамлар турлича қарайдилар. Бир киши бирон предметга эътибор бериши, иккинчи киши эса уни шунчаки пайҳамаслиги мумкин. Агар инсоннинг майиллари, ҳаётий тажрибаси ўзгарса, у айти бир ҳодисани турлича идрок қилади. Инсоннинг маданияти нақадар юқори бўлса, унинг ички дунёси нақадар мураккаб бўлса, ташқи дунё унинг назарида шу қадар бой ва ранг-баранг гўзал бўлиб кўринади. А. шундан далолат берадики,

билиш шунчаки ойнадаги акс каби оддий нарса эмас, балки инсоннинг фаолияти, унинг онги актив роль ўйнайдиган мураккаб процессдир. Идеалистик философияда онгнинг активлиги, шу жумладан А. ҳодисаси ҳам тескари изоҳланади. Мас., Кант трансцендентал А. тушунчасини жорий этиб, унинг билан «соф» онги белгилади. Бу тушунча гўё энг азалдан инсонга хос эмиш ва бирор ҳиссий тажрибага боғли бўлиш у ёқда турсин, балки, аксинча, бу тажрибани уюштирар, унга бирлик киритар, унга қонунлар тузиб берад эмиш.

АРАБ ФИЛОСОФИЯСИ — ўрта асрларда араб халифалиғи составига кирган ва муштарак маданий тил сифатида араб тилини қабул қилган халқлар философияси; янги замонда араб мамлакатларида яшовчи халқлар философияси. Аввал бoshда мусулмон дини проблематикасидан пайдо бўлган ўрта аср А. ф. аста-секин, соф теологик мунозаралар доирасидан чиқа борди ва кўпинча диний дунёқарашга қарши қаратилди. Мусулмон теологияси ичида энг радикал рационалистик оқим бўлган, 8-асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган мўътазила таълимотиёқ инсоннинг хатти-ҳаракатини худо олдиндан белгилаб қўйган, деган ортодоксал таълимотга қарши чиққан ва инсон иродасининг эркинлигини баён этган эди. Мўътазила таълимоти диний мунозараларни ҳал қилиш мезони деб инсон ақл-идроқиға мурожаат этарди, худонинг кўпдан-кўп атрибутларни борлигини, уни одамга ўхшатишга урнишларни инкор этарди ва шу билан уни мавҳум вужудга айлантириб қўярди. 10-асрга келганда мўътазила таълимоти ўрнини мутакаллимлар томонидан *ислом* ақидаларини рационалистик шарҳлашнинг мўътадил формаси эгаллади. Бу даврда теологияда мистик оқим тарзида сўфизм пайдо бўлди ға унинг ниқоби остида баъзан душман ортодоксиялар, даҳриёна пантеистик (*Пантеизм*) ғоялар тарғиб қилинди. *Неоплатонизм* ва унинг аскетизми, таркидунё қилишни ва руҳнинг экстаз орқали худо билан қўшилиб кетишини тарғиб қилиши сўфизмға сезиларли таъсир кўрсатди. Қадимги грек мутафаккирларининг ва аввало Аристотелнинг асарлари араб тилиға таржима қилинганлиги рационализмнинг ривожланишиға, диний ақидалардан холи фикрнинг шаклланишиға кучли туртки бўлди. Биринчи йирки араб аристотелчи философи ал-Киндий эди. Математика, астрономия, медицина соҳаларидан кенг маълумотға эға бўлган ал-Киндий табнат ва жамиятдаги ҳодисаларни илм-фан ёрдами билан билиш зарурлигини исботлади. Унинг тасаввурича, олам гарчи худо томонидан яратилган бўлса-да, лекин у ўз қонуниятларига эгадир. Илғор фикрнинг ривожланишида «Ихвон ас-Сафо» (Соф биродарлар) деган диний-фалсафий иттифоқ (9—10 асрнинг охири) катта роль ўйнайди. Бу иттифоқ ўз замонасидаси илмий ва фалсафий билимларнинг ўзига хос энциклопедиясини туз-

ган, диний чеклашлардан холи бўлган дунёвий маълумот олишни, расмий дин ўрнатаётган подонликни йўқ қилишни ёқлаб чиққан эди. Урта Осиёлик мутафаккир Форобий диний ақидаларни танқид қилиб чиққан эди. Араб тилида фалсафий асарлар ёзган философлардан биринчи бўлиб Форобий ўз замонаси жамиятини, унинг сиёсати ва ахлоқини тушунишга уриниб кўрган ва маърифат тарқатиш, илмий ва фалсафий билимларни ривожлантириш ва ёйиш йўли билан «якши фазилатли» давлат тузиш мумкин деб ҳисоблаган эди. Яқин ва Урта Шарқ халқларининг илгор ғоялари Урта Осиёнинг иккинчи мутафаккири Ибн Сино асарларида яққол ифодалангандир. Бу атоқли энциклопедист олим илм-фаннинг кўпгина соҳаларида катта из қолдирди. Унинг медицинага доир илмий асари 15-асргача Европа врачларининг асосий қўлланмаси бўлиб келди. Ибн Сино гарчи атеист бўлмаса-да, унинг фалсафий назарияси моҳият эътибори билан теология (илоҳиёт) доирасидан чиқар, оламни илмий билишга йўл очиб берарди. Худо тушунчаси Ибн Синода ўзининг анъанавий диний мазмунини йўқотган эди. Ибн Сино Аристотелнинг сабаб ва амалнинг бирлиги принципига асосланиб, худонинг табиатдан ташқари яшаши мумкин эмаслиги, унинг табиат билан бирдайлиги ҳақидаги тезисни ёқлаб чиқди. Унинг асарларида рационал билиш методи сифатида мантиқ проблемалари катта ўрин тутди. А. ф. да ҳур фикрликнинг ривожланиши мусулмон руҳонийларининг ва мистицизм мухлисларининг унга қарши ҳаракатининг кучайишига сабаб бўлди. 11-асрда ал-Ғаззолий диний ортодоксия ва мистик философия нуқтаназаридан рационалист мутафаккирларнинг, аристотелизм тарафдорларининг асосий назарияларини танқид қилишга уринди. 12-асрга келганда А. ф. маркази Ғарбга, Испанияга кўчди. Унинг бу даврдаги энг атоқли намояндаси Ибн Рушд (Аверроэс) бўлиб, у Аристотель асарларига берган шарҳлари билан шухрат қозонди. Ибн Сино сингарии, Ибн Рушд ҳам худонинг мавжудлигини эътироф қиларди, аммо уни абадий материя билан бирдай деб фикр қиларди. Инсоннинг ўлиши ва ўлмаслиги ҳақидаги мунозарани у интеллектуал ҳаётнинг узлуксизлигини, инсон зотининг бирлигини, айрим инсоннинг ўлиши мумкинлигига қарамай, инсониятнинг ўлмаслигини ўзида гавдалантирувчи умумий ақл назарияси ёрдами билан ҳал этарди. *Иккиёқлама ҳақиқат* назарияси ҳам Ибн Рушд номи билан боғлиқдир. 19-асрда араб тафаккуроти Ибн Холдун каби олимни ва жамоат арбобини майдонга чиқарди. Ибн Холдун жамият тарихи ҳақидаги идеяни махсус фан объекти сифатида илгари сурди. Турли халқларнинг вакиллари ривожлантирган А. ф. ўрта аср Европаси фикрига катта таъсир кўрсатди, уни *антик философия* билан таништирди, уни проблемаларни янада аниқлаб боришга қизиқтирди, диний мутаассибликка қарши курашга қўзғатди. Бизнинг за-

монамизда араб мамлакатларида социал-сиёсий ва философий фикрнинг ривожланиши миллий мустақилликни мустақкамлаш учун кураш билан боғлиқдир. Бу мамлакатларда социал структуранинг ва ижтимоий-сиёсий проблемаларнинг мураккаблиги проивард оқибатда ғоявий ва философий оқимларнинг турли хилда эканлигини: мусулмон динидаги традиционализм ва модернизм ҳамда *прагматизм, позитивизм, экзистенциализм, интуитивизм* ва бошқа оқимларни белгилamoқда. Реакцион идеологияга қарши курашда прогрессив демократик фикр мустақкамланмоқда. Араб мамлакатларининг маънавий ҳаётида социализм ғоялари катта роль ўйнамоқда, уларда марксча-ленинча идеологияга қизиқиш уйғонмоқда.

АСОС ВА НАТИЖА (основание и следствие) — предметлар ўртасидаги алоқадорликни ифодалайдиган фалсафий категориялар бўлиб, бу алоқадорликда бир ҳодиса (асос) заруран иккинчи ҳодисани (натижа) тугдиради. А. ва н. сабаб ва амал муносабатларида бир томонни, яъни бир ҳодиса иккинчи ҳодисани тақозо қиладиган нарсани қайд қилади, аммо сабаб ва амал диалектикасини, ўзаро таъсирнинг мураккаб формаси бўлган сабабиятни (*Сабаб ва натижа*) очиб бермайди. 17—18-асрлар механикасида сабабият кўпинча А. ва н. алоқадорлиги деб тушуниларди. Бу алоқадорлик типни сабабиятнинг метафизик материализм ривожлантирган тушунчасида умумлаштирилган эди. Бу тушунчага кўра, сабаб — айни жисмга ташқаридан таъсир кўрсатадиган кучдир. Бунда сабаб билан амалнинг ўзаро таъсири эътиборсиз қолдирилганлиги сабабли, асосдан натижа сари қилинадиган ҳаракат ниҳоясиз қатор деб қаралади. Ҳар бир ҳодиса натижани тугдиради, бу натижа ҳам ўз навбатида асосга айланиб, бошқа натижани тугдиради ва ҳ. к. Шунинг учун метафизик материализм материянинг ўз қаракати манбаини тушунолмайди, бинобарин, асослар ва натижаларнинг ниҳоясиз занжирини биллиш мумкин эмас, деган фикрга келади. Диалектик материализм таъкидлаб кўрсатадики, сабабият — ўзаро таъсир алоқадорлиги бўлиб, бу алоқадорликда фақат сабаб муайян натижани юзага келтирмасдан, балки натижа ҳам сабабга муҳим таъсир кўрсатади. Сабаб билан натижанинг ўзаро муносабатида алоқадорлик зидма-зид томонларнинг ўзаро таъсири сифатида намоён бўлади, бу ўзаро таъсир эса предметлар тараққиётининг ички манбаидир, материянинг ўз қаракати манбаидир.

АТЕИЗМ (грек. а — инкор ва theos — худо; худонинкор этиш, даҳрилик) — гайри табиий кучга ишонини рад этувчи плимий равишда асосланган қарашлар системаси. «...Атеизм худонинкор қилишдан иборат бўлиб, *инсоннинг борлигини худди ана шу инкор воситаси билан тасдиқлайди*» (Маркс). Атеист бўлиш — ҳеч қандай *динни* эътироф қилмаслик демакдир. А.нинг ривожланиши моддий ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатлар даражаси билан

белгиланади, *материализм ва фан А.* нинг назарий асоси бўлиб хизмат қилади. Антагонистик жамиятда А. нинг динга қарши идеологик кураши прогрессив кучларнинг реакцион кучларга қарши курашини акс эттиради. А. оламни материалистик тушунишнинг бир томони сифатида антик жамиятда пайдо бўлди. Атоқли материалист филозофлардан Демокрит, Эпикур, Лукреций Қар ва бошқалар А. ни ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар. Диннинг таъсирига путур етказишда катта роль ўйнаган буржуа атеизми А. нинг шаклланишида муҳим босқич бўлди. Буржуа А. и 18-асрда ўтган франсуз материалистлари (Дидро, Гольбах, Гельвеций) ва 19-асрда ўтган немис материалисти Фейербах асарларида ўз қўққисига эришди. Мазкур материалистлар диннинг илм-фанга қарши характерини эҳтирос билан фош қилдилар; улар диннинг илдиэлари халқнинг ношонлигидадир, деб билардилар, диний ахлоқнинг ёлгонлигини, рибкорлигини очиб кўрсатардилар. Бироқ, буржуа А. и ноизчил ва чекланган эди, диннинг социал илдиэларини очиб ташлай олмаган, уни бартараф қилиш йўлини кўрсатолмаган эди. халқ оммаси орасида ёйилмаган эди. Курашчан А. рус революцион демократлари (Белинский, Герцен, Чернишевский, Добролюбов) қарашларига ҳам хос эди. А. марксизм пайдо бўлишидан бошлаб изчил илмий назарияга айланади. Марксистик А. пролетариатнинг социализм учун олиб борган революцион кураши жараёнида шаклланди. Унинг филозофик асоси — диалектик ва тарихий материализмдир. Марксистик А. диний қарашларга оламнинг илмий манзарасини қарама-қарши қилиб қўяди. Марксистик А. биринчи бўлиб диннинг социал ва гносеологик илдиэларини очиб ташлади, унинг антигуманистик характерини кўрсатди, унинг меҳнаткашларни гангитиш, уларга ишоатгўйликни, сабр-тоқат қилишни ўқдириш боситаси сифатида эксплуататорлик тузумини ҳимоя қилишдаги ролини фош қилди. У диннинг моҳиятини фош қилиш билан чекланиб қолмайди, балки халқни диний зулмдан батамом озод қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди, диний эътиқодларни бартараф қилиш йўлларини кўрсатади. Капиталистик жамиятда дин иқтисодий зулмнинг маҳсули ва инъикосдир. Меҳнаткашлар золимларга қарши синфий кураш олиб бориш жараёнидагина диний хурофотлардан қутулишлари мумкин. Иқтисодий зулмни бартараф қилиш, эксплуататор синфларни тугатиш йўли билан меҳнаткашларни диннинг маънавий таъсиридан қутқариш учун ва улар орасида А. ни оммавий тарзда тарқатиш учун зарур шарт-шароит яратилмоқда. Социализм қуриш натижасида диннинг социал илдиэларига путур етказилди. Бироқ диний эътиқодларнинг қолдиқлари, ўтмиш сарқитлари сифатида, меҳнаткашларнинг бир қисмида ҳали анча узоқ вақтгача сақланиб, уларнинг янги жамият қурилишида, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида актив иштирок этишида хала-

қит беради. Шу муносабат билан кенг халқ оmmasида илмий, атеистик дунёқарашни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Диний сарқитларни бартараф этиш коммунистик қурилиш муваффақиятлари таъсири остида амалга оширилмоқда. Шу билан бирга ҳозирги замон илм-фани ютуқларига таянувчи илмий-атеистик пропагандани кенг сурагда ва моҳирлик билан олиб бормасдан туриб, диний эътиқод сарқитларини батамом йўқ қилиш мумкин эмас. Ҳозирги замон илм-фани оламнинг ҳақиқий манзарасини тобора тўлароқ очиб кўрсатмоқда, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини кучайтирмоқда ва диннинг ғайри табиий кучлар тўғрисидаги хаёлий уйдирмаларига ўрин қолдирмаётир.

АТОМИСТИКА (грек. *atomos* — бўлинмас) — материянинг узлукли (дискрет) тузилиши ҳақидаги таълимот. А. тараққиётининг асосий босқичлари: қадимги материалистлар А. си 17 ва 18-асрлардаги механистик А., 19-асрдаги химиявий А., ҳозирги замон физик А. сидир. Қадимги грек материалист философлари (Девкипп, Демокрит, Эпикур) атомларни абадий ва ўзгармас, доимо ҳаракатда бўлган ҳамда формаси ва катталигига, тартиби ва ҳолатига қараб бир-биридан фарқ қиладиган энг майда бўлинмас зарралар деб қарардилар. Нарсаларнинг сифат жиҳатдан жуда хилма-хиллигини улар атомларнинг комбинацияларидаги тафовутлар билан изоҳлардилар. Қадимги А. ақлий кузатишгагина асосланган тасаввур этиш натижаси эди, чунки у вақтда ҳали тажрибавий фан йўқ эди. Фақат 17—19-асрлардагина А. аввал илмий гипотезага, сўнгра эса илмий назарияга айланади. 17—18-асрларда А. ни Галилей, Бойль, Ньютон, Ломоносов ишлаб чиқадилар. Бу даврда механика энг ривожланиб кетганлиги сабабли, атомларнинг ўзаро таъсир қилиш ва бир-бири билан қўшилиб кетиш қобилиятига турли механик хоссалар сабаб қилиб кўрсатиларди. Атомлар кўп ҳолларда илгакчалар, кўнгиричалар ва шу кабиларга эга бўлган зарралар шаклида тасвирланарди. Кимёвий А. ни 19-асрда Дальтон, Менделеев ва Бутлеров яратган эдилар. Атом оғирлиги ва валентлик (бошқа атомлар муайян сонларининг қўшилиб кета олиши) атомларнинг асосий хоссалари деб ҳисобланган бўлди. 19-асрнинг охириларигача А. асосан метафизик характерга эга эди, чунки у атомларни ўзгармайдиган, мутлақо бир-бирига айланиб кетолмайдиган зарралар, «дунё биносининг гиштчалари» деб тасаввур қилишга асосланарди. Ҳозирги замон А. си 19-асрнинг охириларида ва 20-асрнинг бошларида физикада содир бўлган революция муносабати билан юзага келди. Бу даврда атомларнинг мураккаб тузилиш топилди, элементар зарралар деб аталган зарралар (электронлар, протонлар, позитронлар, нейтронлар, фотонлар ва шу кабилар) кашф этилди. Бу элементар зарралар сифат жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, узлукли ва узлуксизлиكنинг, корпускул-

лар (зарралар) ва тўлқинларнинг бирлигини ташкил этади. Ҳозирги замон А. си микрозарраларнинг ўзгарувчанлигини, бир-бирига айлана олишини эътироф этади ва шу билан материя фундаментининг ўзида содир бўлаётган процессларнинг диалектик характерга эга эканлигини исбот қилади.

АТРИБУТ (лат. attribuo — бераман, бағишлайман) — предметнинг зарур хоссаси бўлиб, бусиз у предмет бўла олмайди. Мас., Декарт ва Спиноза философиясида А.— айрим ўзгарувчан предметлардаги *субстанциянинг* конкрет кўринишларидан (Спинозанинг таърифича, «модуслар»дан) фарқли ўлароқ, ўзгармас субстанциянинг муҳим, асосий белгисидир. Диалектик материализмда А. тушунчаси материянинг ажралмас, унга тубдан ҳос бўлган хусусиятларини ифодалайди. Чунончи, *ҳаракат* ҳақида сўзлаганда у материянинг А. и деб қайд қилинади.

АХЛОҚ — мораль (лат. mores — ахлоқ-одоб) — кишилар хатти-ҳаракатининг нормалари, принциплари, қоидалари, шунингдек инсоний хулқ-атворнинг ўзи (хатти-ҳаракатларнинг боислари, фаолият натижалари), кишиларнинг бир-бирларига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга (коллективга, синфга, халққа, жамиятга) муносабатлари соҳасига тааллуқли бўлган ҳис-туйғулар, муҳокамалар. А. идеологик томонни (ахлоқий онгни) ҳам, амалий томонни (ахлоқий муносабатларни) ҳам ўз ичига олади. Кишилар манфаатларининг ифодаси деб қараладиган ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига ахлоқий жиҳатдан баҳо бериш ҳам (мас., ишлаб чиқариш муносабатларига адолатли ёки адолатсиз деб баҳо бериш ҳам) А. га тааллуқдир. А. жамият тараққиётининг тонгида пайдо бўлган. Унинг пайдо бўлишида кишиларнинг меҳнат фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнаган. А. туғилиб келаётган жамият учун табиат билан курашда ёрдамчи восита сифатида зарур бўлган. Инсон ўзаро ёрдам бермасдан, уруғига нисбатан муайян мажбуриятларни зиммасига олмасдан туриб, ўз тирикчилиги учун кураша олмас эди. Ундан кейин ҳам А. кишиларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи бўлиб майдонга чиқади. Шахс ахлоқ-одоб нормаларига амал қилиши билан жамиятнинг (синфнинг, халқнинг) ҳаётини фаолиятига қўмақлашади. Ўз навбатида жамият ҳам у ёки бу А. ни қўллаб-қувватлаши ва тарқатиши билан шахсни ўз идеалига мувофиқ равишда камолга етказиши билан *ҳуқуқдан* фарқ қилади; ҳуқуқ ҳам гарчи кишиларнинг ўзаро муносабатлари соҳаси билан иш кўрса-да, лекин давлат томонидан мажбур қилишга суянади, А. эса жамоатчилик фикри билан қувватланади ва одатда ишонтириш кучига таянади. Ижтимоий онг формаси бўлган А. ижтимоий муносабатлардан вужудга келган бўлиб, пировард ҳисобда ижтимоий борлиқ билан, кишилар ҳаётининг моддий шароитлари билан белгиланади. Аммо А. иқтисодий муносабатларга ана шундай боғли бўлишлик доира-

сида нисбий мустақилликка ҳам эгадир. Бу мустақиллик шунда юз берадики, ҳар бир даврда А. янгидан яратилмайди: ундан олдин ўтган давр ахлоқий қарашларидан қимматли бўлган нарсаларнинг ҳаммаси унга киритилади. Нисбий мустақилликка эга бўлгач, А. кишилар ўртасида таркиб топган муносабатлар орқали ижтимоий-тарихий процессга катта таъсир кўрсатади. А. тушунчалари даврдан даврга ўзгариб, доимо такомиллашиб бори. А. да, ҳаётнинг бошқа ҳамма соҳаларида бўлгани сингари, пиревард натижада шундай бир процесс юз бердики, бу процесс инсоннинг шахсий кадр-қиммати, ўз-ўзини англаши ўсишида, А. принципларининг тобора кўпроқ инсонпарварлашувида (*Гуманизм*) ифодаланди. Синфий жамият пайдо бўлиши билан А. синфий бўлиб, у ёки бошқа синфларнинг манфаатларини, идеалларини, ҳаёт тарзини акс эттира бошлади (мас., қулдорлик, феодал буржуа, коммунистик А. ни фарқ қилиб қарайдилар). Идеалистлар даъво қилганидек, жамиятга худо томонидан буюрилган ёки инсонга азалдан хос бўлган ғайри синфий, ғайри тарихий А. йўқдир. Шу билан бирга ҳар бир синфий А. да умум инсоний А. элементлари бўлиб, бу элементларни кейинги авлодлар мерос қилиб оладилар. А. нинг синфий ва умум инсоний элементларининг мазмунини анализ қилиш унинг чинлиги масаласини ҳал қилиш имкониятини беради; унинг чинлиги критерийси эса у ёки бошқа А. нинг ижтимоий тараққиёт талабларига қанчалик жавоб бера олишини аниқлашдан иборатдир. Мас., капитализм эндигина вужудга келаётган даврда буржуача А. феодал А. га нисбатан анча прогрессив эди. Лекин сўнгра у умри тугаган капиталистик муносабатларнинг ҳимоячиси бўлиб қолди. Унинг ўрнини энг прогрессив ва ҳақиқий А. бўлган пролетариат А. и эгаллади. чунки пролетариат А. и шундай бир синфнинг А. идан иборатки, бу синфнинг манфаатлари барча эксплуатация қилинувчи табақаларнинг манфаатлари билан, жамият ҳаракатининг объектив бориши билан мос бўлиб тушади. Пролетарча А. асосида коммунистик А. ривож топади; коммунистик А. жамиятнинг бутун тарихи давомида инсоният яратган энг яхши, энг ҳақиқий нарсаларнинг ҳаммасини ўзига жамлаб олди. Коммунистик А. нинг принциплари ва нормалари кишини киши томонидан ҳар қандай эксплуатация қилишни истисно этадиган социалистик ижтимоий муносабатларни акс эттиради. Коммунистик А. амалий гуманизм, инсонпарварлик билан суғорилган бўлиб у шахсларнинг ҳар томонлама, эркин ривожланишига ёрдам беради. Коммунистик А. да шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг бирлиги принципи ўзининг энг тўлиқ ифодасини топади. Коммунистик А. нинг тарбия мактаби социалистик коллективдир, бу коллективда ҳар бир совет кишиси унинг бахт-саодати социалистик жамиятнинг бошқа аъзолари бахт-саодати билан чамбарчас боғли эканлигига ишонч ҳосил

қилади. Шу сабабли коммунистик А. нинг характерли хусусияти — бир мақсадни — коммунизм қуришни кўзлаб ҳаракат қилаётган барча жамият аъзоларида ижтимоий бурчни англашни, уларнинг манфаатлари бир эканлигини ҳис этишни ўстириб боришдан иборат. Коммунистик А. нинг барча принцип ва нормалари: *коллективизм*, меҳнатга коммунистик муносабат, ижтимоий мулкни сақлашга ва кўпайтиришга ғамхўрлик қилиш ва ҳ. к. ана шу мақсадга хизмат қилади.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ (умственный и физический труд) — инсон *фаолиятининг* турли хиллари. Жамият тараққиётининг дастлабки қадамларидан бошлаб меҳнат билан бир процесс бўлиб, объектив оламни акс эттириш билан боғлиқ бўлган фикрлаш фаолиятини ва моддий объектларни ўзгартиш соҳасидаги жисмоний ишни ўз ичига олган. Бироқ тарихан тараққий қилаётган меҳнат тақсимооти доирасида жисмоний фаолият билан ақлий фаолият турли ижтимоий гуруҳларнинг улуши бўлиб қолган. Бундай меҳнат тақсимотининг куртаклари ибтидоий жамиятда пайдо бўлади: чидамлариоқ ва кучлироқ кишилар (одатда ёшлар) кўп жисмоний куч сарфлашни талаб этадиган ишни ўз устларига оладилар, тажрибаси кўпроқ кишилар (одатда қариялар) қабиланинг социал ҳаётини уюштирадилар, ишларни бажаришга раҳбарлик қилдилар ва ҳ. к. Синфлар пайдо бўлиши билан меҳнат тақсимооти ўзининг дастлабки табиий характерини йўқотади. Ақлий меҳнат ҳукмрон синфнинг имтиёзига айланади. Шу билан А. ва ж. м. ўртасидаги тафовут социал қарама-қаршилик сифатида юзага чиқади. Синфий-антагонистик жамият тараққий қилиши билан ҳукмрон синфнинг бир қисми паразит (текинхўр) табақага айланади, ақлий меҳнат эса алоҳида табақадаги кишиларнинг иши бўлиб қолади ва кишилар ҳукмрон синфга ва ишлабчиқариш эҳтиёжларига хизмат қилдилар, лекин улар турли социал қатламлардан келиб чиқадилар (*Интеллигенция*). Ривож топган капиталистик ишлабчиқариш шароитида интеллигенция кўп сонли бўлиб қолади. Капитализм шароитида унинг социал аҳволи икки хил бўлади: бир томондан, зиялининг меҳнати максимум фойда олишга хизмат қилади. Иккинчи томондан, сони анча кўпайган зиялилар ҳам капиталистик эксплуатацияга дучор қилинади. Ақлий меҳнат механизациялаштирилиши (ҳисоблаш техникаси ва ш. к.) муносабати билан зиялиларнинг кўпчилиги бошига, худди пролетариатнинг бошига тушгани каби, ишсизлик хавфи тушади. Шундай қилиб, ижтимоий тараққиётнинг бориши интеллигенцияни капиталга қарама-қарши қилиб кўяди ва унинг жуда кўп манфаатларини пролетариат манфаатлари билан бирдай қилиб кўяди. Социалистик революция юз бериши билан А. ва ж. м. нинг социал қарама-қаршилиги йўқолади, чунки ишлабчиқаришнинг ривожланиши, кишиларнинг

маънавий фаолияти натижалари эндиликда бутун жамиятга хизмат қиладиган бўлади. Бироқ А. ва ж. м. ўртасидаги муҳим тафовутлар, жамиятнинг социал қатламларга бўлиниши, кишининг ақлий ёки жисмоний фаолият билан шуғулланишидан қатъий назар, сақланиб қолади. Уларнинг мавжудлиги ишлабчиқаришнинг ривожланганлик даражаси билан, коммунистик тақсимот усулини амалга ошириш меъёри билан, жамиятнинг маданий тараққиёти даражаси билан белгиланади. Бу тафовутлар ишлабчиқаришнинг ривожланиши натижасида меҳнат характерининг ўзгаришига, фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланишига қараб, бартараф қилиниб борилади. Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, илғор технологияни жорий қилиш ва ш. к. лар кишини жисмоний зўриқиб ишлашдан, меҳнатнинг бир хиллигидан қутқариши, унинг барча қобилиятларини меҳнат процессининг ўзида ривожлантириш учун шарт-шароит яратиб бериши лозим. А. ва ж. м. ўртасидаги муҳим тафовутларни бартараф қилиш синфлар ўртасидаги фарқларни, *шаҳар билан қишлоқ* ўртасидаги муҳим тафовутларни бартараф қилишга ҳам боғлиқдир. Коммунистик жамиятда меҳнатнинг ҳамма турлари ҳар томонлама камол топган кишининг яхлит фаолияти кўринишларидан иборат бўлади, меҳнат ҳаёти! эҳтиёжга айланади, чуқки унинг процесси инсон «жисмоний ва интеллектуал кучларининг ўйини» (Маркс) бўлиб қолади.

БАДИИИ ОБРАЗ (художественный образ) — воқеликни *санъатда* акс эттириш ва ўзлаштириш усули. Санъат асари турли хилдаги бадний образларни (у ёки бошқа персонажлар образларини, табиат образларини, образли тилни ва х. к.) ўз ичига олади, айни вақтда яхлит ҳолда ҳам у Б. о. дан иборатдир. Фан тушунчалари сингари, у ҳам ҳодисаларнинг умумий хоссаларини акс эттиради, ҳаётнинг умумлаштирилган инъикосини ифодалайди. Лекин агар илмий тушунчаларда умумийлик мавҳум, абстракт формада берилса, бас Б. о. умумийликни эстетик аҳамиятга эга бўлган, такрорланмас айрим ҳодиса орқали очиб беради. Чунончи, портретда расом конкрет инсон характерини фақат унга хос барча индивидуал белгилари билан тасвирлаб беради. Шу билан бирга расом унга кўп кишиларга бирон-бир даражада хос ва улар учун типик бўлган сифатларни ҳам беради. Б. о. нинг муҳим хусусияти шундаки, у объектив воқеликни акс эттиради-ю, лекин субъектив нуқтан назардан акс эттиради. У санъаткорнинг индивидуал хусусиятларини, шахсини, аммо лекин ижтимоий эҳтиёжларни, манфаатларни бирор йўсинда англайдиган шахсини ифодалайди. Санъат образларида санъаткорнинг ўй-фикрлари ҳам, ҳис-туйғулари ҳам ифодаланган бўлади. Маяковский, Маркс «қўшимча қиймат таловчиларини жиноят устида тутиб олди» — деб ёзганида, бу Б. о. билан у социал таловчиларга нафрат ҳиссини ва уларни фош қилиб ташлаган революционер олимга қойил қолганини ифодалаган эди. Демак, Б. о. қандайдир бошдан-оёқ диалектик зиддиятлардан тўқилгандай бўлиб кўринади: у — умумийлик билан айримликнинг, зарурат билан тасодифнинг, объективлик билан субъективликнинг, шахсий билан ижтимоийликнинг, мазмун билан форманинг бирлигидан иборатдир. Б. о. инсоннинг воқеликка муносабатини ўзида гавдалантиргани ҳолда, ўзи ҳам инсонга кучли ғойий-эмоционал таъсир кўрсатади.

БАЗИС ВА УСТҚУРМА (базис и подстройка) — жамият ҳақида, унинг структурасини (тузилишини) тавсифлаш учун марксистик фан ишлаб чиққан тушунчалар. Марксизм жамият ҳаётида ва тараққиётида, одамларнинг маънавий фаоллигида моддий ишлаб чиқаришнинг ҳал этувчи ролзани аниқлагач, унинг олдида бу қон-

дани конкретлаштириш, яъни ишлаб чиқариш томонларидан қайси бири одамларнинг гоъларини, қарашларини, улар билан боғлиқ бўлган муассасаларнинг асоси бўлиб хизмат қилишини кўрсатиб бериш зарурияти пайдо бўлди. Ишлаб чиқариш икки томонни: *ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларини* ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш муносабатлари гоъларнинг, уларга мувофиқ келадиган муассасалар, ташкилотларнинг бевосита асоси бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучлар эса улар билан ишлаб чиқариш муносабатлари орқали боғлиқдир. Худди ана шу ишлаб чиқариш муносабатлари иқтисодий базисдан иборат бўлиб, унинг пойдевори устида у ёки бу жамиятнинг бутун биноси қурилади, барча бошқа *ижтимоий муносабатлар* ташкил топади. Шундай қилиб, базис билан ишлаб чиқариш муносабатлари айни бир мазмунга эгадир, лекин базис тушунчаси ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар билан боғлиқ ҳолда эмас, балки устқурма билан боғлиқ ҳолда характерлаб беради. Устқурмага базисни аке эттирувчи гоълар ва уларга мувофиқ тарзда таркиб топадиган идеологик муносабаглар ҳамда ташкилотлар ва муассасалар (давлат, суд, черков) ва ҳ. к. киради. Б. ва у. тарихан ривожланади. Тарихан муайян бўлган ҳар бир жамият *ижтимоий-иқтисодий формация* муайян базисга ва унга мувофиқ келадиган устқурмага эгадир. Бир формациядан иккинчи формацияга ўтганда иқтисодий муносабатларда тўнтариш содир бўлади, яъни бир базис иккинчиси билан алмашинади. Шунга мувофиқ озми-кўпми тезлик билан бутун улкан устқурмада ҳам тўнтариш юз беради. Бунда ўмири тугаган бутун эскилик тугатилади, бутун прогрессив нарса эса (мас., ахлоқда) сақлаб қолинади. Б. ва у. айрим формация доирасида баъзи ўзгаришларга дучор бўлади, лекин бу ўзгаришлар уларнинг асосий мазмунига дахл қилмайди. Чунончи, капитализмдан империализмга ўтиш фақат экономикадаги ўзгаришдан иборат бўлмасдан, балки бутун устқурмада реакцион тенденцияларнинг кучайишидан ҳам иборатдир. Социализм шароитида иқтисодий муносабатларнинг такомиллашуви устқурмада ўзгаришларга сабаб бўлади ва бу ўзгаришлар оммани давлатни бошқаришга жалб этиш учун янада кенг имкониятлар очиб беради. Устқурма базисни, унда юз берадиган ўзгаришларни шунчаки аке эттириб қолмасдан, балки унга актив таъсир ҳам кўрсатади. Устқурма шунинг учун ҳам пайдо бўладики, усиз базис яшаб ва сақланиб туролмайди. Ахир, жамиятда ҳамма нарсани одамлар бажаради-ку. Одамлар эса ҳаммаша ўз истаклари, интилишларига, яъни ўз эҳтиёжларининг идеал инъикосига қараб ҳаракат қиладилар. Улар турли идеялар, муассасалар, ташкилотлар ёрдами билан бу эҳтиёжларни англайдилар ва уларни амалга оширадилар. Лекин синфий жамиятда одамларнинг иқтисодий аҳволи (де-

мак, уларнинг моддий эҳтиёжлари ҳам) турлича бўлади. Шунинг учун улар яратадиган идеялар ва муассасалар ҳам турличадир. Иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон бўлган синф унинг жамиятда ҳукмронлик мавқеини таъминлайдиган базисни сақлаб қолишга ва мустаҳкамлашга қаратилган идеялар ва муассасаларни, вужудга келтиради. Эзилган синфларнинг манфаатларини ақс эттирувчи идеялар ва муассасаларнинг вазифаси бошқача. Улар пировард оқибатда муайян базисни тубдан ўзгартишга қаратилган. Шундай қилиб, антагонистик жамиятда устқурма базисни турли синфлар позицияларидан туриб ақс эттиради. Қарама-қарши манфаатларни, ифодаловчи синфлар йўқ бўлган социалистик жамиятда устқурма зиддиятли характерга эга бўлмай қолади. У меҳнаткашларнинг ўз манфаатларини ифодалайди ва социалистик базисни сақлаб қолиш қуроли бўлибгина эмас, балки уни янада ривожлантириш қуроли бўлиб ҳам хизмат қилади.

БЕГОНАЛАШИШ (отчуждение) — инсон фаолияти маҳсулотларининг (меҳнат маҳсулотларининг, социал ва сиёсий муносабатларнинг, эхлоқ-одоб нормаларининг, илмий назарияларнинг, ижтимоий онг формаларининг), шунингдек инсоний хусусиятлар ва қобилиятларнинг қандайдир инсонга боғли бўлмаган, унга ёт бўлган ва унинг устидан ҳукмронлик қиладиган бир нарсага айланиши. Б. жамият тарихида ўткинчи ҳолат бўлиб, меҳнат тақсироти ва хусусий мулкдан вужудга келади, бунинг натижасида кишилар ўртасидаги ижтимоий алоқалар стихияли суратда қарор топади ва уларнинг назорати остидан чиқади. Бундай шароитда фаолиятнинг ҳар бир тури (меҳнат, фан, санъат, бошқариш) бир группа алоҳида кишиларнинг монополияси бўлиб қолади ва жамиятнинг қолган ҳамма аъзоларига нисбатан ёт бир нарсага айланади. Натижада жамият фаолияти ва унинг маҳсулотлари индивидумлардан бегоналашади. Иқтисодий соҳада Б. хусусий мулкчиликнинг ҳукм суришида (меҳнат маҳсулотлари уларни ишлаб чиқарувчиларга тегишли бўлмайди), меҳнатнинг инсонга ташқаридан мажбур қилиб юкланган эрксиз фаолиятга айланишида, турли синфлар манфаатларининг душманчилигида ифодаланади. Жамиятнинг социал-сиёсий ҳаётида Б. ижтимоий тараққиётнинг стихиялиги тарзида, инсоннинг ўзи яратган ижтимоий кучлар (уруш, кризислар ва б.) олдида ожизлиги тарзида намоён бўлади. Шу билан бирга кишиларнинг муносабатлари нарсаларнинг муносабатлари шаклига киради (*Фетишизм*), одамлар эса ўзларининг инсоний хусусиятларини йўқотадилар ва қиёфасиз бўлиб қоладилар. Инсон нима қилиши мумкинлиги ва лозимлигини ўзи белгилamayди, балки унинг устидан ҳукмронлик қилувчи, назоратдан ташқари кучларга итоат қилади, қанчалик ҳаракат қилиб уринса ҳамки, ўз олдига қўйган мақсадларига деярли ҳеч қачон эришолмайди; унинг ҳаё-

тиннинг нормалари ва формалари унга кишиларнинг биргаликда ишлашидан келиб чиқмайдигандек, балки ё бошқа кишилар, ёки ғайри табиий кучлар томонидан зўрлаб юклатиладиган мажбуриятлардек туюлади. Бундай шароитда кишиларнинг онгида ҳам уларнинг ҳақиқий муносабатлари бузилган бўлади, ҳар хил ҳаёллар ва янглишлар пайдо бўлади. Бу ҳол *динда* айниқса яққотроқ кўринади. Сабабки, диний онгда худди шундай социал кучлар илоҳийлаштириладики, уларни гарчи кишиларнинг фаолияти вужудга келтирган бўлса-да, шунга қарамай, шу фаолият устидан ҳукмронлик қилади, уни ўзига бўйсундиради. Б. ни бартараф қилишнинг иегизи — социал-антагонизмларни, эксплуатация муносабатларини йўқ қилишдан иборат. Жамиятни коммунистик асосда қайта қурish натижасидагина Б. ни узил-кесил тугатиш мумкин.

БЕЛГИ (знак) — моддий ҳиссий равишда идрок этиладиган предмет, воқеа ёки ҳаракат бўлиб, улар бошқа предмет, воқеа, ҳаракатни кўрсатади ва ҳ. к. «Б.» тушунчасининг анализи философия, логика, лингвистика, психология, социология ва ш. к. да, яъни инсон фаолиятини тадқиқ қилиш билан боғлиқ бўлган ҳамма фанларда муҳим ўрин тутаяди. Антик философлар (Платон, Аристотель, стоиклар), 17—18-асрларнинг мутафаккирлари (Локк, Лейбниц, Кондильяк) билешда белгиларнинг ролига катта эътибор берадилар. 19 ва 20-асрларда лингвистика ва *математик логика* Б. ни тадқиқ қилишга кўп янгилик киритдилар. Ҳозирги вақтда Б. ҳақида махсус фан — *семиотика* ишлаб чиқилмоқда (Пирс, Моррис ва б.). Белгилар тил ва ғайри тил белгиларига бўлинади: ғайри тил белгилар ҳам ўз навбатида белги-копиялар, белги-аломатлар, белги-сигналларга ва ҳ. к. бўлинади. Б. нинг *информация* бериш процесси билан алоқаси ғоятда муҳимдир. Б. нинг таърифидан унинг муҳим хусусияти келиб чиқади: бир қадар моддий объект бўлган. Б. бирор бошқа нарсага белгиланиш учун хизмат қилади (мас., физикада v белгиси тезликни билдириш учун хизмат қилади). Бинобарин, Б. ни тушунмоқ учун унинг маъносини аниқлаш зарур: предмет маъноси (бу билан объект белги-ланади: мас., «Тонг юлдузи» белги ифодаси Венера планетасини билдиради), мазмун маъноси (мазкур объектнинг образи: мас., «Тонг юлдузи» ва «Шом юлдузи» ифодалари бир объектни билдиради-ю, лекин мазмунни бошқа-бошқа бўлади), экспрессив маъноси (ҳиссий Б. си ёрдами билан ифодаланади ва ҳ. к.). Семиотикада белгиларнинг бир-бирга муносабати (синтаксис), белгиларнинг улар билан белгиланадиган нарсаларга муносабати (семантика) ва инсоннинг у фойдаланадиган белгиларга муносабати (прагматика) тадқиқ қилинади. Б. тушунчаси *тил* (ҳам табиий, ҳам сунъий тил) тушунчаси билан ҳамбарчас боғлиқдир; тил кишиларнинг алоқа воситасидир, уларнинг фаолиятини, воқеликни

ридан фарқ қилинади. Марксистик философия ўтмишдаги бутун тафаккур эришган ютуқларни танқидий суратда қайта ишлаб, материализм билан диалектикани бирлаштирди, бу эса Б. н. масалаларига чинакам илмий нуқтаи назардан қараш имкониятини туғдирди. Диалектик материализм билишни биздан ташқарида мавжуд предметлар ва ҳодисаларнинг онгдаги *инъикоси* деб тушунади. Шу билан бирга у бу процесснинг мураккаб диалектик харақатерини очиб, диалектика билан Б. н. нинг бирлиги нуқтаи назарини елгари суради. Марксистик Б. н., оламни билувчи инсон — яққаланган индивидуум эмас, оламга пассив мослашадиган биологик вужуд эмас, деган фикрга асосланади. У дунёга актив таъсир кўрсатади, ўзининг предмет-ҳиссий фаолияти процессида уни ўзгартиради. Моддий предмет инсон фаолияти орбитасига печоғлик қўшилишига қараб билиш объектига айланади, бу предметни инсон фақат уни қай даража ўз фаолияти объектига айлантирганга қарабгина билиши мумкин. Шундай қилиб, билиш биринчи марта ўлароқ инсоннинг бутун ҳаётининг ажралмас қисми деб тушунилади, билиш билан амалий фаолиятнинг мустақкам алоқаси таъкидлаб кўрсатилди. Инсон билиш фаолиятини шахс сифатида ўз ҳаётий зуҳуротининг бутун жамул-жамида амалга оширади. *Практика* — билишнинг асоси, ҳаракатлантирувчи кучи ва *ҳақиқат критериясидир*. Инсоннинг предмет фаолияти билан боғлиқ бўлган билиш ташқи оламни пассив мушоҳада қилувчи бўлиб эмас, балки уни назарий ўзлаштиришнинг актив яратувчи процесси бўлиб майдонга чиқади. Инсон билими ривожнинг чек-чегараси йўқ, чунки предметларнинг ўзлари бениҳоя ривожланиб ва ўзгариб туради, инсон практикаси чексиз равишда такомиллашиб, кенгайиб боради. Марксистик Б. н. билиш процессини унинг бутун мураккаблигида, зиддиятлигида тадқиқ қилади, билишнинг турли формаларининг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг диалектик бирлигини очиб беради. Шу билан бирга у бошқа фанларга (*табиёт, психология, тилшунослик ва ҳ. к.*) таянади. Б. н. ҳозирги замон фани фойдаланаётган методлар ва усулларни (*эксперимент, моделлаштириш, анализ, синтез* ва ҳ. к.) умумлаштириб, илмий тадқиқотнинг умумий принципларини, йўлларини, воситаларини аниқлаб олмақда.

БИРЛАМЧИ ВА ИККИЛАМЧИ СИФАТЛАР (первичные и вторичные качества) — бу терминлар ёрдами билан механистик *материализм* вакиллари (Демокрит, Гоббс, Локк) нарсаларнинг хоссаларини (сифатларини) уларнинг объективлик даражесига қараб бир-бирдан фарқ қилишга уринган эдилар. Бу нуқтан назардан нарсаларнинг бирламчи сифатлари объективдир, яъни уларни билувчи субъектнинг идрокига боғлиқ эмасдир. Қўлам, ҳажм, форма, ҳаракат, зичлик, масса ва ҳ. к. — шундай сифатлардир. Иккиламчи сифатлар эса ўз-ўзигича нарсаларга хос бўлмасдан, балки

нарсаларнинг бирламчи сифатларининг инсон сезги органларига таъсири натижасидир, шунинг учун ҳам улар субъективдир. Иккинчи сифатларга ранг, маза, ҳид, товуш ва ҳ. қ. кирди. Бу назария тарафдорлари умуман материалистик йўл тутганликлари ҳолда хато қилиб, инсон сезгиларини (ранг, маза, ҳид, товушни) объектив нарсаларнинг хоссалари билан бирдай қилиб қўядилар ва шу асосда мазкур хоссалардан базиларини субъектив хоссалар деб эълон қилган эдилар. Бу хатодан *субъектив идеализм* (Беркли) фойдаланиб, умуман барча нарсаларнинг субъектив характерини шоша-пиша эълон қилган эди. Диалектик материализм, нарсаларнинг сифатларини субъектив ва объектив сифатларга бўлиш тўғри эмас, деб ҳисоблайди. Предметлар ва ҳодисаларнинг хоссалари фақат объектив бўлишлари, яъни инсон уларни идрок қилишига боғлиқ бўлмасликлари мумкин. Бироқ инсон сезгиларини (ранг, ҳид, маза) нарсаларнинг хоссалари билан аралаштириб юбормаслик керак. Ленин Фейербахнинг «маза сифатида тахирлик тузининг объектив хоссасининг субъектив ифодасидир» деган сўзларини шарҳлаб, сезгини объектив оламнинг субъектив образи, деб таърифлаган эди.

БИХЕВИОРИЗМ (ингл. behavior — хатти-ҳаракат) — ғарб психологиясидаги оқимлардан бири бўлиб, 20-асрнинг бошларида пайдо бўлган. Унга Д. Уотсон асос солган. Бихевиористлар психика билан фаолият бирлиги принципини механистик материализм нуқтаи назаридан талқин қилиб, аслда психик фаолиятнинг мураккаб формаларини оддий реакциялар йиғиндисидан иборат қилиб қўядилар. Стимул билан реакциянинг бевосита алоқаси хатти-ҳаракатнинг асосий единицаси деб эълон қилинди, ўзгарувчи вазиятларда организмнинг турли реакцияларини тасвирлаш эса талқиқотнинг асосий методи деб эълон қилинди. Б. психологларнинг эътиборини хатти-ҳаракат категориясига, унинг оддий формалари ва кўникмаларини ўрганишга, индивидуал тажрибани ўрганиб олиш ёки эгаллаб олиш проблемасини ўртага қўйишга жалб этди. Бироқ у ҳайвонлар ва айниқса инсон хатти-ҳаракатининг мураккаб формаларини изоҳлаб беролмас эди. Бу ҳол, шунингдек академик Павловнинг организмдаги реакциялар марказий нерв системасининг фаолияти воситаси билан юз беришини исбот қилган таълимотининг кенг тарқалиши 20-асрнинг охирида — 30-йилларнинг бошларида бир қатор необихевиористик назарияларнинг юзага келишига сабаб бўлди: «шартлилик» ёки шартли реакцияларнинг вужудга келиши назарияси (Газри, Халл, Скиннер ва бошқалар), билиш муносабатларини ҳисобга олиб иш қўрувчи «когнитив» назариялар (Толмен ва бошқалар). Необихевиористлар механистик детерминизмдан воз кечиб, «стимул-реакция» формуласига оралиқ ўзгарувчанлар деб аталадиган (мас., кўникма, қўзғалиш ва тўсиқ-

ланиш потенциали), хатти-ҳаракатга турлича таъсир ўтказадиган ҳолатларни киритдилар. Бирсқ бу ўзгарувчан ҳолатларни улар ўзлари қабул қилган *неопозитивизм* методологиясига мувофиқ равишда, объектив реалликка алоқаси бўлмаган ва асосан соф мантикий системалар билан белгилайдилар, психиканинг социал аспектарини сийқа ҳолда талқин қиладилар.

БОРЛИҚ (бытие) — марксча-ленинча философияда ва умуман материалистик философияда объектив равишда, онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган теварак-атрофимиздаги бутун оламни белгилаб берадиган тушунча. Бироқ диалектик материализм фақат оламнинг мавжудлиги реаллигини, Б. нинг фақат объективлигини эътироф қилиш билан чекланмайди. Б. нинг энг муҳим белгиси — унинг моддийлигидир. Материалистик философиянинг бу қондасини илм-фаннинг бутун тараққиёти тасдиқлаб келмоқда. Бунинг маъноси — Б. шунчаки онгимиздан ташқарида мавжуддир демак эмасдир. Б. онга нисбатан бирламчи бўлиб, унинг тараққиётини белгилайди, онг эса иккиламчи бўлиб, Б. нинг инъикосидир. Шу сабабдан Б. ва *материя* тушунчалари кўпича айни бир маънода ишлатилади. Яна шунга таъкидлаш керакки, худди материя теварак-атрофимиздаги оламнинг объектив реаллигига сабаб бўлади, ўзининг доимий ҳаракатида, тараққиётида Б. нинг бениҳоя хилма-хил формаларини — конкрет предметлар ва ходисаларни юзага келтиради. «Соф» Б., яъни материягача ва ундан ташқарида мавжуд Б. йўқдир. Б. ни материядан ажратишга уриниш муқаррар равишда идеализмга олиб келади, унда оламнинг реал, моддий асоси ўрнига руҳ, идея асос қилиб олинади. Жамият тараққиётига нисбатан татбиқ қилинганда Б. тушунчаси умуман ижтимоий Б. тушунчаси сифатида, ижтимоий онга нисбатан бирламчи бўлиб ва унинг мазмунини аниқловчи бўлиб майдонга чиқади (*Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг*).

БОШҚАРИШ (управление) — моддий *системанинг* ўз сифат муайянлигини сақлаш, муҳит билан динамик мувозанатни сақлаб туриш, такомиллаштириш қобилияти. Б. процеслари моддий тузилмаларнинг ҳаммасига хос бўлмай, балки фақат биологик, социал тарздаги мураккаб ҳаракатчан (динамик) системаларга ҳамда инсон яратган автоматик қурилмаларга хосдир. Бу системалар ўзгарувчи муҳит шароитида ўзининг асосий параметрларини сақлаб қолиш хусусиятига эгадир, ўз-ўзини такрор ҳосил қилишга, ўз-ўзини такомиллаштиришга, мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракат тутишга қодирдир (сунъий равишда тузилган қурилмаларга бу хусусиятлар инсон томонидан солинган ва программалаштирилгандир). Б. ни, муҳитнинг издан чиқарувчилик таъсирига қарши таъсир кўрсатишни системанинг ўзи, ичдан унга хос бўлган механизмлар билан амалга оширади. Демак, Б. ўз-ўзини бошқариш сифатида юз бе-

ради. Б. тушунчаси биология, социология каби фанларда таркиб топганига анча бўлди, лекин унинг ҳақидаги умумийроқ тасаввурни кибернетика ишлаб чиқди. Шу билан бирга кибернетика Б. процессларини формал, структур томондан, асосан, системанинг ўзига хос хусусиятидан, мазмунидан қатъи назар, миқдор томондан ўрганади. Шу сабабл Б. нинг кибернетик анализи *диалектик материализм* методологиясига асосланган мазмулли анализ билан чуқурлаштирилиши лозим. Бу анализ фақуллода мураккаб, кўп планли системадан иборат жамиятни бошқариш назарияси ва практикасида алоҳида аҳамият касб этади. Б. жамият тараққиётининг ҳар қандай босқичида унга ичдан хосдир, у кишилар меҳнатининг ижтимоий характеридан, меҳнат фаолияти процессида алоқа боғлаш, бу фаолият маҳсулотларини айирбошлаш заруратидан келиб чиқади. Б. кишиларнинг социал хатти-ҳаракати таъсир кўрсатиб туради, чунки улар ҳаммаша ижтимоий системалар, коллективлар (формация, синф, группа) шароитида ҳаракат қиладилар ва системалар, коллективлар улар олдида муайян талаблар (ҳуқуқий, ахлоқий ва шу каби талаблар) қўяди. Жамиятда икки типдаги Б. — стихияли ва онгли Б. мавжуддир. Биринчи типдаги Б. га капитализм шароитида ижтимоий меҳнат тақсимотининг тартибга солинishi, қиймат қонунининг амали орқали ҳужаликда мутаносибликнинг барқарор бўлиши, бозор стихияси мисол бўлиши мумкин, бундай ҳолда айрим кишиларнинг конкрет мақсадлари ва ҳаракатлари умуман системанинг ҳаракати тенденцияси билан келмайди. Онгли Б. кишиларнинг маълум мақсадга қаратилган актив фаолияти билан боғли бўлиб, одатда ўзига хос социал институтлар (давлат, партиялар ва ҳ. к.) орқали амалга оширилади. У конкрет-тарихий характерга эга бўлиб, ижтимоий тузумнинг социал-иқтисодий табиати билан белгиланади. Социализм шароитида ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк бўлганлиги сабабл, биринчи марта ишлаб чиқаришни, умуман жамиятни онгли равишда бошқариш мумкин бўлади ва бу бошқариш ижтимоий тараққиёт қонуниятларини илмий асосда билишга таяниб иш кўради. Социализм даврида Б. нинг умумий мақсади — бу қонуниятлардан оптимал даражада фойдаланишдан, коммунистик қурилиш-базифаларини ҳал қилиш учун ҳамма ресурсларни сафарбар қилишдан иборат.

БУДДИЗМ — жаҳон динларидан бири бўлиб, асосан Ҳиндистонда, Непалда, Бирмада, Японияда тарқалган. Ривоятга кўра, Б. нинг асосчиси Сиддхартха Гаутама ҳисобланади. Унга Будда яъни эс-ҳушини ва ақлини топган деб лақаб қўйилган. Будданинг гўё унинг фаолияти бошланган вақтдан анча кейин ёзилган таржиман ҳоли афсонадан иборат. Б. эраиздан олдин 6-асрда Шимолий Ҳиндистонда ривожланган қулдорлик жамияти ташкил

топаётган ва йирик давлатлар барпо бўлаётган шароитда вужудга келган. Б. таълимотига кўра, инсон ҳаёти — ёвузлик ва азоб-уқубатдан иборат; азоб-уқубат чекишнинг сабаблари эса истак ва эҳтиросдандир, ана шулардан қутилмоқ зарур. Б. таклиф қилган «қутилиш» йўли диндор киши учун «тақводорликка интилиш» ва «яхшилик билан ҳаёт кечирish»га бориб тақаларди, оқибат натижада эса барча орзу-истаклардан қутилишдан ва нирвана ҳолатига, яъни дунёвий нарсаларнинг ҳаммасидан тамомила воз кечишга эришишдан иборат эди. Дастлабки вақтда Б., инсоннинг «қутилиши» унинг кастага мансуб бўлишига, худого қиладиган қурбонликларига боғлиқ эмасдир, балки фақат қанчалик яхшилик ва тақводорлик билан ҳаёт кечирishiга боғлиқдир, деб таърифот бергизарди. Б. браҳманизм динига қарши чиқди, у «қутилиш»га (қуллардан бошқа) ҳамма эриша олади, деб эълон қилди, ваҳоланки, браҳманизм «қутилиш»ни коҳинлар — браҳманларнинг имтиёзи қилиб кўярди. Б. ифодалаб берган бу руҳоний диний тенглик одамларнинг касталарга бўлиниб тарқалиб кетишига қарши курашда ижобий ҳол эди. Бироқ, Б. нинг социал программаси бирон-бир ижтимоий ўзгаришларни истисно қиларди ва шахсий «қутилиш»дан, ёвузликка қаршилиқ кўрсатмасликдан, ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини камолотга етказишдан ва ш. к. лардан иборат бўлиб қолган эди. Эрамининг дастлабки асрларида Б. да анча ўзгариш содир бўлади. Диний маросим кенгайди, Буддага сизғиш кучаяди, диндорнинг «қутилиши» унинг шахсий интилишларига эмас, балки худонинг иродасига боғлиқ қилиб қўйилади. Б. тезлик билан Ҳиндистонда, Хитойда, Кореяда, Японияда ёйилади. Бироқ феодализмнинг ривожланиши, феодал тарқоқликнинг кучайиши, шаҳарларнинг тушкунликка кетиши муносабатин билан Б. 12—13-асрларга келганда ўзининг ўтмишдаги аҳамиятини йўқота бошлайди. Ҳозирги вақтда Осиёнинг бир қанча мамлакатларидаги баъзи буржуа идеологлари ва буддизм руҳонийлари Б. ни қайтадан тиклаб, миллий идеологияга айлантиришга уринмоқдалар.

БУРЖУАЗИЯ — ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилувчи, ёлланма ишчилар меҳнатини эксплуатация қилиш ҳисобига яшовчи синф! Ҳозирги вақтда Б. бир хил эмасдир, у йирик, ўрта ва майда капиталистлардан таркиб топган. Ривожланган капиталистик мамлакатларда йирик монополистик Б. ҳукмронлик мавқеини эгаллаб олган бўлиб, у давлат ёрдами билан миллий даромадни ўз фойдасига қайтадан тақсимлашни амалга оширмоқда, ўз мамлақати ва бошқа мамлакатлар меҳнаткашларини эксплуатация қилмоқда. Тарихан Б. ўрта аср эркин шаҳарларининг аҳолиси орасидан ажралиб чиққан. Ҳозирги вақтда Б. жамият тараққиётида прогрессив роль ўйнади. Буржуа революциялар (*Буржуа революцияси*) даврида Б. феодализмга қарши курашаётган халқ оmmasига

бошчилик қилди. Б. ҳукмронликка эришган жойларда феодализмга хос бўлган ишлаб чиқариш воситаларининг тарқоқлигига барҳам берди, уларни озгина кишилар қўлида марказлаштирди. У шаҳар аҳолисини қишлоқ аҳолиси ҳисобидан кўпайтирди, қишлоқни шаҳар ҳукмронлигига бўйсундирди. У жаҳон алоқаларини ривожлантирди, жаҳон бозорини вужудга келтирди. Илм-фан ёрдами билан Б. ишлаб чиқариш қиёфасини ўзгартирди, унинг техника базисини революционлаштирди. Бироқ, капитализмнинг тараққий қилиши, айниқса унинг монополистик босқичга ўтиши муносабати билан Б. нинг тарихий роли тубдан ўзгарди. Бир вақтлар феодаллар синфи бўлгани сингари, монополистик Б. ҳам иқтисодий ва социал тараққиётнинг асосий тўғонига айланди, чунки унинг эгоистик манфаатлари ижтимоий тараққиёт манфаатлари билан муросасиз зид бўлиб қолди. Б. эскирган капиталистик муносабатларни алмаштиришга тўққинлик қилишга уриниб, фашистлар диктатурасини ўрнатишга чолишмоқда, социалистик мамлакатларга қарши қаратилган агрессив ташқи сиёсат юргизмоқда, ўз имтиёзларини сақлаб қолш учун ҳамма жойда умри тугаган ва тугаётган кучлар билан оғиз-бурун ўпишмоқда. Монополистик Б. нинг зўравонлиги ва зулми фақат ишчилар синфининг манфаатлари билангина эмас, балки капиталистик жамиятдаги бошқа табақалар — деҳқонлар, зиёлилар, шаҳарнинг майда ва ўрта буржуазияси манфаатлари билан ҳам тўқнаш келмоқда. Капиталистик мамлакатларда ишчилар синфи бошчилигида демократик кучларнинг бирлашган антиимпериалистик фронти вужудга келмоқда. Мустамлакачиликдан озод бўлиб, ривожланаётган мамлакатларда Б. нинг роли икки ёқламадир: бир ёқдан, Б. антиимпериалистик ва антифеодал курашда қатнашмоқда, иккинчи ёқдан, ўзининг тор синфий манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилган ҳолда демократик ўзгаришларнинг чуқурлашувига ва кенгайишига қаршилик кўрсатмоқда. Совет Иттифоқининг ва бошқа социалистик мамлакатларнинг тарихий тажрибаси шуни кўрсатдики, Б. ҳукмронлигининг афдариб ташлалиши — социал-иқтисодий тараққиёт суръатларини тезлаштиришнинг зарурий шартидир.

БУРЖУА РЕВОЛЮЦИЯСИ — социал революция типи бўлиб, бунинг натижасида ривожланаётган капиталистик ишлаб чиқариш усули билан феодал ижтимоий тузум ўртасидаги зиддиятлар ҳал қилинади. Б. р. шунингдек миллий мустақилликни (мустамлака ва қарам мамлакатларда) қўлга киритишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйиши мумкин. Б. р. нинг характери, ҳаракатлантирувчи кучлари ва гегемон синфи турли тарихий даврларда турличадир. Феодализмнинг ҳукмронлиги шароитида (16—18-асрларда) Б. р. га *буржуазия* бшчилик қилди. У вақтда буржуазия халқ оmmasини крепостниклик гузумига қарши курашга бошлаб бора олади-

ган бирдан-бир синф эди. Буржуазиянинг ғалабаси у вақтда Европада ғоят катта ижтимоий тараққиётни, янги социал-сиёсий тузум тантанасини билдирарди. 19-асрнинг ўрталари, ижтимоий майдонда пролетариат пайдо бўлган вақтдан бошлаб, буржуазиянинг Б. р. даги тактикаси тубдан ўзгаради. Буржуазия революцион халқ оммасининг, айниқса пролетариатнинг ташаббускорлигини чеклашга уринади, эски ҳокимият билан битимга келиш пайига тушиб, революциянинг ривожидан бонапартчи диктатурани афзал кўради. Буржуа революцияларнинг алоҳида хили — буржуа-демократик революциялар бўлиб, бу революцияларда «халқ оммаси, унинг қўлчилиги, зулм ва эксплуатация остида эзилган энг чуқур ижтимоий «қўли қатламлар» мустақил суратда бош кўтариб чиқдилар, революциянинг бутун жараёнига ўз талабларининг, вайрон қилинаётган эски жамият ўрнига ўзлари янги жамиятнинг ўз хоҳишларича қуришга уринишларининг тамгаларини қолдирдилар» (Ленин). Бу хилдаги революцияларга, мас., Буюк француз революцияси тааллуқлидир. Империализм даврида пролетариат буржуа-демократик революцияларнинг боришига ва натижаларига тобора кучлироқ таъсир кўрсатмоқда. Пролетариат буржуа-демократик революциясининг гегемони бўлиб қолади. Россияда 1905—1907 йиллардаги революцияда, 1917 йилги Февраль революциясида шундай бўлган эди. Пролетариат буржуазияни четга суриб, майда буржуа оммасини ўзига эргаштириб борган шароитда буржуа-демократик революциянинг ўсиб социалистик революцияга ўтиши учун имконият туғилади. Буни, мас., рус пролетариатининг тарихий тажрибаси, шунингдек иккинчи жаҳон урушидан кейин халқ демократияси мамлакатларида юз берган ва фақатгина феодализмгагина эмас, балки империализмга қарши қаратилган революциялар тажрибаси ҳам исбот қилди. Ҳозирги даврда миллий-озодлик ҳаракати буржуа-демократик революциянинг алоҳида формасини — миллий-демократик революция деб аталадиган революцияни илгари сурдики, бу революцияда пролетариат (у мавжуд бўлган жойда), деҳқонлар миллий буржуазия билан биргаликда мустамлакачиликка қарши чиқмоқдалар. Муайян шароитда бу революциялар буржуача ўзгартишлар доирасидан ўсиб чиқади.

БУРЧ (долг) — *этика* тушунчаси бўлиб, бу тушунча бирор хилдаги мажбуриятларни (оилавий, гражданлик, синфий мажбуриятларни, бирон-бир коллективга ёки гурппага ва шу қабиларга нисбатан бўлган мажбуриятларни) бажаришнинг ахлоқий зарурлигини билдиради. Б. да шундай ахлоқий талаблар жамлашадик, бу талабларни жамият (ўз тараққиётининг у ёки бошқа босқичида) шахс олдига қўндаланг қилиб қўяди. Фалсафий-ахлоқий таълимотлар тарихида ахлоқий Б. нинг келиб чиқиши ва моҳияти турлича изоҳланиб келинди. Идеалистик ва диний-ахлоқий назариялар

ҳаммадан кўпроқ Б. нинг у дунёга хос абстракт, «нлоҳий» асосини илгари сурдилар (Кант, Гегель, христиан ахлоқи ва бошқалар) бу асос эса муқаррар равишда мавҳум, ғайри синфий бўлиб чиқарди. Мас., Кант назарича, *Б. қатъий императивнинг* формал талабларидан келиб чиқади. Марксгача бўлган материализм ҳам Б. ни чекланган ҳолда тушунтириб, уни ўзгармас инсон табиаги, «табiiий қонун» ва шу кабиларнинг талабларидан келтириб чиқарди. Б. яннг моҳиятини ғайри илмий изоҳлаш замирида шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабати ҳақидаги хато тасаввурлар асос бўлиб ётади. Инсон ижтимоий муносабатларнинг муайян системасидан ташқарида олиб қаралади, бу система эса ҳақиқатда жамиятдаги хилма-хил ахлоқий нормаларни ва мажбуриятларни вужудга келтиради. Кишини киши эксплуатация қилишга асосланган синфий-антагонистик формацияларда Б. ҳам, бошқа ахлоқ нормалари сингари, кўпинча шахс учун ташқи мажбуриятларнинг сифатида, унга ташқаридан мажбуран юклатилган бегона, баъзан эса ҳатто унинг майилларига душман бўлган куч сифатида майдонга чиқади. Социалистик жамият шароитида Б. шахсга нисбатан бундай бегона куч бўлмай қолади, чунки шахснинг манфаатлари ўз асоси жиҳатидан ижтимоий манфаатлар билан мос кела бошлайди. Бироқ бунда ҳам Б. нинг буюрувчилик томони сақланиб қолади ва унда жамиятнинг шахсга нисбатан хилма-хил талаблари ва шахснинг жамият олдидаги мажбуриятлари ифодаланади. Шу билан бирга бу талаб ва мажбуриятлар эндиликда, илгаригидек, инсон учун ахлоқий бўғовлар эмасдир, балки энди инсон уларни ўз манфаатларига мувофиқ келадиган бир нарса, деб ихтиёрий равишда бажарадиган бўлади. Бу ҳолда Б. шахсий истаклар ва майиллар билан тобора кўпроқ мослашиб тушади, унинг бажарилиши эса, гарчи баъзан катта ахлоқий куч-ғайратни талаб этса-да, англаб, тушунишга асосланиб боради.

БЎШ ВАҚТ (свободное время) — инсонга «билми олиш учун, интеллектуал ривожланиш учун, социал вазифаларни бажариш учун, ўртоқларча алоқа қилиш учун, жисмоний ва интеллектуал кучларнинг эркин ўйини учун» (Маркс) зарур бўлган вақт. Бу — иш вақтидан ташқари бутун вақтдан уйқуга, овқат ейишга, ўзига қарашга, овқат тайёрлашга, иш жойига бориб-келишга кетадиган соатлар чиқариб ташлангандан кейин қоладиган вақтдир. Кишилар бўш вақтга қанча кўп эга бўлсалар, улар ўзларини шу қадар кўп кўрсата, табият сўрларини очиш билан, санъат соҳасидаги янги ютуқлар билан инсониятни бойита оладилар. Кўпроқ ўқимишли ва маданиятли кишилар жамиятни моддий жиҳатдан ҳам бойроқ қиладилар, чунки уларнинг меҳнати унумлироқдир. Б. в. дан фойдаланиш характерини ижтимоий тузум белгилайди. Капитализм шароитида меҳнаткашларнинг жуда аксарияти маънавий бойлик ола-

мидап бегоналаштирилганлиги сабабли, уларнинг Б. в.-и ё ишдан бўшликни (ишсизликни) билдиради, ёки вақтни бекордан бекорга ўтказишга мойил бўлади. Коммунизмга ўта борган сари иш вақти билан Б. в. ўзининг ўтмишдаги қарама-қаршилигини йўқотади, чунки иш вақтидаги меҳнат ижодий, эркин бўла боради, Б. в. эса тобора кўпроқ актив ижодий фаолиятга бағишланадиган бўлади. Коммунизмда жамият бойлигининг мезони иш вақти эмас, балки Б. в. бўлади.

ВЕРИФИКАЦИЯ (лат. *verus* — ҳақиқат, *fasese* — қилмоқ — ҳақиқат қилмоқ) — бирон-бир илмий фикрнинг (назария ва унга кивувчи қондаларнинг) чинлигини текшириб кўриш. В. процесси икки босқични ўз ичига олади. Биринчисига назариянинг зиддиятли эмаслиги ва тўлиқлиги маъносида мантиқий яхлитлигини ва мунтазамлигини текшириб кўриш киради. Бу текшириш айрим назарий фикрларни мазкур фикрлар натижаси сифатида хулоса қилиб чиқариладиган озгина умумий принципларга нисбат бериш билан амалга оширилади. Иккинчи босқич назарияни экспериментал (ёки кенгроқ тарзда — амалий) текширишдан иборат бўлиб, бу текшириш жараёнида назариянинг унинг ёрдами билан акс эттирадиган объектларга мувофиқ келиш-келмаслиги, унинг мазкур объектлар ҳақида билим олиш учун асос бўлиб хизмат қила олиш-олмаслиги аниқланади. Бундай текшириш одатда экспериментлар асосида амалга оширилади. Бу экспериментлар эса планлаштирилади ва текшириладиган назарияга мувофиқ ўтказилади. Агар экспериментларнинг натижалари илгари айтилган назарий фикрлар билан тўғри келса, назария верификациялаштирилган ҳисобланади. Верификациялаштирилиш принципи (субъектив-идеалистик тарзда талқин этиладиган принцип) — мантиқий позитивизмда (*неопозитивизмда*) асосий принциплардан биридир: Витгенштейн, Шлик ва бошқалар. У мазкур философларнинг умумий позицияси билан боғлиқдир. Неопозитивизм объектив ҳақиқатни «сохта проблемма» деб рад қилиб, В. ни фақат бирон-бир илмий фикрни у ёки бу «базили гаплар» га («атомар фактлар» ва шу кабиларга) асосланган муайян тил (мантиқий) конструкция доирасида «англашилши» га қараб текширишдан иборат деб қарайди. Агар текшириладиган фикрларни ё сезгилар ҳақидаги («феноменалистик анализ»), ё физик экспериментлар ва ўлчовлар ҳақидаги («физикалистик анализ») ёки гидроклар ҳақидаги («кундалик тил анализи») фикрларга олиб бориб тақаш мумкин бўлса, улар «англашилган» деб қаралади. Бу ҳолда универсал характердаги ҳар қандай фикрлар (мас., қонунларнинг формулировкалари) аслида «бемаъни» бўлиб чиқади. Неопозитивистик мактаблар ўртасида қанчалик тафовут борлигига қарамай, улар В. ни конкрет илмий назарияларни «даволаш»,

уларни «бемаъни» фикрлардан халос қилиш усули деб қарайдилар. Бу усул назариянинг объектив воқеликка муносабати ҳақида ҳеч қандай маълумот беролмайди. Бундай позиция, аслида, «методологик солишсизм» дан иборатдир.

ВИТАЛИЗМ (лат. *vitalis* — ҳаётпй) — ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги идеалистик таълимот. В. тирик организмларнинг ўзига хос хусусиятини уларда алоҳида номоддий ва билиб бўлмайдиган ҳаётий кучнинг ҳозирлиги билан изоҳлайди ва, аслида, тирик билан тирнкмас ўртасида ўтиб бўлмас чегара қуради. Тарихан В. ҳаётнинг моҳиятини физик-химик процесслардан иборат қилиб қўювчи *механицизмга* реакция сифатида юзага келди. Виталистлар, тирик жисмларда физик-химик анализга бўйин бермайдиган қандайдир бир нарса бор ва уни сабабият принципи асосида изоҳлаб бўлмайди, деб даъво қиладилар. В. нинг энг таниқли намояндalarидан бирн бўлмиш немис биологн Дриш, мас., тирик организмларнинг яхлитлигини, уларда юз берадиган физиологик процессларнинг мақсадга мувофиқ йўналишини, уларни тартибга солувчи номоддий куч — *интелехия* таъсири билан изоҳлашга уринди. Ҳаёт ҳақиқатдан материя ҳаракатининг қўйи формаларидан иборат эмасдир, тирикнинг ўзига хос қонуниятлари бор, лекин уларнинг сабаби руҳий асосда эмас, балки материя тузилишининг, унинг эволюцияси натижасида вужудга келган алоҳида усулидадир. Табиёт илмининг ривожн В. ни рад этмоқда, аммо В. биологиянинг ҳал этилмаган проблемаларидан озикланиб, янгиланган формаларда ҳамон яшаб келмоқда.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лат. *voluntas* — ирода) — буржуа идеалистик философиясидаги оқимлардан бўлиб, унинг тарафдорлари табиат ва жамият қонунларини инкор этадилар, воқеликнинг моҳиятини ҳамда инсон фаолиятини ҳеч нима билан боғлиқ бўлмаган *иродада* деб билладилар. В. нинг характерли хусусиятларидан бири — ақлни «эркин» ва «автоном» иродага қарама-қарши қилиб қўйишидир. Бу хилдаги идея ўрта аср философи Дунс Скоттдаёқ учрайди. Бироқ В. ривожланган таълимот сифатида янги замонда шаклланди. Унинг типик намояндаси немис философи Шопенгауэрдир. Унинг фикрича, биз яшаб турган дунё «ўзининг бутун моҳияти билан бошдан оёқ *ирода*» — онгсиз, кўр-кўрона интилиш тарзида тушуниладиган иродадир. Ақл эса ироданинг малайи, «вужудимизнинг оддий тасодифи» эмиш. Ницше ҳам, Шопенгауэрга эргшиб, «борлиқнинг энг чуқур моҳияти ҳокимиятга эришиш учун бўлган иродадир» деган фикрни асослаб беришга уринди. Ницшеннинг ахлоқ-одобнинг энг оддий нормаларини оёқ ости қиладиган ус-тун инсон образи шу тезисга далил бўлиши мумкин. Ницшеннинг идеялари буржуа жамиятининг энг гайри инсоний идеологияси — *фашизм* учун манба бўлиб хизмат қилди. Рус ижтимоий фикри тарихида на-

родникликнинг баъзи социологлари В. нинг ўзига хос формасини ривожлантирдилар. В. психологик таълимотларга ҳам хосдир. Бунда у иродани шахснинг асосий хусусияти деб эътироф қилишда ифодаланади, айни вақтда тафаккурга инсон ҳаётий фаолиятида иккинчи даражали роль берилади (Вундт, Паульсен ва бошқалар). Агар ҳозирги замондаги идеалистик оқимлар ҳақида сўзланадиган бўлса, В. белгилари ҳаммадан кўпроқ *интуитивизмда*, *прагматизмда* ва *экзистенциализмда* ифодаланган. Илмий-материалистик нуқтан назардан В. танқиддан тубан туради: у инсон психикасининг бир хусусиятини, яъни иродани табиий алоқадорликдан юлиб олади, уни мутлақ қилиб қўяди ва қандайдир ўз-ўзи билан қаноатланадиган бир нарсага айлантиради, индивиднинг назарий ва амалий фаолияти нисбатини бузиб талқин қилади. Волонтиристлар практикани билишдан ажратиб ташлайдилар ва уни ҳақиқатда инстинкт кўринишларидан иборат қилиб қўйдилар. Ғоявий-сиёсий курашда В. мухлислари, одатда, консерватив кучлар томонида турадилар.

ВУЛЬГАР МАТЕРИАЛИЗМ (лат. vulgaris — оддий, содда) — 19-асрда пайдо бўлиб, материализмни сийқалаштирган ва дағаллаштирган фалсафий оқим. Унинг вакиллари (Бюхнер, Молешотт, Фогт) табиятшунослар, физиология ва медицина соҳасида мутахассислар эдилар. Философиянинг туб масалаларини (онгнинг борлиққа муносабати ҳақидаги, оламни билиш мумкинлиги ҳақидаги ва шу каби масалаларни), этика, эстетика, психологиянинг ўзига хос проблемаларини вульгар материалистлар «бекорчиликдан ўйлаб чиқарилган уйдирмалар» деб, инсоният асрлар давомида улар устида бекордан-бекорга бош қотириб келган, деб ҳисобладилар. Улар гуманитар фанлар ва уларнинг методларининг аҳамиятини инкор этган, ўша йилларда физиология ва медицинада муваффақият билан қўлланилаётган механистик талқинни мутлақлаштирган эдилар. Вульгар материалистлар онгнинг мустақиллиги ва активлиги ҳақидаги қондага қарши айниқса шовқин-сурон кўтариб чиқдилар. Уларнинг фикрича, тафаккур материядан, миямиздаги физиолог ўрганадиган процесслардан принципал равишда фарқли бўлиши мумкин эмас. Фогт ўзининг ўт жигар билан, сийдик буйрак билан қандай алоқада бўлса, фикр ҳам мия билан тахминан шундай алоқаладир, деган гапи билан ном чиқарган эди. Вульгар материалистлар ижтимоий ҳаётни нҳоятда сийқа талқин қилишни таклиф этардилар: жамиятдаги тараққиётни улар яшаш учун кураш билан, синфий тенгсизликни ирсият қонунари билан, турли даврларда яшаган, турли ирқ ва этник группаларга мансуб бўлган кишилар учун характерли бўлган фикрлаш тарзини иқлим ва оқдатдаги тафовутлар билан изоҳлашга уриндилар. В. м. нинг ўз вақтида таъсирли бўлганлигининг сабаби унинг атеистик йўл тутган-

лигида, унинг табиёт илмининг обрў-эътиборига мутлақ ишонишида ва бу ишонишнинг 19-асрнинг иккинчи ярмидаги прогрессив интеллигенциянинг ақл югуртиришига монандлигидадир; унинг вакиллари дарвинизмни, физиологиядаги янги кашфиётларни, энергиянинг сақланиш ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши қонунини ва шу кабиларни оммалаштириш учун кўпгина ишлар қилдилар. В.м. ўша йилларда шаклланган диалектик материализмдан тубдан фарқ қилади. Ҳозирги вақтда буни таъкидлаб ўтиш афниқ-са муҳимдир, чунки марксизмни танқид қилувчи идеалист филозофлар В. м. нинг хатоларини умуман материализмга тўнкашга уринмоқдалар.

ВУЛЬГАР СОЦИОЛОГИЗМ — *ижтимоий онг формаларини* (айниқса философия ва санъатни) ўрганишга сийқалашган нуқтаназардан қараш. Бу нуқтаназардан мазкур формалар нуқул муайян синф манфаатларининг ифодаси деб, техника ва экономикадаги ўзгаришларнинг бевосита натижаси деб қаралади. Дарҳақиқат, гарчи синфий кураш ва иқтисодий шарт-шароит пировард оқибатда ғоявий ривожланишни белгиласа-да, социал-иқтисодий соҳа билан идеологик соҳа ўртасидаги ўзаро алоқадорлик хйла мураккабдир. Агар гап философия устида борадиган бўлса, у вақтда шунинг унутмаслик керакки, у экономикага нисбатан нисбий мустақилликка эгадир, чунки у ҳар сафар айни вақтда мавжуд бўлган фикрлаш материалига асосланиб иш кўради. Экономика фалсафий назарияларни яратмайди, балки фақатгина уларнинг ўзгариш ва янада ривожланиш формаларини белгилайди; лекин ҳатто шунинг ҳам у, Энгельс сўзлари билан айтганда, кўп жиҳатдан бавосита ҳосил қилади, ваҳоланки философияга сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий инъикослар бевосита энг муҳим таъсир кўрсатади. В. с. масалани сийқалаштиради. Мас., «Гарбий Европа философиясида капитализмнинг оқланиши» деган китобида (1908) В. Шулятиков, ҳар бир фалсафий тушунча ижтимоий синфни ёки группани билдиради, деб исбот қилишга уринибгина қолмай, балки шу билан бирга фалсафий ўзгаришларнинг манбаини «капиталистик корхоналарнинг ички тузилишида» деб қарарди. «Намуна қилиб йўлга қўйилган корхонанинг эгаси,— Лейбницнинг худосидир», Кант назариясида «мануфактура ишхоналарининг мураккаб тузилиш манзараси» тафсилотлари билан кўрсатилади ва шу каби гаплар ана шундан келиб чиққан. Ленин Шулятиковнинг китобини ўқиганида шу хилдаги жойларини кўриб, «Бемаънилик», «Нотўғри», «Болалик» деган сўзларни ёзиб қўйган. Эстетикада В. с. нуқтаназари бадий ижоднинг социал маъносини очиқдан-очиқ бузиб кўрсатишга олиб келди. Чунончи, адабиётшунос Фриче, Данте — дворянлар шоири, Боккаччи эса буржуазия шоиридир, Шекспирнинг асарлари феодал-аристократик синфнинг руҳий ҳолатини шоирона шаклда ифо-

делайди, деб ёзган эди, у ҳатто передвижникларни «буржуа санъатининг пионерлари» деб атайди. Переверзев ва бошқалар Пушкинни дворянлар шоири деб, Достоевскийни майда буржуа ёзувчиси деб атаган эдилар ва ҳоказо. Бу хилдаги фикрларнинг тарафдорлари шундай фактни эътиборга олмас эдиларки, ҳақиқий санъаткорларнинг ижодида шахснинг эстетик идеали гавдаланади ва бу идеал маълум даражада умуминсоний аҳамият ҳам касб этади. Шу ҳолни назарда тутмасдан туриб, Шекспир ёки Пушкин ижодлари нима учун турли даврларнинг кишиларига лаззат бағишлаганини тушунтириб бўлмайди. В.с. вакиллари ўз методологиясини марксистик методология деб кўрсатишарди. Ҳақиқатда эса вульгар-социологик нуқтан назар диалектик-материалистик назарияни бузиб кўрсатарди, шунинг учун ҳам марксча-ленинча ижтимоий фан уни рад қилди.

ГЕДОНИЗМ (грек. hedone — завқ, лаззат) — фалсафий-ахлоқий таълимот (антик философияда унинг бош вакили — Эпикур). Бу таълимотга кўра, лаззат, завқ — инсон хатти-ҳаракатларининг ҳаракатлантирувчи кучи, мотиви ва мақсадидир. Чунончи, Эпикур назарича, лаззат — бахт-саодатнинг негизи ва принциpidир, дастлабки ва табиий яхшиликдир. Бироқ бахт-саодат келтирувчи лаззат шундай нарса бўлиши мумкинки, унинг кетидан азоб-уқубат ва дард-алам келмаслиги керак. Христиан ахлоқи Г. ни, жумладан эпикурча Г. ни ҳам, дунёвий бахт-саодатга интилиш деб тамомила ўлоқтириб ташлади. Янги замонда, 18-асрнинг охирлари — 19-асрнинг бошларида, инглиз утилитаристлари (*Утилитаризм*) Г. ни қайтадан бунёд қилишга уриндилар. Бироқ уларнинг таълимотида Г. буржуа индивидуалистик ахлоқ принципига айланиб кетди. Утилитаризм лаззатни буржуа жамиятида ҳар бир киши нима қилиб бўлса ҳам қўлга киритишга уриниши лозим бўлган фойда, ҳамён билан боғлади.

ГЕНЕТИК МЕТОД (грек. genesis — келиб чиқиш) — табиий ва социал ҳодисаларни уларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини аналлиз қилиш асосида тадқиқ этиш усули. Бу метод билинадиган ҳодисани қандайдир азалий ҳолатдан келтириб чиқаришни назарда тутадди. Бу ҳолат гўё айни ҳодисанинг ўзгариши ва ривожланишининг бошланғич нуқтаси эмиш ҳамда мазкур ривожланишининг асосий босқичлари ва тенденциялари шу асосда кузатиб борилар эмиш. Г. м. 18 ва 19 асрларда илмий билимда кенг ёйилди. У ҳозирги замон илм-фанида ҳам турли ҳодисаларни (ижтимоий ҳаёт, психика, онг ҳодисалари ва шу каби ҳодисаларнинг) келиб чиқишининг анализ қилганда татбиқ этилади. Чунончи, у *аксиоматик методни* асослаб бериш усули ва назарияни кенг авж олдирш усули деб, психологияда субъектнинг психик фаолиятини моддий фаолиятга боғлиқ эканлигини аниқлаш усули деб қаралади ва ҳоказо. Г. м. ни татбиқ этиш қийинчиликлари кўпинча генетик тарздаги бошланғич ҳолатни ажратиш қийинчиликлари билан боғлиқдир. Бу методи мутлақ қилиб қўйиш одатда тараққиётнинг ҳақиқий манзарасини сийқалаштиришга олиб келади. Шунинг учун уни тадқиқотнинг бошқа методлари билан қўшиб олиб бориш муҳимдир.

ГЕОГРАФИК МУҲИТ (географическая среда) — инсоният жамиятининг яшаши ва тараққий қилишининг табиий шароитлари, *ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг* бу ёки бошқа босқичида инсон фаолияти соҳасига доҳил бўлган табиат предметлари ва ҳодисаларининг мажмуи. Ижтимоий ишлаб чиқариш табиат моддалари ва кучларидан фойдаланиш билан ҳамisha боғлиқ бўлиб, уларсиз яшай олмайди. Шу сабабли Г. м. инсон ҳаётининг ҳамда инсоният жамиятининг яшаши ва ривожланишининг зарур шартидир. Табиатининг ижтимоий ишлаб чиқаришга таъсири жамият тараққиётининг даражасига қараб тубдан ўзгарди. Тарихий тараққиётнинг илк босқичларида ишлаб чиқаришда кўпинча яшаш учун керакли табиий воситалар (тупроқнинг ҳосилдорлиги, мевалар ва бошоқли ўсимликлар, балиқ ва қўшлар ва шу кабилар) фойдаланилади, жамият тараққиётининг юқорироқ босқичларида меҳнат воситаларини ташкил этувчи табиий ресурсларнинг (ёғоч, металллар, энергия манбаи бўлган шаршаралар ва шу кабиларнинг) роли ошадди. Бу ҳол шундан далолат берадики, кишилар ҳаётининг турли томонларига Г. м. нинг таъсири айни *ишлаб чиқариш усули тақозоси* билан юз беради ҳамда ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланишига боғлиқдир. Шу сабабдан Г. м. гарчи жамият тараққиётига уни тезлаштирадиган ёки унга тўсқинлик қиладиган таъсир кўрсатса-да, лекин бу тараққиётни белгилаб беролмайди. Ишлаб чиқаришнинг тараққиёси учун табиий шароитларнинг хилма-хил бўлиши энг қулайдир. Жамият тараққий қилиб бориши билан унинг табиатга бевосита қарам бўлиши камай боради, лекин шу билан бирга ишлаб чиқаришда табиий ресурсларнинг тобора кенг-роқ доираси фойдаланадиган бўлади. Жамият ҳам ўз навбатида Г. м. га энг кучли таъсир кўрсатиб, уни ўзига керакли томонга йўналтиради, бошқа шаклга солади ва ўзгартиради. «Инсон табиатга ўз таъсирининг тамғасини босиб қолдириши биланок, у ўсимликлар ва ҳайвонларнинг турли хилдаги турларини бир жойдан иккинчи жойга кўчирибгина қолмади, балки шунингдек ўз турар жойининг ҳам ташқи кўринишини ва иқлимини ўзгартирди, ҳатто ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ўзларини ҳам шу даражада ўзгартирдики, унинг фаолиятининг натижалари ҳақат ер куррасининг ўлик ҳолга келиши билан биргагина барҳам топиши мумкин» (Энгельс). Табиатни ўзгартирганда табиатнинг барча ҳодисалари ўртасида мавжуд бўлган ўзаро алоқадорликни доим назарда тутмоқ керак, токи ўйламасдан аралашув билан табиат процессларининг таркиб топган «мувозанати»ни бузиб қўймаслик лозим, бу эса кишиларнинг ҳаёти ва меҳнати шароитларига жуда ноқулай тарзда таъсир кўрсатиши мумкин.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГИЯ (нем. Gestalt — форма, шакл-шамол) — 20- асрнинг иккинчи ўн йиллигида буржуа психологиясида

пайдо бўлган оқим. Унинг бош вакиллари — Вертгеймер, Келер, Коффка — психикага яхлит, структура нуқтан назаридан ёндошишни амалга оширишга уриниб кўрдилар. Шу билан бирга психика фаолиятини улар, асда, жисмоний структуралар учун характерли бўлган қонуниятлар билан изоҳладилар. Ана шу нуқтан назардан туриб гештальтистлар антропонидларнинг «амалий интеллектини» (Келер), психиканинг ривожланишини (Коффка), инсон тафаккурини (Вертегеймер), группалардаги одамларнинг шахси ва ўзаро муносабатларини (Левин) тадқиқ қилиб чиқдилар. Г. сезгиларнинг бирлашувидан иборат қилиб қўйилмайдиган *идрокнинг* ўзига хос ва азалдан яхлитлик характерининг исботига ҳисса қўшди.

Бироқ гештальтистлар махизм гносеологиясига эргашиб, идрок образларини муҷассам олам билан бирдай қилиб кўрсатадилар. «Мен ҳозир ўзим ёнида ўтирган ёзув столини идрок деб атаган бўлардим» (Коффка). Шунга мувофиқ улар идрокнинг яхлитлик характерини инсон амалий равишда ўзаро таъсир кўрсатадиган предметларнинг яхлитлиги билан эмас, балки инсон миёсидаги нерв (электр) процессларнинг ўзига хос тугма уошуви билан изоҳладилар. Гештальтистлар экспериментларда фақатгина феноменологик методдан (*Феноменология*), яъни аллақачон шаклланган образларни катта ёшдаги кишининг тасвирлаши методидан фойдаланиб, идрок процессининг ўз қонуниятларини ва унинг инсоннинг амалий ва билиш фаолияти билан алоқадорлигини очиб бера билмадилар, бунинг сабаби эса кўп жиҳатдан уларда психикага тарихий, генетик нуқтан назардан қарашнинг йўқлигидир.

ГИЛОЗОНИЗМ (грек. *hylē* — материя, модда ва *zōē* — ҳаёт) — фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимот, тириклик хусусияти ва аввало сезувчанлик, сезиш, идрок қилиш қобилияти бутун материяга хосдир, деб ҳисоблайди. Қадимги Греция материалистлари (Фалес, Анаксимандр, Эмпедокл ва бошқалар), кейинчалик Жордано Бруно 18-асрдаги баъзи француз материалистлари (мас., Дидро) ана шундай нуқтан назарда турган эдилар. Г. механистик материализмга (Декарт, Гоббс ва бошқалар) қарама-қарши турарди, чунки механистик материализм материяга ҳаракатнинг фақат механик формаси хосдир ва бу форманинг энг муҳим хусусияти кўламдан иборатдир, деб ҳисобларди. Диалектик материализм тириклик хусусиятини фақат муайян тарзда ташкил топган материяга — органик оламга нисбат беради.

ГИПОТЕЗА (грек. *hypothesis* — асос, принцип, фараз) — ҳали исботланмаган назарий фикр (муҳокама), фараз. Гипотеза ишончли, илмий равишда исботланган *назариядан* ана шу билан фарқ қилади. Г. ни илгарн суриш, асослаш ва исботлаш — илмий билишнинг ривож учун зарур моментдир. «Табииётнинг ривожланиш формаси, модомики у фикр қилар экан, *гипотезадир*» (Энгельс).

Математикадан тортиб то философиягача ҳамма фанлар Г. орқали ривожланади ва барча назариялар Г. босқичини босиб ўтади. Ленин айтган эдики, тарихни материалистик тушуниш ўзининг пайдо бўлиши пайтида Г. эди, «Капитал» майдонга келгандан кейин эса у «энди гипотеза эмас, илмий равишда исботланган қондадир». Г.нинг билдирувчилек аҳамияти ҳар хилдир. Бир хил гипотезалар тахминий, ҳали ишлашни талаб қиладиган характерга эга бўлиб, фактларни дастлаб системалаштириш учун хизмат қилади, иккинчи хиллари эса фактларни чуқурроқ изоҳлаш учун фойдаланилади ва ёриб-ёриб, практика тасдиқлаб бергандан кейин, улар илмий жиҳатдан ишончли назарияларга айланиши мумкин. Мас., ёруғликнинг квант Г. си аввал бошда тахминий фараз тарзида пайдо бўлиб, абсолют қора жисмнинг нурланишини изоҳлаш учун хизмат қилди. Бор ана шу фараз ёрдами билан атомнинг тузилишини изоҳлаб бергандан кейин у катта илмий қимматга эга Г. бўлиб қолди, эндиликда эса квант назариясига айланди. Ишончли назария мавжуд бўлмаган ҳоқда Г. предметни билиш якунлари жамланган форма бўлади, шунинг учун кундалик оддий тушунчада у назария билан қўшилиб кетади. Биз: академик Опариннинг Ерда ҳаётнинг келиб чиқиши ҳақидаги назарияси деймиз. Ҳақиқатда эса бу етарли даражада асосланган Г. дир. Куёш системаси планеталарининг келиб чиқиши ҳақидаги, куёш системасининг бошқа планеталарида тирик материянинг мавжудлиги ҳақидаги ва шу кабилар ҳақидаги билимларимиз ҳам гипотеза ҳолатидаги билимлардир. Кўпинча фанда айни бир вақтда бир неча гипотеза мавжуд бўлиб, улар айни бир ҳодисани турлича изоҳлайдилар. Бир-бири билан рақобатлашувчи бу гипотезалардан эҳтимолга яқинроғи танлаб олинди ва сўнгра худди ана шу гипотезани исботлашга уриниб кўрилади. Г. тузганда олимлар маълум қондалардан фойдаланадилар. Чунотчи, Г. илгари аниқланган ва ишончли эканлиги аллақачон исбот бўлган билимга (фактларга, қонунларга, принципларга) манتيқий жиҳатдан эид бўлмаслиги лозим; у ҳодисаларнинг айни дорасига тааллуқли бўлган барча фактларни изоҳлаб бериши, мумкин қадар суъбий даҳмазалардан холи, оддий бўлиши лозим. Г. да гарин ночинлик моменти бўлса-да, унинг ўзи фикрнинг объектив ҳақиқатга эришиш йўли билан ривожланиш формаси бўлса-да, албатта қандайдир ишончли бир нарсани ўз ичига олган бўлади ва гировард натижада, исбот қилингандан кейин, илмий назарияга айланади.

ГНОСЕОЛОГИЯ — қ. *Билиш назарияси.*

ГУМАНИЗМ (лат. humanus) — инсонпарварлик — инсонинг энг юқори қадр-қимматли деб қаровчи, унинг озодлигини ва ҳар томонлама ривожланишини ҳимоя қилувчи назария. Г. озми-кўпми шаклланган оқим сифатида 14—16 асрларда, *Уйғониш* даврида

пайдо бўлди (Данте, Бруно, Коперник, Шекспир, Ф. Бэкон ва бошқалар); тўғри, унинг айрим томонлари халқ оммасининг ҳаракатлари асосида илгарироқ ҳам шакланган эди. Г. энг аввал бошда буржуа революцияларининг ғоявий тайёрланиши сифатида майдонга келди ва шунинг учун у диний-феодал философия ва ахлоққа қарши қаратилди. «Инсон табиати» нинг ҳамма кўринишларига эркинлик бериш дунёвий ҳаётдан лаззатланиш, инсонни ҳар қандай зулм ва тенгсизликдан озод қилиш ҳуқуқлари тўғрисидаги талаблар ана шундан келиб чиққан эди. Марксизмгача бўлган Г. нинг етишмовчилиги, айниқса 17—18 асрлардаги философларда яққол кўринган етишмовчилиги унинг абстрактлиги эди. Бу абстрактлик шу билан боглиқ эдики, Г. нинг асосий талаблари абадий ва ўзгармас «инсон табиати» дан келтириб чиқариларди. «Инсон табиати» хусусий мулкчилик ва *индивидуализм* билан богланганлиги сабабли, Г. объектив равишда капиталистик жамият хусусиятларининг илк башоратчиси бўлиб қолган эди. Капитализм ғалаба қилиш билан бундай Г. маъмур тузумининг одамгарчиликка хилоф табиатини ниқоблаш усулига айланди. Бироқ бу фикр буржуа гуманистларининг қарашларида маълум даражада прогрессив мазмун борлигини истисно қилмайди (уларнинг урушга, милитаризмга, ирқчиликка ва шу кабиларга қарши чиқишлари). Жуда эрта Г бағрида *утопия социализм* таълимоти пайдо бўлади ва бу таълимот инсон шахсининг равнақини хусусий мулкчиликни ва социал тенгсизликни тугатиш билан боглайди. Бу идеялар марксизмда жиддий илмий асосга эга бўлди. Марксизм шунга асосланадикки, айни даврдаги инсоннинг қиёфасини, демак, Г принципларининг реал мазмунини пиревард натижада ижтимоий муносабатларнинг мажмуи белгилайди. Эксплуатация, *бегоналаштириш* ҳукм сурувчи жамиятда инсон унга ёт бўлган кучлар ҳукмронлиги остида тушиб қолади, унинг фаолияти одамгарчилик мазмунини йўқотиб, унга ташқаридан зўрлаб юкланган ишга айланади. Индивид фақат бошқа кишилар, синфлар, партиялар, давлат ва шу кабилар учун восита сифатида майдонга чиқади. Кишилар орасида ҳақиқатан инсоний муносабатларни вужудга келтирмақ учун инсонни ҳўрловчи шароитларни ўзгартирмақ ва биринчи навбатда хусусий мулкчилик ва эксплуатация жамиятини тугатмақ керак. Бу иш — ишчилар синфининг тарихий вазифасидир. Марксистик Г «абстракт» одам номидан эмас, балки пировард натижада жамият манфаатларини акс эттирувчи худди ана шу синф номидан майдонга чиқади. Социалистик ўзгартишлар Г. принципларини барқарор қилишни билдиради, бу эса ишлаб чиқаришни ривожлантиришни кишиларнинг моддий ва маданый эҳтиёжларини қондиришга бўйсундиришда, меҳнатнинг характери ва шароитини ўзгартиришда, социал, сибсий ва миллий тенг-

сизликни йўқ қилишда, индивидуализмни бартараф этишда ўз инфодасини топади.

Кенг қўламда ва изчил формада Г. тўла социал тегиликни, айниқса *шахснинг ҳар томонлама ривожланиши* мумкин бўладиган шароитларни яратишни назарда тутувчи тараққий қилган коммунистик жамиятда юзага чиқиши мумкин. Бунга меҳнатнинг социал тақсимотини бартараф қилиш, инсонни жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларига дохил қилиш йўли билан эришилади. Фақат ана шу тарздагина инсонга ёт бўлган кучларнинг унинг устидан ҳукмронлик қилишига барҳам берилади, ижтимоий манфаатлар унинг ўз манфаатларига айланади, инсоннинг қобилиятларини ривожлантириш эса айин мударо бўлиб қолади.

ГЎЗАЛЛИК (прекрасное) — *эстетиканинг* энг муҳим тушунчаси бўлиб, бу тушунча табиат ҳодисаларининг, ижтимоий ҳаётнинг, инсон фаолиятининг шундай хусусиятларини тавсифлаб берадики, бу хусусиятлар инсонда беғараз меҳр-муҳаббатни, шодлик, эркинлик туйғусини уйғотишга қодирдир. Г. инг табиатга, унинг манбаига жуда хилма-хил нуқтан назарлардан қаралиб келинмоқда. Идеалистик эстетика назарича, Г. нинг манбаи — инсоний ёки ғайри инсоний онгдир (худо, абсолют идея, оламий руҳ ва ш.к.), худди ана шу онг ҳодисаларга гўзаллик хусусиятини ато қилар эмиш. Материалистлар Г. нинг манбаини инсон онгига таъсир қилувчи моддий воқеликнинг ўзида деб биладилар. Марксистик эстетика ҳам материализм нуқтан назарида туради-ю, аммо диалектик материализм нуқтан назарида туради. У Г. ни воқеликда мавжуд деб ҳисоблайди-ю, лекин воқеликнинг ўзини фақат предметларнинг соф табиий сифатларидан иборат қилиб қўймайди. Воқелик ҳам жамиятнинг ҳаётидан, ижтимоий-тарихий практикадан иборатдир. Практика процессида ҳодисаларнинг шундай хоссалари юзага келадики, одамлар уларни Г. деб идрок қилади. Мас., биологик жиҳатдан ўхшаш бўлган асалари билан ари, гарчи айнан бир хилда жиниллатиб чақсалар-да, нима сабабдан улар эстетик нуқтан назардан турлича идрок этилади? Халқ орасида ҳаммиша асаларижон, асалари инлари, деб суюб гапирилади, аммо арлар кўзда тутлиб, «газандалар уяси» деганда қандайдир ярамас одамлар тўдаси жирканиб тавсифланади. Раъшанки, асалариларга эстетик нуқтан назардан берилган баҳо уларнинг инсон ҳаётида эга бўлган аҳамиятига боғлиқдир. Бироқ, бундан, Г. фақат нафи тегадиган фойдали нарса экан, деган маъно чиқмайди, албатта. Медицина зулуклари ҳеч кимга гўзал бўлиб кўринмас-да, фойдалидир. Иккинчи томондан, мутлақо фойдали бўлмаган капалаклар ва бўтакўзлар жуда чиройлидир. Яна шуниси ҳам борки, эстетик муносабат беғараздир, яъни инсон бирор нарсани Г. деб идрок қилар экан, ундан бирон шахсий манфаат ёки бевосита нафи тегадиган фойда кутмайди. Г. ҳодисаларнинг

шахсий истеъмолад қимматдорлигини эмас, балки ижтимоий-амалий қимматдорлигини, уларнинг инсон учун маънавий аҳамиятини ифодалайди. Сарғаяётган жавдор денгизи соясида кўм-кўк бўтақўз чиройлидир. Аммо бегона ўт-бўтақўзлар босиб ётган қаровсиз даланинг кўриниши мутлақо Г. манзараси эмасдир. Энг аввало модирона, эркин, ижодий, ижтимоий жиҳатдан қимматли фаолнат бўлмиш меҳнат Г. хусусиятига эга бўлади. Бундай меҳнатнинг натижалари ҳам гўзалдир. Инсоннинг олами билишида ҳақиқатни излашлар ва бу ҳақиқатни барқарор қилиш учун жаҳолатпараст кучларга қарши кураши гўзалдир. Кишиларнинг конкрет феъл-атворларида ва ҳаракатларида кўринадиган юксак ахлоқий сифатлар Г. фазилатига эгадир. Санъатда Г. ҳаётни халқнинг, илғор ижтимоий кучларнинг туб манфаатларини ифодаловчи идеаллар билан мувофиқ равишда ҳаққоний акс эттиришдир, шунингдек у санъат асарининг мазмуни ва формаси бирлиги тақозо этган бадний маҳоратдан иборатдир. Маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний баркамолликни ўзида уйғунлаштириб қўшиб олган шахсни ҳартомонлама ривожлантириш — Г. нинг олий идеалидир ва бу идеал коммунистик жамиятнинг мақсадидир.

ДАВЛАТ (государство) — синфий жамиятда снѣсий ҳоқимиятнинг асосий қуроли. Ҳукмрон синфнинг иқтисодий жиҳатдан уюшув тарзида пайдо бўлди. Инсоният тонгида, нбтидой жамоа тузуми даврида, кишилар коллектив бўлиб яшар ва меҳнат қилардилар. Жамият синфсиз эди. Барча масалалар уларга дахлдор бўлган кишилар томонидан ҳал этиларди. Ижтимоий вазифаларни адо этиш учун сайлаб қўйилган лавозимдор шахслар (бирор ишнинг раҳбарлари, оқсоқоллар, аскарбошилар) ғоят катта обрў-этътнборга эга бўлсалар-да, лекин улар ўз хоҳишларини бошқа кишиларга бажартириш учун ҳеч қандай моддий воситага, ҳеч қандай кучга молик эмас эдилар. Уруққа, қабилага бирон хавф туғилган тақдирда қурол кўтаришга яроқли кишиларнинг ҳаммаси мудофаага отланарди. Хусусий мулк ва синфлар пайдо бўлгач, бутун халқнинг бундай ўзўздан ҳаракат қилувчи қуролли ташкилоти эндиликда сақланиб қолиши мумкин эмас эди, чунки турли синфларда умумий бўлмаган, балки қарама-қарши манфаатлар мавжуд эди. Ҳукмрон синф эндиликда авторитет кучига таянолмас эди, унга энди зўрлик авторитети керак эди. Мана шунинг учун ҳам синфлар пайдо бўлиши билан Д., яъни махсус аппарат ҳам вужудга келади ва бу аппарат ижтимоий тартибни муҳофаза қилади, муҳофаза қилганда ҳам «бу дунё зўравонлари»га, эксплуататор синфларга фойдали ва маъқул бўлган тарзда муҳофаза қилади. Бу аппарат қуролли кишиларнинг махсус отрядларидан — армия, полициядан иборат бўлиб, уларнинг ихтиёрида турмалар ва бошқа муассасалар шаклида моддий қўшимчалар ҳам бўлади. Давлат аппаратини таъминлаш учун зарур маблағлар солиқлар тарзида тушиб туради ва уларни йиғиш учун чиньсвниклар армияси хизмат қилади. Жамиятнинг илгариги уруғдошлик ташкилотига нисбатан Д. нинг алоҳида фарқи яна шуки, у одамларни қон-қардошлигига қараб эмас, балки территориал белгисига қараб бирлаштиради. Тарих эксплуататорлик давлатининг турли типларини: қулдорлик давлати, феодал давлат, буржуа давлатини билади. У ёки бу мамлакатда синфий ўзаро муносабатларга қараб, синфий кураш характерига қараб, идора усуллари турлича бўлади (буржуа республикаси, конституцион монархия ва ҳоказо). Лекин ҳар бир Д. типининг моҳияти битта: у ҳам бўлса —

ийтисодий жиҳатдан ҳукмронлик қилувчи синфнинг диктатурасидир. Социалистик революциянинг асли мақсади — синфларсиз ва Д. сиз жамият барпо қилишдан иборат. Бу мақсадга капиталистик тартибларни қуриқловчи буржуа Д. ини йўқ қилиш ва пролетариат диктатурасини ўрнатиш йўли билан борилади. Пролетар Д. и ўз табиати, мақсадлари ва вазифаларига кўра илгари мавжуд бўлган давлатларнинг ҳаммасидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Бу янги типдаги Д. бўлиб, у халқдан ажралган эмас ва унга ёт ҳам эмас. У халқни итоатда сақловчи куч сифатида унга қарама-қарши турмайди. Шу сабабдан Энгельс, пролетар давлати — асл маънодаги давлат эмасдир, деб ёзган эди. Социализм ғалаба қилиб, жамият коммунизм қурилишга ўтиши билан Д. бир синфнинг диктатураси бўлмай қолади, у бутун халқнинг, бутун жамиятнинг қуролига — умумхалқ давлатига айланади. Коммунизм бутун дунёда ғалаба қозонгач, Д. батамом барҳам ейти ва ер юзиде коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқариш қарор топади.

ДЕДУКЦИЯ (лат. deductio — хулоса чиқариш) — муҳокама қилиш (*хулоса чиқариш*) нинг асосий усулларидан ва тадқиқот методларидан бири. Дастлабки вақтда *формал логикада* (мас., Аристотелда) Д. билимнинг умумийликдан жузъийликка қараб ҳаракат қилиши, деб қаралди. Чунончи, «Ҳамма металлр электр ўтказувчилардир» (умумий) ва «Мис — металлдр» деган қондандан: «Мис электр ўтказувчидир» (жузъий) деган хулоса келиб чиқади. Ҳозирги вақтда Д. деганда *исбот* ёки асослардан натижа чиқариш тушунилади. Бу натижа логика қонунларига асосланиб чиқарилади ва ишончли характерга эга бўлади. Бошқача қилиб айтганда, дедуктив хулоса — ҳукмлар занжири бўлиб, булардан ҳар бири ё асос, ёки ҳукм бўлади ва бу ҳукм логика қонунларига кўра мазкур занжирдаги бошқа ҳукмлардан бевосита келиб чиқади. Назариялар тузишнинг дедуктив методи ҳозирги замон фанида кенг ёйилгандир. Бу метод, одатда, билимнинг маълум соҳасида фактли материал тўплангандан кейин ана шу материални чуқурроқ ўрганиш, уни системалаштириш, барча натижаларни қатъий суратда хулоса қилиб чиқариш ва шу каби ишларни бажариш мақсадида қўлланилади. Ҳозирги замон фанида дедуктив метод турли формаларда, асосан *аксиоматик метод*, шунингдек гипотеза-дедуктив метод шаклида қўлланилади. Мавжуд фактли материалдан дедуктив назариялар тузганда бошланғич қондаларнинг (аксиомалар ва шу кабиларнинг) мажмуи танлаб олинади ва улардан — фан қонун-қоидаларидан фойдаланиш йўли билан — қолган бутун билим хулоса қилиб чиқарилади. 20- асрнинг бошларигача Д. ёрдами билан фақат математика ва логика назариялари тузилган бўлса, ҳозирги вақтда физика, биология, лингвистика, социология, психология ва шу каби фанларнинг назарияларини дедуктив тарзда тузишга уриниш кенг

ёйилган. Д., дедуктив метод *индукция* бплан, индуктив метод билан чамбарчас боғлиқдир.

ДЕИЗМ (лат. deus — худо)— фалсафий таълимот бўлиб, таълимотга кўра худо табиий ва ижтимоий процесслар жараёнига, инсоннинг кундалик ҳаётига аралашмайди. Деистлар назарича, худо ҳеч нима билан чекланмаган подшоҳи олам бўлиб эмас, балки қандайдир қиёфасиз бош сабаб, коинотнинг яратувчиси бўлиб чиқади. Сўнгра эса коинот ўзининг габийй қонунарига мувофиқ ривожлана беради. Д. нинг пайдо бўлиши 16—17-асрларга бориб тақалади ва бу келиб чиқиш ривожланаётган философия ва фаннинг феодал тузумни табаррук қилиб қўйган диннинг устуңлигига қарши кураш билан боғлиқ эди. Деистик қарашлар Ибн Сино ва Беруний таълимотларига ҳам хос бўлганлигини кўрамыз. Деистлар фанни дин бўғовларидан қутқаришни, виждон эркинлигини ёқлаб чиқдилар, улар ақл-идрокни диний эътиқодга қарама-қарши қўйдилар, кўпгина черков ақидалари ва маросимларини танқид қилдилар. «Дейзм — ҳеч бўлмаганда, материалист учун — кўп бўлмаса ҳам, диндан ажралишнинг қулай ва осон усулидир» (Маркс). Д. бир бутун фалсафий йўналиш эмас эди, унга материалистлар ҳам, идеалистлар ҳам қўшила берардилар. Англияда — Чербери, Ньютон, Локк, Толанд, АҚШ да — Франклик ва Жефферсон, Францияда — Руссо ва Вольтер, Россияда — Ломоносов ва Радишчев, Германияда — Лессинг Д. тарафдори эдилар. Илм-фан ривожланиб бориши билан Д. ўзининг прогрессив характерини йўқотди ва 19-асрдаёқ дин маддоҳлари томонидан черков ақидаларини ҳимоя қилиш учун фойдаланиладиган бўлди.

ДЕМОКРАТИЯ (грек. demokratia — халқ ҳокимияти) — сиёсий, давлат ҳокимияти формаларидан бири бўлиб, бу форма учун характерли нарса — граждaнларнинг бошқаришда иштироки, қонун олдида уларнинг тенглиги, шахснинг муайян ҳуқуқлари ва эркинликларининг мавжудлигидир. Тарих умуман Д.ни билмайди, Д.нинг фақат конкрет формаларигина мавжуддир; бу формаларнинг мазмуни ижтимоий тузум характерига (қулдорлик, феодал, буржуа, социалистик Д.) боғлиқдир. Сиёфий жамиятда у ҳукмрон синф диктатурасидан иборат бўлиб, унинг манфаатлари учун фойдаланилади. Чунончи, буржуа Д.си буржуазия синфий ҳукмронлиги формасидан иборатдир. Капитализмнинг илк босқичларида буржуазия феодал-абсолют идора усулига, сословия имтиёзларига қарши курашмоқ учун озодлик, тенглик ва биродарлик каби демократик шнорларни майдонга ташлайди. Буржуазия Д.га ўз сиёсий ҳукмронлигига эришиш воситаси сифатида қизиқади. Бу даврда вакиллик муассасалари (парламент) вужудга келтирилади, конституция ишлаб чиқилади, сиёсий эркинликлар эълон қилинади, омманинг тазийқи остида умумий сайлов ҳуқуқи жорий этилади. Бироқ иқтисодий нотенглик шароитида демократик ҳуқуқлар ва эр-

киликлар асосан фоят катта бойликларга эгаллик қилувчи ҳукмрон синфнинг имтиёзи бўлиб қолади. Капиталистлар қўлида босмахоналар, газета ва журналларнинг асосий кўпчилиги, радио, телевидение ва шу кабилар мавжуд. Ана шуларнинг ҳаммаси капитализм шароитида ҳақиқий матбуот эркинлигидан кимлар фойдалана оlishини, кимлар сайланишга ҳақли эканлигини ва шу каби ҳолларни белгилайди. Буржуа демократияси шароитида бутун ижро қилувчи ҳокимият сайлов характерига эга бўлмаган, монополиялар билан маҳкам алоқада бўлган давлат аппаратида марказлашгандир. Бундап ташқари, капиталистик мамлакатларда жар солиб эълон қилинаётган эркинликлар доимо қирқилиб турилади, унда ирқий, миллий ва бошқа чеклашлар ҳукм суради. Империализм даврида ўсиб бораётган синфий кураш таъини буржуазия энди демократик ҳокимият формалари ёрдамида тўсиб туриши қийин. Д. ни монополияларнинг ошқора деспотизм формалари билан алмаштиришга уринишнинг, сиёсий реакцияга юз ўгиришнинг боиси ҳам шудир. Шу сабабдан капиталистик мамлакатлардаги ишчилар синфи ва меҳнаткашларнинг бошқа қатламлари Д. учун кураш олиб бормоқдалар. Буржуа Д. си қанчалик камчиликлари бўлишига қарамай меҳнаткашларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун молия олигархияси (*Фашизм*) нинг ошқора диктатурасига қараганда анча кўпроқ даражада имкон беради. Капитализм шароитида ижтимоий ҳаётни кенг демократлаштириш учун кураш оммаи тўрибоялади, уларни социалистик революцияга яқинлаштиради. Д. нинг олий формаси социалистик Д. бўлиб, у бутун халқнинг, кенг меҳнаткашлар оммасининг манфаатларини ифодалайди ва у социалистик *давлатнинг* умумий сиёсий формасидир. Социалистик Д. шароитида барча граждaнлар жинси, миллати ёки ирқидан қатъи назар, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётда тенг ҳуқуқлардан: меҳнат қилиш ва дам олиш, қариганда, касал бўлганда ва меҳнат қобилиятини йўқотганда моддий таъминот олиш, сўз, матбуот, мажлислар эркинлигидан, умумий сайлов ҳуқуқидан фойдаланадилар. Социалистик Д. граждaнларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини эълон қилибгина қолмай, уларни моддий таъминлаш учун гарантия беради ҳам. Чунончи, меҳнат қилиш ҳуқуқи эксплуатациянинг тугатилганлиги, ишсизликнинг йўқ қилинганлиги ва ишлаб чиқаришда кризисларнинг йўқлиги билан реал суратда таъминланади. Социализм шароитида меҳнаткашлар фақат сиёсат соҳасида эмас, балки ҳўжалик ва маданият соҳасида ҳам жамият ишларини бошқаришга актив жалб этилади. Коммунизм қурилиши даврида, *пролетариат диктатураси* ўсиб умумхалқ давлатига айлангач, бу процесс кучаяди. Вакиллик ҳокимият органларининг, биринчи галда Советларнинг роли, жамоат ташкилотларининг роли ошиб боради. Социалистик Д. нинг ана шу томонларининг янада ривожлачиши давлатнинг барҳам топишига,

унинг ўрнида коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқариш барпо бўлишига олиб келади.

ДЕТЕРМИНИЗМ ВА ИНДЕТЕРМИНИЗМ (лат. *determinare* — белгилаш ва *in* — инкор) — ҳодисаларнинг замонда ўзаро алоқадорлигининг характери ҳақидаги қарама-қарши нуқтаи назарлар. Детерминизм ҳодисалар ўртасида умумий қонуниятли алоқа борлигини эътироф этади, яъни ҳар қандай ҳодиса ўтмишда бўлиб ўтган бошқа ҳодисалар билан алоқадор бўлиб, уларнинг тақозоси билан юзага келган деб ҳисоблайди. Индетерминизм замонда ҳодисалар ўртасида бирон-бир алоқа борлигини инкор этади. Индетерминистларнинг фикрича, оламда ҳеч қандай тартиб йўқ ва унда хаос (бошбошдоқлик) ҳукм суради. Бундай, инсон ўз хоҳишича ҳаракат қилиши мумкин, унинг ҳаракатлари асло ҳеч бир сабабга боғлиқ эмас, деган маъنيқий хулоса келиб чиқади (*Волюнтаризм*). Индетерминизм ҳозирги замон буржуа философиясида кенг ёйилган. Бироқ детерминизм нуқтаи назарда турувчи философлар ҳодисалар ўртасидаги алоқаларни амалга оширадиган куч ёки процессларнинг характерини турлича тушунадилар. Илоҳий ваҳий диний концепциясига амал қилувчиларнинг фикрича (*Фатализм*), замонда ҳодисаларнинг қонуниятли боғланишини ё худ, ёки тақдир белгилайди. Материалистлар эса, ҳодисалар ўртасидаги алоқалар моддий процесслар тақозоси билан юзага келади, деб таъкидлайдилар. Моддий системанинг ҳар қандай ҳолати унинг ўтмиш моментдаги ҳолати билан ва ҳам система элементлари ўртасида, ҳам бу система билан уни қуршаб турган муҳит ўртасида амалга ошириладиган моддий ўзаро таъсирлар билан қонуниятли равишда белгиланади. Бунда замонда моддий системалар ўртасидаги қонуниятли алоқалар динамик (бир қимматли) алоқалар ҳам, статистик (эҳти-молли) алоқалар ҳам бўлиши мумкин. Классик физика моддий системаларнинг ҳолатлари ўртасида фақат бир қимматли қонуниятли алоқа борлигини тан оларди: айни ҳолат кегидан ҳаминша фақат қатъий белгиланган бир ҳолат келади. Француз олими Лаплас ўз замонасидаги илм-фан тараққиети даражасига асосланиб, шундай бир принципни ифодалаб берган эдики, бу принципга кўра оламда ҳолатларнинг фақат бир қимматли динамик алоқаси мавжуддир ва бу алоқа классик механика қонунларига бўйсунмади, у ташқи, механик характерга эгадир. Шу сабабми лапласча детерминизм механик детерминизм ҳамдир (*Механицизм*). Ҳозирги замон физикасининг, аввало квант механикасининг ривожланиши микроҳодисаларни тасвирлаганда Лаплас детерминизмидан воз кечишга мажбур этди. Маълум бўлдики, микроразрлар ўртасида эҳтимолли (статистик) алоқа ҳаракат қилади, яъни системанинг айни ҳолати кетидан қатъий белгиланган ҳолатлар эмас, балки энг хилма-хил ҳолатлар келиши мумкин, зотан янги ҳолатнинг пайдо бўлиши эҳтимолини (мумкинлик даражасини) статистик қонуниятлар белгилайди. Бироқ идеалист философларнинг

даъвосига хилофан, бу факт индетерминизмнинг тантанасини билдирмайди ва материализмни рад қилмайди, чунки квант системаларнинг турли ҳолатлари ўртасидаги алоқа моддий ўзаро таъсирлар билан белгиланади ва у қонуниятли характерга эгадир.

ДЕФИНИЦИЯ (лат. definitio — таъриф) — *тушунчанинг* таърифи. Д. тушунчанинг мазмунини ташкил этувчи асосий белгиларни ифодалайди (мас., «Молекула — модданинг энг майда зарраси бўлиб, бу зарра унинг химиявий хоссасини сақлаб туради»). Бошқача қилиб айтганда, Д. да тушунча мазмунининг ҳамма бойлиги очиб берилмайди, у қисқа, лўнда шаклда тушунча мазмунидаги энг муҳим нарсани кўрсатиб беради. Логикада дефинициянинг ҳар хил турлари мавжуддир. Д. қандай турга мансуб бўлмасин, у маълум қонун-қондаларга бўйсунди. Д. жуда тор ҳам, жуда кенг ҳам бўлмаслиги керак, яъни жуда камини ҳам, жуда кўпини ҳам ифодаламазлиги керак. Унда норавшанлик ва дудмаллик бўлмаслиги лозим. Унда тавтология, яъни айни бир нарсани такрорлаш бўлмаслиги зарур. Д. нинг қонун-қондалари бузилганда тушунчалар билим бериш қимматини йўқотади ва нотўғри билим беради.

ДЕҲҚОНЛАР (крестьянство) — хусусий ёки кооператив-колхоз мулкчилиги асосида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида машғул бўлган ижтимоий группа, синф. Д. *ибтидоий жамоа тузуми* бузилаб, ишлаб чиқариш воситаларининг жамоа мулклиги хусусий мулкка ўрин бўшатиб бериши натижасида пайдо бўлди. Социализмдан аввалги ижтимоий иқтисодий формацияларда деҳқонлар ўз ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлган ва хўжалигини асосан ўз оиласининг кучи билан юргизадиган майда ишлаб чиқарувчилар эди. Феодал жамиятда Д. асосий синфлар жумласига киради. Унда деҳқонлар крепостной аҳволда яшаб, шахсан феодалларга қарам бўладилар ва уларга қўшимча маҳсулот ишлаб берадилар. Капиталистик муносабатлар ривожланиб борган сари деҳқонларнинг хўжалиги ўзининг натурал характерини тобора кўпроқ йўқота боради ва бозор муносабатларига тортила беради. Бунинг натижасида капиталистик жамиятда Д. бир бутун синф бўлмай қолади, улар доимо табақаланиб кетаверади: улардан ёлланма ишчи кучидан фойдаланувчи қишлоқ буржуазияси (қулоқлар) ажралиб чиқади, улар асосан ўз ишчи кучини сотиш ҳисобига яшовчи батрақларга, энг камбағал деҳқонларга ва ўрта деҳқонларга бўлиниб кетадилар; ўрта деҳқонлар эса бунда икки хил маъқени эгаллайди: бир томондан, улар мулкдор деҳқонлар сифатида ўз хўжалигини кўпайтиришга иктилади, иккинчи томондан, улар меҳнаткаш деҳқонлар сифатида тирикчилик воситаларини ўз меҳнатлари билан топадилар, ўзалари эксплуатация объекти бўлиб қоладилар ва йирик ер эгалари томонидан қилинадиган кескин конкуренция шароитида қашшоқланиш ва хонавайрон бўлиш хавфи остида қоладилар.

Империализм даврида, қишлоқ хўжалигида монополиялар ҳукмронлик мавқенин эгаллаган чоқда, меҳнаткаш деҳқонларнинг бўлиниб кетиши, хонавайрон бўлиши процесси кучаяди, улар тобора кўпаяётган солиқлардан, банкларнинг асоратга солувчи қарзларидан ва ҳ. к. азоб чекадилар. Шунинг учун ҳам Д. ишчилар синфининг монополюстик буржуазияга қарши курашида унинг иттифоқчиси бўлиб қолади. Ривожланаётган мамлакатларда Д. энг оммавий социал кучдир. Улар ишчилар синфи билан иттифоқликда миллий-озодлик ҳаракатида муҳим роль ўйнамоқдалар. Социализм даврида Д. ишчилар синфи билан бирликда жамиятнинг асосий синфи бўлиб қолади. Ишчилар синфи раҳбарлигида деҳқонлар социалистик асосда ўзгариб бормоқдалар. Қулоқлар тугатилмоқда, меҳнаткаш Д. эса кооперация орқали ижтимоий хўжалик юргизишга ўтмоқдалар. Бу процесс Д. нинг психологиясини ҳам ўзгартирмоқда: деҳқонларнинг тарқоқ ҳолда яшаши, уларнинг ўз улуш ерларига ёпишиб олиш барҳам ёмоқда, уларда коллективизм, ўртоқчилик ҳис-туйғуси пайдо бўлмоқда. Аммо социализм даврида ҳам ишчилар синфи билан Д. ўртасидаги тафовутлар сақланиб қолади. Улар замирида давлат ва колхоз-кооператив мулк формалари ўртасидаги тафовутлар, меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш формаларидаги тафовутлар ва ҳ. к. асос бўлиб ётади. Бу тафовутларнинг ҳаммаси коммунистик қурилиш процессида тугатилиб боради. Д. ишчилар синфи ва интеллигенция билан коммунистик жамиятнинг ягона меҳнатчилар армиясига қўшилиб кетади.

ДИАЛЕКТИКА (грек. *dialegomai* — суҳбат олиб бораётибман, муҳокама қилаётибман) — табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонунилари ҳақидаги фан, воқелик ҳодисаларини уларнинг ривожиди, ички зиддиятлар тақозоси билан юз берадиган ўз ҳаракатида билиш назарияси ва методи; «ҳар томонлама ва зиддиятларга тўла тарихий тараққиёт ҳақидаги таълимот» (Ленин). «Д» термини марксистик философияда ана шу маънода ишлатилади. Дастлабки вақтларда эса бу термин мунозара, қарама-қарши фикрларнинг тўқнашуви ва бу бунинг натижасида ҳақиқатнинг юзага келиши маъносини билдирарди. Воқеликка илмий диалектик қараш дарҳол пайдо бўлмади, уни инсон билимининг узоқ ривожланиши тайёрлади. Аввалда Д. ташқи кузатишга асосланган содда тасаввур шаклида мавжуд бўлиб, оламдаги нарсаларнинг ҳаммаси ўзгариб, янгиланиб туради, табиатда моддаларнинг гир айланиб туриши содир бўлади, нарсалар пайдо бўлади, ғойиб бўлади ва ўз қарама-қаршилигига айланади, деб биларди. Бу стихияли Д. Қадимги Греция мутафаккири Гераклит қарашларида ўзининг энг яққол ифодасини топган эди. Гераклит олам «қонуният билан алангаланувчи ва қонуният билан сўнувчи абадий жонли олов эди, ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлади» — деб ҳисобларди.

Стихияли диалектик фикрлашнинг айрим кўринишларини ўрта аср шарқ мутафаккирлари Ибн Сино, Беруний асарларида ҳам кўрамиз. Қадимги мутафаккирлар ҳодисаларнинг ниҳоясиз ўзгаришининг фақат умумий манзарасинигина кўрар эдилар, улар бу ўзгаришнинг қонуниятини очиб беролмас, турли ҳодисаларда бу ўзгариш конкрет тарзда қандай жараён этишини тушунолмас эдилар. Д. га қарма-қарши бўлган метафизик метод ҳукмронлиги даврида (15—18-асрлар) Д. нинг айрим элементлари энг йирик философларнинг назарий қарашларида учрайди; мас., Декартда (оламларнинг дастлабки элементлардан келиб чиққанлиги идеяси), Спинозада (эркинлик ва зарурият проблемасига диалектик нуқтан назардан қараш), Дидрода (тирик вужудларнинг эволюцияси ҳақидаги тахминлар) ва ҳоказо. Диалектиканинг ривожланишида ундан кейинги босқич 18—19-асрларда яшаган немис идеалист-философлари номлари билан ва биринчи галда Кант ҳамда Гегель номлари билан боғлиқдир. Бу идеалист философлар тафаккур процессининг мураккаблиги, зиддиятли эканлиги тушунчасига анчагина ҳисса қўшган эдилар. Бунда Кантнинг ақл *антиномиялари* ҳақидаги таълимоти катта роль ўйнади. Гегель биринчи бўлиб оламни, умумий илгарилаб борish ҳаракати, қуйи босқичлардан юқори босқичларга қараб ривожланиш процесси деб, ҳаракатлантирувчи куч деб ва унинг манбаи — бутун ҳодисаларга хос бўлган ва бутун мавжудотнинг ҳаётий кучини ташкил этадиган зиддиятлардан иборат, деб кўрсатди. У бундай тараққиётнинг асосий қонунларини ифодалаб берди ва Д. *категориялари* системасини яратди, бу система ундан кейинги фалсафий фикрга муҳим таъсир кўрсатди. Бироқ, Д. ни Гегель сохта, идеалистик асосда ривожлантирди. Унинг фикрича, оламда ҳаракат, тараққиётнинг мавжудлигига сабаб фақат шу эмишки, ҳамма нарсаи табиятдан ташқари қандайдир онг, оламий ақл бошқариб турармиш ва бу оламий ақл фикр қилар, тушунчалар яратар, уларнинг ҳаракати орқали ўз-ўзини билиб олар ва ана шу ҳаракат процессида табият ва жамиятни вужудга келтирар эмиш. Оламий ақл Гегель системаси орқали ўзининг бутун ички бойлигини пайқаб олган ҳамон ҳар қандай тараққиёт тўхтайдн. Идеализм Гегель Д. сининг маълум консервативлигига, реалъ процессларни тушунчаларнинг ривожланиши схемасига жойлаштиришга бўлган сунъий урниниша сабаб бўлди. 19-асрнинг 40—60-йилларидаги илгор рус мутафаккирлари (Герцен, Белинский, Чернышевский) Д. дан табият ва жамият тараққиётини изоҳлаш учун, самодержавие ва крепостной ҳуқуққа қарши революцион курашнинг асослаб бериш учун фойдаландилар. Бироқ улар Д. ни материалистик қайта ишлаб чиқиш ишини бажаролмадилар, чунки ижтимоий ҳодисаларни изоҳлашда идеализмни бартараф қилолмадилар. Маркс ва Энгельс Гегель Д. сндаги энг қимматли нарсадан фойдаланиб

ва ўз замонасининг илм-фани эришган ютуқларга таяниб, чинакам илмий, материалистик Д. ни яратдилар. Марксистик Д. учун ҳодисаларни ўрганишнинг объективлиги, уларни қандай бўлса шундайлигича тушуниш характерлидир. Билишнинг бутун тажрибаси ва кишиларнинг амалий фаолияти кўрсатдики, оламда барча ҳодисаларнинг, ҳар бир ҳодисадаги барча томонларнинг энг маҳкам, чамбарчас алоқаси, «ҳаракатнинг ягона, қонуниятли оламий процессини юзага келтирадиган алоқа» (Ленин) мавжуддир. Ҳодисаларнинг ҳаракатини, ривожланишини диалектик тушунишнинг моҳиятини, унинг метафизикадан фарқини Д. қонунлари ифодалаб беради. Бу қонунлардан асосийлари: 1) *қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши* қонунини бўлиб, тараққиётнинг ички импульсларини, сабабини очиб беради ва бу қонун Д. нинг моҳияти, маъзидир; 2) *миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ва сифат ўзгаришларининг миқдор ўзгаришларига ўтиши* қонунини бўлиб, бу қонун тараққиётни предметларнинг соф ташқи ўзгариши тарзида эмас, балки уларнинг ички хоссаларига алоқадор бўлган туб ўзгариш тарзида характерлайди; 3) *инкорни инкор* қонунини бўлиб, бу қонунга кўра тараққиёт илгарилаб бориш характерига эгадир, у оддийликдан мураккабликка, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга қараб боради. Асосий қонунлар Д. категорияларида ифодаланган қонуниятлар билан тўлдирилади ва конкретлаштирилади. Бу қонуниятлар *моҳият ва ҳодисанинг, зарурият ва тасодифнинг, имконият ва воқеликнинг, сабаб ва натижанинг* ва шу қабиларнинг алоқадорлигини очиб беради. Д. қонунлари — фақат моддий олам тараққиётининг эмас, балки инсоннинг билиши тараққиётининг ҳам қонунларидир. Инсон моддий олам ҳодисаларини уларнинг ҳамма алоқалари, муносабатлари, бир-бирларига ўтиб туришлари, зиддиятлари билан била олиши учун унинг онги, унинг мянсида пайдо бўладиган тушунчалар ҳам шу қадар ихчам, ҳаракатчан, зиддиятли бўлмоғи лозим. Шу сабабли Д. аяни бир вақтда ҳам *билиш назариясидан, ҳам диалектик логикадан* иборатдир. Д. фақат билишнинг негизи бўлиб қолмай, балки шу билан бирга дунёни ўзгартишга қаратилган кишиларнинг муваффақиятли амалий фаолиятининг ҳам негизидир, у ижтимоий ҳаётнинг барча формалари тарихан ўткинчи характерга эга эканлигини кўрсатади, туб ижтимоий зиддиятларни шуваб кетишни эмас, балки уларни революцион методлар билан ҳал қилишни талаб этади. «Диалектик философия учун ҳаммаша барқарор бўлган, мутлақ, муқаддас ҳеч нарса йўқдир. Ҳамма ва ҳамма нарсада у муқаррар тушкунлик тамгаларини кўради, бинобарин унинг олдида пайдо бўлиш ва йўқ бўлишнинг, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга бениҳоя юқорилаб боришнинг узлуксиз процессидан ташқари ҳеч нима бардош бериб туролмайди» (Энгельс). Диалектика буржуазияни ва унинг маждоҳларини даҳшатга солади, чунки у хусусий

мулкчилик ва капиталистик эксплуатациянинг муқаррар ҳалок бўлишини асослаб беради. Шунинг учун буржуа идеологлари Д. ни рад этишга уринадилар. Лекин марксизм душманларининг бу кучанишлари беҳуда, фан ва жамият тараққиёти Д. нинг чинлигини тасдиқлабгина қолмасдан, шу билан бирга унинг мазмунини янги жиҳатлар билан бойитмоқда.

ДИАЛЕКТИК ЛОГИКА — тафаккур ҳаракатининг умумий қонунлари ва формалари ҳақидаги, фикр билан объектив реалликни билиш йўллари ҳақидаги фандир, фалсафий *категорияларнинг* ўзаро алоқадорлигини тадқиқ этадиган фандир. Д. л. *диалектика* билан бирга пайдо бўлди, у илмий фикрнинг узоқ тараққиёти натижасида шаклланди. Марксгача Д. л. нинг ривожига Гегель энг катта ҳисса қўшди. Гегель биринчи бўлиб мантиқий формаларни (тушунчалар ва бошқа тафаккур формаларини) қотиб қолган ҳолда эмас, балки ўзаро алоқадорлик, ҳаракат, тараққиёт ҳолида олиб қарай бошлади. У биринчи бўлиб, бу формалар — ҳар қандай мазмун бурканиб оладиган қуруқ қобик эмасдир, балки уларда нарсаларнинг ўзининг алоқалари ва муносабатлари ифодаланади, деб кўрсатди. Бироқ тафаккурнинг бундай мазмундорлиги сабабини Гегель шунда деб билдики, унинг фикрича, тафаккур олами яратувчидир, шу сабабдан у ўзи вужудга келтирадиган конкрет предметларнинг ҳамма хоссаларини, ҳамма сифатларини ўз ичига олади. Бинобарин, Гегель яратган Д. л. бузуқ, идеалистик характерга эга эди, у тафаккур диалектикасининг баъзи қонунларини фақат тахмин қила оларди, ҳолос. Д. л. марксизмда ҳақиқий фанга айланди. У *философиянинг асосий масаласини* материалистик асосда ҳал қилишга таянади, тафаккурни объектив реалликнинг инъикоси деб, мантиқий формаларни эса инсон ўз амалий фаолиятида бир неча бор дуч келадиган нарсаларнинг инсон миёсида акс этган муносабатлари, деб қарайди. Инсон диалектика қонунларига, объектив олам тараққиётининг умумий қонунларига таяниб, предмет ва ҳодисалар ичига тобора чуқурроқ киради ва уларни билиб олади. «Объектив диалектика деб аталган диалектика бутун табиатда ҳукм суради, субъектив диалектика деб аталган диалектика, диалектик тафаккур эса, бутун табиатда ҳукм сурувчи ҳаракатнинг қарама-қаршиликлар йўли билан акс этишидир, ҳолос» (Энгельс). Бинобарин, диалектика қонунлари айни вақтда Д. л. қонунлари сифатида ҳам юзага келади. Марксистик философияда Д. л. ҳар қандай тараққиётнинг энг умумий қонунлари ҳақидаги фан бўлган диалектикадан айрим қолда мавжуд эмасдир. Д. л. нинг асосий масаласи — ҳақиқат ва унга эришиш йўллари ҳақидаги масаладир. У ҳар қандай предметни ўрганганда тафаккур амал қилиши лозим бўлган асосий талабларни очиб беради. Бу талаблар — предметларга объектив нуқтани назардан қарашдан, уларни барча хоссалари, алоқалари, муносабат-

ларни билан ҳаракатда, тараққиётда ўрганишдан иборат. Д. л. кишиларнинг моддий предметларни билишда уларнинг амалий фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнашини таъкидлаб кўрсатади. Чунки *практика* мазкур предметларни воқелик ҳодисаларининг бениҳоя оқимидан ажратиб олиш, уларнинг инсон учун энг қимматли бўлган хоссаларини аниқлаш, уларнинг тафаккурда қанчалик тўғри акс этганини билиш имкониятини беради. «Предметни ҳақиқатан билмоқ учун унинг ҳамма томонларини, ҳамма алоқаларини ва «бавоситаларини» қамраб олиб, ўрганмоқ керак... Бу 1-дан, 2-дан, диалектик логика предметни унинг тараққиётида, «ўз ҳаракати»да олиб қарашни талаб этади...», 3-дан, инсоннинг бутун практикаси ҳам ҳақиқат критерияси бўлиб, ҳам предметнинг инсонга керакли нарса билан алоқасини амалий равишда аниқловчи бўлиб предметнинг тўла «таърифи»га кириши лозим. 4-дан, диалектик логика «абстракт ҳақиқат йўқ, ҳақиқат ҳаммаша конкретдир...» деб таълим беради» (Ленин). Д. л. нинг муҳим принципи — предметлар, ҳодисаларни қарама-қаршиликлар бирлиги сифатида билишдир, бусиз уларни ўз ҳаракатида, тараққиётда тасаввур қилиш, уларнинг моҳиятини тушуниш мумкин эмас. Д. л. зиддиятлар логикаси бўлиб, у нарсаларнинг объектив суратда мавжуд бўлган зиддиятларни тафаккурда акс эттириш методини беради. Д. л. тафаккурнинг ўзининг ҳам зиддиятли характерини — ундаги қарама-қарши томонларнинг, билиш усулларининг узвий бирлигини очиб беради; *анализ ва синтез, индукция ва дедукция, абстрактлик ва конкретлик, тарихий ва мантикий тадқиқот методлари (Тарихийлик ва мантикийлик)*. Фан объектив ҳақиқатни билиб олади, билиш натижаларини тафаккур формаларида (*тушунчада, муҳокамада, хулосада*) қайд этиб боради. Бу формаларни тадқиқ қилиш ҳаммаша *логиканинг* вазифаси бўлиб келган. Д. л. бу формаларни ўзгармас, бир-бирдан ажралган формалар деб эмас, балки маҳкам ўзаро алоқада, ҳаракатда бўлган формалар деб қарайди. Тафаккур формалари ҳаммаша мазмунлидир, улар инсон онги ташқи олам предметлари ва ҳодисалари ичига чуқурроқ кириб борган сари, уларнинг тобора янги хоссалари ва муносабатларини аниқлаб борган сари ўзининг мазмунига қараб ўзгариб туради. Чунончи, билишнинг айрим предметларгагина онд бўлган хоссалардан тобора кўпроқ предметларга онд хоссаларга ва, ниҳоят, айни гурппадаги ҳамма предметларга ва умуман барча предметларга онд хоссаларига қараб қиладиган ҳаракатиға муҳокама турларининг (айримликдан хусусийлик орқали умумийликка қараб) ривожланиши ҳам мувофиқ келади. Тафаккур формаларининг ихчамлиги, ўзгарувчанлиги моддий олам ҳодисаларининг ҳаракатчанлигини, кўп томонламаллигини акс эттиради. Д. л. *формал логиканинг* зарурлигини йўққа чиқармайди; формал логика тайёр билимнинг формал тузилишини ўрганади ва унинг

ривожланишини назардан соқит қилади. Д. л. билимнинг бошқа соҳаларидан фойдалангани сингари, формал логика натижаларидан ҳам тафаккурнинг ҳақиқат сари қиладиган ҳаракатининг умумий қонунларини аниқлашда фойдаланади.

ДИАЛЕКТИКА, ЛОГИКА ВА БИЛИШ НАЗАРИЯСИНING БИРЛИГИ (единство диалектики, логики и теории познания) — марксистик философиянинг энг муҳим принципларидан бири бўлиб, бу принцип унинг структурасини ва мавзунини очиб беради. Уни биринчи бўлиб В. И. Ленин аниқ ифодалаб, «диалектика худди... марксизмнинг билиш назариясидан *иборат*» — деб ёзган эди. Маркс-гача ўтган мутафаккирлар учун характерли нарса шуки, улар философияни бир-бирига боғли бўлмаган алоҳида соҳаларга: борлиқ ҳақидаги таълимот бўлган *онтологияга* ва тафаккур қонунлари ва формалари ҳақидаги таълимот бўлган *логикага* бўлиб ташлаган эдилар. Бу айрилиқни бартараф қилишга биринчи бўлиб Гегель уринган эди. У ўз философиясининг бош асоси қилиб *диалектика, логика ва билиш назариясининг* айнанлиги принципини қўйди, лекин у бу айнанликни идеалистларча тушунарди. Гегель руҳиятни (тафаккурни) бутун мавжудотнинг бош ибтидосига, қандайдир объектив бир нарсага айлантирди, моддий олам эса, унинг назарича, ривожланаётган руҳнинг фақат чекланган мужассамоти бўлиб қолди, холос. Демак, Гегель нуқтан назарича, олам тафаккур қонунларига мувофиқ ривожланган; объектив оламнинг тараққиёт қонунлари (унинг диалектикаси) логика қонунларига айнан тенг эди. Модомики, Гегель фикрича, оламий руҳ ўз ҳаракати жараёнида айни бир вақтда ўз-ўзини билиб, ўз мазмунини очиб берган экан, демак, у вақтда оламий руҳнинг тараққиёт қонунлари шу билан бирга билиш қонунлари ҳам бўлганлар, логика категориялари эса билиш тараққиётининг босқичлари бўлиб майдонга келганлар. Шундай қилиб, объектив диалектика (ташқи оламнинг ривожланиши) билан субъектив диалектика (билиш, тафаккурнинг ривожланиши) Гегель философиясида бир-бирига мос келади, ammo лекин бунда субъектив диалектика асос бўлиб қолади. Марксистик философия диалектика, логика ва билиш назариясининг бирга мос келиши принципини бутунлай бошқача асосда ифодалаб беради. У ташқи, предмет оламининг бирламчилиги ҳақидаги қонунга асосланиб иш кўради. Бу предмет олам активликини ўз-ўзида ифодалайди, у ҳеч қандай «илоҳий» ибтидога муҳтож эмасдир, у ўзига хос қонунлари билан ривожланади. Диалектика ҳам қонунларни биринчи галда худди уларнинг умумийлигида олиб ўрғанади. Ўзининг амалий фаолиятида инсон объектив олам қонунларига таяниб, уни ўзгартиради, предметларни уларнинг хоссаларига асосланган ҳолда, уларга хос бўлган алоқаларга мувофиқ равишда ўзгартириб, бошқача шаклга

солади. Шу сабабдан диалектика қонунлари предмет-ҳиссий фаолиятни ҳам қамраб олади ва шу асосда билиш қонунлари бўлиб қолади. Инсон билиш фаолияти жараёнида объектив суратда нарсаларга хос бўлган диалектик алоқаларни, қонуниятларни идеал формада акс эттиради. Билишнинг ўзи предмет олами тобора кўпроқ ўзлаштиришнинг, нарсаларнинг нчига тобора чуқурроқ кириб боришнинг мураккаб диалектик процесси сифатида майдонга чиқмоқда. Тафаккурда, мантиқий формаларда, категорияларда объектив олам диалектикаси қамраб олинмоғи учун бу мантиқий формаларнинг ўзлари (мас., тушунчалар), ихчам, ривожланувчи, бир-бирларига ўтувчи бўлишлари керак. Шундай қилиб, тараққиёғ принципи фақат объектив оламга эмас, балки тафаккурга, билишга ҳам татбиқ этилади. Диалектика, логика ва билиш назариясининг бирлиги худди шунга асосланадик, диалектика қонунлари фақат объектив оламда амал қилмасдан, балки билишда, инсон тафаккурида ҳам амал қилади. Бу бирлик бир процесс деб, диалектика, логика ва билиш назариясининг бир-бирига тўғри келиши деб тушунилади ва бу ҳол кишилар амалий ва назарий фаолиятининг узоқ давом этувчи тараққиётида амалга оша боради.

ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИЗМ — марксизм-ленинизм филозофияси бўлиб, *филозофиянинг асосий масаласини* материалистик асосда ҳал этишни *диалектика* билан узвий равишда боғлайди; Д. м. объектив реаллик ҳодисалари ривожланишининг ва билиш процессининг умумий қонунлари ҳақидаги фандир, воқеликни билиш ва ўзгартишнинг революцион методидир. Д. м. 19- асрнинг ўрталарида марксизмнинг таркибий қисми сифатида пайдо бўлди. Унинг асосий қондаларини Маркс ва Энгельс ишлаб чиқдилар, Ленин ва бошқа марксистлар бу қондаларни ижодий ривожлантирдилар. Д. м. нинг пайдо бўлиши ва янада ривожланиши ўзининг зарур шарти сифатида муайян ижтимоий практикага эга эди. 19- асрнинг ўрталарида келганда ижтимоий ҳаёт майдонига *пролетариат* чиқди, тарих унинг зиммасига капитализм билан бирга кишининг киши томонидан эксплуатация этилишини йўқ қилиш каби буюк вазифани юклади. Пролетариат ўз олдига турган вазифаларни ҳал этишга ёрдамлашадиган филозофияга муҳтож эди. Илм-фаннинг, жумладан табиёт илмининг ривожланиш жараёни ҳам диалектик-материалистик дунёқарашга олиб бормоқда эди; бу вақтга келиб табиёт илмида кашфиётлар юз берди ва бу кашфиётлар табиятда содир бўлаётган процессларнинг диалектик характери ҳақидаги масалани бор кучи билан ўртага қўйди (энергиянинг сақланиши ва бір ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш қонунининг кашф этилиши, организмларнинг хужайрали тузилиши, Дарвиннинг эволюцион назарияси). Д. м. ўтмишдаги фалсафий фикрнинг ҳамма ютуқларини синтезлаштирди ва уларни янги мазмун билан бойитди. Д. м. нинг бевосита фал-

сафий салафлари немис мутафаккирлари Гегель ва Фейербах эдилар: Гегель диалектика қонунларини идеалистик асосда ифодалаган эди, Фейербах табиат ҳодисаларига материалистик қарашни ривожлантирган, ташқи оламнинг объектив мавжудлигини, материянинг бирламчи ва онгнинг иккиламчи эканлигини асослаб берган эди. Д. м. нинг марказий тушунчаси *материядир*, материя деганда объектив реаллик англашилади ва бу объектив реаллик «инсоннинг сезгиларида акс этгандир, уни бизнинг сезгиларимиз копиялаштиради, фотография қилади, акс эттиради, аммо у бизнинг сезгиларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир» (Ленин). *Онг* — юксак даражада ташкил топган материянинг (инсон мяясининг) хоссаси бўлиб, у инсоният жамияти пайдо бўлгандан кейин юзага келади. Онгнинг моҳияти объектив реалликни акс эттиришдан, унинг субъектив образини вужудга келтиришдан иборат. Материянинг мавжудлик, борлик усули турли формаларда юзага келадиган *ҳаракатдир*. Материалистик диалектика табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳаракатининг энг умумий қонунларини очиб берди. Улардан асосийлари: *миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ва аксинча, инкорни инкор, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши* қонунларидир. Бу қонунлар тараққиётнинг диалектик концепциясининг моҳиятини ифодалаб, бу моҳият диалектикани *метафизикадан* фарқ қилдиради. Бундан ташқари, *моҳият ва ҳодиса, мазмун ва форма, имконият ва воқелик, зарурият ва тасодиқ* ва шу кабиларнинг ўзаро алоқадорлигини ифодалайдиган кўпгина қонунлар (*Категориялар*) ҳам мавжудки, улар асосий қонунларни тўлдиради ва конкретлаштиради. Д. м. инсон билишининг хусусиятларини ўрганайди, у инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд нарсаларнинг принцип эътибори билан билиш мумкинлигини эътироф этади, билиш процессининг мураккаб, зиддиятли характерини очиб беради. Д. м. «ҳозирги кунда билиш назарияси, гносеология деб аталадиган нарсани ўз ичига олади, бу назария ўз мавзуга ...тарихан қараб, билишнинг келиб чиқиши ва ривожини, билмасликдан билишга ўтишни ўрганиб, умумлаштириб бориши лозим» (Ленин). Д. м. ташқи олам предметларининг моҳиятини объектив — чинлик билан билиш мумкинлигини инкор этувчи *агностицизмнинг* ҳар қандай формаларига қарши чиқади. Д. м. нуқтаи назаридан нарсаларнинг объектив хоссаларининг инъикоси бўлган билимларимизнинг мазмуни инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғли бўлмасдан, *объектив ҳақиқатдир*. Бироқ бу ҳақиқатга дарҳол абсолют формада эришилмайди, у нисбий ҳақиқатлар йиғиндисидан таркиб топади. Инсониятнинг амалий фаолияти билишнинг асоси ва билимларнинг чинлигининг критерисиди (мезони) бўлиб майдонга чиқади. Философиянинг ҳам, турли фанларнинг ҳам ривожини учун Д. м. табиат ва жамият ҳақидаги фанлар билан иттифоқ

бўлиши зарур. Дарҳақиқат, Д. м. ўрганадиган олам тараққиёти-нинг умумий қонунилари воқеликнинг конкрет фанлар ўрганадиган африм соҳалари қонунилари билан чамбарчас боғли бўлиб, шу қону-нларда юз беради. Шу сабабдан фанларнинг маълумотларига таяниш, улар ҳосил қилган натижаларни умумлаштириш филосо-фия учун жуда муҳимдир. Ўз навбатида Д. м. ҳам фанларга тад-қиқотнинг умумий методини беради ва бу умумий метод мазкур фанлар қўлланадиган айрим методларга асос бўлади. Бу эса маз-кур фанларга воқеликнинг мураккаб ҳодисаларини билишда тўғри йўл топши, илмий тадқиқотда тафаккур формалари ва унинг қону-нларидан тўғри фойдаланиш имкониятини беради. Д. м. фақат та-биат ҳодисаларини эмас, балки ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини ҳам илмий асосда изохлаб беради, у жамият тараққиётини диалек-тик-материалистик тушуниш принципларини ўз ичига олади. Шу сабабли *тарихий материализм* Д. м. нинг бевосита давоми ва ривож-ланишидир. Иккинчи томондан, табиат тараққиётининг ва билиш-нинг моҳияти ва қонуниятларини очиб бермоқ учун уларнинг жам-иятга бўлган муносабатини аниқлаш, билишни ижтимоий-тарихий процесс деб, табиатни эса инсон фаолиятининг объекти деб қараш керак. Буларнинг ҳаммаси фақат тарихни материалистик тушуниш принциплари, тарихий материализм принциплари асосида юзага чиқиши мумкин. Шунинг учун диалектик ва тарихий материализм марксизм-ленинизмнинг бир бутун, ягона фалсафий системасини ташкил этади. Д. м. қондалари илмий билишнинг ривожланишида, инсоннинг амалий фаолиятида тасдиқдан ўтади. Шу билан бирга уларнинг ўзлари назарий билишнинг ва амалий фаолиятнинг қуд-ратли қуроли бўлиб хизмат қилади. Д. м. пролетариатга, барча меҳ-наткашларга маънавий қулликдан қутулиш йўлини кўрсатди, тари-хий материализм билан бирга капитализмнинг ҳалокати ва янги коммунистик жамиятнинг галабаси муқарар эканлигини асослаб берди. Д. м. буржуа дунёқарашининг ҳеч қандай формаси билан сиғишмайди ҳамда назария ва практикада идеализм ва метафизи-канинг барча кўринишларига қатъий суратда қарши чиқади.

ДИН (лат. religio — тақводорлик, авлиёлик) — *ижтимоий онг формаларидан* бири, табиий ва социал кучларнинг кишилар устидан ҳукмронлигининг бузуқ, фантастик инъикоси бўлиб, бунда дунёвий кучлар ғайри дунёвий, ғайри табиий кучлар формасига киради. Д. — тасаввурлар, кайфиятлар ва амалиётларнинг озми-кўпми мунтазам системасидир. Диний тасаввурлар ва идеялар диннинг мифологик ёки дунёқарашлик деб аталадиган элементидир: худолар, қахра-монлар ва турли хилдаги иблислар ҳақидаги, уларнинг дунёга ва инсонга муносабатлари ҳақидаги афсоналар йиғиндисидир.. Диний кайфиятлар диний ҳиссиёт соҳасига тааллуқли бўлиб, бу ҳиссиёт икки ёқлама характерга эгадир: бир томондан, у ожизликни, заиф-

ликни, қўрқинчли ифодаласа, иккинчи томондан, умид, тасалли туйғусини ифодалайди ва бу туйғу бир қанча ҳолларда диний жазавага ва фанатизмга айланади. Диний амал­ҳетлар диний сажда ёки сигиниш соҳасига, диний маросимлар, қурбонликлар, номоз-ниёзлар ва шу қабилар жумласига киради. Ибтидоий одамнинг ҳаётини ўрганиш луни кўрсатдики, инсоният тараққийетининг энг дастлабки босқичларида қандай бўлмасин бирор диний тасаввурлар, сигиниш-топинишлар бўлмаган. Инсоният тараққийетнинг мингларча йилларини босиб ўтгандан кейингина унинг онги билан те­варак-атрофидаги олам ўртасида диний ҳаёллар пардаси пайдо бўлган. Д. инсоннинг кўр-кўрона ва уни эзувчи табиий ва социал кучлар олдида ожизлиги натижасида юзага келган. Д. нинг ўз гео­сеологик ва социал илди­злари бор. Д. нинг геосеологик илди­злари шундан иборатки, инсон фантазияси воқеликдан ажралиб қолиши, реал муносабатларни билиш процессида уларни бузуқ ҳолда тасаввур қилиш мумкин. Д. нинг социал илди­злари — ижтимоий ҳаётнинг объектив шарт-шароитлари бўлиб, бу шарт-шароит воқеликни ҳаёлий суратда бузиб идрок қилишга олиб келади. Ибти­доий жамиятда Д. нинг социал илди­злари иқтисодий тараққийет­нинг гоятда паст даражаси билан боғли бўлган, бу­нинг натижа­сида инсон те­варак-атрофидаги даҳшатли табиат кучларига ўзини доимо қарам деб ҳис қилган. Синфий антагонистик жамиятда Д. нинг социал илди­злари янада оғирроқ, зулм билан — стихияли ижтимоий кучлар зулми билан боғлиқдир. Меҳнаткашлар оммаси­нинг социал жиҳатдан эзилишлиги, бирдан бировларнинг хонавай­рон бўлиб, бошқаларнинг бойиб қолиши гўё кишилар устидан ҳукм­ронлик қилувчи гайри табиий кучларни туғдиради ва кучайтиради. Социалистик тузум Д. нинг социал илди­зларига болта уради. Социализм шароитида диний эътиқодларнинг сақланиб қолишига бир қанча сабаблар бор: ижтимоий онг ривожининг ижтимоий бор­лиқдан орқада қолиши, Д. нинг ўзгарувчи воқеликка мослашиб олиши, мавжуд камчилик ва қийинчиликлардан (аҳолининг баъзи табақаларининг кам саводлиги, бир қисм кишиларнинг ижтимоий­ишлаб чиқариш фаслиятидан ажралиб қолганлиги, жамиятнинг табиат стихияли кучларига қарамлигининг сақланиб қолаётганлиги ва ҳ. к.) диний идеологиянинг фойдаланиши, актив диний пропа­ганда юргизаётган буржуа оламнинг таъсири, дин пешволарининг фаолияти ва ана шундай сабаблардир. Коммунистик жамиятда, ҳамма кишиларга уларнинг табиатга муносабатлари ҳам, ўзаро му­носабатлари ҳам равшан бўлиб қолгач, «ҳозирга қадар ҳам динда акс этиб келган энг сўнги бегона куч йўқ бўлгач» (Энгельс) ижтимоий онгнинг диний формаси ҳам йўқ бўлади.

ДИСКУРСИВ (лат. discursus — муҳокама) — муҳокамадан иборат билиш процесси бўлиб, бунда тафаккур бир *тушуничадан* иккин-

чисига қараб ҳаракат қилади, бир ҳукми иккинчиси билан бирлаштиради ва *хулоса чиқаради*. Мас., ҳар қандай тушунча дискурсивдир, чунки у аллақачон маълум бўлган турли белгиларни боғлаш воситаси билан тузилади. Дискурсив равшанлик, аслда, мантиқий равшанлик демакдир, яъни мантиқий хулосалар тузганда тушунчаларнинг боғланишида юз берадиган қатъий изчиллик демакдир. Философия тарихида одатда, Д. ни билиш билан интуитивликни (бевоситаликни) фарқ қилиб қарайдилар. Мас., Кантнинг фикрича, инсон икки хилда билади: интуитив равишда, ёки бевосита, муруқба ёрдамида билади ва бевосита, тушунчалар ёрдамида билади. Биринчи ҳолда яққоллик зарур бўлса, иккинчи ҳолда фақат тушунчаларни тўғри татбиқ этиш зарур бўлади. Д. билиш кишиларнинг кундалик ҳаётида катта роль ўйнайди, лекин унинг илм-фанда аҳамияти айниқса зурдир. Тушунчаларнинг қатъий изчилиги, уларнинг тўғри татбиқ этилиши — ҳар қандай илмий тадқиқотда муваффақиятга эришишнинг муҳим шартидир.

ДОГМАТИЗМ (грек. *дóгма* — фикр, ақида, қарор) — ўрин ва вақтнинг конкрет шароитларини назар-эътиборга олмай, у ёки бошқа проблемаларга ҳамиша бир назар билан қараш, догмалар (ақидалар) билан иш тутиш. Ҳаётдан ажралган абстракт фикрлар догмалар деб аталади ва бу фикрлар раддибадалсиз қабул қилиниб, уларга зид келувчи фикрларни қоралаш ва тўғридан-тўғри рад этиш учун етарли асос деб ҳисобланади. Д. нинг характерли хусусияти — авторитетларга кўр-кўрона ишонишдан, эскирган (баъзан эса энг аввал бошда хато бўлган) ёки исбот қилинмаган фикрларни ҳимоя қилишдан иборат. Д. ҳар қандай дин учун характерлидир. Философияда Д. нодialeктик (метафизик) тафаккурнинг ифодаси сифатида майдонга чиқади. Д. илмий фикрнинг ривожига тўсқинлик қилади, олимнинг ақлини ва қўлларини боғлаб, унинг ижодини бўғиб қўяди. Масалага догматик қараш кундалик ҳаётда ҳам, сиёсатда ҳам учраб туради, бундай чоқда конкрет вазифаларни сира ўзгармайдиган, ҳамиша бир зайлда турадиган репетларга қараб ҳал қилишга уринадилар. Бундай ҳолларда Д. ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий зарар келтиради. Марксизм-ленинизм ҳамиша Д. ни ҳақиқий илмий, революцион назариянинг руҳи билан сиғиштириб бўлмайди, деб ҳисоблаб, унга қарши принципиал кураш олиб борди. Революцион ишчилар ҳаракати ичида Д. — марксизм-ленинизмнинг моҳиятидан воз кечиб, унинг ҳарфига ёпишиб олиш демакдир. Д. гарчи сиртдан ўнг ревизионизмга қарама-қарши бўлиб кўринса-да, унга ҳамиша қўл келмоқда. Догматиклар марксизм-ленинизмни янги тарихий вазиятга татбиқан ижодий ривожлантиришни удалай олмайдилар (ёки истамайдилар). Улар марксча-ленинча таълимотни практикадан, табиёт илми ва ижтимоий фанларнинг ривожидан ажратиб қўядилар. Сиёсатда бу ҳол сектантликка, авантюристик ҳаракат-

ларга олиб боради. Шу сабабли Д. га қарши кураш — пшодий философия, фан учун ва реалистик сиёсат учун, яъни ҳаётдан ажралмайдиган, балки унда пайдо бўладиган янгиликларнинг ҳаммасин ҳисобга оладиган сиёсат учун курашдир.

ДУАЛИЗМ (лат. dualis — иккиёқлама) — фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра моддий ва психик, жисмоний ва руҳий ҳолатлар бир-бирига боғли бўлмаган ва бир-бирини таъозо қилмайдиган икки ибтидонни ташкил этади. Д. *монизмга* қарама-қаршидир. Маълум маънода Д. қадим замонда ва ўрта асрларда мавжуд эди (мас., ўрта асрчилик этикаси икки ибтидоннинг — яхшилик билан ёмонликнинг курашига асосланарди, унда яхшиликнинг манбаи худо ҳисобланиб, ёмонлик эса шайтондан келиб чиқарди). «Д.» терминини биринчи бўлиб Х. Вольф жорий этди. У моддий ва руҳий *субстанцияларнинг* мавжудлигини эътироф қилган кишиларни дуалистлар деб ҳисобларди. Философия тарихида Д. нинг энг ёриқ вакилларидан бири Декарт эди. Декарт оламнинг асосида икки субстанция: руҳий (фпкрловчи) ва жисмоний (кўламли) субстанциялар ётади, деб ҳисобларди. Бу тамомла турли хилдаги икки ибтидо (руҳ ва жисм) инсонда ифодаланган. Кант ҳам дуалист ҳисобланарди. Унинг назарича, идеал нарса билан (инсон онги билан) бир қаторда ҳодисаларнинг объектив асоси бўлган «*нарса ўзида*» ҳам мавжуддир, лекин Кант «*нарса ўзида*»ни билиб бўлмайдди, деб ҳисобларди. Марксизм-ленинизм Д. ни қатъиян рад этади ва психик ҳолатнинг келиб чиқиши ва ҳаракат қилишини моддий асосга боғлиқ деб ҳисоблайди.

ДУНЕҚАРАШ (мировоззрение) — дунёга (яъни табиатга, жамиятга ва тафаккурга) қарашларнинг яхлит системаси бўлиб, бу қарашлар инсоннинг фаолиятига муҳим таъсир кўрсатади. Д. таркиб топадиган илмий, фалсафий, социал-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва диний қарашлар ва идеаллар индивидуумда амалий ҳаётда, унинг инсоният орттирган тажрибани ўзлаштириши орқали шаклланади. Д. ҳамма кишида бўлади, фақат бировларда стихияли равишда (кундалик пшда юз берадиган Д.) таркиб топади, бошқа бировлар уни ўзларида онгли равишда ривожлантириб, конкрет фанларни ва философияни ўрганши йўли билан жамият ҳаётини ва ўз ҳаётларини, ўзларининг дунёга бўлган муносабатларини англаб олишга иштирадилар. Д. нинг характери пировард ҳисобда ижтимоий тараққиёт даражаси билан, фан, маорифнинг ҳолати билан белгиланади. Мас., антик ёки феодализм давридаги кишининг Д. и капиталистик жамият аъзосининг, айниқса социалистик жамият аъзосининг Д. идан тубдан фарқ қилади. Лекин айни бир жамиятда яшовчи кишиларнинг Д. и ҳам жуда турличадир. Аммо бу тафовутни, баъзи философлар (мас., прагматист Жемс) қилганларидек, уларнинг темпераментлари ўхшаш эмаслиги билан изоҳ-

лаш ярамайди. Масаланинг моҳияти бошқа томонда. Социалистик жамиятгача бўлган жамият сиёсий ва иқтисодий манфаатлари қарама-қарши синфлардан иборат бўлади, шу сабабли мазкур синфлар вакилларининг социал тараққиётга, ҳаётнинг маъносига, билишнинг моҳиятига ва шу кабиларга қарашлари ҳам қарама-қарши бўлади. Синфий манфаатларнинг тафовути ҳар қандай Д.нинг асосини ташкил этувчи *философияда* энг умумлашган формада намоён бўлади. Одатда, ҳалокаатга маҳкум этилган консерватив синфнинг идеологлари (ва умуман вакиллари) *идеализм* нуқтан назарини, демак, идеалистик Д. ни ҳимоя қиладилар. Агарда бу синфнинг қўлида ҳокимият бўлса, у ўз Д. ини жамиятда ҳукмрон қилишга уришиб, уни турли йўллар билан меҳнаткашларга тикиштиради (ва тикиштирмақда ҳам). Шу мақсад учун *диндан* айниқса кенг фойдаланилмоқда. Шу сабабли фанга душман бўлган идеалистик Д. кўпинча диний философияда кирди ва ҳатто мистицизмга айланади (*Мистика*). Илғор синфлар одатда материализмга ва унга асосланган материалистик Д. га амал қиладилар. Материалистик Д. конкрет фанлар билан иттифоқ бўлиб ривожланмоқда. У, Энгельс сузлари билан айтганда, «табиат қандай бўлса, худди шундай ҳолида, ҳеч қандай қўшимчасиз тушунишни» билдиради. Шунини айтиб ўтмоқ керакки, философиясиз ҳеч қандай айрим фан ҳам, фанларнинг ҳаммаси бир бўлиб ҳам (*позитивизм* вакилларининг фикрига хилофан) илмий Д. ни ташкил этолмайди. Ҳазилнинг илмий соҳалари доирасида материалист бўлган табиатунослар кўпинча бу доирадан ташқарида идеалист бўлиш у ёқда турсини, «ҳатто тақводор, комил ишончли христианлар ҳам» (Энгельс) бўлиб қоладилар. Бу ҳолат шунини кўрсатадики, конкрет фанлардан ҳеч бири оламнинг моддийлиги ҳақидаги, борлиқ билан тафаккурнинг бир-бирига муносабати ҳақидаги, объектларнинг ривожланиши ҳақидаги ва шу каби умумий масалаларни тадқиқ қилмайди, воқеликни билишнинг, ўзлаштиришнинг умумий методини ишлаб чиқмайди. Шунинг учун ҳам Ленин таъкидлаб айтган эдики, «салмоқли фалсафий асослаш бўлмаса, ҳеч қандай табиий фанлар, ҳеч қандай материализм буржуа идеяларининг ҳужумига ва буржуа дунёқарашининг қайта тикланишига қарши курашга бардош беролмайди». Ишчилар синфининг ва барча меҳнаткашларнинг туб манфаатларини коммунистик Д. — *марксизм-ленинизм* ифодалайди. Унинг фалсафий асоси — *диалектик ва тарихий материализмдир*. Пролетариат, меҳнаткашлар оммаси турмуш шароитларини яхшилашдан, ижтимоий тараққиёт қонунларига мувофиқ воқеликни ўзгартишдан манфаатдор бўлганликлари сабабли марксча-ленинча Д. чуқур илмий ва революцион дунёқарашдир. Шу сабабли у пессимизм ва ҳаётни ўзгартиш мумкинлигига ишонмаслик касалига мубтало бўлган буржуа Д. ининг ҳеч бир тури билан келишолмай-

ди. Бутун дунёда марксизм-ленинизм тарафдорларининг сони тез ўсмоқда. Социализм мамлакатларида эса коммунистик Д. ҳукмрон бўлиб қолди. Коммунистик қурилишнинг энг муҳим вазифаларидан бири — коммунистик Д. ни ҳар бир совет кишисининг онгига сингдиришдан иборат. Бу вазифани ҳал қилиш — фақат марксистик фаннинг асосий ғояларини тушуниш билангина чекланмайди. Билим ўз ҳолича ҳали Д. эмасдир. Билимлар ишонч-эътиқодга айланиб, ҳатти-ҳаракатда, амалий фаолиятда мужассамлангандагина аҳамият касб этади. Шу сабабли инсоннинг илмий Д. и шаклланиши учун ҳал қилувчи шарт — унинг жамият ҳаётида, янги, коммунистик муносабатларни вужудга келтиришда инсоний маданиятнинг барча бойликларини яратишда актив иштирок этишидан иборат.

ЖАМИЯТНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА БАЗАСИ (материально-техническая база общества) — бирон-бир *ижтимоий-иқтисодий формациянинг* ишлаб чиқариш-технологик негизи. Уни муайян ишлаб чиқариш воситалари (биринчи галда меҳнат қуроллари), инсон билан техникани бирлаштириш технологик усули (*Ишлаб чиқариш усули*), меҳнатни ташкил қилиш даражаси характерлаб беради. Кишилар ўртасида муайян ишлаб чиқариш муносабатлари қарор топиши, бирор тарздаги ижтимоий тузум барпо бўлиши учун тегишли моддий-техника базаси бўлиши зарур. Мас., капиталистик муносабатлар фақат йирик машинали ишлаб чиқариш пайдо бўлиб, унда кишини капиталга бўйсундириш принципи ишчини машинага бўйсундиришга мувофиқ келган, ишчини машинанинг қўшимчасига айлантирган чоқдагина ҳукмрон муносабатлар бўлиб қолди. Гарчи капитализм социалистик жамият учун моддий зарур шароит яратиб берса-да, бироқ «Ҳар кимдан қобилиятига қараб, ҳар кимга меҳнатига қараб» принципи амалга оширилмоғи учун социализм моддий-техника базасини яратиш зарур. Бунинг маъноси — ҳўжаликнинг барча тармоқларини қайтадан ташкил этишга қурбн етадиган йирик машинали индустрияни ривожлантириш, ишлаб чиқарувчи кучларни тенг-тексироқ тарзда жойлаштириш, айрим районларнинг капитализмдан мерос бўлиб қолган қоқоқлигини тугатиш демакдир. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий мулклиги асосида ҳўжаликни планли равишда ривожлантириш, ишсизликни тугатиш имконияти туғилади, меҳнатга илгари исли қўрилмаган янги рағбатлантириш вужудга келтирилади. Социализмнинг моддий-техника базаси аста-секин ривожланиб коммунизм моддий-техника базасига айланади. Бу базани вужудга келтириш учун: мамлакатни батамом электрлаштириш, ишлаб чиқариш процессларини комплекс механизациялаш ва борган сари тулароқ автоматлаштириш, халқ ҳўжалигида химияни кенг қўлланиш, табиий, моддий ва меҳнат ресурсларидан ҳар томонлама ва оқилона фойдаланиш, фан билан ишлаб чиқаришнинг узвий равишда бирлаштириш ҳамда илмий-техника тараққиётининг юксак суръатларини таъминлаш, меҳнаткашларнинг юксак маданий-техника даражасига эришиш зарур. Натижада моддий ва маънавий ноз-неъматларнинг мўл-қўллигига эришиш учун,

коммунистик ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши учун, инсонни ҳар томонлама ривожлантириш учун асос вужудга келади.

ЖАҲОН СОЦИАЛИЗМ СИСТЕМАСИ (мировая система социализма) — *социализм ва коммунизм* йўлидан бораётган овоз. тенг ҳуқуқли халқларнинг ҳамдўстлиги. Ж. с. с. Европа, Осиё ва кейинроқ Америкадаги бир қанча мамлакатларда социалистик революцияларнинг ғалаба қилиши натижасида ташкил топди. Социалистик мамлакатларнинг ҳамдўстлиги ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунилари тақозоси натижасидир, у шу мамлакатларнинг ички эҳтиёжларидан ҳам, халқаро шароитлардан ҳам келиб чиқади. Социализм мамлакатлари ягона бир системани ташкил этишларининг сабаби шуки, бу давлатларда ҳокимият ишчилар синфи бошчилигидаги халқ қўлидадир, унда ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги ҳукм суради, меҳнаткашларни эксплуатация қилиш тугатилган, социалистик идеология — *марксизм-ленинизм* ғалаба қилган. Мазкур мамлакатларнинг ҳаммаси бу ғалабаларни империализмнинг тажовуэларидан ҳимоя қилишдан манфаатдордирлар, уларнинг умумий мақсади — коммунистик жамяят қуришдир. Социалистик мамлакатларнинг социал-иқтисодий ва снбсий бирлиги улар ўртасида ўз характери жиҳатидан тамомла янги бўлган ва социалистик *интернационализм* принциплари негизида қурилаётган муносабатлар ўрнатиш учун объектив асос яратиб бермоқда. Бу принциплар — мамлакатларнинг тўла тенг ҳуқуқлилигидан, уларнинг суверенитетини ҳурмат қилишдан, ҳамма соҳаларда снбсат соҳасида (давлатлар, партиялар ўртасидаги муносабатларда дўстлик ва ишонч, империализмга нисбатан тўтилган умумий йўл). экономика соҳасида (халқ хўжалиги планларини координациялаштириш, ишлаб чиқаришни, савдон ихтиссслаштириш ва кооперативлаштириш, кредитлар бериш, ўзаро техника ёрдами кўрсатиш ва ҳ. к.), маънавий ҳаёт соҳасида (миллий маданиятларни ўзаро бойитиш, янги кишини тарбиялашда ҳамкорлик қилиш) мустаҳкам ҳамкорлик қилиш ва ўзаро қардошларча ёрдам кўрсатишдан иборат. Социалистик мамлакатларнинг бирлиги иқтисодий тараққиёт даражаси жиҳатидан мазкур мамлакатлар ўртасидаги тафовутлардан, социал муносабатларнинг етуклик даражасидан ва ҳ. к. келиб чиқадиган зиддиятлар ўз-ўзидан йўқ бўлади, деган маънони билдирмайди. Мамлакатлар ўртасида янги типдаги муносабатлар *ре-визионизм, миллатчиликнинг* ҳар хил қўринишларига қарши курашда қарор топмоқда. Социалистик мамлакатлар жипслигининг мустаҳкамлиги мазкур мамлакатларнинг фақат ўзларининг тараққиёти учунгина гоят катта аҳамият касб этиб қолмайди. Бу мустаҳкамлик капиталистик мамлакатлардаги ишчилар синфининг кураши учун, ўз миллий озодлиги учун курашаётган ва ўз мустақиллигини мустаҳкамлаётган мамлакатларнинг муваффақият қозонишлари учун энг қўлай вазият туғдирмоқда.

ЗАМОН ВА МАҚОН — қ. *Мақон ва замон.*

ЗАРУРИЯТ ВА ТАСОДИФ (необходимость и случайность) — фалсафий категориялар бўлиб, бу категориялар предмет ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқаларининг турли типларини ақс эттиради. Зарурият — бу ҳодисанинг, предметнинг туб хусусиятларидан келиб чиқадиган ички, муҳим алоқадир. Бу — муайян шарт-шароит мавжуд бўлганда албатта юз бериши лозим бўлган нарсалар. Тасодиф эса айни ҳодисага нисбатан ташқи характерга эгадир. У мазкур ҳодисанинг моҳияти билан боғли бўлмаган қўшимча факторлар тақозоси билан юзага келади. Бу — муайян шароитда рўй бериши ҳам, рўй бермаслиги ҳам мумкин бўлган, бу тарзда ҳам, ёки бошқача тарзда ҳам юз бера оладиган нарсалар. Агар оламда ёлғиз тасодиф мавжуд бўлганда эди, у вақтда олам аралаш-қуралаш, тартибсиз характерга эга бўлиб, бунинг натижасида воқеаларнинг боришини олдиндан кўриш мумкин бўлмас эди. Аксинча, агарда барча предмет ва ҳодисалар фақат зарурият тарзида ривожланганда эди, у вақтда тараққиёт илгаритдан белгилаб қўйилган мистик характерга эга бўлар ва кишилар ундан ўз манфаатлари йўлида фойдалана олмас эдилар (*Фатализм*). Ҳар бир предмет, ҳар бир ҳодиса фақат муҳим, зарурий сабаблар таъсири остида эмас, балки тасодифий, номуҳим сабаблар таъсири остида ҳам шаклланиши мумкин. Шу сабабли **З.** ва **т.** бир-бирисиз яшай олмайди, улар бўлинмас диалектик бирликдан иборат. Айни бир ҳодиса бир жиҳатдан тасодифий бўлиб чиқса, бошқа жиҳатдан зарурий бўлиб чиқади. Урмонда дарахларни синдирган бурон — уларнинг нобуд бўлишининг тасодифий сабабидир, лекин бу бурон муайян об-ҳаво шароитининг зарурий натижасидир. Зарурият «соф ҳолда» мавжуд бўлмайди, у ҳамisha тасодиф орқали юз беради. Ўз навбатида тасодиф ҳам заруриятнинг юз бериш формаси ва қўшимчаси сифатида майдонга чиқади; тасодиф ҳодисага муайян ўзига хос хусусият, такрорланмайдиган белгилар бағишлайди. Муайян турга мансуб бўлган ҳайвонларнинг умумий (тур) белгилари бўлиб, бу белгилар узоқ тарихий тараққиёт процессида пайдо бўлган ва наслдан наслга ўтиб борадиган белгилардир. Лекин бу зарурий белгилар ҳамisha индивидуал формада мавжуд бўлади, чунки ҳайвонлар ту-

сига, шаклларига, катта-кичикликларига ва ҳ. к. қараб бир-бирдан фарқ қилади. Айни тур учун бу хилдаги тасодифий белгилардан баъзилари мустақамланиб қолади, наслдан наслга ўтиб боради, зарур белгилардан бошқа вазиятда мақсадга мувофиқ бўлиб чиқмаганлари эса ғойиб бўлади, улар сўнг фақат рудимент, яъни тасодифий белги шаклида кейинги авлодларда пайдо бўлади. Шу тариқа тасодиф заруриятга айланади ва, аксинча, зарурият тасодифга ўтади. Ҳозирги замон фани Э. ва т. нинг ўзаро чуқур алоқадорлиги тасдиқловчи тобора янгидан-янги фактларни очиб бермоқда. Мас., физика ҳатти-ҳаракати тасодифий характерга эга бўлган объектларни (элементар зарраларни, атомларни, суюқлик ёки газ ҳолидаги молекулаларни) ўрганади. Бу объектларнинг ҳар бир муайян моментдаги ҳолатини эҳтимоликнинг фақат бир қадарли ҳиссаси билангина белгилаш мумкин. Бироқ айни вақтда бунда соф тасодиф йўқдир. Мас., суюқлик солинган идишдаги молекулаларнинг тартибсиз ҳаракатида зарурият, қонунийят юз беради. Бу заруриятга айрим молекулалар эмас, балки уларнинг жами бўйсунади ва демак, уларнинг бутун мажмуи ўзини қатъий муайян тарзда тутаяди. Э. ва т. диалектикасви тушуниш кишиларнинг билиши ва амалий фаолият учун жуда муҳимдир. Фаннинг вазифаси — зарурий, қонунийати алоқаларни очиб беришдир. Тасодиф заруриятнинг юз бериш формасидан иборат бўлганлиги сабабли билиш зарури тасодифдан, муҳими номуҳимдан ажратиш йўлидан бормоғи лозим. Бу эса бирон-бир табиий ёки социал процесснинг бундан кейинги боришини олдиндан кўришга ва уни жамият манфаатлари учун керакли томонга йўналтиришга имкон беради.

ЗИДДИЯТ (противоречие) — предмет ёки процесс тенденцияларининг, томонларининг ички нисбати бўлиб, бу томонлар бир-бирга ўтиб туради ва айни вақтда бир-бирини инкор этади. Э. **қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши** сифатида юз беради. Нарсалар ички жиҳатдан зиддиятли эмасдир, деб ҳисобловчи **метафизикадан** фарқли ўлароқ, **диалектика** зиддиятлик нарсалар моҳиятининг ажралмас хоссасидир, деб ҳисоблайди. «Асл маънода диалектика — предметларнинг ўз моҳиятидаги зиддиятни ўрганишдан иборат» (Ленин). Э. умумий характерга эгадир. Ички жиҳатдан зиддиятли бўлмаган битта ҳам предмет йўқдир. Бунинг сабаби шуки, оламдаги ҳамма нарсалар доимо ўзгариб туради, ривожланиб боради, уларда янги томонлар, моментлар юз беради, шунинг учун ҳам улар яхлитлигича қолган ҳолда ўзининг ички зиддиятли томонларига, тенденцияларига эга бўлади. Э. нинг ўзи ҳам куратлик формаларидан тортиб то энг кескинлашув формаларигача ривожланади. Томонларнинг тафовути, қўtblаниши, тўқнашуви, антагонизми — Э. нинг юз бериш босқичлари ана шулардир. Э. қарама-қарши томонларнинг (қарама-қаршиликларнинг) бевосита

бирлигидан уларнинг курашига ва сўнгра ўзининг ҳал қилинишига ўтади. 3. нинг ривожланиши, унинг авж олиши ва ҳал этилиши шу билан бирга ҳодисанинг ўзининг ривожланишидаги турли босқичлардан ҳам иборатдир. Зиддиятларнинг ҳал этилиши — нарсанинг янги, ҳали ҳозирча пинҳон зиддиятлар билан янги сифатга ўтиши демакдир. Шундай қилиб, 3. «диалектиканинг мағзидир», чунки у ҳарқандай ҳаракат ва тараққиётнинг манбаи бўлиб майдонга чиқади. 3. нинг жуда хилма-хил формалари мавжуддир: муҳим ва номуҳим формалар, ички ва ташқи формалар (предметнинг ривожланишига турлича таъсир қилувчи формалар), антагонистик ва ноантагонистик (томонларнинг турлича ўзаро муносабати билан характерланувчи) формалар ва ҳ. к. Зиддиятлар билишга ҳам хосдир. Билиш тараққиётининг бутун тарихи — зиддиятларнинг (*антиномиялар*, *парадоксларнинг*) пайдо бўлиши ва ҳал этилишидан иборатдир, бу турли ва қарама-қарши идеяларнинг, қондаларнинг доимий курашидир. Нарсани унинг бутун зидма-зидлиги билан қайта ҳосил қилиш фикрининг абстрактликдан конкретликка томон зиддиятли ҳаракати йўлида содир бўлади (*Абстрактлик ва конкретлик*).

ИБТИДОЙ ЖАМОА ТУЗУМИ (первобытнообщинный строй) — инсоният тарихида биринчи босқич, биринчи *ижтимоий-иқтисодий формация*. Унинг характерли хусусияти шу эдики, унда ишлаб-чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси паст эди, ишлабчиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатлар заиф ривожланган эди. Ишлаб-чиқариш қуроллари ибтидоий характерда эди, шунинг учун кишилар якка-якка ҳолда табиат кучлари билан курашолмас эдилар. Ана шундан коллектив меҳнат ҳамда ер ва ишлабчиқариш воситаларининг жамоаларнинг коллектив мулкнинг зарурати келиб чиқди. Кишилар ўртасида асосан табиий меҳнат тақсимооти — жинс ва ёшга қараб меҳнат қилиш — мавжуд эди. Ибтидоий кишиларнинг меҳнати кам унумли бўлганлигидан улар ўзларининг очликдан ўлмасликлари учун зарур нарсадан ортиқча маҳсулот яратолмас эдилар. Синфлар ва эксплуатация йўқ эди ва, демак, *давлат, ҳуқуқ* ҳам йўқ эди. Ижтимоий муносабатлар ахлоқ нормалари билан таркиб топадиган одатлар орқали тартибга солинарди. Кишиларнинг бирлашувида уруғдошлик алоқалари ҳал қилувчи роль ўйнардди. Ишлабчиқариш ривожлана борган сари аста-секин уруғнинг бузилиш тенденцияси пайдо бўлди. Меҳнат қуролларининг такомиллашуви ижтимоий меҳнат тақсимотига олиб келди: чорвачилик деҳқончиликдан ажралди, сўнгра эса ҳунармандлик қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқди. Бу ҳол айрибошлашни вужудга келтирди, айрим-айрим оилалар доирасида кишиларнинг якка-якка меҳнат қилишига имконият туғдирди, бу эса аста-секин ишлабчиқариш воситаларининг хусусий мулк бўлишга олиб келди. Жамият камбағаллар ва бойларга бўлинди, эксплуатация пайдо бўлди, И. ж. т. ўрнига у ёки бошқа антагонистик формация келди. Бу формациянинг характерни турли мамлакатлардаги конкрет-тарихий шароитга боғли бўлди.

ИДЕАЛ (грек. *idea* — тарз, образ, тушунча) — бирон-бир нарсада намуна, камолот, айрим кишининг, группанинг, синфнинг иштилиши ва ҳатти-ҳаракатини белгилайдиган олий мақсад. Бу мукамал ижтимоий тузум ҳақидаги (ижтимоий-сиёсий И.), шахснинг мукамал ахлоқий сифатлари ва кишилар ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги (ахлоқий, этик И.), уйғун равишда ривожланган гў-

зал инсон ҳақидаги (эстетик И.) тасаввур бўлиши мумкин. Ҳазиннинг бутун тарихи давомида философия систематик — умумлашган таъзда турлича идеалларни ифодалаб келди. Чунотчи, антик философия этик ва эстетик И. завқ-шавқига тулган эди, ўрта асрларда диний формада майдонга чиққан ахлоқий И. асосий нарса бўлиб қолади, Уйғониш даври асосан эстетик И. га эътибор беради. Марксизм И. ни воқеликнинг инъикоси деб қарайди: ёки воқеликнинг куртак ҳолида мавжуд бўлиб, ҳали очилмаган моментларнинг ёки келажакда юз бериши лозим бўлган нарсанинг, яъни ижтимоий тараққиёт тенденциясининг инъикоси деб қарайди. И. воқелик билан қандай муносабатдош бўлишига, унинг тараққиёт тенденцияларини қанчалик тўла ва тўғри акс эттиришига қараб, амалга ошмайдиган, сохта ёхуд реал, амалга ошадиган бўлиши мумкин. И. нинг социал функцияси шундан иборатки, у одамларни жамиятни ва ўз-ўзларини ўзгартишга илҳомлантиради, шу билан бирга И. социал нормаларда мужассамланиб, одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турадиган бўлади. Ўз вақтида прогрессив буржуазия томонидан илгари сурилган озодлик, тенглик, бироцарлик идеаллари эскирган феодал тартибларга қарши курашда катта роль ўйнаган эди. Марксизм пролстарнат манфаатларини ифодалаб, коммунизмнинг чинакам инсонпарварлик И. ини баён қилиб бермоқда. Жамиятни қайта қуриш ҳақида *утопик социализм* илгари сурган И. дан фарқли ўлароқ, бу И. мавжуд воқелик доирасидан четга олиб чиқилган ва у билан мувофиқлашуви лозим бўлган орзу образи эмас, балки воқеликнинг ўзи, унинг ривожланиш истиқболлари нуқтан назаридан олиб қаралган воқеликнинг ўзидир. Марксизм И. ни — воқеликнинг ўзига хос қонуниятлари тақозоси билан муқаррар суратда ўрнатиладиган жамиятнинг образи, деб билади. Коммунизм кенг меҳнаткашлар оммасига чинакам озодлик келтиради, уларнинг энг муҳим манфаатларига жавоб беради, шунинг учун ҳам улар коммунизмни амалга ошириш учун курашга отланмоқдалар. Олга қараб ҳаракат қилиб борган сари коммунистик И. тобора кўпроқ конкретлашмоқда, тобора кўпроқ кўзга ташланмоқда, унга эришиш йўллари ва воситалари такомиллашмоқда.

ИДЕАЛИЗАЦИЯ — илмий тадқиқот усули бўлиб, бу усул маҳсул абстракт идеаллаштирилган объектлар тузишда ифодаланади. Бу объектлар «соф шакл»да тадқиқ қилинадиган ҳодисанинг муҳим моментларини гавдалантирадиган фикрий конструкциялардан иборатдир. Жуда хилма-хил фанлар идеаллаштирилган объектларни жорий қилиб, ўрғанадилар. Мас., математика «нуқта», «квадрат», «айлана» тушунчаларидан фойдаланади, физика «идеал газ», «сиқилмас суюқлик», «абсолют эластик жисм» тушунчаларидан фойдаланади ва Ҳ. к. Воқеликда мавжуд бўлмаган бундай объектларни уларнинг реал намуналарни асосида яратиш мураккаб ақлий про-

цессдир. Бу процесс абстракциялаштириш билан, яъни реал предметларнинг у ёки бошқа хусусиятларни, реал предметлар мавжуд бўлган шароитни мавҳумлаштириш (*Абстракция*) билан маҳкам боғлиқдир. Идеаллаштирилган объектни энг чегара ҳолга (реал эмас, балки математик тарзда йўл қўйиш мумкин бўлган ҳолга) ўтиш йўли билан ҳосил қилиш мумкин. Мас., биз жисмнинг ҳаракати чоғида ишқаланишни аста-секин камайтира бориб, бу ишқаланиш нулга тенг бўлганда қандай ҳолат юз беришини фикран тасаввур қила оламиз. Идеаллаштирилган объект, «инерциал ҳаракат» ана шу тариқа пайдо бўлади. И. илмий усул бўлиб, бу усул мураккаб проблемани соддалаштиришга, муҳимни номуҳимдан ажратишга, қонуниятларни бўлакларга ажратишга, аниқ ҳисоблаб чиқишга имкон беради. И. вақтида назария идеаллаштирилган объектни тасвирлаб чиқиши муносабати билан уни реал фактларга татбиқ этишнинг чегаралари ҳақидаги масала кўндаланг бўлиб туради. Бъъзан назарий тасвирлаш реал предметнинг тарз-тароватига тўла мос бўлиб тушади, лекин кўпинча назарияни татбиқ этиш чегараларини кўрсатишга, унга турли тажрибавий тузатишлар (коэффициентлар ва ш. к. шаклида) киритишга тўғри келади. И. объектларнинг қонуниятларини тадқиқ қилиш воситасигина бўлиб қолмай, шу билан бирга у ёки бошқа илмий қондаларни назарияларни синаб кўриш воситаси ҳамдир. Идеаллаштирилган объектларнинг анализи асосида ҳосил қилинган ҳулосаларни кузатиш, *эксперимент* маълумотлари билан таққослаб кўриш назарий билимни такомиллаштиришга кўмаклашади.

ИДЕАЛИЗМ (грек. *idea* — тарз, образ, тушунча) — *материализмга* қарама-қарши фалсафий оқим бўлиб, бу оқим руҳни, онни бирламчи деб билади ва материяни, табиатни қандайдир иккиламчи, ҳосила нарса деб қарайди. Оламни бундай нотўғри, бузуқ шаклда тасаввур этишнинг ўзига хос гносеологик (назарий-билиш) ва синфий (социал) илдиэлар бор. И. нинг гносеологик илдиэлари — билишнинг айрим моментларини абсолютлаштиришдан, бўрттиришдан иборат. Бундай бўрттириш имконияти билишнинг мураккабланигидан, зиддиятидан келиб чиқади. Инсон нарсаларнинг ичига чуқур кириб бориш учун абстракциялар, тушунчалар ярадади ва шулар ёрдамида предметларнинг хусусиятлари умумий тарзда, предметларнинг ўзларидан ажралган ҳолда фикр қилинади. Шу сабабли бу умумий тушунчаларни қандайдир абсолют тарздаги мустақил бир нарсага айлантириб, уларни табиат *ҳодисаларининг* асоси қилиб қўйиш қийин эмасдир. И. нинг иккинчи гносеологик илдиэи шундан иборатки, у объектив оламнинг предметлар ва ҳодисаларни онгда субъектив, идеал формада акс этишини сохта равишда нотўғри изоҳлайди. Мазкур предмет ва ҳодисалар инсон миёсида акс этиши билан унинг ички дунёсининг бир

қисми бўлиб қолади. И. билишимизнинг субъективлик моментини бўрттириб кўрсатиши ва бу билим воқеликнинг инъикоси эканлигини эътиборсиз қолдириши билан ташқи оламни инсоннинг ички дунёси билан, моддий предметлар ва ҳодисаларни эса унинг сезгилари, кечинмалари билан айнан бирдай қилиб қўяди. И. нинг социал илдизлари — маънавий (ақлий) меҳнатни моддий (жисмоний) меҳнатдан (*Ақлий ва жисмоний меҳнат*) ажратишдан, жамиятнинг синфий табақланишидан иборат. Ақлий меҳнат ҳукмрон синфларнинг имтиёзига айланди, шу муносабат билан унинг жамиятда қал қилувчи роли ҳақидаги тасаввур пайдо бўлди. Тарих давомида И. нинг синфий асослари ўзгариб борди, у энг хилма-хил сەсий программаларнинг таянчи бўлиб келди, лекин, одагда, И. — мавжуд ижтимоий муносабатларни сақлаб қолишга интиладиган ва шу сабабли оламнинг тўғри маънарасини ҳосил қилишга қизқмайдиган консерватив синфларнинг дунёқарашидир. И. руҳий ибтидонини қандай тушунишга қараб, икки асосий формага — субъектив ва объектив идеализмга бўлинади. *Объектив И.* бутун мавжудотнинг асосини инсондан ажратилиб, мустақил моҳиятга айлантирилган тафаккурда деб билади. Антик философияда объектив И. системасини Платон ишлаб чиққан. Платон, биз кўриб турган ниҳояли нарсаларнинг ҳаммаси абадий, ўзгармас олам идеяларидан туғилади, деб ҳисобларди. Урта аср философиясида томизм, реализм ва б. объектив-идеалистик системалар ҳукмронлик қиларди. *Объектив И.* немис классик философиясида, Шеллинг ва хусусан Гегель системасида ўз тараққиётининг чуққисига етди. Шеллинг ва айниқса Гегель борлиқ билан тафаккурнинг абсолют бирдайлигини эълон қилган эдилар. 20-асрда объектив И. йўли янги *гегелчилик*да ва неотомизмда (*Томизм ва неотомизм*) давом эттирилди. *Объектив И.* илмий ҳақиқатларнинг умумий аҳамиятлилигини, маданий қимматдорларнинг (бойликларнинг) индивидуал тажрибадан мустақиллигини бўрттириб кўрсатади ва шу билан этик, эстетик ва билиш қимматдорларини кпшилларнинг реал ҳаётидан ажратиб қўяди. *Субъектив И.* жамиятдан ажралган айрим кишининг сезувчи, ҳис қилувчи онгини асос солувчи бош сабаб қилиб олади. *Субъектив И.* буржуа философиясида ўзининг энг раванқига эришди. Унинг асосчиси 18-асрда яшаган инглиз философи Беркли эди. Беркли, нарсалар фақат идрок қилиниши туфайлигина мавжуддир, деган қондани илгари сурган эди. Немис классик философиясида Кант ва Фихте субъектив И. позициясида турарди. Тўғри, Кантда материалистик моментлар ҳам бор эди (*«нарсаси ўзида»*). Аммо Фихте объектив оламни (Мен-масни) онгда (Мен) қорштириб юборган эди. Ҳозирги замон буржуа философиясида субъектив И. — ҳукмрон оқимдир. Бу оқим *прагматизм, неопозитивизм, экзистенциализм*да ва ҳ. к. ифодаланган. Агар субъектив И. принципларини изчиллақ

билан амалга ошириладиган бўлса, у вақтда фақат ташқи оламнинг мавжудлигини эмас, балки бошқа оламларнинг мавжудлигини ҳам инкор этишга, яъни *солипсизмга* келиш мумкин. Шу сабабли субъектив И. эклектикдир, у ё объектив И. (Беркли, Фихте) ёки материализм (Кант ва б.) элементлари билан қўшилиб кетади. Философлар ўзларининг олам картинасини яратганларида қандай методдан фойдаланишларига қараб метафизик ва диалектик И. га бўлинади. Метафизик И. ўрта асрларда ҳукмронлик қилган эди ва ҳозирги вақтда буржуазия философиясида ҳам устуни мавқега эга бўлиб, махизм, неотомизм, прагматизм системаларида энг яққол ифодаланмоқда. Диалектик И. Кант, Фихте, Шеллинг системаларида ифодаланган. Диалектика сохта идеалистик асос имкон берган даражада чуқурроқ тарзда Гегелда ишлаб чиқилган. Билиш процессида қандай моментлар абсолютлаштирилишига қараб, эмпирик-сенсуалистик, рационалистик ва иррационалистик И. ни ажратиш мумкин. Эмпирик-сенсуалистик И. (Беркли, Мах ва б.) асосий ролни билишнинг ҳиссий элементларига, эмпирик билишга берса, рационалистик И. (Декарт, Кант, Гегель ва б.) билишнинг мантикий элементларига, тафаккурга беради. И. нинг ҳозирги замон формаларига (Хайдеггер, Ясперс ва б.) асосан *иррационализм* хосдир. Бу формалар инсон ақлининг чексиз имкониятларини инкор этади ва унга интуицияни қарама-қарши қилиб қўяди. Улар биринчи ўринга инсон билишининг айрим моментларини (сезги, идрокни) эмас, балки инсон билишининг, инсон руҳий ҳаётининг чуқур қатламларини, яъни эмоциялар, кечинмалар (қўрқув, ташвиш ва ҳ. к.) ни қўядилар. И. нинг характерли хусусияти унинг дин билан боғли бўлиши ва материализмга қарши курашиндир.

ИДЕАЛИЗМНИНГ ГНОСЕОЛОГИК ВА СИНФИЙ ИЛДИЗЛАРИ — қ. *Идеализм*.

ИДЕОЛОГИЯ (грек. *idea* — тарз, образ, тушунча ва *logos* — таълимот) — ижтимоий қарашлар ва идеялар системаси. Унга сиёсий қарашлар, ҳуқуқий онг, ахлоқ, философия, дин киради. Ижтимоий онгнинг бир қисми бўлган И. жамият моддий ҳаёти шароитларидан вужудга келади, иқтисодий тузумнинг хусусиятларини акс эттиради. Синфларга бўлинган жамиятда И. муқаррар равишда синфий характерга эга бўлади. Жамиятда ҳоким синф И. си ҳукмрон бўлиб, бу синф ўз мафкурасини бошқа синфларга ўтказиш учун ҳамма воситалардан фойдаланади. Шу билан бирга эксплуататор синфлар эски, умри тугаган тартибларни сақлаб қолишдан манфаатдор бўлганлари сабабли, И. ёрдами билан мазкур тартибларни абадийлаштиришга, уларнинг мустаҳкамлигини неботлашга уринмоқдалар. Шу сабабли бундай И. тарихнинг объектив боришига мувофиқ келмайди. Чинакам илмий И. ишчилар синфининг манфаатларини ва объектив аҳволнинг акс эттирувчи *марксизм-ленинизм*

бир. Ишчилар синфи эса ўз диктатурасини абадий сақлаб қолишдан манфаатдор бўлмай, балки синфсиз жамият қуриш учун кураш олиб боради, бу ҳол ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларига мувофиқ келади. Социализм барқарор бўлиб, синфлар ва уларнинг эйдмизидан манфаатлари тугатилгандан кейин марксизм-ленинизм бутун халқ И. си бўлиб қолади. Гарчи И. нинг ривожланиши пировард натижада иқтисодий шароитлар билан белгилансада, унда нисбий мустақиллик хусусияти бор. И. ижтимоий борлиқнинг тараққиёт даражасидан орқада қолиши ёки ўтиб кетиши мумкин, унинг ворислик хусусияти бор, яъни янги идеялар, қарашлар тақир ерда пайдо бўлмайди, улар ўтмиш идеяларига (илғор ёки реакцияон идеяларга) таянадилар. И. жамиятнинг иқтисодий ҳаётини пассив акс эттирмайди, у мазкур иқтисодий ҳаётга синфлар, социал группалар, партияларнинг, давлатнинг ҳаракатлари орқали актив таъсир қилади. И. уларга ўз мавқеини мустаҳкамлашга ёки, аксинча, ўзгартишга ёрдам бериб, шу билан ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилади ёки уни тезлаштиради. И. нисбий мустақилликка эга бўлишига кўра, ўзининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва бошқа ижтимоий ҳодисалар билан, ўзаро таъсирининг ўзига хос қонунилари билан характерланади.

ИДЕЯ (грек. *idea* — тарз, образ, тушунча) — ташқи оламни билишнинг олий формаси бўлиб, бу форма фақат объектни акс эттирибгина қолмайди, балки уни ўзгартишга ҳам қаратилган бўлади. И. тафаккурнинг *тушунча*, *назария* ва ш. к. формаларидан ана шу билан фарқ қилади, чунки бу формаларда объект акс эттирилган бўлса-да, лекин унинг ҳақидаги билимни амалий ривожда рўёбга чиқариш усуллари ҳали ифодаланмаган бўлади. И. да эса объектни тўла, ҳартомонлама билишга эришилади ва шу билан бирга инсон унга ўзининг мақсадини, объектни ўзгартиш режасини дохил қилади. И. ни марксча-ленинча тушуниш, бир томондан, идеяларни объектдан ва субъектдан (инсондан) ажратиб, уларни мустақил, бир-бирига боғли бўлмаган моҳиятларга айлантириб қўядиган *объектив идеализмга* қарши, иккинчи томондан, идеяларни воқелиқнинг ўлик. пассив копиялари, деб қаровчи метафизик материализмга қарши қаратилган. И. — муваффақиятли амалий фаолиятнинг негизидир. Инсон ўзи учун зарур предметни аввал И. да яратиб, сўнгра эса унга мувофиқ равишда, мазкур предметни воқелиқда яратади. И. бирламчидир, предметни белгилаб берувчидир, деган ҳаёл ана шундан келиб чиқади. Ҳақиқатда эса, янги предмет И. дан эмас, балки бошқа моддий объектлардан яратилади. И. практикада бир хил предметлардан бошқа хил предметларга ўтиб, бўлгуси нарсаларнинг фикрий формаларини, уларнинг ўзига хос андазаларини яратишга ёрдам беради. И. нинг амалий аҳамияти унинг объектив мазмунини билан ва субъектив иштилошлар би-

лан белгиланади. Объектни чуқур акс эттирадиган, илгор ижтимоий кучларнинг интилишларини ифодалайдиган идеялар оммави эгаллаб олиб, воқеликни ўзгартишда актив кучга айланади. Воқеликни бузиб кўрсатадиган идеяларни эса ижтимоий тараққиётга тўқинлик қилувчи реакция кучлар ўзларига қурол қилиб олади-лар. Фанда И. ҳодисаларни изоҳлашга, тўпланган фактларни анализ қилишга ёрдамлашади, билишни янги натижаларга қараб ҳаракат эттириш методи бўлиб хизмат қилади. Баъзан «И.» терминидан умуман фикр тушунилади. Лекин бу термини, айниқса илмий адабиётда, бу хилда кенг ишлатиш мақсадга мувофиқ эмасдир. Чунки бундай кенг ишлатиш И. нинг тафаккурнинг алоҳида формаси сифатида ўзига хос хусусиятини хаспўшлаб қўяди.

ИДЕЯВИЙЛИК (идеальное) — объектив оламнинг субъектив образи бўлиб, бу образ инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятида юз беради ва бу фаолият моментларидан бири ҳисобланади. И. — предмет оламнинг ижтимоий-камол топган инсоннинг амалий ва билиш формаларидаги инъикосидир. К. Маркс сўзлари билан айтганда, «идеявийлик инсон миясига кўчиб, унда бошқа шаклга кирган моддийликдан бошқа нарса эмасдир». Равшанки, И. нинг юзга келиш, мавжуд бўлиши шартин инсон олий нерв системасининг фаолиятидан, миянинг ишлаб туришидан иборатдир. Бироқ фақат миянинг ишлаши билангина И. ни изоҳлаб бўлмайди. Инсоннинг предмет фаолияти *мақсадни* илгари суришдан, яъни предметнинг фикрий образидан бошланади. Бу мақсад фаолиятнинг ўзида рўёбга чиқиб, меҳнат натижасида, маҳсулида гавдаланади. И. худди инсоннинг мақсадидир, нарсанинг ўзидан ташқарида нарсанинг формаси, тузилшининг қайта ҳосил этилишидир. Инсон фаолиятининг momenti бўлган И. нарсанинг борлигини унинг образи орқали ҳамда инсоннинг эҳтиёжлари, иштниёқлари ва мақсадлари орқали характерлаб беради. Бунда нарсанинг ўзи — меҳнат объекти — тагин инсон фаолиятида қарор топаётган, рўёбга чиқаётган тарзда намоён бўлади. И. фаолият қобилияти сифатида, реал меҳнат маҳсулотининг фикрий образи сифатида бир онда ўтиб кетадиган нарсасидир; у шу ондаёқ предметлашади, яъни моддий предмет ёки ҳаракат формасига, символ, тил белгиси ва ҳ. к. формасига кирди. Шундай қилиб, И. ўз тараққиётида қуйидаги босқичларни босиб ўтади: 1) И. нинг пайдо бўлиши, бунда меҳнат процессига тортилган нарсанинг формаси инсоннинг мақсадларида, аини нарсанинг субъектив, фикрий образида ифодаланади; 2) реал предметнинг бу идеал формасининг моддийлашуви, яъни унинг предмет-ҳиссий фаолиятда ҳамда турли символик системаларда — тилда, санъатда ва ш. к. да гавдаланишуви; И. меҳнат натижаларида ҳозир бўлмасдан, балки фақатгина инсон фаолиятида ҳозир бўлади, чунки инсон предметнинг моддий образини яратади ва шу ондаёқ уни турли хилдаги символларда, предметнинг табилида, ўзгаришида ва ҳ. к.

моддийлаштирадн. Фаолият маҳсулотда сўниб, меҳнат натижасида мужассамлангач, И. нинг ўзи ҳам сўнади. Уни тирилтирмоқ, қайта бунёд этмоқ учун инсон ўз фаолиятининг маҳсулини ўзлаштирмоғи, у И. моддийлашган символларни аниқлаб олмоғи лозим. У сўз формаси замиридан мазкур сўз билдирадиган мазмунни кўриши, символнинг маъносини очиб олиши лозим. Шу билан маданиятнинг муайян ютуқларини ўзида тўплайдиган ва ҳозироқ олдинги фаолиятнинг натижаси бўлган предмет яна қайтадан меҳнат процессига тортилади. Философия тарихида И. проблемаси турлича изоҳланиб келинчди. И. нинг барча концепциялари орасидан монистик (*Монизм*) ва дуалистик (*Дуализм*) концепцияларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу концепцияларнинг аввалгиларига *идеализм* ҳам, *материализм* ҳам кирадн. *Объектив идеализм* И. ни бутун предмет оламини яратадиган мустақил вужуд деб, бутун мавжудотнинг бош асоси деб билади. *Субъектив идеализм* И. ни айрим кишининг кечинмалари дунёси билан айнан бирдай қилиб қўяди. *Метафизик материализм* И. ни бир моддий жисмнинг — предметнинг — иккинчи моддий жисмдаги — инсондаги инъикоси деб тушунишга уринган эди. Лекин у И. нинг фаол, актив характерини тадқиқ қилолмаган эди. Бунинг сабаби аввало шу эдики, метафизик материализм инсонни ижтимоий вужуд деб эмас, балки табиий вужуд деб қарарди. Шу сабабдан И. инсоннинг объектнв оламини ва ўз-ўзини актив ўзгартириш маҳсули ва формаси деб эмас, балки пассив мушоҳада деб изоҳланарди (*Мушоҳадачилик*). Дуализм (Декарт ва б.) бир-бирига туташмайдиган ва мустақил суратда яшайдиган икки ибтидони — моддий ибтидони ва идеявий ибтидони — эътироф этишга асосланарди.

ИДРОК (восприятие) — воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларнинг конкрет-ҳиссий яққол образн бўлиб, бу образ уларнинг сезги органларига бевосита таъсири чоғида пайдо бўлади. Предметларнинг айрим хоссаларни ва белгиларини акс эттирувчи сезгидан фарқли ўлароқ, И. воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларнинг яхлит образидан иборатдирки, бу образ турли сезгиларнинг ажратилиши ва бирлаштирилиши асосида ҳосил қилинади. Мас., биз олдимизда турган столни идрок қилар эканмиз, предметнинг айрим парча-парча доғларини, муайян формасини ва шаклини эмас, балки ўзининг ҳамма ташқи белгилари билан гавдаланиб турган столни кўра-миз. И. яхлит образ сифатида шу туфайли пайдо бўладикн, И. да акс этувчи объектнинг ўзи турли томонлар, белгиларнинг бирлигидан ташкил топади. И. га константлик (доимийлик) каби хусусият ҳам хосдир. У ёки бошқа предметларни биз турли шароитларда идрок қилишимиз мумкин, уларнинг мавқен ўзгариб туриши мумкин, шунга қарамай, биз предметларнинг формасини, катта-кичиклигини ва бошқа хоссаларини нисбатан доимий, ўзгармас деб идрок

этамиз. Шу туфайли ҳар бир предмет идрокда ўзича айнан (бошқа бирон янги тарзда эмас, балки ўша ҳолча) намоён бўлади. Инсоннинг бутун ҳиссиёти сингари, унинг идрокки ҳам узоқ давом этган тарихий тараққиёт маҳсулидир. И. ижтимоий практика жараёнида шаклланди ва ривожланди. И. доим бирон даражада анланган бўлади, инсон тушунчалари ва тасаввурларининг муайян системасига ҳамиша дохил бўлади. Бирон предметнинг идрокда акс этиши кўп жиҳатдан аини предметнинг практикада қандай аҳамиятга эга бўлишига боғлиқ. Предметнинг биз учун энг аҳамиятли бўлган хоссалари ва белгилари яққол ва равшан идрок этилади, бошқалари эса, аксинча, хираланиб қолади. Биз билнмларимизнинг мазмуни ва чуқурлигига қараб теварак-атрофимиздаги оламни ўзгача идрок этамиз. Инсоннинг идрок қилинувчи нарсага муносабаги, унинг интилишлари, истаклари, ҳиссиёти, эҳтиёжлари ва манфаатлари И. га таъсир кўрсатади. И. теварак-атрофдаги оламни билиш процессида катта роль ўйнайди. И. ҳиссий инъикоснинг бошқа формалари билан (сезги, *тасаввур* билан) бир қаторда онгимизнинг қандайдир ҳиссий тўқимасини ташкил этади. Унинг туфайли инсон теварак-атрофдаги оламни бутун гўзаллиги ва ранг-баранглиги билан акс этиради. Ҳамиша англашилган ҳолатда бўлган И. ўз навбатида абстракт-мантиқий *тафаккур* учун, тушунчаларнинг шаклланиши учун ҳиссий таянч бўлиб хизмат қилади.

ИЕРОГЛИФЛАР (символлар) **НАЗАРИЯСИ** (иероглифов символ теория) — сезгиларни ташқи олам предметларининг шарғли белгилари (иероглифлари, символлари) деб қаровчи идеалистик нуқтан назар. 19- асрнинг ўрталарига келганда физиология экспериментал равишда аниқлаб бердики, турли кўзгочилар бир сезги аъзосида бир хилдаги сезгиларни қўзғашлари ва, аксинч, аини бир кўзгоччининг турли сезги аъзоларига таъсирп натижасида турли сезгиларнинг юзага келиши мумкин. Мас., ёруғликни сезишни кўзда фақат ёруғликнинг ўзи пайдо қилмайди, балки шу билан бирга уни механик таъсир қам пайдо қилади (зарбдан «кўзлардан учқунлар сачрайди»); худди ана шу механик таъсир қулоқни шангиллатади, бошини гувуллатади. Баъзи олимлар (мас., Мюллер ва Гельмгольц) шунга асосланиб, сезгиларнинг предметлар билан ўхшашлиги йўқ, чунки уларни предметлар эмас, балки сезги аъзосининг ўзида жойлашган ва унинг структурасига боғли бўлган «ўзига хос энергия» белгилайди, деб хулоса чиқарганлар. Гельмгольц уларни ташқи олам предметларини акс эттирмайдиган, балки уларни фақат белгилар билан билдирадиган символлар, деб атаган эди. Шу билан сезгиларнинг объектив мазмуни инкор этилган, сезгилар билан ташқи олам предметлари ўртасида ўтиб бўлмас жар қазилган эди. Сезгининг предмет билан ҳар қандай ўхшашлигини инкор этиш И. н. нинг *агностицизмидан* далолат беради. Диалектик

материализм сезгиларнинг образли табнати эътироф этади. Физиология аниқлаган фактлар уни рад этмайди, балки, аксинча, тасдиқлайди, чунки узоқ эволюцион тараққиёт жараёнида сезги аъзолари муайян турдаги қўзғовчиларни тўлароқ акс эттиришга мослашиб қолганлар, бошқаларидан эса ўз структурасига мувофиқ таъсирланиб турадилар. И. н. ни Ленин ўзининг «Материализм ва эмпириокритицизм» номли китобида танқид қилди. Бу танқид сезгиларнинг мазмунини белгилар билан бирдай қилиб қўйишга қарши қаратилган эди, ammo бу танқид билишда, хусусан ҳозирги замон фанининг символлашуви кучайиб бераётган бир шароитда, белгиларнинг ролини инкор этишни асло билдирмайди.

ИЗОҲ (объяснение) — оддий тушунишда муайян назарияни, ҳодисани ва ш. к. бирор киши учун тушунарли қилиш мақсадида қўлланадиган усуллар мажмуи, бошқача қилиб айтганда, изоҳлаш — «номаълумни маълум қилиш» демакдир. Илмий тадқиқотда И. — у ёки бошқа ҳодисаларнинг асосида ётган қонуниятларни очиб беришдир. Мас., камалакни изоҳлаш — унинг эфектларини ҳавода сачраган сув томчиларида қуёш нурларининг ёруғлик синдириш қонунарига нисбат бериш демакдир. Илмий И. муайян туркумдаги ҳодисалар назариясини тузишдан иборат бўлиб, шу назария ёрдами билан озгина, принципаал қондалардан И. га тегишли ҳодисаларнинг коссалари назарий равишда хулоса қилиб чиқарилади. Чунончи, квант механиканинг яратилиши туфайли моддаларнинг физик ва химик хоссаларига оид кўп миқдордаги тажриба фактларини изоҳлаб беришга, атомларнинг ва атом ядроларининг тузилиши ва реакциясига чуқурроқ киришга муваффақ бўлинди. И. *тасвир* билан маҳкам боғлиқ бўлиб, одатда унга таяниб иш кўради. Баъзан уларнинг чегарасини белгилаш жуда қийин. Мас., у ёки бошқа ҳодисаларнинг муҳим алоқаларини назариялар ёрдами билан тасвирлаш, шу билан бирга мазкур ҳодисаларнинг И. н ҳам бўлади.

ИЖТИМОЙ БОРЛИҚ ВА ИЖТИМОЙ ОНГ (общественное бытие и общественное сознание) — жамият ҳаётининг ўзаро алоқадор бўлган икки томони. Ижтимоий борлиқ — кишиларнинг иқтисодий, моддий ҳаёти — моддий неъматлар ишлабчиқаришдан ва бу ишлабчиқариш процессида кишиларни ўзаро боғлайдиган муносабатларидан (*ишлабчиқариш муносабатлари*) иборат. Ижтимоий онг деганда жамиятнинг маънавий, идесологик ҳаёти: кишиларнинг қарашлари ва тасаввурлари, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва бошқа назариялар (*Ижтимоий онг формалари*) тушунилади. И. б. билан и. о. нинг ўзаро муносабати масаласи — ижтимоий ҳаётда бирламчи, бош ва бу ҳаётнинг ривожланишини белгилаб берадиган нарса нимаю, ҳосила, қарам нарса нима, деган масаладир. Марксдан олдин ўтган мутафаккирларнинг ҳаммалари, жамият тараққиётини, кишилар фаолиятининг бошқа ҳамма соҳаларини худди маънавий

ҳаёт белгилайди, деб қарардилар. Фақат марксизм ижтимоий борлиқда социал ҳаётнинг негизини кўриб, кишиларнинг идеяларни, қарашлари, тасаввурларининг характери пировард ҳисобда моддий неъматлар ишлабчиқариш даражасига боғлиқдир ва уни кишиларнинг ижтимоий ишлабчиқариш системасида тутган мавқеи белгилайди, деб исбот қилди. Шу билан бирга марксизм И. б. билан и. о. ўртасидаги муносабатлар мураккаб ва зиддиятли эканлигини ҳам кўрсатди. Ижтимоий борлиқ ижтимоий онгга фақат ибтидоий жамиятдагина бевосита таъсир кўрсатади, синфлар, давлат пайдо бўлгандан кейин эса И. б. билан и. о. ўртасидаги алоқа давлат ва партияларнинг фаолияти орқали, сиёсий ва ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаб системаси орқали амалга оширилади. Ижтимоий борлиққа умумий боғлиқ бўлиш доирасида ижтимоий онгнинг турли формалари маълум даражада нисбий мустақилликка эга бўлади. Муайян босқичларда ижтимоий онг жамият моддий ҳаётининг ривожидан орқада қолиши у ёқда турсин, ҳатто ундан ўтиб кетиши ҳам мумкин, бу ҳол, мас., илмий *олдин кўришда* ўз ифодасини топтоқда. Чунончи, Ленин капитализм ҳалокати бошланишидан олдинроқ пролетариат диктатурасининг хилма-хил формалари вужудга келишини кўрган эди. Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг ривожланишидаги ворисликда кўринади. Ижтимоий онгнинг ривожланишига фақат ижтимоий борлиқнинг ўзгариши эмас (бу асосий нарсаси), балки ўтмишдаги маънавий ҳаётнинг эришган ютуқлари ҳам таъсир кўрсатади. Шу тариқа турли авлодларнинг қарашлари, тасаввурлари, назариялари ўртасида ворислик алоқаси пайдо бўлади. Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг активлиги билан боғлиқдир. Гарчи ижтимоий онг тарихнинг боришини белгиламаса-да, у ижтимоий борлиқни пассив суратда акс эттирмайди, балки унга актив суратда таъсир кўрсатади. Кишиларнинг гуруҳлари, синфлар ўз фаолиятида амал қиладиган идеялар, назариялар моддий кучга айланади: бу идеялар, агар прогрессив идеялар бўлса, жамият тараққиётини тезлаштиради ёки, агар реакцион социал табақаларнинг манфаатларини ифодалайдиган бўлса, унга тўсқинлик қилади. Хусусий мулк тугатилгандан кейин ижтимоий сингнинг роли айниқса кучаяди, чунки бу вақтда жамият тараққиёти қонунаридан уларнинг ўз манфаатлари йўлида фойдаланиладиган бўлади.

ИЖТИМОЙИ-ИҚТИСОДИЙ ФОРМАЦИЯ (общественно-экономическая формация) — *тарихий материализмнинг* асосий тушунчаларидан бири бўлиб, бу тушунча жамиятнинг прогрессив тараққиётининг муайян босқичини характерлайди. И. и. ф. тушунчаси тарихни ўрганиш қалитини беради, тарихий процесснинг қонуниятли характерини тушунишга, бир тарихий даврни иккинчисидан фарқ қилишга имкон беради. Унинг ёрдами билан турли мамлакатларда мавжуд бўлган тартибларни умумлаштириш, бирон-бир мамлакат

жамият тараққиётининг қайси босқичида турганлигини аниқлаш мумкин. Инсоният жамияти тарихида турли ижтимоий-иқтисодий формациялар бир-бирининг ўрнини эгаллайди, улар жумласига: *ибtidoий жамоа тузуми, қулдорлик тузуми, феодализм, капитализм, коммунизм* киради. Ҳар бир формация муайян *ишлабчиқариш усули* асосида пайдо бўлади. Уни инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигининг тегишли даражаси, айти формацияга хос *ишлабчиқариш муносабатларининг* типини белгиловчи *ишлабчиқарувчи кич-ларнинг* тараққиёт даражаси характерлайди. Маркс ёзганидек, «қўл тегирмони сизга созерен бошлиқ жамиятни берса, буғ тегирмони сизга sanoат капиталисти бошлиқ жамиятни беради». Ишлабчиқариш муносабатлари барча бошқа ижтимоий муносабатларнинг, шунингдек айти формациянинг ўзига хос идеялари, муассасаларининг шаклланиши учун асос бўлиб эизмат қилади. И. и. ф., агар гап синфларга бўлинган жамият устида борса, муайян синфий структура билан, синфий курашнинг хусусиятлари билан ҳам характерланади. Ҳар бир формацияга кишиларнинг тарихий умумийлигининг — уруғ, қабила, элат, *миллат* — ўз формалари ҳам хосдир. Мас., уруғлар ва қабилалар ибtidoий тузум учун характерли бўлса, миллат капитализм учун характерлидир. Ҳар бир формациянинг ўз *оила* формалари бўлиб, бу оила бирон-бир ишлабчиқариш усули асосида таркиб топади. Шундай қилиб, И. и. ф. — яхлит бир социал организмдир. Унинг ўзининг туғилиш, яшаш ва тараққий қилиш қонунари бордир. Қонунар умумий (ҳамма формацияларга хос) ва ўзига хос (айрим равишда ҳар бир формацияга тегишли) қонунар бўлиши мумкин. Худди ана шу қонунар бир формациядан иккинчи, прогрессивроқ формацияга ўтишини белгилайди. Жамият яхлит ҳолида ўз тараққиётининг табиий фазаларидан — ижтимоий-иқтисодий формациялардан сакраб ўтолмайди. Лекин айрим мамлакатлар ва халқларни олганда гап бошқача, улар ҳамма босқичларни босиб ўтишлари шарт эмас (мас., АҚШда феодализм, МХРда капитализм бўлган эмас). Ҳар бир И. и. ф. тараққиётнинг тугалланган давраси бўлиб, ундан кейин бошқа давра (бошқа формация) бошланади, бу давра олдин ўтган даврадаги барча прогрессив элементларни мерос қилиб олади. Жамиятнинг бир бутун прогрессив тараққиёти ана шу тариқа амалга ошади. Формацияларнинг алмашинуви революциялар воситаси билан юзага келади (*Социал революция*). И. и. ф. ҳақидаги таълимот жамият ҳақидаги буржуа назарияларига қақшатиғич зарба беради, чунки бу назариялар ижтимоий тараққиётдаги такрорланишни, қонуниятни, муайян босқичлар борлигини ё инкор қиладилар (*янги канчилик* — Риккерт, Виндельбанд) ёки, жамиятнинг тараққиёт босқичларига бўлинишида ишлабчиқариш процессида одамлар ўртасида вужудга келадиган моддий муносабатлар — ишлабчиқариш муносабатлари ҳеч

қандай роль ўйнамайдилар, деб ҳисоблайдилар. (Мас., Америка социологи ва экономисти Ростоунинг «иқтисодий ўсиш босқичлари» назарияси ана шундай).

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР (общественные отношения) — кишиларнинг фаолияти жараёнида улар ўртасида вужудга келадиган муносабатлар. Инсон ижтимоий вужуд сифатида фақат муайян И. м. системасида ривожланади, унинг моҳиятини унинг ўзи ҳомили ва иштирокчиси бўлган И. м. нинг мажмуи белгилайди. И. м. кишиларни ва улар фаолиятининг турли кўринишларини яхлит социал организмга боғлайди, кишиларни турли социал умумиятларга (синфларга, элатларга, миллатларга) бирлаштиради, ўзининг ўзаро алоқадорлигида тарихий тараққиётнинг муайян босқичида жамиятни — *ижтимоий-иқтисодий формацияни* ташкил этади. Бу муносабатлар кишиларнинг иродаси ва онгига боғли бўлмаган ҳолда шаклландиган моддий муносабатларга ва муайян идеялар асосида таркиб топадиган идеологик (маънавий) муносабатларга бўлинади. Моддий И. м. га *ишлабчиқариш* (иқтисодий) *муносабатлар* кирди ва бу муносабатларнинг характерни ишлабчиқарувчи кучларнинг ривожланиши белгилайди. Моддий ишлабчиқариш муносабатлари бирламчидир. Кишиларнинг идеялари, қарашлари, нитилишлари пировард ҳисобда уларнинг ана шу муносабатларда тугган мавқега боғлиқдир. Бинобарин, моддий муносабатлар кишиларнинг маънавий фаолияти билан боғли бўлган сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва шу каби муносабатларни ўз ичига оладиган идеслогик муносабатларнинг характерини белгилайди. Жамиятнинг социал структурасини ташкил этувчи И. м. ни фақат моддий ва фақат идеологик муносабатларга тақаш мумкин эмас. Уларда мазкур муносабатларнинг ҳар иккаласи маҳкам чирмашиб кетади. Уларнинг характерни ҳам моддий ишлабчиқариш муносабатлари белгилайди. *Тарихий материализм* моддий муносабатларнинг жамиятда муайян роль ўйнашини кашф этиб, ижтимоий тараққиётнинг бутун социал структурасини, бутун процессини илмий анализ қилиш имкониятини туғдирди.

ИЖТИМОЙ ОНГ ФОРМАЛАРИ (формы общественного сознания) — объектив оламнинг (табиат ва ижтимоий борлиқнинг) кишилар онгидаги инъикосининг турли формалари. И. о. ф. сиёсий идеологияни, ҳуқуқий онгни (*ҳуқуқни*), *ахлоқ*, *дин*, *фан*, *санъат*, *философияни* ўз ичига олади. Бу формалардан ҳар бири воқелиқнинг муайян томонини акс эттиради. Чунончи, сиёсий идеологияда синфлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатлар, ахлқда кишиларнинг бир-бирларига муносабатлари, инсоннинг коллективга муносабатлари акс этади ва ҳ. к. Бундан ташқари, улардан ҳар бирининг ўзига хос формалари ёки акс этиш усуллари бор. Санъат теварак-атрофдаги воқелиқни бадий образларда, фан ту-

шунчалар ва қонуларда акс эттиради ва ҳ. к. И. о. ф. ижтимоий борлиқдан — жамиятнинг моддий ҳаётидан туғилади. Мас., фан моддий ишлабчиқаришнинг амалий эҳтиёжларидан пайдо бўлади: денгизда ва қуруқликда тўғри йўл топиш билан боғлиқ вазифаларни ҳал этиш учун, ер участкаларини ўлчаш, иншоотлар қуриш учун астрономия, геометрия, механикага оид маълумотлар зарур эди. Сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар фақат синфлар ҳамда ҳукмрон синфларнинг имтиёзларини ҳимоя қилувчи давлат пайдо бўлгандан кейингина юзага келади. Айрим И. о. ф. турли вақтда пайдо бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга жамиятнинг моддий ҳаёти билан турли даражада боғлиқ ҳамдир. Сиёсий идеология ижтимоий борлиқ билан жуда маҳкам ва бевосита боғлиқдир. Бошқа И. о. ф. (ахлоқ, санъат, дин, философия) ижтимоий ҳаётнинг иқтисодий асослари билан бевосита эмас, балки сиёсий идеялар орқали, давлатнинг, партияларнинг ва шу кабиларнинг фаолияти орқали боғлиқдир. И. о. ф. ижтимоий борлиқни акс эттирибгина қолмасдан, балки унинг ривожига актив таъсир ҳам кўрсатади (*Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг*). Бу ҳолни унутиш, маънавий ҳаётнинг ҳамма томонларини иқтисодий муносабатлардан механик равишда келтириб чиқариш марксизмни сийқалаштиришга, вульгарлаштиришга олиб боради.

ИЖТИМОЙ ШАРТНОМА НАЗАРИЯСИ (общественного договора теория) — идеалистик таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра *давлатнинг ва ҳуқуқнинг* келиб чиқишига кишилар ўртасида тузилган шартнома сабаб бўлган эмиш. Бу назариянинг куртакларини қадимги грек философларидан Демокрит ва Эпикурдаёқ кўриш мумкин. Бу назария Гоббс (17-аср) ва Руссо (18-аср) асарларида тўлароқ ривожлантирилади. Гоббснинг тахминича, жамият ва давлатдан олдин шундай тартибсизлик ва бошбошдоқлик ҳукм сўраганки, «ҳамма ҳаммага қарши уруш» ҳолатида бўлган, у вақтда одамлар фақат ҳузуур-ҳаловатларини ва ўзларини сақлаб қолишни кўзлаб ҳаракат қилганлар. Одамлар аста-секин бундай тартибнинг ҳалокатли эканлигини англаб, ўзларининг мутлақ эркинликларидан давлат фойдасига воз кечадилар, давлат улар устидан чексиз ҳокимиятга эга бўлади, уларнинг хавфсизлигини ва мол-мулкни қўриқлайди. Руссонинг таълимотида кўра, давлат-ҳуқуқ тартибидан олдин одамларнинг роҳат-фароғатда яшаган тамомила тенглик даври, тарихнинг «олтин даври» бўлади, хусусий мулк, тенгсизлик пайдо бўлиб, одамлар ўртасида давлат тўғрисида битим тузилгандан кейин бу давр тамом бўлади. И. ш. н. дан Руссо, агар ҳукмдорлар ва қонун чиқарувчилар ўз қарорларини халқнинг фикри билан мувофиқлаштирмасалар, у вақтда халқнинг шартномани беқор қилишга ҳаққи бор, деган революцион хулосаларни чиқарган. Гассенди, Спиноза, Локк, Радишев, Жефферсон ва б. ҳам И. ш. н.

мухлислари эдилар. Бу назариянинг маҳдудлиги шундаки, у давлатнинг ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини бевосита кишиларнинг истаклари ва ниятларига боғлаб изоҳлашга уринади ва одамлар ўртасидаги моддий муносабатларни назарга олмайди. И. ш. н. ҳимоячиларининг кўпчилиги хусусий мулкнинг табиийлиги ва абадийлигини қаттиқ туриб уқдирардилар.

ИЛМИЙ-ТЕХНИКА РЕВОЛЮЦИЯСИ (научно-техническая революция) — ҳозирги замон *ишлабчиқарувчи кучлар* тараққиётида сифат сакрашдан иборат бўлиб, бу сакраш фаннинг ишлабчиқаришнинг етакчи кучига айланаётганлиги билан, техник системаларга автоматик бошқаришнинг жорий этилаётганлиги билан ва ишлабчиқариш технология методларининг ўзгариб бораётганлиги билан характерланади. И.-т. р. нинг бош йўналишларини асосий табиий фанларнинг (физика, химия, биологиянинг) ишлабчиқариш билан пайвандлашиб кетиши белгилайди. Шу туфайли сўнги вақтгача моддий ишлабчиқаришда устунлик мавқеини эгаллаб келган механик ишлаш методлари (жесиш, арралаш, чархлаш, фрезеровка қилиш ва ҳ. к.) самаралироқ жисмоний ва химиявий методлар томонидан, келажақда эса биологик методлар томонидан ҳам суриб чиқарилади. Ҳозирги замон И.-т. р. нинг асосий йўналиши автоматлаштиришдан иборат бўлиб, бунда ҳам материални ишлаш учун зарур бўлган ҳаракатларнинг ҳаммасини машиналар системаси бажаради, унда одам иштирок этмайди ва у «фақат ишчининг контроль қилиб туришига муҳтож бўлади» (Маркс). Автоматлаштириш одамни оғир жисмоний меҳнатдан сзод қилади. Жисмоний меҳнат контроль билан, *бошқариш* билан, фан югуқларини ишлабчиқаришда татбиқ қилиш билан боғли бўлган фаолиятга ўрни бўшатиб беради. Ҳозирги вақтда И.-т. р. таъсири остида ишлабчиқарувчи кучларда юз бераётган туб ўзгаришларнинг мақсади — бутун жамият миқёсида тамомилан автоматлаштирилган ишлабчиқаришни вужудга келтиришдан иборат. Қишлоқ хўжалиги, қўрнлиш, маъший хизмат йирик индустрия йўлига ўтмоқда. И.-т. р. нинг социал оқибатлари социализм ва капитализм шароитида турличадир. Социалистик мамлакатларда у моддий неъматларнинг мўл-кўллигига эришиш учун, *шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги* муҳим тафовутларни йўқ қилиш учун асос яратиб бермоқда. У иш вақтини қисқартишига, меҳнатни энгиллаштиришга кўмаклашиб, шахснинг чексиз маънавий камолотга эришиши учун имкон туғдирмоқда. Капитал мамлакатларида автоматлаштириш таъсири остида социал структурада, хўжалик тармоқларининг нисбатида ўзгаришлар юз бермоқда. Бироқ И.-т. р. билан боғли бўлган процесслар бунда зиддиятли, кўпинча расво характерга эга бўлмоқда. Бу процесслар меҳнаткашларнинг манфаатларига путур етказиб оммавий ишсизликка, кўп иш-

чиларнинг ўз малакасини йўқотишига сабаб бўлмоқда. Фақат хусусий мулкчилик бўғовларидан озод бўлган жамиятдагина И. т. р. нинг барча тенденцияларини тўла ривожлантириш, унинг меваларидан меҳнаткашлар манфаати йўлида фойдаланиш мумкин.

ИЛМИЙ КОММУНИЗМ (научный коммунизм) — коммунистик ҳаракатнинг назарий ифодаси, инсоният жамиятининг коммунизм сари ҳаракат қилишининг қонуниятлари ҳақидаги фан. И. к. прелетариат озодлигининг шартлари ҳақидаги таълимот сифатида, келажакдаги синфсиз жамият, уни қуриш йўллари ва методлари ҳақидаги таълимот сифатида пайдо бўлди. У *марксизм-ленинизмнинг* таркибий қисми бўлиб, унинг бошқа таркибий қисмлари бўлмиш философия (диалектик ва тарихий материализм) ва сиёсий иқтисод хулосаларига таяниб иш кўради ҳамда уларни давом эттирувчи ва конкретлаштирувчи бўлиб майдонга чиқади. Шу билан бирга И. к. бошқа ижтимоий фанларнинг маълумотлари асосида қурилади. У мазкур фанларга таяниб, меҳнаткашларнинг революцион курашининг, коммунистик қурилишнинг тажрибаларини умумлаштиради. Лекин унинг бош вазифаси — ана шу тажрибалар асосида коммунистик ҳаракатнинг ривожланиш истиқболларини ўрганишдан иборат. Агар тарихий фанлар бирон-бир ижтимоий ҳодисанинг ўтмиши ҳақида билим берса, И. к. ҳозирга ва келажакка қаратиладиган фандир, унинг вазифаси — жамият тараққиётининг илмий равишда асосланган прогнозини беришдан, унинг ривожланиш тенденцияларини аниқлашдан ва шу асосда революцион ҳаракатга, янги жамият қуришга ишчилар синфи партияси томонидан энг мақсадга мувофиқ раҳбарлик қилиш методларини равшан қилиб кўрсатишдан иборат. И. к. жаҳон революцион ҳаракати тарихини ўрганмайди, балки шу тарихни ҳисобга олган ҳолда унинг бугунги кунини, умуман ва ҳар бир айрим мамлакатда унинг тараққиёт истиқболларини ўрганади. Ҳозирги вақтда коммунистик ҳаракат турли мамлакатларда ўз мақсадига эришиш йўлининг турли босқичларида бўлганлиги сабабли И. к. да уч асосий бўлимини ажратиб мумкин: 1) капитализмдан социализмга ўтиш қонуниятлари ҳақидаги, капитал мамлакатларидаги меҳнаткашларнинг ҳокимиятини қўлга олиш йўллари ва методлари ҳақидаги таълимот; 2) коммунизмнинг биринчи фазаси — социализмнинг қарор топшиш ва ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги таълимот; 3) коммунистик қурилиш қонуниятлари ҳақидаги таълимот. Табиийки, бизнинг мамлакатимизда коммунистик жамият қуриш проблемалари биринчи даражали аҳамият касб этмоқда. Коммунистик ҳаракат шунчаки оддий сиёсий оқим эмас. Бу ҳаракат ўзининг негизи сифатида жамиятнинг илмий-техника ва иқтисодий тараққиётини ўз ичига олади. Янги жамият қуриш процессига раҳбарлик қилишнинг тўғрироқ, самаралироқ методларини ишлаб чиқиш имкониятига эга

Бўлиш учун биринчи навбатда жамият тараққиёти иқтисодий қонуниятларини билиш зарур. Бироқ сиёсий иқтисоддан фарқли ўлароқ, И. к. учун шу нарса характерлики, у ижтимоий ҳодисаларни ўрганишга комплекс тарзда ёндошади. Унинг вазифаси — иқтисодий процессларни ва қонуниятларни ўз-ўзидан эмас, балки уларнинг бошқа социал қонуниятлар билан ўзаро таъсиринда олиб ўрганишдан иборат. Чунончи, И. к. коммунистик қурилиш қонуниятларини очиб бераркан, тадқиқот марказига *шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасидаги* чегараларни битириш, бу меҳнатнинг характери ва мазмунини ўзгартиш, жамиятимизнинг социал структурасини ўзгартиш, коммунизм қурувчисининг қобилиятларини ўстириш, *бўш вақтни* жамият бойлиги меъёрига айлантириш ва шу каби социал-иқтисодий процессларни қўяди. Мас., жамиятимизда меҳнат унумдорлигини ошириш проблемаси ишлаб чиқариш резервларини қидириб топish нуқтан назаридан сиёсий иқтисодни қизиқтирса, аммо И. к. нинг вазифаси — бошқа социал резервларни ҳам очиб беришдан: жумладан, гоийвий-тарбиявий иш, маориф системаси, кадрлар тайёрлаш даражаси, уларни тўғри ташкил этиш, илмий тадқиқотларни ривожлантириш ва ҳ. к. меҳнат унумдорлигини оширишга қандай таъсир ўтказишини кўрсатиб беришдан иборат. Меҳнат агар моддий неъматлар қиймати-нинг мезони деб қараладиган бўлса, сиёсий иқтисод категорияси ҳисобланади, агарда меҳнат кенгроқ социал-иқтисодий нуқтан назардан, яъни коммунистик қурилиш процессида турли сабабларнинг бутун бир комплекси таъсири остида унинг характери ўзгариш нуқтан назаридан қараладиган бўлса, И. к. категорияси ҳисобланади. Шу билан бирга И. к. нинг вазифаси — меҳнатнинг коммунистик характерининг шаклланиши процессини онгли равишда қанъа-қанъа имкон яратадиган амалий тавсиялар беришдир. И. к. қандай социал-иқтисодий процессларни ўрганишда, у мазкур процессларни фақат бир нуқтан назардан, яъни янги жамият қуришга раҳбарлик қилишнинг самаралироқ методларини ишлаб чиқиш нуқтан назаридан қарайди. Ана шу нуқтан назардан И. к. жамиятни бошқариш ҳақидаги фандир. Ана шуларнинг ҳаммаси И. к. нинг ижтимоий практика билан, коммунизм учун курашаётган омманинг ҳаракати билан маҳкам алоқада бўлишини шарт қилиб қўяди. Бошқа ҳар қандай ижтимоий фандан фарқли ўлароқ, И. к. нинг вазифаси — дунёни ўзгартирдан, социалистик ва коммунистик қурилиш практикасига бевосита таъсир кўрсатишдан иборат. Коммунистик ҳаракат, капиталистик жамиятни қайта қуриб коммунистик жамиятга айлантириш кескин идеологик кураш билан бирга бормоқда. Капиталистик мамлакатларда *антикоммунизм* тобора кенг ёйилмоқда. Ҳар хил буржуа антикоммунистик назарияларни, шунингдек ҳозирги замон *реформизми*, ўнг ва «сўл» *ревизионизми* илгари су-

раётган идеяларни далил-исботлар билан танқид қилиш ва фoш этиш — И. к. нинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

ИМКОНИЯТ ВА ВОҚЕЛИК (возможность и действительность) — материалистик диалектика категориялари бўлиб, улар ҳар қандай предмет, ҳодисанинг ривождаги иккита зарур, объектив мавжуд бўлган босқичларни ифодалайди. Имконият — бу ҳозирги пайтда ҳали мавжуд бўлмаса-да, лекин айти предметнинг, ҳодисанинг қонунилари таъсири тақозоси билан пайдо бўла ва ривожлана оладиган, яъни воқеликка айланадиган ҳолатдир. Воқелик — бу аллақачон пайдо бўлиб, яшаётган нарсадир, бу объектив равишда мавжуд бўлган оламдир. И. билан в. ўртасида қонуний алоқадорлик бор. Ҳар қандай муайян ҳодисанинг ривожланиши жараёнида фақат унда имконият тарзида мавжуд бўлган нарсанига воқеликка айланиши мумкин. Шунга биноан, тараққиёт — имкониятларнинг туғилиши ва уларнинг воқеликка айланишининг чексиз процессидан иборат. Воқеликнинг ўзи эса — қандайдир ўзгариб, ривожланиб турадиган нарсадир. Ҳар бир предметда, ҳодисада кўпдан-кўп имкониятлар бўлади-ю, лекин конкрет процессда улардан фақат биттагинаси рўбга чиқади. Имкониятларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг воқеликка айланиши қандайдир ғайри табиий кучнинг (худонинг) таъсири натижаси эмасдир, балки улар объектга ичдан хос бўлган тараққий қилишга қобиллик тақозоси билан юзага келади. Имкониятлар предметнинг мавжудлиги ва ривожланиши конкрет шароитлари билан қай тарзда боғлиқ бўлишларига қараб формал, абстракт ва реал имкониятларга бўлинадилар. Формал имконият деб шундай имкониятга айтиладики, у предметнинг мавжудлиги объектив шароитга нисбатсиз ҳолда олиб қаралади ва у фақат биргина талабни қондиради, у мантиқий жиҳатдан эйдиятли эмасдир, яъни уни фикр қилиш мумкин. Бироқ, имкониятнинг воқеликка айланиши учун мантиқий эйдиятсиз шароит зарур-у, лекин етарли эмасдир. Формал имконият объектив қонуналарга эйд келиши мумкин ва бундай ҳолда ҳам у имкониятсизликка тенгдир (мас., Ойнинг Ерга тушиши, абадий двигател яратилиш, капитализмни такомиллаштириш йўли билан абадий сақлаб қолиш ана шундай имкониятлар). Формал имкониятдан фарқли ўлароқ, абстракт имконият объектив қонуналарга мувофиқдир, лекин муайян конкрет вазиятда унинг амалга ошиши учун ҳали барча зарур шарт-шароит йўқдир. Абстракт ва реал имконият ўртасидаги чегара ўзгариб туради. Зарур ва етарли шарт-шароит мавжуд бўлганда абстракт имконият реал имкониятга айланиши мумкин. Мас., илгарилари инсоннинг қуёш системасининг бошқа планеталарига парвоз қилиши абстракт имконият эди. Қосмосни ўзлаштиришда ҳозирги вақтда эришилган ютуқлар натижасида эса бундай имконият реал бўлиб қолди. Имкониятни рўбга чиқариш учун зарур бўлган шарт-

шароитларнинг бутун комплекси амалга оширилганда реал имконият воқеликка айланади. Имкониятнинг ривожланганлик даражаси — унинг воқеликка яқинлиги кўрсаткичи — «эҳтимоллик» тушунчаси билан ифодаланади. «Максимум эҳтимоллик» имкониятнинг воқеликка сифат жиҳатдан айланиш нуқтасини билдиради. Табиатда бу айланиш фақат объектив шароитга боғлиқ булган стихияли процесс тарзида содир бўлади; жамиятда имкониятларнинг рўйбга чиқиши фақат объектив шароитларга боғлиқ бўлмасдан, балки субъектив факторларга, яъни тарихни яратувчи кишилар, синфлар, партияларнинг амалий фаолиятига ҳам боғлиқдир. Мас., зарур объектив шароитларга (революцион вазиятнинг етилганлиги) субъектив факторнинг таъсири, яъни меҳнаткашлар оmmasининг оинчилиги, уюшқоқлиги, уларнинг фидокорона курашга тайёрлиги келиб қўшилса, социалистик революция имкониятдан воқеликка айланади.

ИММАНЕНТ (лат. immanens — бирон нарса ичда жо бўлиш) — муайян предметга, ҳодисага ёки процесга ичдан хос булган нарса. Мас., объектив қонулар ва қонуниятлар имманентдирлар, яъни ташқи оламга, материяга ичдан, узвий равишда хосдирлар. Идеалистик философиянинг кўп намояндалари ташқи оламни онгга (идеяли идеяга ёки индивиднинг онгига) тааллуқли имманент олам деб эълон қиладилар.

ИМПЕРИАЛИЗМ (лат. imperium — ҳокимият) — *капитализм* тараққиётининг сўнги босқичи. И. ни монополистик капитализм деб атайдилар, чунки унинг энг характерли хусусияти — монополияларнинг (йирик капиталистик бирлашмаларнинг) ҳукмронлигидан иборат. И. шароитида бир ҳовучгина монополиялар энг муҳим товарларни ишлаб чиқариш ва сотишини ўз қўлларига тўплаб оладилар, бу эса уларга ўз шартларини зўрлаб қабул қилдириш, меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтириш, майда корхоналарни хонавайрон қилиш, деҳқонлардан маҳсулотларни арзон баҳода сотиб олиб, саноат маҳсулотларини баланд баҳода сотиш имкониятини беради ва ҳ. к. Монополиялар меҳнат унумдорлигини анча ошириш, илмий-техника ютуқларидан кенг миқёсда фойдаланиш, ишлабчиқаришни автоматлаштириш ва шу асосда монопол равишда юқори фойда олиш имкониятига эгадирлар. И. шароитида ишлабчиқариш умумлаштиришнинг жуда юқори даражасига етади. Бироқ маҳсулотларни хусусий капиталистик ўзлаштириш формаси эскича қолади ва у ишлабчиқарувчи кучлар тараққиёти йўлида тўсиқ бўла бошлайди. Шу сабабдан И. шароитида капитализмнинг барча элдийатлари ва аввало меҳнат билан капитал ўртасидаги элдийат ниҳоят даражада кескинлашади. И. — чириб бораётган, паразитлашаётган, ўлиб бораётган капитализмдир. Монополиялар ҳукмронлиги шунга олиб келадикки, жамият барча аҳolini,

айниқса *илмий-техника революция* шеронтида иш билан таъминлашга қодир бўлмай қолади. Халқларни миллий эзиш кучаяди, капиталистик дунёдаги юксак тараққий қилган давлатлар билан бошқа кўпчилик мамлакатлар ўртасидаги жарлик кенгаяди. И. нинг ўзига хос хусусияти милитаризмдан иборат бўлиб, милитаризм шаронтида ҳарбий эҳтиёжларга бўлган чиқимлар меҳнаткашлар устига оғир юк бўлиб тушади, империалистик давлатларнинг тажовузкорлигини кучайтиради. И. нинг моҳиятидан келиб чиқадиган империалистик урушлар ишлабчиқарувчи кучларни вайрон қилади. И. нинг ижтимоий тараққиётнинг янада ўсишига тўсқинлик қилувчи тузум сифатидаги, социал ва миллий нотенглик тузуми сифатидаги белгиларни капитализмнинг умумий кризисида энг яққол намоён бўлмоқда. Бу умумий кризис капиталистик жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларини қамраб олди. Умумий кризис даврида, социализм кучларининг ўсиши, тараққий қилган капиталистик мамлакатларда пролетариат синфий курашининг авж олиши, миллий-озодлик ҳаракатининг ривожланиши ва мустамлакачилик системасининг ҳалокати натижасида И. нинг позициялари бўшашмоқда. Монополиялар ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун давлатдан фойдаланмоқда. Энг ёпирик монополиялар буржуа давлат аппарати билан бирлашиб, бу аппаратни ўзларига бўйсундириб олмоқдалар. Давлат-монополистик капитализм, яъни И. нинг ҳозирги замон формаси пайдо бўлмоқда. Унинг характерли хусусияти шуки, давлат экономикага тобора кўпроқ аралашмоқда. Давлат ғоят кўп капитални ўз қўлига тўплаб олмоқда, кўп миқдордаги корхоналар ва ҳатто саноатнинг айрим тармоқларни унинг мулки бўлиб қолмоқда. Давлат экономикани программалаштириш (иқтисодий ўсиш программаларини тузиш)га, экономикани тартибга солишнинг турли усулларига ёпишиб, ҳўжалик тараққиётининг суръатларини тезлатишга, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини кўтаришга, кризис ҳодисаларини юмшатишга уринмоқда; меҳнаткашларга турли йўللار билан ён бериб, синфий ларзаларни бартараф қилишга қолишмоқда. Давлат-монополистик капитализм ишлаб чиқарувчи кучларнинг ижтимоий характерини, ана шу «социализмни энг тўла *моддий* тайёрлашни» (Ленин) кучайтирмоқда. Бироқ давлат мулки ҳам, давлат йўли билан программалаштириш ҳам пировард натижада фақат ёпирик монопол бирлашмаларга мадад бўлиб хизмат қилмоқда. Модомки ишлабчиқаришнинг негиз бўлган капиталистик мулк бартараф қилинмас экан, демак, давлат-монополистик капитализм меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятларни орадан кўтаришга, ишлабчиқариш тараққиётининг циклли (даврий) характерини тугатишга, илмий-техника революция очиб бераётган имкониятлардан бутун жамият манфаатлари йўлида фойдаланишга ожиздир. У миллатнинг аксар кўпчилиги билан молия олигархияси

ўртасидаги антагонизмни чуқурлаштирмоқда. Бу эдидиятларни ҳақ этишга ожиз бўлган И. юқорироқ, социалистик ижтимоий тузумга ўрин бўшатиб бермоғи лозим.

ИНДИВИДУАЛИЗМ (лат. *individuum* — бўлинмас, шахс) — идеология, ахлоқ принципи бўлиб, бу принцип айрим шахснинг, индивидуумнинг коллективдан, жамиятдан устуңлигини эътироф этади, шахснинг манфаатлари ва эҳтиёжларини жамият манфаатлари ва эҳтиёжларига қарама-қарши қилиб қўяди. И. синфий жамиятда пайдо бўлади. И. капитализм шароитида қаттиқ рақобат, кишини киши эксплуатация қилиши натижаси сифатида, ҳамма нарса товарга айланган, ҳамма нарса сотиб олинадиган ва сотиладиган бир шароитда, ўз ифодасини айниқса яққол топади. Хусусий мулкчилик муносабатлари одамлар орасида ғанимлик ва душманлик тугдиради. Инсон фақат ўзининг хусусий, ўта даражада шахсий эгоистик манфаатларини кўзлаб иш кўрадиган бўлади. Буржуа философияси ва этикаси (айниқса империализм даврида) буржуача И. принципни турли йўллар билан тарғиб қилади ва асослашга уринади. Улар, инсоннинг эгоистик (худбинлик) табиати абадулабад ўзгармай қолади, деб даво қиладилар. Бироқ И. индивиднинг ижтимоий ҳаётдан мустақиллигини билдирмайди. У фақат шундай бир фактни ифодалайдики, капитализм шароитида жамият, ижтимоий муносабатлар индивидга душманлик кўзи билан қарайди, шахснинг энг яхши хислатлари ва қобилиятларига эид келади. Буржуа муносабатларининг негизи — хусусий мулкчилик — тугатилиши билан И. нинг илдиэларига ҳам путүр этади. Инсон унинг роҳат-фароғати бутун жамиятнинг, ўзи меҳнат қилаётган коллективнинг муваффақиятлари билан чамбарчас боғли эканлигини тушуна бошлайди. Кишилар ўртасидаги муносабатларда И. ўрнини коллективизм эгаллайди. Лекин бундан, барча кишилар бир текисда баравар қилинади, индивидуаллик камситилади, деган маъно чиқмайди. Аксинча, умуман инсон коллектив ва жамият манфаатлари йўлида хизмат қилгандагина ўзининг индивидуал қобилиятларини тўла-тўқис намоён қилиши, шахс сифатида ўзини кўрсатиши мумкин. Шу сабабли бизнинг шароитимизда И. нинг ҳар қандай кўриниши фақат жамиятга эмас, балки унинг ўзига ҳам энён етказад.

ИНДУКЦИЯ (лат. *inductio* — жузъийликдан умумийликка) — муҳокама қилиш (*хулоса чиқариш*)нинг асосий усулларидан ва тадқиқот методларидан бири. Индуктив хулоса чиқариш — билимнинг жузъий муҳокамалардан умумий қондаларга қараб ҳаракат қилишидир. Тўлиқ ва нотўлиқ И. мавжуд бўлиб, тўлиқ И. да бир туркумдаги предметлар ҳақида умуман шу туркумдаги предметларнинг ҳаммасини қараб чиқиш асосида хулоса ҳосил қилинади, нотўлиқ И. нинг турлича турлари бўлиб, буида предметлар туркуми ҳақида фақат айни туркумдаги баъзи предметларни қараб чиқишга асосланиб

хулоса чиқарилади (бундай ҳолда уларнинг муҳим белгилари, алоқалари ва ш. к. анализ қилинади). Тўлқ И. илмий практикада жуда тор доирада қўлланилади, нотўлиқ И. гоётада кенг қўлланилади-ю, лекин у ишончли хулоса чиқариб бермайди. Ф. Бэкон, Милль ва б. сабабли боғланишларнинг индуктив тадқиқотлари назариясини тузганлар. Ҳозирги замон *формал логикасида* (унинг «индуктив логика» деб аталувчи махсус бўлимида) кузатишдан олдинга маълумотлар ёрдамида умумий қондаларни текширишнинг мантиқий критериялари тадқиқ этилади; бундай ҳолда фақат жузъийликдан умумийликка қараб чиқариладиган хулосаларгина эмас, балки ҳамма мантиқий муносабатлар, яъни назарий билимнинг чинлигининг муайян эҳтимоллигини аниқлаб олишга асос бўладиган ҳамма мантиқий муносабатлар қараб чиқилади. Ҳозирги замон индуктив логикасининг энг муҳим тушунчаси — тасдиқланиш даражасидан иборат, яъни аини эмпирик билимлар (кузатиш натижалари ва к. к.) шароитида бирон-бир гипотезанинг эҳтимоллигидан иборат. Ҳозирги замон индуктив логикаси эҳтимоллик назарияси билан жуда маҳкам боғлиқдир. И. ишончли хулоса бўлган *дедукция*га қарама-қарши бўлишига қарамай, у билан чамбарчас боғлиқдир. «Индукция билан дедукция худди синтез ва анализ каби ўзаро жуда зарур тарзда боғлиқдир. Улардан бирини иккинчиси ҳисобидан биртомонлама кўкларга кўтариб мақташ ўрнига ҳар қайсини ўз ўрнида тадқиқ этишга ҳаракат қилмоқ керак, бунга эса уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, уларнинг ўзаро бир-бирини тўлдириб туришини назардан қочирмаган тақдирдагина эришиш мумкин» (Энгельс).

ИНКОРНИ ИНКОР (отрицание отрицания) — *диалектиканинг* асосий қонунларидан бири. Философияда биринчи бўлиб унинг тавсифини Гегель кенг баён қилди. Бироқ бу қонунни Гегель фақат тафаккурнинг (билимнинг) ривожига татбиқ қилди ва уни абсолютлаштириб, ўзининг бутун системасини тузиш усулига айлантирди, объектив тараққиёт процессини унга сунъий равишда бўйсундирди. Диалектик материализм инкор тушунчасини табиат, жамият ва инсон тафаккурининг тараққиётига нисбат беради. Инкор деганда бир ҳодисанинг иккинчи ҳодисага айланиши тушунилади. Диалектик инкор ҳодисанинг шундай ўзгаришидан иборатки, гарчи бу ўзгариш уни ҳодиса сифатида тугатсада, аини вақтда янаги тараққиёт учун майдон очиб беради. Бу «пуч» инкор эмас, оддий йўқ қилиш эмас, балки тараққиёт, алоқадорлик моменти сифатидаги, босиб ўтилган босқичларнинг ижобий мазмунини сақлаб қолиш сифатидаги инкордир. Инкор тараққиётни унинг турли босқичлари ўртасидаги алоқадорлик сифатида характерлайди, табиат ва жамият, инсониятнинг моддий ва маънавий маданияти тарихидаги ворисликни очиб беради. Диалектик инкорни инкор этилади-

ган ҳодисага нисбатан ташқи кучлар вужудга келтирган процесс деб тушуниш ярамайди. У ҳодисанинг ички қонуниятларидан вужудга келадикки, бу ҳодиса мазмунида унинг ўз инкори бўлади. Тараққиёт жараёнида ҳар қандай ҳодисанинг ҳар бир босқичи ўтган босқичнинг инкор бўлган ҳолда ўзи ҳам кейинги босқич томонидан инкор этилади. Шундай қилиб, қўшолоқ инкор — И. и. пайдо бўлади. Тараққиёт ҳодисаларнинг ички зиддиятлиги тақозоси билан (*қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши билан*) юзага келиши сабабли, инкор мазкур ҳодисаларнинг ўз қарама-қаршилигига айлланиши сифатида майдонга келади. Ҳодисанинг ўз қарама-қаршилигига икки бор ўтишдан иборат бўлган И. и. алоҳида хусусиятга эгадир: мас., агар +1 икки бор инкор қилинса (+1 ни —1 га икки қарра кўпайтирилса), натижада яна +1 ҳосил бўлади. Умуман, қўшолоқ инкор — тасдиққа тенгдир. Объектларнинг реал тараққиётида ҳам И. и. нагжасида яна шундай «тасдиқ» ҳосил қилинади, яъни бамисоли яна ўша бош нуқтага қайтилгандай бўлади. Янги босқичда бошланиш ҳолатининг баъзи томонлари ва моментлари такрорланади. И. и. қонунининг бу томони Энгельснинг машхур мисолларида очиб берилади: дон ўсиб чиққандан кейин донлик ҳолатини йўқотади, инкор этилади; унинг ўрнини эгаллаган ўсимлик ҳам пишганидан кейин инкор этилиб, яна донга ҳаёт бағишлайди, лекин бу дон кўп жиҳатдан аввалги донга ўхшаб кўринсада, ҳар ҳолда бошқача дон бўлади: жамият тарихи ижтимоий мулк шароитида бошланиб, сўнгра, хусусий мулк пайдо бўлгандан кейин, инкор этилади, бу кейингиси социалистик революция жараёнида яна инкор этилади — биз яна тараққиётнинг бошланиш нуқтасига эга бўламиз, аммо тубдан ўзгарган шаклдаги бошланиш нуқтасига эга бўламиз. Тараққиёт, деб ёзган эди Энгельс, шундай юз берадики, «тарихда қисман, тафаккурда тамомила» «орттирилган тажриба асосида яна дастлабки бошланиш нуқтага эришилади, аммо энди юқорироқ босқичда эришилади». Мавжуд қоидаларни инкор этиш ва уларни янги қоидалар билан алмаштиришга боғли бўлган илмий назария тараққиёти фақат жамиятнинг назарий ва амалий ютуқлари асосида юзага келиши мумкин ва у ҳамиша рад этиладиган билимнинг бутун ижобий мазмунини сақлаб қолишни, бу мазмунни бирон-бир формада янги назария таркибига киритишни тақозо этади. Чунончи, жисмларнинг ёруғлик тезлигига яқин тезлик билан ҳаракат қилиши қонунларини очиб берган Эйнштейннинг нисбият назарияси классик механикани инкор этади ва шу билан бирга уни энг сўнги ҳол сифатида ўз таркибига киритиб олади (нисбият назарияси тенгламаларидан, муайян қоидаларга асосланиб, классик механика тенгламаларини ҳосил қилиш мумкин). Қўшалоқ инкорга келганда фанда тараққиёт кўпинча шундай тарзда содир бўладикки, қарама-қарши қоидалар охир оқибатда

синтезлашади. Мас., ёруғликнинг табиатини тасаввур қилиш шундай бўлган эди: ёруғликнинг корпускуляр назарияси (бу назарияга кўра, ёруғлик зарралар оқимидан иборат) тўлқин назарияси билан алмаштирилган эди, ниҳоят сўнгра улар микроразрларнинг корпускуляр-тўлқин табиати назариясига қўшилиб кетди. Тадқиқ қилинувчи объектларнинг ички эйдиятиги фанда шундай тарзда қайта ҳосил қилинадик, аввал бошда бир томон, сўнгра иккинчи томон назарда тугилади ва фақат билишнинг етарли юқори даражасидагина қарама-қарши томонларнинг диалектик бирлигини тушунишга эришляди. Бундай тушунишга бориш йўли эса худди И. н. формасига киради.

ИНСОН (человек) — одам, киши — «...Инсоннинг моҳияти айрим индивидга хос абстракт эмасдир. Ўз воқелигида бу моҳият бутун ижтимоий муносабатларнинг мажмундир» (Маркс). Бунинг маъноси аввало шуки, И. фақат табиий вужуд, биологик индивидуумгина эмасдир. Маълумки, ўзининг келиб чиқиши, ўз организмнинг физиологик хусусиятлари, биологик қонуниятлари билан И. табиат билан боғлиқ бўлиб, унинг олий маҳсулидир. Аммо ўз-ўзлигича табиат И. га ҳамisha инсонга хос деб эътироф қилиниб келинган хусусиятлардан биттасини ҳам бермайди. И. туғилган замон онгга, нутққа, инсоний эмоцияларга эга бўлиш у ёқда турсин, ҳатто тикка оёқ босиб юришни ҳам билмайди, ваҳоланки бу биологик зарурий шартларнинг ҳаммасини у ота-онасидан мерос қилиб олган бўлади. Ёш болаларни ҳайвонлар орасида «тарбиялаш» бобидаги маълум воқеалар И. жамиятдан ташқарида камол тополмаслигини яна бир бор тасдиқлайди. Соф табиий муҳитда узоқ вақт бўлган бола шу қадар ўзгариб кетадики, у ҳатто жамиятга қайтиб келгандан кейин ҳам зўр машаққат билан И. га айланади. Ҳайвонлар оламидан И. меҳнат туфайли ажралиб чиққан. Худди меҳнат процессида, ташқи оламни ўзгартириш учун қуроллар ясаш ва улардан фойдаланиш жараёнида И. ўзининг инсоний қобилиятларини ва хусусиятларини камолга етказди ва ривожлантирди, ўзининг алоҳида социал дунёсини яратдики, бу дунёда фақат угина яшаш мумкин. Бу дунё, яъни ижтимоий муносабатлар мажмуи — И. га нисбатан қандайдир ташқи нарса бўлмай, балки унинг «моҳиятини» ташкил этади, яъни И. ни ижтимоий вужудга айлентиради, унинг *фаолиятининг* ҳамма хусусиятларини, дунёқарашини, *идрокини* ва ҳ. к. шакллантиради ва белгилайди. Ҳатто инсон организмнинг соф физиологик функцияларини ҳам жамият ўзгартиради, улар инсониятнинг моддий ва маънавий маданият таъсирини кечирадилар. «...Инсон кўзи дағал, ғайри инсоний кўзга қараганда бошқача кўради ва завқ олади, инсон *қулоғи* дағал, ривожланмаган қулоққа қараганда бошқача бўлади ва ҳ. к.» (Маркс). Шу сабабли ҳар бир айрим И. дунёга келиши билан инсоний маданиятга актив қўшиляшга, И. бўлиб

етниши учун ҳаётий фаолиятнинг инсоний усулини ўзлаштириб олишга мажбурдир. Чунончи, ёш бола том маънода юришни, ўтиришни, жилмайишни, нарсаларни инсонларча фаҳмлашни, сўзлашни, фикр қилишни ўргатиши лозим. Бунда гап шунчаки таълим устида эмас, балки ижтимоий муносабатлар ва фаолият формалари системасига фаол қўшилиш, уларни кишиларнинг юриш-туришида ва ўзаро алоқасида қайта такрорлаш устида боради. *Меҳнат тақсимоли* ҳукм сурадиган антагонистик жамият шароитида И. нинг камол топиш процесси албатта бир томонлама бўлади: И. фаолиятнинг қандайдир биргина турини ўзлаштириб олади ва шунга мувофиқ ўз қобилиятларининг фақат чекланган қисмини ривожлантиради. Коммунизм ғалаба қозонгандан кейингина И. ўз қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантириш, инсонлик шахсининг ҳамма бойликларини ўзида гавдалантириш имкониятига эга бўлади. Бунинг маъноси эга—И. ҳамиша бир зайдга туралиган, ўзгармайдиган вужуд эмас, балки унинг хусусиятларини тўғридан-тўғри унинг ишлабчиқариш фаолияти характери ва шу фаолият жараёнида шаклландирган ижтимоий муносабатлар белгилайди, демакдир.

ИНТЕЛЛЕКТ — қ. *Тафаккур, Фаросат ва Ақл.*

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лат. *intelligens* — ақлли, тушунувчи, зидди) — ақлий меҳнат билан шугулланишни ўзига касб қилиб олган кишилардан иборат ижтимоий қатлам. И. нинг пайдо бўлишига *меҳнат тақсимоли* ва хусусан ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиши зарурий шарт бўлди. Қулдорлик ва феодал жамиятда ақлий меҳнат бутунлай эксплуататорларнинг монополияси бўлганлиги сабабли, И. унда ҳали ҳукмрон синфлар составидан ажралиб чиқмаган эди. Капитализмнинг тараққий қилиши муносабати билан И. турли синфлардан чиққан кишилар билан тўлиб турадиган алоҳида ижтимоий қатламга айланади. Чунки капитализм буржуазиянинг ишлабчиқариш ва бошқа социал эҳтиёжларига хизмат қилишга лаёқатли бўлган ақлий меҳнат ходимларига талабнинг анча ўсишига сабаб бўлди. И. синф эмасдир, чунки у ижтимоий ишлабчиқариш системасида мустақил мавқени ишғол этмайди (*Синфлар ва синфий кураш*). Монополистик капитализмдан илгариги даврда И. бошқа меҳнаткеш синфларга ва аҳоли қатламларига нисбатан имтиёзли мавқега эга эди. Ҳаёт тарзи, меҳнат характери И. да буржуа дунёқарашининг шаклланишига кўмаклашди. Унинг айрим вакилларигина буржуа идеологиясининг маҳдудлигини енгиб, ишчилар синфининг ғоявий позицияларига ўтдилар. Имперализм даврида И. нинг умумий сочи, айниқса ишлабчиқариш соҳасида ва бошқариш ишида, кескин суратда ўсади. Ақлий меҳнатни талаб қилувчи касблар тобора оммавийлашиб боради. Бу касблар фақат буржуа вакиллари ҳисобидан эмас, балки ўрта

табақаларнинг ва қисман меҳнаткашларнинг вакиллари ҳисобидан ҳам тўлиб туради. И. нинг тобора кўпчилик қисми ёлланиб ишлашга ўтади. И. нинг монополистик капиталга қарамлиги кучаяди ва бу қарамлик унинг ижодий кучларини қисиб, бўғиб қўяди. Ўзларининг жамиятдаги объектив мавқеига кўра, шунингдек ўзларининг турмуш шароитига кўра, оддий интеллегентлар ишчилардан кам фарқ қиладилар. И. вакиллари ўзларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш учун тобора кўпроқ ишчилар билан бирликда ҳаракат қилиб чиқмоқдалар. Коммунистик партиялар тўғри сиёсат юргизганларида. И. нинг кенг доиралари пролетариатнинг монополияларга қарши курашида унинг табиий иттифоқчиси бўлиб қоламоқдалар. Революциядан кейин социалистик ўзгартишларни муваффақият билан амалга оширишнинг энг муҳим шarti — эски И. ни ишчилар синфи томонига оғдириб олишдан ва меҳнаткашлар орасидан янги И. етиштиришдан иборат. Коммунизм қурилиши даврида жамият тараққиётида И. нинг роли ошиб боради, чунки меҳнаткашлар фаолиятининг тарихий миқдoслари кенгайди, партия ва давлатнинг ишлабчиқарувчи кучларни ривожлантириш вазифалари ва маданий-тарбиячилик ишлари мураккаблашади, чунки илм-фанни ривожлантириш, унинг ютуқларидан ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида фойдаланиш энг муҳим зарурият бўлиб қолади. И. нинг сон жиҳатдан ўсиши ана шунга мувофиқ равишда юз беради. Социализм даврида И. нинг ижтимоий манфаатлари, дунёқараши ишчилар билан деҳқонларнинг манфаатлари ва дунёқарашидан фарқ қилмайди. И. бизнинг жамиятимизда ҳам қатлам бўлиб қолишда давом этмоқда, бунинг сабаби шуки, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат характеридаги тафовут ҳали сақланиб келмоқда. Меҳнатнинг ҳар қандай турида ижодчилик асосининг ривожланиши, меҳнаткашлар илмий-техника даражасининг юксалиши, эски меҳнат тақсироти оқибатларининг бартараф этилиши натижасида И. алоҳида социал қатлам бўлмай қолади.

ИНТЕЛЛИГИБЕЛ (лат. intelligibilis — фаросат билан, ақл билан пайқаладиган) — сезги аъзолари ёрдамида идрок қилишни билдирувчи «сенсибел»дан фарқли ўлароқ, фақат ақл, тафаккур билан пайқаладиган нарса. И. тушунчаси идеалистик философиянинг баъзи системаларида ғайри табиий, ғайри ҳиссий предметларни, моҳиятларни билдиради. Мас., Платон назарича, бу — идеялар оламидир, идеявий воқеликдир, моддий, ҳиссий олам эса ана шу идеявий воқеликнинг инъикосидир, Кант назарича, бу — ҳар қандай тажриба доирасидан ташқарида бўлган мутлақ ақл предметлари сифатидаги «нарсалар ўзида»дир («Нарса ўзида»).

ИНТЕНЦИЯ (лат. intentio — интилиш) — онгнинг предметга йўналтирилганлигини, унинг мазмундорлигини, предметлилигини характерловчи тушунча. Онгнинг бу хусусияти инсоннинг амалий

фаолиятида юзага келади. Инсоннинг предметларга амалий, моддий таъсир кўрсатиши процессида унинг онги объектга муайян тарзда йўналтирилган ҳолда шаклланади ва объект ҳам ўз навбатида субъект билан муносабатдош бўлиб чиқади. (*Субъект ва объект*). Онгнинг интенционалиги, жумладан, шунда кўринадики, биз миямизда пайдо бўлган идеявий образларни ташқарига нисбат берамиз, уларни қандайдир ташқи нарса деб, биздан ташқарида бўлган нарсаларнинг инъикоси деб қараймиз. Идеалистик философияда И. қандайдир туғма (объектив манбаи бўлмаган), онга имманент (ичдан хос) хусусият сифатида, онгнинг предметни фикрда фараз қилиш, қайд қилиш қобилияти сифатида юзага келади. Чунончи, немис философи Гуссерли таълимотида (*Феноменология*) онгнинг «предметлиги» характерланади-ю, аммо онг йўналтирилган, қаратилган предмет («интенционал объект») реалми ёки уйдирмами эканлиги масаласи назардан соқит қилинади. Натижада онг ташқи объектларни акс эттирувчи сифатида эмас, балки ўз предмет оламини яратувчи, ўз мазмунини белгилувчи алоҳида қобилият эгаси сифатида намоён бўлади.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ — пролетар, социалистик интернационализм — (лат. inter — аро ва patio — халқ — халқаро) — ишчилар синфи, марксча-ленинча партиялар идеологияси ва сиёсатининг энг муҳим принципи. И. ишчилар синфининг, унинг коммунистик авангардининг, барча меҳнаткашларининг бирдамлигида, улар ҳаракатларининг бирлигида ва баҳамжиҳатлигида, уларнинг бир-бирларига ёрдам беришида, бир-бирини қўллаб-қувватлашида ва бир-бирига халоскор бўлишида ифодаланади. И. ни синфий курашнинг объектив шароитлари вужудга келтиради, бундай вақтда муайян миллат ишчилар синфига фақат «ўз» буржуазиясига қарши эмас, балки бошқа мамлакатлар буржуазиясига ҳам қарши курашга тўғри келади, чунки «капитал — халқаро кучдир» (Ленин). И. — меҳнаткашларнинг кўнгилли ҳамкорлиги демакдир. И. уларнинг айрим миллий отрядларининг суверенитетини, тенг ҳуқуқлилигини, ўз ишларини мустақил ҳал этиш ҳуқуқини истисно қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, у меҳнаткашларнинг миллий ва интернационал вазифаларининг узвий бирлигини назарда тутаяди ва у *ватанпарварлик* билан чамбарчас боғлиқдир. Пролетар И. принципларни биринчи бўлиб Маркс ва Энгельс «Коммунистик партия манифести»да ифода-далаб берган эдилар. Бу принциплар ҳозирги замонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, шу билан бирга янги мазмун билан бойиди ва фақат капитализмни афдарош учун курашаётган ишчилар синфи-гагина тааллуқли бўлмай қолди. И. нинг энг муҳим принципларидан бири — социализм мамлакатларининг бирлигини, жипслигини мустақкамлашдан, бу мамлакатлар халқлари ўртасидаги дўстона муносабатларни ривожлантиришдан иборат бўлиб қолди. Жаҳон

коммунистик ҳаракат бирлигини кучайтириш, ҳозирги замонда империализмга қарши чиқаяётган барча илғор кучларнинг халқро бирдамлигини мустаҳкамлаш учун бу кучларни бўлиб ташлашга уринишларнинг ҳаммасига қарши, реакцион буржуа миллатчилигининг идеологияси ва сиёсатига қарши кураш муҳим аҳамиятга эгадир. «Буржуа миллатчилиги ва пролетар интернационализи — бир-бирига муросасиз душман бўлган икки шнордан иборат бўлиб, бу икки шнор бутун капиталистик дунёнинг икки буюк синфий лагерига мувофиқ келади ва миллий масалада *икки* сиёсатни (ҳаттоки: икки дунёқарашни) ифодалайди» (Ленин). Совет халқи тузган янги типдаги кўп миллатли давлат бошқа социалистик мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ўзаро ёрдам муносабатларини мустаҳкамламоқда, мустақиллик, демократия ва социализм учун кураш олиб бораётган халқларга бегараз ёрдам бермоқда ва шу билан И. ғояларини амалга оширмоқда. Меҳнаткашлар онгини И. руҳида ўстириш — *коммунистик тарбиянинг* муҳим вазифасидир.

ИНТУИТИВИЗМ — буржуа идеалистик филозофиясининг бир оқими бўлиб, бу оқим тарафдорлари тафаккур (ақл) эмас, балки *интуиция* (бевосита мувоқабат ёки, интуитивистлар таъбирича, «пайқалаётган майл», «субъект билан объект ўртасидаги гносеологик координация») инсонга нарсаларнинг чин табиатини пайқаб олиш имкониятини беради. И. нинг хусусияти унинг билишда интуициянинг аҳамиятини эътироф этишида эмас (Декарт, Спиноза, Локк ва бошқа мутафаккирлар ҳам унга муҳим роль берадилар), балки унинг интуицияни интеллектга, ақлга қарама-қарши қўйиб, унга иррационалистик изох беришидadir (*Иррационализм*). И. нинг асосий вакиллари — Бергсон, Гуссерль, Лосскийдир. Интеллектни танқид қилиш, ироданинг, ғайри ихтиёрийликнинг бирламчилик аҳамиятини таъкидлаб кўрсатиш интуитивистларда оламнинг объективлигини, моддийлигини инкор этиш билан боғлиқдир. Уларнинг фикрича, моддий объектлар — борлиқнинг энг оддий, ибтидоий формаларидир: Бергсон назарида ҳам, Лосский назарида ҳам материя ўз-ўзигича қотиб қолган, ҳаракатсиз, ўлик нарсадир. Бергсон фикрича, воқеликнинг моҳиятини номоддий узунлик, ўтувчанлик, «ички ҳаётнинг узлуксиз оқими» ташкил этади; Лосский назарида, олам ҳам қандайдир «жонли» нарсдан — руҳий «субстанциал фаолиятлар» мажмуидан иборат. Уларнинг нуқтан назаридан қараганда; интеллект доимо ўзгариб турувчи воқеликни пайқаб, тушуниб ололмайди, чунки у қотиб қолган моддий объектлар билан иш кўради. Фақат интуиция («ҳаётий ижтҳод») воқелик билан «қўшилиб кетиш»га ва уни шундай ўзлаштириб олишга имкон берадики, шундан кейин мушоҳадани мушоҳада қилинувчи нарсдан ажратиш қийин бўлиб қолади (кўриб турибмизки, интуитивистлар билишда субъект билан объектининг ўзаро муносабати

проблемасини тугатдилар). Бергсоннинг узунлиги ёки Лосскийнинг «субстанционал фаолиятлари» қанчалик мистик ва инсонга кам тушунарли бўлса, мазкур объектларни пайқаб оладиган интуиция ҳам шунчалик мистик ва туманлидир. У қандайдир мубҳам кучга, илоҳий илҳомга ва шу кабиларга яқиндир. Интуитивистларнинг билишнинг формалари ҳақидаги ва материянинг ҳаёлий қотиб қолганлиги ҳақидаги таълимотлари фанга тамоманла зиддир. И. нинг белгилари кўпгина буржуа фалсафий назарияларга, айниқса *экзистенциализмга ва танқидий реализмга* хосдир. И. шунингдек эстетикада ҳам ўз ифодасини топди (мас., Кроче санъатни гайри интеллектуал «лирик» интуициянинг кўриниши деб қарайди) ва этикада ҳам ўз ифодасини топди (неореалистлардан Мур, Брод ва бошқаларнинг фикрича, ахлоқий тушунчалар фақат интуитив тарзда пайқаб олинмади).

ИНТУИЦИЯ (лат. *intuitio* — мушоҳада, кўриш, мувоқабат) — бу ҳам ўша маънодаги термин бўлиб, бевосита мушоҳада этишни, объектни амалий ва руҳий ўзлаштириш жараёнида олинган билимни, яққол тасаввурни билдиради. Турли фалсафий таълимотларда инсоннинг объектни бевосита ва яхлит била олиш қобилияти бир ҳилда тушунилмайди. Мас., баъзи эстетиклар ва идеалист филозофлар И. ни интеллекта қарама-қарши бир нарса деб қарайдилар. Уларнинг фикрича, интеллект нарсаларнинг моҳиятини пайқаб олишга қодир эмас эмиш. Бундай ҳолда И. қандайдир назаркарда бир нарсадан, диний эътиқодга яқин «олий каромат»дан ёки предметларнинг табиатини онгсиз равишда, инстинкт йўли билан пайқаб олишдан иборат бўлади. И. ни шу йўсинда олиб қаровчи кўп мутафаккирлар алоҳида мистик реалликнинг (мас., худонинг) мавжудлигини эътироф қиладилар. Уларнинг даъвосича, бу мистик реалликни гўё фақат мазкур И. ёрдам билан билиш мумкин эмиш. Ҳозирги замон буржуа философиясида интуитивизм ўз назарияларини И. ни иррационалистик изоҳлаш асосида қурмоқда. Баъзи филозофлар (Локк, Декарт, Спиноза, Лейбниц ва б.) И. га бошқача баҳо берадилар. Гарчи улар И. ни *дискурсив* тафаккурдан (яъни бир тушунчани иккинчи тушунчадан хулоса қилиб чиқаришга асосланган воситали билимдан) фарқ қилиб қарасалар-да, лекин уларни, интуитивистлар қилганидек, бир-бирига қарама-қарши қилиб қўймадилар. Рационалистлар назарича (Декарт каби), предметни сезги аъзолари воситаси билан мушоҳада этиш (буни баъзан ҳиссий И. деб атайдилар) бизга на ишончли, на умумий билим беролмайди. Бундай билимга фаросат ва интеллектуал И. ёрдамида эришилади. Интеллектуал И. деганда Декарт билишнинг олий формасини тушунади, бунда ақлга бевосита, муҳокаманинг, исботнинг ёрдамсиз бирон-бир қонданнинг, идеянинг чинлиги равшан бўлиб қолади (мас., агар икки миқдор учинчисига тенг бўлса, у

вақтда улар ўзаро ҳам тенг бўлади). Бироқ Декарт туғма характерга эга бўлган идеяларни (*Туғма идеялар*) интуитив — чин идеялар деб ҳисоблаган. Сенсуалист Локк ҳам И. нинг интеллектуал характерини эътироф этган (унинг назарича, И. — идеяларнинг ўзаро мувофиқ келиши ёки келмаслигини ақлнинг бевосита билиб олишидан иборат) ва, бу хилдаги идеялар тажрибадан олинади, деган. Лекин Декарт ҳам, Локк ҳам интуитив (бевосита) билим билан тушунчавий (бавосита) билимнинг алоқаси масаласини чуқур тарзда қўймайдилар. Марксистик философиянинг эътироф қилишича, илмий билиш биргина мантиқий, тушунчавий тафаккурдан иборат бўлиб қолмайди, фанда ҳиссий ва интеллектуал И. (идрок, ижодий хаёл, синтез қилиш қобилияти, баҳо бериш ва ш. к.) катта роль ўйнайди. Билишнинг ҳар иккала тури ўзаро маҳкам алоқадордир. Гегелнинг идеалистик диалектикаси ҳам бу алоқадорликни эътироф этарди-ю, лекин унинг манбаини онгининг ўз табиатида деб биларди. Гегелнинг идеалистик диалектикасидан фарқли ўлароқ, материалистик диалектика бу алоқадорликни инсониятнинг моддий-амалий, предметли фаолиятини анализ қилиш асосида хулоса қилиб чиқаради ва тадқиқ қилади. Бирон-бир қоида қандай йўл билан ҳосил қилинган бўлмасин, унинг ишонарли эканлиги амалий текшириш билан исбот қилинади. Мас., математиканинг баъзи аксиомаларининг чинлигини интуитив равишда билиб олишнинг сабаби уларнинг туғма характерга эга бўлганлиги эмасдир, балки улар практикада миллиард марта текширилиб, инсон учун «мустаҳкам одат» ҳукмига кириб қолганлигидир.

ИНФОРМАЦИЯ (лат. informatio — хабардор қилиш) — айнан маъноси: маълумотлар, билмлар демакдир. И. *кибернетиканинг* марказий тушунчасидан иборат бўлиб, у фақат одамларнинг ўзаро алоқа қилиши жараёнида берадиган маълумотларининггина эмас, балки аввало объектив оламнинг асосий хусусиятларидан бирини, гъни унда мавжуд бўлган ва информაციон процесслар деб аталадиган алоҳида хилдаги процесслар билан боғли бўлган хусусиятни билдиради. Информაციон процесслар, мас., одамларнинг бир-бири билан алоқасидан, автоматик регуляцианинг бирон-бир системасининг ишидан, тирик организмнинг яшашининг ўзгариб турувчи шароитларига мослашувидан, она-ота белгиларининг ирсият йўли билан болаларга берилишидан, инсон миясининг оламни билишидан иборатдир. Дафъатан қараганда жуда хилма-хил бўлиб кўринган процесслар ичидан умумий нарсани топиб, ажратиб олишга «И» тушунчаси ёрдами билан муваффақ бўлинди. Мана шу бобатда «И.» тушунчаси «энергия» тушунчаси билан ўхшашдир, чунки «энергия» тушунчаси илгари турли хилда бўлиб кўринган кўп процессларга бир қадар умумий нуқтаи назардан кўз ташлашга имкон берди. «И.» тушунчасида бир қанча аспектларни, жиҳатларни ажра-

тиб кўрсатиш мумкин. Аввало ички ёхуд структур «И.» ҳақида сўзламоқ керакки, бунда «И» деганда объектнинг (системанинг) уюшқоқлик даражасини тушунмоқ лозим бўлади. И. миқдори тескари белги билан олинган бирон-бир объектнинг энтропияси билан математик жиҳатдан айнан бирдайдир. Энтропия системанинг хаослик, тартибга солилмаганлик меъерини характерлайди. Бинобарин, информация системанинг манфий энтропияси (ёки негэнтропияси) тарзида тасаввур қилиниши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай системада унга жо қилиш керак бўлган миқдорда И. мавжуддир ва бунинг натижасида системанинг дастлабки бир қадар тартибсиз ҳолатидан муайян даражада уюшган ҳолатга ўтиши мумкин. Мас., инсон организмда жо бўлган структур И. (ёки бошқача қилиб айтганда, айрим молекулалардан шундай организмни тузиш учун зарур бўлган И. $3 \cdot 10^{26}$ бит тартибдаги ғоят катта миқдорга тенгдир (бит — И. нинг икки қатла бирлигидир). Бирон-бир объектнинг ички мазмунидан иборат бўлган структур И. дан икки объектнинг (процесснинг) бир-бирнга муносабати билан боғли бўлган нисбий (ёки ташқи) И. ни фарқ қилмоқ керак. Бу — иккинчи процессда мавжуд бўлган бир процесс ҳақидаги И. дир. Бу И. процесслар ўртасида изоморф мувофиқлик мавжуд бўлган чоқда (бошқача қилиб айтганда, бир процесс гўё иккинчисининг инъикоси бўлишига кўра) юзага келади. Нисбий И. потенциал ва актуал тарафда бўлади. Потенциал И. билан, биз анорганик табиатда иш кўра-миз, Бунда бир объект учун унда бошқа объект таъсири билан юз берган ўзгаришлар муҳимдир, ammo лекин бу ўзгаришларнинг бошқа объект ҳақида келтирган И. си унинг учун муҳим эмасдир (И. бунда сигнал маънога эга эмасдир). Бошқача қилиб айтганда, икки процесс, объект, система ўртасида бунда мувофиқлик бордир, лекин бу мувофиқлик уларнинг яшашининг (хатти-ҳаракатининг) фактори эмасдир. И. сигнал маъно касб этган, системанинг яшashi учун фактор бўлган ва И. ни қайта ишлаш процесслари — информация процесслар юзага келган чоқда актуал бўлиб қолади. Бу ҳол ҳаёт пайдо бўлиши билан юз беради. И. назарияси бугунчалик ўз тараққиётининг бошланғич босқичида турибди. У аввало И. нинг миқдор томонларини ажратиб кўрсатмоқда ва лекин одатда И. нинг қиммати ва маъноси деб аталувчи нарсани етарли даражада тўла ҳисобга олиш имкониятига ҳозирча эга эмасдир. Лекин ҳозир ҳам И. назарияси ғоят катта фалсафий аҳамиятга эгадир. Бу назария билишни информация процессларнинг турларидан бири деб тушунган ҳолда онинг идеявийлиги проблемаси, материянинг умумий хоссаси сифатида инъикос проблемаси, юксак даражада ташкил топган материянинг функцияси сифатидаги тафаккур проблемаси ва шу каби муҳим фалсафий проблемаларни ҳал этиш учун янги йўللарни очиб бермоқда.

ИНЪИКОС (отражение) — материянинг умумий хоссаси бўлиб, бу хосса моддий jismlарнинг ички ўзгаришлар орқали улар билан ўзаро таъсир қиладиган jismlарнинг хусусиятларини бошқа формада қайтадан ҳосил қила олишида ифодаланади. Ўзаро таъсир қилувчи объектларнинг мураккаблик ва уюшқоқлик даражасига қараб, И. турлича кўринишда юз беради. И. нинг элементар турларини тирикмас табиятда кўриш мумкин. Бунда И. бир предметнинг иккинчи предметга таъсирдан қолган из шаклида намоён бўлади. Мас., тош ерда чуқур из қолдиради, космик зарралар Вильсон камерасида из қолдиради. Тирик организмларда И. нинг сифат жиҳатдан янги формаси — қўзғалиш юз беради. Бу нерв системаси бўлмаган организмларга ондир. Қўзғалиш туфайли энг оддий организмлар моддалар алмашинувига бевосита таъсир кўрсатадиган ташқи муҳит ўзгаришларига жавобан муайян ҳаракатларни бажаради. Чунончи, ўсимликлар ўз баргларини ёруғлик маилбаларига қарата ўгиради, амёба ёлғондакам оёқларини ё қўйиб юборади ёки йиғиб олади. И. хоссасининг ривожланишида ундан кейинги босқич юқорироқ даражада ташкил топган ҳайвонларнинг пайдо бўлиши билан боғли бўлиб, бу ҳайвонлар зарур тирикчилик шартларини қидириб, маконда актив равишда жой алмаштирадилар ва озۇқани қўлга киритганда мураккаб ҳаракатлар қиладилар. Улар фақат моддалар алмашинуви учун бевосита аҳамияти бўлган предметларнинг физик-химик хоссаларига реакция қилиб қолмасдан, балки шу билан бирга форма, ранг, ҳид каби биологик «бетараф» хоссаларни масофадан туриб идрок этишлари ҳам лозим. Бу хоссалар озۇқа ёки хавф сигналлари бўлиб хизмат қилади. Юқори даражада ташкил топган ҳайвонларда сезгирлик ривожланиб бориши билан *психика* каби форма пайдо бўлади. Бу форма предметларнинг ва уларнинг айрим хоссаларининг образларига эга бўлиш қобилиятида юз беради. Вироқ ҳайвонлар психикасида конкрет-ҳиссий формада кўпинча уларнинг биологик эҳтиёжларини бевосита ёки бавосита қондириш билан боғли бўлган предметлар ва предметларнинг хоссалари акс этади. Чунончи, ит товушни эшити- тиди, бирор предметни кўради, агар улар оғриқ ёки озۇқа фактори билан боғли бўлса, у вақтда ит учун аҳамият касб этади. Юксак даражада нерв системали ҳайвонлар психикаси инсон *онгининг* пайдо бўлишига биологик зарурий шарт бўлди. Лекин онгининг шаклланишида ҳал қилувчи фактор *меҳнатдир*. Меҳнат туфайли инсон предметларни фақат уларнинг ўз биологик эҳтиёжларига муносабати борлиги жиҳатдангина идрок қилиш имкониятига эга бўлиб қолмайди, балки предметларнинг ўзлари ўртасидаги алоқаларни, чуқур, муҳим алоқаларни топиб олади, чуқик ҳатто энг сддий қуролни яшаш учун ҳам предметни ўзгартиш керак бўлади, ўзгартирганда у предметга бошқа предмет орқали унинг ички си-

фатларига мувофиқ равишда таъсир кўрсатишга тўғри келади. Меҳнат фаолияти процессида тил пайдо бўлди, тил билан биргаликда эса абстракт тафаккур, яъни предметларнинг ўзларига тегишмасдан улар ҳақидаги тушунчалар билан иш кўриш қобилияти ҳам юзага келди. Бунда эса эндиликда инъикоснинг актив характери намоён бўлади: инсон олами шунчаки акс эттириб қолмайди, балки шу билан бирга маълум даражада уни яратди, иккинчи, идеявий олами, маънавий маданиятни вужудга келтиради. Инсон тафаккурининг активлиги ўз олдига мақсад қўйишда, илмий олдидан кўришда, яъни «ўзиб кетувчи» инъикосда намоён бўлади. Идеявий образлар ва тушунчалар олами инсонга моддий дунёнинг ўзини актив ўзгартриш учун хизмат қилади. Шундай қилиб, инсон онги — И.нинг оливи ва энг мураккаб формасидир. Унинг хусусиятларини марксизм билиш назариясининг асосини, маъзини ташкил этувчи инъикос назарияси ўрғанади.

ИНЪИКОС НАЗАРИЯСИ — қ. *Инъикос, Билиш назарияси.*

ИРОДА (золя) — психика, онг ҳодисаси бўлиб, бирор-бир мақсадни амалга ошириш учун, мақсадга эришиш йўлидаги ташқи ёки ички (қўрқоқлик, юраксизлик, журъатсизлик, шубҳа) тўсиқларни бартараф қилиш учун субъектив шароит тариқасида майдонга келади. Шундай қилиб, инсонда И. онгли фаолиятда юз беради. Идеалистик философия И. ни, инсонга азалдан хос бўлган, маданият даражасига ҳам, тарбияга ҳам, инсонни қуршаб турган социал муҳит хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлмаган қандайдир тўғма нарса, деб қарайди. Баъзи идеалистлар И. ни фақатгина инсон моҳиятини белгилувчи фактор деб эмас, балки бутун дунёни шакллантирувчи фактор ҳам деб ҳисоблайдилар (Шопенгауэр). И. ни биллиб бўлмаслик ҳақидаги, унинг ақлдан ташқари, иррационал характери ҳақидаги даъво (Фрейд ва унинг мухлислари) бу жиҳатдан характерлидир. Ана шу асосда И.нинг «автономлиги» ҳақидаги, мутлақ мустақиллиги ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлади ва бу тасаввурлар буржуа жамиятининг кўпгина реакция социал назарияларига хос бўлган *волютаризма* олиб келади. Илмий материалистик философия нуқтан назаридан И. инсоннинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади. У инсоннинг ташқи дунё предметларини ҳам, ўзининг шахсий (субъектив) имкониятларини ҳам билишига асосланади (*Ирода эркинлиги*). И. у ёки бу ҳаракатларни бажариш учун қилинадиган азмкорликдир, ammo лекин ҳаракатларнинг ўзи эмасдир. У инсон онгли фаолиятининг бошқа соҳалари билан боғлиқ бўлган ва уларни ўзига таянч қилиб оладиган психик сифатдан иборат. И. инсоннинг — унинг индвидуал сифатлари, маданияти, интеллектуал қобилиятлари ва шу кабилари билан бирга яхлит ҳолда ривожланиши процессида шаклланади. Шахс сифатида инсоннинг ирода сифатларини очиб бериш

ижтимоий тараққиёт учун катта аҳамиятга эгадир. Бу сифатларни бўғиб қўйиш кишиларнинг ҳатти-ҳаракатига, демак, моддий ва маънавий ишлаб чиқаришнинг ривожига ҳам салбий таъсир қилиши мумкин. Бунда инсон И. сининг бир мақсадга қаратилган бўлиши жуда муҳимдир. Яратувчилик фаолияти жамиятнинг моддий ва маънавий ноз-неъматларини яратиш инсоннинг ихтиёрий ва қўнгилли иши бўлиб қолиши учун унинг шахсини ҳар томонлама ривожлантириш, унда илмий *дунёқарашни*, юксак маънавий сифатларни шакллантириш зарур (*Коммунистик тарбия*).

ИРОДА ЭРКИНЛИГИ (свобода воли) — қарорлар қабул қилиш ва ишнинг кўзини билиб ҳаракат қилиш қобилияти; бу қобилият реал олам қонуниятларини билиш жараёнида, бу қонуниятларни эгаллаб олиш процессида шаклланади. Субъективизм ва *волюнтаризм* тарафдорлари (Шопенгауэр, Ницше, экзистенциалистлар ва б.) абсолют И. э. идеясини қаттиқ туриб қўймоқ қиладилар. Уларда ирода қарорларининг, ирода эркинлигининг биринчи манбаи сифатида ироданинг ўзи майдонга чиқади, ёнги улар эркинлиكنи субстанция сифатида, берлиққа ва мавжудотга нисбатан қандайдир бирламчи нарса деб қабул қиладилар. Бу хилдаги концепциялар одатда ўзбошимчаликни назарий жиҳатдан оқлайди, иккинчи томондан, бу концепциялар инсоннинг ким бўлганлиги учун, унинг ҳатти-ҳаракатлари учун, юз берган ҳамма ҳодисалар учун жавобгарликни фақат унинг устига юклайди, қарорлар қабул қилинадиган ва амалга ошириладиган социал ва бошқа шароитлар этиборсиз қолдирилади. Шундай қарама-қарши қарашлар ҳам борки, улар инсондаги И. э. ни инкор қиладилар. Шуниси ҳам борки, кўп диний таълимотлар (*кальвинизм* ва б.) И. э. ни фақат худога нисбат берадилар. Механистик детерминизм вакилларининг (Гоббс, Гольбах ва б.) назарига эса, индивиднинг иродаси бир қимматли бўлиб, воқеаларнинг сабабли заңжирдаги ҳалқа сифатида бутунлай ташқи факторларга боғлиқдир. Бу хилдаги қараш жуда яхши деганда инсонни «руҳий автомат»га айлантиради, бу ҳол эса бориб-бориб *фатализмга*, шахснинг ўз ҳатти-ҳаракатлари учун жавобгарликни инкор эттишига олиб боради. Марксча-ленинча философия И. э. проблемасини диалектик-материалистик детерминизм нуқтаи назаридан қараб ҳал қилади. Иродавий қарорларнинг ва инсоний ҳатти-ҳаракатларнинг сабабга боғлиқлиги «инсоннинг ақлини ҳам, виждонини ҳам, унинг ҳаракатларига берилган баҳоларни ҳам заррача йўқ қилмайди» (Ленин). Сабабки, инсон фақат шароит ва тарихнинг маҳсулигига бўлмай, балки уларни яратувчи ҳамдир. Яратувчилик процессида инсон олдида субъектив олам қонуниятларини турлича акс эттирувчи жуда хилма-хил имкониятлар, йўллар, мақсадлар очилади. Имкониятлардан қайси бирини танлаб

олиш кўпинча инсоннинг ўзига боғлиқ. Буни унинг иродаси ҳал қилади, ammo, идеалистлар ўйлаганидек, «соф ирода» эмас, балки шахснинг бутун структураси билан, унинг ақли, ҳис-туйғулари ва тажрибаси билан, мазкур структурадаги энг муҳим нарса бўлмиш дунёқараш қимматдорлари билан боғли бўлган ирода ҳал қилади. Гуманистик идеаллар учун, дунёни революцион йўл билан ўзгартиш учун курашни танлаб олувчи кишининг иродаси энг оқилона ва эркин иродадир, чунки бундай ирода тарихий тараққиёт заруриятига мос бўлиб тушади. Салбий эркинлик деб аталувчи эркинликни танлаб олувчи, яъни дунёвий нарсаларнинг ҳаммасини тарк этувчи (мас., диний парҳезкорлик йўлини тутувчи), ҳақиқатда эса ўзини ёлғизликка, социал ўлимга маҳкум этувчи кишининг иродаси энг кам оқилона иродадир.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лат. Irrationalis — ғайри ақлий) — фалсафий таълимот бўлиб, унинг вакиллари тафаккурнинг билиш имкониятлари чеклангандир, деб даъво қиладилар ва олий хилдаги билиш — *интуициядан*, ботин кўз билан равшан кўришдан, ҳиссиётдан, инстинктдан иборат деб биладилар. Иррационалистлар, инсон ҳеч бир ҳолда ақл ёрдами билан борлиқнинг энг теран сирларидан воқиф бўлолмайди, деб ҳисоблайдилар. Улар воқеликни қонуниятдан маҳрум бўлган, тасодифга, кўр-кўрона иродага бўйсунадиган нарса деб қарайдилар. И. мантикий жиҳатдан энчил системалар формасида жуда камдан-кам олға сурилади. Одатда у тарқоқ, узуқ-юлуқ идеялар шаклида, афоризмларда ифодаланган кайфиятлар тарзида ёйилмоқда. Бу кайфиятлар, одатда, бурилиш даврларида пайдо бўлади. Чунинчи, 19-асрнинг охири 20-асрнинг бошларида, капитализмнинг барча зиддиятларни ниҳоятда кескинлашган ва у империализмга айланаётган даврда И. яққол кўзга ташланади; бу даврда буржуазиянинг либерал-реформистик идеаллари, эркин реқобат қонуниятларини билиш ва фойдаланиш, табиий-илмий билимларини ёйиш, техника ихтироларини жорий қилиш йўли билан жамиятни яхшилаш, такомиллаштириш, «ақлга мувофиқ қилиш» мумкин, деган умидлари чиппака чиқди. Инстинкт туйғунинг, ироданинг ва интуициянинг интеллектдан устуңлигини асослаб берувчи таълимотлар майдонга келади. Улар орасида *ҳаёт философияси* деб аталувчи оқим (Ницше, Бергсон, Шпенглер) биринчи ўрнини ишғол қилди; бу философия материализм ва диалектикага қарши, жамиятни социалистик асосда қайта қуриш идеясига қарши қаратилган бўлиб, бир қанча ҳолларда империалистик йиртқишликни сурбетларча ҳимоя қилиб ҳам келгандир. 20-асрнинг 30-йилларида *ҳаёт философияси* ўрнини И. нинг иккинчи варианты — *экзистенциализм* эгаллайди. Унинг вакиллари кўр-кўрона эътиқодини, умидсизликдан туғиладиган завқ-шавқни очиқдан-очиқ кўкларга кўтариб мақтайдилар, чексиз шодлик ва жўш-хуруш ҳолатида

нисонга биринчи марта ҳақиқат очиқ намоён бўлади, деб билдиртади. И. фашизм философияси учун озиклантирувчи замин бўлди: бу философия маддоҳлари назарий фикрни лаънатладилар, нисон йўлбошчининг кароматларига амал қилишини, «қон ва прқ» товушига қулоқ солишини талаб қилдилар. И. у ёки бу формада ҳозирги эмон буржуа философиясининг деярли барча оқимлари учун характерлидир.

ИСБОТ (доказательство) — бирон-бир мантиқий ҳукмнинг (фикрнинг) чинлигини (ёки нотўғрилигини) асослаб бериш. Кенг маънода И. — деганда ҳукмнинг чинлигини аниқлаш тушунилади ва бу аниқлаш фақат мантиқий муҳокамага таянмасдан, балки шу билан бирга сезги органларининг далилларига, тажрибага ва шу кабиларга ҳам таянади, тор маънода И. деганда бирон-бир ҳукмнинг чинлигини асослаб беришга олиб келадиган мантиқий муҳокама тушунилади. Бирон-бир ҳукмнинг нотўғрилигини исботлаш раддия деб аталади. И. таркибига: исбот қилинувчи фикр (тезис) ва тезис келиб чиқадиган асослар (далиллар) киради. И. нинг асослари чин бўлмоғи керак, агарда исбот қилинувчи фикр мантиқ қондаларига амал қилиниб мазкур асослардан хулоса қилиб чиқарилса, у вақтда бу фикр чин деб қабул қилинади (мас., «Батзи металллар сувга чўкмайди» деган ҳукмнинг чинлиги «Қалий — металлдир» ва демак: «Қалий сувга чўкмайди» — деган чин асослар ёрдами билан исботланади. И. да эҳтимоёл бўлган хатолар тезисни сохталаштириш билан, сохта далилларни қабул қилиш билан, далилларнинг чинлигини исботланадиган тезис асосида И. қилиш билан, И. нинг нотўғри усули билан боғлиқдир. *Формал логикада* И. ва раддиянинг ҳар хил турлари назарияси ишлаб чиқилган (мас., бевосита, фаразларга асосланган, эмпирик, назарий И. ва ҳоказо). 20-асрда математика асосларини тадқиқ этишининг ривожланиши таъсири остида математик И. нинг махсус назарияси тўзилдики, бу назария *математик логика* аппарати базасида қурилади.

ИСЛОМ (араб. мўминлик, итоаткорлик) — жаҳон динларидаги бири бўлиб, асосан Яқин ва Урта Шарқ, Жануби-Шарқий Осиё, Шимолий Африка мамлакатларида тарқалган. Мусулмонларнинг ривоятига кўра, И. нинг асосчиси — Маккада истиқомат қилган ва «худонинг элчиси» бўлган, 7-асрнинг бошларида янги динни тарғиб қилиб чиққан Муҳаммаддир. Аммо лекин ярим афсонавий пайғамбарга ва унинг шогирдларига нисбати бўлган ҳеч қандай ҳақиқий ҳужжат аслда йўқдир. И. аҳкомлари (диний таълимотлари)нинг асослари мусулмонларнинг «муқаддас» китоби Қуръонда баён қилинган (қуръон сўзининг айнан маъноси — қироат қилиш, ўқиш демакдир). Фаннинг аниқлаб беришича, Қуръонда унча-мунча ишончли тарихий маълумотлар билан бир қаторда инсон ва

табиат ҳақида жуда кўп диний мифлар ва афсоналар ҳам борки, буларнинг кўпчилиги *яхудийлик ва христианликдан* олингандр. И. нинг энг асосий ақидаси — «еру осмонни» яратган, ҳар бир кишининг тақдирини олдиндан белгилаб қўйган худо — оллоҳ ҳақидаги таълимотдир. Ҳамманинг тақдирини олдиндан белгилаб қўйилганлиги ҳақидаги, қудратли худо олдида инсоннинг ожизлиги ҳақидаги фаталистик таълимот И. да ғоят катта роль ўйнайди. Қуръон синфий зулми, социал тенгсизлики, хусусий мулкчилик муносабатларини оллоҳнинг иродаси билан барқарор қилинган, деб табаррук қилиб қўяди, эксплуататорларнинг бойлигига қандай тарзда бўлмасин тажовуз қилишни таъқиқлайди. И. нинг характерли хусусияти шуки, у Қуръонга асосланиб, «кофирлар»га қарши «муқаддас» уруш («ғазавот») таълимотини илгари суради ва халқлар орасига низо солади. Қуръоннинг, аёлларнинг зоти паст, деган қондалари мусулмон қонунчилигига (шариага) асос қилиб олинди ва бу қонунчилик аёлларнинг қамалиб ўтиришини, ёпиниб юришини, кўп хонини олишини ва ҳ. к. табаррук қилиб қўйди. 19-асрнинг охирида 20-асрнинг бошларида И. тарқалган мамлакатларда капитализмнинг ривожланиши муносабати билан мусулмон реформаторлар И. ни янги шароитларга мослаштира бошладилар. Мустамлакачилардан ўзини сиёсий ва иқтисодий озод қилиш учун курашаётган бир қанча мамлакатларда антиимпериалистик шпорлар буржуа миллагчилиги билан боғлиқ ҳолда И. диний пардасига бурканиб майдонга чиқмоқда. СССРда мусулмон динининг сарқитлари Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, Бошқирдистон, Татаристон АССРда, Озарбайжон ССРда, Шимолий Кавказда учраб туради. Мусулмон руҳонийлари диний бидъатларни сақлаб қолишга, совет кишиларининг бир қисмини онгини хиралаштиришга ҳаракат қилиб, И. ни социалистик воқеликка ҳар қандай йўллар билан мослаштиришга уринмоқдалар, диний маросимларни миллий традициялар деб кўрсатмоқдалар ва ҳ. к.

ИСТОРИЗМ (тарихийлик) — воқеликни тадқиқ қилишга ва изоҳлашга ёндошиш принципи бўлиб, бу принцип предмет ва ҳодисаларни уларнинг қарор топиши ва ривожланишининг конкрет-тарихий шароитда ўрганишни талаб этади. Бу талаб шунга асосланадиги, объектив оламдаги ҳамма предмет ва ҳодисалар ўзаро алоқадор бўлиб, донмо ўзгариб туради. Чунончи, капитализм тарихан ундан олдин ўтган оддий товар ишлаб чиқаришдан ўсиб чиқади. Шу сабаблн товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш қонунларини дастлаб ўрганмасдан туриб, капиталистик ишлаб чиқаришнинг моҳиятини очиб бериб бўлмайди. Аммо умумий равишдаги капитализм йўқдир. Капиталистик тараққиётнинг реал процессини унинг айрим мамлакатларда пайдо бўлишининг конкрет-тарихий хусусиятларини ўрганган тақдирдагина тушуниб олиш мумкин. И.

принципи фақат ўтмиш ва ҳозирни тўғри изоҳлаб бериш имкониятини яратиб қолмасдан, балки шу билан бирга предмет ва ҳодисаларнинг келажакдаги тараққиёти тенденциясини ажратиб кўрсатиш имкониятини ҳам беради. Унинг асосида капитализмнинг тарихан ўткинчи характери, унинг ўрнига социализм ва коммунизм келишининг муқаррарлиги очиб берилди. Фақат ўрганилаётган предметларни, ҳодисаларни эмас, балки билиш натижаларини ҳам конкрет-тарихий тарзда қараб чиқмоқ керак. Абстракт ҳақиқат йўқ, ҳақиқат ҳамisha конкретдир (*Ҳақиқатнинг конкретлиги*). И. принципи шуни билдирадики, фаннинг табиат ёки жамият ҳақидаги ҳар бир қондасини абстракт тарзда олмасдан, балки бошқа қондалар билан алоқадор ҳолда, инсон практикасининг ривожланиш таражаси билан боғлиқ ҳолда олмоқ керак «Марксизмнинг бутун руҳи, унинг бутун системаси шуни талаб қиладики, ҳар бир қондани фақатгина (α) тарихан; (β) фақатгина бошқа қондалар билан алоқадор ҳолда; (γ) фақатгина тарихнинг конкрет таърифи билан боғлиқ ҳолда олиб қарамоқ керак» (Ленин). И. принципи объектларни тадқиқ этиш, уларнинг структураларини, ҳаракат ва ривожланиш усулларини анализ қилиш учун энг хилма-хил илмий методларни қўлланишни тақозо қилади.

ИШЛАБЧИҚАРИШ (производство) — моддий неъматлар яратиш процесси бўлиб, уларсиз кишиларнинг яшаши мумкин эмасдир. И. процессида яратиладиган моддий неъматлар — нарсалар, предметлардан иборат бўлиб, улар ё инсон томонидан бевосита истеъмол қилинади ёки И. ни янада ривожлантириш учун хизмат қилади. Моддий И. қуйидаги оддий моментларни ўз ичига олади: 1) мақсадга мувофиқ фаолиятни, яъни меҳнатни; 2) меҳнат предметларини: турли хилдаги табиий материалларни ҳам, ишланган материалларни ҳам; 3) меҳнат предметларига таъсир кўрсатиш учун хизмат қиладиган меҳнат воситаларини; уларнинг энг асосий таркибий қисми — ишлаб чиқариш қуролларидир (асбоблар, машиналар, автоматлардир). Меҳнат предметлари билан меҳнат воситалари мажмуи И. воситаларини вужудга келтиради ва бу воситалар жамият бойлигининг асосий қисмини ташкил этади. И. воситалари инсон фаолияти билан қўшилгандагина ишлаши мумкин. И. воситалари билан уларни ҳаракатга келтирувчи кишиларнинг бирга қўшилиши — бу И. нинг бир томонидир. Яъни инсоннинг таъсират устидан ҳукмронлик даражасини характерловчи *ишлабчиқаришчи кучлардир*. Аммо инсон табиатга якка-якка ҳолда таъсир кўрсатмайди. И. ҳамisha кишиларнинг биргалашиб кўрсатадиган фаолиятидир, шу сабабли у албатта бошқа томонни, яъни ишлабчиқариш муносабатларини ҳам ўз ичига олади. И. жамиятнинг бутун тараққиёти давомида мавжуд бўлади, аммо у бир хилда қолмайди, балки доимо ўзгариб туради ва тарихий процесснинг ҳар

бир босқичида ўз хусусиятларига эга бўлиб, муайян *ишлабчиқариш усули* сифатида юзага чиқади «И.» термини фақат моддий неъматлар ишлабчиқаришни билдириб қолмайди. И. деганда кенгроқ маънода кишиларнинг бутун ижтимоий фаолияти, шу жумладан уларнинг фан, санъат, сиёсат соҳасидаги фаолияти ҳам, шунингдек «инсоннинг ўзининг» И. соҳаси (*оила*, инсонга *тарбия* ва *таълим* беришнинг бутун системаси, медицина ва маиший хизмат ва ҳ. к.) ҳам қиради.

ИШЛАБЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР (производительные силы) — ижтимоий ишлабчиқаришни ривожлантиришда иштирок этувчи кучлар, яъни ишлабчиқариш воситалари ҳамда уларни ҳаракатга келтирувчи ва уларни (ишлабчиқариш, инженерлик ва илмий фаолият йўли билан) такомиллаштирувчи кишилар. Улар инсоннинг табиатга муносабати, унинг табиат устидан ҳокимлигини характерлайди. Энг асосий ишлабчиқарувчи куч — ишлабчиқариш тажрибасига, малакага, билимларга, маданий ва техника савиясига эга бўлган кишилардир. И. к. нинг энг ҳаракатчан қисми — ишлабчиқариш қуролларидир (машиналар, ускуналар, асбоблар ва ҳ. к.). Инсон ишлабчиқариш қуролларини такомиллаштира бориб, ўз ишлабчиқариш малакаларини ҳам ўзгартиради. Ишлабчиқариш тараққиётининг (уни автоматлаштиришнинг) ҳозирги замон техника даражасида техникада ҳам, одамларда ҳам мужжасамлашга ётган илмий билимларни татбиқ этмасдан туриб, ишлабчиқариш қуролларини, ишлабчиқариш методларини ҳеч қандай такомиллаштириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда фан тобора кўпроқ бевосита ишлабчиқарувчи кучга айланмоқда. И. к. нинг ривожланиши бутун жамият тараққиётининг негизидир. Ишлабчиқариш, у ёки бошқа ижтимоий ишлабчиқариш юзага чиқадиган муносабатларнинг (*ишлабчиқариш муносабатларининг*) характери ҳам И. к. даражасига боғлиқдир. Одамлар ўртасида янги ишлабчиқариш муносабатлари ва, демак, янги ижтимоий тузум уларнинг мавжуд бўлиши учун моддий шарт-шароит, яъни муайян И. к. етилгандан кейингина қарор топади. (*Ишлабчиқариш муносабатларининг ишлабчиқарувчи кучлар характерига мувофиқ келиши қонуни*). Модомики ижтимоий ишлабчиқариш моддий неъматлар ишлабчиқаришдан иборат эмас экан, демак, жамиятнинг И. к. и ҳам фақат моддий ишлабчиқариш И. к. и билангина чекланиб қолмайди. Кенгроқ маънода улар жамиятнинг маънавий имкониятларини (фан, билимни), индивидларнинг бирон-бир ташкилотидан (кооперациясидан) келиб чиқадиган кучларни ва ш. к. ўз ичига олади.

ИШЛАБЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИ (производственные отношения) — моддий неъматлар ишлабчиқариш процессида кишилар ўзаро ўрнатадиган муносабатлар, ишлабчиқаришнинг ижтимоий формаси.

Кишиларнинг ишлабчиқариш фаолияти ҳаминша биргалашиб ишлаш характерига эга бўлади. Жамият тараққиётининг биринчи босқичида, инсон жуда номуқаммал меҳнат қуролига эга бўлган чоқда, у бошқа кишиларнинг бевосита мададисиз табиат билан кураша олмас эди. Ишлабчиқариш тобора ривожланиб, тобора кўпроқ бўлақларга бўлинган сари кишиларнинг бир-бирини қарамлиги камаймади, балки, аксинча, уларнинг алоқалари чуқурлашди, кенгайдди, ўзаро фаолият алмашинуви ўсди. И. м. — одамлар ўртасидаги жуда хилма-хил алоқаларнинг мураккаб системасидир. Бу система кишиларнинг ишлабчиқариш воситаларига муносабатларини (*мулк формаси*), ишлабчиқариш системасида турли социал группаларнинг, синфларнинг тугган мавқенин ўз ичига олади. И. м. шунингдек ишлабчиқарилган моддий неъматларни айирбошлаш ва тақсимлаш процессида кишилар ўртасидаги алоқаларни, ишлабчиқарувчиларнинг ишлабчиқариш фаолиятининг ихтисослашуви, *меҳнат тақсимоги* ва ш. к. тақозоси билан вужудга келган бир-бирларига муносабатларини ҳам ўз ичига олади. И. м. нинг энг муҳим томонини, уларнинг асосини мулк формаси ташкил этади. Худди ана шу форма И. м. нинг тўб моҳиятини ифодалайди, уларнинг характерини белгилайди. Ишлабчиқариш воситаларининг хусусий мулклиги асосида кишилар ўртасида антагонистик И. м., ҳукмронлик ва итбаткорлик муносабатлари қарор топади (қулдорлик, феодал, капиталистик жамиятларидаги И. м. ана шундай муносабатлардир). Агарда мулк ижтимоий бўлса, у вақтда кишилар ўртасидаги И. м. ўртоқларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатлари бўлади (шундай муносабатлар ибтидоий жамиятда бошланғич, соддагина формада мавжуд бўлиб, социализм шароитида улар ривож топиб кетади). И. м. моддий, объектив муносабатлардир. Улар айрим шахсларнинг иродаси, хоҳиши билан, уларнинг кўнглига келган тарзда ўрнатилмайди. И. м. нинг бирон-бир тарихан конкрет формаси *ишлабчиқарувчи кучлар* тараққиётининг даражаси билан, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги даражаси билан белгиланади. Ўз навбатида И. м. ҳам ишлабчиқарувчи кучлар ривожига актив таъсир кўрсатади (унинг ривожини ё тезлаштиради ёки секинлаштиради). Ишлабчиқаришнинг икки томони ўртасидаги бу диалектик ўзаро алоқадорликни *ишлабчиқариш муносабатларининг ишлабчиқарувчи кучлари характерига мувофиқ келиши қонуни* ифодалайди. И. м. дастлабки муносабатлардир, чунки улар кишилар ҳаётининг ҳал қилувчи соҳасида — моддий ишлабчиқариш соҳасида вужудга келади. Улар асосида пировард ҳисобда бошқа ҳамма ижтимоий муносабатлар (сиёсат, идеология ва ҳ. к.) пайдо бўлади. Шундай қилиб, И. м. бутун ижтимоий бинонинг асосида туради, улар унинг базисини ташкил этади (*Базис ва устқурма*).

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ИШЛАБЧИ- ҚАРУВЧИ КУЧЛАР ХАРАКТЕРИГА МУВОФИҚЛИГИ ҚОНУНИ

(закон соответствия производственных отношений характеру производительных сил) — ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётининг объектив қонуни бўлиб, бу қонун барча ижтимоий-иқтисодий формацияларда амал қилади ва ишлабчиқаришнинг икки томони — *ишлабчиқарувчи кучлар билан ишлабчиқариш муносабатларининг* ўзаро муносабатини белгилайди. Ишлабчиқариш процесси, инсоннинг меҳнат воситалари ёрдамида табиат билан ўзаро таъсири, ҳамшиша муайян ижтимоий формада содир бўлиб, кишилар ўртасида муайян муносабатлар бўлишини назарда тутадн. Шунинг учун ишлабчиқарувчи кучлар билан ишлабчиқариш муносабатлари ҳамшиша бирликда майдонга чиқади. Бу бирликнинг ҳал этувчи, энг ҳаракатчан томони — ишлабчиқарувчи кучлардир. Ҳамма замонларда одамлар ўз меҳнатларини енгиллаштиришга, унинг унумдорлигини оширишга ҳаракат қилганлар. Улар меҳнат қуролларини доимо такомиллаштириб борадилар. Бироқ тараққиётнинг муайян босқичида ишлабчиқаришнинг барқарорроқ томони бўлган ишлабчиқариш муносабатлари ишлабчиқарувчи кучларни бўғиб, тўсқинлик қила бошлайди. Антагонистик жамиятда эски ишлабчиқариш муносабатларини ҳимоя қилувчи синфлар, кишилар группалари бўлади, чунки эски ишлабчиқариш муносабатлари уларнинг бошқа синфлар устидан ҳукмронлигини таъминлайди. Буларнинг ҳаммаси ишлабчиқарувчи кучлар билан ишлабчиқариш муносабатлари ўртасида конфликт туғдиради. Бу конфликтни ҳал қилиш воситаси — революциядир (*Социал революция*), бу революция давомида илғор синфлар реакцион кучлар ҳокимиятини ағдариб ташлайди, эскирган ишлабчиқариш муносабатлари ўрнида шундай ишлабчиқариш муносабатлари ўрнатадики, улар умри тугаган жамият бағрида ўсиб етишган ишлабчиқарувчи кучларнинг характерига мувофиқ келади ва бу кучларнинг янада ривожланишига кўмаклашади. Мас., капиталистик жамиятда ишлабчиқаришнинг ҳар иккала томони ўртасида конфликт пайдо бўлади, чунки ўз характери жиҳатидан ижтимоий бўлган ва улардан бутун жамият манфаатлари йўлида планли равишда фойдаланишни талаб этадиган ишлабчиқариш воситалари унда хусусий мулкдир. Бу конфликтни *социалистик революция* ҳал қилади, чунки у ишлабчиқариш воситаларини ижтимоий мулк қилиб қўяди. Социализм шароитида эскиликни сақлаб қолишдан манфаатдор бўлган синфлар бўлмайдн. Шу сабабли ижтимоий ишлабчиқаришнинг икки томони ўртасидаги зиддиятлар бунда конфликт даражасига бориб етмайди. Бу зиддиятлар ишлабчиқариш муносабатларини, уларнинг айрим томонларини такомиллаштириш йўли билан бартараф қилинади (корхоналар ўртасидаги

ишлабчиқариш алоқалари, тақсимот ва айирбошлаш ва ҳ. к. муносабатлари такомиллаштирилади).

ИШЛАБЧИҚАРИШ УСУЛИ (способ производства) — 1) меҳнат процессида *ишлабчиқарувчи кучлар* элементларини бирлаштириш ва фойдаланиш усули, аввало техникани инсон билан бирлаштириш усули (технологик И. у.); 2) кишиларга зарур моддий неъматларни топиш усули бўлиб, кишилар ўртасидаги тарихан муайян муносабатлар (ижтимоий И. у.) унинг характерли хусусиятидир. Тарих учта ҳар хил технологик И. у. ни билади. Энг оддий қуролларни ишлаши билан боғли бўлган қўл меҳнатида энергия манбаи, ҳаракатлантирувчи ва йўналтирувчи куч родини инсоннинг ўзи (унинг мушаклари, мияси, танасининг энергияси) бажаради. Машиналар пайдо бўлиши билан ишчи техника системасининг фақатгина бир элементи, «қисмий машинанинг бир қисми» (Маркс) бўлиб қолади. Ниҳоят, автоматлаштиришда инсон ишлабчиқаришнинг бевосита процессидан чиқарилади ва инсон организмнинг чекланган имкониятлари техниканинг тараққийсига халақит бермайди, техника узлуксиз равишда, керакли суръатда, керакли температура режими билан ва ҳ. к. ишлай бериши мумкин. Ижтимоий И. у. — технологик И. у. га қараганда хийла кенгроқ тушунчадир. У фақат ишлабчиқарувчи кучларни эмас, балки кишиларнинг *ишлабчиқариш муносабатларини* ҳам — ишлабчиқаришнинг ривожланишининг муайян босқичида унинг бутунисини қамраб олади. Унинг асосида ишлабчиқариш воситаларига бўлган муносабат ҳам ётади, аммо бу муносабатнинг характери бошқача, яъни *мулк* муносаба-тидир. Ишлабчиқарувчи кучлар тараққиётининг даражасига боғли бўлган мулк формаси ўзига мувофиқ келадиган И. у. ни ҳам белгилайди. Ҳар бир янги И. у. бутун жамият тараққиётида сифат жиҳатдан янги босқични, янги поғонани ҳам билдиради. И. у. ўзгариши билан кишилар ҳаётининг бутун уклади ўзгаради: янги муассасалар (*социал институтлар*) пайдо бўлади; кишиларнинг қарашлари, психологияси ўзгаради, бинобарин, одамнинг ўзи ҳам бошқача бўлиб қолади. Шундай қилиб, И. у. — шунчаки кишилар ўзларига тирикчилик воситалари топиш учун қўлланадиган усул эмасдир. Бу «кишилар ҳаётий фаолиятининг муайян туридир, уларнинг муайян тирикчилик образидир. Индивидларнинг ҳаётий фаолияти қанақа бўлса, уларнинг ўзлари ҳам шунақа бўлади» (Маркс ва Энгельс).

ИШЧИЛАР СИНФИ — қ. *Пролетариат*.

КАПИТАЛИЗМ — феодализм кетидан келувчи *ижтимоий-иқтисодий форма*ция ва эксплуатацияга асосланган сўнги ижтимоий тузум. Капитализм даврида жамият икки асосий синфга — *буржуазия ва пролетариатга* бўлинади. Елланма меҳнатни эксплуатация қилиш воситаси билан қўшимча қиймат олиш — К. нинг асосий иқтисодий қонунидир. Капиталистлар мумкин қадар кўпроқ фойда олишга интилиб, ишлабчиқаришни кенгайтирадилар, ишлабчиқаришга янги техникани, фан ютуқларини жорий қиладилар ва шу билан меҳнат унумдорлигини оширадилар, мол сотиш бозорларини кенгайтирадилар, янги хом ашё манбаларини излаб топадилар ва ҳ. к. К. ўзининг яшаш даврида машина техникасига асосланган *ишлабчиқарувчи кучларни* вужудга келтиради ва бу кучлар инсониятнинг ундан олдинги бутун тарихи мобайнида вужудга келтирилган нарсалардан кўп марта ошиб кетади. К. даврида ишлабчиқарувчи кучлар янги сифат касб этади: улар ўз характериغا кўра ижтимоий бўлиб қолади. К. даврида товарлар-мингларча ишчилар ишлайдиган катта-катта корхоналарда ишлаб чиқарилади. Меҳнат тақсироти ўсади, бу эса турли корхоналар ва хўжалик тармоқлари ўртасидаги алоқаларнинг кучайишига олиб келади. Аммо ўз характериға кўра ижтимоий бўлган ишлабчиқариш хусусий кишилар қўлида бўлади, ундан келадиган бутун фойда капитал эгаларига тегади. Ишлабчиқаришнинг ижтимоий характери билан хусусий капиталистик ўзлаштириш формаси ўртасидаги бу зиддият — К. нинг асосий зиддиятидир. Бу зиддият биринчи гада айрим корхоналардаги уюшқоқлик, хўжаликни план асосида юргизиш билан умуман ишлабчиқаришда бозор стихияси ҳукмронлиги ўртасидаги, ишлабчиқаришни чексиз (айниқса техника тараққиёти тезлашиб кетган шароитда) кенгайтириш тенденцияси билан кенг халқ оммасининг эҳтиёжларини қондириш даражаси ўртасидаги зиддиятда ўз ифодасини топади. Бу зиддиятларнинг натижаси — иқтисодий кризислардан (ишлабчиқариш кризислари, пул-молия кризисларидан), ишсизликдан иборагдир. К. нинг асосий зиддияти пролетариатнинг буржуазияға қарши синфий курашида ифодаланади ва бу кураш пировард ҳисобда *социалистик революция* ғалабасига олиб келади. Буржуазия капиталистик тузумни мустаҳкамлаш учун

устқурманинг бутун системасидан: давлатдан, снѣсатдан, ҳуқуқдан ва ҳ. к. фойдаланади. К. ўз тараққиѳида икки босқични: монополиядан олдинги К. босқичини ва *империализм* босқичини босиб ўтади. Биринчи босқич эркин конкуренция билан характерланса, иккинчи босқич монополиялар ҳукмронлиги билан характерланади. Буржуа идеологларни, ҳозирги замон К. и ўз табиатини ўзгартирди, у «планли», «хэлқ» К. нга айланди, дефдилар. Бу даъволарига далил қилиб улар давлатнинг кризисларни бартараф қилиш мақсадига экономикага аралашувининг кучайиши, жамият социал структурасининг ўзгариши (мас., хизматчилар сонининг ўсиши), ривож топган капиталистик мамлакатларда меҳнаткашлар турмуш даражасининг бир қадар ўсиши ва ш. к. фактларни кўрсатадилар. Ҳозирги замон К. нининг бу хилдаги хусусиятларга эга бўлганлигининг сабаби унинг янги шароитларга мослашувга мажбур бўлишининг (илмий-техника революциясининг авж олиши, икки ижтимоий системанинг кураши). Бироқ, ҳар қандай ўзгаришларга қарамай, К. нинг табиатуша ҳолича қолади, яъни унинг кишини киши томонидан эксплуатация қилиш, социал антагонизмларни туғдириш табиати ўзгармайди. Капиталнинг ҳукмронлик қилиш соҳасини қисқартиришга асос солган Улуғ Октябрь социалистик революцияси даврдан бошлаб К. умумий кризисга кирди ва бу кризис унинг экономикаси, снѣсати ва идеологиясини қамраб олди. К. нинг умумий кризисини шундан далолат берадики, у жаҳон миқѳсидаги ишларни монопол тарзда ҳал қилишдан маҳрум бўлиб қолди, у энди тарих ғилдирагини орқага суришга ожиздир ва умуман капиталистик система социалистик революция учун, социализмга ўтиш учун етилиб қолди.

КАТЕГОРИЯЛАР (грек. *katēgoria* — таъриф бериш, фикр айтиш) — объектив реалликдаги ҳодисаларнинг асосий хусусиятларини ва қонуниятларини акс эттирадиган ва даврнинг илмий-назарий тафаккурининг характерини белгилаб берадиган умумий тушунчалар. *Материя, ҳаракат, онг, сифат, миқдор, сабаб, натижа* ва ҳ. к. — ана шуларнинг ҳаммаси К. нинг мисолларидир. К. ни анализ қилиш — философиянинг энг муҳим вазифаларидан бирпдир. Марксдан илгариги философия тарихида Аристотель, Кант, Гегель, К. нинг унча-мунча мукамалроқ системаларини ишлаб чиққан эдилар. Аристотель биринчи бўлиб, К. ни, объектив суратда мавжуд бўлган предметлар ва ҳодисалар умумий хусусиятларининг инъикоси, деб қарашга уринган эди, лекин бу материалистик нуқтаи назарга у ҳамма вақт ҳам амал қилмаган эди ва бундан ташқари у К. нинг ички диалектик ўзаро алоқадорлигини очиб беришга муваффақ бўлолмаган эди. Кантнинг хизмати шундан иборатки, у К. нинг мантиқий функцияларини, уларнинг тафаккурдаги, ҳиссиёт маълумотларини ишлаб чиқишдаги ролин тадқиқ қилди. Лекин Кант К. ни объектив оламдан бутунлай ажратиб ташлаган эди:

унинг нуқтан назарича, К. тажрибага боғли бўлмаган ақлнинг маҳсулидир. Гегель Кантга нисбатан анча илгарилаб кетган эди, чунки у К. ни статик тарзда, азалдан мавжуд бўлган нарсалар, деб қарамасдан, балки ҳаракат процессидаги, ўзаро ичдан боғли бўлган нарсалар, деб қарарди. Гегель назарича, бутун философия — К. нинг ҳаракатчан диалектик системасидир. Шу билан бирга аслда идеалист бўлган Гегель К. ни бир-бирини туғдирадиган ва тевақаратрофимиздаги оламнинг ҳамма хусусиятларини белгилаб берадиган мустақил моҳиятлар деб кўрсатарди. Гегелдан кейин, аслини олганда буржуа философияси К. табиатини тушунишга ҳеч қандай янгилик киритган эмас. Буниси у ёқда турсин, идеалистик философиянинг ҳозирги замондаги баъзи оқимлари (мас., *неопозитивизм*), аслда, К. нинг аҳамиятини, уларнинг билишдаги ролини инкор қилади. К. ларга материалистик *диалектика* томонидан илмий анализ берилди. Бу диалектика К. нинг объектив мазмунини ташқи дунёнинг инъикоси, деб таъкидлайди. «...Тафаккур категориялари инсоннинг ёрдамчи қуроли эмас, балки табиатнинг ҳам, инсоннинг ҳам қонуниятларининг ифодасидир...» (Ленин). Шу билан бирга К. эпчил, ҳаракатчан нарсалар деб қаралади, чунки объектив предметлар, ҳодисаларнинг хусусиятларининг ўзлари ҳам ҳаракатчан ва ўзгарувчандир. К. тайёр ҳолда бирданга пайдо бўлмайди. Улар билиш тараққиётининг узоқ тарихий процесси жараёнида шаклланади. Шу билан бирга, К. да ундан олдинги тажриба мустақкамланганлиги сабабли, улар инсон билишининг ҳақиқат сари янада қиладиган ҳаракати учун зарурдир. «Инсон олдида табиат ҳодисаларининг *тўри* турибди ...Категориялар — оламни айларишнинг, яъни билишнинг поғоначаларидан, тўрда марказий мавқеда туриб, уни биллиб ва эгаллаб олишга ёрдам берадиган нуқталардан иборат» (Ленин). Материалистик диалектика илмий билиш методи бўлмоғи, инсон фикрини янги натижаларни қидиришга йўналтирмоғи учун унинг К. и ҳаммша ҳозирги замон фани, унинг якунлари ва эҳтиёжлари даражасида турмоғи лозим. Диалектика К. и (сифат ва миқдор, сабаб ва натижа, *илконият ва воқелик, эркинлик ва зарурият* ва ʻ.) қонулар билан чамбарчас боғлиқдир. К. моддий олам ҳодисаларининг яхлитлигини ва бирлигини, уларнинг ички ўзаро алоқадорлигини акс эттирувчи муайян системада мавжуддир. К. системасини тузиш деган гап — уларнинг қандайдир жадвалини тузиб бериш керак, деган маънони билдирмайди. К. нинг алоқаси қандайлигини марксча-ленинча философия фани очиб беради, шу сабабли бир категориядан иккинчи категорияга ўтиш асосланган бўлмоғи лозим. Шу хилдаги системани тузишда қуйндагилар бош принциплар бўлиб хизмат қилади; 1) *диалектика, логика ва билиш назариясининг бирлиги*, чунки диалектика К. нинг ҳаммаси объектив мазмунга эга бўлиб, билиш процессида муайян функцияни бажаради;

2) тафаккурнинг абстрактликдан конкретликка қараб юқорилаб бориши (*Абстрактлик ва конкретлик*), чунки К. биринчисидан икинчисига қараб қиладиган ҳаракатида таърифлар билан бойиши, тобора кўпроқ мазмунли бўлиб қолади; 3) *тарихийлик билан маънавийликнинг* бир-бирига тўғри келиши: К. шундай бир изчилликда жойлашадики, бу изчиллик қисқартирилган ҳолда уларнинг шаклланиш ва тараққий қилиш тарихини (ҳиссий мушоҳада қилиш мумкин бўлган оддий хусусиятларни қайд этувчи К. дан тобора чуқурроқ қонуниятларни акс эттирувчи тушунчаларга қараб ривожланишини) акс эттиради. К. системаси такомиллашиб ва бойиб бормоғи лозим, токи у ҳозирги замон илмий-назарий билишнинг моҳиятини тўлароқ акс эттира олсин.

КАТОЛИЦИЗМ (грек. *katholikos* — умумий, бутун дунё черковларига оид) — *христианликнинг* асосий йўналишларидан бири бўлиб, бу йўналиш ўзининг муҳлислари сони жиҳатидан анча каттадир. К. га қуйидаги ақидалар ва диний хусусиятлар хосдир. Аъроф бор ва маҳшар куни ўлганларнинг жони жаннатга кириш учун шу аърофда тозаланади; муқаддас руҳ фақат ота-худодан эмас, балки ўғил-худодан ҳам чиқиши тўғрисидаги ақида; худонинг онаси биби Марямга сиғинишнинг жуда авж олганлиги ва ҳ. к. Католик черковининг хусусияти қатъий марказлаштиришдан иборат. Католик черкови тепасида Рим папаси туради. Рим папаси айни вақтда миттигина черков давлатининг, яъни К. маркази Ватиканнинг ҳукмдори ҳамдир. Ватикан билан католик черкови жаҳон сиёсатида катта роль ўйнайди, улар ўзларининг диний-сиёсий таъсирларини оммага руҳонийлар, монахларнинг уюшмалари, клерикал партиялар, касаба союзлар, студентлар, аёллар ташкилотлари, хайр-худоий жамиятлари ва бошқа ташкилотлар орқали ўтказадилар. Ҳозирги замон К. нинг характерли хусусияти шундан иборатки, у социал демоногия билан шугулланиб, ўзини барча камбағаллар ва мазлумларнинг ҳимоячиси қилиб, капитализм ва коммунизмдан устун турувчи қандайдир «ғайри сиёсий» учинчи куч қилиб кўрсатади. Амалда эса К. нинг социал программаси буржуа жамиятининг асосларини ҳимоя қилмоқда. К. нинг идеологлари буржуа жамиятида «синфларнинг уйғунлиги», «пролетариатнинг пролетарликдан чиқиши» вэ шу каби ашаддий апологетик ғояларни илгари сурмоқдалар. Катта социал ўзгаришлар, илм-фаннинг тезлик билан тараққий қилаётганлиги, омманинг активлиги ўсаётганлиги, диннинг обрўси тушаётганлиги шароитида К. турли йўллار билан ҳозирги замон шароитига мослашувга, диний эътиқодни ва динга сиғинишни замонлаштиришга, меҳнаткашларга ғоявий таъсир кўрсатиш воситаларини янгилашга уринмоқда. СССРда К. кўпинча Латвия, Литва, Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссияда тарқалган.

КИБЕРНЕТИКА (грек. *kybernetike* — бошқариш санъати) — мураккаб динамик системаларда бошқариш ҳақидаги фан. Винернинг «Кибернетика ёки ҳайвон ва машинада бошқариш ва алоқа» деган китоби (1948) чиққандан кейин К. мустақил фан сифатида шаклланди. Мазкур асарнинг номидаёқ К. нинг қуйидаги хусусияти яққол намоён бўлади. У бошқарилувчи системаларнинг конкрет анализини назардан соқит қилиб, уларни фавқулодда умумий нуқтадан назардан олиб қарайди. Машина, тирик организм, тирик организмлар бирлашмаси ўртасидаги тафовутлар К. ни қизиқтирмайди. К. уларнинг ҳаммасига хос бўлган бир томонни — бошқариш функцияларини амлага оширишни ажратиб олиб ўрганади (бу бобда К. мас., геометрияга ўхшашдир, чунки геометрия ҳам реал жисмларнинг конкрет табиатини назардан соқит қилиб қарайди). Бошқариш процесси, унинг К. томонидан қандай ўрганилиши, аввало *информациянинг* ҳаракати билан боғлиқдир. Бошқарадиган қурилмадан бошқариладиган объектга бирор тарзда командалар, буйруқлар, сигналлар (яъни бошқарувчи информация) тушади. Бошқарилувчи объектдан бошқарувчи қурилмага бошқариладиган объектининг аҳволи ҳақида, бошқарувчи командаларнинг бажарилиши қандай бораётганлиги ҳақида билдиришлар, маълумотлар (яъни бир қадар хабардор қилувчи ёки қайтарма информация) тушиши лозим. Қайтарма информацияни бошқарувчи қурилма (унда программалар тарзида мавжуд бўлган информациядан фойдаланган ҳолда) қайтадан ишлаб чиқиб (ўзгартириб), янги, команда берувчи (бошқарувчи) информацияга айлантиради. Шундай қилиб, бошқариш процессларининг маъзини информацияни узатиш ва ўзгартиб бошқа шаклга солиш процесслари ташкил этади. Шу сабабли К. ни информацияни узатиш ва ўзгартиш процесслари ҳақидаги фан деб ҳам таърифлаш мумкин. Информация ҳаракатида марказий ўринни уни ўзгартиш процесслари эгаллайди ва бу ўзгартиш баъзи программаларга (*алгоритмларга*) мувофиқ юз беради. Шу сабабдан К. ни информацияни ўзгартиш умумий алгоритмларни ўрганувчи фан деб ҳам талқин қилиш керак бўлади. К. ғоят катта амалий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга (уни автоматлаштиришнинг назарий асоси деб аташ мумкин) энг муҳим фалсафий аҳамиятга ҳам эгадир. К. объектив оламнинг мавжуд информацион процесслар билан боғлиқ бўлган янги томонини очиб берди. Модданинг ва энергиянинг ўзгариш процессларини ўрганишга қўшимча ўлароқ, К. юзага келиши билан информацияни ўзгартиш процессларини ўрганиш илмий билишнинг муҳим вазифаси бўлашга қоламоқда. Шу туғайли К. *оламнинг моддий бирлигини* асослашга янги муҳим ҳисса қўшиб, тирик ва тирикмас табиат ўртасидаги янги алоқаларни аниқламоқда, идеалистик философия мақсад, ақл, онг тушунчаларини анъанавий суратда қуршаб олган сир-асрор шуҳра-

тига барҳам бермоқда. К. базасида амалга оширилаётган тафаккур функцияларини моделлаштириш гоят катта фалсафий аҳамиятга эгадир. Ҳозирнинг ўзидаёқ бир қанча тафаккур функцияларини қайта ҳосил қилаётган кибернетик қурилмаларнинг яратилиши материализмнинг асосий қоидаларидан бирини, яъни алоҳида равишда ташкил топган материянинг функциялари бўлмиш тафаккур ҳақидаги қондани исботлаб бермоқда. Илмий методологиянинг бир қанча энг муҳим масалаларини қўйиш ва ҳал этишда К. нинг роли зўр: моделлаштиришнинг роли ва ўрни, мураккаб системаларни ўрганиш методлари, структура ва функционал ёндошишларнинг нисбати, эҳтимоллик методларининг роли ва ўрни ва ҳ. к. — ана шундай энг муҳим масалалардир.

КОЛЛЕКТИВИЗМ (лат. *collectivus* — жамлама) — кишилар ўртасидаги муносабатлар бўлиб, бу муносабатлар уларнинг туб манфаатлари бирлигига асосланади ва кишиларнинг умумий ишга садоқатида, коллектив олдидаги юксак масъулиятни ҳис қилишида, бирдамлигида, бошқаларга бегараз ёрдам беришга ҳар доим тайёр туришида ва ҳ. к. ифодаланадиган ижтимоий онг ана шу бирликка мувофиқ келади. К. ахлоқий муносабатлар ва ахлоқий онг соҳасида энг яққол намоён бўлади, шунинг учун уни ҳаммадан кўпроқ *ахлоқ* (пролетар, коммунистик ахлоқ) принципи деб қарайдилар. Умумий манфаат, коллектив ёки умуман жамият мулки бўлган ишлабчиқариш воситаларига ягона муносабат К. нинг асосини ташкил этади. К. учун муайян жамиятнинг (коллектив, синф, халқнинг) барча аъзоларининг худди асосий, туб манфаатларининг бирлиги характерлидир. Агар вақтинча, юзаки манфаат кишиларни бирлаштирадиган бўлса, у вақтда К. тўғрисида чиннакамга сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Хусусий мулк кишиларнинг туб манфаатини турлича ва ҳатто қарама-қарши қилиб қўядиган жамиятда ҳақиқий коллективлик эмас, балки «сохта коллективлик» мавжуд бўлиб, унинг замирида кишилар ўртасидаги муносабатларда ётсираш, рақобатчилик, адоват пинҳон бўлиб ётади. Унда индивидуализм ҳукм суради. К. шунчаки оддийгина умумий манфаатдан юзага келмайди, балки шундай умумий манфаатдан юзага келадик, бу умумий манфаат коллектив фаолият жараёнида амалга ошади. Бутун ижтимоий ҳаётнинг асосини меҳнат, ишлабчиқариш ташкил этганлиги сабабли, К. фақат меҳнат воситаларидан коллектив бўлиб фойдаланиш мумкин бўлган чоқдагина, яъни меҳнат ижтимоий характерга эга бўлган вақтдагина пайдо бўлади. Умумлаштирилган меҳнат йирик саноат ишлабчиқаришини вужудга келтирадиган капитализм бағридаёқ ривожлана бошлайди. Шунинг учун даставвал К. саноат пролетариатида пайдо бўлади. Бутун жамият доирасида эса К. фақат социализм шароитида қарор топади, чунки социализмда меҳнаткашларни эксплуатация қилиш бўл-

майди ва кпшларнинг ҳамкорлик ва ўртоқларча ўзаро ёрдам муносабатлари барқарор бўлади. К. шахснинг ривожланишига эид келмайди, уни бўғиб қўймайди, кишилар ўртасидаги индивидуал тафовутларни йўқ қилмайди; аксинча, умумий манфаатни қондириш учун биргалашиб кўрсатилган фаолият айни коллективнинг ҳар бир аъзоси индивидуал манфаатларини қондириш учун зарурий шарт бўлиб хизмат қилади. Бу фаолият жараёнида кишиларнинг активлиги ривожланади, уларнинг ҳамма қобилият ва истеъодлари кенг авж олади. «Фақат коллективда индивид ўзидаги истеъодларни ҳар томонлама ривожлантиришга имкон берадиган воситаларга эга бўлади ва, демак, фақат коллективда шахсий эркинлик бўлиши мумкин» (Маркс ва Энгельс).

КОМИКЛИК (грек. *komikos* — кулгили) — ўз моҳияти жиҳатдан ҳаётнинг ривожланиш логикасига эид келадиган ҳодисаларнинг эстетик аҳамиятини акс эттирувчи тушунча. Кишилар, уларнинг хатти-ҳаракатлари, одатлари, ахлоқ-одоблари ва К. хусусиятига эга бўлган бошқа ҳодисалар шу билан характерланадики, уларнинг ҳаётдаги реал мавқеи улар эгалламоқчи бўлган ўринга мувофиқ келмайди. Комик ҳодисалар «хароба ҳолда кеккайиб, тоза ҳаётнинг ўсишига халақит беради ва заифларни чўчитади» (Герцен). Эстетик идеал билан сиғишмайдиган бундай ҳодисаларнинг моҳияти билан формаси ўртасидаги эиддиги кулгани қўстаиди ва бу кулги уларнинг буткул ожизлигини очиб ташлайди ва шу билан гузаллик идеалини барқарор қилади. Шундай қилиб, К. кулгилдир; лекин у К. даражасига кўтарилган вақтдагина кулгили бўлади; чунки бундай вақтда у ташқи характерга эга бўлган формал бемаъналиклар (мас., одамнинг тасодифан сувга тушиб кетиши ва ш. к.) билан белгиланмайди, балки ижтимоий мазмунни ифода қилади. Комик-хунуқлик санъатда сатирик образларда захарханда билан маҳв этилади (Лукиан, Рабле, Свифт, Мольер, Гоголь, Шчедрин, Ильф ва Петров асарлари). Комик хислатлар умуман ижобий ҳодисага ҳам хос бўлиши мумкин. Бундай вақтда у санъатда юмор билан кўрсатилади (мас., Шолоховнинг «Очилган қўриқ» асаридаги Чушкар бобо образи, каррикатуристларнинг ўртоқлик ҳазиллари). Санъат К. ни акс эттириши ва унга санъаткорнинг муносабатини ифодалаши билан кишиларга ҳозирги кунимиздан ўтмишнинг илдизини сугуриб ташлашга ва у билан ҳушчақчақ суратда хайрлашишга ёрдам беради.

КОММУНИЗМ — қ. *Социализм ва коммунизм.*

КОММУНИСТИК ИЖТИМОЙ ҲУЗ-ҲУЗИНИ БОШҚАРИШ (коммунистическое общественное самоуправление) — келажакдаги коммунистик жамиятнинг давлат ўринини эгаллайдиган бошқариш системаси. Бу — ташкилотлар ва муассасаларнинг носисий системаси бўлиб, бу системанинг характерли хусусияти шуки, унда

давлат раҳбарлигининг ихтисослаштирилган ва ҳақ тўланадиган аппарати ҳамда давлат йўли билан мажбур қилиш бўлмайди. Раҳбарлик ишига барча меҳнаткашлар жалб этилади. Иқтисодий, социал процессларни бошқариш вазифалари ташаббускор жамоат ташкилотларига топширилади ва бу ташкилотлар ишончга, жамоатчилик фикрининг кучига ва жамият аъзоларининг юксак онглилигига таяниб иш кўрадилар. Коммунистик жамиятда кишиларнинг муносабатлари ўз характерига кўра бир-бирига уйғунлашган бўлади, яъни умуман бутун жамият манфаатларини кўзлаб ва хусусан ҳар бир шахснинг манфаатларини кўзлаб тузилган бўлади. Албатта, ижтимоий тартибни аҳён-аҳёнда бузиш каби айрим ҳодисалар юз бериши мумкин, лекин уларни бартараф қилиш учун махсус мажбур қилиш аппарати керак бўлмайди; Ленин кўрсатганидек, бу ишни халқнинг ўзи бамисоли ҳозирги замон жамиятида бир группа маданий кишилар муштлашаётганларни ажратиб қўйгани ёки аёл кишига зўравонлик қилишга йўл қўймаганлиги сингари, жўнгина ва осонлик билан бажара беради. К. и. ў. б. нинг асоси — экономикани ва социал муносабатларни коммунистик асосда ўзгартишдан, янги кишини камолга етказишдан иборат. У социалистик демократияни ҳар томонлама ривожлантириш ва кенгайтириш натижасида амалга оширилади: меҳнаткашлар давлатни бошқаришда тобора кўпроқ қатнашадиган бўлади, жамоат ташкилотлари давлатга раҳбарлик қилиш ишига тобора кўпроқ жалб этилади.

КОММУНИСТИК МЕҲНАТ (коммунистический труд) — «кўнглили меҳнат, нормадан ташқари меҳнат, ҳақ олишни мўлжалламасдан, ҳақ олиш тўғрисида шарт қўймасдан қилинадиган меҳнат, одатга кўра умум фойдасини кўзлаб қилинадиган меҳнат ва умум фойдасини кўзлаб меҳнат қилиш зарурлигига онгли. (одатга айланган онгли) муносабат билан қилинадиган меҳнат, соғлом организмнинг эҳтиёжи сифатида қилинадиган меҳнатдир» (Ленин). Социализм шароитида меҳнат умуман жамият учун ҳам, айрим киши учун ҳам аввало тирикчилик воситаси бўлиб қола беради. Шунинг учун меҳнат ҳақ олишни (моддий ва маънавий рағбатлантиришни) мўлжаллаб қилинади. Тўғри, бундай шароитда ҳам меҳнат фаолияти жараёнида инсоннинг ижодий кучлари шаклланади ва юзага чиқиб намоён бўлади, лекин бу нарса ҳали ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади бўлган эмас. К. м. — бу шундай бир фаолиятки, бу фаолият инсоннинг ижодчилик қобилиятларини юзага чиқаришга бевосита қаратилгандир; барча инсоний кучлар, имкониятларнинг ривожланиши К. м. нинг аини мақсади сифатида майдонга чиқади, моддий ва маънавий неъматларни яратиш эса ана шу асосий мақсаднинг фақат воситаси бўлиб қолади. Меҳнат эндиликда қаҳри қаттиқ заруратнинг, ташқи мақсадга мувофиқликнинг буйруғи

билан қилинадиган иш эмас; меҳнат энди инсон ҳаётининг мазмуни бўлиб қолмоқда; ўз характериға кўра яхлит бўлиб қолғач, инсон фаолияти унинг бўлиниб, майдаланиб кетишиға, бир ёқлама ривожланишиға сабаб бўлмайди; бу фаолият унинг маънавий ва жисмоний қобилиятларининг эркинлик билан авж олишини тақозо қилади. К. м. инсоннинг юксак социал масъулиятини, ўз-ўзини интизомға солишини, яъни кишининг манфаатларидан, эҳтиёжларидан, майлларидан узвий равишда келиб чиқадиган уюшқоқликни назарда тутади. Маркс онгли фаолият деб атаган бундай меҳнат коммунистик жамият аъзосининг энг биринчи эҳтиёжи, энг олий қувонч ва лаззат манбаи бўлиб қолади. Меҳнатнинг тирикчилик воситасидан биринчи эҳтиёжға айланишининг объектив зарур шарти шундан иборатки, меҳнатнинг моддий-техника ва социал шароитлари ўзгарди, бунинг натижасида меҳнатнинг унумдорлиги гигант суратда ўсиб бормоқда ва ишлабчиқариш системасида инсоннинг мавқеи ўзгармоқда. Бу шароитлар жумласиға: ҳозирги замон техникаси эришган юксак даражадаги ютуқларни ишлабчиқаришнинг ҳамма тармоқлариға ҳар томонлама жорий қилиш, барча ишлабчиқариш процессларини илмий асосда ташкил этиш, *ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги* туб тафовутларни бартараф қилиш, куннинг ишчи ўз илмий-техника ва маданий билим донрасини кенгайтириш учун фойдаланадиган қисмини кўпайтириш, ҳар бир гражданнын юксак ижтимоий ва сиёсий активлягига эришиш киради. Шу билан бирға юқориди санаб кўрсатилган объектив шароитлар К. м. элементлари, белгилари таркиб тоғиб, ривожланадиган меҳнат натижасидагина вужудға келтирилиши мумкин. Ленин даъват этиб, меҳнаткашлар фаолиятидаги К. м. ниҳолларини синчиклаб ўрганиш ва парвариш қилиб ўстириш керак, деган эди. Коммунистик шанба-ликлар, зарбдорлик, стахановчилик ҳаракати, ишлабчиқариш новаторлари ҳаракати, К. м. учун бошланган ҳаракат — социализм ва коммунизм қурилиши жараёнида омmanın социал мусобақаси ва меҳнат ташаббускорлиги ривожланишидаги асосий босқичлар ана шулардан иборат. Бу босқичлар К. м. нинг ижтимоий бойлик ҳақида, меҳнат унумдорлигини ошириш ва хўжаликни оқилona юргизиш ҳақида ғамхўрлик қилиш, ўртоқларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам, юксак интизом ва уюшқоқлик, меҳнатға биринчи ижтимоий бурч деб, энг юксак гражданлик шон-шараф иши деб қараш ва шу каби белгиларини ўз ичига олади ва уларни изчиллик билан ривожлантиради. Социализм ва коммунистик қурилиш шароитида К. м. элементларини шакллантиришнинг муҳим воситаси — меҳнати ва унинг натижаларини моддий ва маънавий рағбатлантириш системасидан иборатдир (*Меҳнатға моддий ва маънавий рағбатлантиришлар*).

КОММУНИСТИК ТАРБИЯ (коммунистическое воспитание)— коммунистик жамиятнинг ҳар томонлама ва уйғун равишда ривожланган кишиларнинг маълум мақсадга қарата камол топтириш. Моддий-техника базасини ва коммунистик ижтимоий муносабатларни вужудга келтириш билан бир қаторда К. т.— коммунизм қурилишининг энг муҳим вазифаларидан биридир, чунки коммунистик формациянинг капиталистик формациядан тубдан фарқ қилишининг сабаби, фақат иқтисодий ҳаётнинг ва ижтимоий муносабатларнинг юксакроқ даражада ташкил этилишида эмас, балки шу билан бирга жамият аъзоларининг онглилигида ва маънавий бойлигида ҳамдир. Янги шахсни тарбиялашнинг объектив асоси ва мутлақ шарт — ижтимоий ҳаёт шароитларининг ўзгариши ва дунёни революцион тарзда ўзгартишда кишиларнинг актив иштирок этишидир. Кишиларнинг янги онги, уларнинг қарашлари, фикрлаш тавари ва хатти-ҳаракати теварак-атрофдаги муҳит таъсирида ўз-ўзидан шаклланишидан кўра кўпроқ уларнинг воқеликка актив суратда амалий таъсир кўрсатиши процессида шаклланиб боради. Шунга мувофиқ Ленин, меҳнаткашларга таълим ва тарбия беришнинг ҳар бир қадамини уларнинг амалда социализм ва коммунизм қурилишида иштироки билан боғлаб олиб бормоқ керак деб таълим берарди. Меҳнат инсонни вужудга келтирган, бинобарини, меҳнат кишиларнинг қўбнлиятларини, талантларини тарбиялаб ўстириш, камол топтиришнинг доимий асоси бўлиб қолади. Меҳнатда ижтимоий фаолиятни уюштириш формалари ҳам ишланиб яққоллашади, инсоннинг коллективга, жамиятга муносабати юзага келади, шахс сифатида ўзини, ҳаётда ўз ўрнини англаш содир бўлади. Шу сабабли социализм шароитида меҳнат К. т. нинг асосидир. Бироқ К. т. фақат объектив шароитлар ва меҳнаткашларнинг амалий фаолияти натижасидангина иборат эмасдир. Бундан ташқари, системали идеологик иш ҳам олиб бориш зарурки, бу ишда кишилар онгига таъсир қилишнинг ҳамма воситаларидан (таълим ва маориф системаси, адабиёт, санъат, матбуот, радио, телевидение ва ҳ. к.) фойдаланилади. Бу иш социалистик жамиятда Коммунистик партия раҳбарлиги остида олиб борилмоқда. К. т. нинг ғоявий асоси *марксизм-ленинизм* идеологиясидир. К. т. нинг конкрет йўналишларини социалистик ва коммунистик қурилишнинг ҳар бир муайян босқичидаги тарихий шароитлар белгилайди. Меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш, яъни меҳнатга энг биринчи ижтимоий бурч деб қараш, меҳнатда онгли нитизом ва уюшқоқлик кўрсатиш К. т. вазифалари орасида ҳамisha асосий вазифа бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. К. т. нинг муҳим томони — кишилар онгидаги ўтмиш сарқитларини бартараф қилишдан ва буржуа идеологиясининг таъсирини қарши курашдан иборат. Коммунизм қурилиши даврида маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва

жисмоний мукаммалликни ўзда мослаштириб мужассамлаштирган кишини ҳар томонлама ва уйғун равишда ривожлантиришдан иборат тарбиялаш вазифаси бутун кўлами билан кундаланг бўлиб турмоқда. Шу муносабат билан тарбиявий ишнинг қуйидаги конкрет йўналишлари белгилаб берилмоқда: 1) фан, техника, маданият соҳасида инсоният эришган барча ютуқларни ўзлаштириб олиш асосида илмий марксча-ленинча *дунёқарашни* шакллантириш, 2) жамиятнинг ҳар бир аъзоси томонидан коммунистик ахлоқ принципларини ўзлаштириб олиш ва бу принципларни хатти-ҳаракатнинг одат ҳукмидаги нормаларига айлантириш, 3) бадний дидни ўстириш, 4) жисмоний жиҳатдан ривожлантириш.

КОНВЕНЦИОНАЛИЗМ (лат. conventio — келишув, битим) — субъектив-идеалистик фалсафий концепция бўлиб, бу концепция илмий тушунчалар ва назарияларнинг мазмунини объектив олам хоссаларининг инъикоси деб эмас, балки ақлнинг ўзбошимча фаолиятининг (олимпозит ўртасида тузилган битимнинг) махсули деб қарайди. К. *неопозитивизмда*, *прагматизмда* худди ана шундай формада юз беради. Унинг бош манбаи француз математиги А. Пуанкаре қарашларига бориб тақалади. Фалсафий концепция сифатида К. илмий тадқиқотда қўлланиладиган методологик принципни, яъни воқеликнинг назарий жиҳатдан акс эттириш воситаларини танлашнинг нисбий эркинлигида ифодаланадиган, назарияларнинг босилангич қондаларига, уларнинг асосли тушунчаларига турлича таъриф бериш мумкинлигига, назарий системаларни предметли материал асосида турлича изоҳлаш мумкинлигига йўл қўядиган методологик принципни абсолютлаштириб қўяди. Дарҳақиқат, табиий фанлардаги ҳодисаларнинг айни бир ҳилдаги группаларини тасвирлаб кўрсатиш учун турлича ва лекин математик жиҳатдан эквивалент бўлган назариялардан фойдаланиш мумкин (мас., назарий физикада матрицалар ва тўлқинли механика); бу назариялар турли принциплар асосида ва турли тушунчалардан тузилиши мумкин. Математик тушунчаларнинг айни бир назариясини, системасини шарҳлаганда (яъни уларни предметли, эмпирик материалга татбиқ этганда) турли моделлардан фойдаланилади (мас., Евклид планиметрияси ниҳоясиз яссилликда ва доирада шарҳланади). Шу муносабат билан конкрет объектларни назарий жиҳатдан тасвирлашнинг бирон-бир усулини танлаш — кўп ҳолларда олимлар ўртасидаги келишувнинг натижасидан иборат бўлади. Бироқ бу ҳол оламнинг назарий манзарасини тузганда мутлақ равишда ўзбошимчалик билан иш қўриш маъносини билдирмайди ва илмий назарияларни ҳеч қандай объектив мазмуни бўлмаган ўзбошимча мантиқий қурилмаларга айлантирмайди.

КОНКРЕТ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР (конкретные социологические исследования) — турли ижтимоий ҳодисаларни ўр-

ганиш, социологиянинг ажралмас қисми. Бу — конкрет социал тадқиқотларнинг, яъни экономика, ҳуқуқшунослик, этнография, педагогика ва шу каби турли социал фанлар ўтказадиган конкрет социал тадқиқотларнинг формаларидан биридир. К. с. т. нинг хусусияти шундан иборатки, улар ижтимоий ҳаётнинг қандайдир бирон соҳаси билан чекланиб қолмасдан, балки социал фактларни умуман социал системада уларнинг тутган ўринлари нуқтан назардан олиб қарайди. К. с. т.—теварак-атрофдаги воқеликни, унинг ривожланиш тенденцияларини билиш воситасидир, янги информация манбаидир, ижтимоий фаннинг ҳаёт билан боғлианиш формасидир. Уларнинг мақсади — социал ҳаётнинг жуда хилма-хил соҳаларида: ишлаб чиқаришда, турмушда, кишиларнинг онгида юз берадиган процессларни илмий анализ қилишдан, уларни самаралироқ тарзда бошқариш йўлларини қидириб топишдан иборат. Бу тадқиқотлар социал планлаштиришни ва прогнозлаштиришни яхшилаш учун зарурдир. Бизнинг жамиятимизда К. с. т. нинг энг асосий йўналиши — коммунистик жамият қурилиши билан боғлиқ бўлган процессларни ўрганишдан иборат. К. с. т. мустақкам методологик асосга муҳтождир, бинобарин, умум социологик назария ва ўрта даражадаги хусусийроқ назариялар сифатида *тарихий материализм* худди шундай асос бўлиб майдонга чиқади. Сабабки, фактик материал топиш процессини унинг дастлабки анализи ва синтезидан ажратиб бўлмайди, чунки социал факт яқка тарзда мавжуд бўлмасдан, балки бирор системага кирган бўлади ва фақат ана шу системада уни илмий равишда аниқлаш ва баҳолаш мумкин. К. с. т. даги биринчи босқич — тадқиқот программасини ишлаб чиқишдан, асосий тушунчаларни аниқлаб олишдан, гипотезаларни илгари суришдан, шунингдек тадқиқот объектини белгилашдан, методлар ва процедураларни таилашдан иборат. К. с. т. да дастлабки информация тўплашининг асосий методлари қуйидагилардан иборат: кузатиш (тўғридан-тўғри кузатиш, назорат қилинувчи ва назорат қилинмовчи кузатиш, дохил этилган кузатиш ва ҳ. к.); ҳужжатларни (расмий, шахсий ва ш. к. ҳужжатларни) ўрганиш; сўраб билиш (оғзаси, ёзма, интервью). Информация олиш методи сифатида социал *экспериментдан* ҳам фойдаланилади. Информация тўплаш системаси юзасидан олиб бориладиган тадқиқот ёппасига (бунда объектнинг танланган мажмуининг ҳамма бирликлари қамраб олинади), сайланма, репрезентат тарзда (бунда сайлаб олиш қоидаларига риоя қилинади), монографик тарзда (бунда бир объект (коллектив) турли нуқтан назардан тадқиқ қилинади) бўлиши мумкин. Информация тўплангандан кейин уни дастлабки ва сўнгра тўлиқ ишлаш бошланади. Ҳозирги замон социологиясида математик ва статистик методлар кенг қўлланилмоқда. Айрим социал ҳодисаларни, ижтимоий ҳаётнинг айрим томонларини социологик

тадқиқ қилиш капиталистик мамлакатларда ҳам ўтказилади. Буржуа эмпирик социологияси бундай тадқиқотларнинг методларини ва техникасини ишлаб чиққан, Бироқ тор амалиётчилик, чуқур социал-назарий методологик асоснинг йўқлиги бу хилдаги тадқиқотларнинг принципиал чекланганлигини кўрсатади.

ЛОГИКА — мантиқ (грек. *lógos* — сўз, тушунча, муҳокама) — тафаккур қонунлари ва формаларини, билимни ривожлантириш ва илмий билиш системаларини тузиш усулларини тадқиқ қилувчи фан. Фан сифатида Л. нинг асосий проблемалари биринчи марта антик философияда (хусусан Демокрит, Платон, Аристотель, стоиклар томонидан) ифодалаб берилган. Ушандан бери унинг тараққиётидаги асосий йўналишлар ҳам аниқланди: бир томондан, Л. билим олиш йўллари ҳақидаги, тафаккур формалари билан ана шу формаларда акс этадиган объектив мазмуннинг алоқаси қонунлари ҳақидаги мазмунли таълимотдир; иккинчи томондан, Л. фақат билиш формаларини тадқиқ қилишдир. Биринчи йўналиш *диалектик логикани* яратишда ўзининг кенг ифодасини топди. Иккинчи йўналиш *формал логикани*, шу жумладан унинг тараққиётида ҳозирги замон босқичи бўлган *математик логикани* тузишга олиб келди. Ҳозирги вақтда мантиқий назарияларнинг асосий мавзуи — илмий билиш процессининг мантиқий қонуниятларидан иборат; тадқиқотнинг ана шу жиҳатдан ривожланиб бориши *фан логикасининг ва фан методологиясининг* шаклланишига олиб келди.

ЛОГИК СЕМАНТИКА (мантиқий семантика) — *металогиканинг* бир бўлими бўлиб, бу бўлим формал мантиқий системаларнинг мазмунини очиб бериш, уларни шарҳлаш усулларини ўрганади. Агар *логик синтаксис* мантиқий системаларнинг формал томонини (уларни тузиш, ўзгартиш қондаларини), улар ифодалайдиган мазмунни ҳисобга олмасдан тадқиқ этса, бас, мантиқий системалар элементларининг маъноларини аниқлаш Л. с. нинг диққат марказида туради. Лингвистик семантикадан фарқли ўлароқ, Л. с. табиий тиллар билан эмас, балки сунъий тил системалари билан (математик, логик ва бошқа формаллаштирилган тиллар билан) иш қўради. Л. с. нинг вазифаси — мантиқий системаларнинг мазмунли шарҳларини аниқлаш ва анализ қилиш учун зарур бўлган тушунчаларнинг бутун мажмуини (чинлик, маъно, мазмун, ном ва ш. к.) қараб чиқишдан иборат (бу иш абстракт символларни мазмунли билим тилида шарҳлаш, улар белгилаб берадиган объектларни қидириб топиш ва ҳ. к. учун керак). Л. с. ни ишлаб чиқиш асри-

мизнинг 30-йилларидан бошланди, чунки бу вақтда соф синтаксис йўл билан қараб чиқиш ёрдамида формал системаларнинг кўпгина муҳим хоссаларини аниқлаб бўлмаслиги исбот қилинган эди. Чунинчи, айрим формаллаштирилган тил учун шу тил доирасида ҳақиқат тушунчасини ифодалаб бериш мумкин эмас. Бу ишни фақат бошқа бойроқ тилда қилиш мумкин. Л. с. нинг асосий бўлиmlари — маъно назарияси ва мазмун назариясидан иборат (*Маъно ва мазмун*). Л. с. муҳим амалий аҳамиятга эгадир (у лингвистикада, *информацияни анализ қилишда қўлланилади ва ҳ. к.*).

ЛОГИК СИНТАКСИС (мантикий синтаксис) — *металогиканинг* бир бўлими бўлиб, бу бўлим формал мантикий системаларнинг формал хусусиятлари ва структураларини улар ифодалаши мумкин бўлган мазмунга nisбатсиз равишда ўрғанади. Торроқ маънода Л. с. деганда формаллаштирилган мантикий тилларнинг ифодаларини тузиш ва ўзгартиш қондаларининг мажмуи назарда тутилади. Бунда формаллаштирилган мантикий тиллар тилнинг бошланғич белгилари алифбесини, формулалар тузиш қондаларини (тўғри тузилган ифодаларини), хулоса чиқариш қондаларини ва ҳ. к. ўз ичига олади. Л. с. нинг ўзига хос проблемалари мана булардан иборат: мантикий системаларнинг зидма-зид эмаслигини, яъни мазкур системалар доирасида айни бир вақтда бирон гапни (фикрни) айтиш ва уни инкор қилиш мумкин эмаслигини исботлаш, мантикий системаларнинг тўлиқлигини исботлаш ва ҳ. к. Мантикий формаллаштирилган тилларнинг синтаксис анализи 19-асрдаёқ ўтказилган эди (Фреге), аммо фақат 20-асрнинг 20—30-йилларидагина Л. с. ни системали ишлаб чиқиш бошланди.

ЛОГОС (грек. *lógos* — сўз, тушунча, ақл, ақлий асос, қонун) — асосан антик ва ўрта аср философиясида ишлатилган тушунча бўлиб, бу тушунча борлиқнинг умумий қонунини, шунингдек фикр, ақл, ички ахлоқ-одоб, қарорни билдирарди. Гераклит назарича, Л. умумий (олабий) қонуният, оламнинг «ақлий» негизидир. У «абдий космик қонун»дан иборат бўлиб, ҳар бир киши фикрда ва ҳаракатда ана шу қонунга итоат этмоғи лозим. Аристотель бу терминга бир мунча бошқачароқ маъно берган. Унинг фикрича, ички Л. (ҳали айтилмаган фикр) ва ташқи Л. (айтилган фикр тарзидаги сўз) мавжуд. Стоиклар ҳам ички Л. ни ташқи Л. дан фарқ қилиб қарардилар, аммо улар Л. га бир мунча бошқачароқ мазмун берардилар; уларнинг фикрича, Л. ҳамма буюмда ҳозир бўлиб, уларнинг ривожига кўмаклашувчи нарсадир. «Л.» тушунчаси *христианликда* ҳам ишлатилади. Черков пешволарининг таълимотига кўра, Л. ўғил-худо (Исо)дир, худо билан у яратган олам ўртасидаги воситачидир, «худонинг нидоси ва худонинг ҳикматидир». *Схоластика* «Л.» тушунчасига ҳеч қандай янгилик киритмади, у черков пешво-

ларининг ёки Аристотелнинг бу ҳақдаги фикрларини бир мунча ўзгартиб такрорлаб юрди. Янги замон философиясида «Л.» терминини Гегель ишлатди. У Л. ни объектив гушунча билан бирдай қилиб кўрсатди ва уни «мавжудот ақли» ёки оламий ақл, деб ҳисоблади.

МАДАНИЯТ — культура (лат. *cultura* — экиб ўстириш, ишлов бериш) — инсон ва жамиятнинг ўзгартирувчилик фаолиятининг барча турлари ҳамда шу фаолият натижаларининг мажмуи. Маданиятни моддий ва маънавий маданиятга ажратиб қарайдилар. Моддий маданиятга моддий неъматларнинг бутун мажмуи, уларни ишлаб чиқариш воситалари киради. Маънавий маданият барча билимларнинг мажмуини, тафаккурнинг барча формалари ва дунёқарашнинг бутун соҳасини: *философия, фан, этика, ҳуқуқ* ва шу кабиларни, шунингдек фаолиятнинг эстетик (тасвирий) соҳасини (мас., *санъатни*) ўз ичига олади. Маданиятнинг бу элементлари ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг моддий ишлабчиқариш фаолияти унинг ҳаётнинг бошқа соҳаларида кўрсатадиган фаолиятининг асосидан келиб чиқади. Иккинчи томондан, унинг тафаккур фаолиятининг натижалари моддийлашади, нарсаларга, техника воситаларига, санъат асарларига айланади. Мас., бизнинг электротехникадаги билимларимиз маънавий М. га тааллуқли бўлиб, шу билимлар асосида ясалган электродвигатель ёки электропоезд эса моддий М. га тааллуқлидир. М. нинг илдиэлари тарихнинг энг теран жойларига бориб тақалади ва улар инсоннинг келиб чиқиши билан боғлиқдир. М. нинг ривожланиши инсоннинг табнат кучларини қанчалик эгаллаб олганлиги даражасини, инсоннинг ўзи қанчалик ўсганлиги даражасини, унинг билимлари нечоғлик кенгайганлигини, қобилияти нақадар такомиллашганлигини кўрсатади ва ҳ. к. Инсон табиий муҳитни ўзгартириб, уни ўз эҳтиёжлари ва талабларига мослаштириб, маданий муҳит вужудга келтиради ва бу муҳитга қуйидагилар киради: техника, турар жой, шаҳар ва қишлоқ, алоқа воситалари (йўллар, транспорт), муносабат воситалари (тил, ёзув, радио, телевидение) ва ш. к. Ҳозирги замонда кишилар, аслда, маданий муҳитда яшайдилар, уларнинг ўзлари яратган нарсалар уларни қўрашаб туради. М. нинг ривожини замирида моддий *ишлабчиқаришнинг* ривожини асос бўлиб ётади. Ишлабчиқариш усулларининг алмашинуви М. да ҳам сифат ўзгаришларини билдиради. Ҳар бир *ижтимоий-иқтисодий формация* ўз даражаси билан ҳамда моддий ва маънавий М. билан характерланади. Шу билан бирга М. тараққиётининг бир даражасидан иккинчи даражасига ўтиш ўтмишида эри-

шилган маданий ютуқларнинг барча қимматли томонларидан фойдаланишни ўз ичига оладики, бусиз жамиятнинг янада ривожланиши мумкин эмасдир. Синфий-антагонистик жамиятларда М. нинг ривожланиши зиддиятли характерга эгадир. Пировард натижада маданий бойликларни яратишда ҳал қилувчи роль ўйнайдиган меҳнаткашлар оммаси ўзининг ўзгартирувчилик фаолиятининг меваларидан фойдалана олмайди. Ҳуқмрон эксплуататор синфлар бойиш учун, оммага зўравонлик қилиш учун М. нинг ютуқларидан ўз эгоистик манфаатлари йўлида фойдаланишга уринадилар. Маънавий М. ўз мазмунига кўра, ўзининг энг муҳим элементлари жиҳатидан синфий бўлиб қолади. Жамиятда ҳуқмрон синфларнинг манфаатларини акс эттирадиган идеялар, қарашлар, ахлоқий қондалар ва ш. к. ҳуқм суради. Социализм даврида М. сифат жиҳатдан бошқача характерга эга бўлади. Социалистик жамият моддий ишлабчиқаришни ташкил этиш формаларини тубдан ўзгартиради ва шу билан инсоннинг ўзгартирувчилик фаолияти учун, маданий тараққиёт учун (*Маданий революция*) янги асослар яратиб беради. Социалистик давлатнинг фаолияти барча меҳнаткашларнинг моддий фаровонлигини кўтариш учун асос бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ишлабчиқаришни ривожлантиришга қаратилган; бу давлат бутун халқнинг маънавий даражасини ўстириш ҳақида, унга *тарбия* ва *таълим* бериш ҳақида доим ғамхўрлик қилмоқда. Социалистик жамиятда маданий бойликлар кенг халқ оммасининг мулки бўлиб қолмоқда. Бу бойликлар оммадан «беғоналашиб» қолмаётир. Маданий тараққиёт меваларидан юқори табақадаги «мумтоз кишилар» эмас, балки жамиятнинг барча аъзолари баҳраманд бўлмоқда. Социализм шаронтида миллатлар сақланиб қолиши сабабли, бунда маънавий М., худди илгаригидек, миллий формада ривожланмоқда (тил, миллий традициялар, одатлар ва ҳ. к.). Шу билан бирга социализм миллий маданиятларнинг бир-бирларини бойитиши, бир-бирларига ўтиб туриши учун, миллатлар ўртасида маънавий бойликларни ўзаро алмаштириб туриш учун асос яратиб бермоқда. Келажакдаги коммунистик жамиятда М. мазмун жиҳатдан ҳам, форма жиҳатдан ҳам ягона умуминсон характерига эга бўлади.

МАДАНИЙ РЕВОЛЮЦИЯ (культурная революция) — социалистик революциядан кейин халқнинг маданий тараққиётида туб ўзгариш, жамиятни социалистик ва коммунистик асосда қайта қуришнинг энг муҳим таркибий қисми. Капитализм даврида билим олиш, маданият эришган ютуқларга эга бўлиш асосан ҳуқмрон синф вакилларининг имтиёзи бўлиб қолади, шу туфайли улар сиёсат билан, бошқарувчилик фаолияти билан, фан ва санъат билан шуғулланиш имкониятига эга бўладилар. Социалистик революция бу имтиёزلарни йўқ қилади. М. р. барча граждандарнинг давлатни, хўжаликни бошқаришда, янги маданият барпо этишда иштирок қи-

лишлари учун зарур шарт-шароит яратиб беради. Бу революция давомида тобора кенгроқ меҳнаткашлар оммаси билим олишга муяссар бўладилар, ўтмишдаги маданият эришган энг яхши ютуқлардан баҳраманд бўладилар. Социалистик жамият қуриш учун хўжалик, фан, маданиятнинг энг хилма-хил тармоқларида мутахассислар керак бўлади; шунинг учун ишчи ва деҳқонлар орасидан янги интеллигенция яратиш ва эски интеллигенцияни қайта тарбиялаш М. р. нинг энг муҳим вазифасидир. М. р. эски идеология таъсирини бартараф этишни ва социалистик идеологияни барқарор қилишни, янги социалистик маданият, янги турмуш қуришни ҳам ўз ичига олади. М. р. ни авж олдириш учун фақат кадрлар эмас, балки биринчи галда моддий асос, экономика тараққиётининг муайян даражаси бўлиши зарур. Ўз навбатида маориф ва маданият соҳасида эришилган муваффақиятлар ҳам экономикани ривожлантиришга, меҳнаткашларнинг ижтимоий активлигини оширишга кўмаклашди. М. р. натижасида Совет Иттифоқи жаҳон фани ва техникасининг олдинги марраларига чиқиб олди. Ҳозир бизнинг мамлакатимиз М. р. нинг тугалловчи босқичига кирди. Бу босқичнинг мақсади — коммунизмнинг галабаси учун барча зарур маънавий шарт-шароитларни вужудга келтиришдан иборат (меҳнаткашларга коммунистик тарбия бериш, кишилар онгидаги ва феъл-атворидаги эскилик сарқитларини бағамом йўқ қилиш, ҳар бир кишининг қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш).

МАИШИЙ ТУРМУШ (быт) — ишлаб чиқаришдан ташқаридаги ҳаёт соҳаси бўлиб, моддий шароитлар, одамларнинг муносабатлари ва уларнинг ҳаётий фаолияти формалари билан характерланади. жамиятни яхлит ҳолида ўрганганда М. т. соҳаси меҳнат соҳасига нисбатан, ижтимоий ишлаб чиқариш ва бошқариш соҳасига нисбатан иккиламчи соҳа бўлиб майдонга чиқади. Моддий ишлаб чиқариш бўлмаганида турар жой, истеъмол буюмлари, қулайликлар ва шу кабилар ҳам бўлмас эди. М. т. даги ижтимоий муносабатлар ишлаб чиқариш процессидаги муносабатларга (синфий жамиятда — синфлар ўртасидаги муносабатларга) боғлиқ ҳолда вужудга келади; М. т. да кишиларнинг ҳаётий фаолият формалари ҳам кўп жиҳатдан ишлаб чиқариш шароитлари билан белгиланади (мас., дем олиш ва қўнғил очишнинг оммавий формалари, турмуш шароитларининг, дам олишнинг ва ўзини маданий жиҳатдан камол топтиришнинг маълум даражада «стандартлашуви» йирик машина индустрияси мавжуд бўлган тақдирдагина мумкин бўлади). Шу билан бирга М. т. соҳаси ҳатто бир бутун жамият доирасида ҳам нисбатан мустақилликка эга бўлади. М. т. шахснинг камол топшида муҳим роль ўйнайди. Чунончи, ижтимоий меҳнатга қадам қўйганга қадар одам тўла ва бутунлай М. т. соҳасида (асосан онлада) ривож топади. М. т. да у айни давр учун характерли бўлган,

айни социал табақа кишиларига муяссар бўладиган маданий бойликларнинг асосий қисмини ўзлаштириб олади. М. т. нинг ривожланиши моддий ишлаб чиқаришнинг тараққиёт даражаси билан ҳам, ижтимоий муносабатларнинг мавжуд системаси билан ҳам белгиланади. Агар капиталистик жамиятда М. т. соҳаси меҳнат соҳасига қарши бўлиб, индивид учун маскан бўлиб хизмат этса, социализм даврида меҳнат билан М. т. нинг қарама-қаршилиги аста-секин барҳам топиб боради, бу эса *коллективизмнинг* ривожланишига, индивидуалистик психология ва ахлоқнинг бартараф этилишига кўмаклашади. Шу билан бирга М. т. соҳасида *индивидуализмнинг* бартараф этилиши асло шахснинг қандайдир кўздан ғойиб бўлиб кетишини, унинг коллективга сингиб кетишини билдирмайди, аксинча, у индивидуал қобилиятлар ва майлларнинг тўлароқ очилиши билан, коллективист, ташаббускор, яратувчи бўлган ҳар бир кишининг эркин ривожланиши билан боғлиқдир.

МАЗМУН ВА ФОРМА (содержание и форма) — предметнинг диалектик тарзда ўзаро бир-бири билан боғланган тавсифлари. Мазмун — бу нарсанинг ўзаришини тақозо қилувчи моддий негиздир, бу — предметнинг турли томонлари ва хоссаларининг ўзаро таъсирининг, шу предмет бажарадиган функцияларнинг мажмундан иборат. Бироқ предметлар ва ҳодисалар уларин ташкил этувчи элементларнинг тартибсиз равишда устма-уст қаланиб ётишидан, уларда юз берувчи процессларнинг аралаш-қуралаш бўлиб тўпланиб ётишидан иборат эмасдир. Ҳар қандай предметнинг, ҳодисанинг мазмуни муайян тарзда уюшгандир, бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай предмет ҳамиша нисбатан барқарордир, муайян структурага эгадир. Предметнинг ана шу нисбатан барқарорлигини, унинг ташқи тарзда ҳам кўринадиган ички тузилишини (структурасини) худди форма характерлайди. Чунончи, ҳайвон шунчаки моддий жисм эмас, балки нисбатан барқарор морфологик тузилишга, органлар структурасига эга бўлган жисмдир. М. билан ф. бир-бирисиз яшай олмайди, «Яланғоч», бирор тарзда шаклланмаган мазмун ҳам, «соф», мазмунсиз форма ҳам бўлмайди. Бироқ кўп философлар М. билан ф. воқеликдаги ҳодисаларнинг турли томонларини тавсифлашига, уларнинг ривожиди турлича роль ўйнашларига асосланиб, мазмунни формадан ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўяр эдилар. Чунончи, қадимги грек мутафаккири Аристотель, форма деганда актив бош ибтидони тушунарди ва форма материядан олдин, «соф» шаклда мавжуд бўлишга қобилдир, деб ҳисобларди; унинг назарича, форма материя билан қўшилгач, уни уюштиради, пассив «материал»дан шаклланган нарсага айлантиради. Немис философи идеалист Кантнинг фикрича, инсоннинг билувчилик фаолиятининг формалари «соф» формалардир, улар энг аввал бошдан бошлаб, билиш процесси ҳали содир

бўлмасдан олдин, онга хосдир. Ҳозирги замон буржуа философиясининг: *прагматизм*, *неотомизм* (*Томизм* ва *неотомизм*) ва бошқаларнинг кўп вакиллари учун ҳам М. билан ф. ни метафизикларча қарама-қарши қўйиш характерлидир. Ҳақиқатда эса М. билан ф. узвий равишда ўзаро боғлиқ бўлиб, чамбарчас бирлиكنи ташкил этади. М. билан ф. нинг бу ўзаро муносабатида мазмун етакчи роль ўйнайди. Ҳар қандай предметнинг ривожни мазмундан бошланади. Мазмун форманинг ўзгартирилиши, бу ўзгартишларнинг суръатларини, йўналишини ва қ. к. шарт-шароитини белгилайди. Аммо форма мазмунга passiv равишда эргашмайди, у нисбатан мустақилликка эга бўлиб, мазмунга таъсир кўрсатиб туради. Форма предметнинг ривожланишига кўмаклашуви ёки, аксинча, тўсқинлик қилиши мумкин. М. билан ф. нинг ўзаро таъсири бир қанча босқичлардан ўтади. Предмет ривожлана бошлаганида улар бир-бирига мувофиқ келади, чунки мазмун жуда ҳаракатчанлиги, ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради, форма эса, аксинча, барқарорлик хусусиятига эгадир, бинибарин, муайян босқичда форма мазмунни бўғиб қўя ва унинг ривожланишига халақит бера бошлайди. Форма билан мазмуннинг бу мувофиқлиги тобора кескинлашиб кетади ва бориб-бориб эски формани ташлаб уни янги форма билан алмаштиришга олиб келади. М. ва ф. нинг бу диалектикаси ҳақида Ленин бундай деб ёзган эди: «мазмуннинг форма билан кураши ва аксинча. Форманинг ташланиши, мазмуннинг ўзгартирилиши». М. билан ф. нинг зиддияти, диалектик ўзаро муносабати — предмет ва ҳодисалар ривожининг, уларнинг бошқа предмет ва ҳодисаларга айланишининг икки манбаларидан биридир. Чунончи, *ишлабчиқарувчи кучлар* (мазмун) билан *ишлабчиқариш муносабатлари* (форма) ишлабчиқаришни ривожлантиришнинг, ишлаб чиқаришнинг бир усулидан иккинчи усулига ўтишнинг шарт-шароитини белгилайди ва пировард қисобда бутун ижтимоий тараққиёт асосини ташкил этади.

МАҚОН ВА ЗАМОН (пространство и время) — материя мавжудлигининг асосий формалари, унинг ажралмас хоссалари. Мақоний муносабатлар, бир томондан, айна бир вақтда мавжуд воқеаларнинг тартибини ва, иккинчи томондан, моддий объектларнинг кўламни ифодалайди. Замоний муносабатлар бир-бирини алмаштирувчи воқеаларнинг тартибидан ҳамда уларнинг узунлигидан нборатдир. Материалистик философия М. ва з. нинг объектив, умумий ва универсал характерини ҳамиша эътироф қилиб келди. Бунинг маъноси — улар онгдан ташқарида, унга боғли бўлмаган ҳолда мавжуддир, улар воқеликдаги ҳамма предметлар ва ҳодисаларга хосдир, демакдир, бошқача қилиб айтганда, оламда қандай процесс содир бўлмасин, улар ҳамиша М. ва з. да юз беради, демакдир. *Материализмдан* фарқли ўлароқ, *идеализм* мақоний-замоний муносабатларни ё индвидуал онга (Беркли. Мах), ё абсолют идеяга,

оламдан устун турувчи онгга (Гегель, Бергсон) боғли қилиб қўяди, ёки уларни ҳиссий мушоҳаданинг априор (тажрибадан бурунги) формалари деб эълон қилади (Кант). *Диалектик материализм* М. ва з. нинг объектив характери эътироф қилибгина қолмасдан, балки, ўзидан олдин ўтган материалистик философиядан фарқли ўлароқ, М. билан з. нинг. материя билан ҳаракатнинг чамбарчас боғли эканлигини таъкидлаб кўрсатади. «Оламда ҳаракат қилувчи материядан бошқа ҳеч нима йўқ, бинобарин, ҳаракат қилувчи материя мақон ва замонда ҳаракат қилишдан бошқача ҳаракат қилолмайди» (Ленин). Шу билан бирга диалектик материализм М. ва з. ҳақидаги ҳозирги замон фани ривожлантирган тасаввурларга таянади. 20- асрнинг бошларига қадар фанда М. ва з. га шундай бир нуқтаи назардан қараш етакчи мавқени эгаллаб келган эдики, бу нуқтаи назарни изчилроқ тарзда Ньютон ифодалаб берган эди. Бу нуқтаи назарга кўра, М. ва з. ҳеч нимага боғли бўлмаган қандайдир моҳиятлардан иборат бўлиб, шу моҳиятларда материя жойлашади ва ҳаракат қилади. Бу — предметларнинг ва ҳодисаларнинг ҳажмларини, уларнинг узунлигини ва ўзаро ҳаракат қилиш имкониятини юзага келтирадиган «масканлардир». Шу билан бирга М. ва з. абсолют деб, яъни бутун коинот учун ягона ва универсал ўлчовлар деб қараларди. Бундан эса, улар ҳамма жойда аини бир хилдаги хусусиятларга эгадир, предметлар ёки воқеалар ўртасида бирон-бир муайян санаш системасида аниқланган маконий-замоний муносабатлар ҳамма жойда ва ҳаммиша айнан бир хилдир, деган маъно келиб чиқарди. М. ва з. ни бундай талқин қилиш уларнинг бир-биридан ҳам, ҳаракат қилувчи материядан ҳам тамоман мустақиллигини эълон қиларди. Бунинг устига устак, бундай талқин материяни М. ва з. га нисбатан тобе авҳолга солиб қўярди. Чунончи, бу концепцияга кўра, ҳеч бир моддий объект М. ва з. дан ташқарида мавжуд бўлолмайди, ваҳоланки М. ва з. бирон-бир моддий системаларсиз бўла равишда мавжуд бўла олади ва ҳатто уларнинг хоссалари бу системаларнинг борлигига ёки йўқлигига боғли ҳам эмасдир. М. ва з. ҳақида ҳозирги замон илмий тасаввурлари Эйнштейннинг нисбат назариясида ифодаланган. Бу назарияга асос бўлган М. ва з. концепцияси Лейбниц ва Гюйгенсдан бошланиб келади. Нозвклид геометрияларини яратган олимлар (Лобачевский, Риман) бу назарияни ишлаб такомиллаштиришга катта ҳисса қўшдилар. Бу тасаввурларга кўра, М. ва з. қандайдир мустақил моҳиятлар эмасдир, балки материянинг умумий ва ажралмас хоссаларидан иборатдир. Маконий ва замоний муносабатлар физик ҳодисалар, воқеалар ўртасида моддий ўзаро таъсирлардан физик ҳосилалар деб қаралади. Шу билан бирга М. ва з. бир макон-замоннинг томонлари бўлган ҳолда ўзаро чамбарчас боғлиқдирлар. М. билан з. нинг ўз-

аро алоқадорлигини, уларнинг материяга ва ҳаракатга боғлиқ эканлигини экспериментал маълумотлар тасдиқламоқда, бу маълумотлар замоннинг оқиши ва жисмларнинг қўламлиги улар ҳаракатининг тезлигига ва моддалар массасининг тўпланишидан вужудга келувчи тортилиш майдонларининг интенсивлигига боғлиқ эканлигидан далолат беради. Шундай қилиб, абсолют, яъни ҳамisha бир хилда турадиган, бутун коинот учун ягона ва универсал бўлган маконий-замоний муносабатлар йўқдир, улар моддий системаларнинг ўзаро жойлашувига ва ҳаракатига боғлиқдир. Ҳозирги замон тасаввурларига кўра, макон эа ўлчовли бўлиб, замон эса фақат бир ўлчовга эгадир. Улар биргаликда ягона тўрт ўлчовли континуумни ташкил этадилар. Замоннинг оқишини орқага қайтариб бўлмайди. Бунинг маъноси — ҳар қандай моддий процесс фақат бир томонга қараб — ўтмишдан келажакка қараб ривожланади, демакдир.

МАНФААТЛАР — интересы — (лат. interest — аҳамиятли, муҳим) — ҳам айрим шахслар, ҳам турли социал умумий бирлашмаларнинг (синфлар, миллатлар, халқлар, оилавий-маиший коллективларнинг) ва уюшмаларнинг (сиёсий партиялар, қасаба союзлар, маданий ташкилотлар, корхона ва муассасаларнинг коллективлари ва ш. к.) аъзолари бўлган кишиларнинг эҳтиёжлари ҳамда умуман маъмур социал бирлашмалар ва уюшмаларнинг эҳтиёжлари. М. — ни умуман жамият М. — ига, синфий, миллий, партиявий, давлат М. — ига, корхоналар М. — ига, шахсий М. — га ва ш. к. ажратиб қарайдилар. М. нинг мазмунини пировард натижада кишилар ҳаётининг моддий шароитлари, уларнинг тарихан муайян *ишлабчиқариш муносабатларида* тўтган ўрни ва роли белгилайди. Шу сабабли М. ўз характери жиҳатидан объектив бўлиб, уларнинг мазмуни кишиларнинг иродасига ва онгига боғлиқ эмасдир. М. англашилиб борган сари, улар идеал кўзгатувчи кучлар, кишилар фаолиятининг мотивлари аҳамиятига эга бўладилар ва бу фаолиятга бир мақсадни кўлаб йўналиш характерини берадилар. Бунда М. уларни илгари сурувчи кишиларнинг миясидаги инъикосининг тўғрилиги нуқтаи назаридан реал М. — га ва ҳаёлий М. — га ажратилади. Кишилар фаолиятининг асосий мазмуни ҳам худди турли социал бирлашмаларнинг, ташкилотларнинг, шахсларнинг муайян М. — ни рўёбга чиқариш учун курашидан иборатдир. М. ижтимоий ҳаётнинг қайси соҳасига йўналтирилганлигига қараб, иқтисодий (моддий), сиёсий, маънавий М. деб бир-бирдан фарқ қилинади. Хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодий муносабатлар кишиларни бўлиб юборади, уларнинг М. — ини қарама-қарши қилиб қўяди, қарама-қарши синфлар (мас., пролетариат ва буржуазия) М. — и ўртасида антагонизм туғдиради. Бунда жамиятнинг янада ривожланишидан, унинг юқорироқ даражага ўтишидан мафаатдор бўлган синфларнинг М. — и прогрессиз характерга эга бўлиб, жамиятнинг илгарилаб ҳаракат қилишига тўс-

қинлик қилувчи синфлар М. и эса реакция характерга эгадир. Социализм ғалаба қилиб, ишлабчиқариш воситаларининг умумий мулклиги барқарор бўлгач, бутун жамиятнинг туб иқтисодий ва шу асосда сиёсий ва маънавий М.— и ҳам вужудга келади. Социалистик жамиятдаги синфлар ва социал группалар М.— и ўртасидаги тафовутлар, умумий, группавий ва шахсий М. ўртасидаги эидиятлар жузъий, ноантагонистик характерга эгадир. Социализм даврида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида умумхалқ, коллектив ва шахсий М.—нинг уйғунлашиб қўшилиб кетиши учун асос вужудга келади.

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ — фалсафий, иқтисодий, социал сиёсий қарашларнинг ривожланаётган илмий системаси бўлиб, бу қарашлар ишчилар синфининг *дунёқараши*ни ташкил этади. Марксизмга Маркс билан Энгельс асос солдилар; унинг ривожига Ленин катта ҳисса қўлди. Марксизм 19-асрнинг ўрталарида пайдо бўлди. Бу вақтда Европанинг илғор мамлакатларида капиталистик жамиятга хос эидиятлар кескин суратда юз бера бошлаган эди. Шу вақтдаёқ капитализмнинг тарихий чегаралари кўзга ташланиб, унинг келгусидаги ғўркови ва янги, коммунистик жамиятнинг барпо этувчи пролетариат майдонга чиққан эди. Назарий жиҳатдан марксизм немис классик философиясининг, инглиз сиёсий иқтисодининг ва француз социализмининг (буларни Ленин марксизмнинг манбаълари деб атаган эди) эришган ютуқларини танқидий равишда қайта ишлаб чиқиш асосида пайдо бўлди. М.-л.нинг ичдан бир-бирига боғли бўлган таркибий қисмлари философия — *диалектик ва тарихий материализм*, сиёсий иқтисод ва *илмий коммунизм*дир. М.-л.нинг вужудга келиши кишилик фикри тарихида чинакам революция бўлди. М.-л. жамият тараққиёти ўртага ташлаган саволларга жавоб берди. Унинг илгари ўтган ижтимоий назарияларидан фарқи шундан иборатки, у дунёни илмий равишда изоҳлабгина қолмай, шу билан бирга уни ўзгартиш шартлари, йўллари, воситаларини ҳам белгилаб берди. Бу марксистик философия, материалистик диалектика принципларини жамиятни анализ қилишга татбиқ этиш натижаси эди, бу эса жамият тараққиётининг қонунларини очиб беришга олиб келди. Маркс материалистик диалектикани тавсифлаб ёзган эдики, бу диалектика революцион-танқидий характерга эгадир, воқеликка маддоҳлик қилиш унга ётдир, у жамиятнинг ҳар бир босқичини ривожланиб борувчи, ўткинчи босқич деб қарайди. М.-л. жамият ҳаракатини кишилардан юқорида турувчи илоҳий кучлар йўллаб турмаслигини исбот этди. Кишилар ўз тарихини ўзи яратади, аммо ижтимоий тараққиётнинг боришини кишиларнинг эркин продаси ва истақлари эмас, балки улар ҳаётининг моддий шароитлари белгилайди. Биринчи марта ўлароқ жамият яхлит бир организм сифатида тушунилдики, унинг структурасида *ишлабчиқарувчи кучларни, ишлабчиқариш муносабатларини* ва улар белгилаб беради-

ган ижтимоий ҳаёт соҳаларини: *давлат, сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ, философия, фан, санъат, динни ажратиб* кўрсатиш мумкин бўлди. Маркс ва Энгельс тарихни материалистик тушуниш принципларини капиталистик жамиятни анализ қилишга татбиқ этиб, илмий сиёсий иқтисодни яратдилар ва бу фан капиталистик эксплуатациянинг табиатини очиб ташлади, капитализмнинг тарихан ўткинчи характерини исбот қилди, социализмга ўтиш зарурлигини асослаб берди. Янги жамиятни қуриш принциплари ва программаси М.-л. га унинг энг муҳим таркибий қисми — илмий коммунизм бўлиб кирди. Марксизм кўрсатдики, капитализмдан социализмга ўтиш судхияли равишда ва автоматик тарзда эмас, балки ишчилар синфининг кураши натижасида амалга ошади; ишчилар синфининг тарихий вазифаси — революцион йўл билан сиёсий ҳокимиятни қўлга олишдан, *пролетариат диктатурасини* ўрнатишдан иборат, бу диктатуранинг мақсади эса кишини киши томонидан ҳар қандай эксплуатация қилишга барҳам беришдир. Пролетариат синфий курашининг стратегия ва тактикаси ва унинг формалари жуда хилма-хил бўлиб, уларни конкрет-тарихий ички ва халқаро шарт-шароитлар, ишчилар синфи ва унинг иттифоқчиларининг етуклиги белгилайди. Ишчилар ҳаракати социалистик назария, марксизм билан қўшилган тақдирдагина галаба қилади. Бу қўшилишни ишчилар синфининг авангарди, унинг ташкилотчиси ва раҳбари *партия* амалга оширади. Революцион назариянинг революцион ҳаракат билан чамбарчас боғлиқлиқ принципи М.-л. нинг энг муҳим принциpidир. М.-л. ишчилар синфининг маънавий қуроли бўлиб вужудга келади. Унинг синфий манфаатлари жамият тараққиётининг тарихий тенденцияларига мувофиқ келади, шунинг учун ҳам у воқеликни объектив билишдан манфаатдордир. М.-л. жамият ва табиатни ўзгартиш учун қўлланмадир. Бу доғмалар ва тайёр рецептлар йиғиндиси эмас, балки доимо ривожланиб боровчи таълимотдир. Марксизм ҳақиқатлигининг олий критерияси — бу, Ленин сўзлари билан айтганда, унинг ижтимоий тараққиётнинг ҳақиқий процесси билан мувофиқлигидир. Ленин таъкидлаб айтган эдики, социалистлар марксизмни қандайдир тамомига етган ва дахлсиз нарса деб қарамасликлари керак ва турмушдан орқада қолмаслик учун улар марксизмни ҳамма томондан ривожлантиришлари лозим. Марксизм тараққиётдаги янги энг муҳим босқич Ленин номи билан боғлиқдир; Ленин пролетар революцияси бевосита амалий иш масаласи бўлиб қолган даврда марксизмнинг ҳамма таркибий қисmlарини ижодий равишда бойитди. У илмий фикрнинг янги-янги ютуқларини умумлаштириб, марксистик философияни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди, материалистик диалектикани ижтимоий ҳаётнинг янги шароитларига татбиқ қилиб, уни ҳар томонлама ривожлантирди. Ленин капитализмнинг юқори ва сўнгги босқичи бўлган

империализм ҳақидаги таълимотни яратди, социалистик революция назариясини ривожлантирди. Бу назариянинг энг муҳим таркибий қисми бир мамлакатда социализмнинг ғалаба қилиши мумкинлиги ҳақидаги хулосадан иборат бўлиб қолди. Ленин жаҳонда биринчи ссоциалистик революцияга раҳбарлик қиларкан, янги жамят қуришининг — ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини социалистик асосда қайта қуришининг конкрет йўлларини белгилаб берди. Ҳозирги тарихий даврда М.-л. КПСС, бошқа коммунистик ва ишчи партияларнинг коллектив куч-ғайрати билан ижодий ривожлантирилмоқда. Шахса сизиниши ҳамда волонтаризм ва субъективизмни танқид қилиш борасида КПСС XX съездида (1956) бошланган, КПСС ва бошқа коммунистик партиялар томонидан изчиллик билан давом эттирилаётган иш муҳим аҳамиятга эга бўлди. КПСС Программаси (1961), партия XXIII съездининг (1966) ва XXIV съездининг (1971) қарорлари марксча-ленинча назарияга катта ҳисса қўшди. Коммунистик партиялар М.-л. нинг ижодий характерини қаттиқ туриб ҳимоя қилган ҳолда буржуа идеологиясига қарши ҳамда М.-л. ни догматикларча ва ревизионистларча бузишларга қарши кураш олиб бормоқдалар. Ҳозирги даврда марксча-ленинча назария асосий этиборни социалистик ва коммунистик қурилиш, капиталистик мамлакатлардаги ишчилар синфининг кураши, миллий озодлик ҳаракати проблемаларига қаратмоқда. Ҳозирги замон ижтимоий тараққиётининг бутун бориши М.-л. нинг кучи ва ҳаётийлигини исбот қилмоқда. *Жаҳон социализм системаси* унинг моддий тимсолидир. М.-л. илғор инсоният ўй-фикрининг ҳукмдори бўлиб қолди, у яхши ҳаёт учун курашаётган, социализм ва коммунизм қураётган миллион-миллион кишиларнинг ишларида гавдаланмоқда. Социалистик мамлакатларда М.-л. жамят тараққиётига раҳбарлик қилиш илмий принципларини, ташқи сиёсат принципларини ишлаб чиқиш асоси, барча меҳнаткашларга *коммунистик тарбия* бериш асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

МАТЕМАТИК ЛОГИКА — *формал логиканинг* ривожланишидаги ҳозирги замон босқичи (баъзан уни символик логика деб ҳам атайдилар). Мазмунли тафаккур М. л. доирасида махсус усулда тузилган мантиқий системаларда (ҳисобларда, формаллаштирилган тилларда) акс эттирилади. М. л. нинг дастлабки кенг системаларини яратганлар (Буль, Жевонс, Порецкий, Фреге ва б.) уларни тузиш усуллари сифатида математика методларидан фойдаланган эдилар, лекин 20-асрда аста-секин мантиқий системаларнинг ўзига хос воситалари ишлаб чиқилди (*Металогика, Формаллаштириш*). Ҳозирги замон нуқтаи назаридан қараганда М. л. сунъий формаллаштирилган тиллар мажмуидан иборат бўлиб, уларга нисбатан исбот қилишлик, хулоса чиқаришлик, эргашишлик ва ш. к. мантиқий хусусиятлар белгиланган. Шу билан бирга мавжуд мантиқий сис-

темаларнинг кўп қисмини қамраб оладиган дедуктив логикада (*Дедукция*) шундай тилларнинг элементлари ўртасидаги ишончли, ҳамиша чин муносабатлар тадқиқ қилинади, ваҳоланки индуктив (эҳтимолий) логикада (*Индукция*) эҳтимолий мантиқий муносабатларнинг мажмуи анализ қилинади. Классик М. л. икки маъноли принципга асосланади: ҳар қандай ҳукм (айтилган фикр) ё чин, ёки ёлғондир. Ҳозирги вақтда М. л. га классик системадан ташқари, кўпдан-кўп ноклассик мантиқий системалар ҳам киради: кўп маъноли логика, ундаги тегишли мантиқий тилларнинг элементлари чинликнинг уч ва ундан кўпроқ маъноларига эгадир; модал логика; бу логика зарурият, имкониёт, тасодиф ва ш. к. ўртасидаги муносабатларни қараб чиқади. М. л. ҳозирги замон математикаси билан (кўплик назарияси, абстракт алгебра, эҳтимолий назарияси билан) чамбарчас боғлиқдир. Бу нарса бир қанча илмий фанларни, мас., алгоритмлар (*Алгоритм*) назариясини яратишга олиб келди. Математикани асослаш вазибалари конструктив логикани тузиш заруриятини туғдирди. 20-асрнинг 50—60-йилларида традицион фалсафий проблемалар билан боғли бўлган мантиқий системаларни ишлаб чиқишга катта эътибор берилди (замон логикаси, ҳаракат, саволлар, мавжудлик ва ҳ. к. логикаси). Илмий ғилишнинг у ёки бошқа бўлимларини (мас., Эвклид геометриясини) формалаштирганда ва аксиомалаштирганда (*Аксиоматик метод*) мазкур тузишда хулоса, таъриф ва шу қабилининг йўл қўйиш мумкин бўлган қоидалари сифатида фойдаланиладиган мантиқий системаларни дастлаб аниқ қайд этиш керак бўлади. Одатда ана шундай системалар сифатида классик М. л. нинг муайян бўлимларидан фойдаланилди, бироқ сўнги вақтда кўпинча ноклассик логикадан фойдаланиладиган бўлди (мас., квант механикасида кўп маъноли логика). М. л. нинг кўп бўлимлари релей-контакт ва электрон схемаларини тадқиқ этишда, кибернетикада, системотехникада, нейрофизиологияда, лингвистикада ва ҳ. к. қўлланилмоқда. М. л. фан логикаси ва фан методологияси проблемаларини ишлаб чиқишда фавақулда кенг миқёсда қўлланилиб, бу фанларга анализ аппаратини бермоқда. М. л. нинг манбалари стоикларнинг (эрампиздан бурунги 4-асрда Грецияда пайдо бўлган философия мактаби) асарларидан бошланади, бироқ у Лейбниц ва айниқса Буль тадқиқ қилиб чиққандан кейингина эътироф этилиб, кенг ишлаб чиқиладиган бўлди. М. л. га Вигенштейн, Рассёл, Гильберт, Гёдель, Черч, Новиков, Колмогоров, Марксв, Мальцев, Тарский, Карнап, Айдукевич, Куайн, Кемени ва б. катта ҳисса қўшдилар.

МАТЕРИАЛИЗМ (лат. *materialis* — моддий) — *идеализмга* қарама-қарши фалсафий йўналиш бўлиб, бу йўналиш материянинг, табиатнинг, объектив реалликнинг бирламчилигини эътироф этади ва онгни материянинг хоссаси деб қарайди. «... Материалистик дунё-

қараш табиатни, у қандай бўлса худди шу ҳолида, четдан ҳеч қандай қўшимчасиз тушунишни билдирадн, холос» (Энгельс). Дунёга бундай қараш инсон практикасини умумлаштиришдан, фан ва маданиятнинг ривожидан келиб чиқади. Табиёт илми эришган ютуқларни умумлаштирувчи, *динга ва мистикага* қарши курашувчи таълимот бўлган М., одатда, ижтимоий ва илмий тараққиётдан манфаатдор бўлган илғор, революцион синфларнинг дунёқарашн эди. М. тараққиёти тарихида икки босқични — марксизмгача бўлган М. ни ва марксистик М.-ни (олий формадаги М.-ни) ажратиб кўрсатиш мумкин. М.-нинг тарихан биринчи тури қадимги муғофаккирларнинг содда (стихияли) М.-и бўлиб, у содда *диалектика* билан қўшилиб кетган эди. Бунда М. моддий ибтидолар ҳақидаги, дунёнинг дастлабки элементлари ҳақидаги натурфилософий таълимот сифатида майдонга келади. Бу элементларни Фалес сув деб, Анаксимандр номуайян чексиз материя — айперон деб, Анаксимен ҳаво деб, Гераклит олов деб, Демокрит ҳолати, тартиби ва формаси билан бир-биридан фарқ қиладиган атомлар деб тушунардилар ва ҳ. к. Оламни улар доим ҳаракат қилиб, ўзгариб турадиган бир бутун нарса деб қарардилар. М. билан идеализм ўртасидаги кураш бунда икки қарама-қарши фалсафий йўлнинг — «Демокрит йўли» билан «Платон йўли»нинг кураши сифатида энг аяққол формада намоён бўлди. Ўрта аср философиясида М.-нинг ноизчил формаси номинализм бўлиб, у, фақат конкрет нарсалар мавжуддир, умумий тушунчалар эса уларнинг номларидир, холос, деб ҳисобларди. Номинализм характеридаги турли материалистик тенденциялар шарқ мутафаккирлари Форобий, Ибн Сино, айниқса Беруний асарларида кўп учрайди. (*Номинализм ва реализм*). М.-нинг ундан кейинги ривожланиши ишлабчиқаришнинг ва фаннинг ривожланишига туртки берган капиталистик ижтисмий муносабатларнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Материалистлар (Ф. Бэкон, Галилей ва б.) ривожланаётган буржуазиянинг манфаатларини ифодалаб, ўрта аср *схоластикаси*га қарши курашадилар, ўша даврнинг фани учун характерли бўлган табиатни тажрибавий билиш методларини (кузатиш, эксперимент, индукция ва ҳ. к.) умумлаштирадилар. Аввал бошда М. ҳали содда диалектика билан бирлашган эди (мас., Леонардо да Винчи, Бруно ва б. натурфилософияси). Бироқ, табиёт илми айрим тармоқларга бўлина борган сари ва механика ҳамма фанлардан кўра кўпроқ ривож топганлиги сабабли, диалектика ўрнини *метафизика* эгаллайди. М. учун характерли хислат шуки, у табиатни механика қонунларига бўйсунадиган бир бутун нарса деб тушунади; у табиатдаги сифат тафовутларини инкор этади ва уларни миқдор тафовутларидан иборат қилиб қўяди, ҳаракатни фақат камайиш ёки кўгайиш деб, манбаи ташқарида бўлган механик ўрин алмаштириш деб қарайди, макон ва замонни материядан ажралган

унинг яшаш формалари деб тушунади. Ҳар қандай М. сингари, у ҳам оламни билиш мумкинлигини эътироф этади, билишда табиатнинг инъикосини кўради, аммо билишни актив фаолият деб эмас, балки ўлик нарса, ойнадаги акс каби нарса, предметнинг сезги аъзоларига таъсири натижаси деб қарайди. Метафизик М. 18-асрдаги француз материализмида узининг энг юксак равнақини топди (Ламетри, Дидро, Гольбах, Гельвеций). Марксизмгача бўлган М. тараққиётида ундан кейинги босқич — Фейербахнинг ва рус революцион демократларнинг фалсафий системаларидан иборат (*Рус материалистик философияси*). Фейербах идеализм ва динни танқид қилиб, кўп жиҳатдан 18-асрдаги француз материализми камчиликларини такрорлайдиган антропологик М.-ни ривожлантиради. У инсонни табиатнинг бир қисми деб, ўзгармас биологик вужуд деб қарайди (*Антропология*). Бундай нуқтан назар инсон билишининг диалектик зиддиятли характерини ойдинлаштиришга, ижтимоий ҳаётнинг мураккаб ҳодисаларини илмий, материалистик изоҳлашга, табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини очишга имкон бермас эди. Марксгача бўлган бутун М.-га хос бу камчиликларни рус революцион демократлар ҳам бартараф қилолмаган эдилар. Тўғри, улар М.-ни диалектик метод билан бирлаштиришга, деҳқонларнинг эскирган ижтимоий тартибларга қарши революцион кураши зарурлигини фалсафий нуқтан назардан асослаб беришга уришиб кўрган эдилар. М.-нинг чинакам илмий формаси марксистик М. бўлиб, у тарихда энг революцион синф бўлган пролетариатнинг, кенг меҳнаткашлар оммасининг манфаатларини ифодалайди (*Диалектик материализм, Тарихий материализм*). Марксистик М. тараққиётида икки босқични ажратиб кўрсатиш мумкин: биринчи босқич Маркс ва Энгельс фаолияти билан боғли бўлиб, иккинчи босқич Ленин, унинг сафдошлари ва давомчилари фаолияти билан боғлиқдир. Марксизмда М. билишнинг бирдан-бир илмий методи диалектика билан узвий равишда қўшилгандир. Бу нарса оламни унинг ҳамма хилма-хил томонлари билан, материянинг бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтишлари билан тушунишга, ҳаракат ва тараққиёт манбаини қандайдир ташқи кучларда деб эмас, балки нарсаларнинг ўзида деб билишга имкон берди. Марксистик М., бошқа ҳамма хилдаги М.-дан фарқли ўлароқ, ижтимоий ҳаётни материалистик тушунишни ҳам ўз ичига олади. Шу туфайли инсоннинг билиш фаолияти билан амалий фаолиятининг алоқасини аниқлашга, билишни предметнинг ичига ниҳоясиз чуқурлашиб бориш процесси деб, билмасликдан тобора тўлароқ, аниқроқ билишга томон ҳаракат қилиш деб тасаввур этишга муваффақ бўлинди. Марксистик М. пайдо бўлгандан кейин буржуа философияси ичиде М.-нинг бузилиш даври бошланади. Онгни материя билан бирдай қилиб кўрсатувчи *вильгар* М. (Бюхнер, Фогт, Молешотт), социал ҳаётнинг барча

ҳодисаларини иқтисодий процесслардан иборат қилиб қўювчи иқтисодий М. (Шулятиков ва б.), географик муҳитнинг ҳал қилувчи ролини эътироф этувчи географик М. (Л. Мечников, Реклю) пайдо бўлади. Ҳозирги замон буржуа философиясида идеализм ҳукм суради. Шу билан бирга диалектик-материалистик философия капиталистик мамлакатлардаги илғор олимлар томонидан тобора кўпроқ қўллаб-қувватланмоқда; улардан баъзилари (Ланжевен, Жолио-Кюри, Бернал ва б.) унинг ишончли тарафдорлари бўлиб қолдилар.

МАТЕРИЯ (лат. *materia* — модда) — «объектив реалликни билдирувчи фалсафий категория бўлиб, бу объектив реаллик инсоннинг сезгиларида акс этган бўлади, у бизнинг сезгиларимизга боғли бўлмаган ҳолда мавжуддир, сезгиларимиз унинг копиясини, суратини тушириб олади, уни ўзида акс эттиради» (Ленин). Марксгача бўлган философияда М. деганда бирор тарздаги моддий ибтидои тушунганлар ва бу ибтидо барча предметлар ва процесслар учун бир тарзда, бир хилда, ягонадир ва у модданинг бирон-бир маълум конкрет турига нисбат берилмайди. Шу билан бирга М. фақат моддий субстрат, барча моддий жисмларнинг негизи деб эмас, балки уларнинг баъзи асосли хоссаларини: кўламлилигини, инертлигини, сингдирмаслигини ва ҳ. к. ташувчи ҳам деб қаралади. М. ни абдий, ўзгармас, сингдирмас, бўлинмас ва шаклшамойили йўқ «бирликлар»дан — атомлардан иборат қилиб қўйган эдиларки, натижада воқеликдаги барча предметлар ва ҳодисаларнинг бутун чексиз хилма-хиллиги ана шуларнинг бирга қўшилишига боғлиқ эди. М. ни ана шундай тушуниш қадимги замон философиясида пайдо бўлиб, сўнгра янги замон философияси ва табиёт илмида янада ривожлантирилган эди. Шу билан бирга материалистлар ва объектив идеалистлар М. предметлар ва ҳодисаларнинг моддий субстратидир, деган фикрга қўшилишган ҳолда «М» тушунчасига турлича мазмун берар, унинг *руҳ* билан нисбатини, олам структурасида тутган ўрни ва ролини, М. билан *ҳаракатнинг* алоқасини турлича тасаввур қилардилар. Материалистлар назарида, М. ҳаракат билан боғли бўлиб, ички активлик хусусиятига эгадир. У оламнинг бирдан-бир бош негизи бўлиб юзага келади, уни ҳеч ким ва ҳеч нима яратган эмас, у абдий ва йўқ бўлмасдир, у конкрет нарсалар ва ҳодисаларнинг бутун хилма-хиллигини вужудга келтиради. М. онга нисбатан бирламчидир, онг бир томонда; моддий оламни акс эттиради, иккинчи томондан эса, унинг ўзи алоҳида тарзда ташкил топган М. нинг фаолияти натижасидир. Идеалистлар М. ни унга қарама-қарши бўлган руҳий субстанциянинг (худонинг, абсолют идеянинг, оламий ақлнинг) яратишидан ҳосил бўлган натижа деб қарардилар. Руҳий субстанция бу қотиб қолган, ҳаракатсиз М. га ҳаракат ато қиларди ва ундан конкрет

нарсалар яратарди. Уларнинг нуқтаи назарича, худди ана шу руҳий субстанция инсон ақлини тугдирган эди. Демак, шундай қилиб, инсон ақли ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан ҳам, функция жиҳатидан ҳам моддий олам билан боғлиқ эмасдир. Марксизм пайдо бўлиши билан «М.» категорияси принципиал равишда янги-ча таъриф ва талқин касб этди. Маркс ва Энгельс М. ни барча нарсаларнинг қандайдир сўнги, бир хилдаги ва ягона моддий субстрати деб тушунишнинг хатоллигини кўрсатган эдилар. Ҳеч қандай «бош материя», конкрет предметларнинг бутун хилма-хиллигидан фарқли бўлган «ўз ҳолича материя» йўқдир. «Табиёт умуман бир хилдаги материяни топиш ва сифат фарқларини айнан бир хилдаги энг майда зарраларнинг қўшилишидан вужудга келадиган соф миқдор фарқларидан иборат қилиб қўйишни ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, бу иши билан гўё табиёт олча, нок, олма ўрнига умуман мевани кўришни истайди» (Энгельс). Дуалстик материализм М. деганда инсон онгидан ташқарида ва унга боғли бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган оламнинг бутун хилма-хиллигини, предметлар ва ҳодисаларнинг, уларнинг хоссалари ва муносабатларининг бутун мажмуини тушунади. Шу сабабли М. ни унинг бирон-бир конкрет турлари билан (мас., модда билан, дала билан) ёки бирон-бир конкрет хоссалари билан (мас., инертлик, масса, энергия ва ҳ. к. билан) бирдай қилиб кўрсатишга йўл қўйиб бўлмайди. М. ни шундай тушуниш тўғрилигини фаннинг тараққиёти тасдиқламоқда. 19—20-асрларнинг чегараларида табиёт илмида революция юз бериб, атомларнинг бўлиниши мумкинлиги исбот этилгач, молданинг энг асосли зарралари кашф қилингач, массанинг тезликка боғли эканлиги ва ҳ. к. топишгач, М. нинг тузилиши ва унинг хоссалар ҳақидаги (мас., атомларнинг сингдирмаслиги ва бўлинмаслиги ҳақидаги, jismlar массасининг доимийлиги ва ҳ. к. ҳақидаги) илгариги тасаввурларнинг барбод бўлганлигини баъзи олимлар ва идеалист философлар, бу ҳол М. нинг йўқлигини, М. «йўқ бўлганлигини» исботлайди, деб қарадилар. Ленин бу нуқтаи назарни танқид қилиб кўрсатдики, М. нинг тузилиши ҳақидаги, унинг хоссалари ва қонуниятлари ҳақидаги илмий тасаввурлар нечқлиқ ўзгармасин, бу ҳол материалистик философиянинг инсон онгидан ташқарида ва унга боғли бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив реаллик сифатидаги М. тўғрисида айтган асосий қондасини заррача бўшаштира олмайди. «Материя йўқ бўлаётир» деган гапнинг маъноси — материянинг биз ҳозирга қадар билган чегараси йўқ бўлаётир ва бизнинг билимимиз чуқурлашиб бораётир демакдир; материянинг илгари мутлақ ўзгармас, азалий бўлиб кўринган хоссалари (сингдирмаслик, инерция, масса ва ш. к.) йўқ бўлмоқда ва эндиликда бу хоссаларнинг материянинг фақат айрим ҳолларигагина хос бўлган нисбий хоссалар эканлиги маълум бўл-

моқда. Чунки материянинг фалсафий материализм эътироф этадиган ва у билан чамбарчас боғли бўлган *бирдан-бир* «хоссаси» унинг *объектив реаллик бўлиши*, онгимиздан ташқарида мавжуд бўлиш хоссасидир» (Ленин). Диалектик материализм М. ни онг билан таққослаш орқали унга таъриф бериш (М. онга боғли бўлмаган нарсадир) билан бирга таъкидлаб кўрсатадики, М. ни онга қарама-қарши қилиб қўйиш фақат *философиянинг асосий масаласи* доирасидагина абсолют характерга эгадир. Унинг доирасидан ташқарида бундай қарама-қарши қўйиш абсолют характерини йўқотмоқда, чунки материянинг маҳсули бўлган инсон онгининг ўзи унга актив таъсир кўрсатади, амалий фаолият орқали объектив реалликни ўзгартиради. Диалектик материализм фанларнинг маълумотларига таяниб, материя билан ҳаракатнинг чамбарчас боғли эканлиги ҳақидаги материалистик тезисни асослаб берди. Шу билан бирга диалектик материализм ҳаракат деганда ҳаракатнинг бирон турини эмас, балки энг хилма-хил формаларда юз берадиган ва ички манбаларга, импульсларга эга бўлган умуман ўзгаришни тушунади.

МАТЕРИЯНИНГ ҲАРАКАТ ФОРМАЛАРИ (формы движения материи)— моддий объектларнинг сифат жиҳатдан муайян гуруҳларига хос ўзгаришларнинг типлари. М. Ҳ. ф. нинг илмий таснифотини биринчи бўлиб Ф. Энгельс ишлаб чиққан. У 19-асрда фан эришган ютуқларга асосланиб, ҳаракатнинг беш асосий формасини илгари сурди: механик формаси (жисмларнинг маконда ўрин алмашуви); физик формаси (молекуларлар ҳаракати); химик формаси (атомлар ҳаракати); биологик формаси (органик ҳаёт); социал форма (инсоният жамияти тарихи). Материя, унинг турлари битмас-туганмас бўлгани сингари, ҳаракат, унинг формалари ҳам битмас-туганмасдир. Инсон оламни билиш жараёнида материя ҳаракатининг янгидан-янги турларини очиб боради ва улар ҳақидаги билимларни аниқлаб олади. Чунончи, сўнги ўн йилликлар мобайнида физика ички атом, ички ядро формалари, элементар зарраларнинг ҳаракати ва бир-бирига айланиши ва шу каби М. Ҳ. ф. ни очиб берди. М. Ҳ. ф. ўртасида узвий ўзаро алоқадорлик мавжуддир. Ҳаракатнинг юқори формалари (ўз тузлишига кўра мураккаброқ моддий объектларнинг ҳаракат формалари) қўйи формаларини ўз ичига олади ва улар асосида юзага чиқади. Мас., тирик организмларнинг мавжудлиги, ўзгариши ва ривожланиши турли хилдаги химик, физик ва механик процесслар асосидагина содир бўлиши мумкин. Шу сабабли объектлар ҳаракатининг мураккаброқ формаларини ўрганувчи фанлар ҳаракатнинг соддароқ формаларини ўрганувчи фанларнинг маълумотлари ва методларидан фойдаланади. Чунончи, биология ирсият механизминини очганда физик-химик методлардан фойдаланади, химия химик боғ-

ланишнинг табиатини изоҳлаганда квант механикага таянади ва ҳ. к. Тегишли шарт-шароит мавжуд бўлганда ҳаракатнинг бир формаси иккинчисига айланиши мумкин (мас., механик форма иссиқлик формасига). М. ҳ. ф. ўртасида фақат бирлик эмас, балки сифат жиҳатдан тафовут ҳам бордир. Ҳаракатнинг юқори формалари қуйи формаларни ўз ичига олиши билан қуйи формалардан иборат бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки улар фақат ўзларига хос специфик хоссаларга, қонуниятларга эга бўлиб, материянинг ривожланишида сифат жиҳатдан ўзгача босқичларни характерлайдилар. Чунончи, ҳаракатнинг ижтимоий формасининг хусусиятлари моддий ишлабчиқаришнинг мавжудлиги билан боғлиқ бўлиб, бу ишлабчиқаришнинг ўзгариши пировард ҳисобда бутун жамият тараққиёти процессини белгилайди. Ҳаракатнинг биологик формасининг ўзига хос белгилари — моддалар алмашинуви кўпайиш, ирсият ва шу кабилардир. Диалектик материализм М. ҳ. ф. нинг сифат жиҳатдан ўзига хос хусусиятини очиб берди ва шу билан ҳаракатнинг юқори формаларини қуйи формаларидан иборат қилиб қўювчи механицизмни бартараф қилди. Диалектик материализм ҳаракатнинг конкрет формаларини ўрганувчи бошқа фанларнинг эришган ютуқларига таяниб, ҳаракатнинг мазкур формалари ривожининг умумий қонунларини очиб бермоқда, улар ўртасидаги алоқаларни аниқламоқда. Бу ҳол муҳим методологик аҳамиятга эга бўлиб, жумладан, бир хил фанларнинг методларини иккинчи хил фанларга тўғри татбиқ қилишга, турли фанларнинг ўзаро муносабатини аниқлаб олишга имкон беради ва ҳ. к.

МАҲИЗМ — қ. *Эмпириокритицизм*.

МАЪНО ВА МАЗМУН (значение и смысл) — кенг миқёсда нарсалар, ҳодисалар, воқеаларнинг ва ҳ. к. функциялари бўлиб, улар инсон фаолиятида бажарилади. Инсоннинг ишлабчиқариш ва билиш фаолияти учун турли тил ифодаларининг (ҳам табиий, ҳам сунъий тилларга кирадиган ифодаларнинг) маъноси (мазмун) ҳақидаги масала ғоят муҳимдир. Философия, логика ва тилшуносликда ифодаларнинг маъноси (мазмун) деганда, жумладан, белгиланган предмет, предмет ҳақидаги фикр, муайян бир предмет устида бажариладиган ишларнинг маъмуи ва ҳ. к. тушунилади. Диалектик материализм тил ифодаларининг маъносини (мазмунини) объектив реалликнинг кишилар онгидаги инъикоси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб қарайди. Бир қанча илмий фанларда (мас., *мантиқий семантикада*, структур лингвистикада ва ҳ. к.). М. ва м. тушунчалари аниқ чегаралаб қўйилади. Маъно деганда муайян бир тил ифодаси билан белгиланадиган предмет (ёки предметлар туркуми) тушунилади, мазмун (мазмуний маъно) деганда муайян белги ёки ифода акс эттирадиган фикрий мазмун тушунилади. Мас., «СССР пойтахти» ва «СССРдаги энг катта ша-

ҳар» ифодалари айти бир предметни, яъни бир маънони билдиради, бироқ уларнинг фикрий мазмуни бошқа-бошқадир. Мантиқий семантикада турли тил ифодаларидаги М. ва м. нинг ўзаро муносабатлари тадқиқ қилинади, жумладан мазмунларнинг тенглиги критерияси аниқланади ва ҳ. к. М. ва м. нинг мантиқий проблематикаси Милль, Фреге, Пирс, Рассел, Карнап ва б. асарларида тадқиқ қилинган эди. 20-асрда электрон-ҳисоблаш машиналари учун программалар тузилиши, интеллектуал фаолиятнинг моделлаштирилиши ва ҳ. к. М. ва м. назариясини ишлаб чиқишни рағбатлантирмоқда.

МАЪРИФАТ ФИЛОСОФИЯСИ (просвещения философия) — ижтимоий-сиёсий ва фалсафий оқим бўлиб, бу оқим Европада 17—18-асрларда буржуа революцияларини тайёрлаш ва амалга ошириш даврида буржуазия ва майда буржуазия идеологиясини ифодалаган эди. Вольтер, Руссо, Лессинг, Шиллер, Гёте ва б. М. ф. нинг энг атоқли вакиллари эдилар. Бу мутафаккирлардан баъзилари мўътадилроқ қарашларга амал қилар, бошқалари эса радикалроқ қарашларни илгари сурардилар, аммо феодал тартибларга қарши, феодализм идеологиясига қарши курашда улар бирлашиб майдонга чиқадилар. Феодаллар ва монархларнинг ўзбошимчилиги, сословия имтиёзлари, диний бидъатлар — ана шуларнинг ҳаммаси аёвсиз танқид остига олинарди, улар инсон табиатига, инсоннинг мулкка бўлган табиий ҳуқуқига, виждон эркинлигига, қонун олдида ҳамманинг тенглигига зид деб қараларди. Жамиятга назарий қарашларда идеалистлар бўлган маърифатчилар мавжуд тузумнинг камчиликларини бартараф этишининг энг асосий қуроли — илмий билимларни, яхшилик, адолат ғояларини тарқатишдан иборат, деб ҳисоблардилар. Уларнинг фикрича, ақлнинг жаҳолат ва хурофотга қарши кураши жамият тараққиётини илгари сурувчи куч эди. Маърифатчиларнинг кўпчилиги гарчи омма-нинг революцион ҳаракатига гарафдор бўлмасалар-да, улар кагта прогрессив роль ўйнадилар: улар «яқинлашиб келаётган революция учун одамларнинг мияларини маърифатли қилдилар» (Энгельс). Россияда М. ф. 18-асрнинг 2-ярмида деҳқонларнинг чиқишлари (Пугачев раҳбарлигида деҳқонлар уруши) таъсири остида ва гарбий маърифат ғоялари таъсири остида вужудга келди. Десницкий Козельский, Новиков ва б. унинг вакиллари эдилар. Улар феодал-крепостник воқеликни қаттиқ танқид қилдилар, помешчиларнинг шафқатсизлигига қарши чиқдилар, руҳонийларни танқид қилдилар. Россияда М. ф. крепостной тузумнинг кризисидан далолат берарди. Маърифатчиларнинг ғоялари социалист-утопистларга ва рус народникларига маълум даражада таъсир кўрсатди.

МАҚСАД (цель) — *фаолият* натижасини идеявий, фикрий тарзда олдиндан билиш. Инсон амалий ишга киришишдан олдин ўз

олдига маълум бир мақсадни қўяди. Инсон фаолиятининг мақсадга мувофиқлиги ҳайвонларнинг ҳаётий фаолиятидан уни тубдан фарқ қилдиради. Маълумки, Саъзи ҳайвонлар инсон фаолиятига жуда ўхшаб кетадиган ишларни қиладилар, мас., бобрлар плотиналар қурадилар, асаларилар гўзалликда кишини ҳайратда қолдирадиган мум уячалар ясайдилар. Инсон фаолиятининг ҳайвонлар инстинктив хатти-ҳаракатидан принципаал фарқи шундаки, инсон бирон предметни реал суратда ясашда олдин уни фикран ўз миёсида ясади. «Меҳнат процесси охирида натижа ҳосил қилинади, бу натижа мазкур процесснинг бошланишида инсон тасаввурида эди, яъни идеяда мавжуд эди. Инсон табиат берган нарсанинг фақат формасини ўзгартириб қолмайди; табиат берган нарсада у шу билан бирга ўзининг оғли мақсадни ҳам амалга оширади, бу оғли мақсад қонун сифатида унинг ҳаракатларининг усулини ва характерини белгилайди, инсон ўз иродасини ўз оғли мақсадига бўйсундириши лозим бўлади» (Маркс). М. бирон предметга бўлган эҳтиёжнинг инсон онгидаги инъикосидир, предметнинг ўзича фикрий моделлашувидир. Идеалистлар М. инсоннинг идеявийлик формасида тасаввур қилинган эҳтиёждан ибораг эканлигини абсолютлаштириб, умуман мақсадлар объектив оламга боғлиқ эмасдир, предметлар мақсадлардан келиб чиққан нарсалардир, деб даъво қиладилар. «Амалда мақсадлар объектив оламдан вужудга келган бўлиб, улар шунини тақозо қилиб туради...» (Ленин). Инсон М. ни руёбга чиқариш учун М. нинг ўзи билан маҳкам боғли бўлган муайян воситалардан фойдаланади. Инсон предметлардан восита сифатида фойдаланганида бошқа предметларга таъсир кўрсатади ва воситалар билан бирликда бўлган ўз М. ини амалга оширади. М. нинг мазмуни кўп жиҳатдан татбиқ этилувчи воситаларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди, М. ни амалга ошириш формаси воситаларнинг характерига боғлиқдир.

МАҚСАДГА МУВОФИҚЛИК (целесообразность)— предметнинг бирон-бир мақсадни амалга ошириш учун восита бўлиб хизмат қилиш қобилияти. М. м. ҳақида бундай тасаввур инсон фаолиятини кузатишдан келиб чиқади. Инсон ўз фаолиятининг натижаларини фикран олдиндан чамалайди, яъни ўз олдига маълум мақсадни қўяди ва нарсаларга улар бу мақсадни амалга ошириш учун қай даража восита бўлиб хизмат қила олиши, бу мақсадга қанчалик мувофиқлиги нуқтан назаридан баҳо беради. Муваффақиятга эришмоқ учун инсон ўз ихтиёрида бўлган воситалардан мақсадга мувофиқ фойдаланмоғи лозим. Табиатда ўсимликлар ва ҳайвонлар ўзларининг яшаш шароитларига ажойиб равишда мослашганликларини, уларнинг қисмлари батартиблигини, ички бирлигини, яхлитлигини кўриш қийин эмас. Тирик организмларнинг тузилиши ва ҳаётий фаолиятининг бу ҳамма хусусиятлари улар-

нинг биологик эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади ва ана шу маънода улар мақсадга мувофиқдир. *Телеология* органик М. м. ни шу тариқа изоҳлайдики, гўё у онгли мақсаддан келиб чиқар эмиш, бу онгли мақсадни эса илоҳий ақл илгаритдан аниқлаб кўяр эмиш ва у пировард натижада оламда юз берадиган ҳамма нарсаларни белгилаб, йўлга солиб турармиш. Бироқ М. м. ни бундай «изоҳлаш» фанга зиддир. Табиатда қандайдир онгли мақсадлар борлиги ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Тирик организмларнинг нисбий М. м. н. (уларнинг ҳаёт шароитларига мослашганлиги) — бу, Дарвин исбот қилиб берганидек, моддий сабабларнинг ҳаракати натижасидир. У табиий сараланиш таъсири остида пайдо бўлди, бу сараланиш жараёнида организмлар учун фойдали белгилар йиғилди ва мустаҳкамланиб қолди. *Кибернетика* М. м. проблемасини ҳал қилишга муҳим ҳисса қўшди. У мураккаб (кўп элементлардан таркиб топган) динамик системаларнинг хатти-ҳаракатининг сабабини изоҳлаб берди. Агар бундай система муайян ҳолатдан чиқарилса, у бу ҳолатини қайта тиклашга интилади, яъни ўзини объектив равишда маълум мақсадга қаратилган ҳолда тутди. Бироқ система ўз барқарорлигини бирон мақсадга онгли равишда интилиш туфайли эмас, балки қайтарма алоқанинг мавжудлиги туфайли, яъни система ижрочи органларининг ҳақиқий ҳолати, уларнинг теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсири ҳақида информация олинishi туфайли сақлаб қолади. Қайтарма алоқа механизми ёрдами билан тирик организмлар ички муҳитининг доимийлиги, ўзгариб турувчи яшаш шароитида уларнинг сақланиб қолиш сабаблари очиб берилди.

МЕН (Я) — фалсафий тушунча бўлиб, бу тушунча билиб туриб қилинадиган ҳаракатлар субъектини билдиради, яъни бу шундай ҳаракатлардирки, унда шахс нима қилаётганини ўзи билади ва қилган иши учун жавобгар бўлади. «Мен фикр қиламан» ва «Миямга шу фикр келди» деган икки иборани таққослаб кўрайлик. Ҳар иккала ҳолда сўз қандайдир субъектив нарса устида, ташқи дунёда эмас, балки менинг миямда нимадир содир бўлаётганлиги устида боради. Аммо биринчи иборада шахснинг ўзи ташаббускор бўлган ҳаракат кўзда тутилади, иккинчи иборада эса шахс кўпроқ бошдан кечираётган ҳолат назарда тутилади. Оннинг активлиги проблемасини қараб чиқадиغان фалсафий системаларда Мен категориясига катта эътибор берилади. Мен категориясини биринчи бўлиб Декарт белгилаб берган эди, у билувчи тафаккурнинг активлигида шахснинг, унинг эркин иродасининг олий даражадаги ва тўла-тўқис зухуротини кўрган эди. Кейинчалик бу категория немис идеалистик философиясида ривожлантирилди. Кантнинг фикрича, Мен — шундай хатти-ҳаракатлардан иборатки, бу хатти-ҳаракатларни шахсга нисбат бериш мумкин. Кант, виждонига хи-

лоф иш тутмасдан, беихтиёр ёки билмасдан туриб бiron ҳаракат қилган кишини ахлоқ суди билан суд қилиш мумкин эмас, деб ўйларди. Гегель Мен проблемасини қараб чиққанида биринчи марта тарихий заминда туришга уриниб кўрди, ваҳоланки, унинг нуқтаназарича, тарих—абсолют идеянинг ривожланиш процессидан иборат эди. Гегелнинг фикрича, Менни абстракт тарзда белгилаб бўлмайди, у ахлоқий ўз-ўзини англаш даражасига, бiron-бир тарихий даврда рўҳий алоқаларнинг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Тарих жараёнида инсон масъулиятининг соҳаси, бизнинг Мен назоратида англаб қилинган ҳаракатлар доираси кенгайди. Биз Гомер даврида яшаган грекни христианни ёки ҳуқуқий муносабатлар тараққий қилган жамиятда яшовчи кишини қоралагандек қоралай олмаймиз. Ҳозирги замон буржуа философиясида Мен категориясининг талқин этилиши, аслини суриштирганда, гегелча талқинга инсбатан бир қадам орқага қайтишдир. Шу билан бирга Мен инсон ақлининг активлиги билан, ташаббускорлик билан, тадқиқотчилик қидириши ва ҳ. к. билан боғланмайди. Баъзи буржуа мутафаккирлари (мас., Фрейд) Мен-ни спонтан равишда пайдо бўладиган ҳайвоний интилишларнинг «цензори» деб, инсонда жо бўлган, унинг ҳар қандай кечинмасига «раво» ва «раво» эмас, деган штамглари босиб турадиган бюрократ деб биладилар. Бошқа буржуа философларининг (мас., баъзи экзистенциалистларнинг) нуқтаназарича, инсоний Мен—шахснинг онгсиз дастурининг ўзидир. Марксизм, инсон шахсини пировард ҳисобда ўз тараққиётининг бiron-бир босқичида барча ижтимоий муносабатларнинг мажмуи белгилайди, деб ҳисоблайди. Инсоннинг фақат ижодий активлиги эмас, балки унинг ўз-ўзини англашининг ривожланиш даражаси, унинг била туриб қиладиган ҳаракатлари доираси, Мен-нинг бойлиги ҳам ижтимоий алоқаларнинг, аввало ишлаб-чиқариш муносабатларининг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Мен тушунчаси онг тушунчасининг синонимли сифатида ҳам ишлатилади.

МЕТАЛОГИКА (грек. meta — кейин, кетидан)— ҳозирги замон формал логикасининг (математик логиканинг) бўлими. Фан логикасида ва фан методологиясида баъзи назарияни ва айна назария ҳақидаги назарияни (ёки шунга ўхшаш назариялар туркуми ҳақидаги назарияни) фарқ қилиб қарайдилар; сўнгги назария метаназария номи билан юритилади. Шунга мувофиқ ҳозирги вақтда метаматематика, металогика, метаэтика ва ҳ. к. соҳасида тадқиқот олиб борилмоқда. М. нинг мавзуи— ҳозирги замон формал логикасининг мантиқий системаларидан иборат. Унинг асосий вазифаларига шундай системаларни тузиш принципларини аниқлаш, исботлаш, хулоса чиқариш назариясини ишлаб чиқиш, маъмур системалар учун «мазмун», «маъно», «ҳақиқат» тушунчаларини таъ-

рифлаб бериш ва ҳ. к. киради. М.нинг икки асосий бўлими — *логик синтаксис ва логик семантикадир*.

МЕТАФИЗИКА (грек. *metá tá physika* — сўзидан — физика кетидан келадиган нарса) — 1) философиянинг бир қисми ёки соҳаси бўлиб, у борлиқ ва билишнинг энг мавҳум, ақл етадиган проблемалари билан шуғулланади. Тарихан «М.» термини бир тўпламнинг номига бориб тақалади. Бу тўпламда Аристотелнинг ўз фалсафий асарлари («физика» ёки табиат ҳақидаги фандан кўра бошқача мавзуга эга бўлган асарлари) бирлаштирилган эди ва бу асарларини Аристотель «биринчи философия» деб атаган эди. Шу муносабат билан М. деганда асл маънодаги философияни, яъни табиатни эмас, ниҳояли нарсалар оламини эмас, балки шу олам негизда ётган нарсаларни ўрганувчи философияни тушуна бошладилар. Ўрта асрларда М. (умуман философия ҳам) оламнинг ғайри ҳиссий (илоҳий) моҳияти ҳақидаги схоластик «фан»га айлантирилади. Бироқ табиёт илми ривожланиб борган сари, философия тбора кўпроқ реал предметларга мурожаат қиладиган бўлади, тажрибавий, табиий-илмий билишга таяниб иш кўра бошлайди. Борлиқнинг нариги дунёга ҳос «биринчи ибтидолари» ҳақидаги илм-фандан ажралган ақл сотувчилик муҳокамаларининг ҳаммаси метафизик муҳокамалар деб эълон қилинишининг сабаби ана шудир. Табиатшунослар М. дан очикдан-очик ўзларини четга оладилар. Бу ҳол Ньютоннинг: «Физика, метафизикадан эҳтиёт бўл!» деган ҳикматида ўз ифодасини топган. Шундан кейин ҳам М. деганда тажрибадан ташқарида бўлган, кўзга кўринувчи оламнинг нариги томонида ётган ғайри ҳиссий ибтидолар ҳақидаги таълимотни тушунадилар. Бу термин ҳозирги замон буржуа философиясида ҳам шу маънода ишлатилади. Шу билан бирга баъзи философлар, мас., неотомистлар (*Томизм ва неотомизм*), аслда, эски схоластик М. ни қайта бунёд қилишга уриниб, уни философиянинг асоси деб эълон қилмоқдалар. Баъзи философлар (*позитивизм, прагматизм, экзистенциализм* ва ҳ. к. тарафдорлари) эса М. га қарши чиқмоқдалар. Бироқ нарсаларнинг моҳиятини билишга, уларнинг қонуларини аниқлашга ҳар қандай уринишларни улар метафизик уринишлар деб эълон қиладилар. Шу сабабли уларнинг М. ни танқид қилиши, аслда, илмий, материалистик философияга қарши қаратилган; 2) *диалектикага* қарама-қарши тафаккур методи. Марксистик философия «М.» терминини худди ана шу маънода ишлатади. «М.» терминида бу маънони биринчи марта Гегель берган эди. Гегель бир томонлама, қотиб қолган тушунчалар, таърифлар билан иш кўрувчи тафаккурни метафизик тафаккур деб ҳисобларди. М. дунёга сийқа, чекланган назар билан қарашдир. У ўзгарилни, тараққиётни ё никор этади, ёки уни оддий миқдорий камайиш (кўпайиш)дан иборат қилиб қўяди ва шу билан нарсалар-

нинг сифат жиҳатдан ўзгаришини эътиборсиз қолдиради. М ҳодисалар тараққиётининг ички манбаини (уларнинг зиддиятли эканлигини) кўрмайди. Бир вақтлар (17—18-асрларда), фан эндигина фактлар тўплаб, табиатни ўзаро боғли бўлмаган айрим қисмларга бўлаётган чоқда, метафизик методнинг қўлланилиши тарихан тўғри эди. Бироқ фан нарсаларнинг ичига, уларда содир бўлаётган процесслар ичига чуқурроқ кириб, «табиатда ҳамма нарса пировард ҳисобда метафизик тарзда эмас, балки диалектик тарзда юз беради» (Энгельс) деб исбот қилган чоқда М. метод сифатида илмий фикрнинг ривожланишига тўсқинлик қила бошлади. Ҳозирги замон буржуа философиясининг, *теологиянинг* вакиллари метафизик методдан бирор йўсинда фойдаланмоқдалар.

МЕТОД (грек. *methodos* — билиш, тадқиқот йўли, усули) — инсоннинг объектни эгаллашга қаратилган амалий ва назарий ҳаракат усули. Ишлабчиқаришда бу — нарсалар ясаш, фойдали ўсимликларни, ҳайвонларни ва ш. к. парвариш қилиш йўлидир, фанда бу — тафаккурда янги натижаларга эришиш усулидир. М. қандайдир ўзбошимча, субъектив нарса эмасдир. Фақат объект ҳақидаги, унинг қонунлари ҳақидаги билимга асосланган М. назарияда ва практикада самарали натижаларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам М. нинг бош ясоси — илмий *назариядир*. Философия узоқ ривожланиш жараёнида билишнинг ва воқеликни ўзгаришининг умумий М. ини — материалистик *диалектикани* ишлаб чиқди. «...Худди диалектика — ҳозирги замон табиёт илми учун тафаккурнинг энг муҳим формасидир, чунки фақат диалектика табиатда юз бераётган тараққиёт процессларини изоҳлаш учун, табиатнинг умумий алоқадорлиги учун, тадқиқотнинг бир соҳасидан иккинчи соҳасига ўтишлар учун аналог ва шу билан метод ҳамдир» (Энгельс). Бу фикр фақат табиёт илми учун эмас, балки умуман фан учун ҳам тўғридир. Фалсафий методдан ташқари, фаннинг турли соҳаларида кўп миқдорда махсус методлар қўлланилади. Улардан баъзилари билишнинг деярли ҳамма соҳалари учун яроқли бўлиб, умумий илмий методлар бўлиб қолади (*Формаллаштириш, Моделлаштириш* М. и, статистик методлар ва ш. к.), баъзилари эса торроқ соҳада қўлланилиб, қатъий суратда муайян бўлган предметни ўрганшга мўлжалланган бўлади (структур лингвистика, белгиланган атомлар ва ш. к.). Бироқ махсус метод нечоғлиқ кенг қўлланилмасин, уни фалсафий методга айлантириб бўлмайди. Акс ҳолда бу метафизикага олиб келади. Тарихан М. сифатида метафизик *материя ҳаракатининг* айрим *формалари* (мас., механик) қонуниятларини абсолютлаштириш, уларни ҳаракатини бошқа ҳамма формаларига жорий қилиш натижасида пайдо бўлди. Материалистик диалектика махсус методларнинг аҳамия-

тини инкор қилмаган ҳолда уларни абсолюташтирамайди, балки улардан ҳар биринини ўз соҳасида қонуний эканлигини эътироф қилади.

МЕХАНИЦИЗМ — бу шундай принципки, унга кўра ҳаракатнинг ҳар қандай мураккаб, сифат жиҳатдан ўзига хос формасини тамомила оддийроқ формадан иборат қилиб қўйиш мумкин ва лозим (мас., жамият тараққиёти қонунларини биологик қонунлардан, биологик процессларни химиявий, электромагнит процесслардан иборат қилиб қўйиш мумкин ва ҳ. к.). Тарихан М. нинг пайдо бўлиши механиканинг гуркираб ривожланиб кетиши ва метафизик методнинг (*Метафизика*) кенг тарқалиши билан боғлиқдир. 17—18-асрлардаги табиёт илмида бутун ҳаракатни маконда жисмларнинг жой алмаштиришдан, механик ҳаракатдан иборат қилиб қўйиш расм бўлган эди, механика қонунлари табиатнинг ягона қонунлари ҳисобланарди. Мас., француз олими Лаплас массаларни, тезликларни, вақтнинг бирон-бир моментида барча жисмларнинг коинотда ўзаро жойлашувини тўла-тўқис равишда батамом билиш оламда ўтмишда бўлган ва келажакда бўладиган барча воқеаларни мутлақ равишда аниқ ҳисоблашга имкон берган бўларди, деб ўйлади. Фаннинг тобора мураккаброқ процесслар ичига кириб бориши билан фақат механика принципларига асосланган ҳолда турли ҳодисаларнинг сифат жиҳатдан ўзига хослигини тушуниб бўлмас эди. Ана шунинг натижасида М. га ўзича бир хил «қўшимча бўлиб» турли идеалистик назариялар юзага келди ва бу назариялар мазкур ўзига хосликни ғайри моддий кучларнинг мавжудлиги деб эълон қилди (*Витализм*). Энгельс ўз замонасининг табиёт илми эришган ютуқларни умумлаштириб, М. ни илмий анализ қилди ва унинг ожизлигини очиб ташлади. У материя ҳаракатининг ўзаро маҳкам боғли бўлган ва лекин бир-бирдан иборат қилиб бўлмайдиган сифат жиҳатдан ўзига хос формалари ҳақидаги таълимотни ривожлантирди. 19-асрнинг охирилари 20-асрнинг бошларида қилинган илмий кашфиётлар кўп сонли механистик назарияларга қаттиқ зарба берди. Классик М. руҳида оламнинг манзарасини тузиш мумкин эмаслиги ҳатто диалектика билан таниш бўлмаган кишиларга ҳам аён бўлиб қолди. Бироқ ҳаракатнинг бир формасини иккинчи, оддийроқ формасидан иборат қилиб қўйишга асоссиз равишда уринишлар ҳозирги кунга қадар ҳам йўқолган эмас (мас., биологик объектлар билан мураккаб кибернетик тузилмаларнинг тамомила бирдайлиги ҳақидаги даъво кенг ёйилди). Диалектик материализм М. ни илмий билишни издан чиқарадиган сохта методология деб рад этади.

МЕЪЁР (мера) — предметнинг сифат ва миқдор томонларининг бирлиги (*Сифат ва миқдор*). М. аввало бошқа предметлар билан мүнсабатлар системасидан ажратиб олинган айрим предметнинг

характеристикаси сифатида майдонга чиқади. Предметнинг унинг бошқа предметлардан тафовутидаги хоссаларини характерлайдиган ҳар қандай сифати баъзи миқдорий қимматларга эга бўлади. Бу қимматлар турлича бўлиши мумкин, лекин шу билан бирга улар муайян доирадан, чегарадан чиқмасликлари керак. Йўқса, предмет ўз ҳолатида бўлмайди, унинг сифати ўзгаради, у бошқа предметга айланади. Қандай чегарада миқдорнинг ўзгариши сифатнинг ўзгаришига олиб бормаслигини худди М. анқлаб беради, Мас., 0° дан 100°C гача температурада сув ўз сифатини сақлайди. Бу температура чегарасидан чиққандан кейин у ё музга ёки буғга айланади. М. тушунчаси фақат айрим предметнинг сифат ва миқдор хоссаларининг муайян бирлигинингина характерлаб қолмайди. Агар предметни ўлчаш, унга баҳо бериш керак бўлса, М. ни ишлатадилар. Бундай ҳолда айни бир предметни миқёс, мезон сифатида, ташқи М. сифатида майдонга чиқадиган бошқа предмет билан таққослаб, нисбатдош қилиб қарайдилар. Агар айрим предмет предметларнинг мураккаб системасидаги элементлардан бири бўлса, у вақтда унинг М. и эндиликда система М. и билан белгиланади. Мас., бозорга чиқарилган товарнинг қиймати товар эгасининг уни ишлаб чиқаришга кетган индивидуал сарфлари билан эмас, балки айни турдаги товарлар асосий кўпчилигига нисбат бериладиган ижтимоий зарур меҳнат сарфлари билан белгиланади. Бу тилдаги М. система М. и бўлиб, у система қонунларини очиб бериш билан белгиланган.

МЕҲНАТ (труд)— бу шундай «процессдирки, унда инсон ўз фаолияти воситаси ила ўзи билан табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини тартибга солади ва назорат қилади» (Маркс), маълум мақсадни кўзлаб табиат предметларига таъсир ўтказиши ва уларни ўзгартиради. Меҳнатнинг энг содда моментлари қўйидагилардир: мақсадга мувофиқ фаолият, ёки М. нинг ўзи, М. нинг предмети, ёки инсон фаолияти қаратилган объектлар ва М. воситалари, яъни аввало М. ни амалга оширишга ёрдам қиладиган қуроллар. М. процесси инсон ўзининг жисмоний ва маънавий кучларини (жисмоний ва иродавий куч-ғайратини, меҳнат малакаларини ва маҳоратларини, қобилиятлари ва билимларини) бахисоли предметга «жойлаштиради», улар предметлашади, яъни предметга ўтади, предметнинг М. вужудга келтирган алоҳида хоссаларига айланади. Шу туйғайли инсон предмети ўзгартиради, уни ўз эҳтиёжлари ва талабларига мослаштиради. Шу билан бирга М. га қарама-қарши процесс, яъни предметликдан чиқиш ҳолати ҳам ҳосил: бу вақтгача предметга тегишли бўлиб келган нарсани инсон энди ўз қобилиятига ва маҳоратига айлантиради, уни ўз фаолиятининг таркибига қўшиб олади. Бунинг маъноси шуки, инсон муваффақият қозониш учун предметга таъсир кўрсатганида унинг ўз

қонушларига мувофиқлашуви, ўз фаолиятида уларга таяниши лозим. Шу билан бирга авлодлар тажрибасини ҳисобга олмасдан туриб ҳеч қандай меҳнат қилиш мумкин эмас, бунинг сабаби лоақал шуки, инсон ҳамisha ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилган системаси, меҳнат фаолиятининг зарур қоида ва усуллари, М. қуроллари, воситаларининг муайян мажмуи устидан чиқади. У бу системага қўшилмасдан, муайян усуллари эгалламасдан туриб, ҳеч қандай меҳнат ҳаракатларини бажаролмайди, чунки унга яп-яланг ерда иш бошлашга тўғри келади. Шу сабабли кишилар энг аввалдан бошлаб бошқа кишилар билан ижтимоий муносабатлар, ўзаро муайян таъсир кўрсатишлар системасига қўшиладилар. Агар бунинг устига тағин яқка-ёлғиз кишининг табиат билан курашда ожизлиги ҳам қўшиб қўйилса, унда жамиятда ва жамият яратган воситалар ёрдами билан амалга ошадиган процесс сифатидаги М. нинг характери равшан бўлади қолади. М. инсон ҳаётининг биринчи ва зарурий шартидир, инсон *фаолиятининг* фундаментал ва асосий формасидир. Инсон ишлаб чиқармасдан туриб, озиқ-овқатга, кийим-кечакка, уй-жойга ва шу кабиларга бўлган зарур эҳтиёжларини қондиrolмайди, Инсоният тарихининг тонгидаёқ бизнинг бобокалонимиз энг қаҳри қаттиқ табиий шароитларда фақат бу шароитларни актив ўзгартириш туфайлигина ўз жонини сақлаб қолган. Ҳайвондан фарқли ўлароқ, инсон табиатга мослашмайди, балки уни ўзига бўйсундиради, унинг процесслари жараёнига актив аралашади ва ана шу маънода табиатни «одамлаштиради». Меҳнатга қобилиятли бўлиш — инсоннинг ҳайвондан фарқ қиладиган энг муҳим хусусиятидир. Инсон ҳаётида М. нинг роли фақат инсон унинг ёрдами билан ўз моддий эҳтиёжларини қондиришидан иборат эмасдир. М. процессида пировард ҳисобда ижтимоий муносабатларнинг бутун мажмуи, масалан, мулк ва тақсимот формалари, ижтимоий ташкилотлар ва тарғиботлар, М. иртизоми ва шу каби муносабатларнинг мажмуи шаклланади. М. инсоннинг маънавий маданиятининг асосини ҳам ташкил этади, чунки фақат М. да инсон ўз М. и қаратилган табиий объектларнинг қонуниятларини очиб олади, ўз ижтимоий муносабатларининг яратувчиси бўлиб майдонга чиқади ва шу билан фан ҳамда санъатга асос солади. Ниҳоят, М. да инсон шахс сифатида камол топади, ўз қобилиятларини ривожлантириб, уларни меҳнат фаолиятида кўрсата боради. М. да инсоннинг камол топиб бориши унинг организмнинг ўзгаришини билдирмайди, балки табиат предметларига таъсир кўрсатиш усуллари ва формаларининг такомиллашиб боришини билдиради. Шундай қилиб, фақат М. да инсон фаолият субъекти бўлиб қолади ва ўзини шу фаолият қаратилган объектга қарама-қарши қилиб қўяди (*Субъект ва объект*). Демак, М. ижтимоий ҳаётнинг асосий мазмунини ташкил этади, унинг ҳамма томонларини ва инсоннинг ўзини камолга етказилади. Бироқ тарих-

да шундай ҳоллар ҳам бўлганки, инсон ҳаётий фаолиятининг асосий мазмунини ташкил этувчи М. кўпинча инсонга ташқаридан мажбурлан юкланган фаолият сифатида юзага келган. М. уни ҳолдан тойдирган, унга завқ бериш у ёқда турсин, ҳатто кўп ҳолларда зарур моддий неъматларни ҳам унга бермаган, М. да киши боймаган, балки камбағаллашган, камол топмаган, балки завоқ топган. Бу ҳол антагонистик жамиятда ҳукм сурувчи меҳнат тақсимотидан (*Бегоналаштириш*), эксплуатация муносабатларидан келиб чиққан. Фақат коммунизмнинг галабаси шундай зарур шароитлар яратиб берадики, бу шароитларда М. инсоннинг барча қобилиятларни ва имкониятларни эркин суратда кенг ривожланишига, энг биринчи ҳаётий эҳтиёжга ва завқ-шавққа айланади (*Коммунистик меҳнат*).

МЕҲНАТГА МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШЛАР (материальные и моральные стимулы к труду) — инсон меҳнат фаолиятининг сабаб-боисларини шакллантирадиган объектив омиллар бўлиб, бу омиллар уни ҳам меҳнат процессидан, ҳам меҳнат натижаларидан манфаатдорлигини, унинг меҳнатга муносабатини белгилайди. Моддий рағбатлантиришлар меҳнатнинг миқдори, сифати билан моддий ва маданий эҳтиёжларни қондириш даражаси ўртасидаги алоқани акс эттиради. Маънавий рағбатлантиришлар — меҳнатдан ва унга берилган ижтимоий баҳодан олинадиган завқдан, меҳнатга турли ғоявий, сиёсий, ахлоқий боис-сабаблар тақозоси натижасида, ижтимоий бурчни тушуниш натижасида юзага келади. Меҳнатга рағбатлантиришларнинг характерини *ишлабчиқариш муносабатлари*, *ишлабчиқариш воситаларининг* ва инсоннинг ўзининг ривожланиш даражаси белгилайди. Хусусий мулкчиликка асосланган капиталистик жамият фаолият кўрсатишга моддий рағбатлантиришларни бир ёқлама ривожлантириб, уларни хусусий корхона эгаси бўлишга, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам бойишга иштилоқига айлантиради. Гарчи техника тараққиётининг юксак даражаси юмушчидан объектив равишда муайян маънавий сифатларни (мас., ишга ижодий қарашни) талаб қилса-да, бироқ капитализм шароитида маънавий рағбатлантиришлар ривож топмайди. Унда меҳнат кўпинча соф ташқи заруриятга, фақатгина тирикчилик воситасига, оғир юкка айланади. Социалистик мулк ишлаб чиқариш воситаларига ҳамманинг муносабатини бир хил қилиб қўяди. Ижтимоий бойликни кўпайтирувчи меҳнат шахсий ҳузур-халоват манбаи бўлиб қолади. Меҳнат инсон қобилиятларини ривожлантириш, унинг маданий даражасини ўстириш воситаси бўлиб ҳам майдонга чиқади. Ана шу асосда меҳнатга, меҳнат фаолиятига сифат жиҳатидан янгича муносабат пайдо бўлади. Меҳнатга коллектив олдидagi бурчни ҳис қилиш, ўз ишчи учун, коллектив ишчи учун жавобгарлик, умумнинг бахт-саодати учун ғамхўрлик қи-

лиш, бугун жамият учун ишлаш зарурлигини, муҳимлигини англаш каби юксак маънавий истаклар ривожланмоқда. Бу истаклар омма-нинг ижодий ташаббускорлигининг, активлигининг авж олишига кўмаклашмоқда, бу эса, мас., социалистик мусобақада намоён бўл-моқда. Бироқ юксак маънавий рағбатлантиришлар моддий рағбат-лантириш билан бирга қўшиб олиб борилган тақдирдагина, улар са-марали бўлиб қолади. Социализм шароитида меҳнат ҳали биринчи ҳаётий эҳтиёж бўлган эмас, меҳнат интизомига риоя қилиш ҳали ҳар бир кишининг одатига айланган эмас. Ана шуларнинг ҳаммаси меҳнатдан моддий манфаатдорликни ривожлантиришни янада кўп-роқ зарур қилиб қўяди, модомики ҳаётий ноз-неъматларнинг социа-листик жамият аъзоси оладиган улуши аввало у бажарган ишнинг миқдори ва сифати билан белгиланар экан, демак, меҳнатга рағбат-лантиришнинг энг асосий вазираси унга тўлақондан ҳақдан (ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи ва колхозчиларнинг даромадларидан) иборат бўлиб қолади. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун рағ-батлантиришларни вужудга келтиришда корхоналарнинг фойдалари ҳисобидан тузиладиган турли хилдаги рағбатлантириш фондлари, бу фондларнинг меҳнаткашларни фақат ўз меҳнати натижаларига эмас, балки корхонанинг бутун коллективи муваффақиятли ишла-шига қизиқтиришдан иборат бўлган вазифаси муҳим роль ўйнайди. Меҳнатга ҳақ тўлаш формаларининг такомиллаштирилиши меҳнат-га бўлган маънавий муносабатга ҳам таъсирини кўрсатмоқда: маъ-навий қониқиш ҳиссини, янада виждонан, кўпроқ масъулият билан ишлаш истagini туғдирмоқда. Ҳам моддий, ҳам маънавий рағбат-лантириш замирида айрим юмушчиларнинг, коллективнинг ва умуман жамиятнинг манфаатларини боғлаб олиб бориш принципи асос бўлиб ётади. Агарда кишининг меҳнатини рағбатлантириш қан-дайдир иккинчи даражали ишлабчиқариш кўрсаткичларини бажар-ишга боғли қилиб қўйилса, у вақтида бу нарса жамиятга зарар келтириши мумкин; иккинчи томондан, меҳнат натижаларини тўла ҳисобга олмаслик юмушчиларнинг меҳнатга қизиқишининг пасайи-шига олиб келади. Моддий ва маънавий рағбатлантиришларни тўғри боғлаб олиб боришга ўз-ўзидан автоматик равишда эришилмайди, унга меҳнатни илмий асосда ташкил этиш йўли билан эришилади, меҳнатни бундай ташкил этиш миллион-миллион юмушчилар омма-сини «бевосита ғайрат-ташаббусда эмас, балки ғайрат-ташаббус ёрдамида... шахсий қизиқишда, шахсий манфаатдорликда руҳлан-тириб» (Ленин) коммунизмга олиб боришга имкон беради.

МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ (разделение труда) — меҳнат фаолиятининг турли хилдаги ва шу билан бирга ўзаро боғлиқ турлари ва формаларининг ҳар бир тарихий давр учун ўзига хос системаси. Асл маънодаги М. т. (ёки социал М. т.) билан ихтисослаштиришни бир-биридан фарқ қилиб қарамоқ керак бўлади. Ихтисослаштириш

меҳнат фаолиятининг зарурий моментидир. Унинг юзага келишига сибаб шуки, инсон меҳнат процессида турли предметлар билан иш қўради, турли меҳнат қуролларида ва усулларида фойдаланади, шунга мувофиқ моддий ва маънавий ишлаб чиқаришнинг ҳар бир тармоғида унинг фаолияти ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Иختисослаштириш *ишлаб чиқарувчи кучларнинг* ривожланиш формаси сифатида юз беради (ишлаб чиқариш қуроллари, меҳнат маънавлари, меҳнат тақсими ва ҳ. к.) ва меҳнат унумдорлигининг ўсишига кўмаклашади. Жамият тараққиётининг муайян босқичида (*ибтидоий жамоа тузумининг* бузилиши даврида) чорвачилик деҳқончилиқдан ажралади, сўнгра ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ажралиб чиқади, ундан кейин ишлаб чиқаришнинг кўпдан-кўп тармоқлари пайдо бўлади, иختисослашиш айрим корхоналарга кирди ва ҳ. к. Синфий-антагонистик жамиятда бу процесс зиддиятли характерга эга бўлиб, асл маънодаги М. т. формасида юзага келади ва у инсоннинг ҳаётини фаолиятининг ўзини бўлакларга бўлиб ташлайди ва унинг айрим чекланган томонларини инсонга умрбод бериб қўйилган функцияларга айлантиради. «Меҳнатнинг тақсимланиши билан бирга одамнинг ўзи ҳам тақсимланади. Якка-ю ягона фаолиятнинг ривожланиши учун бошқа ҳамма jisмоний ва маънавий қобилиятлар қурбон қилинади. Инсонки бундай майиб қилиш меҳнат тақсимоти ўсиб борган сари ўсиб бора беради...» (Энгельс). Жамиятда ишлаб чиқарувчи кучларнинг етарли даражада ривожланмаганлиги шунга олиб келадик, кишиларнинг асосий оммаси «ризқи рўзини» топиш билан шуғулланишга мажбур бўлади ва ҳақиқатда жамият ҳаётининг қолган ҳамма соҳаларидан чиқариб ташланади. Шу тариқа, қулдорлик тузумининг тонгидаёқ ақлий меҳнат jisмоний меҳнатдан ажралди ва натижада айрим кишилар назарий ва бошқариш фаолиятини, санъат билан шуғулланишни ва ҳ. к. ўз қўлига тўплаб олди, бошқаларнинг қисматига эса ҳолдан тойдирадиган ва ҳар қандай ижодий мазмундан маҳрум қилинган jisмоний меҳнат тушди. Хусусий мулкнинг, синфий антагонизмларнинг, сиёсий устқурманнинг, *бегоналаштиришнинг* пайдо бўлиши М. т. билан боғлиқдир. М. т. капиталистик жамиятда ўзининг олий ифодасини топади. Унда фаолиятнинг ҳар бир соҳаси кишиларнинг махсус группасига тегишли бўлиб қолади. Киши том маъноси билан «қисмий» (Маркс) бўлиб қолади, яъни у ўз фаолиятининг мазмунини ташкил этиши лозим бўлган функциялардан фақат бир қисминигина бажарадиган бўлади. Бундай шароитда иختисослаштириш «касиб-ҳунар тентакчилигининг» (Маркс) расвою ради формасида намоён бўлади. Бирин-бир ижтимоий функцияни эса инсон мажбурият ёки муҳтожлик таъсири остида бажаради; бу ишнинг маъно ва аҳамияти унга равшан бўлмайди, шунинг учун уларга инсон бефарқ қарайди; фаолиятнинг йўллари,

усуллари ва тартиби унга ташқаридан мажбуран юкланади, шунинг учун инсон уларга бегона кучларга, яъни манбаи ва келиб чиқиши унга тушунарли бўлмаган (*Бегоналаштириш*) кучларга итоат қилгандек итоат қилади. Шу билан бирга саноатнинг ривожланиши М. т. билан тобора кўпроқ зидлашиб боради. Ҳозирги замон йирик саноати «ҳаёт-мамот масаласи каби ...қисмий ишчинин... ҳар томонлама ривож топган индивидуум билан алмаштириш вазифасини қўймоқдаки, бу индивидуум назарида турли ижтимоий функциялар ҳаётини фаолиятнинг бир-бирини алмаштирувчи усулларидан иборатдир» (Маркс). Бироқ ишлабчиқариш тараққиётининг бу объектив эҳтиёжларини фақат жамиятни коммунистик асосда қайта қуриш йўлларидагина рўйга чиқариш мумкин. Социализм қуриш, антагонистик синфларни, *шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликни* тугатиш ҳозироқ социал М. т. ни тугатиш сари қўйилган дастлабки қадамларни билдириб турибди. Коммунизм тантана қилгач, бу хил тақсимот барҳам топади, чунки коммунизм кишиларнинг тўла социал тенглигини, шахснинг ҳар томонлама ривожланишини ва ҳар бир кишининг ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларида иштирок этишини таъминлайди.

МИКРОСОЦИОЛОГИЯ (грек. mikros — кичик) — ҳозирги замон буржуа социологияси йўналишларидан бири. Морено (АҚШ), Гурвич (Франция) унинг асосий вакиллари дилар. М. асосий эътиборни инсоният жамиятининг микроструктурасини, яъни кишиларнинг шахсларо психологик муносабатларини, кичик гуруҳлар деб аталадиган ва аъзоларининг бевосита ҳамжиҳатлиги билан характерланадиган гуруҳларга асос қилиб олинган симпатия-антипатия муносабатларини ўрганишга қаратади. Ана шу билан микроструктура макроструктурадан — кишиларни бир мунча формаллаштирилган ташкилот қондаларига эга бўлган ишлаб чиқариш, касаб, сийсий ва бошқа гуруҳлар типидagi катта коллективларга бирлаштирувчи муносабатлардан фарқ қилади. Микроструктурага тавсиф-таъриф бериш учун физикадан олинган тушунчалар жорий қилинади: социал электрон (ҳиссий бирлиги), социал атом (Моренода бу — инсон ва унинг теварагидаги яқин кишилар, Гурвичда бу — социал гуруҳ), социал молекула (ўзаро туйғулар билан боғли бўлган кишиларнинг гуруҳлasi). Микроструктурага ҳал этувчи аҳамият берилади. М. нинг даъвосига кўра, микро ва макроструктуралар ўртасидаги номувофиқлик социал кескинлик ва конфликтларни туғдиради. Уларни бартараф қилиш учун жамиятнинг микроструктурасини (социаметрик методлар — тестлар, социограммалар ва ҳ. к. ёрдами билан) ўрганиш ва сўнгра унга мувофиқ равишда жамиятнинг макроструктурасини қайтадан тузиш тақлиф этилади. М. нинг нуқтан назарича, жамиятни касалликлардан да-

волаш йўли — социал революциялар эмас, балки кишиларнинг психологик ўзаро муносабатларини тартибга солувчи социометрик революциялардир. Демак, М. кишиларнинг муносабатларидаги психологик факторнинг ролини жуда ҳам ошириб юборди, уларнинг ҳаракатларини бошқарадиган чуқурроқ сабабларни эътиборсиз қолдиради. Марксизм жамият структурасини кишиларнинг моддий манфаатлари ва муносабатларидан келтириб чиқаради, аммо шу билан бирга у кишиларнинг ҳавойи ҳавасларини, аниққса кичик ва ноформал группаларнинг пайдо бўлишидаги интилишларини ишкор этмайдди, чуқки бундай группаларнинг роли турмушда, цехда, мактабда хийла катта бўлиши мумкин. Бу группалар устида *конкрет социологик тадқиқотлар* ўтказганда, башарти уларга тўғри изоҳ берилса, М. (социометрия) томонидан ишлаб чиқилган конкрет техник усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин.

МИЛЛАТЧИЛИК (национализм) — эксплуататор синфлар идеологияси ва сиёсатининг принципи бўлиб, бу принцип миллий мумтозлик, баъзи халқларнинг бошқа халқлардан устунлиги, миллий айирмачилик, адоват ва душманлик идеяларида ифодаланади. Буржуа миллатчилиги капиталистик жамиятнинг маҳсули бўлиб, у муқаррар суратда миллатлараро антагонизмларни, ирқий камситишни, миллий ва мустамлака зулмини вужудга келтиради. М. ҳукмрон буржуазиянинг муҳим идеологик ва сиёсий қуроли ролини ўйнайди, унинг ёрдами билан буржуазия миллат ичида синфий тотувлик имкониятини вужудга келтиришга, турли миллат меҳнаткашларини бпр-бирига қарама-қарши қилиб қўйишга, уларнинг синфий онгини қоронгулаштиришга, ўзининг тор синфий манфаатларини умум миллий манфаатлар қилиб кўрсатишга, халқаро ишчилар ҳаракатини бўлиб ташлашга, мустамлакачиликни оқлаб кўрсатишга уринмоқда. М. кўпинча «сўл» ва ўнг оппортунизм, *ревизионизм* билан боғлангандир. «Оппортунизм билан социал-национализмнинг гоъвий-сиёсий ҳамжинслигига, алоқаси ва ҳатто айнан бирдайлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ» (Ленин). М. нинг мазмуни, характери социал-иқтисодий ва сиёсий шароитларга, уни тарқатувчи синфларнинг тутган мавқеи ва ролига боғлиқдир. Эзувчи миллатларнинг М. и олий давлат шовинизми формасида маъдонга чиқади, бу шовинизм бошқа халқларнинг асоратга солинишини оқлаб кўрсатади, уларнинг «паст кишилар» экалигини «асослаб беради». Эзилган миллатларнинг М. и реакцияп хусусиятлари билан бир қаторда умум демократик мазмунга ҳам эга бўлади, бу мазмун империалистик зулмга қарши, сиёсий ва иқтисодий мустақиллик учун, миллат сифатида қайтадан бунёдга келиш учун курашни акс эттиради. Буржуа М. и барча мамлакат меҳнаткашларининг ҳамкорлиги ва қардошлиги идеологиясига — пролетар, социалистик *интернационализмга* тубдан қарама-қаршидир. Соци-

лизм миллий айирмачиликни тугатиб, барча миллат ва халқларнинг ҳақиқий тенглигини амалга ошириб, улар ўртасида қардошларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатларини ўрнатиб, М. нинг социал илдиэларини йўқ қилмоқда. Аммо М. нинг сарқитлари ўз-ўзидан йўқолмайди, айрим кишиларнинг онгида ва хулқ-атворида сақланиб қолади, хусусий мулкчилик, диний сарқитлар билан ва капитализмнинг бошқа сарқитлари билан чирмасшиб кетади. Социализм шароитида М. миллий эгоизм (худбинлик)да, интернационал манфаатлар зарарига иш кўриб, ўзига хос миллий манфаатларни биринчи ўринга қўйишда, тарихий воқеаларга ва миллий маданият меросига синфий нуқтаи назардан баҳо бермасликда, қолақ миллий традицияларни сақлаб қолишга уринишда намоен бўлмоқда ва ҳ. к. Коммунистик ва ишчи партиялар М. нинг барча формадаги кўринишларига қарши мурасасиз курашиб, пролетар интернационалиэни принциплари асосида жаҳон революцион ҳаракатининг бирлигини мустаҳкамламоқдалар.

МИЛЛАТ (лат. natio — қабила, халқ) — кишиларнинг тарихан гаркиб топган умумийлиги. Кишилар умумийлигининг уруғ, қабила, элат каби формалари М. дан олдин ўтган бўлади, аммо М. уларнинг бевосита ва муқаррар давоми эмасдир. Ленин сўзлари билан айтганда, миллий алоқаларнинг вужудга келиши — буржуа алоқаларининг вужудга келишидан бошқа нарса эмас эди. М. нинг бош белгилари — иқтисодий алоқаларнинг, территория ва тилнинг умумийлигидир. Ана шу асосда маънавий ҳаётнинг умумийлиги, миллий характер хислатлари, маданият, онг, традициянинг алоҳида хусусиятлари пайдо бўлади. Бироқ М. нинг маънавий ҳаёти хусусиятларига капитализм шароитида кишиларнинг синфий макеи катта таъсир кўрсатади. Ҳукмрон эксплуататор синфларнинг идеологлари психик тузилиш ва маданиятнинг умумийлигини М. нинг бош ва ҳатто бирдан-бир белгиси деб ҳисоблаган бир вақтда, Ленин муайян миллатни ташкил этувчи синфлар ўртасидаги элдиятлардан кўз юмиш ярамаслигини кўрсатади. Ленин М. нинг икки ёқлама хусусиятини (ҳар бир миллатда икки миллат борлигини ва ҳар бир миллий маданиятда икки миллий маданият борлигини) доим таъкидлаб кўрсатади. Сиёсатда М. ичида айни М. га мансуб синфнинг миллий хусусиятлари қайдаражада табақаланаётганлигини билиш ва назарда тутиш муҳимдир. Ҳозирги давр учун миллатларнинг, уларнинг шаклланиш йўлларининг хилма-хиллиги характерлидир. Ҳозирги вақтда мана бундай миллатлар бор: 1) социал жиҳатдан яқжинс бўлмаган, иқтисодий манфаатлари, идеологияси, ахлоқ-одоби қарама-қарши синфлардан ташкил топган миллатлар; 2) социал-яқжинс социалистик миллатлар ва 3) ўткинчи типдаги миллатлар; бу типдаги миллатларнинг қиёфаси уларнинг тараққиётнинг капиталистик ёки нокапиталистик йўлидан бориш-

бормасликларига қараб шаклланади. Ҳозир, капитализм шаронти-надаёқ, миллатлар билан экономикани ва маданиятни интернационаллаштириш ўртасида ўзаро алоқадорликнинг кенгайиш тенденцияси пайдо бўлмоқда. Бироқ империалистларнинг заиф ривожланган мамлакатлардаги халқларни асоратга солиш учун юргизаётган сиёсати миллий айирмачилик тенденциясини кучайтирмоқда. Миллий озодлик ва мустақилликни қўлга киритишда миллий-озодлик ҳаракатлари гоҳат катта роль ўйнамоқда. Худди ана шу миллий-озодлик ҳаракатларида халқларнинг миллат сифатида ўзини англаш ривожланиб, мустақамланмоқда, шу ҳаракатлар орқали миллий мустақиллик қўлга киритилмоқда, давлатчилик барпо этилмоқда, миллий суверенитет таъминланмоқда, бу эса М. нинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ривожланишининг ҳал қилувчи шартидир. Социализм шаронтида миллатлар социалистик миллатларга айланадилар, улар ўз тараққиётлари учун кенг майдонга эга бўладилар. Социалистик миллатларга манфаатларнинг, миллат сифатида ўзини англашнинг, маданиятнинг синфий икки ёқламалик хусусияти ётдир. Улар меҳнаткашлар — ишчилар, деҳқонлар ва зиёлиларнинг миллатлари бўлганликларидан ҳаёлий миллий бирликка эмас, балки ҳақиқий бирликка эгадирлар. Социалистик М. кишиларнинг социализм галабаси натижасида ташкил топган умумийлиги бўлиб, улар бир тилга, территорияга, ягона иқтисодий манфаатларга, давлатчиликка, маданиятга, интернационалистик дунёқараш билан қўшилган умумий маънавий қиёфа хислатларига эгадирлар. Иқтисодий, маданий ва социал-сиёсий ҳаётнинг интернационал бирлиги социалистик миллатлар учун характерлидир. Кишиларнинг янги интернационал умумийлиги сифатида совет халқининг ташкил топиши миллатчиларнинг миллий тафовутларнинг ябадийлиги ва муқаррар суратда ўсиб бориши ҳақидаги «пайғамбарлигини рад этмоқда ва марксизм-ленинизмнинг миллатларнинг яқинлашуви тўғрисидаги, етук коммунистик жамиятда уларнинг тўла қўшилиб кетишлари ҳақидаги башоратини тасдиқламоқда.

МУСТИҚА (грек. *mystikos* — сирли) — ғайри табиий кучларга (худого ва умуман руҳ-арвоқларга) ваҳийлик, ўзига хос руҳий тажриба ўтказиш ва ш. к. орқали улардан воқиф бўлиш ва улар билан алоқа боғлаш мумкинлигига ишониш. М. ни шунингдек диний-фалсафий назария деб ҳам атайдилар, бу назариянинг асосий элементи — моддий борлиқ қонунларининг ҳукми доирасидан ташқарида бўлган нарғи, сирли дунёни (муъжиза соҳасини) этирсиф қилишдан иборат. М. инсон табиат стихияси олдида ожиз бўлган энг қадим замонларда юзага келган. Уруғдошлик оиласи бузила бошлаган даврдаёқ (мас., Шимолий Америкадаги ҳинду қабилаларида) ҳимоячи шахсий руҳларга сизғиниш пайдо бўлади, кишилар гўё улар билан сўзлашиб, ёрдам сўрайдилар. Кейинроқ

(Қадимги Шарқда ва Ғарбда) диний жамиятлар пайдо бўлиб, уларнинг тартибга солинган маросимлар (мистериялар) системаси жорий қилинади. Маросимларнинг асосий мақсади — кишиларнинг худолар билан маҳкамроқ муносабатларини йўлга қўйишдан иборат бўлади. Турли социал табақалар пайдо бўлгандан кейин жамиятнинг бир қисми (коҳинлар, насл-насабли аристократлар) М. дан жамиятнинг иккинчи қисми (меҳнаткашлар оммаси) устидан ҳукмронлик қилиш учун фойдалана бошлайди. М. нинг шундай функцияси қуллик, феодализм ва капитализм даврларида ҳам сақланиб қолади. Тўғри, расмий идеология фавқулодда диний характерга эга бўлган ўрта асрларда оппозицион қарашлар баъзан М. формасида ҳам ифодаланарди. Феодализмга қарши плебейчилик оппозицияси Эккартнинг мистик қарашларида ўз ифодасини топган эди (Эккарт инсоннинг, унинг ақл-заковатининг ва ҳ. к. қадр-қимматиға эътироф қиларди); аини шу вақтда мистиклардан Сузо ва Таулер мавжуд тартибларни оқлаб чиқардилар. Баъзи философлар (мас., Бёме) нарсаларнинг диалектик табиати ҳақидаги фаразларини мистик формада баён қилардилар. Янги замонда, илм-фан тараққиёти юксак даражага эришгач, М., одатда, ҳалок бўлаётган синфларнинг ҳис-туйғуларини ифодалайди. М. *идеализмнинг* деярли ҳамма формаларига хосдир. Фалсафий проблемаларни ҳал этганда М. асос қилиб олингандагип бўлса, у вақтда диний-мистик философия ёки фалсафий мистицизм вужудга келади (Кьеркегор, Вл. Соловьев ва б. таълимоти ана шундай). Бу оқимнинг вакиллари назарича, билишнинг олий формаси—вахийликдан, *интуициядан*, яъни мувоқабат, зикр-само, нури жамолдан иборат бўлиб, инсон гўё шулар орқали мистик, «ғайри табиий» реалликни, яъни «худонинг жамолини» кўрар эмиш. Ҳозирги замон философиясида мистицизм неомотиизмда (*Томизм ва неомотиизм*), *персонализмда* ва диний *экзистенциализмда* (Ясперс, Марсель) яққол ифодаланган. М. билан фан бирга сиғишмайди. Илмий материалистик философиянинг тасдиқлашча, оламда ҳеч қандай ғайри табиий кучлар йўқ, шунинг учун инсоният олдида пайдо бўлувчи барча проб-лемаларни М. га мувожаат қилмасдан ақл-идрок ва амалий фаолият ёрдами билан ҳал қилиш мумкин.

МИФОЛОГИЯ (грек. *mythos* — нақл, бироват, *logos* — таълимот) — халқлар тараққиётининг энг қадимги босқичида бўлган дунёқарашининг асосий формаси. Воқеликни билишнинг, дунёга қарашнинг ўзига хос усули бўлган мифнинг характерли хусусияти шуки, ҳамма нарсалар ва ҳодисалар унда бир-бирига иштирокчи сифатида идрок этилади. Бунинг натижасида бир хил буюмларнинг сифатини иккинчи хил буюмларга бемалол кўчириш мумкин бўлади. М. табиат кучларини жонлантириб кўрсатишга, уларни ҳиссий образлар, алоҳида вужудлар (одамлар, ҳайвонлар) шаклида тас-

бирлаб кўрсатишга асосланган. Уша замондаги кишининг назарида мифик вужуднинг ҳаракатлари ғайри табиий ҳаракатлар эмас, балки ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган одатдаги, тамомла реал ҳаракатлар бўлиб кўринади. Зевс ҳақиқатан ҳам момоқалдироқ ва яшини яратади, «туғдиради». Атлант ҳақиқатан ҳам осмон гумбазини елкасида кўтариб туради. Мифик қаҳрамонларнинг ақлга сиғмайдиган жасоратлари ҳақиқатан ҳам бажарилган ишлар деб ҳаёл қилинади. М. да бир хил нарсаларнинг хоссаларини иккинчи хил нарсаларга осонлик билан кўчирилганлиги сабабли, у ҳаёлга кенг майдон очиб беради ва бу майдонда мифологик тарзда фикр қилувчи киши ҳар қандай ўзгаришлар қилиши ва жасоратлар кўрсатиши мумкин бўлади. «Ҳар қандай мифология табиат кучларини ҳаёлда ва ҳаёл ёрдамида енгади, бўйсундиради ва шакллантиради» (Маркс). Инсон ўз фаолият соҳасини кенгайтириб ва оннинг мифдан фарқ қиладиган бошқа формаларини ривожлантириб, табиат кучлари устидан ҳукмронлик қилишнинг реал воситаларини яратгандан, ишлабчиқаришни ривожлантиригандан ва меҳнат қуролларини такомиллаштиригандан кейин, табиий-тарихий суратда ҳукмронлик қилувчи фикр ва хатти-ҳаракат тарзи йўқолади. Бироқ М. бутун жамият учун дунёқараш бўлмаётган қолгандан кейин ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолди ва бадиий ижодда, санъатда илҳом манбаи бўлиб қолди. Агар классик М. инсон онги ривожланишининг муқаррар тарихий погонаси бўлган бўлса, аммо ҳозирги замондаги «миф яратувчилик» буткул бошқа социал ва идеологик асосда пайдо бўлди, уни инсонга душман бўлган социал воқелик, охириги умрини кечираётган социал кучларнинг реакцияи дунёқарашини туғдирмоқда. У ҳозирги ҳаёт ҳодисаларини фантастик, ҳаёлий тасвирлашда (Кафка), ёки жиний мақсадларга эришиш учун воқеликни онгли равишда бузиб кўрсатишда (мас., нацистларнинг назарийчиси Розенбергнинг «XX аср мифи») намоён бўлмоқда. Шу тариқа сунъий равишда яратилган «М.» классик М. нинг баъзи хусусиятларини (ҳаёлий образлар ва ҳолатларини) фақат сиртдангина такрорлайди, аммо ҳақиқатда у билан ҳеч қандай алоқаси йўқ.

МИҚДОР ВА СИФАТ — қ. *Сифат ва миқдор.*

МИҚДОР ЎЗГАРИШЛАРИНИНГ СИФАТ ЎЗГАРИШЛАРИГА ЎТИШИ ВА АКЦИНЧА (переход количественных изменений в качественные и обратно) — материалистик *диалектиканинг* энг муҳим қонунларидан бири. Бу қонун предметлар ва ҳодисалардаги ўзгаришларнинг характерини ва алоқасини очиб беради, тараққиёт қай тариқа содир бўлишини, қай тариқа бир предмет ва ҳодисалар ўрнига иккинчи предмет ва ҳодисалар келишини кўрсатади. Теварак-атрофимиздаги воқеликнинг ҳаммаси доим ўзгариб туради.

Предмет ва ҳодисаларнинг миқдор характеристикалари ўзгаради, уларнинг сони, ҳажми, бошқа хусусиятлари, мас., тезлиги, оғирлиги ва ҳ. к. кўпаяди ёки камаяди. Предметлар ва ҳодисаларда сифат ўзгаришлари содир бўлади, бунинг натижасида улар ўз сифатлари жиҳатидан тамоман янги предмет ва ҳодисаларга айланадилар. Дафъатан қараганда бир хил ўзгаришлар — миқдор ўзгаришлари — бошқа хил ўзгаришлар билан — сифат ўзгаришлари билан боғлиқ эмасдек кўринади. Мас., биз доимо шундай ҳолни кўриб тураемизки, теварак-атрофимиздаги предметлар ўз кўлами, ҳажми, тезлиги жиҳатдан катталашиб ёки кичиклашиб туради, лекин шу билан бирга ўзларининг сифат муайянлигини сақлаб қолади, яъни ўз структураси, функциялари, энг муҳим хоссалари характери жиҳатидан асли ҳолича қолади. Бироқ миқдор ўзгаришлари фақат маълум моментгача, чегарагача сифат ўзгаришига олиб келмайди, бу момент ва чегара турли предметлар, ҳодисалар учун турлича бўлади ва улар диалектикада *метёр* чегаралари деб аталади. Шундай момент бошлангач, миқдорнинг андак ўзгариши ҳозирроқ сифат ўзгаришига, сакрашга олиб келади (ёки, таъбирга кўра, миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади). Сувнинг температураси 0° га етган ҳамон, салгина ошгач, севуқлик уни музлатади, лекин сув музга айланиб, ўз сифатини ўзгартиради. Атом ядросига лоқал бир ядро зарраси (протон ёки нейтрон) қўшилиши билан унинг хоссалари сифат жиҳатдан бошқа бўлиб қолади. «...Табиатда сифат ўзгаришлари — ҳар бир айрим ҳол учун аниқ муайян қилинган усул билан — материя ёки ҳаракатнинг ё миқдорий қўшилиши ёки миқдорий камайиши йўли билангина содир бўлади» (Энгельс). Бу қонунга фақат табиат ҳодисалари эмас, балки ижтимоий ҳодисалар ҳам бўйсунди. Чунончи, капиталистик жамиятдан социалистик жамиятга сифат жиҳатдан ўтишдан олдин тадрижий миқдор ўзгаришлари даври бўлган эди ва бу миқдор ўзгаришлари капитализм бағрида содир бўлиб келган эди (ишлабчиқарувчи кучларнинг ўсиши, пролетариат, унинг оқининг, уюшқоқлигининг ўсиши, омманинг революцион тажрибасининг аста-секин ортиб бориши ва ҳ. к.). Диалектиканинг бу қонуни сифат ўзгаришларининг фақат миқдор ўзгаришларига боғлиқ эканлигини очиб бермайди. У бу боғлиқликнинг аксини ҳам белгилаб беради: сифат ўзгаришлари ўз навбатида миқдор ўзгаришларига олиб келади. Анорганик табиатда юз берадиган сифат ўзгаришлари натижасида сифат жиҳатдан структураси турлича тузилмалар (атом, ядролари, атомлар, молекулалар, макроскопик жисмлар ва ҳ. к.) пайдо бўлади, демак, мазкур сифат ўзгаришлари бу объектларнинг миқдорий характеристикаларининг ўзгаришига ҳам олиб келади. Уларнинг ҳажми, уларнинг таркибий элементлари ўртаси-

даги алоқанинг энергия катталиги ўзгаради. Янги сифат тараққиётнинг суръатлари тезлигининг ўзгаришига ҳам таъсир қилади. Чунончи, тирик табиат (ўсимлик ва ҳайвонлар олами) ноорганик материяга қараганда хийла тез ривожланади. Жамиятда ҳар бир янги *ижтимоий-иқтисодий формация* ўзидан олдин ўтган формацияга нисбатан тараққиётнинг анча тезлаштирилган суръатларига эга бўлади. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришларининг алоқадорлигини, уларнинг бир-бирига ўтишини Гегель очиб берган эди. Лекин Гегелда бу алоқадорлик абстракт тафаккурнинг, олаий руҳнинг тараққиёт қонуни сифатида юз беради. Гегелнинг идеалистик системасида бу қонуннинг туманли ва абстракт тарзда баён этилганлигининг сабаби ҳам шудир. Материалистик диалектикада бу объектив олам тараққиётининг умумий қонунидир. Шу билан бирга бу қонун инсоннинг мазкур оламини билишида ва уни ўзгартиришида ғоят катта роль ўйнайди. Бу қонун воқелик ҳодисаларига бир ёқлама қарашдан эҳтиёт қилади, бу қонун мазкур ҳодисаларда юз берадиган миқдор ўзгаришларини ҳам, сифат ўзгаришларини ҳам ҳисобга олишни талаб этади. Халқ оммасининг революцион кураши зарурлигини фалсафий жиҳатдан асослаб бериш учун бу қонуннинг аҳамияти айниқса каттадир. *Реформизм* ва *ўнг ревизионизм* жамият ҳеч қандай туб, сифат ўзгаришлари, ҳеч қандай революцион тўнтариллар қилмасдан тараққий қила бериши лозим, деб ҳисоблайди. Бунга қарама-қарши ўлароқ, марксизм-ленинизм революцион сакрашларни жамият ҳаётида энг муҳим момент деб, унинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиши учун ҳал қилувчи шарт деб қарайди. Кишиларнинг амалий фаолияти муваффақиятли бўлиши учун жамиятдаги сифат ўзгаришларининг хилма-хил формалари турли шарт-шароитларга боғлиқ эканлигини ҳам назарда тутмоқ муҳимдир. Бир-бирига душман, антагонистик синфларга бўлинган, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш сиёсий революция формасида юз берадиган, яъни давлат ҳокимиятини зўрлик билан ағдарш характерига эга бўлган жамиятдаги сифат ўзгаришлари бир масала бўлса, эксплуататор синфлар йўқ бўлган социалистик жамиятдаги сифат ўзгаришлари иккинчи бир масала. Бу ўзгаришлар бунда мавжуд сиёсий ҳокимиятни йўқ қилиш билан боғлиқ бўлмасдан, балки шу ҳокимият раҳбарлиги остида, эски сифат элементларининг аста-секин ўлиб бориши ва янги сифат элементларининг аста-секин ўсиб бориши йўли билан амалга ошириладиган ўзгаришлардир. Бизнинг мамдакатимизда социализмдан коммунизмга ўтиш худди ана шу йўсинда амалга ошмоқда.

МОДЕЛЛАШТИРИШ (моделпрование) (франц. *modèle* — намуна, тимсол) — тадқиқ қилинаётган объектнинг моделини тузиш. Модель — элементлар системаси бўлиб, бу система тадқиқ эти-

дувчи предметнинг (асли нусханинг) муайян томонларини, алоқаларини, функцияларини қайтадан яратди. Моддий ва белги (*Белги*) моделлари тафовут фарқ қилинади. Гипсдан, картондан, пластмасдан ва бошқа материаллардан ясаладиган, биз музейларда, ўқув юртларида ва ҳ. к. учратадиган макетлар моддий моделларнинг энг оддий намуналари бўлиши мумкин. Бу хил моделлар турли физик процессларни ўрганиш учун кенг фойдаланилади (мас., уларнинг ёрдами билан гидравликада суюқликнинг, аэродинамикада газнинг ҳаракати тадқиқ этилади ва ҳ. к.). Ҳозирги замон фани объектларнинг хоссаларини қайтадан яратиш учун тобора кўпроқ белги моделларига, яъни математик ёки логик белгиларнинг (символларнинг) махсус системаларига мурожаат қилади. Мас., агар бирон-бир иқтисодий система — корхона, саноат тармоғи учун характерли бўлган алоқалар, процессларни ифодалайдиган тенгламалар системаси тузилса, худди ана шу нарса аини системанинг белги (математик) модели бўлади. Баъзан белги моделлари кенгроқ ҳам тушунилиб, уларга фақат тенгламаларнинг системалари нисбат берилмасдан, балки шу билан бирга график схемалар ёки объектнинг муайян тарзда сўз билан тузилган тасвири ҳам нисбат берилади. М. га муайян *аналогия*, тадқиқ қилинувчи объект билан унинг модели ўртасидаги мувофиқлик асос қилиб олинади. Бу нарса моделдан объектнинг ўзига ўтишга, унда модель ёрдами билан олинган натижалардан фойдаланишга имкон беради. Лекин моделнинг асли нусхага (оригиналга) бу мувофиқлиги мутлақ эмасдир. Улар орасида муҳим тафовутлар ҳам бор. Йўқса М. нинг ўзида, моделдан ўрганиладиган предмет ёки ҳодисанинг «ўринбосари» сифатида фойдаланишда маъно бўлмаган бўларди. Модель муайян тадқиқотда асли нусханинг фақат баъзи, муҳим томонларинигина қайтадан ҳосил қилиб, унинг бошқа томонларини назардан соқит қилади. М. методидан ҳозирги эзмон фаида кенг фойдаланилмоқда, бу метод илмий тадқиқот процессини жиддий равишда енгиллаштирмоқда, бир қанча ҳолларда эса ҳатто мураккаб объектларни билишнинг бирдан-бир воситаси бўлиб чиқмоқда. Фанда шундай ҳодисалар кўп учрайдики, объект ниҳоятда катта ёки ниҳоятда кичик бўлганлиги, анча узоқда турганлиги сабабли унга бевосита ёндошиб бўлмайди. Худди ана шунда моделлар тадқиқотчига ёрдамга келади. Улар объект ҳақида ҳиссий-якқол тасаввур ҳосил қилишга имкон берадилар. Бу нарса абстракт объектларни тадқиқ қилишда айниқса муҳимдир. Моделлар фанда объектнинг бирон-бир хоссаларини, уларда юз бераётган процессларни изоҳлаш учун кенг қўлланилади. Чунончи, Борнинг атом модели атомнинг кўпгина хоссаларини, мас., унинг барқарорлигини изоҳлашга имкон берди. Энг хилма-хил фанларда (физика, астрономия, биология, экономикада) М. методидан объ-

ектнинг фақат аллақачон маълум бўлган хоссалари, алоқаларини изоҳлаш учун эмас, балки объектни бевосита ўрганганда билиш имкони бўлмаган янги хоссаларини, алоқаларини аниқлаш учун ҳам фойдаланилади. Ҳозирги замон фанида математик М. электрон-ҳисоблаш машиналари ёрдами билан амалга оширилмоқда.

МОНАДА (грек. monas — единица) — бир қанча фалсафий таълимотларда борлиқнинг бундан бўён бўлирмайдиган структуралӣ единицасини билдирувчи термин. Чунончи, Ж. Брунода бу — қарама-қаршиликлар бирлигини, шу жумладан моддийлик ва идеявийлик хоссаларини ўз ичига олувчи ибтидоидир. Лейбниц ўзининг «Монадология»сида (1714) М. ни воқелиқнинг фаол интилиш ва онг ато қилинган соф руҳий элементи сифатида тасаввур қилади. Унинг қарашича, монадалар тараққиётнинг турли босқичларида турадилар, улар автоном, биқикдирлар («деразалари йўқ»), шундай бўлишига қарамай, улар худо воситаси билан ўзаро таъсир қилиб турадилар ва улардан ҳар бири оламни акс эттиради, «бутун кринотни тасаввур қилдиради». В. И. Ленин Лейбницнинг бу фикрига (қисм билан бутуннинг, айримлик билан умумийликнинг алоқасини пайқаган фикрига) эътибор бериб: «Бунда идеализм ва динчилик бўлишига қарамай, ўзича бир хил диалектика ва жуда чуқур диалектика бор» деб ёзган эди. Ҳозирги замон буржуа философиясида М. термини деярли учрамайди, аммо мазмун жиҳатдан унга яқин бўлган тушунчалар («жонли» борлиқни ташкил этадиган динамик руҳий «моҳиятлар»ни билдирувчи «субстанциал фаол», «шахс») *персонализм ва интуитивизм* таълимотларида бордир.

МОНИЗМ (грек. monos — бир, ягона) — фалсафий принцип бўлиб, бу принципга кўра бутун мавжудот ўз негизи билан ягонадир, бир манбага эгадир. М. *дуализмга ва плюрализмга* қарама-қаршидир. *Философиянинг асосий масаласи* қандай ҳал қилинишига мувофиқ, идеалистик М. билан материалистик М. ни фарқ қилиб қарайдилар. Идеалистик М. руҳий ибтидонин бутун борлиқнинг асоси деб билади. Материалистик М. оламнинг бирлигини унинг моддийлигида деб билади. Диалектик материализм илмий ва изчил материалистик М. намунасини ўзида гавдалантиради. У, объектив оламнинг ҳамма ҳодисалари ҳаракат қилувчи материянинг турли хилларидан иборатдир, деб тасдиқлайди. Бу фикр марксистик философияда фақат табиат соҳасигагина жорий қилинмасдан (эски материализмда шундай қилинарди), балки ижтимоий ҳаётга ҳам жорий қилинади.

МОҲИЯТ ВА ҲОДИСА (сущность и явление) — предметнинг диалектик тарзда ўзаро алоқадор тавсифлари. Моҳият айни предметга хос қонуналарнинг яхлитлигини, предметнинг турли томонларини бир бутун қилиб бирлаштирадиган бирон-бир предмет ёки процессга сингиб кетган ички алоқани ифодалайди. Шундай қилиб, у

предмет хоссаларининг жуда хилма-хиллигидаги бирликни очиб беради. Ҳодиса — предметнинг ташқи хоссалари ва белгилари бўлиб, улар ҳиссий билишда — *сезида*, *идрокда* ва *тасаввурда* аниқланади. Ҳодисада предметнинг моҳиятини ташкил этувчи қонулар очилади. Философия тарихида М. ва Ҳ. нинг табиатга энг хилма-хил нуқтан назардан қарашлар мавжуд эди. Мас., Кант моҳиятни билиб бўлмайдиган «*нарса ўзида*» деб, ҳодисани эса инсон онгига ҳос субъектив нарса деб қарарди. Шу билан у бирини иккинчисидан ажратиб қўярди. Объектив идеалистлар (Платон, Гегель ва б.) гарчи моҳиятни билиш мумкинлигини эътироф қилсалар-да, лекин уни идеяга боғлар эдилар. Уларнинг фикрича, конкрет предметлар идеявий моҳиятнинг фақат заифгина, чекланган мужассамотидир, холос. Беркли, Мах каби субъектив идеялистлар умуман моҳиятнинг мавжудлигини инкор эдилар, чунки уларнинг назарича, ҳодиса сезгилар мажмуидан иборат бўлиб, индивидуумга улардан бошқа ҳеч нима берилган эмасдир. Диалектик материализм моҳиятнинг ҳам, ҳодисанинг ҳам объектив мавжудлигини эътироф этади, уларни бир-бири билан маҳкам алоқада олиб қарайди. Моҳият ҳодисада очилади, ҳодиса эса моҳиятни очиб, уни акс эттиради. «...Моҳият юз берувчи ҳодисадир. Ҳодиса моҳиятдир» (Ленин). М. билан Ҳ. диалектик зиддиятни ташкил этади. Ҳодиса моҳиятга сира тўғри келмайди, у ички моҳиятли алоқаларни бузуқ шаклда ифодалаши мумкин. «...Агарда нарсаларнинг юз бериш формаси билан моҳияти бир-бирига бевосита тўғри бўлиб тушганда эди, у вақтда ҳар қандай фан ортиқча бўлиб қолган бўларди» (Маркс). Фаннинг вазифаси ҳам худди шундан иборатки, у ташқи юз бериш замирида моҳиятни кўриши, предметнинг ташқи томонлари замиридаги қонуларнинг яхлитлигини очиб бериши лозим. Ҳодиса моҳиятдан мазмулироқдир, чунки у муҳим алоқадемликларни очиб беришигина эмас, балки ҳар хил тасодифий муносабатларни, индивидуал белгиларни ва шу кабиларни ҳам ўз ичига олади. Моҳиятга нисбатан ҳодиса ҳаракатчанроқдир, ўзгарувчанроқдир. Моҳият нисбатан барқарорроқдир. Лекин бу фактдан, моҳият умуман ўзгармайди, деб хулоса чиқариш ярамайди. Шубҳасизки, моҳиятнинг ривожланиш суръатлари ҳодисаларнинг ўзгариш суръатларидан фарқ қилади, аммо моҳият ривожланади. Моҳиятнинг ривожланиши — мураккаб, зиддиятли процессдир. Бу процессни онгда тасаввур қилиш моҳиятни очиб берадиган ҳодисаларни тасвирлашдан кўра анча қийиндир. М. билан Ҳ. ни тадқиқ қилиш билиш процессининг турли bosқичларидан иборатдир. Нарсаларнинг моҳиятини ҳиссий идрок билан эмас, балки назарий тафаккур билан пайқаш мумкин. Назарий билим предметни унинг конкретлигида, зарур алоқалар, қонуларнинг мураккаб диалектик системаси сифа-

тида очиб беради ва шу билан предметнинг моҳиятини тасаввур қилдиради.

МУЛК (собственность) — кишиларнинг ноз-неъматларини (ишлаб-чиқариш воситалари ва натижаларини) ўзиники қилиб олиши. Гарчи М. ишлабчиқаришнинг ижтимоий элементлари билан чамбарчэ боғлиқ бўлса-да, одамлар ўртасидаги муайян муносабатлардан (*ишлабчиқариш муносабатларидан*) иборат, бу муносабатлар уларнинг нарсаларга қандай қарашини ифодалайди. М. ишлабчиқариш воситалари кимнинг қўлида эканлигини кўрсатади, кишиларнинг ижтимоий ишлабчиқариш системасидаги аҳволи (мас., уларнинг синфларга бўлинганлиги), уларнинг бир-бирига муносабати ҳам ана шунга боғлиқдир. М. муносабатлари моддий неъматлар ишлабчиқаришнинг хусусиятларини белгилабгина қолмайди. Улар пировард ҳисобда бутун ижтимоий тузумнинг асосини ташкил этади. М. нинг характери ўзгармасдан қолмайди. Тарихий тараққиёт жараёнида М. нинг бир формаси иккинчи формаси билан алмашинади. Бу нарса кишиларнинг субъектив истаклари билан юз бермайди, балки *ишлабчиқариш муносабатларининг ишлабчиқарувчи кучлар характерига мувофиқлиги* объектив қонуннинг амали натижасида юзага келади. Жамият тарихи М. нинг икки асосий типини—ижтимоий ва хусусий М. ни билади. Хусусий М. шаронтида ишлабчиқариш воситалари жамиятнинг фақат бир қисми қўлида бўлади. Шу сабабли бу М. ишлабчиқариш воситаларидан маҳрум қилинган меҳнаткашларни муқаррар равишда иқтисодий асоратга солади. Кўп асрлар давомида жамиятда хусусий М. нинг бир-бирининг ўрнини эгаллаган турли формалари (ҳулдорлик, феодал ~~капиталистик~~ мулк формалари) ҳукмронлик қилди. Ижтимоий М. кишиларнинг ишлабчиқариш воситаларига умумлашиб, коллектив бўлиб, эгалик қилишидир, бунда жамиятнинг, коллективнинг барча аъзолари ўз ишлабчиқариш фаолиятининг моддий шартларига тенг муносабатда бўладилар. Ўз характери жиҳатидан ибтидоий жамоа, социалистик ва коммунистик М. ижтимоий мулкдир. М. нинг бу формалари сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Ибтидоий жамоа М. и группа характерида бўлиб, у жуда қолоқ меҳнат қуроаларигагина эга бўлган айрим кишининг заифлигидан келиб чиққан эди. Социалистик мулк ҳозирги замондаги юксак тараққий этган ишлабчиқариш воситаларига эгалик қилишдан иборат, бу воситалар ижтимоий характерга молик бўлганлиги сабабли биргалашиб, коллектив бўлиб фойдаланишга муҳтождир. Бизнинг мамлакатимизда М. нинг икки формаси: экономикада етакчи роль ўйнайдиган давлат (умумхалқ) формаси ва кооператив-колхоз формаси бор. Бу ҳол йирик капиталистик хўжаликни ва майда товар хўжалигини социалистик асосда қайта қуриш йўлларидаги тафовут натижасида юзага келгандир. Давлат ва колхоз-кооператив М. ишлабчиқариш

восигаларининг умумлаштирилиши даражасига қараб бир-биридан фарқ қилади. Биринчи ҳолда ишлабчиқариш восигалари бутун халқ қўлида бўлиб, иккинчи ҳолда улар меҳнаткашларнинг айрим коллективларига (колхозлар, кооперативларга) қарашли бўлади. Шу билан бирга бу М. формалари ўз табиатига кўра бир хилда, бир типдадир. М. нинг уинси ҳам, буниси ҳам бировнинг меҳнатини ҳақ тўлмасдан ўзиники қилиб олиш имкониятини истисно қилади, хўжаликни барча меҳнаткашларнинг эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш манфаатларини кўзлаб планли равишда ривожлантириш-ни таъминлайди. Коммунистик қурилыш жараёнида бу формалар аста-секин яқинлашиб боради, колхоз-кооператив эгаллида бўлган ишлабчиқариш воситаларини умумлаштириш даражаси ошиб боради. Бу процесс натижасида ягона умумхалқ коммунистик М. ташкил топади. Социализм шароитида ижтимоий М. билан бир қаторда меҳнаткашларнинг шахсий М. и ҳам мавжуддир. Бу М. меҳнат даромадлари ва жамғармалардан, ёрдамчи уй-рўзгор хўжалигидан, шахсий истеъмол буюмлари, кулайликлар ва ҳоказолардан иборат. Социализм шароитида меҳнаткашларнинг шахсий фаровонлиги ижтимоий бойликнинг кўпайишига асосдир, шахсий М. меҳнат натижаларидан, меҳнат унумдорлигини оширишдан моддий манфаатдорлик вужудга келтиради. Шу билан бирга шахсий М. дан нотўғри фойдаланиш уни асл муддаога айлантириб қўяди, хусусий мулкчилик сарқитларини жонлантириш (эгоизм, ижтимоий манфаатларни менсимаслик ва ҳ. к.) манбаи бўлиб хизмат қилади. Коммунистик жамиятда кишиларнинг эҳтиёжлари уларнинг индивидуал талабларига, дидларига мувофиқ ижтимоий фондлар ҳисобидан қондирилади.

МУНОСАБАТ (отношение)— предметлар, ҳодисалар, уларнинг хоссалари билригилнинг формаларидан бири. Бу форма асосида икки ёки ундан ошиқ предметларнинг, яъни ораларида М. ўрнатил-диган предметларнинг муайян реал ёки фикрий умумийлиги бор. Икки ёки бир неча предмет ўз типига кўра турлича муносабатлар билан боғланиши мумкин. Мас., *сабаб ва натижа* муносабатларни, генетик (келиб чиқиш) муносабатлар, функционал қарамлик (да-лил билан функция ўртасидаги) муносабатлар ва ҳ. к. ана шундай муносабатлардир. Билиш предметлар, уларнинг хоссалари ўртаси-да муносабатлар ўрнатганда мазкур предметларнинг моддий бир-лигига таянади. Жуда кўп ҳолларда М. реал суратда бир-бирдан бутунлай ажралган ҳолда мавжуд бўлган предметларни қиран таққослаб кўриш натижасидан ҳам иборат бўлади (мас., «А В дан каттароқ», «Боку Москванинг жануброғида», «Владимир Андрей-дан катта» ва ҳ. к.). Бундан, албатта, М. субъективдир, уни билиш ўз хоҳишича туза беради, деган маъно келиб чиқмайди. Билиш ик-ки ёки ундан ошиқ предметларнинг М. ини аниқлаганда предмет-

ларнинг ўзининг объектив ҳоссасига ва предметлардан ҳар бирдаги бу ҳоссанинг объектив ўлчовига таянади. Муносабатлар ҳақида айтилган фикрларни, шундай фикрларни туркумлашни тадқиқ қилиш билан ҳозирги замон *формал логикасининг* бўлимларидан бири — муносабатлар логикаси шуғулланади.

МУСТАҲҚАМЛИК (надежность) — ҳозирги замон фани ва техникасида моддий системаларнинг мустаҳкамлигини, сақланишлигини тавсифлаш учун ишлатиладиган тушунча. М. проблемаси фавқулодда мураккаб техник комплексларнинг яратилиши муносабати билан айнаниса кескин суратда кўндаланг бўлиб қолди: мас., ҳозирги космик ракеталар 2 миллионга яқин деталарни ўз ичига олади ва шунга қарамадан улар мутлақо бењуқсон ишлашлари керак. Мана шундан, математика, статистика, *логика* воситаларидан фойдаланиб, шундай системанинг муайян эксплуатация шароитида талаб қилинган вақт давомида тузук ҳолда ишлаши эҳтимолигини аниқлаш зарурати пайдо бўлди, чунки бундай аниқлаш бузилиш ҳолларининг олдини олиш ва баргараф қилиш учун ўз вақтида амалий чоралар кўриш имкониятини беради. М. тушунчаси фанда (айниқса биология ва психологияда) тобора кенг жорий бўлиб бориши билан ҳозирги вақтда фақат техника тушунчаси бўлишга хос алоҳида хусусиятларини йўқотмоқда ва умумий илмий аҳамият касб этмоқда. Турли ички ва ташқи изтироблангирувчи таъсирлар чоғида ўзининг сифат муайянлигини сақлаб қола оладиган системаларнинг мустаҳкамлиги маълум бўлди. Мураккаб системаларда компонентларнинг ишлаб туриши системанинг яхлит ҳолидаги барқарорлигининг сақланиши вазифасига бўйсундирилган бўлади. Шу сабабли ўз-ўзини тартибга солиш, хатти-ҳаракатнинг мақсадга мувофиқлиги М. нинг муҳим шарти бўлиб майдонга чиқади. Демак, М. тушунчаси мураккаб, *маълум мақсадни кўзлаб* ишлайдиган системаларнинг сақланишлигининг (олий даражада тузук ишлашининг) алоҳида типини очиб берадики, бу системалар сирасига мураккаб техник қурилмалар ҳамда барча формаларда ва даражаларда ташкил топган тирик тузилмалар кирadi.

МУШОҲАДАЧИЛИК (созерцательность) — мушоабачилик — билишнинг, назарий фаолиятнинг табиат ва жамиятни амалий ўзгартиришдан узиб қўйилиши. М. марксистик материализмдан бурунги материализмнинг *билиш назарияси* (гносеология) соҳасидаги туб камчилигини ташкил этарди. Материалистлар билишни предметларнинг инсон сезги органларига ва миясига таъсирининг фақат пассив натижаси деб қарардилар: сезги органлари бу таъсирларни гидроқ эстади, мия шундай йўл билан пайдо бўлувчи образларни сақлаб, анализ қилади, бир-бири билан таққослаб кўради, улардаги умумийликни топади ва нарсаларнинг моҳиятини пайқайди. Объектив олам инсонга мутлақо қарама-қарши қилиб қўйилади, чунки у

субъектив тарзда, субъектнинг, яъни ижтимоий инсоннинг амалий фаолияти билан ўзгартирилувчи объект деб эмас, балки фақат объект деб қаралади, холос. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, чунки практиканинг назарияни ривожлантиришга ҳеч қандай алоқаси йўқ, у фақат индивиднинг ўта фойдали бўлишини кўзлайдиган эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади, деб ҳисобланарди. Буларнинг ҳаммаси тарихни идеалистик тушуниш билан боғлиқдир. Шундай қилиб, билиш жамиятнинг ҳаётий фаолиятидан, тарихдан ажратилиб, яккаланган индивиднинг ишига айлантириб қўйилган эдики, билувчилик қобилиятини бу индивидга гўё табиат ато қилиб қўйган эмиш. М. метафизиклик (*Метафизика*) билан чамбарчас боғли бўлиб, билишни изоҳлаганда кўп зиддиятларни туғдиради, субъектнинг активлигини абсолютлаштиришга асосланувчи идеализмни рад қилишни қийинлаштиради. Марксизм, билиш билан амалий ўзгартириш— бир бутун инсон фаолиятининг икки томонидан иборат, деб аниқлаб берди ва шу билан М. ни бартараф қилди. Шу сабабли табиатнинг ҳар бир предметини унинг фақат амалий фаолият томонидан қайси даражада қамраб олиншига қараб билиш мумкин бўлади. Билишнинг ўзи эса ташқи оламнинг шунчаки пассив инъикоси эмас, балки инсоннинг актив фаолияти процесидир.

НАЗАРИЯ (грек. *theoria* — кузатиш, қараб чиқиш, тадқиқот) — воқеликнинг тафаккурда умумлашган инъикоси формаси. «Н.» термини фалсафий адабиётда икки асосий маънода ишлатилади. Кенг маънода бу, кишиларнинг амалий фаолиятидан фарқли ўлароқ, умуман *фан, билим* демакдир. Н. *практика* асосида пайдо бўлади, лекин у амалий тажрибани шунчаки умумлаштириб қолмайди, балки анча нари кетиб, предметнинг янги томонларини, алоқаларини очиб боради ва шу билан практикага уларни кўпроқ муваффақият билан эгаллашга ёрдам беради. Торроқ маънода Н. қатъий муайян формага эга бўлган билим демакдир. Инсон бирон-бир объектни билганида унинг ташқи томонини тасвирлашдан иш бошлайди, унинг айрим хоссаларини, томонларини қайд қилади. Сўнгра инсон объект ичига чуқурроқ кириб, у бўйсунадиган қонувларни очиб олгач, унинг хоссаларини изоҳлашга, предметнинг айрим томонлари ҳақидаги билимларини бир бутун, яхлит система қилиб боғлашга ўтиши мумкин бўлади. Бунда предмет ҳақида ҳисил қилинадиган ҳар томонлама чуқур билим — худди муайян ички маънавий структурага эга бўлган назариянинг ўзгичасидир. Ҳар қандай фан назариялардан иборат (мас., ҳозирги замон физикаси — квант Н. си, нисбият Н. си, элементар зарралар Н. си ва шу каби назариялардан иборат). Н. нинг объекти фақат воқеликнинг предметлари ва ҳодисалари эмас, балки Н. нинг ўзи ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолда Н. ҳақидаги Н. метаназария деб аталади. Тузилиш усулига қараб дедуктив ва индуктив назариялар бир-биридан фарқ қилинади (*Дедукция, Индукция*). Дедуктив назариялар айни назарияда исботлаб бўлмайдиган аксиомаларнинг баъзи сонларига асосланиб тузилади, индуктив назариялар эса шундай фактлар мажмуига асосланиб тузиладик, бу фактлар уларни бир қадар изоҳлайдиган. сдатда, фараз характерига эга бўлган қоидага олиб бориб тақаллади. Ҳеч бир Н., у қанчалик жиддий ва объектив бўлмасин, предмет ҳақида узил-кесил, муғлақ тугалланган билим беролмайди. Ривожланиб бораётган билиш янги фактларни, қоидаларни очиб бераверади. Бу факт ва қоидалардан кўпи эски Н. га сизмайди ва уни ўзгартишни ёки янги Н. яратишни талаб этади. Бир Н. нинг иккинчисига ўтиши — билиш тараққиётида қонунийлик ҳодисасидир, шу билан

бирга эски Н. ўз аҳамиятини сақлаб қолади-ю, лекин тор доирада сақлаб қолади. Мас., Ньютон механикаси ҳозирги замондаги умумий-роқ физика назариясининг жузъий бир ҳодисаси сифатида майдонга чиқмоқда. Н. фаннинг ўзагидир; унинг ривожини ва исботини илмий тадқиқотнинг асосий мақсадидир.

НАРОДНИКЛИК (народничество)— Россияда майда буржуа деҳқон демократиясининг қарашлари системаси. Идеология сифатида Н. нинг ўзига хос хусусияти шуки, унда аграр демократия (аграр муносабатларини тубдан ўзгартиш, уларни крепостниклик бўғонларидан озод қилиш талаби) деҳқон *утолик социализми* билан, капитализм йўлини четлаб ўтиш умиди билан чирмашиб кетган эди. Н. нинг бош асосчилари Герцен ва Чернишевский эди, улар биринчи бўлиб Россиянинг нокапиталистик тараққиёт йўли идеясини илгари сурган эдилар. 19-асрнинг 70-йилларида Н. рус демократик ҳаракатида устун оқим бўлиб қолади. Народникларнинг кўпчилиги, капитализм Россияда ҳозирча мустаҳкамланиб олмаган экан, демак, актив аралашини йўли билан ижтимоий тараққиёт йўналишини тубдан ўзгартиш, капиталистик йўлни четлаб ўтиш имконияти бор, деб ўйлайдилар. «Ҳаракатчан» Н. пайдо бўлиб, унинг учун деҳқонлар социалистик революцияси масаласини беосита амалий иш масаласи бўлиб қолади. Бакунин, Лавров, Ткачев бу Н. нинг энг кўзга кўринган идеологлари эдилар. 70-йиллардаги Н. ўзининг ижтимоий-сиёсий йўналишига кўра революцион демократик характерга эга эди. Лекин назарий жиҳатдан у Чернишевскийга нисбатан бир қадам орқага кетган эди. 70-йиллардаги Н. учун характерли нарса шуки, у революцион интеллигенциянинг халққа ҳал қилувчи таъсир кўрсатиши мумкинлигига ишонарди ва шу муносабат билан ижтимоий масалаларни идеалистларча, волюнтаристларча талқин қиларди. Народник турли синфларнинг, шу жумладан буржуазиянинг тараққиётидаги объектив тенденцияларга эътиборсизлик билан қарар ва, интеллигенция мамлакат учун қандай йўл танламоғи лозим, деб муҳокама юргизарди. Чернишевскийнинг социологик концепциясининг марказий нуқтаси бўлган тарихий қонуният идеясини народниклар, революционерлар учун номақбул буржуа тараққиёт йўли, деб рад қилган эдилар. Бу тезисни асослаш учун тарихий процеснинг алоҳида хусусияти, инсоннинг субъектив фаолиятининг тарихда ҳал қилувчи аҳамияти, шунингдек барча ижтимоий ҳодисаларга абстракт «ахлоқий идеал» (социологияда «субъектив метод» деб аталувчи нарса) нуқтанан назаридан берилган баҳо далил қилиб кўрсатиларди. 70-йиллардаги Н. назариётчилари философияда *материализмдан позитивизмга* қараб бир қадам орқага кетган эдилар. Улар ўзларини табиёт илми тарафдорлари деб эълан этган ва материализмни фан доирасидан четга чиқувчи философия деб рад қилган эдилар. 19-асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошлаб Н. чуқур кри-

зисни бошдан кечиради. Бу кризиснинг сабаби, бир томондан, қишлоқда народниклик социалистик пропагандасининг муваффақиятсизликка учраганлиги ва «Народная воля» нинг тор-мор келтирилганлиги бўлса, иккинчи томондан, мамлакатда синфий силжишларнинг рўй бериши: деҳқонларнинг табақаланиши, пролетариатнинг ўсиши ва унинг курашининг ривожланиши эди. Революционерларнинг бир қисми (Плеханов ва б.) Н. билан алоқани узиб, марксизм позициясига ўтди. Н. да либерал оқим устун эди (Юзов, Михайловский, Воронцов, Кривенко, Южаков ва б.), бу оқимнинг характерли хусусияти мавжуд тузумни революцион йўл билан ағдариб ташладан воз кечиш эди. 80—90-йиллардаги народниклар асосий эътиборни ўз назариясининг иқтисодий томонига қаратарди. Уларнинг асосий тезиси — майда деҳқон хўжалигини капитализмга қарама-қарши қилиб қўйиш эди. Фактларнинг тазйиқи остида народникларнинг бир қисми мамлакатнинг капиталистик йўл билан тараққий қилаётганини ва деҳқонларнинг габақаланаётганлигини эътироф этишга мажбур бўлган эди. Бироқ бу эътироф капитализмга қарши, «халқ ишлаб чиқариши» га ёрдам бериш хусусида ҳар хил буржуача утопик хаёлий лойиҳалар билан боғланган эди. Либерал Н. вакиллари марксизмга қарши актив кураш олиб бордилар ва уларнинг бу кураши гоёвий тор-мор бўлиш билан тамомланди. Ленин ва Плеханов Н. ни чуқур танқид қилиб чиқдилар.

«НАРСА ҲЗИДА» («вещь в себе») — философик термин бўлиб, билинишидан қатъи назар, ўз-ўзлигича мавжуд бўлган нарсалар, объектлар шу термин билан белгиланади. Кант таълимотида бу термин гарчи биздан ташқарида мавжуд бўлиб, бизнинг сезги органларимизга таъсир қилиб турса-да, лекин ўз моҳияти жиҳатидан принципал равишда билиб бўлмайдиган нарсаларни характерлайди; бу таълимотга кўра, инсон уларни фақат бизга, бизнинг онгимизга кўринган жиҳатлардангина тушинишга ва изоҳлашга қодирдир, аммо у мазкур нарсаларнинг ўз-ўзлигича қандай эканлигини билолмайди. Кант назарича, «Н. ў.» принцип жиҳатдан ҳиссий таъриба эришолмайдиган ва унга объект бўлиб хизмат қилолмайдиган гайри табиий предметларни (худо, ирода эркинлиги, ўлмасликни) ҳам билдиради. Диалектик материализм олами принцип жиҳатдан билиш мумкинлигини қаттиқ туриб ёқлайди ва шу билан билиб бўлмайдиган моҳиятлар маъносида қандайдир «нарсалар Ҳзида» нинг мавжудлигини инкор этади. Шу билан бирга у билиш объекти сифатидаги «Н. ў.» нинг мавжудлигини эътироф қилади, чунки бундай объектнинг хусусиятлари илм-фаннинг ривожига жараёнида аста-секин очила боради ва шу билан у «биз учун нарса» га айланади.

НАТУРФИЛОСОФИЯ (лат. natura — табиат) — табиат фило-софияси; табиат ҳодисаларини мавжум фалсафий принципларга

асосланувчи ақл югуртириш йўли билан шарҳлаш; табиатнинг умумий манзарасини беришга уриниш. Н. қадим замондаёқ, ҳали табиий фанлар бўлмаган ва табиат ҳодисалари ҳақидаги ҳамма билимлар философия доирасида ривожланган чоқда, пайдо бўлди. Қадимги грек Н. сининг хусусияти шу эдики, у табиатга алоқали, доим ўзгариб турувчи яхлит нарса деб, ҳеч қандай илмий тадқиқот билан тасдиқланмаган соддафаҳм назар билан қарарди. У бир қанча самарали идеяларни, мас., материянинг атом тузилиши (*Атомистика*) ҳақидаги фаразни илгари сурди. Н. *Уйғониш* даврида кенг тарқалди, чунки у вақтда капиталистик ишлабчиқариш усули пайдо бўйиши муносабати билан табиатни ўрганишга қизиқиш кучайган эди. Ж. Бруно, Николай Кузанский ва б. табиат билан инсоннинг бирлигини англашга уриндилар, табиатнинг ниҳоясизлиги, ундаги ҳаракатнинг универсаллиги, қарама-қарши ибтидоларнинг бирлиги идеяларини илгари сурдилар. Уша замондаги табиёт илми табиатнинг кўп алоқалари ва қонуниятларини очиб бермаганлиги сабабли, натурфилософлар кўп ҳолларда ўзларига маълум бўлмаган реал алоқалар ўрнига ўйлаб чиқарилган, ҳаёлий алоқаларни қўйдилар, етишмаган фактлар ўрнини уйдирмалар билан тўлдирдилар, турли хил бидъат-хурофотларга, сеҳргарликларга, алхимияга ва ш. к. мурожаат қилдилар. 17—18-асрлар даврида, ҳаракатнинг механик формаси ҳаммадан яхшироқ ўрганилган чоқда, табиат механика қонунларига бўйсунган қандайдир бир система деб қаралади. Н. 18—19-асрлардаги немис идеалистик философиясида кўзга кўринарли ўринни эгаллайди (Шеллинг, Гегель). Бунда у табиатдаги бутун мавжудотнинг руҳий ибтидодан туғилганлиги ҳақидаги бош идеалистик қондани асослаб бериш учун хизмат қилади. Ана шу Н. доирасида табиат ҳодисаларидаги диалектик ўтишлар ҳақида, уларнинг ўзига хос қонуниятлари ҳақида, уларда қарама-қарши ибтидолар (қутблар) борлиги ҳақида бир қанча чуқур фаразлар қилинган эди. Лекин умуман олганда табиатни натурфилософия асосида тушуниш ўзбошимча сунъий конструкциялар доирасида қола берган эди. Н. табиёт илмини ўзига тобе қилиб, уни табиат ҳодисаларини билишнинг қўйи, номукам-мал босқичи деб қарарди. 19-асрда табиий фанларнинг ривожланиши, айниқса уч буюк кашфиёт (ҳужайра назарияси, Дарвиннинг эволюция назарияси, энергиянинг сақланиши ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши қонунининг очилиши) шунга олиб келдики, Н. ҳар қандай маъносини йўқотиб қўйди. Фаннинг ўзи ҳодисаларининг ўзаро алоқадорлиги, ўзаро ўтишларини билишга муюсар бўлди, бу эса табиатнинг яхлит илмий назариясини ҳосил қилиш имкониятини бермоқда. Табиатни диалектик-материалистик тушунишнинг Н. билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу табиат ҳодисаларини уларнинг ўз алоқадорликлари нуқтаи назаридан тушу-

нинг (мас., Гегелнинг ўз философиясини ва прусс монархиясини тараққиёт тожи деб ҳисоблаши), философияни фанлар фанига айлантиришга уринишнинг, мистиканинг анчагина улуши аралашиб кетганлигининг ва ҳ. к. босси ҳам ана шудир. Нажот йўли материалистик позицияларга ўтишдан иборат эди. Бу ўтиш Н. к. ф. тарихида Фейербах номи билан боғлиқдир. Фейербах Гегелнинг мухлиси сифатида иш бошлаб, сўнгра бу мутафаккирнинг идеализмини танқид қилди ва унинг системаси худди *диннинг* рационал таянчи эканлигини кўрсатди. Фейербах субъектнинг руҳ деб эмас, балки реал инсон деб тушунишни ривожлантиришга уришиб, инсонни фақат табиат маҳсули деб қаради, унинг моҳиятини биологик, физиологик тавсифлардан иборат қилиб қўйди (*Антропология*). У материализмни илгиримой ҳодисалар соҳасида жорий қила олмади, тарихни, демак, инсон фаолиятини ҳам тушунишда идеалистик позицияларда қола берди. Бундан ташқари, у идеалистик диалектикага қарши чиқаркан, шу билан бу диалектикани улоқтириб ташлади ва умуман ўзидан олдин ўтган мутафаккирларнинг эришган ютуқларини ҳисобга ола билмади. Н. к. ф. идеяларининг бутун бойлигидан фойдаланиш вазифаси Маркс билан Энгельс эзмасига тушди ва Н. к. ф. марксизм философиясининг назарий манбаларидан бири бўлди.

НЕОПЛАТОНИЗМ — 3—6-асрларда Рим империясида, қулдорлик жамияти қулаётган даврда мавжуд бўлган диний-мистик фалсафий оқим. Плотин, Порфирий ва Прокл Н. нинг энг кўзга кўринган вакиллари эдилар. Қадимги грек философи Платоннинг икки олам (идеяларнинг абадий ва ўзгармас чин олами ва унинг инъониси бўлмиш ҳиссий нарсалар олами) ҳақидаги таълимоти Н. учун асосий нуқта бўлди. Бу таълимот неоплатончиларда очикдан-очик мистик характер касб этди. Улар «ягона», ёки «эзгулик» деб аталувчи қандайдир илоҳий моҳиятти ҳамма нарсанинг манбаи, бош сабаби деб биладилар. Бу моҳиятни ақл билан билиб бўлмайди, унинг ҳақида, у борлиқдан ташқарида туради, дейишдан бошқа бирон тайинли гап айтиб бўлмайди. Яккаю-ягона эманация (нур чиқариш) йўли билан оламий ақлни (идеялар оламини), сўнгра айрим руҳларга (фаришталарга, кишиларга) бўлиниб кетадиган оламий руҳни, ниҳоят, эманациянинг қўйи босқичини — ҳиссий моддий оламни, қандайдир хаёлий, «гуноҳга ботган» дунёни ўзидан ажратиб чиқаради. Неоплатончиларнинг фикрича, инсоннинг бирдан-бир мақсади — ўзини ҳар қандай жисмоний, «гуноҳдор» нарсалардан холи қилиб, илоҳий моҳиятга яқинлашиш, экстаз (зикр-само), руҳни мистик кўз орқали равшан кўриш ёрдами билан «эзгулик»га эришишдир. Н. идеялари христиан *теологиясига*, *Уйғониш* даври философиясига катта таъсир кўрсатди.

НЕОПОЗИТИВИЗМ — ҳозирги замон *позитивизми*, капиталист-

тик мамлакатларда жуда кенг тарқалган фалсафий оқим. Н. нинг (унинг «мантиқий позитивизм», «мантиқий эмпиризм» ва шу каби бошқа номлари ҳам бор) мухлислари орасида кўпгина олимлари, турли хилдаги фанларнинг (логика, лингвистика, математика, физика ва б.) вакилларини кўриш мумкин. 20—30-йилларда мавжуд бўлган Вена тўғарагининг қатнашчилари Шлик, Нейрат, Карнап ва бошқалар Н. нинг асосчилари эдилар. Бу кишиларга австриялик философ Витгенштейннинг идеялари катта таъсир кўрсатган эди. Рассел, Айер, Айдукевич ва б. ҳам Н. нинг таниқли вакиллари эдилар. Н. бир қанча тус-турларга эга бўлса ҳамки, унинг ҳамма турларига хос бўлган умумий белгилар ҳам бордир. Уларнинг ҳаммаси учун шу нарса характерлики, улар *философиянинг асосий масаласини* субъектив-идеалистик тарзда ҳал қиладилар; тўғри, неопозитивистлар, биз материализм билан идеализмнинг ҳаддан ошиб кетган томонларини бартараф қилдик, деган гапларни ҳам айтадилар. Объектив суратда мавжуд бўлган нарсаларнинг муносабатлари ва алоқаларини ўрганишга, ташқи оламнинг тараққиёт қонуनларини аниқлашга ҳар қандай уринишларини Н. ғайри илмий уринишлар, «метафизика» деб эълои қилади. Неопозитивистларнинг фикрича, философия илмий билишнинг ўзини тадқиқ этиш билан шуғулланмоғи лозим. Унинг вазифаси — илмий назарияларнинг мантиқий структурасини ўрганишдан, фanning қондалари қандай тузилишини, улар ўртасидаги мантиқий боғланиш қандайлигини ойдинлаштириб беришдан, фан тилини — унда ишлатиладиган сўзларни, символларни, белгиларни анализ қилишдан иборат. Бу проблемаларнинг ҳаммаси илмий билишнинг ривожланиши учун ҳақиқатан ҳам муҳимдир. Ҳозирги замон фани — доимо ривожланиб бораётган билимларнинг мураккаб системасидир. Илмий билишда символларнинг, белгиларнинг, математик тадқиқот методларининг роли ўсиб бормоқда. Шу муносабат билан бугунги кунда методология, фан логикаси масалаларига қизиқиш мисли кўрилмаган даражада кучайди. Лекин «фан философияси» ролинини ўйнашнинг даъво қилиб чиқаётган Н. ҳақиқатда бу масалаларнинг ҳаммасини ғайри илмий, идеалистик нуқтаи назардан ҳал этмоқда. Неопозитивистлар фanning тушунчалари, қондалари, алоқалари замирида илмий назарияларда акс этириладиган ва реал суратда мавжуд бўлган нарсаларнинг алоқалари ва муносабатлари борлигини кўрмайдилар. Н. тарафдорларининг фикрича, у ёки бошқа қондаларнинг чинлигини ёки ёлғонлигини тажриба фактлари билан солиштириб кўргандан кейин аниқлаш (ёки уларнинг таъбирича, мазкур қондаларнинг мазмунини ойдинлаштириш) мумкин. Уларнинг «факт» тушунчасига қандай маъно беришлари Витгенштейннинг, олам нарсалар мажмуидан эмас, балки фактлар мажмуидан иборатдир, деган даъвосидан кўриниб турибди (ҳозирги замонда-

ги кўп позитивистлар ҳам унинг бу фикрига амал қилмоқдалар) Фактлар деганда инсон онгининг муайян ҳолатлари (сезгилари, тасаввурлари, кечинмалари) тушунилади, фактлар — айтилган фикрларда муайян тарзда қайд қилиш, тил ёрдами билан расмийлаштириш мумкин бўлган нарсалардир. Шундай қилиб, фалсафий проблемалар, аслини олганда, тил проблемасидан (инсон кундалик ҳаётда фойдаланадиган оддий тил ва фан тили проблемасидан) иборат қилиб қўйилади. Н. вакилларининг фикрича, материалистлар билан идеалистлар ўртасидаги тортишув сўзларни нотўғри ишлатишдан келиб чиққан эмиш. Базми неопозитивистлар эса (Чейз ва б.) ҳатто турли социал конфликтларнинг, синфий курашнинг сабабини ҳам тилнинг номукамаллигидан кўрадилар. Ижтимоий ҳодисаларни тушунишда неопозитивистлар буржуа эмпирик социология позициясида турадилар. Улар ижтимоий тараққиётнинг умумий объектив қонунларини инкор қиладилар, жамият ҳақидаги фанни айрим воқеаларни тасвирлаб кўрсатишдан иборат қилиб қўядилар, капитализм шаронтидаги реал зиддиятлар ва социал антагонизмларнинг сабабларини тадқиқ қилишдан бош тортадилар.

НЕОРЕАЛИЗМ — 20- асрнинг дастлабки ўн йилларидаги инглиз-америка буржуа фикридаги оқим. Н.— Ғарбда тарқалган субъектив-идеалистик эмпиризмнинг турли кўринишларидан бири бўлиб, бу кўриниш традицион идеалистик тасаввурларни бартараф этишни, фаннинг янги маълумотлари ва методларига мувофиқ филозофияни қайтадан тузишни даъво қилиб чиқмоқда. Инглиз-америка филозофиясида Н. ни бошлаб берувчи Ж. Мур ҳисобланади, Англияда Н. ни Рассел, Уайтхед, Александер, АҚШда эса Перри, Монтегю, Сполдинг ва бошқалар ривожлантирдилар. Н. даги асосий масала — объективлик билан субъективликнинг, ҳақиқатда мавжуд нарса билан фикрдаги ҳаёлий нарсанинг билишда бирдайлиги ҳақидаги тезисдир. Неореалистлар У. Жемснинг «коинотнинг бетараф моддаси» ҳақидаги идеясини янада ривожлантириб ва Рассел билан Уайтхеднинг мантиқий-математик асарларига таяниб, бутун мавжудотнинг замирида моддий ҳам эмас, идеявий ҳам эмас, балки учинчи бир нарса — тажриба асос бўлиб ётади, дейдилар ва тажрибани ҳам улар «бетараф элементлар»га ёки «моҳиятлар»га, яъни ҳеч қандай муносабат орқали бир-бири билан боғланмаган атомар, абсолют «элементлар»га бўладилар. Сўнгра бу «элементлардан бутун конкрет борлиқ келтириб чиқариларди. Н. доирасида «бетараф элементлар»га турлича шарҳ-талқин берилган эди: бировлар уларни вулгар-материалистик тарзда тушунар, бошқалар уларни сезгилар билан бирдай деб қарардилар, лекин бу «элементлар»ни инсон онгига боғли бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган «универсалиялар», мантиқий абстракциялар деб қаровчи нуқтаи назар энг характерли эди. Неореалистлар субъектнинг билимга

эришиш йўлидаги актив фаолиятини эътиборга олмаганликлари ва чин билим билан ёлғен билим ўртасидаги фарқни ва ҳ. к. ишонарли қилиб асослаб беролмаганликлари сабабли, уларнинг тугган мавқен идеалистик философиянинг бошқа оқимлари (*Танқидий реализм*) томонидан танқид қилинди. Шунинг учун 20-йилларда Н. ўз фаолиятини тўхтатади; прагматизм сингари, у ҳам АҚШда *неопозитивизмнинг* кенг тарқалиши учун замин тайёрлаб берди.

НЕОТОМИЗМ — қ. *Томизм*.

НИСБИЙ ҲАҚИҚАТ — қ. *Абсолют ва нисбий ҳақиқат*.

НИҲОЯЛИ ВА НИҲОЯСИЗЛИК (конечное и бесконечное) — воқеликнинг бир-бирига зид томонларини акс эттирувчи тушунчалар. Ниҳояли — конкрет предметлар ва ҳодисалардан иборат бўлиб, бу предмет ва ҳодисалар чекланган ва ўткинчидир, уларнинг замон ва маконда бошланиши ва тугалланиши бор, улар қандайдир бошқа предмет ва ҳодисаларга боғлиқдир. Ниҳояли тушунчаси объектларнинг ҳаммиша муайян чегараларда мавжуд бўлган барча конкрет, хусусий хоссаларини характерлаб кўрсатади. Бу хоссаларнинг миқдор жиҳатдан камайиши ёки кўпайиши муайян босқичда объект сифатининг ўзгаришига олиб боради. Янги сифатдаги объектлар эндиликда мазкур хоссаларга эга бўлмастиклари мумкин. Мас., макроскопик (оддий кўз билан кўриб бўладиган) жисмларнинг кўп хоссалари микроразрларда учрамайди ва аксинча. Табиатдаги ҳамма таъсирлар ва сигналларнинг тарқалиш тезлиги, барча сифат ҳолатларнинг ўзгариш тезлиги ниҳоялидир. Амалий тажрибада кишилар материянинг фақат ниҳояли миқдорлари ва хоссалари билан иш кўрадилар, чунки фақат шу миқдорга хоссаларни ўлчаш ва уларга экспериментал таъсир кўрсатиш мумкин. Ниҳоясизлик материяга ва айни даражада материянинг барча хилма-хил хусусиятларига хосдир. У материянинг замонда ўзгариши ва ривожланишида, унинг маконда мавжудлик характерига, материянинг структураси ва хоссаларида юз беради. Материяни яратиб ҳам, йўқ қилиш ҳам бўлмайди. У абадий яшайди. Шу билан бирга материянинг абадийлиги фақатгина унинг замонда чексиз зуулнигидан иборат бўлиб қолмайди. Материянинг замонда ниҳоясизлиги бир хилдаги объектларнинг бошқа хилдаги объектлар билан ниҳоясиз алмашилиб туришини, материянинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга доимо ўтиб туришини ўз ичига олади. Олам ҳаммиша биз ҳозирги вақтда кўриб турганимиздек бўлмаган ва келажакда ҳам у доимо ўзгариб бора беради. Материя маконда ҳам ниҳоясиздир. Бирон-бир космик системанинг ҳажми нақадар катта бўлмасин, у таркибий элемент сифатида бошқа, каттароқ системага киреди. Энг сезгир радиотелескоплар ҳозирги вақтда 10 миллиард ёруғлик йил масофасидан ошиқ узоқликда бўлган галактикаларнинг чиқарган нурларини тутиб олмоқда. Лекин Ерга

беқиёс узоқроқ оламлардан чиққан нурлар ҳам келиб турадики, уларни ҳозирча ўлчов асбоблари қайд қилмайди. Маконнинг ниҳоясизлиги шундан иборатки, оламда сон-саноқсиз кўп объектлар, системалар мавжуд бўлиб, улар сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва қонунлари бор. Бинобарин, материянинг ниҳоясизлиги унинг монотонлигидан, тузилиши жиҳатдан бир хилликдан иборат эмасдир. Метафизиклар материяни худди шундай тушуниб, «ярамас» ниҳоясизлик назариясини илгари сурган эдилар. Материя фақат энига (маконда) ниҳоясиз эмасдир. У теранликда ҳам битмас-туганмасдир. Оламда мутлақ оддий, бўлинмас ва структурасиз тузилмалар йўқ. Материянинг ҳар қандай зарраси беҳисоб кўп хоссаларга, ташқи ва ички алоқаларга, доимо ўзгариб туриш қобилиятига эгадир. Шу сабабли ҳар бир объект Н. ва н. нинг бирлигидан иборатдир. Макон ва замонда ниҳояли бўлган бу объект бошқа объектлар билан сон-саноқсиз алоқалар орқали боғланган бўлиб, у материянинг битмас-туганмас кўпдан-кўп элементларини ўз ичига олади, у беҳисоб хилма-хил хоссаларга эгадир. Ҳар қандай ниҳояли нарса — ниҳоясизлиكنинг юз бериш формасидир. Илм-фан ниҳояли ҳодисаларни билиш орқали оламдаги ниҳоясизликни ва абсолютликни очиб беришга доимо яқинлашиб туради.

НОЗ-НЕЪМАТ (благ) — инсон учун ижобий аҳамиятга, қимматга (*Қимматдорлар*) эга бўлган нарсаларнинг ҳаммаси. Энг турли хилдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг, шу жумладан ижтимоий муносабатлар, одамларнинг хатти-ҳаракатлари ва шу кабиларнинг инсон эҳтиёжларини қондира олиши, фойда келтира олишидир ва бахт-саодат уларни одамлар кўзи олдида ноз-неъматга айлантириб қўйишидир. Ҳаёт ва маданият қимматдорлари (бойликлари), моддий ва маънавий ноз-неъматлар ҳаётнинг турли соҳаларига тааллуқли бўлганлигидан, жуда хилма-хилдир (мас., ишлаб қуриш қуроллари, озик-овқат, кийим-кечак, саломатлик, адолат, озодлик, тинчлик, ҳақиқат, гўзаллик). Н. ни марксистик тушуниш диний-идеалистик тушунишга қарама-қаршидир. Дин Н. нинг манбаини худода деб билади, худо инсонга бахт-саодат ва роҳат-фароғатни фақат у дунёда беради, ердаги ҳаётда эса уни ўз-ўзини чеклашга, итоатгүй, сабр-қаноатли бўлишга маҳкум этади, деб даъво қилади. Н. ни идеалистик тушуниш уни воқеликдан ажратиб қўяди, уни абстракт, гайри тарихий белгилар билан буркайди. Н. ниҳоятда мавҳум тарзда тасвирлаб кўрсатилади: у барча тарихий даврлар учун, ижтимоий мавқеи, манфаатларидан қатъи назар барча кишилар учун ўзгармай қолиши лозим. Ҳақиқатда эса, Н. га баҳо бериш учун хизмат қиладиган «абадий» критериялар йўқдир. Одамларнинг манфаатлари тўқнаш келадиган жамиятда баъзи бироялар учун Н. кўпинча бошқалар учун бало бўлиб қолади.

Қўйғина буржуа мутафаккирларининг Н. га айрим шахсларнинг эгонистик интилишларига асосланиб баҳо беришга уринишлари ҳам асоссиздир. Марксизм шахсий бахт-саодатни, Н. ни ижтимоий нарсадан ажратмайди. У меҳнаткашларнинг манфаатларига жавоб берадиган нарсаларни Н. деб ҳисоблайди; халқ қўлидаги ижтимоий бойлик — шахсий роҳат-фароғатнинг негизидир. Коммунизм ҳар бир кишига ақлга мувофиқ эҳтиёжларини қондиришга ва ўз қобилиятини ҳар томонлама ривожлантиришга имкон берадиган моддий ва маънавий ноз-неъматларни мўл-кўл қилиб яратишни назарда тутлади.

НОМИНАЛИЗМ ВА РЕАЛИЗМ (лат. *nomina* — ном, *realis* — моддий) — ўрта асрларда Ғарбий Европа фалсафий фикрининг асосий оқимлари. Н билан р. ўртасида кўп асрлардан бери давом қилиб келган мунозаранинг мавзую умумий тушунчаларнинг (универсалияларнинг) табиати ҳақидаги масала ёки умумий хоссаларнинг (донишмандлик, ранг ва ҳ. к.), умумий объектларнинг («умуман инсон», яхшилик, ёмонлик ва ш. к.) ҳиссий идрок этиладиган индивидуал предметларга муносабати ҳақидаги масала эди. Бошқача қилиб айтганда, номиналистлар билан реалистлар философиянинг туб масалаларини: нима пимадан олдин бор бўлган — объектив равишда мавжуд бўлиб, ҳис билан идрок этиладиган нарсалар умумий идеялардан олдин бор бўлганми ёки, аксинча, идеялар нарсалардан олдин бор бўлганми, инсон билиши нарсаларни бевосита акс эттирувчи сезгилардан тушунчаларга қарабми ёки тушунчалардан нарсаларга қарабми ҳаракат қилади, деган масалаларни ҳал қилишда бошқа-бошқа фикрда эдилар. Универсалиялар ҳақидаги мунозаралар католик динининг догматлари (ақидалари)ни муҳокама қилиш билан қатишиб кетган эди. Реалистлар, умумий объектлар, тушунчалар ё алоҳида оламда: ақлдан ташқарида ва индивидуал предметлардан ташқарида, бу предметларга қадар (ўта реализм: Эрнугена), ёки индивидуал предметларнинг ўзларида, уларнинг руҳий асосини ташкил этган ҳолда (мўътадил реализм: Ансельм Кентерберийский, Фома Аквинский) мавжуддир, деб ўйлайдилар. Реализм нуқтан назаридан черков турли догмаларни, мас., Одам отонинг гуноҳкор бўлганлиги ҳақида мифни фалсафий асослаш учун фойдаланди: черков биринчи инсон Одамнинг (умумий объект) гуноҳи бутун одамзодга, айрим равишда ҳар бир кишига тааллуқлидир, деб ҳисоблайди. Номинализм умумий тушунчаларнинг табиатига қарама-қарши нуқтан назардан қарарди. Узининг ўта формасида у ҳар қандай умумий объектларнинг (ақлда ва ақлдан ташқарида) мавжудлигини рад этар ва фақат индивидуал предметларнинг мавжудлигини тан оларди (Росцелин). Номиналистлар, умумий тушунчалар — фақат нарсаларнинг номларидан, «төвущининг елишлари»дан иборат бўлиб, уларга реал су-

ратда ҳеч нима мувофиқ келмайди, деб даъво қилардилар. Муътадил номинализм (бу кейинроқ концептуализм деб аталган) нуқтаи назаридан универсалиялар нарсалардан кейин, яъни илсон ақлида мавжуддир (Абеляр). Номинализм 14-асрда Оккам таълимотида тугал шакл олди. Номинализм ўша замон учун прогрессив оқим бўлиб, материалистик тенденцияни ўз ичига оларди (моддий нарсаларнинг мавжудлигини эътироф этарди, уларни билишда сезгиларнинг родини таъкидлаб кўрсатарди). Пировард ҳисобда у теологик доғмаларни, мас., уч авлиё ҳақидаги доғматни танқид этиш қуроли бўлиб хизмат қилди, чунки у учлик аъзолариши бирлаштирувчи умумий тушунчани инкор этарди. Номинализм *схематикнинг* инқирозига кўмаклашди, ундан кейинги даврда табиёт илмининг ривожланишига туртки берди ва янги замоннинг материалистик таълимотлари учун замин тайёрлади.

НОРМА (лат. *norma* — қоида, ўлчов) — кенг маънода қоида бўлиб, унга муайян процесс ёки унинг натижаси бўйсунди. Фанда норма деганда одатда социал нормани, яъни умуман жамиятнинг, унинг институтларининг (*социал институтлар*), социал гуруҳларининг (*социал гуруҳ*) ёки айрим шахсларнинг фаолиятини тарғибга солиш воситасини назарда тутадилар. Ана шу маънода норма қоида бўлиб, кишиларнинг фаолияти, хатти-ҳаракати шу қоидага мувофиқ тузилади; бошқача қилиб айтганда, норма — фаолиятни ташкил этиш воситаси, усулидир. Мас., профессионал ишлаб чиқариш фаолияти нормалари (слесарь, врач, педагог ва ҳ. к. фаолиятининг қурилишига ўлчов бўладиган қоидалар) ҳақида, бирон-бир конкрет фанда илмий тадқиқотни ташкил этиш бўйсундирадиган нормалар (физика, физиология, психология ва ҳ. к. фанларда эксперимент тузиш қоидалари, экономика, биология ва ш. к. фанларда математик воситалардан фойдаланиш қоидалари) ҳақида сўзлаш мумкин. Торроқ маънода Н. деганда шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатларини белгилайдиган ҳамда қонуларда ва бошқа юридик ҳужжатларда, одатларда, ижтимоий талабларда ва ҳ. к. қайд этиладиган принциплар ва қоидаларни тушунадилар. Бу сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва ш. к. нормалардир (*Ахлоқ, Сиёсат, Ҳуқуқ*). Уларни жамият барқарор қилади ва ўзгартиб туради. Жамият ишонтиришга ҳам, мажбур қилишга ҳам асосланган бу нормаларга риоя қилиш устидан социал контроль ўрнатишнинг турли воситаларини ҳам яратади. Бу воситалар жумласига мажбур қиладиган давлат муассасалари ҳамда жамоат ташкилотлари, коллектив фикри ва ш. к. киради.

ОБЪЕКТИВ (АБСОЛЮТ) ИДЕАЛИЗМ — идеализмнинг асосий формаларидан бири. О. и. нуқтан назарича, оламнинг бош асосий (*субстанцияси*) — объектив суратда мавжуд бўлган шахсиз онг (абсолют идея, оламий ақл, оламий прода ва ш. к.) дан иборат. Объектив идеалистлар инсон онгига нисбий мустақиллик хос эканлиги, унинг предметларнинг моддий-ҳиссий хусусиятларини назардан соқит қилиб, уларни умумлашган ҳолда фикрлаш қобилиятига эга эканлиги фактига асосланиб, онгни инсондан ва табиатдан ажратиб, уни абсолютга айлантирадилар, илоҳийлаштирадилар. Моддий оламни объектив идеалистлар «руҳнинг ўзга шакли» каби ғайри инсоний онг фаолиятининг маҳсули деб қарайдилар. Бу фикрнинг оламни худо яратган, деган диний идея билан яқинлиги яққол кўриниб турибди. Философия тарихида Платон, Шеллинг, Гегель О. и. нинг энг йирик вакиллари эдилар. Ҳозирги замон буржуа философиясининг турли мактабларида, оқимларида (неотомизм, *персонализм* ва б.) О. и. идеялари *субъектив идеализм* элементлари билан эклектик равишда қўшилиб кетмоқда.

ОБЪЕКТИВ ҲАҚИҚАТ (объективная истина) — мазмун «субъектга боғли бўлмаган, инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғли бўлмаган» (Ленин) билим. Билимларимизнинг чинлиги масаласи — *билиш назариясининг* энг муҳим масалаларидан биридир. Инсон оламни, нарсаларнинг хоссаларини билиб бориб, уларнинг моҳиятини пайқаб олади. Бунинг маъноси — инсон онгида нарсалар ва уларнинг хоссалари воқеликда улар қандай бўлса, худди шу ҳолича, улар инсонга боғли бўлмаган объектив мавжудлигича қайтадан ҳосил қилинади. Улардаги ана шу объектив мазмун туфайли бизнинг олам ҳақидаги билимларимиз айна ҳақиқатдир. Мазмун жиҳатдан объектив бўлган ҳар қандай ҳақиқат шу билан бирга форма жиҳатдан субъективдир, чунки у ташқи оламга тааллуқли бўлмасдан, инсоннинг миёсида пайдо бўлади, билишнинг субъекти сифатида унинг фаолиятининг натижасидир. Агар тасаввурлар, тушунчалар, идеялар ва ш. к. мазмун жиҳатдан ҳам субъектив бўлса, бошқача қилиб айтганда, воқелик уларда бузилган шаклда кўринса, у вақтда улар нотўғри (янглиш) ҳисобланади. Билимларимизнинг чинлиги ҳақидаги масалани материализм ва идеализм турлича ҳал қилди. Обьек-

тив ҳақиқатни бирон-бир даражада инкор этиш идеалистик философиянинг бутунисига хосдир. Ҳақиқатни тушунишда идеалист философлар ўртасида қандай тафовутлар бўлмасин, бир масалада уларнинг фикри бирдир: ҳақиқатни онгнинг (инсоний ёки илоҳий онгнинг) хусусиятлари белгилайди, у онгнинг ички хоссаси сифатида юз беради деб даъво қиладилар улар. Марксистик философия, ҳар қандай материализм сингари, ҳақиқатнинг объективлигини эътироф этади ва лекин, метафизик материалистлар қилганлари сингари, уни билимларимизнинг ҳаракатсизлиги, ўзгармаслиги билан бирдай қилиб қўймайди. О. ҳ. доимо ривожланиб боради. Инсон объект ичига тобора чуқурроқ кириб бормоқда, унинг олам ҳақидаги билимлари тобора аниқроқ, объективроқ бўлмоқда (*Абсолют ва нисбий ҳақиқат*). Диалектик материализм О. ҳ. ни ўрни ва замоннинг муайян шароитларига боғли бўлган конкрет ҳақиқат деб қарайди (*Ҳақиқатнинг конкретлиги*). Марксистик философия *практикани* билиш назариясига киритиб, билимларимизнинг объектив ҳақиқатлигини текшириш усуллари ҳақидаги, *ҳақиқат критерияси* ҳақидаги масалани ҳам тўғри ҳал эта билди.

ОДОБ — қ. *Ахлоқ*.

ОЙЛА (семья) — қариндошлик алоқалари (никоҳ, қондошлик ва ш. к.) билан боғланган кишилар группаси. Лекин О., буржуа социологлари даъво қилганларидек, биологик категория эмас, балки социал категориядир. У жамият ячейкасидир. Унинг энг муҳим социал вазифалари — инсон зотини такрор ҳосил қилишдан, давом эттиришдан, болаларни тарбиялашдан, О. аъзоларининг турмуш маишатини, бўш вақтнини уюштиришдан иборат. О. кишилар орасидаги энг турли хил муносабатларнинг: табиий-биологик муносабатлар (жинсий муносабатлар, бола туғиш), иқтисодий муносабатлар (мулкий муносабатлар, уй-рўзғорни бошқариш), ҳуқуқий муносабатлар (мас., никоҳни давлат йўли билан қайд этиш), маънавий муносабатлар (эру хотин, ота-она билан болалар ўртасидаги севги, меҳр-муҳаббат туйғуси ва ш.к.) нинг узвий биригидан иборатдир. Никоҳ-оила муносабатларининг характери пировард ҳисобда, ишлабчиқариш усули билан ҳамда жамиятда ҳукмрон кишилар ўртасида бўлган моддий ишлабчиқариш муносабатлари билан белгиланади. Шу сабабли О. формалари жамият тараққиёти жараёнида ўзгариб туради. О. нинг уруғдошлик, ибтидоий тузум учун характерли бўлган биринчи тарихий формаси группавий О. бўлиб, унда бир уруғнинг ҳамма эркаклари иккинчи уруғнинг барча хотинларига потенциал эр бўлиб қоларди. Группавий никоҳдан аста-секин аввал ота-она билан болалар, сўнгра ака-ука ва опа-сингиллар ажралиб чиқарилади. Группавий О. доирасида жуфт О. пайдо бўлди, лекин у ҳали заиф ва беқарор эди. Хусусий мулк барқарор бўлиши муносабати билан моногам О. — якка никоҳлик пайдо бўлади. Сын-

фий жамиятда якка никоҳликнинг мақсади шуки, унда эр оилада ҳукмрон бўлади ва эрнинг бойлигини мерос қилиб оладиган болаларнинг туғилиши шарт бўлади. Хусусий мулкчилик муносабатлари буржуа О. сига айниқса чуқур из қодиради. Бу муносабатлар О. аъзоларининг бир-бирини севиши, бир-бирига меҳр-муҳаббат боғлаши табиий туйғуси билан тубдан энд бўлиб тушади. «Буржуазия оила муносабатларидан уларнинг таъсирли-ҳиссий пардаларини олиб ташлади ва бу муносабатларни нуқул пул муносабатларидан иборат қилиб қўйди» (Маркс ва Энгельс). Фақат хусусий мулк билан боғли бўлмаган пролетариат орасидагина янги, чинакам инсоний оилавий муносабатларнинг куртаклари пайдо бўлади. О. нинг чуқур ички антагонизмлардан холи бўлган янги формаси социалистик революция галаба қозонгандан кейин қарор топади, бу вақтда ишлабчиқариш воситалари социалистик мулк бўлиб қолади ва бойлик орттиришга интилиш кишилар ўртасидаги муносабатларда асосий принциплардан бири бўлмай қолади. Жинслар ўртасида ҳаётнинг ҳамма соҳаларида тенглик ўрнатилиши (аёлларга меҳнат қилиш ва меҳнатга баравар ҳақ олиш, давлат ҳокимиятининг ҳамма органларига сайлаш ва сайланиш, билим олиш, социал таъминот ва дам олиш соҳаларида эркаклар билан баббаравар ҳуқуқ берилиши) янги оиланинг шаклланишида катта роль ўйнайди. Бундай шароитда О. аъзолари ўртасидаги муносабатда манфаатларнинг умумийлиги, ўзаро ёрдам, бир-бирини севиш ва ҳурмат қилиш туйғуси энг асосий омил бўлиб қолади. Бироқ социализм шароитида оила муносабатлари моддий қийинчиликлар, маиший бузилиш, эгоизм ва шу кабилар билан боғли бўлган уриш-жанжаллардан холи эмасдир. Фақат коммунистик тақсимот принцигига ўтгандагина бундай уриш-жанжаллар моддий ҳисоблардан буткул йўқолади. Оилада аёлларнинг ҳуқуқда тенг бўлмаслик аҳволининг қолдиқлари барҳам топади. Коммунистик жамиятнинг энг юксак унумдорлиги жамиятнинг ҳар бир аъзосининг «дам олиши учун, ўз-ўзини камолотга етказиши учун, инсон сифатида, оилали киши сифатида, граждон сифатида ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши учун» (Ленин) бўш вақт ҳиссасини кўпайтиради.

ОЛАМНИНГ МОДДИЙ БИРЛИГИ (материальное единство мира) — материалистик философиянинг асосий қоидаларидан бири. Энг умумий тарзда бу қоида оламдаги барча хилма-хил нарсалар ва ҳодисалар асосида бир бутун, умумий моддий (яъни қандай бўлмасин бирор руҳга ва онга боғлиқ бўлмаган) ибтидо мавжудлигини эътироф этишдан иборат. Қадимги грек философлари бу умумий ибтидонин муайян модда билан: сув билан (Фалес), олов билан (Гераклит) ва ш.к. бирдай қилиб кўрсатардилар. Фан ва философиянинг ундан кейинги тараққиётида бутун мавжудотнинг бу асосини белгилаш учун алоҳида тушунча—материя тушунчаси тар-

киб топди. Оламнинг бирлиги шундан иборатки, унда материянинг ва унинг хоссаларининг мавжудлигидан бошқа ҳеч нима йўқдир. Бунинг маъноси шунки: 1) оламдаги барча предметлар ва ҳодисалар ўзаро алоқадор бўлиб, материянинг ниҳоясиз ўз ҳаракати ва ўз тараққиётдан иборатдир; 2) ҳамма нарса ягона умумий табиий қонуналарга бўйсунгандир, ҳеч қандай ғайри табиий куч йўқдир. Энгельс таъкидлаб айтганидек, оламнинг бирлиги унинг моддийлигидадир, буни фаи ва философиянинг бутун тараққиёти ҳамда бутун ижтимоий практика исбот қилмоқда. О. м. б. ҳақидаги қондани асослаб бериш онгни, тафаккурни, руҳий ҳодисаларни изоҳлаш қийинчилиги билан тўқнаш келиб қолди. Дialeктик-материалистик философия онг материянинг тарихий тараққиёти маҳсули, юксак даражада ташкил топган моддий орган—миянинг функцияси эканлигини тушунтириб бу қийинчиликни бартараф қилди. Бироқ моддий органининг хоссаси, функцияси бўлган оннинг ўзи қандайдир моддий нарса бўлиб қолмайди. Оннинг фаолияти идеал характерга эгадир; бу фаолият реал предметларни яратадиган ва ўзгартирадиган моддий фаолиятдан тубдан фарқ қилади. Шундай қилиб, О. м. б. ҳақидаги қоида материя билан оннинг объектив тафовутини эътироф этишни ўз ичига олади. Дialeктик материализм материя билан оннинг бирдайлигини эмас, балки уларнинг ҳақиқий муносабатини: материянинг бирламчи, оннинг иккиламчи эканлигини очиб бериш йўли билан материя билан оннинг бирлигини асослаб беради.

ОЛАМНИНГ ФИЗИК МАНЗАРАСИ (физическая картина мира) — олам ҳақида, унинг тузилиши ҳақида ҳозирги замон физикаси эришган ютуқларга асосланган тасавурлар системаси. Ҳозирги замон О. ф. м.— конкрет физика назарияларининг (механика, термодинамика, оптика, электр назарияси, квант механика, нисбият назарияси, космология ва бошқа назарияларнинг) энг муҳим натижаларининг *дialeктик материализм* нуқтаи назаридан умумлаштиришдан иборат. У микрозарраларнинг, макроскопик (оддий кўз билан кўриб бўладиган) jismlарнинг, космик jismlарнинг физик хусусиятларини ва ҳаракат қонуларини аке эттиради. Бу хусусиятлар ва қонулар сифат жиҳатдан бир-бирдан фарқ қилади ва айни вақтда улар ўзаро маҳкам боғлиқдир. Чунончи, микрозарралар ҳаракатининг квант назарияси аке эттирадиган қонулари асосида макроскопик jismlарнинг электр, магнит, механик ва бошқа хоссаларининг моҳиятини, юлдузлардаги термойдро реакцияларни, тирик организмлардаги кўп процессларни очишга муваффақ бўлинди. Уэ навбатда астрономиянинг космосдаги моддаларнинг алоҳида ҳолатлари ҳақидаги маълумотлари атомларда юз бераётган процессларни тадқиқ қилишга ёрдамлашмоқда. Лекин оламнинг бирлигини унинг тузилишининг бир хиллигидан иборат қилиб қў-

йиш мумкин эмас. Шунинг учун баъзи объектларга хос хусусиятлар ва қонунларни табиатдаги барча ҳодисаларга татбиқ қилиш нотўғри бўлган булур эди. 17—19-асрларда, физикада оламнинг механик манзараси ҳукм сурган вақтларда, Ньютон механикасининг қонунлари микроламдаги ва космосдаги барча ҳодисаларга, бутун кинотга татбиқ этиларди. Лекин кейинчалик оламнинг бирлигини бундай тушуниш жуда ҳам сийқа тушуниш эканлиги маълум бўлди. Электромагнит, гравитацион ва ички ядро ўзаро таъсир қилишларининг сифат жиҳатдан янги қонунлари, нисбат назарияси қонунлари топилди ва бу қонунларни классик механика принципларидан иборат қилиб қўйиш мумкин эмаслиги аниқланди. Ҳозирги вақтда материянинг структурасига ва космосга янада чуқурроқ кириб борилаётганлиги натижасида тобора янги хоссалар ва қонунлар кашф этилмоқдаки, булар илгари маълум бўлган хоссалар ва қонунларга ўхшамайди. Бу хоссалар ва қонунларга асосланиб бутун оламни изоҳлашга уриниш муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Шу сабабли ҳозирги замондаги барча физика назариялари фақат бевосита кузатишлар муяссар бўладиган оламнигина акс эттиради. Ниҳоятси Ниҳоятси бутун оламга О. ф. м. нинг фақат шундай қондаларини татбиқ қилиш мумкинки, бу қондалар диалектик материализмнинг умумий принципларига мувофиқ келадиган бўлсин. Булар — материяни яратиш ва йўқ қилиш мумкин эмаслиги ҳақидаги, оламнинг моддий бирлиги ҳақидаги, материя ҳаракатининг ва ўзаро таъсирининг умумийлиги, барча объектларда муайян структура мавжудлиги ҳақидаги, барча ҳодисаларнинг сабабият қонунига, қарама-қаршиликлар кураши ва бирлиги қонунига бўйсунуши ҳақидаги қондалардир ва ҳ. к.

ОЛДИНДАН КЎРИШ (предвидение) — башорат — у ёки бошқа воқеаларнинг бошланишини олдиндан айтиш, мавжуд бўлган ва лекин ҳали тажрибада қайд этилмаган воқеалар ёки ҳодисалар ҳақидаги билим. Марксистик философия сирли «кармат» натижаси деб талқин этиладиган мистик ёки диний пайгамбарликни рад этган ҳолда, илмий О. к. нинг, илмий прогноزلанинг объектив шариоитларини ва билувчилик механизмларини тадқиқ этади. Ҳодисаларнинг объектив ўзаро алоқадорлиги, уларнинг бир-бирини тақозо қилиши, у ёки бошқа объект замоний ҳолатларининг қонуниятли алмашинуви ва ш. к. мавжудлигига кўра, илмий О. к. мумкин бўлади. Лекин илмий О. к. ни амалга ошириш учун ёлғиз объектив зарурий шартлар кифоя қилмайди. Объектив прогресснинг ривожини олдиндан айтмоқ учун олим унинг муҳим алоқалари ва қонуниятларини акс эттирувчи назарияга таяниб иш кўрмоғи лозим. Назария нақадар чин бўлса, у нақадар объект ичига чуқурроқ кирса, О. к. шу қадар тўғрироқ бўлади. Марксистик назария асосида қилинган социал олдиндан кўришларнинг муваффақияти шу-

нинг натижасида вужудга келган эдики, бу назария ижтимоий тараққиётнинг ҳал қилувчи факторини, яъни моддий неъматлар ишлабчиқариш усулининг ўзгаришини ажратиб кўрсатиб, социал процессларни бошқарувчи муҳим қонуниятлар ҳақида билим берган эди. Табиатшунос олим, агар *v* аниқ дастлабки битимга етапти даражада амал қилса ва экспериментчи тадқиқ этилувчи процессга нисбатан тасодифий факторларни истисно киладиган таразда қўйса, кузатиш ёки эксперимент натижаларини қомил ишонч билан олдиндан кўришга қодирдир. Илмий назария объектнинг ҳамма алоқаларини ҳисобга ололмайди ва фақат муҳимроқ алоқаларни ҳисобга олиш билангина чекланади, бинобарин, мазкур назария асосида қилинган башоратлар ҳам объектнинг келгусидаги ҳолатларининг ҳамма тафсилотларига дахлдор бўлолмайди ва эҳтимолликнинг бирон-бир улуши орқали объектнинг ҳаракатидаги асосий йўналишни белгилаб беради. Мураккаб объект хатти-ҳаракатини О. к. одатда бир неча назариядан фойдаланишни талаб этади, бу назариялар процесснинг айрим томонларини, факторларини ҳам, уларнинг ўзаро таъсирини ҳам ҳисобга олади. Гарчи умуман фан (умуман инсоннинг билувчилик фаолияти сингари) ўзининг пайдо бўлишидан бошлабқ объекттив процессларнинг боришини ёки амалий фаолият натижасини олдиндан кўришни мақсад қилиб қўйса, да, бизнинг замонимизда ишлабчиқариш билан табиатнинг ўзаро таъсири, илмий тадқиқотларнинг ва маориф тараққиётининг асосий йўналишлари, фақат ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашинуви жиҳатидангина эмас, балки айрим социал структура, социал яхлитлик ичидаги ўзгаришлар нуқтан назаридан ҳам социал муносабатлар эволюцияси каби мураккаб процессларни прогнозлаштириш айниқса зарур бўлиб қолмоқда. Мураккаб процессларни прогнозлаштиришга айрим фанлар мутахассисларининг кучи етмаслиги сабабли, комплекс футурологик (лат. futurum — келажак демакдир) тадқиқотлар вазифаси майдонга келмоқда. Тараққиёт планли характерга эга бўлган социалистик жамият учун бундай тадқиқотлар амалий зарурат бўлиб қолмоқда. «...Маданият;— агар у *онгли равишда йўлланмасдан*, стихияли суратда ривсжланадиган бўлса... ўзидан кейин чўлу биёбон қолдиради...» (Маркс). Онгли равишда йўлланаётган коммунистик жамият қурилиши тараққиётнинг объектив ижтимоий қонуларини фан воситалари орқали билишни ва кишилар амалий фаолиятининг ана шу қонулар асосида очиладиган турли имкониятларини тадқиқ этишни назарда тутати:

ОНГ (сознание)— воқеликни идеявий (идеявийлик) акс эттириш ва руҳий ўзлаштиришнинг ўзига хос инсоний формаси. Идеалистик философия О. ни объектив оламга боғли бўлмаган ва уни яратадиган нарса деб талқин қилади. *Объектив идеализм* (Платон, Гегель ва б.) О. ни инсондан ҳам, табиатдан ҳам ажралган илоҳий, сирли

моҳиятга айлантиради, унп бутун мавжудотнинг бош асоси деб билади. *Субъектив идеализм* (Беркли, Мах ва б.) барча ижтимоий алоқалардан узиб ташланган индивид О. нин бирдан-бир реаллик деб, ҳамма предметларни эса айрим киши тасаввурларининг мажмуи деб қарайди. Идеализмга қарама-қарши ўлароқ, *материализм* О. ни воқеликнинг инъикоси деб тушунади ва уни олий нерв фаолияти механизмлари билан боғлайди. Бироқ Марксдан илгари ўтган материалистларнинг қарашлари чекланган эди: улар инсонни табиий, биологик вужуд деб талқин қилардилар, унинг ижтимоий табиатини, амалий фаолиятини эътиборсиз қолдирар эдилар. О. ни дунёнинг пассив мушоҳадасига (*Мушоҳадачилик*) айлантирардилар. Марксистик философия бу масалага принципиал равишда бошқача қаради. О. ни марксистик тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1) О. ўз табиатига кўра ижтимоийдир. У ижтимоий инсон амалий фаолиятининг компоненти сифатида пайдо бўлади, хизмат қилади, ривожланади. У мазкур фаолиятга қўшилган бўлиб, предмет билан инсон ўртасидаги ўзаро таъсирнинг, яъни амалий, моддий фаолиятда мавжуд бўлган ўзаро таъсирнинг моментидан иборатдир. О. «энг аввалдан бошлаб ижтимоий маҳсулдир ва умуман *одамлар* яшар экан, шундай бўлиб қола беради» (Маркс ва Энгельс). 2) Инсон мия ёрдами билан фикр қилади. Миянинг юксак даражада ташкил топган нерв системасининг фаолияти инсон О. ининг пайдо бўлиш ва ривожланиш шартидир. Шунинг учун О. материя тараққиётининг маҳсули сифатида, юксак даражада ташкил топган материянинг функцияси ва олий нерв фаолиятининг натижаси сифатида юзага келади. 3) О. борлиққа йўналтирилгандир. О. нинг маъноси — предметни билиш, ўзлаштириш, унинг моҳиятини очиб беришдан иборат. «Онг англаб олинган борлиқдан бўлак ҳеч қачон бошқа бирор нима бўлиши мумкин эмас...» (Маркс ва Энгельс). 4) О. фақат объектив олам инъикосини эмас, балки инсоннинг ўз психик фаолиятини англашнинг (*ўз-ўзини англаш*) ҳам ўз ичига олади. Инсон О. нинг ўзини англаш предмети қилиб, унинг формаларини, ишларини ва О. нинг ҳомили сифатида ўз-ўзини тушнуб олади. 5) Шу билан бирга О. ни тафаккурдан ҳам, ўз-ўзини англаш ишларидан ҳам иборат қилиб бўлмайдиган, у воқеликнинг ҳам рационал, ҳам ҳиссий инъикосини қамраб олади. Бундан ташқари, О. инсон эмоциялари, иродаси, виждони ва ҳ. к. соҳасини ҳам ўз ичига олади. Демак, О. инсон психик функцияларининг мажмуи, жамланишидир. 6) О. тил билан маҳкам боғлиқдир. Тилда у ўзининг моддий ифодасини топади. Тилда моддийлашгач, О. фаолиятининг маҳсуллари ундан кейинги авлодларга берилиши мумкин. Тил — О. нинг моддийлашиш формаларидан бирдир, холос, О. аввало маданият предметларида, яъни меҳнат маҳсулларида, санъат асарларида ва бошқаларда му-

жассамлашадн. 7) О. ни фақат воқеликнинг назарий инъикосидан иборат қилиб бўлмайди, у шахснинг қимматдор дастурларини, унинг социал йўналишларини ва бошқа томонларини ҳам ўз ичига олади. 8) Кундалик О. (унга кишилар ўзларининг кундалик ишларида амал қиладилар) билан илмий О. (илмий тадқиқот, назарий билимнинг турли системаларини яратиш) ўртасида, индивидуал О. (айрим кишиларнинг маънавий дунёси) билан ижтимоий О. (синфлар, группаларнинг, умум жамиятнинг манфаатларини ифодаловчи О.) ўртасида фарқ бор. Гарчи ижтимоий О. нинг фақат инсон фаолиятида мавжуд бўлиши мумкин бўлса-да, лекин у нисбий мустақилликка эгадир. Ижтимоий онг формаларини — фан, санъат, ахлоқ ва ҳ. к. ни индивидуал О. дан иборат қилиб бўлмайди. 9) О. нинг функциялари фақат кишини теварак-атрофдаги воқеликда тўғри йўл тутдиришдан иборатгина бўлмай, балки шу билан бирга шу воқеликни билиш орқали реал дунёни ўзгартиришга, уни қайтадан қуришга кўмаклашишдан ҳам иборатдир.

ОНГСИЗЛИК (бессознательное) — инсон ўзи англамасдан, бехиётёр қиладиган ҳаракат, иш. Бадан ҳаракатлари ҳам, хотиранинг, хаёлининг иши ҳам О. бўлиши мумкин. Одём ўз ўй-хаёлларига чўмган ҳолда уйига қайтади ва ҳар ҳолда йўлдан адашмасдан келади. Агар у бирор хавфни сезиб қолса, бу хавфнинг сабаби ва қандайлигини ҳали англамасдан туриб ҳам, ҳимоя ҳаракатини қиладн. Кўпинча хатнинг чиройли бўлишига ва грамматика қоидаларига эътибор бермай, фақат фикрнинг мазмунини ўйлаб ёзадилар. кейин қаралса ёзилган нарсa ҳар ҳолда равшан ва тўғри бўлиб чиқибди. Буларнинг ҳаммаси О. нинг юз беришидир. Ухлаш, гипноз вақтида, лунатизм ва шу кабилар чоғида юз берадиган психик фаолият онгсизлик характерига эгадир. Ҳозирги замон идеалистик философияси ва психологиясида О. проблемасига катта эътибор берилмоқда. Бу аввало Фрейд ва унинг давомчилари таълимотига (*Фрейдизм*) оиддир. Фрейд онг билан О. ўртасида антагонизм, муросасиз қарама-қаршилик бор деб қаттиқ туриб олади. Унинг фикрича, бу қарама-қаршилик душманлик характерига эга бўлиб, инсоннинг бутун хатти-ҳаракатини белгилайди. Унинг назарича, О. шунчаки англалмаган ёки пайқалмаган нарсa эмасдир, балки влам қўрқадиган, уяладиган, англашга ва пайқашга журъат етолмайдиган қандайдир нарсадир. Бу нарсa инсондаги азалий майилларнинг, ҳайвоний ҳавасларнинг маскани эмиш. Жамиятда бу эгоистик, жамиятга ҳилоф майиллар бартараф қилинмас. балки «онгнинг чуқур жойига» жо қилинар эмиш. «тақиқланган нарсалар» сифатида яшаб тура берармиш. О. нинг бу иррационалистик концепцияси куртакларини 19-асрдаги идеалистик философлардан Шопенгауэр, Э. Гартман, Ницше асарлариданоқ топиш мумкин (*Иррационализм*).

ОНТОЛОГИЯ (грек. *он* (ontos) — борлиқ, *lógos* — таълимот) — умуман борлиқ ҳақидаги, ўз ҳолича борлиқ ҳақидаги фалсафий таълимот. О. идеяси борлиқнинг хусусий фанлар мазмуни билан ҳар қандай алоқадан маҳрум бўлган махсус назарияси («биринчи философияси») сифатида Х. Вольф философиясида (17-асрнинг охири — 18-асрнинг боши) ўзининг тугал ифодасини топди. Вольф, умуман борлиқ ҳақидаги, оламнинг моҳияти ҳақидаги фалсафий таълимотни соф ақл юритиш йўли билан, тажрибага мурожаат қилмасдан, табиий фанларга таянмасдан туриб, тушунчаларни фақатгина мантиқий анализ қилиш ёрдамида тузиш мумкин, деб ҳисобларди. Шундай йўл билан тузилган О., Вольфнинг фикрича, ҳар қандай хусусий фаннинг негизини ташкил этади. О. нинг асосида, умумийлик (ўз ҳолича борлиқ) айримликдан ажралган ҳолда яшайди ва унинг моҳиятини, сабабини ташкил этади, деган сохта тасаввур ётарди. Табиёт илми ривожланиб бориши билан О. нинг абстракт, догматик хараكتери тобора равшанлашиб қола берди. Ўз замонасининг табиий фанлари эришган ютуқларга таянган 18-аср француз материалистлари О. ни танқид қилдилар. Немис классик идеализми О. га қаттиқ зарба берди. Унинг вакиллари О. ни мазмунсиз ва архаик деб эълон қилдилар. Улардан энг йириги бўлмиш Гегель О. диалектикасида логика ва билиш назариясининг бирлиги идеясини идеалистик формада илгари сурди. Шу билан махсус фанлардан ажралган ҳолда фалсафа сотишдан иборат ақл юритиш доирасидан чиқиш аломати кўринди. Ҳозирги замон буржуа философиясида *субъектив идеализм*, *агностицизмнинг* кенг ёйилаётганлигига қарши реакция шаклида О. ни борлиқ ҳақидаги таълимот сифатида қайтадан тирилтиришга уринилмоқда. «Янги» О. деб аталувчи оқим вакиллари бўлмиш немис философлари Н. Гартман, Г. Якоби, Вольфдан фарқли ўлароқ, борлиқ ҳақидаги таълимотни эмпирик, тажриба асосида қуришга уриндилар, лекин ўз моҳияти жиҳатидан бу О. ҳам объектив-идеалистик, ўта даражада ақл сотиш хараكتерига эгадир. Ҳозирги замон схоластикаси ҳам О. дан фойдаланмоқда. Урта аср схоласти Фома Аквинский идеяларига (*Томизм* ва *неотомизм*) таянувчи философлар схоластика ёрдами билан католик динини асослашга уринилмоқдалар. Марксистик философия нуқтаи назарича, билиш тараққиётининг ҳозирги даврида онтологик проблемалар (мас., материянинг мавжудлик формалари, ниҳояли ва ниҳонсизлик ва б.) философиянинг танҳо объекти бўлишдан чиқиб, тобора кўпроқ махсус фанлар тадқиқоти соҳасига ўтмоқда.

ПАНТЕИЗМ (грек. pan — ҳамма, theos — худо) — фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимот худо билан табиат айнан бирдандир, бир-бирга тамоман мослашиб тушади, чамбарчас бир бутунни ташкил этади, деб даъво қилади. Турли замонларда ва турли фалсафий системаларда П материалистик қарашларни ҳам, идеалистик қарашларни ҳам ифода этарди. Идеалистик П. (Йоанн Скот Эриугена, Мальбранш ва б.) худони бутун мавжудотни, бутун оламни ўзига сиғдириб олувчи ғайри табиий ибтидо (илоҳий руҳ ёки ирода) деб қарарди. У *мистика* билан маҳкам чатишиб кетган эди. Материалист-пантеистлар (Бруно, Спиноза ва б.) худо табиатдан устун турмайди, у одамдан илгари мавжуд бўлган қандайдир ҳамма нарсага қудрати етадиган, ғайри табиий куч эмасдир, худо — абадий яшайдиган, ҳеч ким яратмаган, ўз табиий қонунларига биноан ривожланидиган табиатнинг бошқа номидир, деб таълим берардилар. Уларнинг қарашлари атеистик характерга эга эди, «хушмуомала атеизм» эди. Ибодатхоналарни, номозниёзларни, тоат-ибодатларни ва диннинг бошқа аҳкомларини ортиқча қилиб қўйган бу хилдаги П, га черков ва черков пешволари қаттиқ қарши чиққан эдилар. Ҳозирги замонда П. нинг материалистик тенденцияси бир қанча буржуа табиатшунос олимларнинг қарашларига хос бўлиб, улар дунёқарашининг асосини ноизчил ва бир ёқлама *табиий-илмий материализм* ташкил этади. Идеалистик П. учун характерли бўлган идеялардан ҳозирги вақтда, мас., фалсафий *персонализм* фойдаланмоқда.

ПАРАДОКСЛАР (грек. paradoxos — қутилмаган) — муҳокамадаги зиддиятлар бўлиб, бу зиддиятлар муҳокаманинг мантиқий тўғрилигига риоя қилинганда пайдо бўлади. П. тушунчаси *апория* ва *антиномия* тушунчаларига яқиндир. П. одатда антиномияларнинг тури деб қаралади. Антик философияда ифодаланган «Ёлғончи» антиномияси бунга мисол бўла олади: «Бир критлик айтибдики: «Ҳамма критликлар ёлғончидир». «Унинг айтгани чинми ёки ёлғонми?» Агар унинг айтгани чин бўлса, у вақтда у ёлғон бўлиши керак, агар у ёлғон бўлса, демак, критлик чин гапни айтган. Антиномиялар икки турга: семантик антиномияларга («Ёлғончи» қабилдаги антиномияларга) ва П. га бўлинади. П. га 19-

асрнинг охирларида кўплик назариясида ва *математик логикада* очилган формал-логик зиддиятларни нисбат берадилар. П. бир-бирини истисно қилувчи икки гапнинг (айтилган фикрнинг) баббаравар исбот қилиш мумкинлигини билдиради. Чунончи, Рассел кашф этган ҳамма нормал кўпликларнинг кўплиги ҳақида одатдаги, табиий тилда ифодаланган парадоксни қуйидагича тасвирлаш мумкин: «Полк сартароши ўз полкининг фақат соқолини ўзи қирмайдиган солдат ва офицерларининг соқолини қиради. У ўз соқолини ўзи қириши керакми?» Бу саволга берилган ижобий жавобни ҳам, салбий жавобни ҳам баббаравар исбот қилиш мумкин экан. Муҳокамада (назарияда) формал-логик зиддиятларнинг (П.) мавжудлиги бу муҳокаманинг илмий жиҳатдан ярамаслигини кўрсатади. Ана шундан П. нинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш усулларини топиш проблемалари келиб чиқади. Илмий муҳокамада П. нинг пайдо бўлишининг бош сабаби — инсон билишининг мураккаб диалектик характерида, унинг форма ва мазмунининг ўзаро зиддиятли муносабатидадир. Чунончи, билишнинг ҳар бир босқичида қўлланиладиган абстракциялар, *формаллаштиришнинг* бирон-бир даражаси ва ҳ. к. чекланган бўлиб, улар ўзлари ифодалайдиган мазмунга фақат муайян даражадагина мувофиқ келадилар. П. ни бартараф қилишнинг универсал йўли йўқ. Логикада ва математикада П. ни бартараф қилиш усулларининг муайян турлари (типлар назарияси, абстракция принципларини чеклаш ва ҳ. к.) ишлаб чиқилган.

ПАРТИЯ (лат. pars (partis) — қисм, группа) — сиёсий ташкилот; бу ташкилот бирон-бир синфнинг энг актив қисмини бирлаштиради, унинг манфаатларини, мақсад-матлабини ифодалайди ва бу мақсадга эришиш, уни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун курашга раҳбарлик қилади. «Синфлар сиёсий курашининг энг яхлит, тўлиқ ва шаклланган ифодаси — партиялар курашидир» (Ленин). Буржуа идеологлар партиялар билан синфлар ўртасидаги алоқани инкор этишга уринадилар, улар П. ни синфий мавқеларидан қатъи назар, у ёки бошқа масалаларга қарашлари бир хил бўлган кишиларнинг бирлашмаси, деб кўрсатадилар. Бунга улар буржуа кўп партияли системасини далил қилиб келтирадилар. Дарҳақиқат, кўп капиталистик мамлакатларда бир неча буржуа партияси бор. Бунинг сабаби шуки, капиталистлар синфи ичда турли группалар бўлиб, баъзи соҳаларда уларнинг манфаатлари тўқнаш келиб туради. Шундай бўлишига қарамай, уларнинг ҳаммалари меҳнаткашларга ва уларнинг ташкилотларига қарши чиқиб, ишлабчиқариш воситаларининг хусусий мулкчилигини мустаҳкамлаш учун курашмоқдалар. Буржуазия кўп партияли системадан меҳнаткашларни алдаш, капиталистик жамиятнинг демократлиги ҳақидаги хом хаёлларни туғдириш йўли билан уларни син-

фий курашдан чалгитиш учун фойдаланмоқда. Ишчилар синфи ўзининг туб манфаатларини амалга ошириш, капиталистик эксплуатацияга барҳам бериш ва социализм қуриш учун ўз сиёсий П. сени тузмоғи лозим. Бу партиянинг мақсади — синфлар курашини ишчилар синфи ҳокимиятни қўлга олганга қадар, *пролетариат диктатураси* ўрнатилганга қадар давом эттиришдан иборат. Ишчилар синфи бу мақсадга фақат касабга союзулар, турли оқартув ташкилотлари орқали эришолмайди, чунки бу ташкилотлар айтиш тузум доирасида ишчиларнинг аҳволини яхшилаш учун кураш мақсадида тузилган. Гарчи капиталистик мамлакатларда ўзларини ишчилар партияси деб атайдиган социал-демократик партиялар мавжуд бўлса-да, аммо улар, асда, капиталистик тартиблар доирасида реформалар қилишга интиладилар, холос. Фақат марксизм-ленинизм позицияларида турувчи партиялар, янги типдаги партияларгина ишчилар синфининг, касби, миллати ва бошқа белгиларидан қатъи назар, барча меҳнаткашларнинг манфаатларини чинакам ифодаловчидир. Марксча-ленинча партиялар томонидан раҳбарлик қилиниши — социалистик революциянинг энг муҳим қонуниятларидан биридир. Ишчилар синфи П. си давлатни бошқарувчи бўлиб қолгандан кейин унинг бутун жамият кучларига йўл кўрсатувчилик ва ташкилотчилик роли ошиб боради. У олға қараб ҳаракат қилишнинг илмий равишида асосланган йўлни очиб беради, янги жамият қуришнинг улкан вазифаларини ҳал қилишга оммани уюштиради.

ПАТРИОТИЗМ (грек. *patris* — ватан, ватанпарварлик) — ахлоқий принцип бўлиб, унинг маъноси — ватанга муҳаббат, ўз ватани манфаатлари йўлида хизмат қилишга тайёр туриш демакдир. «Патриотизм — алоҳида тарздаги ватанлар ҳақидаги, асрлар ва минглаб йиллар давомида мустаҳкамланиб келган энг чуқур ҳис-туйғулардан биридир» (Ленин). Кишининг ўз туғилган жойларига, она тилига, миллий традицияларига меҳр-муҳаббат қўйиши табиийдир. Бутун ҳаёти боғлиқ бўлган мамлакат тақдирига унинг қизиқиш қарши табиийдир. Лекин ватанпарварлик туйғусини, буржуа идеологлари даъво қилганларидек, қандайдир сирли сабаблар, «қон садоси», «ирқ нидоси» туғдирмайди. Бу туйғу кишилар ҳаётининг социал-иқтисодий шароитлари таъсири остида тарихан пайдо бўлади, бу шароитлар ўзгариши муносабати билан П. ҳам ўз мазмунини ўзгартиради. Эксплуататорлик жамиятида П. турли синфларга мансуб кишиларда турлича намоён бўлади. Ҳужумрон синф бўлган буржуазиянинг П. и чекланган характерга эгадир, чунки «капитал барча мамлакатлардаги капиталистарнинг меҳнаткашларга қарши ўз иттифоқини ватан, халқ ва истаган нарса манфаатларидан юқори қўяди» (Ленин). Буржуазия ўз имтиёзларини,

Ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун ўз мамлакатининг, ўз халқининг манфаатларини қурбон қилиши мумкин. У меҳнаткашлар оммаси орасида бошқа мамлакатларнинг халқларига нисбатан душманлик муносабатини ёйишга, уларнинг ватанпарварлик туйғусини *миллатчилик* йўлига солиб юборишга интилади. Капиталистик жамиятда П. идеяларини энг изчил ёқовчи ишчилар синфидир. Барча меҳнаткашлар сингари, ишчилар синфи ҳам ўзи яшайдиган ва кураш олиб борадиган социал, сиёсий ва маданий шaroитларга бепарво қаролмайди. Шунинг учун ҳам ёт юртли босқинчиларга зарба бериш лозим бўлганда халқ оммаси ҳамisha аҳиллик билан ўз мамлакати ҳимоясига отланади. Лекин тенгсизлик ва зулм шарoитида халқ ўз мамлакатининг хўжайини эмасдир. Меҳнаткашларнинг ўз ватанидаги капитал ҳокимиятига қарши, ўз социал озодлиги учун олиб борган курашида уларнинг ватанпарварлиги энг тўлиқ намоён бўлганлигининг сабаби ҳам шудир. Социалистик революция натижасида меҳнаткашлар ўзининг чинакам ватанига эга бўлади ва бу ватандаги барча моддий ва маънавий бойликлар уларнинг ўзларига тегишлидир. Шу асосда янги, олий типдаги П. пайдо бўлади. Унда социалистик Ватанга садоқат янги ижтимоий тузумни сақлаш ва мустақамлашга жонкуярлик қилиш билан узвий ранатда ҳам намоён бўлади. Социалистик П. *интернационализмдан* эгадир. У фақат Ватан ҳимоячиларининг қаҳрамонона жасоратларида эмас, балки Ватан бойликларини кўпайтирувчи кундалик меҳнатда ҳам намоён бўлади. Социалистик П. *интернационализмдан* ажрелмасдир. Унинг характерли хусусияти — бошқа мамлакатлардаги меҳнаткашларнинг революцион кураши билан бирдамликдан, социализм мамлакатлари ҳамдўстлигига содиқ бўлишдан иборат.

ПЕРСОНАЛИЗМ (лат. persona — шахс) — ҳозирги замон буржуа философиясининг бир оқими бўлиб, у диний-идеалистик характерга эгадир. П. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида АҚШ да (Боун, Флюеллинг, Хокнинг, Брайтмен) ва 20-асрнинг 30-йилларида Францияда (Мунье, Недонсель ва б.) ташкил топди. Персонализм философиясининг марказида шахс тушунчаси туради. Аммо, бу реал инсоний шахс эмас, балки активлик ато қилинган, иродага, онгга эга бўлган қандайдир руҳий моҳиятдир. Персоналистларнинг фикрича, бутун (ҳам табиий, ҳам социал) воқелик замирида шахсларнинг мажмуи асос бўлиб ётар эмиш. Бу мажмуликни «олий шахс» — худо (ёки «олий борлиқ») тамғатига етказар эмиш. Персоналистлар инсоннинг социал фаол моҳиятини, инсоннинг билиши тарихан ишлаб чиқилган ва тилда, логикада, турли баҳоларда ва шу қабиларда мустақамланган формаларда амалга оширилишини рўқач қилиб кўрсатадилар. Улар ҳақиқий муносабатни тескарига буриб, бутун моддий («шахссиз борлиқ»)ни шахснинг ижодий фаолиятининг натижаси деб ёки фақат шахснинг тажрибасига ки-

ритилгандан кейин маъно-мазмунга эга бўладиган, ўз шарҳини топадиган нарса деб қарайдилар. П. ўз асоси эътибори билан *объектив идеализмнинг* бир туридир, лекин унда субъектив-идеалистик элементлар ҳам бордир. Бу ҳол билиш процессларини талқин қилишда айниқса яққол кўринади, чунки бунда айрим шахс қобилиятига баҳо берувчи индивидуал онг фаолиятига биринчи даражали аҳамият берилади. П. аслда *ҳаёт философияси* турларидан бири бўлиб, кейинги ўн йиллар давомида кўп жиҳатдан *экзистенциализм* билан чапишиб кетмоқда. Унда шахс билан жамиятнинг, маънавий ва моддий маданиятнинг ва ҳ. к. ўзаро муносабати проблемалари катта ўрин тутади ва бу проблемалар либерал христианлик нуқтан назаридан ҳал қилинади. Персоналистлар шахс фаолиятининг зарур шартли сифатида эркинлик ҳақида кўп гапирдилар, улардан баъзилари эса (Мунье) ҳатто капиталистик ижтимоий муносабатларни ўзгартиш масаласини ҳам ўртага қўймоқдалар. Бироқ бу масала пировард ҳисобда шахснинг ахлоқий камолотига, маънавий янгиланишига, унинг идеалларга — манба «олий шахс» бўлган абсолют (трансцендент) қимматдорларга бориб тақалади. Персоналистлар худонинг тажрибасига, «абдий» христианлик принципларига тобора кўпроқ кишиларни бевосита жалб этиш учун *этикадони*, *интуицияни* илгари сурмоқдалар. Шу тариқа П. диний философия фалсафий проблемаларни ҳам, социал-ахлоқий проблемаларни ҳам ҳал қилишнинг фақат хаёлий формаларини тақдим эта олишини яққол кўрсатмоқда.

ПЕРЦЕПЦИЯ (лат. percipere — идрок этмоқ) — ташқи предметларни ҳиссий идрок этиш. «П.» термини Лейбниц философиясида *apperцепциядан* фарқли ўлароқ, ташқи олам ҳақидаги оддий, бевосита тасаввурларни билдириш учун ишлатиларди; апперцепцияни Лейбниц билиш фаолиятининг энг юксак формаси деб қарар ва уни *ўз-ўзини англаш* билан боғлиқ қилиб кўрсатарди.

ПЛЮРАЛИЗМ (лат. pluralis — кўплик) — идеалистик философия тушунчаси бўлиб, бу тушунча, воқеликнинг асосини кўпдан кўп автоном, фаол руҳий субстанциялар ташкил этади, деган маънони билдиради. Олам — ўз ичига биқинган руҳий бирликлар — монадалар мажмуидан иборат деб ҳисоблаган Лейбницнинг монадологияси, шунингдек *прагматизм*, *персонализм* ва буржуа философиясининг баъзи бошқа оқимлари плюралистик концепцияга мисоллар бўлиши мумкин. П. тарафдорлари мустақил руҳий моҳиятларнинг ўзаро алоқадорлигини асослаш учун худонинг иродасига мурожаат қилишга мажбурлар, чунки гўё худо уларнинг бир-бирига итоат қилишини белгилаб берар эмиш. Баъзан «П.» терминини кенгроқ маънода ишлатадилар ва бундай пайтда гносеологик П. ҳақида (ҳар бир индивиднинг ёки социал қатламнинг гўё ўз ҳақиқати бор эмиш), ахлоқий П. ҳақида (яхшилик билан ёмонлиқнинг

тўла «тенг ҳуқуқлиги»ни эътироф этиш), социал П ҳақида (бунда барча социал факторлар жамият ҳаётида бир хил аҳамиятга эгадир деб ҳисоблайдилар) сўзлайдилар. П. ни одатда *монизмга қарама-қарши қилиб қўядилар.*

ПОЗИТИВИЗМ (лат. *positivus* — ижобий) — буржуа философиясининг кенг тармоқ ёйган оқими. Ленин П «Философияда манфур *ўрталиқ партияси*» деб атаган эди, чунки унинг барча тур ва хиллари материализм ва идеализмдан «устун» туришни даъво қилиб чиқмоқда, философияда «учинчи йўл» топишга уринмоқда. Философия юз йиллар давомида шуғулланиб келган барча энг муҳим проблемаларни (тафаккурнинг борлиққа муносабати ва бошқа масалаларни) позитивистлар, уйдирма, бемаъни масалалар, деб эълон қиладилар. Уларнинг фикрича, философия «позитив», ижобий билим, яъни фаннинг тажрибавий маълумотлари доирасидан четга чиқмаслиги керак. Фан, инсон тажрибаси эса, уларнинг нуқтаи назарича, нарсаларнинг моҳиятини билишга муяссар бўлолмайди. Фан ҳодисаларнинг ўзгаришини, ривожланишини бошқарувчи қонуملарни эмас, балки фақат улар ўртасидаги ташқи алоқаларни тасвирлай, уларнинг сиртқи ўхшашлигини, изчиллигини аниқлай олади, ҳолос. Шундай қилиб, П. нинг характерли хусусияти *агностицизмдир.* У олимлик даъвосини қилиб, илмий билиш чегараларини аниқлашга уринади. П. *материализмнинг* ҳам, *идеализмнинг* ҳам бир ёқламаликларини бартараф қилиш ниқоби остида ҳақиқатда яшириқча *субъектив идеализмни* тарғиботмоқда, фан ютуқларини идеализм руҳида изоҳламоқда. Позитивистлар қарашларининг идеалистик характери уларнинг *тажриба* тушунчасини — позитивистик философиянинг асосий тушунчаларидан бирини талқин этишида намоён бўлмоқда. Тажрибада, деб даъво қилишади позитивистлар, инсон предметларнинг, ҳодисаларнинг объектив характерини аниқлай олмайди, уларнинг моҳиятига кира олмайди, чунки инсон фақат ўз ички дунёси билан иш кўради, ўз идроклари, кечинмалари доирасидан четга чиқмайди. П. бутун илмий билимни инсоннинг субъектив тажрибаси доирасига жо қилишга уринади. П. 19-асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Унинг асосчиси Конт эди (Франция). Бу даврда позитивистик қарашларни ишлаб чиқишда Милль, Спенсер ҳам (Англия) катта роль ўйнадилар. Конт позитивистик нуқтаи назарнинг «адолатлилигини» исбот қилишга уриниб, шундай бир идеалистик схемани илгари сурдики, бу схемага кўра билиш ўз тарихий тараққиётида уч bosқични босиб ўтади. Биринчи (теологик) bosқичда инсон кузатилувчи ҳодисаларнинг сабабини ғайри табиий кучларнинг ҳаракатида кўради; иккинчи (метафизик) bosқичда у бу ҳодисалар асосига қандайдир абстракт моҳиятларни (мас., табиатни) қўяди ва фақат учинчи (позитив) bosқичда у тажрибавий, амалий жиҳатдан фойдали билимни эъти-

роф этади. Бу схемани Конт бутун тарихий процесс асосига қўяди. Унинг фикрича, жамият тараққиёти — инсоният руҳий қобилиятларининг оддий ривожидир. П. нинг бошқа бакилларининг қарашлари ҳам тарихни материалистик тушунишга душманларча қарашлардан иборат эди. Мас., Спенсер жамиятнинг органик назарияси деб аталувчи назарияни илгари сурган эди. У жамиятни биологик организмга ўхшатиб, социал ҳаёт кучларнинг мувозанатига, синфий манфаатларнинг уйғунлашувига интилади, деган гапларни айтган эди. Шу асосда улар социал революцияларни «зарарли» деб эълон қилган эдилар. П. нинг ундай кейинги ривожланган *эпириокритицизмнинг* («иккинчи» П. нинг) асосчилари Мах ва Авенариус (19- аср) номи билан боғлиқдир. Агар П. нинг асосчилари, материя реал суратда мавжудми, деган масълани очиқ қолдирган бўлсалар, эмпириокритиклар (махистлар) назарича, материя сезгилар алоқасидан иборатдир, холос. П. тарихида учинчи босқинчи 20- асрнинг 20—30- йилларида пайдо бўлган *неопозитивизм* ташкил этади. Уни мантиқий (лингвистик) П. ҳам деб атайдилар, чунки у фаннинг мантқий структурасини, унинг тилини философия объекти деб эълон қилади. Бу — ҳозирги замон буржуа философиясининг энг кўп тарқалган йўналишларидан биридир.

ПРАВОСЛАВИЕ — *католицизм ва протестантизм* билан бир қаторда учта асосий христиан диний эътиқодларидан бири бўлиб, у асосан Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва Болқон ярим ороли мамлакатларида тарқалган. П. ақидаларининг ҳуеусияти шундан иборатки, у муқаддас руҳнинг фақат ота-худодан чиқиб келишини, католицизмдаги сингари черков бошлиқларининг эмас, балки умуман черковнинг гуноҳдан поклигини, ақидаларнинг ўзгармаслигини эътироф этади, аърофни (чистилицени) инкор қилади ва ҳ. к. П. нинг диний маросимлари ва аҳкомлари — бутга сажда қилишдан, оқ руҳонийлар учун никоҳнинг мажбурийлигидан, махсус (византийча) системадаги қўшиқ-қироатдан иборат. Христианликнинг католицизм ва П. га бўлиниб кетганлиги Рим империясининг Фарбий ва Шарқий империяга бўлиниб кетганлиги билан ва собиқ Рим империясининг бу қисмларида *феодализм* тараққиётининг турлича йўллари билан боғлиқдир. Фарбий христианлик узоқ вақт давомида феодал тарқоқлик шароитида ривожланиб, анчагина сиёсий эркинликдан фойдаланиб келди. Бу шароитда фарбий христианлик (католицизм) ягона, марказлаштирилган халқаро черков ташкилоти тузишга муваффақ бўлди. Шарқда христианликнинг тарқалиши мустақил (автокефал) православ черковларининг пайдо бўлиши формасида борди. Ҳозирги вақтда 14 мустақил православ черкови ишлаб турибди. Диний таълимот ва маросимлар жиҳатидан улар бир-биридан фарқ қилмайди, тоат-ибодат миллий тилларда адо этилади. Русга христианлик П. формасида 10- асрда кириб

келди. Христиан черковн аввал князь ҳокимиятининг, сўнгра пошхо ҳокимиятининг содиқ хизматкори эди. Совет ҳокимияти барпо этилишини православ руҳонийларининг анча қисми душманларча қарши олди; кейинчалик диндорларнинг тазйиқи остида руҳонийлар Совет ҳокимиятига нисбатан ҳолисона муносабат позициясига ўтди. Ҳозирги вақтда христиан руҳонийлари ўзларининг анъанавий муҳофазакорлигига қарамай, эксплуататорлик жамиятида таркиб топган диний ақидаларни социалистик воқелик шароитлари билан бирга сиғиштиришга, фан билан динни яраштиришга уринмоқдалар. Православ руҳонийларининг бундай фаолияти диний сарқитларнинг сақланиб қолишига маълум даражада кўмаклашмоқда. Шундай бўлса-да, бу ҳилдаги замонавийлаштириш тенденцияларига қарамай, СССРда П. йил сайин ўз мухлисларидан ажралиб бормоқда, шу билан бирга фақат оддий диндорлар эмас, балки православ руҳонийларининг вакиллари ҳам диндан юз ўгирмоқда.

ПРАГМАТИЗМ (грек. прагма — амалиёт, фаолият, иш) — буржуа философиясида субъектив-идеалистик оқим бўлиб, бу оқим билимининг амалий фойдалилигини ҳақиқат манбаи деб ҳисоблайди. П. нинг асосий принципларини биринчи бўлиб 19-асрнинг 70-йилларида Пирс ифодалаб, «Мавжуд бўлмоқ — фойдали бўлмоқ демакдир» деган қондани илгари сурган эди. Прагматик философия Жемснинг асарлари туфайли 20-асрнинг бошларидан эътиборан АҚШ ва Англия буржуа зиёлилари орасида кенг тарқалди. Дьюининг экспериментализми ёки инструментализми, Брижменнинг операционализми, Шиллернинг «гуманизми» ҳам П. нинг турли кўринишларидир. П., философияни ҳаёт билан богламоқ, философияни инсоний проблемаларни ҳал қилиш усули деб, инсонни эса ўз мақсадларига, истакларига, эҳтиёжларига мувофиқ актив суратда камол топаётган реаллик деб тушуноқ керак, деган шioriни кўтариб чиққан эди. Дьюининг фикрича, философия фақат фактларни илмий тадқиқ қилишдан иборат эмасдир, у маънавий бойликлар (идеаллар, ахлоқий нормалар ва ш. к.) яратишга ҳам қаратилгандир. П. нинг философиянинг гуманистик йўналиши ҳақидаги ва практиканинг ҳақиқат критерияси эканлиги ҳақидаги қондалари материалистик философиянинг қондаларига расман ўхшаб кўринади. Бироқ бу сиртқи (сўздаги) ўхшашлик замирида тубдан турлича бўлган фалсафий позицияларнинг мутлақо бирга сиғишмаслиги пинҳон бўлиб ётади. Прагматик философиянинг бош принципи — объектив реалликни инкор этишдир. П. нинг даъвосига кўра, биздан ташқарида ҳеч қандай объект йўқ, биз томондан бирор тарзда тузилган бир қадар бетайин материал бор, холос. Мас., Дьюи, воқелик ўз-ўзигича қанақа нарса, деган масалани қўйиш ҳам мумкин эмас: воқелик — бирон-бир муайян структурадан ва ўзининг объектив қонуниятларидан маҳрум бўлган қандайдир қайиш-

қоқ ва бетутуруқ нарсадир, деб ўйларди. Унинг фикрича, инсон тарғибсиз тажриба маълумотларини тартибга солиди, оламга туғаллик ва муайянлик бахш этади. Шу билан бирга у фақат ўз фойдасини, ўз манфаатини кўзлаб, ўзининг субъектив интилишларини кўзлаб ҳаракат қилади. Бунинг маъноси шуки, П. практикани ниҳоятда субъективларча тушунади, яъни нарсаларни уларнинг ўз қонунлари ва хоссалари асосида маълум мақсадга қарата ўзгартишдан иборат деб эмас, балки воқеликнинг ва ҳақиқатнинг ўзини ўзбошимчалик билан қайд қилишдан иборат деб тушунади. П. нинг характерли хусусиятлари билишни талқин этишда айниқса яққол намоён бўлади. П. объектив — чин билиш мумкинлигини инкор қилади ва ҳар қандай назарияни, ҳар қандай дунёқараш системасини субъектив конструкция, фақат бирор кишига фойдали бўлган тақдирдагина ҳақиқат деб ҳисоблаш мумкин бўлган конструкция деб эълон қилади. П. нинг алоҳида хусусияти шуки, у ҳақиқий нарсани амалий-фойдали нарса билан бирдай қилиб кўрсатади. Шу билан П. кўпдан-кўп ҳақиқатлар бор, деб фараз қилади, чексиз ўзбошимчаликка назарий асос бўлиб хизмат қилади. П. нуқтан назаридан қараганда дин ҳам ҳақиқат бўлиши мумкин, чунки у бошга қулфат тушган вақтларда инсонга «тасалли» беради. П. нинг принципларига асосланиб, агар «муваффақият» келтирадиган бўлса, ҳар қандай реакцияни сиёсатини ҳам ҳақ қилиб кўрсатиш мумкин. Ана шуларнинг ҳаммаси П. философиясининг ганри илмий характерини, ўтакетган *индивидуализмни* кўрсатади.

ПРАКТИКА (грек. *praktikos* — фаол) предметли *фаолиятнинг* томони бўлиб, бу томон табиат ва жамиятнинг ўзгариши ва ўзгартиб бошқа шаклга солиниши билан характерланади; моддий ишлаб-чиқариш, синфлар ва партиялар кураши, давлат сиёсати, яъни объектларни реал (моддий) суратда ўзгартирувчи инсон фаолиятининг барча турлари ва формалари. Билиш, тафаккур, оламни англаш ҳам фаолиятнинг зарур томонидир, лекин у ўз-ўзligича объектни ўзгартирмайди. Табиат ва жамиятнинг амалий ўзгартириш процесси ўз қонунларига, жараёнига ва натижаларига кўра объективдир. Кишиларнинг ҳар бир янги авлоди ўзбошимчалик билан ҳаракат қилолмайди, чунки у ҳамisha кишилар ўзлаштирадиган тайёр фаолият формалари ва усуллари устидан чиқиб, уларни ўз мулки қилиб олади. Бундай ворислик жамиятнинг асосини ташкил этади. Ижтимоий бойликни ўзлаштириш учун инсон ижтимоий ташкилотлар ҳаётига қўшилмоғи, бошқа кишилар билан муайян муносабатларга киришмоғи лозим. Шунинг учун ҳам амалий фаолият фақат жамиятда, жамият яратган воситалар ёрдамида мумкин бўладиган процесс тарзида амалга ошади. Ташқи ҳолатларини амалий ўзгартиш процессида инсоннинг ривожини, унинг «ўз-ўзини ўзгартиши» (Маркс) ҳам юз беради.

«Ижтимоий ҳаёт аслда амалий ҳаётдир» (Маркс) деган гапнинг маъноси ҳам ана шудир. Агар амалий фаолият жамиятнинг борлиқ усулини ташкил этса, назарий фаолият ижтимоий онгнинг ишлаши усулидир. Марксистик философиядан илгари философия учун, синфий жамиятда *ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат* ўртасида қарама-қаршилиқ ҳукм сурганлиги сабабли, жамият тараққиётида амалий фаолият ролини тушунмаслик характерли эди. П. Фақат «паст» эҳтиёжларни қондиришга қаратилган соф манфаатпарастлик фаолияти деб қараларди, инсон ҳаётининг ҳақиқий моҳияти эса назарий фаолиятдан иборат деб ҳисобланарди. Шу билан бирга П. нинг ўзгартирувчилик, ижодкорлик, революцион роли эътиборсиз қолдириларди. Марксизм П. ни жамият ҳаётини белгиловчи, унинг мазмунини ташкил этувчи нарса деб қараб, ижтимоий тараққиётнинг реал сабабларини, унинг ҳаракатлантирувчи кучларини ва қонуниятларини очиб берди. Ана шу асосда кишиларнинг амалий ва назарий фаолиятининг бирлигини тушуниш, ижтимоий ҳаётда назариянинг ҳақиқий ролини кўриш мумкин бўлади. Назарий фаолият, воқеликни билиш процесси П. билан чамбарчас боғлиқдир, чунки худди оламни амалий ўзгартиш орқали инсоният олдида унинг қонунилари очилади, инсон билимларининг чинлиги текшириб кўрилади (*Ҳақиқат критерияси*). Бинобарин, инсон оладиган билимларнинг ҳажми, характери ижтимоий практиканинг ривож даражаси билан, яъни инсоннинг ташқи олам устидан ҳукмронлик қилиши даражаси билан белгиланади. Айни вақтда амалий фаолиятнинг ўзи ҳам ҳаминша муайян билимларга, назарий қондаларга асосланади, чунки кишилар воқелик ҳақида ўзларида мавжуд бўлган тасаввурларга амал қилиб ва ўз олдиларига маълум мақсадларни қўйиб, онгли суратда ҳаракат қилдилар. Бинобарин, назария П.-га қарам бўлган ҳолда амалий фаолиятга актив таъсир кўрсатади ва амалий фаолият ҳам муваффақиятга бўлиш учун ҳақиқий назарияга таянмоғи лозим. П. билан назария бирлигида яхлит предметли фаолият — инсоннинг оламини амалий-назарий ўзлаштириш процесси амалга ошади.

ПРОГНОЗЛАШТИРИШ — қ. *Олдиндан кўриш*.

ПРОЛЕТАРИАТ (лат. proletarius — йўқсил) — буржуа жамиятининг асосий синфларидан бири бўлиб, бу синф ишлабчиқариш воситаларидан маҳрум этилган бўлади ва тирикчилик воситаларини ўз иш кучини сотиш орқали топади. П. феодал жамиятнинг бузилиши ва капитализмнинг вужудга келиши даврида шаҳар плебейларидан ва камбағал деҳқонлардан пайдо бўлди. Буржуа жамиятида асосий моддий бойликларни яратувчи П. эксплуатация қилинувчи синфдир. Унинг меҳнатининг маҳсули бўлмиш қўшимча қийматни буржуазия ҳақ тўламасдан ўзиники қилиб олади. Монополистик капитализмдан бурунги капитализм даврида П.-ни эксплуатация қилишнинг энг муҳим методи қаддан ташқари узоқ давом этувчи иш куни билан

бир қаторда жуда наст иш ҳақи тўлашдан иборат эди. Империализм даврида эксплуатациянинг асосий формаси сифатида меҳнатни интенсификациялаштириш тобора кўпроқ юз беради. Капитализмнинг риволаниши билан бирга П.нинг яшашининг таъминламаслиги ўсиб боради, П.нинг эҳтиёжларини қондиришнинг моддий-техника имкониятлари билан бу эҳтиёжларни ҳақиқатан қондирилиш даражаси ўртасидаги узилиш кўпайиб боради, иқтисодий, социал ва сиёсий зулм кучаяди. Буржуа жамиятидаги шароитларнинг ўзи П.ни капиталистик эксплуатацияга қарши курашга мажбур этади. Бу кураш капитализмни ағдаришга ва социалистик жамиятни вужудга келтиришга олиб боради. Ижтимоий ишлабчиқариш системасида П.нинг объектив аҳволи шундайки, у «айни вақтда бутун жамиятни ҳар қандай эксплуатациядан, зулмдан, синфий бўлинишдан ва синфий курашдан абадулабад озод қилмасдан туриб... ўзини эксплуатация қилувчи ва ҳукмронлик қилувчи синф зулмидан озод этолмайди» (Энгельс). Капитализм П.ни йирик корхоналарда бирлаштириб, уни интизомга ва уюшқоқликка ўргатиб, шу билан уни жиҳслашишга, онгли суратда ҳаракат қилишга қобил қилиб қўяди. П.синфий курашининг тарихан биринчи формаси иқтисодий кураш эди. Унинг мақсади — П.нинг яшаш шароитини ҳимоя қилишдан, иш ҳақини оширишдан, иш кунини қисқартиришдан, меҳнат шароитини яхшилашдан ва ҳ. к. иборат. Иқтисодий кураш жараёнида П. бутун ишчилар синфининг буржуа синфига қарши биргаллашиб ҳаракат қилиши зарурлигига ишонч ҳосил қилади. П.нинг сиёсий кураши пайдо бўлади ва бу курашга революцион пролетар партияси бош бўлади. Бу курашнинг мақсади — *П. диктатурасини* қўлга киритиш ва социализмга ўтишдир. Синфий сиёсий кураш пролетарларни чиниқтиради ва тарбиялайди, уларни буржуа идеологияси таъсиридан қутқазади. П.нинг синфий мақсадларининг амалга оширилиши, унинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши кўп жиҳатдан унинг шаҳар ва қишлоқ майда буржуа оммасини ўз томонига торга олишига, кенг антиимпериалистик ҳаракатнинг гегемони бўла олишига боғлиқдир. Ҳозирги замонда П.нинг бошқа социал табақалар—*деҳқонлар, зиёлилар*, ўрта буржуазия билан иттифоқ бўлиши учун қўлай шароит туғилди. П.нинг империализмга қарши курашида мустамлака ва қарам мамлакатлардаги халқларнинг озодлик ҳаракати унинг муҳим иттифоқчиси бўлиб қолди. Социалистик революция ғалаба қозониши билан П. капитализм шаронтидаги эзилган эксплуатация қилинувчи синф ҳолатидан чиқиб, ҳукмрон синфга айланади. Ишлабчиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги кишини киши томонидан ҳар қандай эксплуатация қилишни истисно этади. Социализм шаронтида энди П. деб бўлмайди: у энди ишчилар синфи, коммунистик қурилишнинг ташкилотчи ва йўл кўрсатувчи кучи бўлиб қолади.

ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСИ (диктатура пролетариата) — ишчилар синфининг социализм қуриш учун фойдаланадиган ҳокимияти. П. д. *социалистик революция* натижасида ўрнатилади ва ҳокимиятдан четлатилган эксплуататорларга қарши қонуний қаттиқ синфий курашнинг давомидир. П. д. нинг муҳим белгиси эксплуататор синфларнинг социализм қуришга қаратилган ҳамма ҳаракатларга қаршилик кўрсатишга уринишларини зўрлик билан бостиришдан иборат. Бироқ зўрлик П. д. нинг мазмунини тўлиқ ифодаламайди, ундаги асосий нарса ҳам эмасдир. Модомики социалистик ижтимоий муносабатлар капиталистик жамиятда пайдо бўлолмас экан, демак, П. д. нинг энг асосий вазифаси яратувчиликдир, бу вазифа — социализм қуришдан, жамиятнинг золим ва мазлум синфларга бўлинишини йўқ қилишдан, кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши имкониятига барҳам берувчи шарт-шароитни яратишдан иборат. Бу вазифани пролетариат иттифоқчиларсиз ёлғиз ўзи ҳал қилолмайди. Бу вазифа «аҳоли кўпчилигининг, аввало меҳнаткашлар кўпчилигининг мустақил тарихий яратувчилик шароитидагина муваффақият билан амалга оширилиши мумкин» (Ленин). Шу сабабли ишчилар синфи ўз ҳокимиятидан меҳнаткашлар оммаси билан иттифоқни бутун чоралар билан мустаҳкамлаш ва кенгайтириш учун фойдаланади. Бу иттифоқ П. д. нинг олий принципини ташкил этади. Антагонистик формацияларда давлат ҳокимияти — эксплуататор озчиликнинг эксплуатация қилинувчи аҳолининг ғоят катта кўпчилиги устидан бўлган диктатурасидир. П. д. принципаал равишда ўзга характерга эгадир, бу диктатура фақат бир ҳовуч эксплуататорларга қарши қаратилган, холос. Меҳнаткашлар оммасига у эксплуататорлар жамиятида мисли кўрилмаган кенг демократик ҳуқуқлар беради. Меҳнаткашларга, яъни аҳолининг кўпчилигига нисбатан П. д. ишчилар синфи томонидан раҳбарлик қилишни билдиради. Пролетариатнинг раҳбарлик роли меҳнаткашларга зўрлаб юклатилмайди, бунга уларнинг туб манфаатларини тўғри ифодаловчи сиёсат орқали эришилади. Ишчилар синфи ҳокимияти давлат аппарати ва жамоат ташкилотлари системаси (меҳнаткашларнинг сиёсий партиялари, касаба союэлари, кооперативлар, ёшлар ташкилотлари ва бошқалар) орқали амалга оширилади. П. д. системасида раҳбарлик роли ишчилар синфининг марксча-ленинча партияси қўлидадир, бу партия жамиятнинг бутун фаолиятини уюштиради ва уни ягона бир мақсадга: социализм қуришга қаратади. П. д. системасида энг муҳим ўринни давлат ишғол қилади. Бу давлатни ишчилар синфи эксплуататорларнинг манфаатларига хизмат қилиб келган ва вайрон қилиб ташланган эски давлат машинаси ўрнида барпо этади. Давлат мамлакатнинг ҳамма хўжалик, социал-маданий ҳаётига раҳбарликни

амалга оширади, социализм ғалабаларини контрреволюциянинг ва жаҳон империализмининг тажовузларидан ҳимоя қилишни уюштиради. Жамоат ташкилотларидан фарқли ўлароқ, давлат зарур бўлган тақдирда зўрлик ҳам ишлатади. Конкрет-тарихий шароитларга қараб П. д. нинг турли давлат формалари пайдо бўлади. Чунончи, Россия меҳнаткашлар оммасининг революцион кураши жараёнида П. д. нинг Советлар каби формаси ташкил топди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин социализм йўлига кирган бир қанча мамлакатларда П. д. халқ демократияси формасида амалга оширилмоқда. Унинг Совет ҳокимиятидан муҳим фарқларидан бири шуки, халқ демократиясида марксча-ленинча партия раҳбарлик қилган ҳолда кўп партияли система сақлаб қолинган. Келажакда янги тарихий шароит ишчилар синфи ҳокимиятини амалга оширишнинг янги формаларини вужудга келтиради. П. д. ишчилар синфи ҳокимиятини қўлга олиши натижасида пайдо бўлади. Эксплуататор синфларнинг тугатилганлиги, социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалаба қозонганлиги, халқнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлигига эришилганлиги П. д. нинг ўсиб аста-секин умумхалқ давлатига ўтиши учун шароитларни тугдиради. Бу давлат П. д. нинг ишини давом эттиради. У бутун халқнинг манфаатлари ва ирдасини йўқалмайди ҳамда коммунизм қуришнинг қуроли бўлиб хизмат қилади. Коммунизм қураётган жамиятда ишчилар синфи раҳбар куч бўлиб қолади. Бироқ, эксплуататор синфларнинг қолдиқлари батамом йўқотилганлиги сабабли, мамлакат ичиде синфий зўрлик ишлатишга ўрп қолмайди. Барча меҳнаткашларнинг мададига таяниб иш кўрувчи умумхалқ давлати айни вақтда қонуларни, социалистик турмуш нормаларини бузувчиларга нисбатан мажбур қилиш чораларидан ҳам қайтмайди.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (лат. protestans — протест, норозилик билдирувчи, ўз фикрини халойиққа очиқ айтувчи) — *христианликнинг православие ва католицизм билан бир қаторда асосий йўналишларидан бири*. П. битта диний оқимдан иборат бўлмай, балки айрим мустақил черковларнинг мажмуидан иборатдир, бу черковларнинг тафовутлари билан бир қаторда бир қанча туб умумий белгилари ҳам бордир. Православиега ва католицизмга қарама-қарши ўлароқ, П. инсоннинг черков ёрдамисиз бевосита худо билан алоқа қилиши ҳақидаги, диндор фақат ўзининг якка эътиқоди билан «қутулиш»га муяссар бўлиши ҳақидаги таълимотга таянади. П. бутларга, авлигаларнинг майитларига чўқинишни, худонинг онаси Марямга сифиниши, дунёвий ҳокимият тусидан руҳоний ҳокимиятнинг устун туриши ҳақидаги католик таълимоти, руҳонийларни дунёвий кишиларга (қавмларга) мутлақ қарама-қарши қилиб қўйишни рад этади. Ва ҳ. к. Ҳозирги вақтда П. асосан АҚШда, Буюк Британияда, Скандинавия мамлакатларида, Германияда тарқалган; лютеранлик, кальвинизм, баптизм, англиканчилик, методизм ва батын бошқа

оқимлар энг йирик протестантлик оқимларидир. П. идеологлари ўз позицияларини мустақкамлашга ҳаракат қилиб, ҳозирги вақтда турли протестантлик черковлари ва секталарини бирлаштиришга уринмоқдалар. Шу мақсад билан 1948 йилда черковларнинг жаҳон кенгаши тузилган эди ва унга протестантлик ташкилотларидан кўп вакиллар киритилган эди. Католицизм сингари, П. ҳам ўзининг ижтимоий программаларида хусусий мулкчилик тузумини табаррук қилиб қўймоқда, меҳнаткашларга ғоявий таъсир кўрсатиш учун буржуазия қўлида муҳим восита бўлиб хизмат этмоқда.

ПСИХИКА (грек. *psyche* — руҳ) — инсоннинг ички руҳий дунёсини тавсифловчи тушунча. П. нинг қонуниятларини махсус фан — *психология* ўрганади. «П.» тушунчаси қадимдан бери материалистик ва идеалистик назарий қарашлар курашининг майдони бўлиб келди. Идеалистик нуқтаи назар вакиллари ўртасида ҳар хил тафовутлар бўлишига қарамай, П. ни таърифлашда уларнинг ҳаммасининг фикри бир жойдан чиқади: уларнинг фикрича, П. — бу «соф онгдир», материядан фарқ қиладиган ва унга қарама-қарши қўйилган алоҳида руҳий субстанция (ибтидо)дир; уларнинг даъвосига кўра, П. ни объектив билиш мумкин эмас. Идеалистлар ўз-ўзини кузатишни, яъни ўз кечинмаларини кузатишни, ўз-ўзини мушоада этишни П. ни ўрганишнинг асосий методи деб эълои қиладилар. Вульгар материалистлар (механицистлар) тўғридан-тўғри қарама-қарши нуқтаи назарни тутадилар. Улар П. ни инсон миясиди содир бўлувчи физиологик процесслардан, олий нерв фаолиятининг қонуниятларидан (рефлексология, реактология) иборат қилиб, ёки хатти-ҳаракат кўринишларининг оддий йиғиндисидан (*бихевиоризм*) иборат қилиб қўядилар. Диалектик материализм бу нуқтаи назарларнинг иккаласини ҳам рад этади. У П. — инсоният жамиятининг тарихий тараққиёти маҳсули деб қарайди. П. кишиларнинг меҳнат, ишлабчиқариш — амалий ва билиш фаолияти процессида шаклланади. Инсон тарбия ва таълим натижасида шахсга айланади. Тарбия ва таълим процессида инсон қобилиятларининг муайян группалари шаклланиб, худди ана шу қобилиятлар унинг П. сини ташкил этади. Қобилиятларнинг мазмуни, уларнинг структурасини уларнинг камол топишига асос бўлган фаол усуллари белгилайди. П. — инсоннинг ташқи оламни билиши, ақс эттириши учун энг муҳим қуролдир, у инсонга, ташқи оламга таъсир кўрсатиб, уни ўзгартишига ёрдам беради. Мия, унинг физиологик-морфологик структураси, олий нерв фаолиятининг қонуниятлари П. нинг табиини негизни фундаментидир. Ижтимоий вужуд сифатидаги инсоннинг хоссаси бўлган П. олий нерв фаолияти қонуниятлари билан мураккаб муносабатларга киришади. Бир томондан, у бир қанча физиологик процессларни қайтадан тузиб, уларни ўзига бўйсундиргандай бўлади. Бу ҳол гипноз, таъсир кўрсатиб ишонтириш, ўз-ўзини ишонтириш ва ш. к. ҳодисаларда айниқса яққол кўри-

нади. Иккинчи томондан, олий нерв фаолиятининг қонуниятлари П. нинг ишлаш чегараларини белгилаб қўяди, ақлий ва жисмоний иш ҳажмини ҳаёт учун хавфсиз норма доирасида, аини бир турдаги фаолият билан шуғулланиш давоматини белгилайди, меҳнат турларининг галма-гал келиши шартларини аниқлайди.

ПСИХОЛОГИЯ (грек. *psyche* — руҳ, *logos* — тушунча, таълимот) — *психикани* ўрганувчи фан. Психологияни биринчи бўлиб Аристотель системали равишда баён қилган («Руҳ ҳақида» трактат). «П.» номи 16-асрнинг охирларида пайдо бўлиб, 18-асрнинг ўрталаридан кенг ишлатила бошланди. Аввал бошда П. философиянинг бир қисми бўлиб, унинг алоҳида бўлимини ташкил этарди ва инсон онгининг келиб чиқишини ва функциясини ўрганарди. 18-асрда П. нинг алоҳида фан бўлиб ажралиб чиқиш процесси бошланди. Бу процесс 19-асрнинг 2-ярмида тугалланди, бу чоқда П. га эксперимент жорий қилинди ва психологик тадқиқотларнинг мустақил предмети шакллана бошлади. Бу босқич учун психикага ва психик ҳодисаларга «атомар» қараш характерли эди. Психика ҳақиқатда шундай таркибий бирикмаларга (единицаларга) бўлинган бўлиб қолдики, улар бири-бири билан соф механик тарзда бирлаштирилди. Бу қараш реакция сифатида *гештальтпсихология* шаклланади ва у психик процессларнинг яхлитлигини таъкидлаб кўрсатди, бутунни қисмлардан иборат қилиб бўлмаслиги приципини ифодалаб берди. Шу билан бирга гештальтпсихологлар психиканинг яхлитлигини идеалистларча, кишиларнинг предметли, амалий фаолияти билан боғланмаган ҳолда тушунардилар. Психологиянинг бошқа мактаблари (*бихевиоризм*, Вюрцбург мактаби, *персонализм*, *фрейдизм* ва ҳ. к.) ҳам психик процессларга тўғри илмий қараш йўлини тополмадилар, бунинг сабаби эса инсон психикасининг ҳақиқий табиатини тушунмаслиқдир. Идеалистлар психикани, инсонга жо қилинган, унинг амалий фаолиятига боғли бўлмаган алоҳида руҳий ибтидо, деб қарайдилар. П. да механицизм уни физиологияда қоршиштириб юборишга, психик процессларни физиологик процесслардан иборат қилиб қўйишга уринишдан иборат. П. да туб ўзгартириш марксизм билан боғлиқдир. Марксизм инсоннинг моҳиятини ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборат деб таърифлади, инсон онгининг, психикасининг социал табиатини очиб берди, психика ижтимоий тараққиёт маҳсули эканлигини кўрсатди. Ҳозирги замонда П. жамяят аъзоси сифатидаги, шахс сифатидаги индивидуумнинг камолотга етиши ҳақидаги фанга тобора кўпроқ айланиб бормоқдаки, бу шахс ўзидан олдин ўтган авлодларнинг тажрибасини билиб олиши ва ижтимоий муносабатлар системасига қўшилиб, бу муносабатларга актив таъсир кўрсатиши лозим. Бундан фаннинг ёндош соҳаларида — *логикада*, педагогикада, *социологияда* ва ҳ. к. олинган маълумотларни П. томонидан ҳисобга олиш зарурати келиб чиқади.

озирги вақтда П. нинг болалар ва педагогика П. си каби оҳаси тобора катта аҳамият касб этмоқда. Бу соҳа тарбия ва таълим масалалари билан махсус равишда шуғулланади ва бу иш процессида шахснинг фикрлаш қобилиятлари ва ахлоқий сифатлари шаклланади. Муайян касблар томонидан инсон психикасига қўйиладиган ўзига хос талабларни ўрганиш зарурлиги муносабати билан П. нинг меҳнат П. си, инженерлик П. си ва шу каби янги тармоқлари гаркиб топмоқда. Нормал психик фаолиятдан оғиш масалалари билан патологик П. шуғулланади.

РАЦИОНАЛИЗМ (лат. *ratio* — ақл, фаросат) — айнан (*иррационализмга* қарама-қарши ўлароқ): ақлга, фаросатга асосланган фикрлаш, фалсафий муҳокама қилиш усули. Одатда Р.— «ақлнинг зийраклиги», «фаросатлилиги» ва ҳ. к. маъносида келади, яъни инсоннинг ўзининг кундалик ҳаётида ва билиш фаолиятида мумкин қадар ҳис-туйғулар ҳукмидан чиққан ҳолда зийраклик билан муҳокама қилиш, ҳамма «тарафдор» ва «қарши» томонларни чамалаб кўриб фикр юргизиш, ўз фикрлари ва хатти-ҳаракатларини асослашга интилиш қобилияти демакдир. Философияда Р. деганда *билиш назарисид*а (гносеологияда) *эмпиризмга* қарама-қарши бўлган алоҳида йўналиш ҳам тушунилади. Рационалистлар ақлнинг билишдаги ролни ҳаддан ташқари ошириб юборадилар, уни ҳиссий тажрибадан ажратиб қўйдилар. Шу билан бирга ҳиссий (эмпирик) билиш (сезги, идрок, тасаввур) ё инкор қилинади, ёки номуқаммал, ҳақиқий билим бермайдиган билиш, деб қаралади. Уларнинг фикрича, фақат ақл, интеллект ишончли билим беришга қодирдир ва бу билим эҳтимолӣ (тасодифӣ) характерга эмас, балки умумий, зарурӣ характерга эгадир. Рационалистлар ўз нуқтаи назарларини асослаш учун *туғма идеялар* деб аталувчи идеялар тўғрисидаги, яъни энг аввалдан ақлга хос бўлган тушунчалар тўғрисидаги таълимотни (Декарт, Лейбниц), ёки инсон миъясида ҳар қандай тажрибадан бурун мавжуд бўлган ва уларсиз ҳеч қандай билиш мумкин бўлмаган априор (*Апостериори ва априори*) билиш формалари ҳақидаги таълимотни (Кант) илгари сурдилар. Диалектик материализм Р.нинг бирёқламалигини рад этади. Билиш — рационал (ақлий) ва ҳиссий моментларнинг ажралмас бирлигидан иборат. Инсоннинг ақли билишда актив роль ўйнайди, у ҳиссий тажрибада бевосита ҳосил қилинган нарса доирасидан чиқа олади (рационалистлар бу моментни тўғри таъкидлаб кўрсатадилар). Бироқ тафаккурнинг нарсаларнинг ичкарисига, уларнинг умумий ва зарурӣ алоқадорлигига чуқур киришининг сабаби унга қандайдир туғма идеяларнинг хос бўлганлиги эмасдир, бунинг сабаби шуки, тафаккур кишиларнинг амалӣ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, сезги органлари ёрдами билан олинган маълумотлардан фойдаланади. Рационалистлар орасида материалистлар

ҳам бор эди (Спиноза), аммо Р. кўп ҳолларда *философиянинг асосий масаласини* идеалистларча ҳал қилиш билан боғли эди, бундай вақтда объектни билиш асосинигина эмас, балки унинг мавжудлигининг ўзининг шароитини ҳам ақлда деб билардилар. Чунончи, Гегель философиясида табиат, объектив реаллик фақат ақлнинг, абсолют идеянинг «ўзгача кўриниши» сифатида (юз бериш формаси сифатида) мавжуддир. Р. *психология ва этика* каби фанларда ҳам юз беради: психологияда ақл психика билан бирдай қилиб ва ҳис-туйғулардан, иродадан ва ҳ. к. устун қилиб қўйилади; этикада ахлоқ-одоб принциплари ва нормаларининг кишиларнинг амалий ўзаро муносабатларидан, тажрибаларидан келиб чиқishi инкор этилади; бу мас., Кантнинг этикасиз учун характерлидир — яъни *қатъий императив*.

РЕВИЗИОНИЗМ (лат. revisio — қайтадан қараб чиқиш, тафтиш қилиш) — ишчилар ҳаракатидаги оппортунистик оқим бўлиб, бу оқим сўзда марксизмни эътироф этса-да, лекин амалда уни ревизия (тафтиш) қилади. Ревизионистлар «танқид эркинлиги» талабини рўкач қилиб, марксизм-ленинизмнинг туб принципларидан ваз кечмоқдалар ва улар ўрнига буржуа-реформистик қарашларни қўймоқдалар. Р. ишчилар синфига буржуа таъсирининг инъикосидир, майда буржуадан, буржуа зиёлилари орасидан чиққан кишилар ҳамда империалистик қўшимча фойда ҳисобига боқиладиган ишчи аристократияси ва бюрократияси ревизионистик қарашларни кўтариб чиқмоқдалар. Р. 19-асрнинг охирларида пайдо бўлади, бу даврда капитализм нисбатан «тинч» ривожланиб, ўзининг сўнгги босқичига — империализм босқичига эндигина ўта бошлаган эди; бу даврда марксизм ишчилар ҳаракати ичида ғалаба қозонаётган эди ва марксизмга очиқдан-очиқ душман бўлган социалистик назариялар тарих саҳнасидан чиқиб кетаётган эди. Р. нинг асосчиларидан бири Бернштейн бўлиб, у социал-демократияни социал реформалар партиясига айлантиришни ва пролетар революциясидан ваз кечishi талаб қилиб чиққан эди. У буржуа жамияти ичидаги зиддиятларнинг кескинлашувини тан олмас ва шу асосда ишчилар ҳаракатининг туб мақсади тушунчасини ожиз деб эълон қилган эди. Бернштейн ва унинг мухлислари марксизм философиясини «янгилаш»га, уни *янги кантчиликдан, эмпириокритицизмдан* ва буржуа философиясининг бошқа турларидан олинган қоидалар билан тўлдиришга уриндилар. Ленин марксизмни янги тарихий давр шароитларига татбиқан ижодий ривожлантириб, халқаро Р. нинг назарий ожизлигини, унинг реакцион социал-сиёсий ролини кўрсатиб берди. Р. нинг Ленин томонидан қилинган анализи ҳозирги давр учун ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Ҳозирги кунда Р. социалистик революциянинг ва ишчилар синфи диктатурасининг тарихий зарурлигига қарши чиқмоқда, капитализмдан социализмга ўтишнинг

Умумий қонуниятларини инкор қилмоқда, Марксча-ленинча партиянинг раҳбарлик ролинн эътироф этишдан ва партия ҳурилишининг асосий ленинча принципларидан воз кечмоқда. Ревизионистлар марксизмнинг «плюралистиклиги» ҳақидаги қонидани илгари сурмоқдалар, уларнинг фикрича, марксизм турли оқимларга, мактабларга бўлиниб кетиши, турли «миллий вариантлар»ни ўз ичига олиши лозим эмис. Философия соҳасида улар диалектик материализмни *экзистенциализм, неопозитивизм* билан ва ҳозирги замон буржуа философиясининг бошқа системалари билан алмаштиришга уринмоқдалар, материя тушунчасини, материалистик диалектиканинг энг муҳим қондаларини эскирган, ҳозирги замон фани даражасига мувофиқ келмайдиган тушунча ва қондалар деб эълон қилмоқдалар (ёки материалистик диалектикани сакрашлар, эддиатлар ва ш. к. ҳақидаги қолоқ, ғайри илмий тасаввур даражасига тушириб қўймоқдалар), марксистик философиянинг ривожланишида ленинча бошқич мавжудлигини инкор этмоқдалар. Марксизмнинг тарихий тараққиётидаги турли босқичларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйиш, мас., Маркс қарашларини Энгельс қарашларига, Маркс билан Энгельс қарашларининг Ленин қарашларига, ёш Маркс қарашларини етуқ Маркс қарашларига ва ҳ. к қарама-қарши қилиб қўйишга уринишлар ҳам ҳозирги замон фалсафий Р. га мисолдир. Ҳам ўнг кўринишдаги, ҳам «сўл» кўринишдаги Р. га қарши кураш — ҳозирги вақтда коммунистик ва ишчи партиялари олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир.

РЕЛЯТИВИЗМ (лат. *relativus* — нисбий) — *билиш назариясида* бир йўналиш бўлиб, бу йўналиш объектив оламни билиш мумкинлигини инкор этади. Р. шундай бир фактга асосланадики, инсон ўз тараққиётининг бирон-бир босқичида умуман бутун воқелик тўғрисида ҳам, тадқиқотнинг конкрет предмети тўғрисида ҳам тўла-тўқис ва мутлақо тўғри билим ололмайди, ҳар бир муайян паллада бизнинг билимларимиз тугал бўлмайди, улар ишлабчиқариш, фан тараққиёти даражаси билан, кишиларнинг билувчилик имкониятлари билан чекланган бўлади. Р. билимларимизнинг ана шу нисбий характери, уларда мавжуд бўлган янглиш моментларини бўрттириб кўрсатади ва уларнинг ўзбошимчилиги, шартлилиги, субъективлиги ҳақида хулоса чиқаради. Р. билишнинг объективлигини, унда воқеликнинг реал хоссаларини ва қонуниятларини аке эътирувчи қондалар борлигини буткул инкор этади. «... Релятивизмни билиш назариясига асос қилиб қўйиш — муқаррар суратда ўзингни ё абсолют скептицизм, агностицизм ва софистикага, ёки субъективизмга маҳкум қилиш демакдир» (Ленин).

РЕФЛЕКСИЯ (лат. *reflectere* — орқага бурмоқ, аке эттирмоқ, фикр юргизмоқ) — айнан: муҳокама юритиш, ўз-ўзини кузатиш. «Р.» термини марксистик философиядан олдинги философияда кенг тат-

биқ этилган. Чунончи, Локк Р. ни билиш манбаларидан бирига айлантириб, уни «ички идрок», «ички тажриба» деб, ички билувчилик процесларини билиш воситаси деб, яъни *ўз-ўзини англашга* яқин тушунча деб қараган. Гольбах Р. ни «фикрни ўз-ўзинг устида йиғиш» деб ҳисоблаган. Гегелнинг назарича, Р.— амалий ншдан иборат бўлиб, бунда «Мен» объектга нисбатан ўз субъективлигини англайди ва ўз-ўзини бу объектдан четлаштириш устида фикр юритади. Р. деганда Гегель тушунчаларнинг алоҳида нисбатини ҳам тушунадик, бунда тушунчалардан бири иккинчисида акс этади, юз беради (мас., моҳият билан ҳодиса ўртасидаги нисбат) «Р.» термини ўз фикрларинг устида, ўз психик кечинмаларинг устида фикр юритишни, кечирганларингни тасвирлаш ёки англашни ҳам билдиради ва ҳ. к.

РЕФОРМИЗМ (лат. *reformare* — тузатмоқ, ислоҳ қилмоқ) — ишчилар ҳаракатида сиёсий оқим бўлиб, бу оқим социалистик революцияга ва пролетариат диктатурасига қарши чиқади, ишчилар синфининг курашининг асосий мақсадини реформаларда деб билади ва реформалар буржуа тузумини «яхшилаш»га олиб келиши лозим, деб ҳисоблайди. «Умуман реформизм шундан иборатки, кишилар эски, ҳукмрон синфнинг асосий тиргакларини бартараф этишни талаб қилмайдиган ўзгаришларни — бу тиргакларни *сақлаб қолиш билан сиғдириш мумкин бўлган* ўзгаришларни ёқлаб агитация юргизадилар» (Ленин). Узининг гоъвий-сиёсий мазмунига кура Р. ўнг *ревизионизмга* тўғри келади, лекин ундан фарқли ўлароқ, Р. албатта марксизм байроғи остида майдонга чиқмайди. Ҳозирги вақтда Р. нинг асосий вакили ўнг социал-демократиядир, у капиталистик мамлакатлардаги ишчилар ҳаракати ичида буржуазиянинг энг муҳим гоъвий ва сиёсий таянчидир. Унг социалист назарийчиларнинг кўпи антагонистик синфлар ва синфий кураш мавжудлигини инкор, этмоқда, «социал ўртоқчилик»ни тарғиб қилмоқда, капитализмни гўё социализмнинг кўп элементларини ўз ичига олган «индустринл» жамият деб атамоқда. Уларнинг фикрича, социализм — абстракт ахлоқий принциплардан: адолат, одампарварлик, тенглик ва шу кабилардан иборат. Унг социалист-идеологлар дунёқараш соҳасида ўзларининг «бетарафлиги»ни айта туриб, марксча-ленинча философияга қарши кураш олиб бормоқдалар. Сўнгги йилларда диний идеология социал-реформистларга кучли таъсир кўрсатмоқда. Социал-демократик ҳаракат бир хилда эмасдир. Ҳар бир партия ичида, гарчи ҳамма вақт ҳам кўзга ташлана бермаса-да, буржуалашаётган ўнг социалист юқори қатлам билан оддий социалистлар ўртасида чуқур зиддият мавжуд. Сўл социалист группалар ва синфий пролетар позицияларида турувчи бутун-бутун партиялар бор. Коммунистлар ишчилар синфининг ораси бузилиб кетишини бартараф қилиш мақсадида тишчилик ва демократия учун курашда ҳам, жамиятни

социалистик асосда қайта қуриш вазифаларини бажаришда ҳам социал-демократия билан бирликда ҳаракат қилишни ёқлаб чиқмоқдалар.

РУС МАТЕРИАЛИСТИК ФИЛОСОФИЯСИ — 19-аср ўрталари — (русская материалистическая философия середины 19 в.) — крепостной ҳуқуқнинг емирилиши даврида деҳқонлар демократиясининг фалсафий дунёқараши. Унинг вакиллари — революцион демократлардан Белинский, Герцен, Огарев, Чернишевский, Добролюбов, Антонович, Писарев ва б. — мутафаккирлар сифатида камол топган даврда Фарбда буржуазиянинг революционлиги аллақачон ўлиб, тарих сахнасига янги синф — пролетариат чиққан эди. Уларнинг дунёқараши революцион демократия позицияларидан туриб буржуа философиясини бартараф қилишга уринишдан иборат. Улар Фейербах кетидан бориб, ҳатто кўп ҳолларда унинг таъсири остида материалистик назарияга қараб эволюция қилган ҳолда, Гегель философиясининг ғоявий бойлигини сақлаб қолишга интилардилар ва унинг диалектикасини «революция алгебраси» деб қарардилар. Гегелнинг, олам етук тугалланган нарсалардан эмас, балки процесслар мажмуидан иборатдир, деган марказий идеяси уларнинг қарашларига асос бўлди. Табиатга татбиқ этилган тараққиёт принципи уларга 17—18-асрлардаги механистик философияга нисбатан олға кетиб, диалектик материализм йўлидан бориш имкониятини берди. Механизм *теология* ва *идеализм* билан бағамом орани узишга ожиз дунёқарашдир, деган тушунча рус революцион демократларнинг бутун философиясига бошдан-оёқ сингган эди. «Ўз сифатларидан маҳрум бўлган» материяда, деб ёзган эди Герцен, «ички куч йўқдир». «Агар сиз табиатни қандайдир ўлик нарса сифатида бир лаҳза тўхтатсангиз, сиз тафаккур имкониятигача бориш тугул, ҳатто сўлқилдоқ жониворлар имкониятигача, дарахларда ўсадиган бўқоқлар ва йўсинлар имкониятигача ҳам етиб бормайсиз». Рус материалистлари табиатни «мустақил яратувчи куч, битмас-туганмас ва камаймас субстанция» (Белинский) деб эътироф қилиб, табиёт фанлари маълумотлари асосида оламнинг эҳлиф боғлиқ ҳолдаги умумий манзарасини яратишга интидилар. Улар ҳужайранинг, энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонунининг кашф этилишидан, Дарвин назариясидан ва табиёт илмининг бошқа ютуқларидан табиат ҳодисалари ўртасидаги генетик алоқадорликнинг исботи сифатида фойдаландилар. Рус материалистлари табиатни тадқиқ қилишнинг ўша замон фани ишлаб чиққан принципларини инсонни ўрганишга ҳам татбиқ этдилар. Чернишевскийнинг *антропологиями* нуқтан назаридан инсоннинг табиат оламига мансублиги унинг моҳиятини, «инсоний истакларнинг амалиётга доир соҳасини» етарли даражада шафқатсизлик билан белгилаб бермоқда. Билиш назариясида демократ мутафаккирлар олами

билиш мумкинлигига асослашиб иш кўрдилар ва *агностицизм* билан *субъективизмни* рад қилдилар. Бироқ уларнинг гносеологик назариясининг даражаси бир хил эмас эди. Чунончи, Герцен «Табиятни ўрганиш ҳақидаги мактублар» номли асарига воқеликни тушунчаларда пайқашнинг ўзига хос хусусиятини ва диалектикасини тасвирлабгина қолмасдан, шу билан бирга тафаккурнинг мантиқий формаларининг объектив асоси ҳақидаги масалани ҳам ўртага қўйди. Тўғри, проблемани ҳал қилиш сифатида у тафаккур билан борлиқнинг бирлиги тўғрисидаги натуралистик назарияни илгари сурдики, бу назария логиканинг формалари ва қонунларини бевосита табиатдан келтириб чиқарди ва тафаккурнинг ижтимоий характерини эътиборсиз қолдирди. 60-йиллардаги рус материалистлари билан процесси диалектикасини тушунишда кўп жиҳатдан Герцендан орқада эдилар. Баъзан улар бу диалектикани умуман тушунмас эдилар. Чунончи, Добролюбов назарича, Гегель диалектикасининг «ўз-ўзликча» «ҳеч бир ибратли» жойи йўқ. У фақат қуруқ муҳокамабозликдан, ҳаётни мантиқий формулалар остига зўрлаб тиқиштириш воситасидан иборат. Россияда 19-асрнинг 40—60-йилларидаги рус материалистик философияси кантичиликка қарши, *позитивизм* философиясига қарши кураш традицияси билан боғлиқдир. Ленин Чернишевский материализмининг тарихан шаронгга боғлиқ бўлган камчиликларини қайд қиларкан, шунга қарамай, унинг кантичиликни танқид қилишида Ф. Энгельс даражасида турганини таъкидлаб, шундай деган эди: «...Чернишевский Кантга реализм учун эмас, балки агностицизм ва субъективизм учун, «нарсаси ўзида»ни эътироф қилгани учун эмас, балки билимимизни ана шу объектив манбанинг натижаси деб худоса чиқаролмагани учун таъна қилиш жиҳатдан Энгельс билан тамомилан бир даражада туради». Европада 1848—49-йиллардаги революция рус демократлари учун, айниқса Чернишевский учун жамият ҳақидаги идеалистик қарашни енгишда асосий аҳамиятга эга бўлди. Энг янги тарихни ўрганиш уларга жамият бир-бирига душман «сословиялар»га бўлинганлигини ва бу «сословиялар» ўртасидаги кураш аввало моддий манфаатлар устида олиб борилаётганлигини кўрсатди. Улар эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчиларнинг, «текинхўрлар» билан «қора халқ» нинг тўқнашувида социал тараққиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини кўрдилар. Уларда антропологик принцип масалаларни «энг камбағал ва кўп сонли синф» нуқтан назаридан қараш принципи бўлиб қолди. «Айрим киши ҳаётига ва умуман жамият ҳаётига эскича қараш, яъни «мавҳум ахлоққа ва бирёқлама психологияга» ҳаддан ташқари аҳамият бериб қараш эндиликда рус материалистларини қониқтирмай қўйди. Чернишевский фикрича, инсоннинг ҳаётида «моддий турмуш» фавқуллода муҳим роль ўйнайди. «Моддий турмуш шароитларини» «ҳаётнинг бошқа олий соҳаларидаги деярли

барча ҳодисаларнинг ҳам тўб сабаби» деб эътироф этиш тарихий материализм томон қўйилган жиддий қадам бўлди. Бироқ Чернишевский ҳам, бошқа рус демократ мутафаккирлари ҳам жамиятни материалистик тушуниш даражасига кўтарилишга муяссар бўлолмадилар. Уларда тарихий фактларни шарҳлашда материалистик тахминлар ижтимоий тараққиётда ақлий фаолиятнинг ҳал қилувчи роли ҳақидаги идеалистик тасаввурлар билан бирга қўшилиб кетган эди. Буржуа маърифатчиларидан фарқли ўлароқ, рус революцион демократлари, социал тараққиёт омманинг ҳаракати, синфлар кураши орқали амалга ошади, деб тушунардилар, аммо бу курашнинг тарихан конкрет формасини аниқлаб, белгилаб беришга, уни муайян ижтимоий-иқтисодий шароитлардан келтириб чиқаришга улар қодир эмас эдилар.

РУХ (дух) — философияда одатда «идея», «онг», «тафаккур», «ақл» тушунчалари билан айтиб маънода ишлатиладиган тушунча. *Философиянинг асосий масаласи* нуқтан назаридан Р. (руҳият) материяга (моддийликка) қарама-қарши қилиб қўйилади. Қадимги Греция мутафаккирлари Р. деганларида аввало «нус» (ақл) ва «*логос*» терминларини ишлатардилар. Анаксагор фикрича, «нус» (актив ибтидо) айтиб бир вақтда ҳам руҳий, ҳам моддий кучдир. Платон ва Аристотель эса «нус»ни хаотик (тартибсиз) материяни шакллантирувчи (аммо яратувчи эмас) соф идеявий куч деб фикр қилдилар. Аристотель фикрича, Р. нинг олий формаси ўз-ўзинча фикрлайдиган ақлдир, яъни ўз-ўзини англайдиган тафаккурдир. Ўрта аср теологлари (Ансельм, Фома Аквинский ва бошқалар) Р. ни худо билан айнан бирдай қилиб кўрсатадилар («Худо руҳдир») ва худони моддий оламни яратувчи вужуд, шахс деб билардилар. Янги замонда *субъектив идеализм* ни қаттиқ туриб ҳимоя қилган философлар индивид онгининг бирор элементини Р. нинг моҳияти деб ҳисобладилар. Чунончи, Юмнинг фикрига кўра, «руҳ фақат бир-бири кетидан келувчи идроклардан иборат». *Объектив идеализм* нуқтан назарида турган кишилар ҳам Р. нинг асосини тафаккурда, инсондан ва инсониятдан ажралган, мустақил яшаш қобилияти берилган идеяда деб билардилар. Гегель фикрича, Р.— абсолют идеянинг учинчи ва сўнги (логика ва табиатдан кейин) босқичидир; Р. аввал субъектив Р. сифатида (мас., психология ўрғанадиган индивидуал онг), сўнгра объектив Р. сифатида (жамият ва ижтимоий онг — ахлоқ, ҳуқуқ ва шу кабилар), ниҳоят унисининг ҳам, бунисининг ҳам бирлиги, яъни санъат, дин ва философия формасига кирадиган абсолют Р. сифатида юз бериб, тараққиётнинг уч босқичини босиб ўтади. Материализм Р. ни ҳамisha материянинг хоссаси сифатида тушунишга интилиб келди. Ҳали антик замондаги атомист Демокрит ҳам руҳий ҳолатни думалоқ оловли атомларнинг бирга қўшилишидир, деб изоҳлаган эди. Янги замон материалист-

лари (Спиноза, Гоббс, Гельвеций, Фейербах ва бошқалар) «Р.», «онг», «ақл» терминларидан айни бир маънода фойдаланадилар. Тўғри, уларнинг ҳарқайсиси тафаккур ёки билимнинг ҳиссий формалари таъкидлаб кўрсатилишига қараб онгни ўзича тушунади. Диалектик-материалистик философия, эски материализмга ўхшаб, Р. ни (индивидуал ва ижтимоий онгни) моддий факторларнинг ҳосиласи деб қарайди. Бироқ ҳосиллага у табиатдан бошқа яна моддий *ижтимоий муносабатларни* ҳам киритади. «Р.» термини марксистик философияда мустақил равишда камдан-кам ишлатилади. Одатда у бошқа тушунчалар билан қўшиб олинади. Мас., маънавий *маданият* деганларида бирон муайян тарихий даврнинг маънавий *бойликларининг* шамини тушунадилар.

САБАБ ВА НАТИЖА (причина и следствие) — фалсафий категориялар бўлиб, улар предметлар билан ҳодисалар ўртасидаги умумий зарурий алоқани акс эттиради. Бу алоқа шундан иборатки, ҳар қандай предмет, ҳар қандай ҳодиса бошқа предметлар ва ҳодисалардан пайдо бўлади, ўшалардан бунёдга келади ва гойиб бўлиб, ўз навбатида бошқа предметлар ва ҳодисаларга айланади. Бунда сабаб деб шундай ҳодисага айтиладики, бу ҳодиса бошқа ҳодисани, аynи нисбатда натижа сифатида майдонга келадиган ҳодисани туғдиради. Сабабий муносабатларнинг характери ҳақидаги масала ҳамisha *материализм* билан *идеализм* ўртасидаги кескин курашнинг мавзуси бўлиб келди. *Субъектив идеализм* сабабиятнинг объектив характерини инкор этади, ё уни сезгиларнинг одатдаги изчиллигига олиб бориб тақайди (Юм), ёки сабабият фақат инсоннинг онгида априор (тажрибадан бурунги) категория сифатида мавжуддир, бизнинг субъект шу категория ёрдами билан ҳодисаларнинг тартибсиз оламнига тартиб киритади, деб даъво қилади (Кант). *Объектив идеализм* сабабий муносабатларнинг инсонга боғли бўлмаган характерини эътироф қилади-ю, бироқ уларни руҳ, идея, тушунчанинг кўринишидан иборат қилиб қўяди, бу руҳ, идея, тушунча, унинг фикрича, моддий оламнинг асоси эмнш. *Диалектик материализм* Марксдан илгариги материализм йўлини давом эттирган ҳолда, сабабият объектив, моддий характерга эгадир, яъни у воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларнинг ўзига хосдир, деган фикрга асосланади. Шу билан бирга ҳозирги замон фани маълумотларига таянган ҳолда у сабабий боғланишларнинг жуда хилма-хиллигини, С. билан н. ўртасида мураккаб диалектик *ўзаро таъсир* борлигини таъкидлаб кўрсатади. Ҳозирги замон фани нуқтан назарича, предметлар билан ҳодисалар ўртасидаги сабабий боғланишнинг моддий мазмуни иеровард ҳисобда баъзи предметлар ва ҳодисаларнинг бошқа предмет ва ҳодисаларга таъсиридан, улар ўртасидаги ўзаро таъсирдан иборатдир, бу ўзаро таъсир эса моддани, энергияни, информацияни бир предметдан иккинчисига, бир системадан иккинчисига топшириш процессидан иборат. Ўзаро таъсирнинг мураккаб процессида, предметлар ўртасида мавжуд алоқаларнинг беинҳоя занжирида бирин-бир ҳодисанинг конкрет сабабларни аниқлаш кўпинча анча қийин-

дир. Мас., водород атоми фотонни (ёруғлик заррасини) ютади ва изтиробли ҳолатга ўтади. Хўш, бу ўтишга нима сабаб бўлди? Шубҳасизки, атомнинг фотонни ютиши сабаб бўлди, лекин, иккинчи томондан, агарда бу фотонни бошқа бирор атом нурлантирмаганда, эди, бу ҳодиса юз бермаган бўларди. Демак, шуни ҳам айтиш мумкинки, айни атомнинг изтиробли ҳолатга ўтишига сабаб — фотоннинг бошқа атом томонидан нурлантирилишидир. Лекин бунда, сабабий боғланишнинг энг оддий мисолида ҳозироқ баъзи қийинчиликларга дуч келинар экан, демак, мураккаброқ ҳодисаларга нисбатан конкрет сабабларни аниқлаш янада мушкулроқдир. Бу қийинчилик яна шу билан ҳам чуқурлашадики, мураккаб ҳодисалар кўп сабабларга, бунинг устига тагин турли даражадаги сабабларга боғлиқдир. Шунинг учун тўлиқ сабаблар билан ўзига хос сабабларни бир-биридан фарқ қилишга тўғри келади. Тўлиқ сабаб деганда муайян натижа заруран юз берадиган барча ҳолатларнинг мажмуи кўзда тутилади. Ўзига хос сабаб деб шундай сабабга айтиладики, унинг юз бериши муайян натижага олиб келади, аммо бу натижанинг амалга ошиши учун бошқа шароитларнинг мавжуд бўлиши шарт. Бу шароитлар натижанинг юз бериши учун зарурдир, бу шароитлар бўлмаса, натижа пайдо бўлолмайди, лекин агар ўзига хос сабаб бўлмаса, бу шароитлар ўз-ўзлигича натижани юзга келтиролмайди. Сабаб ҳамisha натижадан олдин келади. Икки ҳодиса ўртасидаги муайян муносабат доирасида улардан бири фақат сабаб, иккинчиси фақат натижа бўлади. Шу билан бирга натижа сабабга қайтадан таъсир кўрсатиши мумкин, яъни натижа ўз навбатида энди илгари унинг ўзига сабаб бўлган ҳодисага таъсир кўрсатувчи сабаб бўлиб чиқади. Бу таъсир қайтарма алоқали системалар деб аталувчи системаларда айниқса яққол намоён бўладики, бу системалар тирик табиатда ва техникада кенг тарқалгандир. Мас., ҳолодильник ичидаги температура ошиши билан совуқлиқ берадиган қурилмани ишга соладиган терморегулятор ишлаб кетади ва мазкур қурилма янгидан температурани керакли миқдорга олиб келади.

САКРАШ (скачок) — бир сифатнинг иккинчи сифатга диалектик ўтиш процесси. Мавжуд сифат доирасида юз берадиган миқдор ўзгаришларидан фарқли ўлароқ, С. тараққиётда туб бурилишни билдиради; у олдинги сифатдан фарқ қиладиган янги сифат вужудга келганини аниқлатади. Шу тариқа С. тараққиётни узлукли қилади. С. сифат ўзгаришлари юз берадиган ҳамма жойда содир бўлади. Бир хил элементар зарраларнинг иккинчи хилларига айланиши (айтайлик, электрон билан позитроннинг ўзаро таъсири чоғида фотонларнинг ҳосил бўлиши), диффуз материядан юлдузлар ва планеталарнинг пайдо бўлиши, гүмбақнинг капалакка айланиши,

бош ҳалқаси ҳайвон, охириги ҳалқаси инсон бўлган антропогенез процесси, капитализмдан социализмга ўтиш — ана шуларнинг ҳаммаси сакрашларнинг мисолларидир. Табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг ривожланишида С. бу ҳодисаларга ичдан хос зиддиятларнинг ҳал қилиниш процесси сифатида, эскиликнинг диалектик инкор этилиши ва янгиликнинг барқарор бўлиши сифатида юз беради. Метафизиклар сакрашларни ё инкор этиб, тараққиётни фақат миқдор ўзгаришларидан (мае., ўсини ва кўпайишдан иборат қилиб қўядилар, ёки, аксинча, тараққиёт процессини сакрашлар билан бирдай қилиб кўрсатиб, узоқ давом этишдан маҳрум бўлган, тўсатдан юз берадиган бир қаррали воқеалар деб қарайдилар. Ҳақиқатда эса сакрашлар тўсатдан юз бермайди: уларни, одатда, кўзга кўринмас миқдор ўзгаришлари тайёрлаб ва етиштириб боради. Бу ўзгаришларга қараганда С. нисбатан тез жараён қилади, лекин шу билан бирга унинг ўзи озми-кўпми муайян давомати бўлган процессдир. Бир хил сакрашлар эски сифатни бирданига, бутунлай ўзгартиради, иккинчи хиллари аста-секин, қадамба-қадам ўзгартириб боради. Бу ҳол сифат ўзгаришлари юз берадиган конкрет шарт-шароитга, энг муҳими — ривожланаётган ҳодисанинг ўзининг хусусиятларига боғлиқдир. Чунинчи, табиий шароитда уранинг парчаланиш ва бошқа элементларга (кўргошни ва гелийга) айланиш процесси миллионларча йилни ишғол этади, урани сунъий равишда парчаланш эса шортлатини йўли билан секундининг саноқли ҳиссаларини эгаллайди, холос. Антагонистик зиддиятлар кемираётган, бир-бирига душман синфлар очиқдан-очиқ тўқнашаётган жамиятга бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш социал ларза (революция) формасига киради, кескин кураш билан ўтадиган алов-далғовли С. шаклида юз беради. Социалистик жамиятда тараққиёт бутунлай бошқача тарзда боради, чунки бундаги зиддиятлар ноантагонистик характердаги зиддиятлардир, бу жамиятда ижтимоий тараққиётни тўхтатишга уринадиган синфлар йўқдир. Коммунизмга ўтиш — бу жамият ҳаётида фоят қагга С. дир, аммо бу С. тўсатдан, бирданига юз бермайди, балки аста-секин, ижтимоий ҳаётнинг барча томонларининг изчил сифат ўзгариши йўли билан, зарур моддий ва маънавий шарт-шароит нечоғли яратилаётганлигига қараб юз бера боради. С. қанчалик узоққа чўзилмасин, у ҳаминша сифат ўзгаришини, миқдор ўзгаришларни тадрижийлигининг узлишини билдиреди.

САНЪАТ (искусство) — ижодий фаолият бўлиб, бу фаолият процессида бадий образлар — воқеликни акс эттирадиган ва инсоннинг унга эстетик муносабатини гавдалантирадиган конкрет-ҳиссий образлар яратилади. С.нинг ҳар хил турлари мавжуд бўлиб, улар *бадий образнинг* алоҳида структураси билан бир-биридан фарқ қилади. Улардан баъзилари ҳаёт ҳодисаларини бевосита

тасвирлаб кўрсатади (рассомлик, ҳайкалтарошлик, графика, бадий адабиёт, театр, кино санъати). Баъзилари эса санъаткорнинг мазкур ҳодисалардан туғиладиган ғоявий-ҳиссий ҳолатини ифодалайди (музика, хореография, декоратив-амалий ва саноат санъати, архитектура). *Ижтимоий онг формаларидан* бири бўлган С. ўз хусусиятларига эгадир. Фан сингари, у ҳам воқеликни акс эттира олади. Л. Толстойнинг ижоди, Ленин сўзлари билан айтганда, «рус революциясининг ойнаси» эди. Шу билан бирга Толстой асарлари «бутун инсониятнинг бадий тараққиётида олға ташланган қадам» ҳам эди, чунки унинг асарларида, С. нинг бошқа асарларида бўлгани сингари, бирон-бир ижтимоий ҳодисалар шунчаки акс этирилиб қолмасдан, балки уларнинг эстетик аҳамияти, инсон ҳаётида уларнинг роли очиб берилади, санъаткорнинг уларга муносабатини ифодалайди, эстетик идеал қарор топади. Илмий тадқиқот жараёнида олим турли ҳисларни, туйғуларни кечиради, лекин бу ҳис, туйғулар унинг тадқиқотлари натижаларига киритилмайди. Бадий асар эса инсоннинг фақат фикрларини эмас, балки дунёни сезишини ҳам ўз ичига олади. С. нинг мазмуни ғоявий ҳисдир, фикрлар ҳис этилган бўлиб, ҳислар фикр қилинган бўлади. Шунинг учун ҳам у кишиларга зўр таъсир кўрсатиш кучига эга бўлади. Ҳаётнинг у ёки бошқа ҳодисаларига (одамларнинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг муносабатларига) С. асарларида эстетик нуқтаи назардан баҳо берилади. Улар фақат яхши ёки ёмон, адолатли ёки адолатсиз, реакцион ёки прогрессив ҳодисалар тарзида эмас, балки шу билан бирга гўзал ёки хунук, юксак ёки паст, трагик ёки комик ҳодисалар тарзида ҳам намоён бўлади. Шу сабабли С. инсоннинг мазкур ҳодисаларга муносабатини шакллантиради, уни у ёки бошқа идеаллар руҳида тарбиялайди. Бадий асарда акс этирилиувчи одамлар ва воқеаларга эстетик нуқтаи назардан баҳо бериш ва санъаткор гавдалантириб кўрсатадиган эстетик идеал унинг синфий манъаига боғлиқ. Демак, синфий жамиятда С. партиявий бўлмасдан қололмайди, яъни у воқеликка бўлган ўз эстетик муносабатида у ёки бошқа ижтимоий кучларнинг, синфларнинг муҳим манфаатларини ифодаламасдан қололмайди, шуниси ҳам борки, бу ҳолни санъаткор ўзи баъзан англайди, баъзан эса англамай қолади. С. тарихининг кўрсатишича, турли синфларнинг бадий ижодга таъсири бир хилда тенг қимматли ва самарали бўлмаган. Инсониятнинг прогрессив тараққиётидан манфаатдор бўлган социал қатламларнинг, синфларнинг идеалларини гавдалантириб кўрсатувчи С. энг ҳаққоний, инсонпарвар ва халқчилдир. Чинақам халқчил С. «кенг меҳнаткашлар оммаси орасида чуқур илдиш» ёйган, уларни қўзғатадиган ва «мазкур омманинг ҳис, фикр ва иродасини» (Ленин) бирлаштирадиган С. дир. С. нинг халқчиллиги унинг реализми билан боғлиқдир. С. нинг коммунистик партиявийлиги айни

вақтда унинг олий даражада халқчиллиги ҳамдир, чунки эксплуатация ва тенгсизлик тузумини ағдартиш учун, коммунизм куриш учун кураш меҳнаткашларнинг кўнгилларидаги орзу-армонларига жавоб беради. С. да социалистик реализм — воқеликни коммунистик идеал нуқтаи назаридан бадий суратда ҳаққоний акс эттиришдир. Баъзан, фан ва техниканинг ривожланиши инсон ва жамият ҳаётида С. ролининг анча камайишига ва умуман бадий ижоднинг тугатилишига олиб келмайдими? — деб савол берадилар. Аммо, бир томондан, С. ва, иккинчи томондан, илмий-техника тараққиёти ўртасидаги антагонизм фақат капиталистик жамият шароитида юз беради, чунки унда кишини асоратга солувчи меҳнат тақсимооти натижасида инсоннинг шахси ўзининг бутунилик фазилатини йўқотади, маънавий жиҳатдан қашшоқлашади. С. уни бўғиб қўядиган буржуа муносабатларига қарши бирон даражада исён кўтарган тақдирдагина муваффақият билан ривожлана оладими, бунда фаннинг ҳам, техниканинг ҳам ўз ҳолича ҳеч қандай айби йўқдир. Аксинча, фаннинг ривожланиши С. нинг ривожланишини тақозо қилади, чунки С. илмий ва техника ижодиётининг ўзи учун зарур бўлган ҳаёл, эмоционал сезгирлик, социал жавобгарлик каби инсоний лаёқат ва сифатларни ўстиради. С. нинг коммунистик жамиятда раванқ топиши шунчаки эзгу ният бўлмасдан, балки коммунизмнинг ўз моҳияти билан боғлиқ бўлган заруриятдир. Негаки, коммунизмнинг мақсади — шахсни ҳар томонлама ва уйғун равишда ривожлантиришдир, бундай шахсни ривожлантириш эса С. сиз мумкин эмасдир.

СЕЗГИ (ощущение) — элементар ҳиссий образ, объектив олам предметлари ва ҳодисаларининг айрим хоссаларининг инъикоси. С. қобилияти материянинг узоқ ривожланиши процессида унинг ташқи таъсирларни акс эттириш хусусиятидан пайдо бўлган. Инсондаги сезгиларнинг асоси — унинг меҳнат фаолияти, ташқи олам предметлари билан бевосита ўзаро таъсир кўрсатиши натижасидир. Предметлар ва уларнинг хоссалари сезги органларининг (анализаторларнинг) сиртқи идрок этувчи аппаратида таъсир ўтказадилар, ташқи изтиробланиш энергияси ўтказувчи нерв йўллари орқали бош миёга берилади, худди ана шу бош миёда психик процесс пайдо бўладики, унинг энг оддий формаси С. дир. Ташқи таъсирларнинг характерига қараб, С. нинг айрим турларини фарқ қилиб кўрсатадилар. Бадан сезгилари предметларнинг механик, температура хоссаларини акс эттиради, эшитиш сезгилари товуш тўлқинларини ва вибрацияларни, маза ва ҳид сезгилари нарсаларнинг химиявий хусусиятларини акс эттиради. Организмнинг ичида содир бўладиган процессларни акс эттирувчи сезгилар алоҳида турдан иборат. Бу сезгилар тўқималар ва органлар ичидаги анализаторларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Сезги органлари каналлардан иборат бўлиб, шу канал-

лар орқали онг ташқи олам билан боғланади, сезгилар эса олам ҳақидаги ҳамма билимларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. «Сезгиларсиз модданинг ҳеч қандай формалари ҳақида ҳам, ҳаракатнинг ҳеч қандай формалари ҳақида ҳам биз ҳеч нима билолмаймиз» (Ленин). Сезгилар асосида ҳиссий билишнинг бошқа формалари (идрок ва тасаввур) пайдо бўлади ва тафаккур ана шу формаларга таянади. Сезги органлари муайян диapaзондаги таъсирларни қабул қилади (мас., кўриш, эшитишнинг чегараси бор), бироқ бу ҳол, барча билимларимизнинг манбаи сезгилардир, деган қондани рад қилмайди. Инсон ҳиссий билишнинг чегараларини принцип жиҳатдан чексиз равишда кенгайтира оладиган техника воситаларини яратмоқда. С. — объектив оламнинг субъектив образидир. Мавжудлик формасига кўра у субъективдир, миянинг алоҳида қўзғалган ҳолатидир, ўз мазмунига кўра у объективдир, чунки у биздан ташқарида ва бизнинг оғимизга боғли бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган нарсаларнинг хоссаларини копиялаштиради, фотографиялаштиради. Агарда С. ҳеч қандай объектив мазмунни ўз ичига олмаганида эди, инсон яшай ва ҳаракат қила олмас эди.

СЕМИОТИКА (грек. *semeiotos* — белгиланган) — билимнинг бир соҳаси бўлиб, бу соҳа белгиларнинг ва белгилар системасининг (*Белги*) умумий проблемаларини ўрганади. С. мустақил фан соҳаси бўлиб фақат 19- асрнинг охирларидан бошлаб, турли хилдаги белги системаларини характерловчи умумий хусусиятлар очилиши муносабати билан ажралиб чиқди ва 20- асрнинг 2- ярмидан бошлаб жадал ривожланиб кетди. С. белгиларнинг инсон фаолиятида, кишиларнинг ўзаро алоқасида ўйнайдиган роли нуқтаи назаридан уларнинг турли хилларини: объектларнинг ўрнини босувчи белгиларни (сўзларни, илмий тушунчаларни), моделъ белгиларни (турли хилдаги схемалар, графикларни), символ белгиларни (ҳайвонлар подаларининг хатти-ҳаракатини тартибга солишга ишлатиладиган сигналлардан тортиб то кўча ҳаракати белгиларигача, радиостанцияларнинг сигналларигача бўлган турли сигналларни ва ҳ. к.) тадқиқ қилади. У белгиларнинг тузилишини, уларнинг турли белги системаларига уюшуви (С.-нинг бу қисми синтаксис деб аталади) ўрганади, зотан уни ҳар қандай белги системалари тузулишининг умумий принципларигина эмас, балки конкрет белги системаларининг хусусиятлари ҳам — табиий ва кўпдан-кўп сунъий тилларнинг системалари, товуш, график сигналларнинг ва шу кабиларнинг хилма-хил системалари ҳам қизиқтиради. С. да шунингдек белгиларни ишлатиш қондалари ҳам анализ қилинади, белгилар биллап улардан фойдаланувчи инсон ўртасидаги муносабатлар (прагматика) очиб берилади. С.-нинг муҳим бўлими — белги билан унинг маъноси ўртасидаги, белги билан у маъносини билдирадиган, у кўрсатиб берадиган предмет ўртасидаги алоқани тадқиқ қилишдир

(бу бўлим семантика деб аталади). Белгиларни жуда хилма-хил фанлар: тилшунослик, *психология*, *логика* ва ҳ. к. фанлар ўрганади. С. ана шу фанлар олган натижаларга таянади. Шу билан бирга унинг характерли хусусияти шуки, у белгининг барча муҳим томонлари тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун белгиларнинг ва белгилар системаларининг турли методларини ва усулларини бирлаштиришга уринади.

СЕНСУАЛИЗМ (лат. *sensus* — сезги, ҳис) — *билиш назариясида* бир йўналиш бўлиб, у сезгиларни билимларимизнинг бирдан-бир манбаи деб қарайди. 17-асрда ўтган инглиз философи Локк С.-ни ривожлантириш ва асослашда катта роль ўйнади. Билиш назариясидаги йўналишлардан бўлган С. воқеликни материалистик тушуниш нуқтаи назари доирасида ҳам бўлади (бунда сезгилар моддий предметларнинг бизнинг сезги органларимизга қиладиган таъсири натижаси деб ва шу предметларнинг инъикоси деб қаралади), шунингдек у оламга субъектив идеалистик қараш доирасида ҳам бўла олади (бунда сезгилар ўз ҳолича олиниб, уларнинг объектив манбаи ҳақидаги фикр четга улоқтирилади). С. да материалистик йўл вакиллари Дидро, Гольбах, Гельвеций, Фейербах бўлиб, субъектив-идеалистик йўл вакиллари Беркли, Юм, Махдир. Инсоннинг билувчилик фаолияти сезгилардан ташқари, билимнинг ҳисси формаларидан ташқари юзага чиқолмайди. Марксистик философиянинг нуқтаи назари ҳам шундай. Бироқ *эмпиризм* позицияларида турган ўтмишдаги материалист-сенсуалистлардан фарқли ўлароқ, марксистлар билишда сезгиларнинг ролини ошириб юбормайдилар, тафаккурнинг сифат спецификасини инкор қилмайдилар, чунки нарсаларнинг ички табиати, уларнинг муҳим хоссалари ва қонуниятлари тафаккур ёрдами билан билинади. Марксистик философия инсоннинг билувчилик фаолиятини ижтимоий практика билан қўшгач, сезгилар, ҳиссий гидроқлар билиш процессида қандай ўрин тутишини аниқлай билади.

СИЕСАТ (грек. *politike* — давлатни бошқариш санъати) — синфлар ўртасидаги муносабатлар соҳаси бўлиб, бу муносабатлар давлат ҳокимиятини қўлга олишга ёки уни сақлаб қолишга қаратилган бўлади. Бинобарин, С. синфлар бор жойда мавжуд бўлиб, у *давлат* ва *ҳуқуқ* билан маҳкам боғлиқдир. Тор маънода С. деганда давлатнинг (ёки сиёсий партияларнинг) ижтимоий ҳаётининг бирон соҳасида олиб борадиган фаолияти тушунилади. Иқтисодий, тенхика, ички, ташқи С. ва ҳ. к. иборалари ана шу маънода айтилади. С. да синфнинг туб иқтисодий манфаатлари тўлароқ ва чуқурроқ акс эттирилади. Шу сабабли С. экономиканинг марказлаштирилган ифодасидан, унинг умумлашмаси ва тугаланишидан иборат. С. экономикани акс эттираркан, шу билан бирга унга ва жамият ҳаётининг бошқа ҳамма соҳаларига энг кучли қайтарма таъсир

кўрсатади. Бу ҳол шунда ифодаланадигани, синф фақат С. орқали фақат давлат ҳокимиятини қўлга олиш орқали ўзининг асосий манфаатларини қондиради, жамиятнинг ҳукмрон синфи бўлиб қолади. Сиёсий кураш — пролетариат синфий курашининг асосий формасидир. Фақат ана шу кураш жараёнида ишчилар синфи сиёсий ҳукмронликни қўлга олади, *пролетариат диктатурасини* ўрнатади ва жамиятни иқтисодий жиҳатдан қайта тузади — ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий капиталистик мулкчилигини ва кишини киши эксплуатация қилишини тугатади. С. нинг мазмуни, мақсади ва йўналиши уни амалга оширувчи синфнинг, ижтимоий кучларнинг характерига боғлиқ. Умри тугаган, тарих саҳнасидан чиқиб кетаётган синфнинг С. и реакцион сиёсатдир. Унинг мақсади жамиятнинг олға қараб тараққий қилишини тўхтатишдир. Ҳозирги замон империалистик буржуазиянинг С. и ана шундан иборат бўлиб, бу С. жаҳон социализм системасига, миллий-озодлик революцияларига ва ишчилар ҳаракатига қарши қаратилгандир. Аксинча, ўз истиқболига эга бўлган кучларнинг С. и прогрессивдир. Чунончи, социалистик мамлакатлар меҳнаткашларнинг фаровонлигини ошириш, демократияни изчил кенгайтириш С. ини, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстлик С. ни юргизмоқдалар.

СИМВОЛ (грек. *symbolon* — шартли белги) — инсон маданиятини вужудга келтириш процессида, объектив оламни билишда ва ҳ.к. татбиқ этадиган белги воситаларидан бири (*Белги*). С. нинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: С. предметнинг ҳиссий образидир; у предметнинг вакили (намояндаси)дир; у қандайдир муайян маънони ифодалайди; унинг формасининг белгиланувчи предмет билан бевосита алоқаси йўқдир. Чунончи, социализмнинг бадий С. и (эмблемаси) ўроқ ва болғадир. У янги жамиятнинг идеалларини, муайян сиёсий маънони, яъни социалистик жамият меҳнаткашлар жамияти эканлигини, унинг асоси ишчилар синфи билан деҳқонларнинг бирлигидан иборат эканлигини ифодалайди. Бу умумлаштирилган мазмун С. да ҳиссий-яққол формада ифодаланadi. Албатта, С. нинг формаси белгиланувчи мазмунга бевосита тўғри келмайди, аммо С.-нинг формаси билан мазмун ўртасидаги алоқа бунда ўзбошимчалик характериға эға эмасдир. Дарҳақиқат, ишчилар синфи билан деҳқонларнинг бирлигини С. да бошқача бирон тарзда, мас., авторучка билан гул тасвирида ифодалаб бўлмайди. Билиш процессида инсон С.-нинг турли типларини татбиқ этади. С. нинг белги воситаларининг бошқа турларидан фарқи шундаки, С. — ҳиссий-яққол формаға эғадир ва бу форма билан у ифодалидиган мазмун ўртасидаги алоқа ўзбошимча алоқа эмасдир. Тараққиётнинг юқорироқ босқичларида С. ҳиссий-яққол формадан холи бўлади ва шартли (конвенционал) характерға эға бўлиб, асл ҳолатдаги белгига айланади. Мас., алгебрада биз бирон объектни қандай

тарзда (а, в ҳарфлари биланми ёки бошқа тарздами) белгилашимизнинг фарқи йўқ, бунда фақат белгиларни ишлатиш қоидаларига риоя қилинса бўлди. С. тушунчаси символлик тилнинг тузилишини, белгиларни ишлатиш қоидаларини ўрганувчи математикада, *математик логикада* ва *семиотикада* кенг қўлланилмоқда. С. тушунчаси буржуа философиясида идеалистларча талқин қилинди (*Янги кантчилик* ва *неопозитивизм*), унда С. асосан объектив, моддий предметлар билан алоқадор бўлмаган ҳолда онгда бунёдга келади, деб қаралади.

СИНФЛАР ВА СИНФИЙ КУРАШ (классы и классовая борьба). «Синфлар деб кишиларнинг катта-катта гуруппаларига айтилдики, бу гуруппалар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тарихан муайян системасида тутган ўринларига, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларига (кўпинча қонунларда мустақкамланган ва расмийлаштирилган муносабатларига), меҳнатни ижтимоий ташкил этишдаги ролларига, бинобарин, ижтимоий бойликдан ўзларига тегишли ҳиссани олиш усуллари ва миқдорларига қараб бир-биридан фарқ қилади. Синфлар кишиларнинг шундай гуруппаларидирки, ижтимоий хўжаликнинг муайян укладда уларнинг тутган ўринлари бошқа-бошқа бўлиши сабабли, бир гуруппа иккинчи гуруппанинг меҳнатини ўзиники қилиб олиши мумкин (Ленин). Жамиятнинг синфларга бўлиниши ишлабчиқариш воситаларига хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши натижасида юзага келди. Шу сабабли ишлабчиқариш воситаларига муносабат синфнинг ҳал қилувчи белгиси бўлиб, бу белги қолган белгиларнинг ҳаммасини (синфнинг меҳнатни ижтимоий ташкил этишдаги ролини, унинг ижтимоий бойликдан ўзига тегишли ҳиссани олиш усуллари ва миқдорини) белгилаб беради. Антагонистик жамиятларда ишлабчиқариш воситаларига эгаллик қилувчи кишилар эксплуататор синфини ташкил этадилар (қулдорлар, помешчиклар, капиталистлар); ишлабчиқариш воситаларидан маҳрум қилинган кишилар эксплуатация қилинувчилар синфини ташкил этадилар (қуллар, деҳқонлар, пролетарлар). Муайян жамиятнинг ишлабчиқариш муносабатларининг моҳиятини ифодаловчи синфлар асосий синфлар деб аталади (мас., қулдорлар тузумида қулдорлар ва қуллар, феодализм даврида помешчиклар ва деҳқонлар, капитализм даврида капиталистлар ва пролетарлар). Илгариги ишлабчиқариш усулларининг қолдиқлари билан боғли бўлган (капитализм даврида деҳқонлар) ёки эндигина вужудга келаётган ишлабчиқариш муносабатларининг ҳомили бўлган (феодал жамиятда буржуазия) синфлар асосий синфлар эмасдир. Ижтимоий ишлабчиқариш системасида синфларнинг турли мавқеда бўлиши муқаррар равишда уларнинг моддий манфаатларининг бирга সিғишмаслигини ва зидма-зидлигини вужудга келтиради. Мазлумлар билан эолимлар, эксплуатация қилинувчилар билан экс-

плуатагорлар ўртасидаги зиддиятлар фақат синфий курашда ҳал этилади. Бинобарин, барча антагонистик жамиятлар тарихи — синфлар ўртасидаги кураш тарихидан иборат. Жамият тараққиёти-нинг ана шу босқичида синфий кураш тарихий процесснинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Ишлабчиқариш усуллариининг алмашинуви революциялар натижасида юзага келади, чунки бу вақтда синфий кураш айниқса кескинлашади (*Социал революция*). Ижтимоий ҳаётда синфий курашнинг аҳамияти *капитализм* шароитида ниҳоят даражада ошади. Бунда пролетариат билан буржуа ўртасидаги кураш жамият ҳаётининг ҳамма томонларини белгилайди. Пролетариат синфий курашнинг асосий формалари — иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий формалардир. Тарихан биринчи форма иқтисодий курашдир, яъни пролетариат ўзининг бевосита моддий манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилишидир. Пролетариатни эксплуататорлар зулмидан озод қилишнинг энг биринчи шarti сиёсий ҳокимиятни қўлга олиш бўлганлиги сабабли, пролетариат синфий курашнинг олий формаси сиёсий кураш бўлиб қолади. Синфий курашнинг мафкуравий формаси ғоят катта аҳамиятга эгадир, бу кураш давомида пролетариат синф сифатида ўзини англаб олади, ўз курашининг мақсадлари ва ўз озодлигининг йўллари ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилади. Тарихий тажриба, синфий курашнинг ривожланиши заруран *пролетариат диктатурасига* олиб борадики, бу диктатуранинг мақсади — хусусий мулкни ва кишини киши томонидан эксплуатация қилишни йўқ этишдан иборат. Пролетариат диктатураси барпо қилиниши билан синфий кураш тўхтамайди. «Пролетариат диктатураси пролетариат синфий курашнинг янги формаларда *давом этишидир*» (Ленин). Капитализмдан социализмга ўтиш даврида ўз сиёсий ҳокимиятидан фойдаланиб иш кўрувчи пролетариатнинг синфий кураши эксплуататор синфларни тугатишга, халқаро империализм кучларига зарба беришга қаратилгандир. Бу синфий кураш турли формаларга кириши, ҳаттоки контрреволюцион исёнларни бостириш, граждaнлар уруши, чет эл интервенциясига қарши кураш каби жуда кескин формаларга ҳам кириши мумкин. Социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалабаси социалистик жамиятдаги синфлар табиитини тубдан ўзгартиради. Капитализм даврида ишлабчиқариш воситаларидан маҳрум бўлган ва эксплуатацияга дучор этилган синфлар бўлиши ишчи ва деҳқонлар социалистик жамиятда эксплуатациядан озод бўлган, ижтимоий мулк бўлиб қолган ишлабчиқариш воситаларига эгалик қилувчи синфларга айланадилар. Ижтимоий мулк асосида социалистик жамиятдаги барча синфлар ва табақаларнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги ривожланиб бормоқда. Синфий кураш ижтимоий тараққиёт қонуни бўлмай қолади, чунки меҳнаткаш синфларнинг туб манфаатлари бир-бирига мос бўлиб тушади, юз берувчи зиддиятлар эса

антагонистик зиддиятлар бўлмайти. Социализм шароитида гарчи ишчилар синфи, деҳқонлар ва интеллегенция ўртасида тафовутлар ҳали сақланиб қолса-да, коммунизмга ўтиш даврида улар ўртасидаги чегаралар аста-секин йўқола боради. *Қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги* тафовутлар бартараф қилиниб борган сари, социал бир хиллик ўсиб боради. Жамиятнинг синфларга ва социал табақаларга бўлиниши коммунизм даврида батамом йўқолади.

СИСТЕМА (грек. *systema*—қисмлардан таркиб топган қўшилма)—ўзаро муайян тарзда боғланган ва бир қадар яхлитликини ташкил этадиган элементларнинг жами. Умуман айтганда, воқеликдаги ҳар қандай объектни *S*. деб қараш мумкин, фақат у элементларнинг нисбатан яхлит кўплигиндан иборат бўлмоғи керак, мас., бир қўтича рангли қаламлар ёки кўхняга керакли идиш-топоқлар йиғиндиси. Лекин бундай татбиқотда *S*. тушунчаси сийқалашиб, ҳеч бир жиддий роль ўйнамайди. Ҳозирги замон фанида системалар дейилганда одатда муайян хилдаги мураккаб объектларни тушунадиларки, бу объектлар уларни ташкил этувчи элементлар ва алоқаларнинг фақат кўплиги билан эмас, балки турли типдалиги билан, турли сифатдалиги билан ҳам характерланади. Турли даражадаги биологик системалар (мас., организм, тур), *психология, социология, семиотика*, иқтисодий фан объектлари ҳамда ҳозирги замон техник системалар (мас., транспорт ва алоқани бошқариш системалари, космик учишларни таъминлаш системалари ва ш. к.) ана шундай системалардир. Уларнинг алоҳида характерини таъкидлаб кўрсатмоқ учун бу хилдаги объектларни кўпинча катта ёки мураккаб системалар деб атайдилар. Ҳозирги замон фанида системаларга нисбат берилдиган объектларнинг кўпи алақачонлардан бери билиш предметлари бўлиб келмоқда. 20-аср фани уларнинг системали характерини таъкидлар экан, бунда у аввало мазкур объектларнинг шундай томонлари ва сифатларини ўрганишни назарда тутадикки, шулар туфайли у объектлар тартибга солинган, уюштирилган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, системалилик ҳамisha уюшқоқликнинг муайян формаси билан боғлангандир. Бу уюшқоқлик эса бир бутун объектнинг хоссаси бўлиб, объектнинг айрим элементларига хос эмасдир (мас., ҳаёт — биологик организмнинг яхлит ҳолда ишлаб туришнинг маҳсулидир, нормал шароитда бу ҳаёт организмнинг якка-якка органларига хос эмасдир). Яхлит объектнинг уюшқоқлиги, жумладан, унинг тузилишининг иерархиялилигида, яъни изчил равишда бўйсунуш муносабатида бўлган бир неча даражалардаги уюшманинг мавжудлигида ифодаланади (мас., *S*. сифатида жамият шахс, кичик социал группа, синф, миллат ва ҳ. к. даражаларини ўз ичига олади). *S*. нинг яхлитлик ифодасининг яна шундай муҳим томони борки, унда алоҳида хилдаги ички ва ташқи алоқалар мавжуд бўлиб, ана шу

алоқалар туфайли С. ўз муҳитидан чегараланади ва бир бутун нарса сифатида унга қарама-қарши бўлиб туради. Бундай алоқалар одатла система ясовчи алоқалар деб аталади. Бу алоқаларнинг аниқлаб олиниши С. сифатида объектни тадқиқ қилишнинг зарур шarti бўлиб хизмат қилади. Чунончи, нейрофизиологияда айрим нерв ҳужайралари ва тугунларининг ишлашни тасвирлашдан кўра кўпроқ ҳар бир конкрет нерв процессида нейронлар ўртасида пайдо бўладиган ўзига хос алоқаларни анализ қилиш вазифаси қўйилади. Ҳозирги замон фанида системалар сифатида объектларни тадқиқ қилишнинг махсус йўллари ва воситаларини излаш *системали ёндошишнинг* шаклланишига олиб келди.

СИСТЕМАЛИ ЁНДОШИШ (системный подход) — фанда бир йўналиш бўлиб, у мураккаб тарзда уюшган объектларни — системаларни (*Система*) тадқиқ қилиш воситаларини, методларини ишлаб чиқишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Мураккаб объектларни тадқиқ қилишнинг энг муҳим методологик принципларини марксизм-ленинизм асосчилари ишлаб чиққан ва амалга оширган эдилар. Чунончи, К. Маркснинг «Қапитал»и ҳозирга қадар шундай методологияни тузиш ва татбиқ этишнинг намунаси бўлиб қолмоқда. 20-асрда системалар тадқиқоти бир қанча фанларнинг — биология, *психология*, тилшунослик ва б. фанларнинг асосий вазифаси бўлиб қолади. Система идеялари билимнинг *кибернетика* ва *семиотика* каби янги тармоқларининг асоси бўлди. 20- асрнинг 2- ярмидан бошлаб мураккаб системалар тузиш техникада етакчи ўринни ишғол қилиб келмоқда. Бу соҳаларнинг ҳаммасида аниқланган умумий методологик проблемаларни англаб олиш натижасида С. ё. шаклланди. С. ё. замирида аввало системали объектнинг яхлитлигини, уюшқоқлигини ва тадқиқотнинг шундан келиб чиқадиган антимеханистик (*Механицизм*) йўналишини илмий воситалар билан қайд этишга интилиш асос бўлиб ётади. С. ё. нинг фалсафий проблематикаси системали тадқиқотларда татбиқ этиладиган гносеологик воситаларни анализ қилишни, бу тадқиқотларнинг ўзига хос категориявий (*Категориялар*) аппаратини ўз ичига олади. Бундай проблематикани ишлаб чиқиш С. ё. нинг ҳам, диалектик материализм билиш назариясининг ҳам бири-бирини бойитишга ёрдам қилади. Системали тадқиқотларда уларнинг мантиқий-методологик томони: объектларнинг системали хоссаларини, тадқиқотнинг мантиқий (шу жумладан формаллаштирилган — *формаллаштириш*) аппаратини, системали назарияларнинг хусусиятларини аниқлашни ўрганиш учун махсус методлар тузиш муҳим ўрин тутади. Ҳар қандай системали объект одатда бир фан томонидан эмас, балки бир неча фан томонидан ўрганилиши сабабли, тадқиқотга ёндошишнинг шундай бир методи алоҳида аҳамият касб этадики, бу метод объект ҳақида турли фанлардан олинган тасаввурларни синтез-

лаштиришга имкон берадиган бўлиши керак С. ё.-нинг кенгайтирилган методологиясини ишлаб чиқишга уриниш кўпинча система-лар умумий назариясининг турли вариантларини — системаларнинг ҳамма типларини ёки ҳеч бўлмаганда сони кўпроқ типларини ўрганиш принципларини ифодалаб беришга интилувчи умум илмий концепцияни яратишга олиб келади. Бироқ, бундай концепциялар уларнинг гносеологик аппарати, анализнинг ўзига хос формал-математик воситаларининг етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги орқасида ҳали ҳозирча чекланган аҳамиятга эга бўлиб турибди. С. ё. ҳозир асосан унинг иловаларини кенгайтириш, яъни фан ва техниканинг турли соҳаларидаги конкрет назарий амалий проблемаларни ҳал этишга уни татбиқ қилиш йўли билан ривожлантирилмоқда. Бу иловаларнинг методологик анализи умуман С. ё. нинг ривожланишига ва аниқланишига кўмаклашмоқда.

СИФАТ ВА МИҚДОР (качество и количество) — предметнинг диалектик тарзда ўзаро алоқадор бўлган характеристикалари. Сифат — предметнинг белгилари, хоссаларининг ҳали структура жиҳатдан бўлакларга бўлинмаган мажмуидан иборат. У нарсанинг бутун ҳиссий-конкрет ўзига хослигидаги муайянлигини ифодалайди. Сифат предметнинг ўзининг реал мавжудлигидан ажралмасдир. Предмет йўқ бўлса, у билан бирга унинг сифати ҳам йўқ бўлади. Сифат бир предметнинг бошқа предметлар билан муносабатлари системасидагина юз беради. Инсон ташқи оламнинг хар хил предметлари билан дуч келганда, ўз олдига: бу нима? — деган саволни қўяди. У бу саволга жавоб беришга уриниб, предметнинг хоссаларини тадқиқ қилади, уларни бошқа предметларнинг белгилари билан таққослаб кўради ва предметнинг сифатини тасвирлаб беради. Сифат — предметнинг ҳиссий тажрибада, жонли мушоҳадада қайд этилган аввал бошдаги характеристикасидир. «Энг биринчиси ва энг аввалгиси сезгидир, *унда эса муқаррар суратда сифат ҳам бўлади...*» (Ленин). Диалектика сифатни бир қадар норма ёки намуна деб ҳам қарайди ва шулар билан инсоннинг фаолияти тенглаштириб кўрилади, деб ҳисоблайди (мас., ишлаб чиқариш фаолиятида стандартнинг роли ана шундай). Инсоннинг билиши предметнинг сифат муайянлиги билан тўхтаб қолмайди. У предметнинг миқдор характеристикаларини ўрганишга ўтади, миқдор билан сифатнинг ўзаро алоқадорлигини очиб беради, сўнгра эса моҳиятни анализ қилишга ўтади (*Моҳият ва ҳодиса*). Миқдор — бу кўпинча предметнинг маконий-замоний хоссаларидан иборат бўлиб, бу хоссалар ҳам фақат унинг бошқа предметлар билан ўзаро муносабатида очилади. Ҳар бир предметни иккинчи предметдан унинг макондаги катталиги, мавжудлигининг қанчага чўзилиши, тараққиёт суръатлари ва ҳ. к. фарқ қилдиради. Предметнинг миқдор характеристикаси *ўлчов* процессида юз беради, бу вақтда бир предмет ўзининг миқдор муайян-

лигида эталон сифатида намоён бўлади. Аввал бошда миқдор предметга хос бўлган ва унинг сифатига бефарқ қарайдиган қандандир катталик сифатида юзага келади. Лекин миқдор характеристикаларининг муайян чегараларгача ўзгариб бориши нарсанинг сифатларининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Бунда миқдор энди предметнинг сифат муайянлигини характерлайди. У ана шу предметга заруран хос бўлган, уни шундай ҳолга келтирадиган хоссаларни ифодалайди. Чунончи, темир 55, 85 атом оғирлиги бўлган элементдир. Бу атом оғирлик эса бошқа элементга хос эмасдир. Миқдор муайян мутаносибликларда юз беради, бу мутаносибликлар эса предметларни солиштириб кўрганда аниқланади. Бундай солиштириб кўрганда предметларнинг бирон-бир белгисига (ҳажмига, оғирлигига ва ҳ. к.) қараб объектив фарқини аниқлаш мумкин бўлади. Бунда миқдор катталикларнинг муносабатлари сифатида майдонга чиқади. Шу билан бирга у миқдор — турли катталикларда мавжуд бўлган, мутаносибликларнинг ниҳоясиз қаторида сақланадиган объектив — умумийдир. Миқдор билан сифат предметнинг муайян *меъёри* ичида диалектик бирликни ташкил этиб, доим бир-бирига ўтиб туради. Предметнинг миқдор ва сифат муайянликларининг бу диалектик ўзаро муносабатини *миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ва аксинча, сифат ўзгаришларининг миқдор ўзгаришларига ўтиши қонуни очиб беради.*

СКЕПТИЦИЗМ (грек. skeptikos — разм солиб қаровчи, танқид қилувчи) — фалсафий маънода *объектив ҳақиқатга* эришиш мумкинлигига шубҳа билдирувчи назария. С. антик философиядаёқ пайдо бўлган эди, қадимги грек мутафаккирларидан Пиррон, Тимон, Энесидем ва б. унинг вакиллари эдилар; Секст Эмпирик уни системалаштирган эди. Урта аср Шарқда идеализм вакиллари С. мутакаллимлар ва Ғазолий таълимотларига хосдир. 16—18-асрлардаги француз философлари Монтень, Шарон, Бейл айтган С. идеялари янги замонда ўрта аср *схоластикасига* қарши кўрашда катта роль ўйнади. Иккинчи томондан, Юм, Кант философиясида С. шундай формага кирадик, унинг охир-оқибати *агностицизмга* бориб тақалади. С. турли назарий асосларга таянади. Бундай назарий асослар ё ҳиссий билимнинг мустақамлигига шубҳа билан қарашдан иборат бўлиши мумкин (антик С. бошлича шунга асосланарди, бу эса Энесидемнинг 10 троп деб аталувчи истиорасида, яъни сезги органларининг кўрсатишларининг ҳақиқатлигига қарши ишонарли билим бермайди деган тезисида ҳам буну кўриш мумкин), ёки умуман инсон билимларининг нисбийлиги (нотукаммаллиги, ўзгарувчанлиги фактини ошириб юборишдан иборат бўлиши мумкин. Бу кейинги ҳолда С. ақл сотишдан иборат фалсафий назарияларнинг догматизмга реакция сифатида майдонга чиқади, бу нарса, мас., Юм, Кант, позитивистлар (Конт, Спенсер) философиясида кўринди, ammo улар ҳақи-

қатга эришишнинг чин йўлларини кўрсатиб беролмадилар. С. тадқиқотнинг бир қадар бошланиш моменти сифатида ҳақ бўлиб, оламга, ўрганилаётган ҳодисага беғараз қарашга, эскирган фикрларни ва ақидаларни ташлашга ёрдам бермоқда. Лекин билиш назарияси асосида ётган умум методологик принцип сифатида С. номақбулдир, чунки у объектив ҳақиқатни, яъни нарсаларни бизнинг онгимиздан ташқарида мавжуд бўлган ҳолида билишни инкор этишга олиб боради. Оддий маънода С. ишонмаслик кайфиятини, руҳий ҳолатини, бирон нарсага шубҳаланиб, қатъий фикрлар айтишдан сақланишни билдиради.

СОЛИПСИЗМ (лат. *solus* — ягона, *ipse* — мен, ўзим) — ўтакетган субъектив идеалистик назария бўлиб, бу назарияга кўра воқеликда фақат муайян субъект, Мен, мавжуддир, оламнинг қолган ҳаммаси фақат менинг индивидуал онгим фаолиятининг маҳсулидир, ҳолос. Бундай нуқтан назарнинг бемаънилиги равшан кўриниб турибди, чунки бутун оламни ўз кечинмаларининг натижаси деб ҳаёл қилиш мумкин, албатта, аммо бошқа бирон кишини, мен сени идрок қилганим учунгина сен яшаб турибсан, деган гапга қандай қилиб ишонтириш мумкин? С. га мойиллик субъектив идеализм философияси (Беркли, Фихте, Мах ва б.) учун характерлидир, тўғри, унинг тарафдорлари изчил равишда солипсистик хулосалар чиқаришдан ўзларини олиб қочишга уринмоқдалар. Ленин субъектив идеализмни назарда тутиб ёзган эдики: «Бу философиянинг бемаънилиги шундаки, у солипсизмга, ёлғиз фалсафа сотувчи индивид мавжуддир, деб эътироф қилишга олиб келади». Шундай қилиб, С. да, худди фокусдагидек, идеалистик философиянинг фанга хилоф характери намоён бўлмоқда.

СОСЛОВИЕЛАР (сословия) — тоифалар, табақалар — иқтисодий ва ҳуқуқий мавқеига кўра бир-биридан фарқ қилувчи кишиларнинг гуруппалари. С. қулдорлик ва феодал жамият учун типик ҳол эди. Бу жамиятларда синфий айирмалар давлат ҳокимияти ёрдами билан аҳолининг сословиеларга бўлинишида мустақамлаб қўйилган эди. Ҳар бир сословиёга қонун давлатда алоҳида ўрин белгилаб қўярди, бирор хилдаги ҳуқуқлар берар ва бирор хилдаги мажбуриятларни юкларди. Юқори сословиёга (феодализм даврида руҳонийларга ва дворянларга) мансуб кишилар туғилгандан бошлаб ҳар хил имтиёзлар олардилар: солиқларни тўлашдан қисман ёки бутунлай озод қилинардилар, ерга эгалик қилишга имтиёзли ҳуқуқлар олган эдилар, алоҳида суд томонидан суд қилинардилар, тан жазосига тортилмас эдилар ва ҳ. к. Қўйи сословиё (савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар ҳамда феодализм бағрида туғила бошлаган пролетариат ва саноят буржуазияси) имтиёзи йўқ сословиё деб ҳисобланарди, унга солиқларни тўлаш мажбурияти юкланарди, баъзи мамлакатларда унинг аъзолари тан жазосига тортилган,

унга «олижаноб» деб аталган фаолиятга йўл қўйилмас эди, у сиёсий ҳаётга қатнашишга йўлатилмас эди. Жамиятнинг сословиеларга бўлиниши капиталистик ишлабчиқариш усулининг ривожланишига тўсиқ эди, шунинг учун ҳам буржуазия, қонун олдида барча тенг, деган широр остида унга қарши кураш олиб борди. Бироқ ҳозирги замон империалистик буржуазиясининг идеологлари иерархик социал структура, жамиятнинг С. га бўлиниши (*элита* назарияси, *фашизм* идеологияси) идеяларини янги формада амалда қайтадан бунёдга келтиришга уринмоқдалар. Бизнинг мамлакатимизда сословие айирмачиликларини социалистик революция супуриб ташлади.

СОФИСТИКА (грек. *sophistēs* — донишманд, уста) — расман тўғри, лекин мазмунан нотўғри далиллар, асосларни мунозарада, исботда онгли равишда ишлатиш; манфаат ёки шухрат орттириш мақсадида қуруқ сафсата сотиш. Аслда бу термин «софист» сўзидан келиб чиққан. Қадимги Грецияда эраминдан бурунги 5-асрдан бошлаб философия («ҳикмат») ва нотқиқлик санъати муаллимлари шундай деб аталган. Аввалда улар маърифатчилик ролини бажариб, билим тарқатиш билан шуғулланганлар. Қадимги Греция тафаккури мунозарада, исботда баъзи мантиқий усулларни ишлаб чиққан мазкур муаллимларга қисман бўлса-да миннатдор бўлиши керак. Бироқ орадан кўп ўтмай, уларнинг фаолияти нуқул усти ялтироқ суханбозлик ва сафсатабозлик «санъати»ни ўргатишдан иборат бўлиб қолди. «С.» терминининг салбий мазмуни ҳам ана шундан келиб чиқди. С. да ҳар қандай сўз найранглари ва мантиқий хатолар: тушунчаларни сохталаштириш, кўп маъноли сўзлардан фойдаланиш, формани деб мазмундан кечиш, одамни янглиштириш учун ҳар хил сўз найранглари ишлатиш, қорани оқ, оқни қора қилиб кўрсатиш каби лўттибозликлар ишлатилади. С. ҳамиша энг реакцион сиёсий кучларнинг қуроли бўлиб келди.

СОЦИАЛ ГРУППА — кишиларнинг муайян бир фаолиятда умумлашиб иштирок этишларига, уларнинг мақсадлари, манфаатлари, машғулотлари ва шу кабиларининг умумийлигига асосланган бирлашуви. Марксистик социология шунга асосланадиги, кишиларнинг жамиятдаги мавқени белгиловчи асосий белги — уларнинг ишлабчиқариш воситаларига муносабатидир. Ана шу белгига қараб кишиларнинг синфлар каби социал группаларга бўлиниши пайдо бўлади ва бу синфлар жамият ҳаётида ғоят катта роль ўйнайди (*Синфлар ва синфий кураш*). Бироқ ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган синфий бўлиниш бирдан-бир омил эмасдир. Кишилар энг хилма-хил шароитларда яшаб, ҳаракат қиладилар, улар ўртасида кўлдан-кўп ва хилма-хил муносабатлар ва алоқалар ҳосил бўлади. Бу алоқалар ҳам ишлабчиқариш соҳасида, ҳам ишлабчиқариш соҳасидан ташқарида кўпгина турли социал группаларнинг мавжудлигида ифодаланади. С. г. кишиларнинг катта-катта кўпчи-

ликларини (мас., синф, партия) бирлаштириши ёки нисбатан кичикроқ группадан (мас., корхона коллективидан) иборат бўлиши мумкин; ҳозирги замон социологиясида ва социал психологиясида кичик группалар деб аталучи (ишлабчиқариш бригадаси, ўқиш группаси типдаги) группаларни ўрганиш методикаси алоҳида ишлаб чиқилган. Кишиларнинг доимий, барқарор бирлашмалари бор (оила, синф) ва узоқ вақт давом этмайдиган ёки тасодифий характерга эга бўлган бирлашмалар ҳам бор (кенгаш, мажлис, театр томошабинлари ва шу кабилар). Баъзи группалар уларнинг ҳамма аъзоларининг бевосита, шахсий алоқалари асосида қурилган (мас., оила, ишлабчиқариш бригадаси), бошқа группаларда эса группа аъзолари ўртасида бундай алоқа йўқдир (сиёсий партия, кесбаба союз ва ҳоказо). Аъзолари ўртасидаги муносабтларни тегишли социал ташкилот структураси белгилаб берадиган группа формал группа деб аталади. Бунга қарама-қарши ўлароқ, ноформал группанинг структураси ташкилот структураси билан бевосита боғлиқ эмасдир; шу сабабли айни бир коллективда формал ва ноформал группанинг бир вақтда тўғри келмаслиги мумкин. Баъзан тадқиқот мақсадида реал суратда бир-бири билан боғли бўлмаган кишиларни (маълумотига, даромад даражасига, ёшига ва бошқа белгиларига қараб) группаларга бирлаштиришга тўғри келади. Ҳозирги замон буржуа социологиясида социал группа тушунчасидан кўпинча жамиятнинг синфларга бўлинганлигини хасўшлаш учун, синфларни одамларнинг турли хилдаги иккинчи даражали, номуҳим тўдаларига қориштириб юбориш учун фойдаланадилар.

СОЦИАЛ ДАРВИНИЗМ — 19- асрнинг охирилари — 20- асрнинг бoshларида буржуа социологиясида юз берган йўналиш бўлиб, унинг вакиллари биологик қонунларни, жумладан Дарвин кашф этган табиий сараланиш ва яшаш учун кураш қонунини маълум даражада жамиятга кўчирадилар. С. д. тарафдорлари (Чемберлен, Аммон, Ратценгофгер ва б.) гарчи турли назарияларни илгари сурсалар-да, ижтимоий ҳодисаларни инсоннинг биологик табиатига асосланиб изоҳлашга интилиш уларни бирлаштиради. Одамлар ўзларининг ривожланишлари учун бир хилдаги зарур шарт-шароитда туғилмайдилар, дейишади социал-дарвинистлар. Улар шу фактга асосланиб, яшаш учун кураш жараёнида кучлироқ, биологик жиҳатдан бардамроқ индивидуумлар енгиб чиқади, деган хулосага келадилар. Уларнинг фикрича, жамиятда турлича мавқени эгалловчи социал группалар ва синфлар ана шу тариқа пайдо бўлар эмиш. Улар ўртасидаги чегаралар қатъий қилиб белгилаб қўйилган эмиш. Бу чегараларнинг, мас., юқори синф аъзоларининг қуйи синф аъзолари билан никоҳ қилиниши натижасида бузилиши, С. д. тарафдорларининг баъзилари нуктан назарича, биологик даражанинг пасайишига ва юқори синфларнинг айнишига олиб келар эмиш (С. д. нинг баъ-

зи тарафдорларнинг фикрича эса, одамзоднинг «айниши» фан ва техника тараққиётининг натижаси эмиш, чунки у яшаш учун курашни сусайтирар эмиш). Улар турли синфлар ва группалар манфаатлари ўртасидаги конфликтни жамиятнинг табиий ҳолати, деб ҳисоблайдилар, чунки бу манфаатлар пировард ҳисобда кишиларнинг биологик эҳтиёжлари шарт-шароитидан келиб чиқар эмиш. Бу хилдаги қарашлар амада капиталистик жамиятнинг синфий структурасини абадийлаштиришга, капиталистик конкуренцияни сақлаб қолишга интилишни билдиради.

СОЦИАЛ ИНСТИТУТЛАР (лат. socialis — ижтимоий ва institutum — уюшма, тартибот) — ижтимоий ҳаётни уюштириш ва тартибга солишнинг тарихий формалари. С. и. ёрдами билан кишилар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг фаолияти ва жамиятдаги хатти-ҳаракати тартибга солинади. Ижтимоий муносабатларнинг қандай соҳаларини тартибга солишларига қараб, С. и. иқтисодий, сиёсий, идеологик институтлар бўлади. Иқтисодий институтлар (тартиботлар) орасида *меҳнат тақсимооти, мулк, иш ҳақи ва ҳ. к.* етакчи ўринни эгаллайди. Энг муҳим сиёсий институтлар (тартиботлар) — *давлат, армия, суд, партия* ва шу кабилардир. Идеологик институтлар (тартиботлар) сирасига матбуот, телевидение ва шу кабилар киради. С. и. нинг характерини моддий ноз-неъматлар ишлабчиқариш усули, синфлар ўртасидаги муносабатлар белгилайди. Душман синфларга бўлинган жамиятда С. и. ҳукмрон синфнинг манфаатларини, унинг иродасини ифодалайди. Бунда улар инсонни муайян фаолиятга мажбур этадиган, унга душман бўлган мустақил ташқи куч сифатида майдонга чиқади. Ҳозирги замон монополистик капитализм учун сиёсий институтларни (уюшмаларни) бюрократлаштириш, уларни иерархик принцинга мувофиқ тузилган мураккаб, бесўнақай системаларга айлантириш характерлидир. Бунда халқ оммасини актив сиёсий фаолиятдан четлаштириш мақсад қилиб қўйилади. Имперализм даврида С. и. нинг ривожланишидаги алоҳида хусусиятлардан бири — сиёсий ва иқтисодий институтларнинг (тартиботларнинг) бир-бирига киришидан, давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг кучайишидан, шунингдек идеологик ва сиёсий институтларнинг (уюшмаларнинг) маҳкам алоқадорлигидан иборат. Социализм шароитида кишилар онгли фаолиятининг роли ошади, кенг халқ оммаси жамият ишларини бошқаришга жалб этилади, инсон кичкина бир вентча бўлишдан, шахсиз ироданинг итоатгўй ижрочиси бўлишдан халос бўлади.

СОЦИАЛ МОБИЛЛИК (лат. mobilis — ҳаракатчан, ўзгарувчан) — бир социал табақадаги (синф, группдаги) кишиларнинг бошқа табақага ўтиши ёки айни бир социал табақа доирасида машғулотларини алмаштириши (вертикал ва горизонтал мобиллик деб аталадиган мобиллик). С. м. бир авлод учун ҳам, иккн, уч авлод учун

ҳам (ота-оналар, болалар ва ҳ. к.) ўрганилади. С. м. бирон даражада ҳар қандай жамиятга хосдир; бироқ унинг учун энг кўп имкониятларни социализм яратиб беради, чунки унда синфларнинг антагонистик қарама-қаршилиги, машғулотларнинг синфий бўлиниши йўқ қилинган, унда ҳамма маориф-таълимдан баҳраманд қилинмоқда, унда инсоннинг жамиятдаги мавқеи бойлик ва насл-насаб билан эмас, балки меҳнат билан белгиланади. Мамлакатни индустриялаштириш ва *илмий-техника революцияси* шароитида С. м. каттагон миқёсларни эгаллайди, чунки бундай шароитда деҳқонлар ишчиларга айланади, ишчилар касбларини ўзгартирадilar, деҳқонлар ва ишчилар хизматчи, зиёли табақаларига ўтадилар ва ҳ. к. Буржуа социологиясида С. м. тушунчаси социал стратификация ҳақидаги таълимот билан маҳкам боғлангандир (*Социал стратификация*). Буржуа социологияси, ҳозирги замон капитализми кишиларнинг қуйи табақалардан юқори табақаларга кўтариш учун тўсиқларни бартараф қилади, деб исбот қилишга уринмоқда. Чунки, гўё ишчилар, хизматчилар ва бошқарувчиларнинг юқори табақаларга бемалол ўтишлари ва ҳатто миллионерлар бўлиб қолишлари мумкин эмиш. Ривожланган капиталистик мамлакатларда ҳақиқатан хизматчилар ва зиёлилар табақаси нисбатан ўсмоқда, айрим ишчилар эса капиталистлар синфига ўтишга муяссар бўлмоқдалар. Буржуа социологлари бу фактлардан фойдаланиб, уларни бўрттириб-кўпиртириб кўрсатмоқдалар. Бироқ улар шу нарсани эътиборга олмайдиларки, капиталистик жамиятда хизматчиларнинг ва зиёлиларнинг аначгина қисми турмуш даражаси ва меҳнат шароити жиҳатидан ишчиларга яқинлашиб бормоқда. Бундан ташқари, ҳозирги замон капитализми учун тескари тенденция — турли синфлар ва группаларнинг мавқеини мустаҳкамлаб қўйиш характерлидир. Ишлабчиқаришни механизациялаш ва автоматлаштиришнинг ўсаётганлиги маорифнинг аҳамиятини оширмоқда; бироқ капитализм шароитида (гарчи илмий-техника тараққиётининг талаблари муносабати билан, меҳнаткашларнинг кураши таъсири остида унда маорифни демократлаштириш учун оз-оз чоралар кўрилатган бўлса-да) маориф кўп даражада ҳукмрон синфларнинг имтиёзи бўлиб қолмоқда.

СОЦИАЛ ПРОГРЕСС (лат. progressus — олға ҳаракат) жамиятнинг қуйи босқичлардан юқори босқичларга қараб ривожланиб бориши. Кўп буржуа философлари ва социологлари жамиятда прогресс (тараққиёт) бўлишини инкор этадилар. Улардан бир хиллари ижтимоий ўзгаришларнинг бирор томонга йўналишини инкор этадилар, иккинчи хиллари жамиятнинг айлана ҳаракати ҳақида гапирадилар, учинчи хиллари жамиятнинг орқага тисарилиб ҳаракат қилиши (регресси) ҳақида сўзлайдилар. Албатта, инсониятнинг тараққиёт йўли жуда мураккаб, иланг-билангдир. Тарихий процесс-

ни ҳеч ким олдиндан белгилаб қўймаган. У кўпдан-кўп имкониятларни, эҳтимолликларни ўз ичига олади, турли тенденцияларнинг қарама-қарши кураши билан характерланади. Жамият тараққиётида реакцион кучлар енгган ва эски тартибларга қайтиш юз берган чоқларда айланма ҳаракат ҳоллари ва регресс (кейинга тисарилиш) даврлари ҳам бўлган. Бироқ, агар тарихнинг айрим бўлақларини эмас, балки йирикроқ даврларни, каттароқ тарихий эпохаларни олиб қараладиган бўлса, унда тараққиёт умумий тенденциясини—прогресс йўлидан ҳаракат қилиб борилаётганлигини ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашинувида ифодаланади, бу алмашинув асосида ишлабчиқарувчи кучлар билан ишлабчиқариш муносабатларининг ўзаро таъсири, илғор ижтимоий кучларнинг умри тугаган ишлабчиқариш усулини ҳимоя қилувчи синфларга қарши кураши ётади. Ҳўш, жамиятнинг илгарилаб бораётганлиги тўғрисида фикр юргизишга асос бўладиган белги, бошқача қилиб айтганда, прогресс критерияси нимадан иборат? Барча даврларнинг мутафаккирлари ана шу проблема устида муҳокама юргизиб келдилар. Бу хусусда жуда хилма-хил критериялар илгари сурилди ва сурилмоқда: ахлоқ-одобни яхшилаш, динни ривожлантириш, эркинликни англашнинг ўсиб бораётганлиги, социал организмнинг мураккаблашаётганлиги, техника тараққиёти ва ҳ.к. Бу критерияларнинг камчилиги шундаки, улар жамият ҳаётининг айрим томонларини, бунинг устига тагин кўпинча иккинчи даражали томонларини юлб-юлқиб олади. Ваҳоланки, ижтимоий тараққиётни яхлит ҳолида олиб баҳолашга имкон берадиган критерия муҳимдир. *Инсоннинг* (халқ оммасининг) яшashi иқтисодий ва социал-сиёсий шароитларининг яхшиланиш даражасини шундай критерия деб ҳисоблаш мумкин. Кишилар ҳаётининг ҳал қилувчи соҳаси моддий ишлабчиқариш бўлганлигидан, бу критерия аввало ишлабчиқарувчи кучлар тараққиёти даражасини (инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги даражасини), кишиларни социал тенгсизликдан, эксплуатациядан озод қилиш даражасини ўз ичига олади. Бунда жамият омманинг маънавий тараққиётини қай даражада таъминлаётганлигини, яъни билимлар билан бойитаётганлигини, кишиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантира ва татбиқ этаётганлигини ҳам назарда тутмоқ керак. Агар шу факторларнинг ҳаммаси ҳисобга олинса, у вақтда, ҳозирги даврда фақат социализм жамиятнинг ҳар томонлама ривожланиши учун шарт-шароит туғдиrhoқда, деб ҳулоса чиқариш мумкин. Капитализм шароитида прогресс (тараққиёт) антагонистик, нотекис характерга эга бўлиб, социал ҳаётнинг бир хил томонлари иккинчи хил томонлари ҳисобига ривожланади. Чунончи, унда ишлабчиқаришнинг, техниканинг, фаннинг ўсиши асосан кишиларнинг нисбатан озгина группалари манфаатлари йўлида амалга оширилмоқда, миллион-миллион кишилар эса азоб-уқубатга

дучор қилинмоқда. Социализмнинг мақсади — жамиятнинг барча группаларини, ҳамма аъзоларини, айрим равишда ҳар бир кишини бахт-саодатга эриштиришдир.

СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯ (ижтимоий психология) — бир социал группага, жамоатга, коллективга (миллатга, синфга, касбга, ва ш. к.) мансуб кишиларнинг психик хусусиятларини ўрганувчи фан. «С. п.» термини кишилар психикасининг муайян социал группа эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган ана шу хусусиятларининг ўзини: социал ҳис-туйғуларини, кайфиятларини, урф-одатларини ва ҳ. к. хусусиятларини ҳам билдиради. Психик тузилишнинг умумийлиги кишиларда уларнинг яшаш шароитлари таъсири остида вужудга келади. Чунончи, капиталистик жамиятда пролетариатнинг маълумлик аҳволи унинг психик қиёфасига (хатти-ҳаракати, ҳис-туйғулари, дидлари, берадиган баҳолари ва шу кабиларда) ҳам ўз таъсирини қўлади, унинг онгига коллективизм, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам ҳиссини жо қилади. Социал ҳис-туйғуларга маънавий, ахлоқий ҳис-туйғулар ва кечинмалар, тегишли сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлардан юзга келадиган миллий ва синфий ҳис-туйғулар кирази ва ҳ. к. *Идеологиядан* фарқли ўлароқ, социал ҳис-туйғулар, урф-одатлар кўпинча стихияли равишда, онгсиз равишда шаклланади. Тарихан С. п. тараққиётнинг идеологияга қараганда илгарироқ bosқичларида пайдо бўлган. Энгилсининг сўзлари билан айтганда, аввалги вақтларда эзилган омма умумий азоб-уқубатларни фақат ҳис қилиш билан бир-бирига боғлиқ бўлган. Синфий кураш жараёнида идеологик моментларнинг роли ошиб боради. Синфнинг интилишларини, манфаатларини, эҳтиёжларини системалаштирилган, назарий формада ифодаловчи идеология синфнинг ижтимоий психологиясига таъсир кўрсатиб, уни ўзгартиради. Социализм шароитида кишиларнинг психик қиёфасига фақат улар ҳаётининг моддий шароитларигина эмас, балки марксизм-ленинизм идеологияси ҳам таъсир кўрсатади. Бу идеология эски жамиятдан мерос бўлиб қолган эски урф-одатлар, худқ-одоблар, феъл-атворлар, ҳис-туйғулар, бидъат-хурофотларга қарши курашда муҳим фактордан иборатдир. Фаннинг бир тармоғи бўлган С. п. социалистик жамият кишиларига таъсир кўрсатиб, уларда янги ҳис-туйғулар, одатларни шакллантириш, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлишни одат қилдириш, кишиларнинг қобилиятини ривожлантириш, уларнинг ижодий ташаббускорлигини кучайтириш масалалари билан шуғулланади. С. п. нинг муҳим проблемаси — коллективда кишиларнинг ўзаро муносабатидир. Бунга психологик алоқа, тақлид, биргалашиб кечириладиган руҳий ҳолат, уқдириш ва ш. к. масалалар кирази. Усиб бораётган авлодга тарбия ва таълим бериш процессларини тадқиқ қилишда С. п. нинг роли фоят катта, чунки бу роль ўқувчиларнинг ҳар хил социал ҳолатдаги ва ёшдаги группаларининг психик хусу-

сиятларини ойдинлаштиришга имкон беради; шунингдек С. п. жиноятчиликнинг психологик сабабларини ўрганишда ҳамда кишиларни қайтадан тарбиялаш йўллари ва методларини ишлаб чиқишда катта роль ўйнайди.

СОЦИАЛ РЕВОЛЮЦИЯ (лат. *revolutio* — инқилоб) — бир *ижтимоий-иқтисодий формациянинг* иккинчи, юқорироқ формация билан алмашинуви, эски, умри тугаган тузумни тубдан синдириб ташлаш ва янги, прогрессивроқ социал тартибларни ўрнатиш, жамиятнинг ўз тараққиётининг бир босқичидан иккинчи босқичига сакраб ўтиши. С. р. нинг зарур шarti ижтимоий муносабатлар кризисидан иборат бўлиб, бу кризиснинг асоси шундаки, бориб-бориб иқтисодий структурада кескин номувофиқлик юзага келади: *ишлабчиқариш муносабатлари ишлабчиқарувчи кучларнинг* янада прогрессив ривожланиши йўлида ғов бўлиб қолади. Бироқ бу шартшароит С. р. нинг амалга оширилиши учун қилмайди. Эҳтимолки, муайян тузум ўз умрини тамомлаган бўлиб, жамият доимий кризис ҳолатини кечираётгандир, янги тартибларни ўрнатадиган кучлар эса йўқ ёки улар ҳали заифдир. Мас., *қулдорлик тузумининг* бузилиши даврида шундай аҳвол юз берган эди. Қадимги Римда эскирган қулдорлик муносабатлари ўрнида феодал муносабатлар бевосита антик дунё халқ оmmasининг қулдорлик давлатига қарши кўтарган қўзғолони натижасида ўрнатилмаган эди: қулларнинг қулдорлик билан кураши уларнинг умумий ҳалокатига олиб борган эди; феодал ишлабчиқариш усули Римни «варварлар» забт этиб, қулдорлик тузумини вайрон қилиб ташлаши билан ва бу тузум бағрида янги ижтимоий синфлар (йирик ер эгалари ва қарам деҳқонлар), эксплуатациянинг янги, «мукамалроқ» тарихий формалари аста-секин пайдо бўлиши билан бошланди. Антифеодал (буржуа) ва антикапиталистик (пролетар социалистик) революцияларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу революциялар антагонистик синфларнинг тўғридан-тўғри, очиқдан-очиқ тўқнашуви формасида ўтади. Шу билан бирга *социалистик революция* меҳнаткашлар революцион курашининг энг ривож топган формасидир. Агар *буржуа революциясида* омма эски давлат биносини емирувчи таран ролинигина бажариб, сўнгра зулмнинг янги исканжаларига тушиб қолса, социалистик революция шароитида омма янги ҳаёт формаларининг онгли ижодкорлари бўлиб майдонга чиқади ва бу янги формалар унга ҳар қандай эксплуатациядан қутилишни олиб келади. Буржуа ва пролетар революциясининг марказий масаласи давлат ҳокимияти тўғрисидаги, бу ҳокимиятнинг янги синф томонидан забт этилиши тўғрисидаги масаладан иборатдир. Ҳокимиятни қўлга олган синф сўнгра ундан жамиятни қайта қуриш ва янада ривожлантириш учун фойдаланади. «Давлат ҳокимиятининг бир синф қўлидан иккинчи синф қўлига ўтиши ҳам жиддий-илмий, ҳам

амалий сиёсий маънодаги *революция* тушунчасининг биринчи, бош, асосий белгисидир» (Ленин). Сиёсий ҳокимият учун курашда турли синфлар, социал группалар ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий кучлар, партияларнинг бу тўқнашуви — тор, асл маънодаги революция бўлиб, бу революция марксистик ижтимоий фанда сиёсий революция деб аталади. Сиёсий революция заказ билан қилинмайди, балки жамиятнинг қонуниятли тараққиёти натижаси бўлиб юзага чиқади. Умумий қоидага кўра, революцион вазият етилмаса, революциянинг бўлиши мумкин эмас; революцион вазият шу чоқда етиладики, «пастки» табақалар эскича яшашни истамай қолади, ҳукмрон синфлар, яъни «юқори» табақалар эскича идора қилолмайди, меҳнаткашлар оmmasининг социал-сиёсий активлиги анча ошган бўлади. Революцион вазиятнинг етилиб революцияга ўтиши кўп жиҳатдан субъектив факторга боғлиқдир, яъни сиёсий партияларнинг (ёки партиянинг) ўз синфини актив, уюшқоқ, оммавий революцион ҳаракатларга лаёқатли қила олишига, халқни золимларга қарши ҳал қилувчи очиқ жангга кўтара олишига боғлиқдир. Революция бошланиб кетгач, жамиятни қай даражада чуқур қайта қуриш, янги ижтимоий тартиб формалари ва уни ўрнатиш муддати аввало жамиятнинг энг радикал, революцион қатламлари бу процессга қанчалик кучли из қолдиришига боғлиқ. Революцияларнинг тарихий зарурлигининг сабаби фақат ҳукмрон синфини бошқача йўл билан ағдариб социал-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқий тузилмани бошқача йўл билан ўзгартиб бўлмаслигида эмасдир, бунинг сабаби яна шундаки, илгари эзилиб, бўғилиб келган синф фақат революция ўтидагина ўзини эски жамият ифлосларидан тозалай олади, ўз психологиясини ўзгартиб, янги ҳаёт формаларини яратишга лаёқатли бўла олади. Сиёсий революцияларнинг типлари гоятда хилма-хил бўлиб, улар кўп жиҳатдан ўз ҳаракатлангирувчи кучларининг характерига, миллий шароитларга, халқаро вазиятга ва ш. к. боғлиқдир. Социалистик революциялар — сиёсий революцияларнинг тарихан сўнгги типидир. «... Ҳақиқат ҳол шундай бир тарзда бўлиб, синфлар ва синфий антагонизм қолмагач, *социал эволюциялар сиёсий революциялар бўлмай қолади*» (Маркс).

СОЦИАЛ ТЕНГЛИК (равенство социальное) — кишиларнинг ишлабчиқариш қуроллари ва воситаларига бир хилдаги муносабати ва шу асосда жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий, социал ва маданий соҳаларида пайдо бўладиган тенг ҳуқуқлилиқ. Социал тенгсизлик муносабати *меҳнат тақсимоги* ҳамда жамиятнинг синфий табақаланиши билан бирга вужудга келади. Бироқ С. т. идеални социал муносабатларнинг ривожланиши билан бирга тубдан ўзгарди. Чунончи, қулдорлик жамиятида бу тушунча фақат озод кишиларга нисбатан (гарчанд тенгсизлик улар ўртасида ҳам пайдо

булган бўлса-да) татбиқ этиларди. Ҳатто қул билан озод кишининг тенглиги тўғрисида масала қўйиш ҳам мумкин эмас эди, чунки қул фақат меҳнат қуроли ҳисобланарди. Қулдорлик тузуми ўрнига келган феодализм ва унинг сословияларга бўлинган тузуми (сословия) тенгсизликни яна кўпроқ кучайтирди. Барча кишиларнинг С. т. н ғояси буржуа революцияларига тайёрлик даврида турилди. Бу ғоя, Маркс таъбири билан айтганда, «халқ эътиқодидек мустақамликка» эга бўлади, бу эса «товар формаси умумий меҳнат маҳсулоти формаси бўлган ва, демак, кишиларнинг товар эгалари сифатида бир-бирига муносабати ҳукмрон ижтимоий муносабат бўлган жамиятдагина мумкиндир». Товар ҳўжалигининг ривожланиши товар эгаларининг тенглигини талаб қилади, чунки шундай бўлмаса, нормал товар айирбошлаш бузилади, бинобарин, товар ҳўжалигининг ривожланиши муносабати билан айрим сословияларнинг афзаллигини ва имтиёзларини йўқ қилиш талаби майдонга келди. Буржуа революцияларининг ғалабаси натижасида граждaнларнинг қонун олдида расмий тенглиги барқарор қилинади. Капитализм шароитида бундан ортнғига эришиб бўлмайди, чунки унда мулкий тенгсизлик ҳам, социал-сиёсий ҳуқуқда нотенглик ҳам, эксплуатация ҳам сақланиб қолади. Бунинг устига тағин кўпинча расман эълон қилинган эркинликларга тенг сайлов ҳуқуқи, миллий ва диний тенглик ва ҳ. к.) тегишли моддий шарт-шароитлар билан таъминланмаганлиги сабабли ривож қилинмайди, баъзан эса улар умуман тугатилади (мас., *фашизм* вақтида). Буржуа жамиятида синфларни йўқ қилиш талаби сифатида С. т. нинг пролетарча тушунчаси ривожланади. Социализмнинг ғалабаси, антагонистик синфларнинг йўқ қилиниши, социалистик демократиянинг ривожланиши С. т. ка эришиш йўлида қўйилган улкан қадамдир. Лекин социализм даврида тенгсизлик ҳали сақланиб қолади, чунки у меҳнатнинг сони ва сифатига қараб ҳақ тўлаш билан, *шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасидаги* тафовут билан боғлиқ бўлади. Фақат коммунизм давридагина, барча синфий ва социал тафовутлар тугатилган, моддий ва маънавий неъматлар эҳтиёжга қараб тақсимланадиган бўлгандагина, тўла С. т. ка эришиш мумкин. Бундан нарига ўтадиган тенглик тўғрисидаги талаблар бемаъни ва хаёлий талаблардир. Коммунизм ҳеч бир ҳолда кишиларни қандайдир бир қолипда текис қилиб қўйишни («казарма коммунизми») билдирмайди. Аксинча, фақат коммунистик жамиятда ҳар бир киши ҳар томонлама ривожланиш учун кенг имкониятга эга бўлади, бу эса инсоний индивидуалликларнинг, қобилиятларнинг, талантларнинг мисли кўрилмаган гуллаб-яшнашига олиб келади.

СОЦИАЛ СТРАТИФИКАЦИЯ (лат. stratum — тўшама, қатлам, facere — қилмоқ) *социология* тушунчаси бўлиб, бу тушунча умуман

жамиятнинг, айрим социал группаларнинг структурасини, уларнинг энг турли-туман белгиларига: даромади, малакаси, маълумоти ва ҳ. к. даражасига қараб одатда иерархия (юқори ва куйин) тарада жойлашган социал қатламларга бўлинишини характерлайди. Кишиларни турли стратификацион белгиларга қараб бирлаштиришдан *конкрет социологик тадқиқотларда* кенг фойдаланилмоқда. Буржуа социологлари «С. с.» тушунчасини кишилар гуруҳларининг ҳар қандай номуҳим критерияларини биринчи ўринга суриб, жамиятнинг синфларга бўлиниши кишиларнинг ишлабчиқариш воситаларига муносабатига боғлиқ ҳолда содир бўлишини хаспўшлаш учун татиқ қилмоқдалар. Улар объектив синфий тафовутларни пардалаш учун социал *мобиллик* принципига ҳам ёпишмоқдалар; бу принципга кўра кишиларнинг бир социал тузумдан иккинчисига доимий кўчиб туриши юз беради. Уларнинг фикрича, капиталистик жамиятнинг бойлиги ўсиб бориши билан аҳолининг аста-секин юқорироқ табақаларга, яъни даромади ва бошқа белгилари жиҳатидан буржуазияга яқинроқ табақаларга кўчиши воқе бўлади. Кишиларнинг социал зинаподан юқорига қараб силжишга интилишини улар ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб ҳисоблайдилар ва уни капитализм эиддияларини ҳал қилиш воситаси деб қарайдилар. Демак, С. с. нинг буржуа назарияси буржуа жамиятнинг синфий структурасини сохталаштиради, синфий курашнинг ва социал революциянинг зарурлигини инкор этади. Шунинг учун ҳам бу назарияни оппортунистлар ва реформистлар ўзларига қурол қилиб олганлар. Фақат марксистик социология буржуа жамиятнинг ҳақиқий структурасини ва унинг ривожланиш қонуниятларини очиб бермоқда.

СОЦИАЛИЗМ ВА КОММУНИЗМ (лат. *socialis* — ижтимоий, ўртоқлик, *communis* — умумий, муштарак) — ягона коммунистик ижтимоий-иқтисодий формациянинг қуйи ва юқори фазалари. Бу формациянинг асоси — ишлабчиқариш воситаларининг ижтимоий мулклигидир. Кишилар ўртасида ўртоқларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатлари ўрнатилди! Эксплуатациядан озод меҳнат жамият учун, демак, ўзи учун ҳам қилинадиган меҳнатга айланади. Стихияли, нотекис тараққиёт ўрнини тартибга солиниб, йўллаб туриладиган тараққиёт эгаллайди. Кишилар объектив қонунларга таянган ҳолда бу қонунлардан жамият манфаатлари йўлида онгли равишда фойдаланадилар. С. ва к. нинг умумий белгилари ана шулардан иборат. Шу билан бирга улар ўртасида тафовутлар ҳам бўлиб, бу тафовутлар коммунизм қурилиши процессида бартараф қилинади. Бу тафовутларнинг илдизи жамиятнинг иқтисодий етуклигида бўлиб, уларни пировард ҳисобда ишлабчиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси белгилайди. «...Социализм шундай жамиятки, у бевосита капитализмдан ўсиб чиқади, у янги жамиятнинг

биринчи кўринишидир. Коммунизм эса жамиятнинг юқорироқ кўриниши бўлиб, у социализм батамом мустақамлангандан кейингина ривожланиб кетиши мумкин» (Ленин) Социализм даврида экономиканинг барча тармоқларида ишлабчиқариш воситаларининг умумхалқ мулклиги ҳали таркиб топмаган бўлади. Бунда ижтимоий мулк икки формада: давлат (умумхалқ) формасида ва колхоз-кооператив формасида мавжуддир. Ан ашу асосда икки дўст синф — ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонлар ўртасидаги тафовутлар сақланиб қолмоқда. Модомики кишиларнинг жисмоний ва ақлий фаолиятининг узвий бирлигига эришилмаган экан, демак, ақлий меҳнат ходимлари қатлами — *интеллигенция* сақланиб қолади. Социализм шароитида ишлабчиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси мул-қул моддий неъматлар яратиш учун ҳали кифоя қилмайди, меҳнат эса ҳали барча кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжига айланган эмас, шунинг учун «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга меҳнатига яраша» деган тақсимои принципи амал қилмоқда. Бу ҳол меҳнат меъёри истеъмол меъёри устидан қаттиқ пазорат ўрнатишни зарур қилиб қўймоқда, бу ишни бажариш социалистик давлатнинг вазифаларидан биридир. Коммунистик партия бошчилигидаги давлат социалистик жамиятнинг бутун хўжалик ва маданий ҳаётига раҳбарлик қилмоқда. Социалистик жамиятда, коммунизмдан фарқли ўлароқ, маҳсулотлар товар сифатида ишлаб чиқарилади ва улар сотиб-сотиб олиш орқали айирбош қилинади. Шу сабабли хўжаликни ривожлантириш учун бунда баҳо, фойда, кредит каби воситалардан фойдаланилади. Социализм шароитида кишилар онгида социалистик идеология ҳукм суради, аммо кишиларнинг социализм табиатига ёт бўлган қарашларига, одатларига қарши, капитализмнинг турли сарқитларига қарши кураш олиб бориш зарурлиги ҳали сақланиб қолади. Коммунизм жамият тарақиятининг олий босқичи бўлиб, унда ишлабчиқарувчи кучлар мисли қўрилмаган даражада авж олади, кишиларнинг энг юксак турмуш даражасига эришилади, «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деган принцип амалга ошади. Унда меҳнат мажбурият ҳолатидан чиқиб, барча жамият аъзоларининг ҳаётий эҳтиёжига, энг теран завқ-шавқи манбаига айланади. Коммунизмнинг муайян босқичида синфий тафовутлар йўқ бўлиши натижасида давлат, ҳуқуқий муассасалар, сиёсий ва ҳуқуқий идеология батамом барҳам ёйди, *коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқариш* қарор топади, бу бошқаришда жамиятнинг барча аъзолари иштирок этади, коммунистик ахлоқ нормалари барча кишиларнинг ички эҳтиёжига ва одатига айланади. Коммунизм даврида кишиларнинг қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш учун, улар маънавий гузалликнинг ва жисмоний баркамолликнинг олий даражасига эришмоғи учун ҳамма шарт-шароит тугдирилади. Коммунистик жамият қурилиши — тад-

рижий қонуниятли процесс бўлиб, унинг давомида социализм принциплари емирилмайди, балки янада ривожланиб, такомиллашиб боради. Бу процессда бир-бири билан маҳкам боғлиқ уч вазифа: коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш, коммунистик ижтимоий муносабатларни барқарор қилиш, янги кишини камол топдириш вазифалари ҳал қилинади.

СОЦИАЛИСТИК РЕВОЛЮЦИЯ — жамият тараққиётида сифат сакраши бўлиб бу сакрашнинг натижаси капитализмдан социализмга ўтишдан иборат бўлади. С. р. қонуниятли ва тарихан муқаррардир. С. р. нинг объектив асоси шундан иборатки, капитализм шароитида ижтимоий характерга эга бўлиб, бутун жамиятнинг назоратига муҳтож бўладиган ишлабчиқарувчи кучлар билан хусусий мулкчиликка асосланган ишлабчиқариш муносабатлари ўртасидаги конфликт ривожланади. Бу конфликт капиталистик жамиятни кемирувчи социал зиддиятларни туғдиради. Бу зиддиятларни фақат революцион йўл билан ҳал қилиш мумкин бўлади. С. р.— пролетариат ва унинг иттифоқчиларининг капиталистик ишлабчиқариш муносабатларининг ҳомили бўлмиш буржуазияга қарши олиб борган синфий курашнинг зарурий натижасидир. Шуниси ҳам борки, одатда *буржуа революцияси* ҳокимиятнинг қўлга олиш билан тугалланади, чунки капиталистик ишлабчиқариш эски тузум бағрида таркиб топади; бу революциядан фарqli ўлароқ, С. р. пролетариатнинг меҳнаткашларнинг бошқа қатламлари билан иттифоқ бўлиб ҳокимиятнинг қўлга олишидан бошланади. *Пролетариат диктатурасининг* ўрнатилиши — социалистик ўзгаришларнинг зарур шартидир. Янги жамиятнинг қурилиши озми-кўнми узоқ вақт давомида содир бўлади, бу давр капитализмдан социализмга ўтиш даври ҳисобланади. Ўтиш даврида С. р. нинг капиталистик мулкни ва эксплуататор синфларни тугатиш, ишлабчиқариш воситаларини ижтимоий мулк қилиш, қишлоқ хўжалигини социалистик қайта қуриш, *маданий революция* қилиш, миллий зулмни тугатиш, хўжаликни меҳнаткашларнинг фаровонлигини ошириш манфаатларини кўзлаб планли равишда ривожлантириш ва мамлакатни агрессив капиталистик давлатлар ҳужумидан ҳимоя қилиш каби энг муҳим вазифалари ҳал қилинади. С. р. ни муваффақиятли амалга ошириш шартлари қуйидагилардан иборат: ишчилар синфи ва унинг марксча-ленинча партиясининг раҳбарлиги, пролетариат диктатураси, пролетариатнинг асосий деҳқонлар оммаси ва меҳнаткашларнинг бошқа қатламлари билан иттифоқи, айти бир мамлакат ишчилар синфининг бошқа мамлакатлардаги ишчилар синфи билан иттифоқи — пролетар *интернационалиزم*. С. р. нинг юқорида санаб ўтилган вазифалари ва уларни амалга ошириш шартлари — С. р. нинг ҳар бир мамлакатнинг бажариши шарт бўлган умумий қонуниятларидир. Бироқ бу қонуниятларнинг амал қилиш формалари турли мамлакатларда

турличадир. Бу тафовутларни иқтисодий тараққиёт даражаси, миллий хусусиятлар, синфий кучларнинг нисбати, мамлакат ичида ва халқаро майдонда зиддиятларнинг кескинлиги белгилайди. Чунотчи, ҳокимиятни қўлга олиш усули (тинч ёки нотинч йўл билан) ҳамда пролетариат диктатураси формаси ишчилар синфи ва унинг иттифоқчилари кучларига, реакционерларнинг қаршилик кўрсатиш даражасига боғлиқдир. Ҳозирги даврда умуман жаҳон капитализми системаси социализмга ўтиш учун етилиб қолди. Бироқ империализм палласида капитализмнинг ривожланиши ва унга хос зиддиятлар турли мамлакатларда, Ленин исбот қилганидек, ниҳоятда нотекис юз бермоқда. Шу сабабли С. р. турли мамлакатларда турли вақтда ва аввало империализм занжиридаги ҳалқа энг заиф бўлган, революцион вазият вужудга келган, социалистик инқилоб қилишга қодир бўлган синфий кучлар етилган амалга ошади. Тараққий қилган капиталистик мамлакатлар жумласига кирмайдиган Россияда С. р. нинг даставвал ғалаба қозонганлигининг сабаби ҳам шудир. С. р. нинг Европада, Осиёда, Америкада (Куба) ундан кейинги ривож ҳам шунини тасдиқламоқда. Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсониятнинг капитализмдан социализмга ўтиш даврини бошлаб берди. Иккинчи жаҳон урушидаи кейин таркиб топган ва муваффақият билан ривожланаётган жаҳон социализм системаси ҳозирги замоннинг етакчи революцион кучи, бутун антиимпериалистик ҳаракатнинг таянчидир. Гарчи ҳар бир айрим мамлакатда социализм учун кураш ички социал шароитлар асосида ривожланиб борса-да, шунга қарамай, жаҳон майдонида социализмнинг эришаётган муваффақиятлари ҳар бир мамлакат ичидаги синфларнинг сиёсий позицияларига, С. р. нинг ривожланиш суръатлари ва формасига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бу революция инсоният ҳаётида ўтмиш даврлардаги революциялар тарихида мисли кўрилмаган энг чуқур ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Бу революция тарихида биринчи марта кишини киши томонидан эксплуатация қилишни тугатмоқда ва барча меҳнаткашларнинг эркин ривожланиши учун кенг йўл очиб бермоқда. С. р. ни миллионларча омма инсониятнинг мутлақ кўнчилигининг манфаатларини кўзлаб амалга оширмоқда.

СОЦИОЛОГИЯ (лат.) *societas* — жамият, грек. *logos* — тушунча, таълимот) — жамиятнинг яшаши ва ривожланиши қонунлари ҳақидаги, социал муносабатлар ҳақидаги фан. Жамият ҳаётининг айрим томонларини ўрганувчи бошқа ижтимоий фанлардан (сиёсий иқтисод, юридик фанлар, демография, этнография ва ш. к.) фарқли ўлароқ, С. жамиятни аввало яхлит, уюшган система сифатида тадқиқ қилади. Лекин, бундан ташқари, С. ни яна турли кичик социал системалар, уларнинг бир-бирига ва бутунга муносабати, ижтимоий организмнинг ишлаб туришига таъсир кўрсатадиган айрим социал процесслар ва ҳодисалар ҳам қизиқтиради. С. жамиятнинг социал структу-

расини, яъни айрим индивидлар ўртасида, индивидлар билан группалар ўртасида, группалар билан социал институтлар, маданий нормалар, қимматдорлар системалари ўртасида мавжуд бўлган ўзаро таъсирларнинг, алоқа формаларининг турли типларини ўрганади. У социал ҳодисаларни аввало уларнинг социал муносабатларнинг ривожига, инсоннинг хатти-ҳаракатига ва онгига қандай таъсир қилиши нуқтаи назардан тадқиқ қилади. С. нинг вазифаси—жамият ҳаётий фаолиятининг реал манзарасини, «кишиларнинг амалий фаолиятининг, амалий ривожланиш процессининг тасвирини» (Маркс ва Энгельс) кўрсатиб беришдан иборат. Бу қадар кенг доирадаги вазифаларни бажара билишнинг сабаби шуки, С. ҳеч бўлмаганда учта турлича даражани: умумий социологик назарияни, махсус социологик назарияларни (ўртача даража деб аталувчи назарияни), *конкрет социологик тадқиқотларни* ўз ичига олувчи мураккаб билим системасидан иборатдир. Умумий социологик назария—социологик билимнинг юқори тарзда умумлаштирувчи даражасидир. У идеологик ва методологик функцияларни бажаради. Марксистик социологияда бундай назария—*тарихий материализмдир*, яъни жамият тараққиётининг ва унинг томонлари ўзаро алоқадорлигининг энг умумий қонунлари ҳақидаги фандир. Махсус социологик назариялар тарихий материализмга таяниб, умумий социал қонунларнинг жамият ҳаётининг айрим соҳаларида конкрет амал қилиш механизмларини, юз бериш формаларини, жамиятнинг социал структурасини, нисбатан мустақил социал процессларни ўрганади (мас., шахс назарияси, социал структура назарияси ва ҳ. к. ана шундай махсус социологик назариялардир; С. нинг турли «тармоқлари»: меҳнат С. си, сиёсат, жамоатчилик фикри, оила ва ш. к. С. си ҳам шунга киради). Конкрет социологик тадқиқотлар ва уларни эмпирик умумлаштиришлар орқали (яъни социал фактларни ўрганиш ва уларни системалаштириш орқали) С. нинг билувчилик ва амалий вазифаларининг маҳкам алоқаси амалга оширилади, аммо тўғри назарий ва методологик асосга таянилмаса, бундай тадқиқотлар илмий қимматини йўқотиб, эмпиризмга олиб келиши мумкин. Социологик билимларнинг ҳамма даражалари узвий бирликдан иборатдир. Марксистик С. оламни билишга ва уни амалий равишда ўзгартишга, коммунистик жамият қуришга хизмат қилмоқда. Кишилар ижтимоий ҳаёт жараёнини англаб олишга, унинг сабаблари ва қонунларини тушунишга ўзининг бутун тарихи давомида уришиб келган. Турли социал назариялар қадим замондан бошлаб пайдо бўлганлар (*Философия тарихи*). С. нинг билимнинг мустақил тармоғи сифатида шаклланиши ва философиядан ажралиб чиқиши 19-асрнинг ўрталарида содир бўлади. «С.» терминни *позитивизмнинг* асосчиси О. Контга мансубдир. Конт буржуа С. сининг ривожланишига кўзга кўринарли таъсир кўрсатган эди. Бироқ фалсафий материализм ва материалистик диа-

лектика жамиятни ўрганишга татбиқ қилиниши туфайлигина С. чинакам фанга айланди. «... Фақат тарихни материалистик тушуниш биринчи марта *илмий* социологияга имконият яратиб берди... фақат ижтимоий муносабатларни ишлабчиқариш муносабатларидан ва бу сўнги муносабатларни ишлабчиқарувчи кучлар юксаклигидан иборат қилиб қўйишгина ижтимоий формацияларнинг ривожланишини табиий-тарихий формациялар деб тасаввур қилиш учун маҳкам негиз яратиб берди» (Ленин). Марксизм ўтмишдаги ижтимоий ҳаёт назарияларига хос принципал камчиликларни бартараф қилдики, бу назариялар «фақат кишиларнинг тарихий фаолияти ғоявий мотивларинигина қараб чиқардилар» ва бу мотивлар нима билан белгиланишини очиб бермас эдилар, кўп ҳолларда эса «худди аҳоли *оммасининг* ҳаракатларини қамраб олмас эдилар» (Ленин). Ижтимоий муносабатларнинг бутун мажмуидан тарихий процесснинг асослари сифатида ишлабчиқариш муносабатларининг ва моддий неъматлар ишлабчиқариш усулининг ажратиб олиниши объектив қонунларни очиб ва жамият тараққиётининг асосий босқичларини — ижтимоий-иқтисодий формацияларни аниқлаш имкониятини берди. Маркс, Энгельс, Ленин ижтимоий ҳаётни бутун мураккаблиги билан тасаввур қилишга уриниб, айрим даврларни ва процессларни батафсил анализ қилиб чиқдилар. Улар статистик методлардан, турли ҳужжатларни, матбуотни ва шу кабиларни анализ қилишдан фойдаланиш йўли билан умумназарий принципларни ва конкрет социологик тадқиқотни татбиқ қилишнинг портоқ намуналарини кўрсатдилар. («Англияда ишчилар синфининг аҳволи», «Капитал», «Россияда капитализмнинг тараққийси» ва б.). Номарксистик С. нинг ривожланиши қуйидагича юз берди. 19-асрнинг сўнги учинчи чорагида Спенсер, Гумплович, Тард, М. Ковалевский ва бошқалар Европада социологик фикрнинг вакиллари эдилар. 19-асрнинг охирилари — 20-асрнинг бошларида С. нинг органицистик, географик, психологик, иқтисодий ва бошқа назариялари мавжуд эди Ҳозирги замон буржуа С. сининг ривожланишига Э. Дюркгейм ва М. Вебер катта таъсир кўрсатди. 20-асрнинг 20—30-йилларида АҚШда бошланган тадқиқотлар тўлқини С. да эмперик тенденцияни туғдиради ва бу тенденция ўн йиллар давомида ҳукмронлик қилади; конкрет тадқиқот методикаси ва техникаси соҳасида кўп материал тўпланди, С. соҳаларнинг тармоқ ёйган шахобчалари пайдо бўлди. С. нинг бу босқичдаги фарқ белгилари қуйидагилардан иборат бўлди: ўтакетган эмпиризм, тасвирчилик; С. ни философияга қарама-қарши қўйиш (бу ҳол фалсафий оқим сифатида позитивизмнинг эмпиризмга методологик асос бўлиб хизмат қилишини истисно қилмади); С. *социал психология* билан тутшиб, муайян социал «заказ»ни бажариб келди; бу «заказ» капитализмнинг гарчи иккинчи даражали бўлса-да, баъзи иллатларини «даволаш» усулларини ишлаб чиқишдан иборат эди. Эмпирик С. нинг са-

марасизлиги фактларни назарий жиҳатдан англаб олишга интилишни, умумий социологик назария (Т. Парсонс) ёки ўрта даражадаги назариялар (Р. Мертон) яратишга уринишларни вужудга келтирди. Бироқ бу изланишлар муваффақият қозонолмади ва эмпирик тенденция билан назарий тенденцияни бирлаштиришга олиб келмади. Америка С. сидаги назарий йўналиш ичида энг нуфузли мактаб — структур-функционал анализ мактабидир (бу мактаб социал ҳодисаларнинг умуман мувозанат ҳолатида турувчи деб қараладиган системага нисбатан функционал ролини ўрганади). Буржуа С. сининг капитализмни оқлаш, ҳимоя қилиш ва коммунизмга ҳужум қилишдан иборат синфий вазифаси «халқ капитализми», «инсонпарварлик экономикаси», «инсоний муносабатлар программаси» доктриналари ҳамда «иқтисодий ўсish босқичлари» (Ростоу), «ягона индустриал жамият» (Арон) назариялар каби бир қанча социал-сиёсий доктриналарда мужассамлашган. Ҳозирги замон буржуа социологиясини ва унинг методологик асосларини танқид қилиш — марксистик С. нинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

СОЦИОМЕТРИЯ қ *Микросоциология*.

СПЕКУЛЯЦИЯ (лат. *speculati* — кузатмоқ, мушоҳада қилмоқ) — тушунчалар воситаси билан қилинадиган тафаккур (назарий тафаккур). Бу термин икки маънода ишлатилади: умуман тафаккур (мавҳум, концептуал тафаккур — лат. *conceptus* — тушунча демакдир) усули ва фалсафий мулоҳаза қилиш усули маъноларида ишлатилади. Тафаккур усули сифатида С. мантиқий тафаккур шаклланишининг тугалланаётган босқичидаёқ пайдо бўлади. Бироқ кейинчалик С. асосан философияда, фанда, хусусан математикада мустаҳкамланиб олади. С. рационалистик философияда (*Рационализм*) энг яққол ифодаланган. С. немис классик философиясида энг юксак ривожга етди. Кант С. ни тажрибада ўз предметига эга бўлмаган соф ақл соҳасида философияни қилишдан иборат деб ҳисобларди. Гегель спекулятив фалсафий мулоҳаза қилишни ўз философияси методи билан тенглаштиради ва С. ни «воқеликни (объектни) соф тушунчадан диалектик хулоса қилиб чиқаришдан иборат» деб ҳисоблар эди. Ҳозирги замон фалсафий тафаккурда С. бундай маънода қамдан-қам ишлатилади ва одатда, анахронизм ҳисобланади.

СПИРИТУАЛИЗМ (лат. *spiritus* — руҳ) — кенг маънода бу ҳам *идеализмнинг* худди ўзидир. «С.» терминини шундай ишлатиш таъмила қонунийдир, чунки ҳар қандай идеалистик философиянинг бош нуқтаси — оламнинг руҳий асосини эътироф этишдан иборатдир. Бироқ «С.» термини кўп ҳолларда торроқ маънода, идеализмнинг фақат баъзи бир таълимотларини ифодалаш учун ишлатилади. Бу хил таълимотларнинг вакиллари, қандайдир руҳий birlikлар (субстанциялар) борлиқининг моҳиятини ташкил этади, деган фараз-

га асосланадилар. С. дин билан маҳкам боғлиқдир. Мас., Лейбницнинг монадалар ҳақидаги, яъни гўё бутун борлиқни ташкил этувчи ўзида биқиқ руҳий субстанциялар ҳақидаги таълимоти ва, руҳий-иродавий моҳиятлар борлиқнинг асосини ташкил этади, деб ҳисоблаган Вундт таълимоти спиритуалистик таълимотлардир. 19-асрнинг охирлари ва 20-асрнинг бошларида рус философиясида спиритуалистик концепцияни А. Козлов ва Л. Лопатин ривожлантирган эди. Козлов бутун мавжудотни бениҳоя кўпдан-кўп идеявий субстанциялардан иборат «психик ва онг ҳолатлари» деб, моддий предметларни эса мазкур субстанцияларнинг фақат символлари, белгичалари деб ҳисобларди. Лопатин ҳам ўз философиясини «конкрет С.» деб атаб, нарсаларнинг барча хоссаларининг маибаи «руҳий моҳиятлар»дан, қандайдир «борлиқ марказлари»дан иборат эканлиги ҳақида сўзларди. Н. Лосский ҳам С. дан қочиб қутилолмади. Унинг назарича, воқелик — идеявий, худо яратган «субстанциал фаоллар» мажмуидан иборат. Ҳозирги замон буржуа философиясида *персонализм* тарафдорлари спиритуалистик қарашларга эмал қиладилар ва улар реал оламни руҳлар-шахслар иерархиясидан, худонинг шахси билан тамонига етадиган иерархидан иборат, деб ҳисоблайдилар. Фалсафий доктрина бўлган С. ни (гарчи улар ўртасида умумийлик бўлса-да) спиритизм билан чалкаштирмаслик керак, чунки спиритизм руҳларнинг охират замонда яшашини билдирадики, гўё инсон улар билан бевосита ўзи ёки алоҳида воситачилар, яъни медиумлар деб аталувчилар воситаси билан алоқа қилар эмиш.

СПОНТАНЛИК (лат. sponte — ўз истагича, ўз-ўзлигича) — ўз ихтиёрича ҳаракат қилиш, ўз-ўзича ташаббус кўрсатиш, ўз-ўзини белгилаш. Кенг маънода бу — ҳаракатларнинг шундай характери-дан иборатки, бу характер ички ҳаракатлантирувчи кучларга боғлиқдир ва уларни ташқаридан аралаштириш белгилаб бермайди. Идеалистик философияда С. фақат инсонга нисбат берилмади ва унинг тафаккури билан боғлиқ қилиб қўйилади. Диалектик материализм инсоннинг амалий ва билувчилик фаолиятида, унга энг турли-туман вазиятлар муносабати билан ўзича бирор қарор қабул қилиш лозим бўлганда, С. нинг ролни инкор этмайди, аммо пировард ҳисобда инсоннинг фаолияти ташқи олам қонунларини билишга асосланади, деб ҳисоблайди. Шу сабабли абсолют С. (ҳаракатлардаги мутлақ ўзбошимчалик) ҳар қандай тирик вужудни ҳалокатга олиб келиши мумкин, билиш жараёнида эса у инсоннинг билимларни эгаллаши йўлида тўсқин бўлиб қолиши мумкин. Материалистик философия ўз ички ҳаракатига эга бўлган, яъни ўзининг ҳаракат манбаини ўзида жо қилган материянигина абсолют спонтан деб ҳисоблайди.

СТРУКТУРА (лат. structura — тузилиш) — система элементлари уюшувининг нисбатан барқарор усули. Агар система тушунчаси

бирон-бир мураккаб яхлит объектнинг энг турли томонларини: унинг тузилишини, составини, яшаш усулини, ривожланиш формасини ўз ичига олса, С. тушунчаси аввало мазкур объектнинг барқарорлиги, стабиллиги каби моментни ажратиб кўрсатадики, шу момент туфайли у, гашқи ёки ички шароитлар ўзгарганда, ўз сифатини сақлаб қолади. С. сақланиб тураркан, умуман система ҳам сақланиб туради, С. нивг бузилиши ёки ўзгариши системани тўдан қайта қуришга ёки ҳалокатга олиб боради. Объектнинг структура тузилишининг асосий таркибий қисми унинг ички ва ташқи алоқаларидир. «С» тушунчаси *системали ёндошиш, структурализм ва структур-функционал анализ* доирасида катта билувчилик вазифасини ўтайди.

СТРУКТУРА ВА ФУНКЦИЯ (лат. *structura* — тузилиш, *functio* — бажариш, амалга ошириш) — муносабатдош тушунчалар бўлиб, улар *системанинг* тузилиши билан унга хос хатти-ҳаракат (ишлаш) усули ўртасидаги алоқадорликни ифодалайди. Системаларнинг моддий субстратидан (негизидан) қатъий назар уларнинг баъзи бир туркуми учун характерли бўлган муносабатларнинг мажмуидан, системанинг доимий (инвариант) томонидан иборат бўлган структура шу билан бирга функцияга нисбатан системага хос хатти-ҳаракат (ишлаш) усулида очиладиган ички негиз сифатида ҳз беради. Структур-функцияларнинг мажмуига нисбатан барқарорроқдир. Функция ҳамisha ўз ҳомили бўлмиш муайян структурага тўғриланган бўлади (бу алоқадан кўз юмиш мумкин, ammo у мавжудлигича қола беради. Мас., биологик объектлар функциясининг ўзгариши пировард ҳисобда уларнинг структурасининг ўзгаришига ҳам олиб келади. «С. ва ф.» тушунчалари *билиш назариясида, фан методологиясида* муҳим роль ўйнайди. Ҳозирги замон илмий тадқиқотида объектларни ўрганишнинг мана бундай методлари татбиқ этилмоқда: субстрат — структур метод (структурани очишдан хатти-ҳаракатни анализ қилишга қараб) ва функционал метод (хатти-ҳаракатни анализ қилишдан унда намоён бўлувчи ички структурани очишга қараб). Бу методлар ўзаро бир-бирини тўлдириб туради. Бироқ бошланғич метод функционал методдир, чунки бизнинг ихтиёриймизда системага хос хатти-ҳаракат усулини ўрганишдан бошқа, системанинг структурасига дастлабки киришдан ўзгача йўл йўқдир. Ҳозирги замон фанида (*кибернетикада, физикада, биологияда* ва бошқа фанларда) функционал методнинг роли ошиб бормоқда. Бу ҳол баъзан функционал методнинг аҳамиятини абсолютлаштиришга олиб келмоқдаки, баъзан «соф» хатти-ҳаракатни ўрганиш фаннинг бирдан-бир вазифаси деб эълон қилинмоқда ва ички негиз (структура, моҳият) тушунчалари эскирган тушунчалар деб айтилмоқда. Бунга қарама-қарши нуқтан назар ҳам мавжуд бўлиб, бу нуқтан назар, объектларнинг ички негизини уларнинг хатти-ҳаракатини ўрганишдан ташқари ҳам пайқаш мумкин, деб ҳисоблайди.

Диалектик материализм бу метафизик тенденцияларга структура (ҳомил) билан функция (хатти-ҳаракат)нинг бирлиги ҳақидаги қондани қарама-қарши қилиб қўяди: хатти-ҳаракатни ўрганиш асосида биллиб олинмаган структурадан бошқача структура йўқ, шунингдек асосида структура бўлмаган ва структура топилмайдиган «соф» хатти-ҳаракат ҳам йўқ.

СТРУКТУР-ФУНКЦИОНАЛ АНАЛИЗ — муайян социал система доирасидаги социал ўзгаришларни ўзаро боғлиқ ҳолда тадқиқ қилиш мақсадида *социологияда* татбиқ этиладиغان усул. С. ф. а. социал ҳаётдаги барча фактларнинг функционаллиги ҳақидаги қондага, яъни ҳар бир ҳодиса бошқа ҳодисалар системасида ўзи заруран бажарадиган функция билан боғлиқ ҳолда тушунилиши ва тадқиқ этилиши лозим (*Структура ва функция*) деган қондага таянади. У баъзи социал ҳодисаларни ва аввало турли кичик группалар (*Социал группа*) структурасини тадқиқ қилишнинг конкрет методи ва техникасини (миқдорий анализ процедурасини ўз ичига олган техникасини) татбиқ этиш билан боғлиқдир. Буржуа социологиясида С. ф. а. ни татбиқ қилиш муқаррар суратда чекланган бўлади, ҳам идеологик, ҳам методологик тарздаги бир қанча қийинчиликларга дуч келади. Бунинг сабаби аввало шуки, унда жамиятнинг ҳал қилувчи социал-иқтисодий асоси камсентилади, историзмга хилоф йўл тугилади, генетик ёндошишнинг аҳамияти инкор этилади. Буржуа жамиятида С. ф. а. дан кўп ҳолларда фандан йироқ мақсадлар учун, шу жумладан марксизмга қарши кураш учун ҳам фойдаланилади. Шунинг учун марксча-ленинча социологиянинг вазифаси — тарихий материализм позициясида туриб, буржуа социологларининг С. ф. а. тўғрисида берган идеологик шарҳларини фож қилишдан иборат. Айни вақтда марксист социологлар С. ф. а. методларини татбиқ қилишнинг реал шарт-шароитлари ва чегараларини тадқиқ қилмоқдалар, ижтимоий ҳаётнинг кўп томонларини (тараққиёт процессларини, озми-кўпми йирикроқ социал силжишларини, мас., бир тузумдан иккинчи тузумга ўтишни) ўрганганд соф функционал усулнинг етарли эмаслигини кўрсатмоқдалар.

СТРУКТУРАЛИЗМ — методологик йўналиш бўлиб, у бир қанча гуманитар фанларда (тилшунослик, адабиётшунослик, этнография, психология, тарих ва б. фанларда) ривожлантирилмоқда ва у тадқиқ этилувчи объект *структурасини* анализи қилишни биринчи ўринга сурмоқда. *Системали ёндошиш* сингари, С. ҳам 20-аср фани учун характерли бўлган мураккаб объектларни ўрганиш воситаларини излашни ифодалайди. С. мураккаб объектнинг ривожланиши ва ишлашини фарқ қилиш билан, шундай объектнинг иерархик (погонали) тузилишини қаттиқ таъкидлаш билан ҳамда унинг ташқи ва ички алоқалари системасини аниқлаш билан боғлиқдир. Объектнинг ривожланишини ва ишлашини фарқ қилиш унинг ўзгариши-

Ўзгаради, унда янги эҳтиёжлар ва мақсадлар пайдо бўлади, у табиат предметлари билан ҳам, Ўзи яратган нарсалар билан ҳам янги муносабатларга киришади.

СУБЪЕКТИВ ИДЕАЛИЗМ — философиядаги йўналиш бўлиб, у ташқи оламни, айрим предметлар, ҳодисалар ва уларнинг хоссаларини инсоннинг билиш фаолиятига (унинг сезгиларига, гидрокларига, назарий тафаккурига, ҳиссий кечинмаларига, ўлчов операцияларига, илмий экспериментларига ва ҳ. к.) боғлиқ қилиб қўяди. С. и. нинг классик формалари вакиллари (Беркли, Фихте, Мах ва б.) учун характерли нарса шуки, улар озми-кўпми ошқора суратда, инсоннинг теварак-атрофидаги оламнинг бутуниси унинг психик фаолиятида, унинг сезгиларидан туғилади, деб даъво қиладилар. Агар бу нуқтан назар иччил суратда давом этдирилса, муқаррар суратда *солипсизмга* олиб боради. С. и. нинг ҳозирги замон формалари (*прагматизм, неопозитивизм, экзистенциализм* ва б.) мазкур концепциянинг камроқ иччил, кўпроқ эклетик баёнидан иборат. Улар ё субъект билан объектнинг ажралмас бирлигини (бирдайлигини) эълон қиладилар, ёки ташқи олам табиати ҳақидаги масалани илмий аҳамиятга эга бўлмаган бемаъни масала, деб даъво қиладилар. Бироқ билимларимизнинг объектив мазмунини инкор этишда уларнинг ҳаммасининг фикри бир жойдан чиқади. Улар нуқтан назарича, фаннинг тушунчалари ва қонуллари ё ўзбошимча битимларнинг натижасидир, ёки улар ўлчов операцияларидан туғилгандир, шунинг учун фан гўё фақат оламни билувчи субъектнинг кечинмаларини, фикрий ва амалий ҳаракатларини акс эттирар эмиш. Шундай қилиб, С. и. билиш процессида субъектив моментни бўрттириб кўрсатишга асосланади. Бироқ гарчи билиш субъектив формага эга бўлса-да, оламни субъект, инсон билса-да, инсон билимларининг мазмуни унга боғлиқ эмасдир, чунки бу мазмун онгдан ташқарида ва унга боғли бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган оламни акс эттиради. Билимнинг чинлиги, объективлиги *практика* билан исботланади. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» номли китобида С. и. ни жуда ажойиб танқид қилган.

СХОЛАСТИКА (лат. scholasticus—мактабга оид) — ўрта аср философияси бўлиб, у феодак жамият идеологиясида (Ғарбий Европа мамлакатларида) ҳукмрон мавқени эгаллаган эди. Схоластлар ўз назарияларининг асосий мақсадини христиан динини ҳимоя қилишдан иборат деб ҳисоблардилар. Ўз ғоявий таркиби жиҳатидан С. турлича бўлса-да, лекин *идеализм* унда ҳукмронлик родини ўйнади. Схоластик таълимотлар антик мутафаккирларнинг (Платон ва айниқса Аристотелнинг) христианлик руҳида талқин қилинган идеяларига, араб тилидаги философиянинг энг кўзга кўринган вакиллари (Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд) ғояларига, неоплатончи Псевдо-Дионисий Ареопагит асарларига таяниб иш кўрар эдилар

С. нинг шаклланишида Эриуген (9- аср), Росцелип, Абеляр, Ансельм Кентерберийский (11—12- асрлар) муҳим роль ўйнадилар. С. идеялари Буюк Альберт, Фома Аквинский ва Дунс Скотт (13- аср) асарларида систематик такмилига етди. Схоластларнинг диққат марказида дин билан билимнинг, дин билан ақлнинг ўзаро муносабати проблемаси турарди. Улар ўртасида, диний таълимот ақидаларига ақл етадими, диннинг қандай қоидаларини мантиқий равишда исбот қилиш мумкин ва қандай қоидаларини исбот қилиш мумкин эмас ва ҳ. к. масалалар устида мунозаралар чиқиб турарди. С. нчида икки асосий оқим — *номинализм* ва *реализм* мавжуд эди. Дин билан маҳкам алоқада бўлиш схоластик таълимотларнинг ўта абстрактлигини, уларнинг реал ҳаётдан ажралганлигини, табиатни тажрибавий ўрганишни менсимаслигини келтириб чиқарди. Қуруқ, ўлик С. кейинчалик мавҳум, натижасиз ақл сотиш синоними бўлиб қолди. Бироқ айрим схоластик таълимотларда материалистик тенденция (мас., номинализм формасида) кўринарди. Дунс Скотт, Оккам, Луллий ва бошқа схоластларнинг мантиқий трактатлари анча қимматга эга эди, уларда *математик логиканинг* баъзи бир идеялари олдиндан айтилган эди.

ТАБИАТ ВА ЖАМИЯТ (природа н общество). Табийй йўл билан, яъни инсон фаолиятининг таъсиридан ташқари мавжуд бўлган процессларнинг (геологик, иқлимий, физик-химик, биологик ва ҳ. к. процессларнинг) мажмуи сифатида табиат инсон пайдо бўлишидан олдин анча узоқ вақтдан бери мавжуддир; у абдий ва ниҳоясиздир. Ана шу маънода табиат инсоният жамиятининг пайдо бўлиши ва яшашининг зарур шартидир. Инсоннинг ўзи табиатнинг маҳсули, унинг бир қисмидир. Бироқ инсон меҳнат туфайли табиатдан ажралиб чиқади ва бинобарин табиатга мослашмасдан, балки уни ўзгартириб, ўз мақсадларига бўйсундиради. Инсон табиатни ўзига қайдаража бўйсундирган бўлса, қайдаража уни ўз фаолияти доирасига жалб этган бўлса, табиат шу даражада унга қарам бўлиб қолади ва инсон фаолияти билан ўзгартирилган, «одамлашган» шаклда намоён бўлади. Шу билан бирга инсоннинг яшаш масканининг табийй муҳитигина ўзгариб қолмайди, бу муҳит инсон цивилизацияси «тана»сининг бир қисмига (Маркс айтганидек «инсоннинг анорганик танасига») айланади, лекин шу билан том маънода «иккинчи» табиат — инсоний маданият дунёси ҳам вужудга келтирилади; яъни шундай предметлар ва процесслар вужудга келтириладики, уларнинг табиатда тайёр ҳолда мавжуд бўлиши у ёқда турсин, ҳатто улар табиатнинг ўз кучлари таъсири остида пайдо ҳам бўлолмайди. Бундан, албатта, табиат ўз мавжудлигининг объектив характери ни йўқотмоқда, деган маъно чиқмайди. Унинг «бирламчилиги» жамиятдан тарихан олдин мавжуд бўлганлиги маъносида ҳам, инсоннинг табиатга, унинг қонувларига хилофан таъсир кўрсатиши мумкин эмаслиги маъносида ҳам сақланиб қолади. Бу ҳол табийй ресурсларнинг жамият ишлабчиқарувчи кучларига айланаётганлиги фактидан яққол кўринмоқда. Меҳнат процессида инсон «нарсаларнинг механик, физик, химик хоёсларидан уларни ўз мақсадига мувофиқ равишда бошқа нарсаларга таъсир кўрсатиш қуроли сифатида татбиқ этиш учун фойдаланади» (Маркс). Жамиятнинг табиатга тарихан таъсир кўрсатиши тобора ўсиб бормоқда. Бу процесс ишлабчиқариш тараққиети билан, коинотнинг тобора кенгроқ соҳаларини кишиларнинг фаолият доирасига жалб этиш билан бевосита тўғри келмоқда. Бу процесс эса чексиздир. Инсон-

нинг табиатга таъсирини ҳозирнинг ўзидаёқ табиатнинг ўз кучлари билан тенглаштириш мумкин, техник системалар эса баъзи жиҳатлардан биосферанинг ўрнини боса олади. Шу билан бирга табиатни ижтимоий йўл билан ўзгартиш соф техникавий вазифа бўлмай қолмоқда, у жуда кўп иқтисодий, социал, илмий проблемаларни вужудга келтирмоқда. Жамиятнинг табиатга муносабати ҳамisha ишлабчиқарувчи кучлар ва *ишлабчиқариш муносабатларининг* тараққиёти воситаси орқали бўлади. Инсоннинг табиатни бўйсундириш соҳасидаги муваффақиятлари тўғридан-тўғри фақат техника тараққиётига эмас, балки социал муносабатларнинг характерига ҳам боғлиқдир. Чунончи, табиатга кўрсатиладиган таъсирларни планлаштирмасдан туриб, инсоннинг қиладиган ҳаракатларининг унинг учун кўнгилсиз оқибатларини (ҳавонинг ва сувнинг инфлоляцияси, радиация даражасининг ошиши ва ҳ. к.) ҳисобга олиб бўлмайди. Бироқ социал антагонизмлар сақланиб турган чоқда жамият миқёсида, айниқса инсоният миқёсида планлаштириш мумкин эмас. Т. билан ж. нинг ўзаро таъсирининг ҳозирги замон миқёсида инсоннинг билувчилик фаолияти фавқулодда аҳамият касб этмоқда. Бу фаолият, албатта, ижтимоий практиканинг ривожланиш даражасига боғлиқдир, чунки табиий объектларни назарий жиҳатдан ўзлаштириш фақат уларни инсоннинг амалий фаолиятига торта бориш йўли билангина мумкин бўлади. Бироқ фан ишлабчиқаришга тобора кўпроқ даражада сингиб, Т. билан ж. нинг ўзаро таъсирининг муҳим факторига айланмоқда.

ТАБИИЁТ (естествознание) — табиат ҳақидаги фанларнинг мажмуи. У табиатни элементар зарраларнинг ҳаракатидан тортиб то организмларнинг ҳаётий фаолиятига қадар унинг ҳамма жуда кичик-кич ҳодисалари ва процессларида олиб ўрганadi. Бу ўрганишдан мақсад — турли ҳодисаларнинг қонуларини билишдан иборат, бу эса инсонга табиатни бўйсундириш йўлини очиб беради. Т. нинг жамиятдаги ролини аввало унинг практика билан, кишиларнинг ишлабчиқариш фаолияти билан чамбарчас алоқадорлиги белгилайди. Т. *ишлабчиқарувчи кучларнинг* ривожига тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда ва ҳозирги босқичда ўзи ҳам ўзига хос бир турдаги ишлабчиқарувчи кучга айланмоқда. Коммунизм моддий-техника базасининг муваффақият билан вужудга келтирилиши кўп жиҳатдан Т. нинг етакчи тармоқларининг ривожига ва бу тармоқларнинг эришган ютуқларини ишлабчиқаришга жорий этишга боғлиқ. Иккинчи томондан, Т. умуман олам ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланишига кўмаклашмоқда; философиянинг ривожланиши кўп даражада Т. нинг ҳолатига боғлиқ. Т. ишлабчиқаришнинг эҳтиёжлари таъсири остида пайдо бўлади ва ривожланади. Аввал бошда табиий-илмий тасаввурлар одам ҳақидаги ҳамма билимларни бўлинмаган ҳолда ўз ичига олган философия доирасида шаклланган эди. Аста-секин

айрим табиий фанлар (астрономия, механика ва у билан боғли бўлган математика) философиядан ажрала бошлади ва 15-асрда, капитализмнинг ривожланиши муносабати билан ишлабчиқариш миқёси жуда кенгайиб, бир қанча амалий проблемаларни илмий равишда ҳал қилиш зарурати туғилгач, Т. билимнинг мустақил тармоғи бўлиб таркиб топади. Тахминан 19-асрга қадар Т. да *метафизика* ва *механицизмнинг* чуқур тамғаси бор эди. Бошқа фанлар орасида механика кўпроқ ривож топди. Нарсаларда содир бўладиган процессларни тадқиқ қилишга киришишдан олдин шу нарсаларнинг ўзини ўрганиш керак эди, бунинг учун эса уларни қисмларга бўлиб ташлаш ва ҳар бир қисмни бошқалардан ажратилган ҳолда алоҳида қараб чиқишга тўғри келарди. Табиат предметлари ва ҳодисалари ўзгармайдиган ва фақат ташқи механик алоқалар билан бирлашган, деб ҳисобланарди. Табиий фанларнинг янада ривожланиб бориши (тажриба материалининг туплана бориши, тадқиқотнинг янги методлари татибиқ этилиши) билан табиатдаги ўзаро алоқадорликларни чуқурроқ очиб бериш, ҳодисаларнинг ўзгариб туришини, уларнинг бир-бирига айланишини пайқаш мумкин бўлди. 19-асрда қилинган қуйидаги уч буюк кашфиёт бу жиҳатдан айниқса муҳим роль ўйнади: энергиянинг сақланиш ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш қонунининг кашф этилиши, организмларнинг ҳужайралари тузилиши назарияси ва Дарвиннинг эволюцион назарияси. 19—20-асрларнинг чегарасида Т. тараққиётида ҳозирги замон даври бошланди. Бу давр физикада революция билан очилиб, бу революция квант механиканинг ва нисбийлик назариясининг вужудга келишига сабаб бўлди ва элементар зарраларнинг ягона назариясини ишлаб чиқишни куп тарғибига қўйди. Ҳозирги замон Т. нда дифференциация процесси давом этиб, ўрганилаётган объектларнинг тобора янгидан-янги томонлари очилмоқда, илмий фанларнинг сони ошмоқда. Шу билан бир қаторда билим тармоқларининг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига ўтиши кучаймоқда, фанларнинг ёндошувида пайдо бўлаётган проблемалар тобора кўпроқ ўрганиш объекти бўлиб бормоқда. Чунончи, биофизика, геохимия ва бошқа фанлар *материя ҳаракатининг турли формаларининг* алоқасини ва бир-бирига ўтишини тадқиқ қилади, кибернетика материя ҳаракатининг қатор формаларига хос қонуниятларни ўрганади. Т. ининг сўнги ўн йилликлар мобайнида эришган ютуқлари *илмий-техника революциясига* олиб келди ва бу революция инсоннинг космосга кириш имкониятини очиб берди. Табиий фанларнинг ривожланиш истиқболлари янада улугвордир: ўз бағрида битмас-туганмас энергия резервларини сақлаб ётган термоядро реакцияларини эгаллаш, ҳаётий фаолият процессларини тўғри йўлга солиш, касалликлар ва бемаҳал қариш устидан ғалаба қилиш ва шу кабилар мазкур фанлар олдида турган актуал вазифалардир. Табиий-илмий кашфиётлар, улар назарий жиҳатдан англа-

ниб ва оламнинг умумий картинаси билан боғланаётганлиги сабабли материалистик дунёқараш билан диний-идеалистик дунёқараш ўртасидаги курашнинг объектидир. Идеалистик философия билан дин фанга салбий таъсир кўрсатмоқда, унинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Улар табиатшуносларнинг ўз кашфиётларидан тўғри хулосалар чиқаришларига халақит бермоқдалар ва оламнинг билиб бўлмаслиги ҳақидаги фикрни уларнинг қулоғига қуймоқдалар. Т. да (аввало физикада) революциянинг давом этаётганлиги ва унинг материянинг тузилиши ҳақидаги, унинг мавжудлиги ва ҳаракат формалари ҳақидаги тасаввурларни чуқурлаштируви муносабати билан («Физик» идеализм) идеализмнинг табиий фанлардаги асосий материалистик тенденцияни бўғишга уриниши айниқса кучайди. Ваҳоланки, ҳозирги замон Т. илми эришган ҳамма ютуқлари табиатни диалектик-материалистик тушунишни тасдиқламоқда, материяни яратиш ҳам, йўқ қилиш ҳам мумкин эмаслигини, унинг формалари битмас-туганмас хилма-хил эканлигини, табиат ҳодисалари ўртасида мутлақ чегара йўқлигини исбот қилмоқда. Шу сабабдан табиий фанларнинг ривожланиш процессида пайдо бўлаётган фалсафий проблемаларни ҳал қилиш учун, тадқиқотнинг тўғри методларини танлаш учун фақат диалектик материализм мустаҳкам пойдевор яратиб бермоқда. Марксистик философия олимларга Т. нинг ҳозирги дунёдаги ролини англаб олишларига ва ўзларининг жамият олдидаги масъулиятларини тўғри тушунишларига ёрдамлашмоқда, токи улар илм-фан соҳасида эришилаётган ютуқлар инсон бахт-саодати учун фойдаланиш лозимлигини тушунсинлар.

ТАБИЙ-ИЛМИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — табиий-тарихий материализм — (естественнонаучный материализм — естественно-исторический материализм) — стихияли, фалсафий нуқтаи назардан англаб олинмаган материализм бўлиб, буржуа жамиятидаги табиётшуносларнинг аксарияти шу материализм позицияларида туради. Олимларнинг, ташқи олам объектив суратда, инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, онг эса мазкур оламнинг тўғри инъикосидан иборатдир, деб ишониллари Т. м. нинг моҳиятини ташкил этади. Олимлар табиётнинг тараққий қилиб бориши таъсири остида, илмий фаолиятнинг ўз тақозосига кўра шундай ишончга келмоқдалар. Табиётшунослар ўз тадқиқотларида объектив суратда мавжуд бўлган ҳодисалар билан иш кўриб турадилар. Бу ҳол уларни, капитализм оламида идеалистик дунёқараш ҳукм суришига қарамай, кўпинча ўзлари ҳам пайқамасдан, материалистик нуқтаи назарда туришига мажбур этмоқда. Бироқ, Т. м. ўзининг стихияли, фалсафий онгсизлиги, шаклланмаганлиги характериға кўра, аслда, чала-ярим, саёз, «уйатчан», охиригача ўйлаб етилмаган материализм» (Ленин) бўлиб қолмоқда. У фақат табиатни материалистик тушуниш билан чекланиб, олмини жамият ҳақидаги идеалистик тасаввурлар ҳукми-

да қолдириб келмоқда. Лекин энг асосий гап шуки, Т. м. философиянинг асосий масаласини изчиллик билан илмий равишда ҳал қилиб беролмайди, қарама-қарши философик лагерларни — материализм ва идеализмни аниқ чегаралаб беролмайди. У олимни иккиланишлардан, идеализмга ён беришлардан амин сақлайолмайди, хусусан йирик кашфиётлар таъсири остида эски илмий тасаввурлар, назариялар чил-парчин бўлаётган ва табиётшунослар ўзларининг тор махсус тадқиқотлари доирасидан чиқиб янги назариялар яратишга мажбур бўлаётган бир даврда уларни бундай янгилашлардан амин сақлайолмайди. Демак, стихияли материализм олимларни фанга душман бўлган идеалистик назарияларга қарши изчиллик билан кураш олиб бориш учун қуроллантирмайди. «Бу курашга бардош бериш ва уни тўла муваффақият билан охиригача олиб бориш учун табиатшунос замонавий материалист, Маркс илгари сурган материализмнинг онгли тарафдори бўлиши лозим, яъни диалектик материалист бўлиши лозим» (Тенин).

ТАБИЙ ҲУҚУҚ (естественное право) — давлат ва ҳуқуқ ҳақида марксизмдан илгариги ва номарксистик таълимотларнинг кўпида ишлатиладиган тушунча. Бу тушунча гўё инсон табиатининг хусусиятлари тақозоси билан юзага келадиган «абადий», «ўзгармас» ҳуқуқни билдиради ва бунда инсон табиати, унинг қайси синфга мансублигидан қатъи назар, абстракт ҳолда тушунилади. Кўп ҳолларда табиий-ҳуқуқий тартиб ақл-заковатнинг, адолатнинг мужассам тижсоли сифатида айни давлатда амал қилувчи ҳуқуққа қарама-қарши қўйиларди. Ҳақиқатда эса «бу адолат ҳамisha мавжуд иқтисодий муносабатларнинг идеологиялаштирилган, осмонга кўтариб мақталган ифодасидир, холос» (Энгельс). Бинобарин, турли фалсафий ва сиёсий таълимотларда Т. ҳ. нормаларига, философлар ва сиёсий арбоблар кимларнинг манфаатларини ҳимоя қилишларига қараб, турлича изоҳ берилди. Т. ҳ. ҳақидаги таълимотлар ҳали қадим замондаёқ пайдо бўлган эди (софистлар, Платон, Аристотель, Цицерон ва бошқалар). Лекин қадимги замон мутафаккирларининг инсоннинг табиий ҳуқуқлари ҳақидаги тасаввурлари қўлдорлик доирасидан чиқмаган эди. Т. ҳ. доктринасидан ўрта аср теологлари ҳам фойдаланган эдилар (Фома Аквинский). Унинг ёрдамида тоифавий тенгсизлик, феодал иерархия ва шу кабилар табарруқ қилиниб, улар, худонинг йўл-йўриқларига («муқаддас китоб» ўзларига) зид келмайдиган «табиий» нрсалар деб эълон этилди. Ҳокимиятга қараб бораётган буржуазия Т. ҳ. назариясини ўзига қурол қилиб олгандан кейин бу назария прогрессив характер касб этди. Буржуа идеолглари эркинлик ҳуқуқини, ҳамманинг қонун олдида тенглиги ҳуқуқини, мулкчилик ва шу каби ҳуқуқларни инсоннинг ажралмас, табиий ҳуқуқлари деб эълон қилдилар. Феодал тартиблар (сословия имтнэвлари, подшоҳ, қиролнинг ўзбошимча ҳаракатлари ва шу

кабилар) инсон табиатига зид нарсалар, деб қаралди. Гуго Гроций, Спиноза, Гоббс, Монтескье, Гольбах, Руссо, Радищев ва бошқалар Т. ҳ. назарияси тарафдорлари эдилар. Буржуазия ҳокимият тепасига чиқиб олгандан кейин энди табиий-ҳуқуқий таълимотга муҳтож эмас эди, шу сабабли унинг бир қанча намоёндалари бу таълимотни танқид қила бошладилар (И. Бентам, О. Конт ва бошқалар). Империализм даврида буржуазия инсоннинг «табиий ҳуқуқлари» ҳақидаги таълимотдан социализмга қарши кураш учун, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашшни оқлаб кўрсатиш учун фойдаланмоқда. Жамият тараққиёти процессида халқнинг ролини инкор этиш, иқтисодий ва сиёсий тенгсизлигини ҳимоя қилиш ва шу кабилар ҳозирги замон буржуача Т. ҳ. назарияларига хосдир.

ТАЖРИБА (опыт) — марксистик философиядан олдинги философияда индивид ҳиссий идрок қиладиган нарсалар таъсирларининг ёки унинг ўз организми (руҳи) ҳолатларининг мажмуи. Материалист философлар Т. манбаини объектив, ташқи дунёда деб билардилар. Моддий нарсалар сезги органларига таъсир кўрсатадилар, инсон бу таъсирларни пассив идрок этади; уларнинг фикрича Т. ана шу тариқа пайдо бўлади. Философлар индивидуал ҳиссий Т. ни ҳаммадан кўпроқ билимнинг бирдан-бир манбаи деб қарардилар ва, аслда, бизнинг бутун билишимизни Т. га олиб бориб тақардилар (*Эмпиризм*). Бироқ бундай нуқтаназар кўлгива ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятларга олиб келарди. Биринчидан, индивидуал Т. кўп ҳолларда кишига воқеликка тўғри келмайдиган билимларни берарди. Мас., индивидуал Т. га кўра, узоқ вақтгача, Қуёш Ер атрофида айланади, деб ҳисоблаб келинди. Иккинчидан, Т. инсон билимининг умумий ва зарурий характерини асослаб беролмас эди. Дарҳақиқат, ҳатто икки ҳодисанинг сабабли боғлиқлигини индивидуал Т. да ҳар қанча тез-тез тақорласанг ҳам исбот қилиб бўлмайди: ҳаминша мана ҳозир у бузилади, деб ўйлаш керак бўлади. Учинчидан, индивидуал Т. ни бирдан-бир билим манбаи деб тасаввур қилиш шундай бир фактга зид келардики, жуда кўп ҳолларда тажрибавий билимдан олдин ўтган қоидаларни индивид ўз Т. сидан ҳулоса қилиб чиқаролмас эди. Мас., математика аксиомалари ана шундай. Бу зиддиятларни бартараф қилишга уриниш, бир томондан, *рационализмни*, иккинчи томондан, Т. ни субъектив-идеалистик тарзда ёки агностик тарзда талқин қилишга уринишни юзага келтирди. Шу билан бирга Т. фақат инсоннинг ҳолати (унинг идроклари, тасаввурлари ва ҳ. к.) деб тушунилди, унинг манбаи эса ё умуман инкор этилди (мавжуд бўлиш — идрок қилиниш демакдир — *субъектив идеализмнинг* нуқтани назари), ёки принципаал равишда билиб бўлмас деб эълон қилинди (*Агностицизм*). Ҳозирги замон буржуа философиясида Т. ни субъектив-идеалистик тарзда талқин этиш расм бўлиб қолган (*Неопозитивизм*). Марксизм нуқтаназарича, инсон онининг бутун

мазмуни ташқи олам таъсирларини пассив идрок қилиш натижасида эмас, балки уни амалий ўзгартиш жараёнида пайдо бўлади. Демак, Т. ни инсоннинг оламга нисбатан ўз муносабатининг индивидуал кечинмаси билан бирдай қилиб қўйиш ярамайди. Т. инсоннинг объектив олам билан ўзаро таъсир қилиш процессидан ҳам, бу ўзаро таъсирнинг натижасидан ҳам иборатдир. Бундай ҳолда Т. ижтимоий практика билан бирдайдир ва у ишончли, ҳақиқатан умумий билимнинг чин манбаи бўлиб хизмат қилади. Инсоннинг индивидуал Т. си эса ҳамisha ижтимоий практиканинг, оламни амалий ва назарий ўзлаштиришнинг эришилган даражасига боғлиқдир.

Тор маънода Т. сўзи *эксперимент* билан бирдайdir.

ТАНҚИДИЙ РЕАЛИЗМ (критический реализм) — 20- асрнинг дастлабки ўн йилликларида америка буржуа философиясидаги йўналишлардан бири. Сантаяна, Пратт, Дрейк, Лавджой, Селларс ва б. унинг тарафдорларидир. Т. р. *неореализмга* реакция тарикасида ва айни вақтда *билиш назарияси* соҳасида унинг баъзи идеяларини янада ривожлантиришга уриниш тарзида пайдо бўлди. Агар неореалистлар моддий нарса билан идеал нарсани айнан бирдай деб билсалар, Т. р. нинг вакиллари онгнинг сифат жиҳатдан ўзига хос хусусиятини таъкидлаб кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, билиш — мураккаб воситали процессдан иборат бўлиб, уч элементдан, яъни: субъект, объект ва моҳиятлардан ташкил топади. Моҳиятлар фақат объектларни ифодалайди, уларнинг ҳозирлигини кўрсатади, ammo лекин улар психик процесслар билан ҳам, объектларнинг ўзлари билан ҳам айнан бирдай эмасдир. Баъзи танқидий реалистлар моҳиятларни замон ва макондан ташқарида турувчи мантиқий абстракциялар (универсалиялар) деб эълон қилмоқдалар ва уларга қадимги грек идеалисти Платоннинг «моҳиятлар» борлиги сингари алоҳида «идеал борлиқ»ни нисбат бермоқдалар. Шу билан бирга, уларнинг нуқтаи назарича, фақат моҳиятлар (идеаллик) ишончлилик, конкретлик хусусиятига эга бўлиб, бевосита онг билан пайқаладилар, моддий нарса эса билиб бўлмайдиган «*нарса ўзида*»дан бошқа ҳеч нима эмасдир. Онг ташқи оламнинг ичига киролмайди, чунки у фақат идеал моҳиятлар билан иш кўради, моҳиятларнинг ўзи эса ташқи олам ҳодисаларининг инъикоси эмас, балки фақат символлари, белгиларидир, холос. Бу фикрларнинг ҳаммаси танқидий реалистларни *дуализмга ва агностицизмга* олиб келади. Т. р. бир хилдаги йўналишдан иборат эмас эди. Умуман субъектив-идеалистик оқим бўлган Т. р. да материалистик элементлар ҳам, объектив-идеалистик элементлар ҳам бор эди. 30- йилларда Т. р. оқим сифатида ўз умрини тамомлайди. Унинг тарафдоридан баъзилари (мас., Селларс) материализм томонига қараб йўл тутдилар, бошқалари эса ошқора идеализмга, *персонализмнинг* турли хилларига, панпсихизмга ва ҳатто теологияга оғиб кетдилар. Неореализм сингарин, Т. р. ҳам кейинроқ АҚШда

билиш назарияси (гносеология) соҳасида пайдо бўлган барча оқимларга таъсир кўрсатди.

ТАНҚИД ВА ЎЗ-ЎЗИНИ ТАНҚИД — критика и самокритика (грек. *kritike* муҳокама юргизиш санъати) — социалистик жамиятда эъдиётларни очиб бериш ва ҳал қилиш, камчиликларни бартараф қилиш методи. Бу — социализм даврида жамият тараққиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучларидан биридир. Бунда жамият тараққиётини тўхтатишдан манфаатдор бўлган, умри тугаган тартибларни ҳимоя қиладиган социал қатламлар ёки синфлар йўқдир. Ишчилар синфи, кооперативлашган деҳқонлар, зиёлилар, яъни барча социал синфлар ва қатламлар социализмнинг тез тараққий қилиши ва мустақамланишидан, коммунизм қуришдан астойдил манфаатдордирлар. Социализм шароитида синфларнинг тўқнашуви бўлмайди. Бунда Т. ва ў. т. тараққиётни тезлаштирувчи ролини ўйнайди. Т. ва ў. т. ёрдами билан кишиларнинг турли манфатлари юзага келтирган, олга қараб ҳаракат қилишга халақит берадиган тўсиқлар очиб ташланади ва бартараф қилинади ҳамда янги, прогрессив нарса қарор тслади. Т. ва ў. т. нинг ижодкорлик роли социалистик мусобақада, меҳнатга коммунистик муносабат учун бошланган ҳаракатда яққол намоён бўлмоқда. Т. ва ў. т. методи меҳнаткашлар ташаббусини қулоқ ёйдиришга, уларни коммунизм қуришда актив иштирок эттиришга имкон беради. Т. ва ў. т. хўжаликни бошқаришнинг эскирган методларини ва формаларини ҳамда у ёки бошқа корхона ва муассасаларнинг ишларида қошудлик билан ёки буйруқбозлик-бюрократлик методлари билан раҳбарлик натижасида юз берган ошқора камчиликларни очиб ташлашга имкон беради. Социалистик жамиятда амалий Т. ва ў. т. учун турли жамоат ташкилотларининг мажлисларидан, матбуот, радио ва телевидениедан кенг фойдаланилмоқда. Илм-фанни тараққий қилдириш, социалистик жамиятнинг барча аъзоларини ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш учун Т. ва ў. т. нинг аҳамияти фоят каттадир.

ТАРАҚҚИЁТ (развитие) — ривожланиш, ривож, ривожлантириш — фалсафий тушунча бўлиб, бу тушунча оламда юз берадиган ўзгаришларнинг характерини очиб беради. Воқеликдаги предметлар ва ҳодисалар ўзгармайдиган, ҳамини бир зайлда турадиган, ўз-ўзинга тенг бўлиб қоладиган ҳолатларда мавжуд бўлмасдан, балки ҳақиқий тарихни, пайдо бўлишдан то ғойиб бўлишга қадар бир қанча ҳолатларни ўз бошидан кечиради. «Т.» тушунчаси барча бу ўзгаришларнинг қайтарилмас характерини ифодалайди. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир предмет, ҳодиса, система, умуман бутун олам сингари, шунчаки ўзгарибгина қолмайди, балки ҳамини янги ҳолатларга ўтади, яъни илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, мавжуд ҳолатларни эса ҳеч қачон мутлақ аниқлик билан такрорламайдиган ҳолатларга ўтади. Сабабки ҳар бир предметнинг, системанинг ҳола-

тини фақат ички алоқалар эмас, балки ташқи алоқалар ҳам белгилайди. Бинобарин, предмет, система илгариги ҳолатига қайтиши ёки бу ҳолатини мутлақо аниқ такрорлаши учун ўзаро таъсир қилиб келган моддий системаларнинг бутун ниҳоясиз сонининг илгариги ҳолатини қайтадан вужудга келтириш зарур бўлади, бу эса мумкин эмасдир. Тараққиётнинг икки хил тенденцияси бор. Бири — юқорилаб бориш, оддийликдан мураккабликка, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга ўтиш тенденцияси (прогрессив йўл) бўлиб, иккинчиси — пастлашиб бориш, мураккабликдан оддийликка, юқори ҳолатдан қуйи ҳолатга тушиш тенденцияси (регрессив йўл)дир. Ҳар қандай индивидуал объект учун Т. нинг ҳар иккала йўлининг (прогрессив йўл билан регрессив йўлнинг) изчиллик билан қўшилиб бориши характерлидир. Мас., организмлар пайдо бўлади, ўсади, такомиллашади, лекин сўнгра муқаррар суратда қарийди ва ҳалок бўлади. Умуман тирик табиатда ва инсоният жамиятида Т. нинг прогрессив тенденциялари амал қилади. Бутун коинотга нисбатан эса унинг макон ва замонда ниҳоясизлиги сабабли, Т. тенденцияларидан бирортасини ажратиб кўрсатиб бўлмайди.

ТАРБИЯ ВА ТАЪЛИМ (воспитание и образование) — шахсни камол топтиришнинг асосий усуллари бўлиб, бу иш турли социал тадбирлар системаси орқали (аввало мактаб, махсус ўрта, олий ва профессионал-техника ўқув юртлари орқали) амалга оширилади. Т. ва т. нинг объектив зарурияти инсоният жамияти табиатининг ўз негизидадир. Ҳайвонлар хатти-ҳаракатининг турли белгилари ва хусусиятлари соф биологик йўли билан, асосан ирсият аппарати орқали авлоддан авлодга берилади (ҳайвонларга «таълим бериш» деб аталган нарса асос эътибори билан мослашув характерига эга бўлиб, ўргатиладиган ҳайвоннинг асосий белгиларига эмас, балки ундаги хатти-ҳаракатнинг баъзи формалари ва усулларигагина тааллуқлидир). Инсондаги биологик белгилар ва хатти-ҳаракатнинг баъзи хусусиятлари ҳам ана шундай йўл билан берилади. Бироқ, маълумки, инсон шахсининг моҳиятини бу белги ва хусусиятлар ташкил этмайди. Бу моҳият инсоннинг ижтимоий фойдали фаолиятда иштирок этишга қанчалик қобилиятли эканлиги билан белгиланади, бундай қобилият эса фақат соф социал йўл билан, яъни аввало бунинг учун махсус равишда ташкил этиладиган ижтимоий муассасалар системаси орқали шакллантирилиши мумкин. Ижтимоий қобилиятларни шакллантириш процесси худди Т. ва т. нинг асосий мазмунини ташкил этади. Таълим процессида кишилар турли масалаларни, мас., математика, физика ва шу кабиларга доир масалаларни ечиш усулларини билдирадиган билимларни оладилар. Бу билимларни эгалламасдан туриб, амалий фаолиятнинг жуда хилма-хил турлари соҳасида мувафақиятга эришиш мумкин эмас. Билим кишининг онг доирасини кенгайтиради, теварак-атрофдаги воқеликни англашга,

ижтимоий ҳаётнинг сиёсат, санъат, маданият, спорт ва ш. к. соҳаларида иштирок этишга имкон беради. Жамиятда мавжуд бўлган меҳнат тақсмоти ва меҳнатнинг ихтисослаштирилиши фақат умумий таълимнигина эмас, балки махсус, профессионал-техника таълимини ҳам зарур қилиб қўяди. Агар умумий таълим умумий қобилиятларни шакллантирса ва ҳар қандай ишда зарур бўлган билимларни, малакаларни берса, махсус таълим фаолиятнинг бевосита муайян бир турига тайёрлайди. Таълимдан фарқли ўлароқ, тарбия инсонда маҳоратни, бирон ишни бажариш қобилиятини шакллантирмайди, балки шахннинг ахлоқий принциплари, қимматли томонлари, интилишлари, характер белгилари каби ички сифатларини тарбиялаб етиштиради. Тарбия инсонда воқеликка, бошқа одамларга муайян муносабатни ўстирадики, бусиз инсоннинг жамиятда ҳаёт кечирishi мумкин бўлмайди. Инсоннинг қандай камол топишини аввало ижтимоий тузум характери, шахннинг ривожланиши учун жамият яратиб берган имкониятлар белгилайди. Тарбияни қатъий суратда муайян қилиб қўйилган тартибот амалга оширмайди, у шахс иштирок этувчи ҳамма ижтимоий муассасаларда ва ҳаёт соҳаларида юз беради. Жамият ҳамма вақт ҳам назарда тута бермайдиган таъсирлар ҳам бунда хийлагина бордирки, булар инсонга унинг кундалик ҳаётининг (*оила, машат*) ўтказадиган таъсирларидир. Баъзан бу факторлар шахсга ҳалокатли таъсир кўрсатади, бундай ҳолда эса тарбия процесси ўз моҳияти билан қайта тарбия сифатида юзага келади. Гарчи Т. билан т. нинг мақсадлари ва формалари турлича бўлса-да, ҳаётда улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир, бинобарин, амалда ҳар қандай таълим тарбия беради, шунингдек ҳар қандай тарбия таълим беради. Коммунизм қураётган бизнинг жамиятимиз олдида ҳар томонлама, уйғун равишда ривожланган янги одамни тарбиялаб етиштириш каби амалий вазифа турибди. Бунинг учун эса Т. ва т. шахсни камолга етказишнинг ягона, яхлит процесси бўлиб майдонга чиқиши зарур (*Коммунистик тарбия*).

ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСИ (философия истории) — фалсафий билимнинг бир соҳаси бўлиб, у тарихий процесснинг умумий қонунларини, тарихнинг йўналиши ва боришини оидинлаштириб, уни билиш методларини очиб беради. Гарчи «Т. ф.» терминини Вольтер киритган бўлса ҳамки, лекин тарихни англаб олишга ҳамда унда ҳозир ва келажак учун сабоқлар чиқаришга антик замонлардаёқ уринганлар. Аммо асл маънодаги Т. ф. 17-асрнинг охирилари — 18-асрнинг бошларида яшаган италян философи Викодан бошланади. Вико жамиятнинг доира бўйлаб даврий ривожланиши идеясини илгари сурган эди: ҳар бир халқ, гарчи турли вақтда бўлса-да, болалик, ёшлик ва етуклик босқичларини босиб ўтади, сўнгра ҳаракат пастлашиб кетиш йўли билан боради ва янги доиравий

айтаниш бошланади. Т. ф. нинг ундан кейинги ривожини Вольтер, Гердер, Монтескье, Руссо ва 18-асрда ўтган бошқа мутафаккирларнинг номлари билан боғлиқдир. Бу мутафаккирлар илоҳий қароматларнинг халқлар тақдирига аралашуви ҳақидаги диний қарашларни танқид қилиб чиқдилар, табиий факторларнинг (иқлимий ва бошқа табиий шароитларнинг) кишилар ҳаётидаги аҳамиятини таъкидлаб кўрсатдилар, жамиятнинг прогрессив, юқорилаб бориш йўли билан тараққий қилиши идеясини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Марксга қадар Т. ф. нинг тоғи Гегель системаси эди, Гегель тарих — тасодифий ҳолатлар занжиридан, кишилар ҳаракатларининг бир-бири билан боғланмаган пала-партиш чирмашувидан иборат эмас, балки тартиб ва қонуни салтанатидан иборатдир, бу салтанатда ҳозирги нарсга заруран ўтмиш нарсасдан, келажак ҳозирдан ўсиб чиқади; тўғри, кишилар ҳаракатларининг натижалари одатда уларнинг ниятларига тўғри келмайди, деб ҳисобларди. Гегель тарихий воқеаларнинг ички боғланишини ойдинлаштириб беришга уринаркан, тарихда қандайдир илгаридан белгилаб қўйилган планга кўра ҳаракат қилувчи оламий руҳ амал қилиб туради, деб ўйларди. Тарихни воқеликдан ажралган ҳолда абстракт тушунини тарихий материализм бартараф қилди. Тарихий материализм кишилар фаолиятининг объектив қонуनларини очиб бериб, жамият тараққиётининг чинакам илмий назарияси бўлиб қолди. Ҳозирги замон буржуа философиясида Т. ф. нинг турли концепциялари мавжуд. Уларнинг характерли хусусияти шуки, улар ўтмишдаги буржуа мутафаккирлари илгари сурган кўпгина ижобий идеялардан воз кечмоқдалар, жамиятнинг прогрессив тараққиётини, тарихий процесснинг умумий қонуनларини инкор қилмоқдалар, ниҳоят, улар тарихни билиш мумкинлигини инкор қилмоқдалар.

ТАРИХДА ХАЛҚ ОММАСИНИНГ ВА ШАХСНИНГ РОЛИ (роль народных масс и личности в истории) — тарихий процесс назарияси асосий масалаларидан бири бўлиб, бу масалани марксизм ва буржуа социологияси қарама-қарши позициялардан туриб ҳал қилдилар. Буржуа назариячилари тарихни ўз иродаси ва хоҳиши билан яратувчи «буюк кишиларнинг» (подшоҳлар, лашкарбошилар, сиёсий арбобларнинг) онгли фаолиятига ё асосий роль берадилар ёки кишиларнинг фаолиятига умуман аҳамият бермасдан, жамият тараққиёти илоҳий тақдирга, азалдан тақдир белгилаб қўйган фатал заруратга боғлиқ, деб ҳисоблайдилар. Марксизм кишиларга ёт бўлган, уларга ҳеч қандай таъсир кўрсатиб бўлмайдиган кўр-кўрона кўчларнинг тарихда амал қилишини инкор этади. Тарих — кишилар фаолиятининг маҳсулидир, лекин одамларга тарихни ўзбошимчалик билан эмас, балки уларнинг хоҳишига боғли бўлмаган муайян шарт-шароитларда яратадилар. Халқ ва биринчи галда меҳнаткашлар оммаси тарихни яратувчилар бўлиб майдонга чиқади. Улар

экономикада ҳал қилувчи роль ўйнайдилар, чунки улар моддий неъматларни вужудга келтирадидилар, моддий неъматлар бўлмаса жамият яшай олмайди, албатта; социал революцияларнинг, сиёсий ва миллий ҳаракатларнинг тақдирини уларга боғлиқ. Халқ оммаси жамиятнинг маънавий ҳаётида гоят катта роль ўйнайди, буржуа социологлари эса бу маънавий ҳаётни мумтоз шахсларнинг, руҳ аристократларининг имтиёзи, деб ҳисоблайдилар. Халқ оммасининг бу роли тилнинг, фольклорнинг, миллий маданият асосларининг яратилишида намоён бўлмоқда. Марксизм халқ оммасининг тарихдаги етакчи ролини эътироф қилар экан, айни вақтда атоқли кишиларнинг, тарихий шахсларнинг фаолияти гоят катта аҳамиятга эга эканлигини инкор этмайди. Буюк кишилар, агар улар халқ оммасининг ҳаракатига таяниб иш кўрсалар, агар улар жамият тараққиёти эҳтиёжларини инодаласалар, воқеаларнинг ривожига прогрессив томонга қарата таъсир кўрсатадилар. Ҳозирги замон жамиятида синфлар ҳаракат қилиб, кураш олиб бормоқдалар, бу синфларга сиёсий партиялар бошчилик қиладилар. Ана шундан муайян синф манфаатларини кузатувчи омма ва партияларнинг раҳбарларига эҳтиёж туғилади. Бу раҳбарлар ижтимоий тараққиёт-эҳтиёжларини бошқаларга қараганда равшанроқ англайдиган, уларни яққолроқ инодалайдиган, халқ оммасини маҳорат билан уюштирадиган кишилардир. Йўлбошчиларнинг, омма раҳбарларининг ақл-идроки, уларнинг шахсий сифатлари халқ революцион курашининг муваффақият қозонишида муҳим роль ўйнайди. Тарих тажрибаси кўрсатадики, қуйи ижтимоий-иқтисодий формациялардан юқори ижтимоий-иқтисодий формацияларга ўта борган сари, халқ оммасининг роли жамият тараққиёти билан бирга қонуниятли равишда ўсиб боради. Ишлабчиқаришни ривожлантиришда ва ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини ўзгартишда омманинг ижодий активлиги ўсиб боради. Социализм ва коммунизм даврида, социал тараққиёт кўпинча стихияли характерга эга бўлиш хусусиятини йўқотиб фақат кишиларнинг онгли куч-ғайрати билан амалга оширилаётган чоқда, халқ оммасининг роли айниқса катта аҳамият касб этади.

ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛИЗМ (исторический материализм) — марк்சча-ленинча философиянинг таркибий қисми, жамият ҳақидаги фалсафий фан, умумий социологик назария. Кўп асрлар давомида инсон фикри жамият нима, у қандай қилиб пайдо бўлди, унинг тараққиёти нима билан белгиланади, бу тараққиётнинг қонуниятлари нимадан иборат, деган масалаларни ечиш устида бош қотириб келди. Т. м. биринчи бўлиб бу саволларга илмий жавоб берди ва жамиятга, унинг тарихига бўлган қарашларда революцион ўзгариш ясаганлигини билдирди. Бу ўзгаришнинг моҳияти шундан иборат бўлдики, тарихини ғайри илмий идеалистик тушуниш ўрнини илмий

материалистик тушуниш эгаллади. Жамият ҳақидаги марксизмдан бурунги таълимотлар бевосита кузатилувчи фактга асосланиб, тарихни одамлар — онг ва иродаси бўлган вужудлар ясайдилар, кишиларнинг ҳамма ишлари, хатти-ҳаракатлари уларнинг онги иштироки билан содир бўлади, деган фикрни илгари сурардилар. Шу фикрдан, барча тарихий воқеаларнинг туб сабаби, ҳамма социал ўзгаришларнинг манбаи — кишиларнинг идеал истакларидан, уларнинг идеялари, назарияларидан иборатдир, хулласки, жамиятнинг негизи унинг руҳий ҳаётидадир, деб хулоса чиқарилган. Лекин бу нуқтаи назар ҳақиқий муносабатларни оёгини осмондан қилиб қўяди. Кишилар идеялар, назариялар яратишдан олдин яшамоқлари лозим. Яшамоқ учун эса улар ейишлари, ичишлари, кийишлари, турар жойга, кийим-кечакка, ёқилгига ва ҳ. к. эга бўлишлари керак. Кишилар ўзларига зарур бўлган бу нарсаларни тайёр ҳолда табиатдан тополмаганликлари сабабли уларни ишлаб чиқариш билан шуғулланишга мажбурдилар. Лекин тирикчилик учун зарур бўлган нарсаларни ишлаб чиқарар эканлар, шунинг ўзи билан улар муайян ҳолда турмуш кеचирадилар, бир-бирлари билан муайян муносабатларга киришадилар. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш процессида одамнинг ўзи ҳам онги, қарашлари, интилишлари билан бирга камол топади. Шундай қилиб, моддий *ишлабчиқариш* шундай бир асосдан иборатки, бу асос пировард ҳисобда кишиларнинг ҳаётий фаолият тарзини характерлаб беради, бутун ижтимоий ҳаётни белгилайди. Т. м. ишлабчиқаришнинг ривожланишига асос бўлган қонуларни кашф этгач, жамиятнинг ўзининг тараққиёти хусусиятларини аниқлай ола билди. Т. м. буржуа мутафаккирлари ўз даъволарига асос қилиб олган умуман жамият, абстракт жамият йўқлигини исбот қилди. Ҳар бир тарихий даврда жамият у ёки бошқа тарздаги *ижтимоий-иқтисодий формация* — конкрет жамият сифатида майдонга чиқади, бу жамиятда ишлабчиқариш тараққиётининг муайян даражасига кишиларнинг шу жамият учун характерли бўлган сиёсий, ахлоқий, оилавий, маънавий ва бошқа муносабатлари мувофиқ келади. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формация алоҳида социал организм бўлиб, бу организм қонуниятли суратда пайдо бўлади, ривожланади ва бошқа, мураккаброқ организмга айланади. Шунга мувофиқ инсониятнинг бутун тарихи турли воқеаларнинг, ижтимоий ҳодисаларнинг тартибсиз равишда устма-уст қалашуви тарзида эмас, балки муайян ишлабчиқариш усуллари асосида бир хилдаги ижтимоий-иқтисодий формациялар ўрнига иккинчи хилдаги ижтимоий-иқтисодий формациялар изчил суратда келишининг қонуниятли, зарурий табиий-тарихий процесси тарзида намоён бўлди. Шунинг натижасида жамият тараққиётининг асосий тенденциясини аниқлашга, бу тараққиёт истиқболларини тушунишга, энг сўнгги эксплуататорлик жамияти капитализм ўрнига эксплу-

атайти билан сирғашмайдиған коммунизм жамияти келиши муқаррарлигини исботлашга муваффақ бўлинди. Т. м. ижтимоий тараққиёт қонунларини аниқлаб, улар кишилардан ташқари ҳаракат қиладиган қандайдир цариги дунёга хос кучлар эмаслигини кўрсатди. Лекин тарихда миллиард-миллиард кишилар ҳаракат қилади. Уларнинг ҳаракатлари тўқнашиб, терслашиб қолади. Т. м. кишиларнинг хилма-хил ҳаракатларининг ана шу мураккаб чалкаш-чулқашлигини аниқлаб олиб, уларни катта-катта ижтимоий группалар — синфлар, халқ оммаларининг ҳаракатларидан иборат қилиб кўрсатиш имкониятини беради. Бу ҳаракатлар асосида кишиларнинг туб манфаатлари ётади ва бу манфаатлар улар ҳаётининг моддий шароитларидан, у ёки бошқа *ишлабчиқариш муносабатлари* системасида уларнинг тутган мавқеидан келиб чиқади. Халқ оммаларининг худди ўзи чинкама тарихни яратувчилардир. Улар муайян идеяларга, интилишларга амал қилиб иш кўрадилар; идеологлар, йўлбошчилар, омманинг ташкилотчилари майдонга келади. Шу сабабли Т. м. идеяларнинг ҳал қилувчилик ролини, шунингдек тарихда машҳур шахсларнинг ажрим қилувчилик ролини инкор қилиш билан бирга улар жамият тараққиётига ғоят катта таъсир кўрсатишини таъкидлайди ва бундай таъсир кўрсатишни мумкин қиладиган шарт-шароитни очиб беради (*Тарихда халқлар оммасининг ва шахснинг роли*). Т. м. конкрет тарихдан бевосита билим бермайди. У тарихни билишга дастур бўлиб хизмат қилади ва бу дастур ижтимоий ҳодисаларнинг мураккаб аралаш-қуралаш ҳолларини тўғри аниқлаб олишга, халқ оммасининг тарихий курашида ўз ўрнини белгилашда ва коммунистик қурилишда онгли суратда иштирок этишга имкон беради.

ТАРИХИЙЛИК ВА МАНТИҚИЙЛИК (историческое и логическое).— фалсафий категориялар бўлиб, шу категориялар ёрдамида тараққиётнинг реал процесси билан унинг тафаккурдаги инъикоси ўртасидаги нисбат ифодаланади. Тарихийлик — бирон-бир предмет тараққиётининг объектив процессининг ўзидир, воқеликда рўй берган реал тарихдир. Мас., қуёш системасининг ривожланиши, Ернинг геологик тарихи, одамнинг келиб чиқиши, инсоният жамиятининг тарихи, техника, тил, тафаккур, фанларнинг ривожланиши — ана шулар ҳаммаси тарихийдир, яъни объектив, реал суратда юз бераётган ёки юз берган процесслардир. Мантиқийлик — тарихийликнинг назарий акс эттиришидир. Лекин бу акс эттириш процесснинг ҳамма тафсилотлари, ҳамма муҳим ва номуҳим воқеалари билан бутун жараёнини кузатиб бориш ва ёзиб чиқиш йўли билан эмас, балки унинг натижасини анализ қилиш, тарих жараёни ривожланган предмет томонларининг қонуниятли нисбатида қай тарихқа таъсир, из қолдирганлигини очиб бериш йўли билан амалга оширилади. Башқача қилиб айтганда, мантиқийлик — ривожланган ҳолатдаги

предмет томонларининг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро таъсирини анализ қилиш орқали тарихийликни фикран қайта ҳосил қилишдир. Т. ва м. нинг ўзаро алоқадорлигини бу хилда тушуниш бу проблемани Гегель томонидан кўрсатилган ҳал қилиш йўлига қарама-қаршидир. Гегелнинг фикрича, мантиқийлик тарихийликдан олдин мавжуд бўлган эмиш. Ўз-ўзлигича ривожланувчи мантиқий идеяни Гегель, бирдан-бир ҳақиқий воқелик деб, бутун мавжудотнинг негизи ва «ҳаётбахш жони» деб, реал тарихни эса фақат ташқи, чин бўлмаган кўриниш, мантиқийликнинг «ўзга шакли» деб қарарди. Шу тариқа идеализм Т. ва м. нинг мантиқийлик тарихийликни акс эттиришидан иборат бўлган ҳақиқий нисбатини тескари қилиб, бузиб кўрсатади. Т. билан м. бирликда бўлади. Мантиқийлик тушунчаларнинг ўзаро алоқадорлигн орқали, бир хил тушунчалардан иккинчи хил тушунчаларга изчил ўтиш йўли билан тараққиёт процессининг реал жараёнини унинг асосий, ўзак моментларида қайта ҳосил қилади. «...Энг оддийликдан мураккабликка қараб юқорилаб борувчи абстракт тафаккур жараёни ҳақиқий тарихий процессга мувофиқ келади» (Маркс). Бироқ Т. билан м. нинг бирлиги тафовут ва зиддиятни ўз ичига олади. Мантиқийлик тарихийликка нисбатан бир қадар мустақилликка эгадир. Бу мустақиллик, биринчидан, шунда ифодаланадики, мантиқийлик ишни «охир»дан, натижадан бошлаб, ўтмиш тарихни унинг юқори босқичи нуқтаи назардан тадқиқ қилади. Маркс бу моментни ажратиб кўрсатиб, мантиқий қараб чиқиш, одатда, реал тарихий процессга терс йўл билан боради, чунки у ишни ривожланган формадан бошлайди ва шу форма орқали унинг қарор топиш йўлини ҳам тушунмоқчи бўлади, деб таъкидлаган эди. Бу билан иккинчи момент ҳам боғли бўлиб, унда мантиқийликнинг нисбий мустақиллиги юз беради, яъни: мантиқийлик тарихийликни акс эттираркан, реал тарихнинг тасодифлари ва эгри-бугри йўлларини назардан соқит қилади ва шу билан тарихийликнинг тўғрилланган, тузатилган инъикосини кўрсатиб бергандай бўлади. Бунда қуйидаги ҳолиш тушуниш муҳимдир: мантиқийлик ишни натижадан бошлайди, деган гап, у тараққиётнинг реал жараёнидан чекинади ёки уни бузиб кўрсатади, деган маънони билдирмайди; аксинча, предметнинг ривожланган ҳолатини анализ қилиш худди унинг ҳақиқий «бошланиши»ни, унинг тараққиётидаги ўзак нуқталарни, яъни унинг тарихий жиҳатдан қарор топишининг ҳақиқий изчиллигини аниқлаш воситасидир. Маркс «Капитал»да капитализмнинг тарихини, яъни ривож топган капиталистик жамият қонунлари асосида назарий жиҳатдан англаб олинган тарихини худди ана шу тариқа кўрсатиб берган. Т. билан м. нинг диалектик бирлиги ҳақида Энгельс очик-ойдин қилиб бундай деган: «Тарих нимадан бошланса, фикрларнинг борйши ҳам худди ўшандан бошланмоғи лозим, бу жараённинг ундан кейинги ҳаракати худди тарихий про-

цесснинг абстракт ва назарий жиҳатдан изчил формадаги инъикосидан иборат бўлади; бу инъикос тузатилган ҳолда бўлади, яъни қонунларга мувофиқ тузатилган ҳолда бўлади; бу қонунларни эса ҳақиқий тарихий процесснинг ўзи беради, аммо бунда ҳар бир момент унинг шундай тараққиёт нуқтасида олиб қаралиши мумкинки, бу нуқтада процесс тўла етукликка, ўзининг классик формасига эришган бўлади. Фанда мантиқийлик билан бир қаторда тадқиқотнинг тарихий усули ҳам қўлланилади, бу тадқиқотнинг вазифасига тарихий процессни унинг бутун тўлиқлигича ва такрорланмаслик ҳолатида, «танаси ва қони билан» тасвирлаб бериш киради. Тарихий усулга нисбатан мантиқий усул шундай афзалликка эгадирки, у ривож топган предметнинг ўзига хос алоқаларини аниқлаганда, унинг ўзича алоҳида хусусияти борлигини аниқроқ белгилаш имкониятини беради ва шу билан унинг тарихини тушуниш учун ҳам йўл кўрсатади. Ана шу маънода мантиқийлик тарихийликни тушуниш қалитидир. «Одам анатомияси — маймун анатомиясига қалитидир» (Маркс). Бунинг маъноси — кўпроқ ривож топган организмни анализ қилиш, камроқ ривож топган организмлардаги тараққиёт «куртаклари»ни, «юқори ҳолатга қилинган ишоралар»ни кўришга ва шу билан ривож топмаган организмларни улар тараққиётининг объектив тенденциялари нуқтан назаридан тушунишга имкон беради.

ТАРИХНИ МАТЕРИАЛИСТИК ТУШУНИШ қ. *Тарихий материализм*.

ТАСАВВУР (представление) — илгари идрок этилган нарсанинг, ҳодисанинг онда конкрет, яхлит тарзда қайта ҳосил қилиниши. Предмет сезги органларига бевосита таъсир қилган чоқдагина пайдо бўладиган сезги ва идрокдан фарқли ўлароқ, Т. сезги органларининг жисмоний қўзғалишсиз таркиб топади. Мас., биз қаттиқ қизитилган предметга текканимизда оғриқ сезамиз. Лекин биз оғриқнинг ўзини баданда сезмасдан, яъни қизитилган нарсага тегмасдан туриб ҳам куйиш оғриғини тасаввур қилишимиз мумкин. Биз пейзажга қараб туриб уни идрок этамиз. Лекин кейин кўзимизни юмиб туриб пейзажни тасаввур қила оламиз. Т. хотира билан боғлиқ бўлиб, ассоциациялардан ҳосил бўлади. Шундай қилиб, Т. сезги ва идрокка қараганда предмет билан унчалик қаттиқ боғланмаган ҳолда бир қадар умумлашмани билдиради: предметнинг унчалик «пайқалмайдиган» ва хотирада қолмайдиган баъзи хоссалари унда четга сурилади, бошқа, муҳимроқ хоссалари эса биринчи ўринга чиқади. Билиш процессида Т. нинг аҳамияти шу билан белгиланадики, у инсон онгига нарсалар ёки ҳодисалар билан бевосита алоқада бўлмасдан туриб, уларнинг яққол ҳиссий образларини гавдалантириш имкониятини беради. Инсон онгида пайдо бўладиган Т. англаб олиш характерига эга бўлиб, у сўз билан ифодаланади, инсоннинг илгарки орттирган билими, унинг бутун амалий тажриба-

си Т. нинг маъмунига таъсир қилади. Аммо Т. тушунчага қараганда унча чуқур билим бермайди, тушунчада эса предметларнинг муҳим хоссалари номуҳим хоссалардан мавҳум равишда акс эттирилади. Шундай бўлса-да, Т. билиш процессида тушунча билан, мантиқий абстракциялаш билан бир қаторда, оламнинг яққол, образли-кўринишли инъикоси сифатида мустақил қимматга эгадир. Т. оннга гуё мавжуд воқеликдан ажралиб, инсонда у ёки бу пайтда ҳис этиладиган нарса доирасидан чиқиш, ўтмишни хотирада тиклаш ва келажакни олдиндан пайқаш, идрокларни, фантастик образларни қайта ишлаш имкониятини беради, фантазиясиз, *хаёلسиз* эса ижодий фаолиятнинг бўлиши мумкин эмас.

ТАСВИР (описание) — объектнинг тавсифларини қайтадан ҳосил қилиш; бундан мақсад маъмур объектнинг манзарасини, образини бошқа кишилар онгида қайтадан акс эттиришдир. Т. ни оддий тил воситалари билан ҳиссий, кўргазмали (расм) кўринишга яқинроқ даражада (адабий асарда портрет), объектнинг муҳим тавсифлари ва алоқаларини ифодалайдиган махсус тушунчалар ёрдами билан амалга ошириш мумкин. Фойдаланиладиган воситаларга қараб, Т. нинг натижалари турлича амалий ва илмий қимматга, объектга мувофиқ келишининг турли даражасига эга бўлиши мумкин. «Т.» термини билан одатда кузатиш ва *эксперимент* натижаларини (бирон-бир воситалар билан) қайд этишдан иборат илмий тадқиқотнинг махсус босқичини билдирадilar. Шу хилдаги Т. ёрдами билан эмпирик билим, яъни тажриба йўли билан ортирилган айрим фактлар ҳақида билим ҳосил қиладилар. Қонуларни, муҳим алоқаларни очиб берувчи назария яратилганлиги туфайли бу фактлар ўз *изоҳини* топмоқда.

ТАФАККУР (мышление) — инсоннинг меҳнат фаолияти процессида шаклланган ва ривожланиб бораётган ижодий қобилияти, *билишнинг* олий формаси. Т. нинг туб мазмуни — объектнинг оламда юз бераётган предмет ва процессларнинг моҳиятларини абстракциялар ёрдами билан акс эттиришдан иборат. Т. инсон *онгининг* энг муҳим компонентларидан бири бўлиб, бу онг Т. билан бир қаторда *хаёли*, турли хилдаги эмоцияни ва ш. к. ўз ичига олади. Т. — инсоннинг абстракт-рационал, интеллектуал қобилиятидир, бу қобилиятни айрим, яққаланган ҳолда эмас, балки фақат бошқа қобилиятлар билан биргаликдагина тушуниш мумкин. Т. ни кўп фанлар: гносеология, психология, физиология, кибернетика ва ҳ. к. ўрганади. Гносеология Т. нинг борлиқ билан алоқасини, унинг формалари ва методларини қараб чиқади. Философия тарихида Т. билан борлиқнинг алоқаси, тафаккур фаолиятининг манбан *философиянинг асосий масаласини* материалистик ёки идеалистик ҳал этишга қараб турлича тушуниларди. Т. ни борликдан, материядан ажратиб қарашга ингилиш идеалистларнинг доимий ҳусусияти эди, материя

листлар эса Т. ни воқеликнинг акс этиш формаси деб қарардилар. Шу билан бирга метафизик метод уларнинг кўпига Т. ни пассив, ойнасимон акс эттириш деб эмас, балки процесс деб, инсон фаолиятининг муайян формаси деб тушунишга ҳалақит берарди. Марксистик философиядан бурунги философияда мутафаккирларнинг кўпчилиги билиш назариясида *ё эмпиризмга* қараб, ёки *рационализмга* қараб оғар эдилар. Шу билан бирга эмпириклар ва рационалистлар билишда Т. нинг ролини турлича тушунардилар. Эмпириклар билишнинг бутунисини ҳиссий инъикоснинг турли формаларидан (идроқлар, тасаввурлар ва ҳ. к.) иборат қилиб, Т. нинг функцияси-ни эса фақат улар ўртасидаги алоқани аниқлашдан, уларни фарқ қилиш ва таққослаб кўришдан иборат деб ҳисоблардилар. Рационалистлар эса, аксинча, Т. нинг аҳамиятини бўрттириб кўрсатар, уни ҳиссий инъикосдан ажратиб, билишнинг манбаига ва ҳаракатлантирувчи кучига айлантирардилар. Т. нинг илмий тушунчаси марксистик гпосоологияда таърифлаб берилган. Унинг моҳияти қуйидагилардан иборат. Т. — юксак даражада ташкил топган материя — миянинг хоссасидир. Фикрлаш фаолиятини тушуниш учун бош мияда содир бўладиган олий нерв фаолиятининг, процессларнинг хусусиятларини очиб бериш катта аҳамиятга эгадир. Бироқ ёлғиз физиологик механизмларга асосланиб Т. нинг моҳиятини изоҳлаб бериш мумкин эмас. Т. — предмет-ҳиссий, амалий фаолиятга боғли бўлган инсон фаолиятининг алоҳида маънавий формасидир. Инсоннинг ривожланишидаги дастлабки босқичларда унинг Т. и бевосита практикага чирмашиб кетган. Аста-секин маънавий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралади, натижада Т. мустақиллик касб этади. Шу билан бирга у жамиятнинг жами моддий фаолияти билан боғланган ҳолда қола беради; бу боғланиш фақат мураккаброқ характерга эга бўлади. Ташқи предмет-ҳиссий фаолият Т. да ички илганга кўчирилади. Инсон илгари ташқи моддий предметлар билан қилган ишларини эндиликда идеал терзда бажаради. Улар фикрлаш ишларига айланади. Чунотчи, инсон ўз меҳнат фаолиятида бажарадиган предметларни қисмларга ажратиш, уларни таркибий қисмларга бўлиш иши, инсон предметларнинг хоссаларини Т. да анализ қила бoshлагач, фикрлаш ишига айланади. Т. билан амалий фаолиятнинг ўзаро алоқадорлиги шунда ҳам кўринадиги, практика—бизнинг тушуначаларимиз, назарияларимиз ва ҳ. к. чинлигининг критерийсидир. Т. нинг чинлиги у фақат практикада, унинг *эксперимент*, инсоннинг тарихий фаолияти ва шу каби формаларида рўёбга чиққан тақдирдагина синовдан ўтган бўлади. Кундалик Т. билан илмий Т. ни фарқ қилиб қарайдилар. Агар кундалик Т. инсоннинг хатти-ҳаракати ишларига бевосита чирмашиб кетган бўлиб, унинг дунёда тўғри йўл топиб ҳаракат қилишга ёрдам берса, илмий Т. предметларнинг моҳиятини назарий жиҳатдан қайта ҳосил қилишни ўз олдига мақ-

сад қилиб қўяди. Уларнинг фарқи нисбийдир: илмий Т. практикада мужассамлашиб, кундалик онгни ўзига сингдириб олади ва инсон хатти-ҳаракатини тартибга солиш воситаси бўлиб қолади. Илмий Т. нинг роли айниқса бизнинг замонамизда ошиб бормоқда, ҳозирги вақтда у инсон ҳаётининг барча соҳаларини сингдириб олмоқда. Шунингдек муайян амалий-зарур мақсадларни (мас., техника-конструкторлик мақсадларини) амалга оширишга қаратилган техник Т. билан инсон борлигининг мазмуни ҳақида, жамият тараққиёти-нинг истиқболлари ҳақида, инсон ҳаётида маданият қимматдорларининг аҳамияти ҳақида ва ҳ. к. муҳокама қилишдан иборат Т. ўртасида ҳам фарқ бор. Т. — эмпирик кузатиш билан маҳкам боғлиқ бўлган рационал билишдир. Т. сезги аъзоларидан материал олиб, уларни қайта ишлайди. Шу сабабли у предмет билан, мас., с.зги сингари, бевосита эмас, балки моддий фаолият, ҳис-туйғуларнинг маълумотлари, олдин ўтган ва маданият предметларида, тилда ва ҳ. к. мужассамлашган маънавий фаолият орқали боғлиқдир. Фикрлаш фаолияти тил формасида юз беради. Бу ҳол инсонга фақат ҳиссий мушоада доирасини кенгайтириш учун эмас, балки шу билан бирга орттирилган тажрибани нутқ алоқаси процессида бошқа кишиларга бериш учун ҳам имкон туғдиради. Предметнинг фақат ташқи томонини билишга имкон берадиган ҳиссий идрокдан фарқли ўлароқ, Т. предметнинг ичига чуқур киради, унинг туб алоқаларини, тараққиёт қонуниятларини очиб беради. Т. да бизнинг билишимиз воқеликдан ажратилмайдиган, балки, аксинча, унга яқинлашади, уни «чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ» (Ленин) акс эттиради. Т. туфайли инсон муайян мақсадларни шакллантиради ва бу мақсадлар фаолият маҳсулини идеал равишда олдиндан пайқайли ва инсон шу мақсадларга мувofiқ равишда дунёни ўзгартиради. Т. тушунча, муҳокама, хулоса, гипотеза, назария ва ҳ. к. формаларидан юзага чиқади. Предметларнинг моҳиятини қайта ҳосил қилиш учун у турли методлардан: абстракциялаш (*Абстракция*), *индукция*, *дедукция*, *моделлаштириш*, *анализ*, *синтез* ва ҳ. к. методлардан фойдаланади. Т. нинг бу форма ва методларнинг ҳаммаси мураккаб бирлиكنи ташкил этади.

ТАФОВУТ (различие) — фарқ, айирма — предметлар, ҳодисаларнинг тавсифи бўлиб, бу тавсиф уларнинг ўз-ўзларига ва бошқа предметлар, ҳодисаларга нисбатан муносабатларида кўринади; зиддиятнинг ривожланишидаги бошланғич босқич. Ҳар бир предмет нисбатан барқарор, сифат жиҳатдан муайян бўлгани ҳолда ўз-ўзига тенгдир, айни вақтда у ўз-ўзига тенг эмасдир, у ўз-ўзидан фарқ қилади, чунки тўхтовсиз ўзгариб туради. Т. тушунчаси худди ҳодисаларнинг доимий ўзгаришини, уларнинг бир бутунни қарама-қарши тенденцияларга ажратиб икки ҳолатга солиб қўювчи «ички безовталгини» ифодалайди. Ички тафовутлардан ташқари, сиртқи

тафовутлар ҳам мавжуд бўлиб, бу тафовутлар предметларнинг бошқа предметларда бўлмаган хоссаларини тавсифлайди ва уларни қандайдир мустақил, барқарор ва бошқа предметларда қоришиб кетмайдиган хоссалар сифатида ажратиб кўрсатади. Ички ва сиртки тафовутлар ўзаро алоқадор бўлиб, муайян шароитда бир-бирларига ўтишлари ҳам мумкин.

ТАШҚИ ВА ИЧКИ (внешнее и внутреннее) — предметлар ва ҳодисаларнинг турли томонлари, алоқалари. Ташқи ҳолат айни бир предметнинг бошқа предметлар билан алоқасини ифодалайди, тева-рак-атрофдаги муҳитни ва предметнинг бу муҳитдаги ўрнини характерлаб беради. Ички ҳолат — предметнинг ўзининг тузилишидир: яъни унинг структураси, ундаги элементларнинг характеристикалари ва улар ўртасидаги алоқалардан иборатдир. Ҳар бир предмет, ҳар бир ҳодиса ана шу нуқтаи назардан Т. ва и. нинг бирлигидир. Диалектиканинг муайян категориялари предмет ва ҳодисаларни фақат уларнинг алоқадорлиги, тузилиши нуқтаи назаридангина эмас, балки инсон билишининг уларнинг ичига қанчалик чуқур кириб боришини ҳам характерлаб беради. Бунда ташқи ҳолат одатда предметнинг инсон сезги органлари қайд этадиган хоссалари ва белгилари сифатида озми-кўпми даражада бевосита, дарҳол юзага чиқади. Ички ҳолат эса билиш предметнинг моҳиятини ташкил этади ва одатда бевосита кузатишдан пинҳон бўлади. Бу ҳолат фақат фикрий, назарий анализ асосидагина очиб берилиши мумкин. Бу анализ эса турли мантиқий воситалар ёрдамида сезги органларидан олинган информацияни қайтадан ишлаб беради. Модомики нарсаларнинг ташқи хоссаларида бирон тарзда уларнинг ички хусусиятлари юз берар экан, демак, билишда ички ҳолат ташқи ҳолат орқали очилади; иккинчи томондан, ташқи ҳолатнинг моҳиятини пировард натижада ички ҳолатни, яъни предметларнинг тузилиши ва ривожини белгилайдиган қонуnlарни билгандангина тушуниш мумкин. Инсон психикасининг мазмунига характеристика берганда ҳам Т. ва и. категорияларига мурожаат қиладилар. Ана шу маънода ташқи дунё ва ички дунё ҳақида гапирдилар. Ташқи дунё ҳақида сўзлаганда, психик фаолиятга қарама-қарши турган нарсани, бу фаолият нимага қаратилганлигини (мас., фаннинг ҳар қандай предмети) назарда тутадилар. Ички дунё ҳақида сўзлаганда эса, психика нимани ўзлаштириб олганлигини, унинг асл мазмуни ва структурасини ташкил этадиган нарса нималигини (мас., одамнинг эмоционал кечинмаларини, унинг установакалари, мотивларини) назарда тутадилар. Ҳозирги замон психологияси, ташқи ва ички дунё ўртасида мутлақ чегара йўқ, деб ҳисоблайди: ташқи ҳолат ички ҳолатга ва аксинча ички ҳолат ташқи ҳолатга ўтиши мумкин (мас., одамнинг у ёки бошқа ички кечинмаси фаолиятнинг турли формаларида ва унинг маҳсулларида ўз ифодасини топади).

ТЕИЗМ (грек. *theos* — худо) — гўё оламдан устун турувчи ғайри табиий вужуд бўлиши *худо* ҳақидаги диний таълимот. Т. нинг нуқтаи назарича, худо — ақлли ва иродали, қудратли, ҳамма жойда ҳозиру-нозир, ҳамма нарсадан хабардор алоҳида шахсдир; у оламини яратади ва уни идора қилади, ҳар қандай муъжизалар ва илоҳий кароматлар ёрдами билан донмо воқеаларга, одамларнинг ҳаётига аралашиб туради. Т. фанга душмандир, чунки у оламнинг ўзига хос қонунлари билан ривожланишини инкор этади. Т. кишиларнинг бутун ҳаётини ғайри табиий вужуднинг иродасига қарам қилиб қўйиб, уларни пассивликка, итоаткорликка маҳкум этади. Т. нинг икки хили бўлиб, бири — бир неча худо ҳақидаги таълимотдан иборат политеизм ва иккинчиси — ягона худо ҳақидаги таълимотдан иборат монотеизмдир. Политеизм *ибтидоий жамоа тузуми* бузилаётган даврда пайдо бўлади, у диннинг турли формаларидан, яъни табиатни жонлантириб кўрсатган, кўпдан-кўп тенг ҳуқуқли руҳлар ва фетишларга ишонишни билдирган тотемизм, *фетишизм*, *анимизмдан* ўсиб чиқади. Ижтимоий меҳнат тақсироти, хусусий мулк, ҳукмронлик ва итоаткорлик муносабатлари пайдо бўлиши билан худоларнинг бутун бир иерархияси ҳақида тасаввур вужудга келади, бу худолар конкрет қиёфага киради, ўзининг ном, сифиниши бўлади, уларнинг турлича таъсири ва аҳамияти ҳақида афсоналар тўқилади. Синфий жамиятнинг ундан кейинги ривожи, подшоҳ ва императорларнинг чексиз ҳоқимияти билан монархик давлатларнинг тузилиши ягона қудратли худога сифинишни жорий қилиш билан бирга боради — монотеистик динлар пайдо бўлади. Бироқ монотеизм политеизм таъсирининг кўзга кўринарли изларини сақлашни давом эттиради. Чунончи, *христианлик* троицага, биби Марямга, кўпдан-кўп ҳар хил авлиё-анбиёларга сифинишни сақлаб қолди.

ТЕЛЕОЛОГИЯ (грек. *teleos* — мақсадига эришган, *logos* — тушунча, таълимот) — табиатнинг умумий мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги идеалистик фалсафий таълимот. Т. нинг нуқтаи назарича, ҳар қандай ҳодисанинг, предметнинг ўз мақсади, ўзининг олдиндан белгилаб қўйилган оқилона вазифаси бор эмас. Т. тарафдорлари жонзотларнинг нисбий мақсадга мувофиқлиги, яъни уларнинг ўз яшаш шароитларига мослашганлиги фактига асосланиб, табиий мақсадга мувофиқликни алоҳида номоддий кучларнинг таъсири натижаси деб эълон қиладилар ёки унинг сабабчиси худо деб билдилар. Телеологик қарашларни изчилроқ ва очиқроқ формада 17-асрнинг охири — 18-асрнинг бошларида яшаган немис философи Х. Вольф ифодалаган эди. Вольф, нарсаларни худо инсонга фойда келтириш учун яратган, деб ҳисобларди. Бу нуқтан назардан қараганда, яшил ранг кўзга фойдали бўлгани учун дарахтлар яшил бўлиб ўсади, бурун кўзойнак тақиш учун, чўчқалар одамларнинг ейиши учун яратилган бўлиб чиқади ва ҳ. к. Табиатнинг «оқилона тузилганлиги»

ҳақидаги, оламнинг мақсадга мувофиқ тартиби ҳақидаги телеологик тасаввур, аслда, антропоморф тасаввурдир, яъни бу тасаввур инсон фаолиятининг хусусиятларини табиатга кўчириш натижасида пайдо бўлади, чунки ўз олдига онгли мақсад қўйиш ва ўз хатти-ҳаракатида унга амал қилиш қобилияти фақат инсонга хосдир. Табиатга телеологик қарашнинг асосизлиги фаннинг тараққиёти жараёнида очиб ташланмоқда. Чунончи, Т. нинг биология ҳукмронлигига Дарвиннинг эволюция назарияси қаттиқ зарба берди. Дарвин жонотларнинг нисбатан мақсадга мувофиқлиги табиий сабабларнинг таъсиридан келиб чиқшини тушунтириб берди. Ҳозирги замонда органик мақсадга мувофиқлик тушунчасини *кибернетика* чуқурлаштирди. У бундай мақсадга мувофиқликни, организмга доимо ўзгариб турувчи муҳитга мослашиш учун имкон берадиган моддий тескари алоқа деб қарайди.

ТЕОДИЦИЯ (грек. theos — худо, dike — ҳуқуқ, адолат) — дунёда ёмонликни раво кўрган худони оқлаш ҳақидаги диний-фалсафий таълимот. «Т.» терминини «Теодиция» деб махсус трактат ёзган немис философи Лейбниц киритган. Т. қандай шаклда бўлмасин, ҳар қандай илоҳиёт системасининг муҳим қисмидир ва у энг асосий диний идеяни — худо идеясини ҳимоя қилишга қаратилгандир. Илоҳиётчилар Т. ёрдами билан диннинг «шафқатли ва қудратли» худосидан дунёдаги жабр-зулм ва адолатсизликлар учун жавобгарликни соқит қилишга уринадилар. Улар ёмонликни шунчаки бир кўргулик, рўё деб қарайдилар ёки ёмонликни яхшилик қилиб кўрсатадилар, яъни ёмонликни одамларнинг гуноҳлари учун худои таоло юборган жазо деб даъво қиладилар. Т. ўзининг объектив мазмунига кўра ҳамиша, эксплуататорлик жамиятида меҳнаткашларнинг тортаётган азоб-уқубатларини худо номидан оқлаш, насибасидан маҳрум қилинган мазлумларни ўз синфий душманлари билан яраштириш воситаси бўлиб майдонга чиқди. Кўпгина прогрессив мутафаккирлар Т. нинг реакцион социал ролини ва назарий асоссизлигини кўрсатиб бердилар. Улуғ юнон философи Эпикур худони оқлашнинг асоссизлигини яққол очиб ташлаган эди: «Ё худо ёмонликка тўсқинлик қилишни истайдми-ю, лекин қўлидан келмайди, ё қўлидан келади-ю, лекин истамайди, ёки қўлидан келади ва истайди. Агар истаса-ю, имкони бўлмаса, у ожиздир. Агар қўлидан келса-ю, истамаса, у ёвуздир. Агар қўлидан келмаса ва истамаса, у ҳам ожиз, ҳам ёвуздир, демек, у худо эмасдир. Агар унинг қўлидан келса ва истаги бўлса, у вақтда ёмонлик қаердан пайдо бўлади ва нима учун худо унга тўсқинлик қилмайди?»

ТЕОЛОГИЯ (грек. theos — худо, logos — тушунча, таълимот) — илоҳиёт, *худо* ҳақида таълимот. *Христианликда* айниқса жуда ривож топди. Христианлик Т. си илоҳий каромат ҳақиқатларини, яъни Тавротнинг мазмунини «каломи худо» деб «илмий» баён қилиб беришни

даъво қилади. Уни тарихий Т. га (черков, теология тарихи, «таврот-шўнослик» ва б.), систематик Т. га (догматика, апологетика, ахлоқий Т.) ва амалий Т. га (гомилетика, литургика, катехетика) бўлиш мумкин. Христиан диний таълимотининг гўё худо томонидан эълон қилинган ақидалари ўзгартиб ва танқид қилиб бўлмайдиган ақидалар деб ҳисоланганлиги сабабли, Т. ўз вазифасини қандайдир янги ҳақиқатларни очишдан иборат деб эмас, балки мазкур ақидаларни фақат системалаштириш, асослаш ва шарҳлашдан иборат деб билади. Т. ўзининг илмийлик даъволарига хилофан, оламни билишга илмий нуқтани назардан қарашга ашаддий душмандир, у ақлга эмас, балки кўр-кўрона эътиқодга таянади, унинг муҳим белгиси — *догматизм*, унинг ҳал қилувчи далили — авторитетларни, «муқаддас» китобларни пеш қилишдир. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки илм-фан воситалари билан ҳеч қандай диний таълимот тезисларини асослаб бўлмайди, бу тезислар ўз моҳияти билан илмга хилофдир, улар воқеликни тескари, хаёлий акс эттиради. Т. гарчи ўзининг «илоҳий ҳақиқатлари»ни ўзгармас деб даъво қилса-да, шу билан бирга у диннинг таъсирини сақлаб қолишга уриниб, мазкур «илоҳий ҳақиқатлар»нинг шарҳини ҳаёт талабига татбиқан бирор тарзда ўзгартиришга мажбур бўлмоқда. Илмий *атеизм* йўли билан Т. ни танқид қилганда, ана шу ҳолатни назарда тутмоқ керак. Илоҳиётчилар ҳудонинг борлигини исбот қилиш учун, диний ақидаларнинг худо томонидан айтилганлиги ҳақидаги тезисни ҳимоя қилиш учун келтираётган далилларни чуқур, асосли равишда танқид қилиш — динга қарши курашнинг муҳим таркибий қисмидир.

ТЕХНИКА (грек. *techné* — маҳорат, санъат) — инсон яратадиган, унинг фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган предметлар (машиналар, асбоблар, транспорт воситалари, мосламалар ва ш. к.) системаси. Т. табиат кучларини ва қонуниятларини билиш ва улардан фойдаланиш асосида яратилади, унда инсоннинг меҳнат функциялари, малакалари, тажрибаси мужассамланади. Техник воситалар системасида моддий ишлабчиқариш Т. сининг асосини ташкил этувчи ишлабчиқариш қуроллари муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари, транспорт ва алоқа, фан ва таълим, ҳарбий, медицина Т. си, маданият, турмуш ва ш. к. Т. си ҳам мавжуд бўлиб, бу *ишлабчиқарувчи кучларнинг* ажралмас таркибий қисмини ташкил этади, бу Т. фақат ишлабчиқарувчи кучларнинг бошқа бир қисми билан — *инсон* билан бирлашган ҳолда ҳаракат қилади. Инсон фаолиятидан ташқарида Т. ўликдир. Т. нинг тарихи — бу унинг инсон билан ўзаро таъсир кўрсатиб ривожланиш тарихидан иборат, у инсоннинг меҳнат функцияларини аста-секин техника воситалари билан алмаштира бориш билан характерланади. Т. нинг тарихий тараққиёт процесси уч асосий bosқични: қўл меҳнати қуроллари, машиналарни, автоматларни ўз ичига олади. Т. ишлабчиқарувчи куч-

лар тараққиётнинг мезонидир, меҳнат амалга ошириладиган ижтимоий муносабатларнинг кўрсаткичидир. Т. тараққиётнинг бирон-бир даражаси билан характерланувчи ишлабчиқарувчи кучлар тараққиётнинг муайян даражаси кишилар ўртасида муайян муносабатлар ўрнатишни талаб этади. Ўз навбатида бу муносабатлар техника тараққиётга тескари таъсир кўрсатади, Т. дан фойдаланиш характерини белгилайди. Чунончи, капитализм шароитида ўзгаларнинг меҳнатини эксплуатация қилувчи кишилар қўлида бўлган Т. кўп ҳолларда меҳнаткашларга душман кучга айланади. Автоматлаштириш натижасида ишсизлар сонни кўпайиб кетади. Социалистик жамиятда техника тараққиёти меҳнаткашларнинг энг зарур манфаатлари мувофиқ келади. Т. уларнинг меҳнатини енгиллаштиради, унинг ижодий характерини оширади.

ТЕХНОКРАТИЯ НАЗАРИЯСИ (грек. *techné* — маҳорат, санъат, *kratos* — ҳокимият) — техника жиҳатдан тараққий қилган капиталистик мамлакатларда 20-асрнинг 20-йилларида пайдо бўлган социологик назария. Т. н. нинг даъвосига кўра, *техника* ва унни планли ривожлантириш ўз-ўзидан, ижтимоий тараққиётнинг бошқа факторларидан қатъи назар, барча социал проблемаларни ҳал қила олар эмиш. Шунга мувофиқ жамиятни бошқаришни техника аҳли қўлига, яъни саноат ишлабчиқариши раҳбарлари қўлига топшириш керак эмиш. Т. н. 30-йилларда АҚШда ва Германияда айниқса кенг тарқалди, у мамлакатларда ташкил этилган «технократлар жамиятлари» кўп китоблар нашр этган эди, ўзининг вақтли матбуотига эга эди ва ҳ. к. Т. н. идеяларини қувватлаган ва ривожлантирган Бёрнхем «менежерлар даври» (саноатдаги бошқарувчилар даври)ни тарғиб қилиб чиққан эди. Унинг фикрича, саноатдаги бошқарувчилар жамиятни ҳам идора қилишлари керак. Бу идеялар АҚШда ҳозирга қадар ҳам кенг тарқалмоқда. Технократик назариялар ижтимоий ҳаётнинг ҳам, ишлабчиқаришнинг ҳам мураккаб характерини тушунмасликка асослангандир, улар шуни тушунмайдиларки, ижтимоий ҳаётда техниканинг ривожланиши фақат биргина ҳалқани ташкил этади ва ишлабчиқаришнинг табиати, Маркс ишонарли қилиб кўрсатганидек, асло унни техникавий ташкил этиш билангина тамом бўлмайди. Бошқа ижтимоий факторлар: сиёсат, синфий, миллий ва интернационал манфаатлар бунда гоят катта роль ўйнамоқда ва бундан кейин ҳам ўйнайди. Бу факторларнинг ҳаммаси энг турли характердаги вазифаларни юзага келтирадими, уларни ҳал қилишни техника тараққиётини ташкил этувчи тор доирадаги мутахассисларнинг кичкина элитасига (зумрасига) ишониб топшириб бўлмайди. Уларнинг билимлари ва қобилиятлари ижтимоий ҳаётнинг бошқа ҳамма соҳаларидаги вакилларнинг тажрибаси ва билими билан қўшилгандагина фойдали бўлиб чиқади.

Т. н. капитализмнинг умумий кризиси даврида уни туб социал ўзгаришлар қилмасдан «қутқариш»нинг кўпдан-кўп хаёлий назариялардан бири сифатида пайдо бўлди.

ТИЛ (язык) — белгилар системаси бўлиб, бу система билиш воситаси, маънавий маданият ва инсоният алоқаси маҳсулотларини сақлаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Т. кишиларнинг ҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилишини талаб этган меҳнат фаолият процессида пайдо бўлди. Одамлар тил, бурро-бурро қилиб айтилган нутқ ёрдами билан ўз тажрибаларини, малакаларини, фикрларини, кечинмаларини ўртоқлашиш имкониятига эга бўлганлар ва, шундай қилиб, биргалашиб ишлашни йўлга қўйганлар. Т. аста-секин жамият аъзоларининг фақат меҳнат соҳасида эмас, балки ҳаётнинг бошқа ҳамма соҳаларида ҳам бир-бири билан алоқа боғлашни учун энг муҳим қуролга айланган. Т. бўлмаса, кишиларнинг билувчилик фаолияти ҳам бўлиши мумкин эмас. У тафаккур билан чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг фикрлари ҳаминша тил формасига бурканган бўлади, у ҳатто ўзи тўғрисида ўйлаганда ҳам шундай бўлади. Фақат Т. дагина фикр реал мавжудликка эга бўлади. Фикрларнинг моддий, ҳис билан идрок этиладиган нардаси бўлмиш Т. шу фикрлар акс эттирадиган предметларни билдиради. Т. белгилари гўёки ҳақиқий предметларнинг ўрнини босиб туради, шу туфайли инсон ўзининг фикрлаш фаолиятида бевосита объектларнинг ўзи билан эмас, балки белгилар билан иш кўради. Мас., биз бирон-бир моддий жисмларнинг жамини санаб чиққаннимизда, мазкур жисмларнинг аини ўзи билан эмас (кўп ҳолларда бу ишнинг қийин бўлиши у ёқда турсин, ҳатто мумкин ҳам эмасдир), балки белгилар билан, яъни мазкур жисмларнинг ўрнини босувчи ва сонларни ифодаловчи рақамлар билан иш кўрамиз. Бу ҳол ҳисоблашда санаб чиқиладиган предметларнинг тартибидан эки миқдорий белгисидан ташқари, бошқа ҳамма хоссаларини назардан соқит қилишга имкон беради. Т. ёрдами билан тафаккурнинг умумлаштириш фаолияти, предметларнинг чуқур ички хоссаларини, уларнинг ривожланиш қонунларини аниқлаб олиш қобилияти рўёбга чиқади. «Ҳар қандай сўз (нутқ) шу ондаёқ *умумлаштиради*» (Ленин). Чунончи, «стол» сўзи шу хилдаги предметлардан ҳар қандайини, улар бир-биридан нечоғлиқ фарқ қилмасин, билдириши мумкин. Демак, бу сўз билан умуман столнинг фақат белгилари, яъни уни бошқа предметлардан фарқ қилдирадиган белгилари боғлиқдир. Т. туфайли кишиларнинг билувчилик фаолиятининг натижалари, илм-фан ютуқлари умум мулки бўлиб қолади, келгуси авлодлар учун сақланади. Бу эса билиш тараққиётининг узлуксиз тарихий процессини белгилайди. Бошқача қилиб айтганда, Т. (аввало ёзма Т.) социал хотиранинг бош қуроли бўлиб юзага чиқади. Т. воситалари билан фақат илмий билишнинг натижалари эмас, балки бутун маънавий маданият маҳсулотларининг

асосий мажмуи ҳам мужассамлашади. Т. бойлиги бадий адабиётнинг ва саҳна санъатининг асоси бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги замонда олиб борилган тадқиқотлар (хусусан қолақ қабилалар ва элатларни ўрганиш) орқали Т. тили билан маданият типни ўртасида, жумладан Т. нинг тузилиши билан тегишли маданиятнинг ривожланиш қобилияти ўртасида тамомила муайян қарамлик борлиги аниқланди. Кишилар кундалик фаолиятларида фойдаланадиган оддий сўзлаш тили билан бир қаторда сунъий тиллар ҳам мавжуд бўлиб, бу тилларнинг муайян белгилар мажмуи (алифбоси), бу белгиларни қўшиш ва ишлатиш қоидалари (синтаксиси) бордир. Мас., математикада, химияда фойдаланиладиган символларнинг, электрон-ҳисоблаш машиналари учун программалар тузишда қўлланиладиган кодлар системасининг тиллари ана шундай тиллардир ва ҳ. к. Сунъий тиллар ҳеч бир ҳолда табиий тил ўрнини босолмас-да, лекин илмий билишнинг ривожланишида катта роль ўйнамоқда. Улар мазмуннинг баёнини жуда ихчам, қисқа қилади ва шу билан фикрлаш ишини қисқартиради, уларнинг ёрдами билан билимнинг юқори даражадаги аниқлигига эришилади.

ТОМИЗМ ВА НЕОТОМИЗМ (лат. *Thomos* — Фома) — католицизмнинг фалсафий таълимотлари бўлиб, бу таълимотлар 13-асрда яшаган ўрта аср схоласти, теолог Фом Аквинский қарашларига асосланган. Томизм Фома Аквинскийнинг ва унинг ўрта асрлардаги мухлисларининг фалсафий системаси бўлиб, унинг вазифаси христиан динининг догматларини асослаб беришдан иборат эди. Томизмда марказий ўринни табиий, яъни инсоний ақл билан диний эътиқоднинг уйғунлаштириш идеяси ишғол қилган эди. Фома Аквинский, христиан диний таълимотида шундай қоидалар борки, уларни ақл ёрдами билан исбот қилиш мумкин, деб даъво қиларди. Мас., худо—оламдаги ҳамма нарсаларнинг бош сабабчиси, ақлли, мукамал вужуддир, деган қоидалар ана шундай. Ақл етмайдиган, фақат эътиқод объекти бўла оладиган қоидаларга у худо оламни ҳеч нимадан яратганлиги идеясини, худонинг учовлонлиги ҳақидаги догматни ва шу кабиларни киритарди. Томизм бутун оламни погоналарга бўлинган иерархик (погонали) система деб қарайди. Унда энг қуйи, энг номукамал погонани материя, табиат ишғол қилиб, юқори погонани эса ғайри инсоний руҳ, бутун мавжудотни яратувчи абсолют онг ишғол қилади. Феодализм ҳалокатга учраб, католик черковининг сиёсий ва идеологик қудратига путур етиши натижа-сида томизмнинг таъсири бўшашиб қолди. У неотомизм формасида қайтадан бунёдга кела бошлайди (19-асрнинг ўрталарида), чунки бу вақтда пролетариатнинг кучайиб бораётган ҳаракатидан қўрқиб қолган буржуазия революцион идеяларга қарши кураш учун католик черкови идеологиясидан фойдалана бошлаган эди. 1879 йилда неотомизм католик черковининг расмий фалсафий доктринаси деб

эълон қилинди. Ҳозирги вақтда неотомизм идеалистик философиянинг энг кўп тарқалган ва энг нуфузли йўналишларидан биридир. Маритен, Жильсон, де Фриз, Лотц, Бохенский ва бошқалар унинг кўзга кўринган вакиллари ҳисобланади. Неотомизм Фома Аквинский таълимистининг асосий қоидаларини қайтадан тикламоқда, уларни анча кейин пайдо бўлган ва ҳозирги вақтда майдонга чиққан идеалистик таълимотларнинг (Кант, Гегель, Бергсон, Гуссерль, Хайдеггер, Ясперс ва бошқалар таълимотларининг) элементлари билан қўшиб олиб бормоқда. Фома Аквинский жорий қилган ақл билан диннинг уйғунлаштурув принциплари неотомистларга турли илмий назарияларни (нисбий назарияси, одамнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимот, эволюцион назария ва бошқа назарияларни) сохғалаштириш учун асос бўлиб хизмат қилмоқда. Неотомистлар фан ҳали ҳал этмаган проблемаларни даст-қил қилиб, диний догмаларни фаннинг ҳужумидан ҳимоя қилишга уринмоқдалар. Неотомизмнинг социал доктринаси ўз моҳияти эътибори ила реакцион утопик характерга эгадир. Католик социологлари буржуазия билан пролетариатнинг бирдамлигини асослашга уриниб, бу синфларнинг иттифоқи буржуа жамиятдан қандайдир учинчи жамиятга, ғўё на капиталистик, на социалистик жамият бўладиган жамиятга ўтиш учун платформа бўлади, деб даъво қилмоқдалар.

ТРАГИКЛИК (грек. tragikos — трагик, фожиавий, ўз келиб чиқиши жиҳатидан ҳосилдорлик худоси Дионисга бағишланган маросимлар билан боғлиқдир) — зўр азоб-уқубат ёки ҳалокатнинг эстетик маъносини акс эттирувчи тушунча. Т. қаттиқ азоб-уқубат чекаётган ёки ҳалок бўлаётган кишилар, ҳаётни тарк этаётган ҳодисалар ижтимоий жиҳатдан қимматли мазмунга эга бўлган чоқдагина юзага келади. Шу сабабли Т. ин кўрганмизда ёки тасаввур қилганимизда биз азоб-изтироб чекамиз, қайғурамыз. Тарихий тараққиёт процесси фоятда мураккабдир. Янгилликнинг, прогрессив нарсанинг пировард ғалабасига кўпинча кўп курашчиларнинг ҳалокати эвазига эришилади. Революцион, озодлик ҳаракатларининг вақтинча мағлубиятга учраши, гўзал келажакнинг тантанаси йўлида жон фидо қилиш ва азоб-уқубат чекиш — олий даражадаги фожиона ҳодисалардир. Бундай ҳодисалар санъатнинг кўп асарларида акс эттирилган (Вишневскийнинг «Оптимистик трагедия»си, Фадеевнинг «Тор-мор» асари, Қазакевичнинг «Юлдуз» романи ва ҳ.к.). Ҳаёт шароитлари бўғиб ташлаган ҳар бир кишидаги гўзал имкониятлар уни фожиавий шахсга айлантиради. Шекспирнинг маънавий зийрак, руҳан истеъдодли, зиндон-давлат муҳитига тушиб қолган ва адолат йўлида ҳалок бўлган Гамлетни фожиавий шахсдир. Горькийнинг умрининг охирида «бегона кўчада», «бегона кишилар» билан яшаганини тушунган Егор Буличови ҳам фожиавий шахсдир. Фожияли вазиятда одамларнинг, ҳодисаларнинг гўзаллиги хотирада фавқулодда куч билан,

айниқса яққол ва ғоят зўр таъсири билан ўрнашиб қолади. Шу сабабли Т. орқали *ғўзаллик* очиб берилади, бинобарин, Т. даги эстетик кечинма *ғўзаллик* идеалини барқарор қилади. Ҳақиқий Т. ни идрок этганимизда биз унда очиладиган *ғўзалликка* қўшилиб, уни зўр куч билан ҳис этамиз. Шу сабабли биз фожиаи қаҳрамоннинг тақдирига қайғуриб, унинг аҳволига ачиниб, руҳан чиниқамиз ва ахлоқий жиҳатдан «тозаланамиз» (Аристотель ҳам трагедиянинг кишига таъсприни катарис — тозаланиш деб атаган эди).

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛ ВА ТРАНСЦЕНДЕНТ (лат. *transcendere* — четга чиқмоқ) — баъзи помарксистик фалсафий назарияларда қўлланиладиган тушунчалар. Урта аср *схоластикасида* трансценденталиялар деб аталган тушунчалар қараб чиқилади (бу терминнинг ўзи 16-асрда жорий қилинди). Бу трансценденталиялар борлиқнинг универсал хоссаларини акс эттирувчи психотда умумий тушунчаларни (ягона, ҳақиқат, саодат ва б.) англатади. Схоластларнинг фикрича, бу хоссалар ғайри ҳиссий характерга эга бўлиб, уларни тажриба йўли билан билиш мумкин эмас, улар инсонга фақат интуиция орқали муяссар бўлади. Кейинчалик янги замоннинг кўпгина философлари (Гоббс, Спиноза ва б.) трансценденталиялар ҳақидаги таълимоти таъкид қилиб, уларнинг беэмазмунлигини, тавтологиядан иборат эканлигини таъкидлаб кўрсатдилар. «Трансцендентал» термини Кант философиясида бошқача маъно касб этди. Кантнинг фикрича, бу тушунчани борлиққа, ташқи оламга татбиқ қилиб бўлмайди. Бу тушунча инсон онгини, унинг билувчилнк қобилиятларини тавсифлаш учун хизмат қилади. Трансцендентал онг — ҳамма кишиларда бир хил бўлган «соф» онгдир. У қандайдир априор (тажрибадан бурунги) формаларга (мас. макон ва замон) эга бўлиб, бу формалар азалдан онгга хосдир ва фақат ана шу формалар туйғули ҳар қандай билишга, ҳар қандай тажрибага эришиш мумкин. «Трансцендент» термини Кантда ва шунингдек бошқа помарксистик фалсафий таълимотларда онг ва билиш доирасидан ташқарида (нариги дунёда)ги нарсаларни билдиради. Кант фикрича, мас., «нарса ўзида» трансцендентдир: у инсоний тажриба доирасидан ташқарида туради, бинобарин, тажриба чегарасидан ташқари чиқишга, трансцендент нарсани (прода эркинлигини, руҳан ўлмаслигини, худонинг абадийлигини) билишга ҳар қандай уринишда ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятга (антиномияга) тушиб қолади. Марксистик философияда «трансцендентал» ва «трансцендент» тушунчалари ишлатилмайди.

ТРИАДА (грек. *trias* — учовлон) — тараққиётнинг уч босқичлилиги; термини асосан Гегель тараққиётни тавсифлаш учун ишлатган. Гегель фикрича, ҳар қандай тушунча тараққий қилиб уч босқични босиб ўтади: тезис (қоида), антигезис (қарши қоида) ва синтез (бирлашиш). Кейин келувчи ҳар бир босқич ўтган босқични

инкор этади, сўнги бошқич (синтез) эса антитезисни инкоргина қилиб қолмайди, балки шу билан бирга тараққиётнинг ўтмиш бошқичларининг хусусиятларини ўзида бирлаштиради. Чунончи, «сифат» (тезис) тушунчаси билан «миқдор» (антитезис) тушунчаси «меъёр» (синтез) тушунчасига бирлаштирилади. Т. Гегелда бутун фалсафа системасини тузиш усули сифатида юз беради, шунинг учун у кўпинча сунъий схема бўлиб чиқади ва объектив оламнинг ҳақиқий тараққиёти шу схемага зўрлаб тиқилади. Лекин гегелча Т. да қимматли маъмури — тараққиётнинг мураккаб, спиралсимон характери ҳақидаги идея ҳам бор эди. Бу идея марксистик философияда чинакам илмий, диалектик-материалистик тарзда асослаб берилди (*Инкорни инкор*).

ТУШУНЧА (понятие) — фикрий фаолиятнинг асосий элементларидан бири; мантиқий форма бўлиб, бу форма ёрдами билан тафаккурнинг бошқа формалари (*муҳокама, хулоса*) тузилади. Т. воқеликни *сезги, идрок, тасаввурга* қараганда чуқурроқ билишга имкон беради. Агар сезги, идрок, тасаввур принцип жиҳатдан фақат инсонга эмас, балки ҳайвонларга ҳам муассар бўладиган бевосита ҳиссий-яққол тажрибани акс эттирса, Т. — ҳиссий тажрибада бевосита ҳосил қилинган нарса доирасидан чиқишдан иборатдир. Т. фақат *абстракция* орқали таркиб топши мумкин, чунки абстракция ёрдами билан ташқи ҳолатдан ички ҳолатга, ҳодисадан моҳиятга кириш амалга оширилади. Т. ни фақат инсон ҳосил қилиши ва ишлатиши мумкин, зеро фақат инсонгина абстракциялаш қобилиятига эгадир. Т. нинг билувчилик қиммати шундан иборатки, унинг ёрдами билан индивидуал, хусусий нарса назардан соқит қилиниб, предметдаги муҳим, умумий нарса (хосса, белги, функция ва х. к.) ажратиб олинади; шу туфайли Т. одатда бирор-бир айрим предметни предметларнинг бутун туркумини характерлайди. Т. нинг ички мураккаблигини ҳам ана шу нарса белгилайди. Идрок ёки тасаввурнинг воқеликда ҳамиша ўхшаши бўлади; бошқача қилиб айтганда, муайян, конкрет предметларни кўрсатиш мумкинки, идрок ёки тасаввур уларнинг конияларидан, суратларидан иборатдир. Т. нинг эса одатда бундай конкрет ўхшаши йўқдир. Дарҳақиқат, инсонда тамомила муайян, конкрет олманинг ҳиссий, яққол образи бўлиши мумкин, ammo бу меванинг бутун туркумига нисбат бериладиган «олма» Т. си ҳиссий образдан анча нарироққа, чуқурроққа кетади, у олмаларнинг конкрет туридан, формасидан ва бошқа хусусий белгиларидан қатъи назар, барча олмаларга хос умумийликни қайд қилиб кўрсатади. Илмий тушунчалар масаласи янада мураккаброқдир, чунки илмий тушунчалар назарий фаолият маҳсулидир ва улар учун ҳиссий ўхшашлик қидириб топши жуда қийиндир. Мас., биологияда тур, сиёсий иқтисодда товар, физикада элементар зарра ва ҳ. к.

тушунчалар ёрдами билан турли предметлардаги умумийликни ажратиб олганда, бу предметларни фақат бир ном билан белгилаб қололмаймиз (негаки Т. ҳамisha сўз пардасига бурканган ҳолда, сўз формасида юзага чиқади), балки шу билан бирга предметларнинг муҳим хоссаларини қайд ҳам этамиз, фаолиятда улар билан иш кўриш имкониятини кенгайтирамиз ва чуқурлаштирамиз, бошқа кишилар билан алоқа қилишимиз учун асос яратамиз. Инсон фикри камроқ абстракт тушунчалардан тобора кўпроқ абстракт тушунчаларга (мас., «модда» Т. сидан «материя» Т. сига) қараб, яъни предметларнинг ва улар группаларининг тобора кўпроқ умумий ва чуқур томонларини ифодаловчи тушунчаларга қараб ҳаракат қилади. Энг умумий, ўзак тушунчалар тафаккурда *категориялар* ролида чиқади. Билишнинг чуқурлашуви воқеликдан тобора кўпроқ «парвоз қилиш» процессидан иборат эмасдир: биз предметларнинг, уларнинг алоқаларининг ичига нақадар чуқурроқ кирсак, бу процессда таркиб толувчи тушунчалар шу қадар бойроқ ва мазмунлироқ бўлади, воқелик ҳақидаги билимларимиз шу қадар тўлароқ ва кенкретроқ бўлиб қолади. Илмий билишда Т. олдида алоҳида талаблар қўядилар. Фаннинг ҳар бир тармоғи учун ўзаро маҳкам алоқадор бўлган тушунчаларнинг ўзига хос системаси характерлидир. Шу сабабли ҳар бир янги Т. муайян тушунчаларнинг тегишли системасига албатта киритилмоғи лозим. Бу хилдаги Т. ни ҳосил қилиш ҳамisha — илмий тадқиқотнинг озми-кўпми даражадаги муҳим натижасидан, баъзан эса буюк кашфиёт натижасидан ҳам иборат.

ТУҒМА ИДЕЯЛАР (врожденные идеи) — идеялар (тушунчалар, муҳокамалар) бўлиб, улар инсон тафаккурига азалдан берилган, улар тажрибадан олинган эмасдир ва тажрибадан ҳосил қилинган билим асосида уларни ўзгартиш ҳам мумкин эмасдир. Бу тушунча идеалистик философияда ишлатилади. Баъзи философларнинг фикрича, Т. и. тап-тайёр идеялар ва тушунчалар бўлиб, улар билан инсон чин идеялар ва тушунчалар сифатида иш кўриши мумкин эмас; бошқаларининг фикрича эса, булар тафаккурга фақат потенциал қобилият ёки зехн сифатида жойлаштирилган идеялардир. Идеалистик философия Т. и. ни ўз-ўзидан кўриниб турган, ишончли ва ўзгармас идеялар деб ҳисоблайди. Математика аксиомаларини, *формал логиканинг* баъзи бошланғич қоидаларини ва шу қабиларини Т. и. га нисбат берадилар. Декарт ва Лейбниц илгари сурган ва асослаб берган Т. и. концепцияси *сенсуализмга* қарши қаратилган эди. Сенсуализм таълимотига қўра, инсон онгги — «соф тахта» (*tabula rasa*) бўлиб, унда идеялар фақат сезимлар асосида, яъни тажриба туфайли пайдо бўлади. Т. и. ҳақидаги тасаввур идеалистик философиянинг идеялар, тушунчалар қандай пайдо бўлишининг реал процессини кўрсатишга қодир эмаслигининг, бу процессда тажрибавий билимнинг ролини инкор этишининг табиий оқибатидир,

УЗЛУКЛИ ВА УЗЛУКСИЗЛИК (прерывность и непрерывность) — материянинг тузилиш ва унинг ривожланиш хусусиятларини акс эттирувчи тушунча. Узлукли — объектларнинг, уларнинг хоссаларининг ўзгаришидаги сакрашсмон характерни билдиради, узлуксизлик эса уларнинг тадрижий ва изчил ўзгаришини билдиради. У. ва у. бирликда мавжуд бўлади. Ҳеч қандай конкрет ҳодиса ёки хосса чексиз ўзгариб бормайди ва ўз ҳолича қолмайди. Муайян босқичда тадрижий узлуксиз ўзгаришлар ҳодисани янги сифатга, сакрашларга олиб боради, бу сакрашлар ҳам ўз навбатида ундан кейинги узлуксиз ўзгаришлар учун асос бўлади. Материянинг тузилишига татбиқ этилганда узлукли ҳолат шунда намоён бўладики, материя маконда кўпдан-кўп чекланган объектлар ва системалар: элементар зарралар, атом ядролар, атомлар ва молекулалар, макроскопик жисмлар, планеталар, юлдузлар, галактикалар ва ҳ. к. шаклида мавжуддир. Барча зарралар ва жисмлар ўртасидаги фазо мутлақ бўшлиқдан иборат бўлмасдан, балки турли майдонларни: ядро, электромагнит ва гравитацион майдонларни ўз ичига олади. Улар маконда узлуксиз равишда тақсимланган бўлиб, турли кучларни кечирадилар ва шу билан бирга ўзаро таъсирларда узлукли равишда, турли зарралар — мазкур майдонларнинг квантлари (фотонлар, гравитонлар ва ҳ. к.) шаклида намоён бўла оладилар. Демак, У. ва у. бирлиги материянинг тузилиши учун ҳам характерлидир. У. ва у. нинг диалектик бирлиги принципи юлдузлар ва бошқа космик объектларнинг ривожланиш қонуниятларини, биологик ривожланиш қонуниятларини тушуниш учун, жамиятда юз берадиган ўзгаришларни ўрганиш учун ҳам характерлидир.

УЙҒОНИШ (возрождение) — Ғарбий Европада (14—16-асрларда) пайдо бўлган социал ва ғоявий ҳаракат. Бу ҳаракат капиталистик муносабатлар эндигина тугила бошлаган даврда пайдо бўлган ва ўрта асрчиликнинг христиан-схоластик маданиятига қарши қаратилган эди. У. нинг философик ва гуманистик назариялари санъатда, дастлаб Италияда (Жотто, Боттичелли, Рафаэль, Микеланджело, Леонардо да Винчи ва бошқаларнинг асарларида), сўнгра эса бошқа мамлакатлардаги санъат асарларида ҳам ўзининг яққол ифодасини топди. Антик санъатнинг реалистлиги ва гўзаллигидан

илҳомланган У даври рассомлари ҳаёт тўла барқ уриб турган, аниқ кузатишларга асосланиб, инсоннинг улдузворлигини ва куч-қудратини намоён қилган асарлар яратдилар. Бу даврда социал утопиялар пайдо бўлди (Мор ва Кампанелла). Бу утопик назарияларда кишиларнинг тенглиги, хусусий мулкни тугатиш, фан ва техникани социал жиҳатдан фойдали татбиқ этиш ғоялари тарғиб қилинди, инсон шахсининг эркинлиги ва фаоллиги ҳақида янги ахлоқий тасаввурлар пайдо бўлди (бу тасаввурлар ўша вақтдаёқ Даште ва Петрарки ижодида ўз аксини топган эди). Одамни «худога ўхшаш» деб христиан-теологик тушунишга қарама-қарши ўлароқ, илоҳий тақдири азалларга эмас, балки ўз ақли-идроки кучига, иродасига, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ўз тасаввурларига таяниб, иш кўрувчи инсон активлигини эътироф этадиган қарашлар қарор топди. Птолемейнинг геоцентрик системасига асосланган ҳолда оламга ғайри илмий ўрта асрчилик назарлари билан қарашларнинг аста-секин бартараф этилиши алоҳида аҳамиятга эга эди. Гелиоцентрик системани илғари сурган ва асослаб берган Коперник таълимоти бу жиҳатдан бурулиш нуқтаси бўлди. Ерни кoinотнинг худо томонидан яратилган ҳаракатсиз маркази, деб тасаввур қилиш рад этилди. Табиёт илмининг ўз вақтида эришган ютуқлари таъсири остида У даврининг илғор мутафаккирлари (Бруно, Телизо ва бошқалар) оламларнинг кўллиги ҳақидаги, табиатнинг ниҳоясизлиги ҳақидаги қоидаларни қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Улар табиатнинг активлигини, ўз-ўзидан ҳаракат қилишга қодирлигини баён қилдилар. У даврнинг мутафаккирлари ўзларининг материалистик қарашларини *пантеизм* формасига буркар эдилар (табиатни худо билан бирдай қилиб кўрсатар, уни илоҳийлаштирад эдилар). Шундай бўлишига қарамай улар худони оламдан устун турувчи вужуд, деб қаровчи ўрта асрчилик тасаввурларига кучли зарба берадилар. Илм-фаннинг яшаши ва ривожланиши шарт бўлган экспериментал, тажрибавий билишнинг қиммати ҳақидаги идея — У даврининг философия ва илмий тафаккури эришган катта ютуқлардан бирidir (Ф. Бэкон, Леонардо да Винчи, Галилей). Табиат ҳодисаларига *схоластика* берган телеологик (*Телеология*) изоҳга қарама-қарши ўлароқ, уларни табиий сабабларга боғлаб изоҳлаш, сабаб-натижаларнинг алоқадорлигини очиш биринчи ўринга қўйилди. У даврининг асосий аҳамияти — табиат, жамият, инсон ҳақидаги эски, диний тасаввурларга зарба бериш, табиёт илми ютуқларига таянадиган материалистик дунёқараш асосларини ишлаб чиқишдан иборат.

УМУМИЙ — қ. *Айримлик, умумийлик, хусусийлик.*

УРУШ (война) — давлатлар, миллатлар ёки синфлар ўртасидаги қуроли кураш ҳолати. У. — синфларнинг сиёсатини зўриқ воситалари билан давом эттиришдир. Шу сабабли У. нинг мазмунини,

унинг характери ва мақсадларини билмоқ учун айни У да қандай синфий манфаатлар акс этирилганини, унда иштирок этувчи синфлар қандай сиёсат юргизаётганлигини аниқлаш зарур. Сиёсат — экономиканинг марказлаштирилган ифодаси бўлганлигидан, У нинг туб сабаблари иқтисодий соҳададир. У. дан кейин бошланадиган тинчлик экономика билан маҳкам боғлиқ бўлиб, унинг натижалари билан белгиланади ва ғалаба қилган давлатлар ёки синфларнинг мақсадлари ва сиёсати шу билан мустақамланади. Урушларда кўплаб одамлар, моддий бойликлар нобуд бўлади, урушлар жамиятнинг прогрессив ривожини тўхтатиб қўяди. Лекин бундан ҳар қандай У. қораланиши лозим, деган маъно чиқмайди. Марксизм адолатсиз, реакцион урушлар билан адолатли, прогрессив урушларни бир-биридан фарқ қилиб қарайди. Адолатсиз, реакцион урушлар ўзгаларнинг ерларини босиб олишга, халқларни қўл қилишга, дунёни қайтадан бўлишга қаратилган. Адолатли, прогрессив урушлар — синфий ва миллий зулмдан озод бўлиш учун олиб бориладиган урушлар бўлганлиги сабабли, реакцион давлатларнинг ҳужумидан ҳимоя қилиш учун хизмат қилади. Ҳар бир даврда У. нинг маъмунини айни тарихий давр учун характерли бўлган шарт-шароит белгилаб беради. «Даврни тушунмасдан туриб, айни урушнинг тушуниши мумкин эмас» (Ленин). Империализм даврида урушлар айниқса вайронкор бўлади ва, одатда, жаҳон урушлари бўлади. Империалистик урушлар ҳозирги замон капитализмининг тажовузкорлик табиатидан келиб чиқади. Капиталистик ҳўжалик системаси мавжуд экан, демак, урушларнинг сабаблари ҳам мавжуд бўлади. Бироқ империалистик сиёсатга ҳозирги кунда тинчлик сиёсати қарама-қарши бўлиб турибдики, бу сиёсатни жаҳон социализм системаси, бошқа тинчликсевар кучлар юргизмоқдалар ва бу сиёсат янги жаҳон уруши бошланишининг олдини олишга қодирдир. Социалистик мамлакатлар сиёсатининг асоси — социал тузуми турлича бўлган давлатларнинг тинч-тотув яшаши принциpidан иборат. Буржуа идеологлари У. ни абадий ҳодиса қилиб кўрсатишга тиришмоқдалар. Улар У. нинг синфий моҳиятини яшириб ва уни инсон табиатининг ёки умуман жамият табиатининг хусусиятлари қилиб кўрсатиш йўли билан пировард оқибатда У. ни оқлашга уринмоқдалар. Ҳақиқатда эса, урушларни келтириб чиқарувчи эксплуататорлик жамиятининг ўзи абадий бўлмагани сиғари, урушлар ҳам абадий эмасдир. Коммунизм бутун жаҳон миқёсида ғалаба қозонгандан кейин урушлар ер юзидан абадий йўқолади ва ер юзиде абадий тинчлик барпо бўлади.

УТИЛИТАРИЗМ (лат. utilitas — фойда, наф, манфаат) — этикада бир йўналиш бўлиб, у инсон ҳаракатларининг қимматини манфаатда деб билади, яхшилиқни, бахт-саодатни ва шу кабиларни фойдага, манфаатга олиб бориб тақайди. Инсон фаолиятига, фанга

ва маданиятга манфаат нуқтан пазаридан қараш буржуа цивилизациясининг энг характерли кўринишларидан биридир. Унинг асосий принципларини 19-асрда яшаган инглиз философлари Бентам ва Милль ишлаб чиққан эдилар. Бентам этикага шундай критерияларни киритдики, капиталистик корхона эгаси ўз фаолиятида стихияли тарзда мазкур критерияларга амал қилади. Бентам «энг кўп сонли кишиларнинг энг кўп бахт-саодатга» эришиш йўлини хусусий ташаббускорликнинг ривожланишида, фойдага интилишнинг кенг тарқалишида деб билади. У прагматизм философиясида изчиллик билан ривожлантирилди; прагматизм фақат яхшиликни эмас, балки ҳақиқатни ҳам фойдага олиб бориб тақайди.

УТОПИК СОЦИАЛИЗМ (грек. u—йўқ, topos — ўрин, яъни ўрини йўқ демакдир) — ижтимоий тафаккурда шундай таълимотларни бирлаштирувчи йўналишдан иборатки, бу таълимотлар илгари сурган идеал социал тузумда барча кишиларнинг тўла социал тенглиги амалга ошган бўлади, унда кишини киши томонидан эксплуатация қилиш бўлмайди; бироқ бу таълимотлар мазкур жамиятга эришишнинг реал йўллари ҳақида билим бермайдилар. У с. тарихининг дебочаси инсониятнинг узоқ ўтмишига бориб тақалади. Мулкий тенгликка ва социал адолатга интилиш, асоратли меҳнат ва қашшоқлик бўлмайдиган жамиятни орзу қилиш — кўп халқ ҳаракатларининг яққол кўриниб турган идеологияси эди. Феодализм шароитида тенглик тўғрисидаги халқ-утопик идеологияси Германияда Деҳқонлар урушининг йўлбошчиси Мюнцер таълимотида ўз чўққисига етди, чунки Мюнцер хусусий мулкни қоралаб, мол-мулкнинг умумийлигини ва меҳнат ҳамма учун мажбурий эканлигини ёқлаб чиққан эди. Биринчи адабий утопияни, яъни ҳечқачон ва ҳеч ерда бўлмаган, лекин орзу қилинган, худди жаннатмақоннинг ўзгинаси бўлган жамият ҳақидаги афсоналарни яратган киши 16-асрда яшаган инглиз мутафаккири Т. Мор эди. Капиталистик муносабатлар ривожлана борган сари, бошқа мамлакатлардаги мутафаккирлар ҳам (Кампанелла, Морелли ва бошқалар) шу хилдаги утопияларни яратдилар. Бироқ бу ривож топмаган илк социал орзу ва хаёллар ҳали асл маънодаги социалистик таълимотлар эмас эди. Бу утопияларнинг хусусий мулкни кўтаринки руҳ билан қаттиқ танқид қилганига ва фош этганига қарамай, уларда янги жамиятнинг манзараси фантазия, эртақ, хаёлий ўйдирмалар сифатида майдонга чиқади. Бу утопиялар, одатда тенгламачилик руҳини илгари суради, улар кўп жиҳатдан орқага, гўё ўтмишда мавжуд бўлган «одттин аср»га, ибтидоий жамиятнинг кўкларга кўтариб мақталган патриархал муносабатларига қаратилган эди. Асл маънодаги социалистик назариялар Европада буржуа революциялари даврида вужудга келди (Англияда Уинстенли, Францияда Бабёф). Бу назариялар кенг халқ оmmasида пайдо бўлган буржуа революциялари

нәтижаларидан қониқмаганлик ҳиссининг ифодаси эди, улар сиёсий-ҳуқуқий тенгликни социал тенгликкача, биринчи галда мол-мулкка нисбатан тенглик даражасига етказиш ҳақидаги халқ оммаси талабларини назарий жиҳатдан расмийлаштириб берган эдилар. У. с. капиталистик тартибларни ва бу тартибларни муқаддаслаштирувчи идеологияни қуруқ инкор этишда, орқага «олтин аср»га қайтишга даъват этишдан иборат эмас эди; у капиталистик цивилизацияни, буржуа-демократик ислохотларнинг ноизчил, ноинсонпарвар характерини танқид қилиш формасидан иборат эди ва шу билан бирга унда, янги тузумга фақат капитализмнинг ютуқлари асосида: юксак даражада ривожланган ишлабчиқариш, демократик эркинликлар, илм-фаннинг ривожланиши ва ҳ. к. асосида эришиш мумкин, деган комил ишонч ҳам бор эди. 19-асрнинг бошларида яшаган атоқли мутафаккирлардан Сен-Симон, Фурье ва Оуэн У. с. идеяларини ишлаб чиқишда классик намуна кўрсатдилар. Гарчи улар революцияга кескин суратда қарши чиқиб, янги ижтимоий тузумни социализм ғояларини тинч пропаганда қилиш йўли билан барпо этишни таклиф қилган бўлсалар-да, шу билан бирга улар бир қанча муҳим қондаларни илгари сурдиларки, бу қондалар *илмий коммунизм* учун бошланғич назарий материал бўлиб хизмат қилди. Бу қондалар — тарихий тараққиёт ҳақидаги, коммунистик жамиятда меҳнатни инсоннинг биринчи эҳтиёжига айлантириш ҳақидаги, меҳнат асосида тарбиялаш, ҳўжаликни план асосида юргизиш ҳақидаги, *ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат* ўртасидаги, *шаҳар билан қишлоқ* ўртасидаги қарама-қаршиликларни бартараф қилиш ва шу каби қондалардан иборат эди. Бироп-бир мамлакат тараққиётининг хусусиятлари У. с. ғояларига ўз таъсирини қолдиради. Чунончи, Шарқий Европа ва Осиёнинг нисбатан заиф ривожланган ва феодализм сарқитлари кучли бўлган мамлакатларида социалистик таълимотлар майда буржуа, бошлича, деҳқонлар революционлиги билан қўшилиб, деҳқонлар социализми сифатида майдонга чиқди (19-асрда Россияда — *народниклик*). Ҳозирги замон шароитида У. с., революцион демократизм формаси сифатида, мустамлакачилик зулмидан қутилаётган ва тараққиётнинг нокапиталистик йўлини ёқлаб чиқаётган мамлакатларда кўп антиимпериалистик ҳаракатлар идеологиясининг алоҳида хусусиятини ташкил этади. У. с. нинг марксистик илмий социализм (коммунизм)дан муҳим фарқи шундан иборатки, У. с. ижтимоий тараққиёт қонунларига таяниб, инсониятнинг коммунизм сари ҳаракат қилиши зарурлигини асослаб беролмади. Ишчилар ҳаракати ривожланиб етмаганлиги туфайли утопик социалистлар пролетариатга эзилган, азоб-уқубат тортаётган **синф** деб қарардилар ва ишчилар синфининг актив сиёсий революцион кураши бирдан-бир куч эканлигини ва бу куч учун капиталистик

тартибларни йўқ қилиш бевосита ҳаётий зарурият эканлигини тушунолмас эдилар. У. с. «капитализм шароитида ёлланма қулликнинг моҳиятини изоҳлаб беришни ҳам, капитализмнинг тараққиёт қонунларини очиб беришни ҳам, янги жамиятнинг яратувчиси бўлишга қодир *ижтимоий кучни* топиб олишни ҳам уддалай олмади» (Ленин).

ФАКТОРЛАР НАЗАРИЯСИ (лат. factor — ясовчи, ҳосил этувчи) — ижтимоий ҳаётни белгиловчи кўпдан-кўп факторлар (сабаблар, шарт-шароитлар) ҳақида буржуа социологиясида тарқалган таълимот. Ф. н. 19- асрнинг охирларида социал фанда *позитивизм* идеяларининг инъикоси сифатида пайдо бўлди ва тарихни материалистик асосда тушунишга қарши қаратилди; Ф. н. тарафдорларининг фикрича, тарихни материалистик асосда тушуниш гўё бир ёқлама характерга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг бутун мураккаблигини ҳисобга олмас эмиш. Уларнинг нуқтани назарича, жамиятда энг турлитуман ҳодисалар (иқтисодий, биологик ва ҳ. к.) бир хил даражада муҳим эмиш. Шу сабабли улар социологиянинг вазифасини жамият ҳаётининг асосларини очиб беришдан иборат деб эмас, балки айрим тенг қимматли факторларни якка-якка ҳолда анализ қилишдан, ёки жуда деганда, уларнинг ўзаро алоқаларини кузатиб боришдан иборат деб биладилар. Ф. н. нинг зоҳирий ҳар томонламалиги замирида ҳақиқатда эклектик нуқтан назар пинҳон бўлиб ётади ва бу нуқтан назар ижтимоий ҳодисалар юзасида ётган нарсалардан нарига ўтолмайди. Шу билан бирга унинг кўп вакиллари руҳий факторларни очиқдан-очиқ афзал кўрадилар. Улар жамиятнинг моддий асосини кўришдан бош тортиб, аслда, социал муносабатларни кишилар фаолиятининг психологик омиллардан иборат қилиб кўядилар. Марксистик социология жамиятда энг хилма-хил факторлар бир-бирига таъсир қилишини инкор этмайди. Бироқ у мазкур факторлардан ижтимоий тараққиётга ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиганларини ажратиб олиш зарурлигини таъкидлайди. Худди ана шу иш ижтимоий процессни яхлит, бирлик ҳолатида тушунишга имкон беради. «Сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, диний, адабий, бадий ва ҳ. к. тараққиёт иқтисодий тараққиётга асослангандир ...бунда иқтисодий зарурият, яъни *пировард ҳисобда* ҳамиша ўзига йўл очиб оладиган иқтисодий зарурият асосида ўзаро таъсир амал қилиб туради» (Энгельс).

ФАН (наука) — инсон фаолиятининг соҳаси бўлиб, унинг мақсади — предметларни ҳамда табиат, жамият ва тафаккур процессларини, уларнинг хоссалари, муносабатлари ва қонуниятларини ўрганишдир; *ижтимоий онг формаларидан* бири. «Ф.» сўзининг ай-

нан маъноси — билим демакдир. Бироқ ҳамма билимлар ҳам илмий деб қарала бермайди. Кундалик ёки турмуш тажрибаси деб аталган нарса, яъни оддий кузатиш ва амалий фаолият асосида олинган, фактлар ва процессларни оддийгина тавсифлашдан, уларнинг соф ташқи томонларини аниқлашдан нарига ўтмайдиган билим Ф. га тааллуқли эмасдир. Том маънодаги илмий билим фақат фактларнинг мажмуи замирида қонуният борлигини — улар ўртасидаги умумий ва зарурий алоқа борлиги анланган чоқдагина бошланади, бу эса нима учун айни ҳодиса бошқача эмас, худди шундай юз беришини изоҳлаш, унинг янада қандай ривожланишини олдиндан айтиш имкониятини беради. Ф. фактлар ва қонунлар ҳақидаги билимларнинг оддий мажмуидан иборат эмас, балки системага солинган билимлар мажмуидан иборатдирки, бу системада мазкур факт ва қонунлар муайян муносабатлар билан ўзаро боғланган бўлади ва бир-бирини тақозо қилиб туради. Ф. нинг ривожи фактларни оддий тўплашдан, улар орқали айрим қонуниятларни ўрганиш ва очиб беришдан яхлит боғланган, мантиқий жиҳатдан мунтазам бўлган, аллақачондан маълум эски фактларни изоҳлаб, янгиларини олдиндан айтиб берадиган илмий *назарияга* қараб боради. Илмий билимнинг тўғрилиги фақат унинг мантиқий жиҳатдан зиддиятли бўлмаслиги билан, исбот қилиншлиги билан эмас, балки аввало албатта уни практикада — кузатишда ва илмий экспериментда текшириб кўриш билан белгиланади. Ана шу билан илмий билим кўр-кўрона *эътиқоддан*, яъни бирон-бир қонидани қандай бўлмасин бирор йўсинда мантиқий асосламасдан ва амалий синовдан ўтказмасдан туриб, уни ҳақиқат деб сўзсиз эътироф этишдан тубдан фарқ қилади. Шу сабабли кўр-кўрона эътиқодга асосланган ва воқеликни хаёлий суратда бузиб тасвишлаб кўрсатадиган *динга* қарама-қарши ўлароқ, Ф. инсонга оламнинг чин манзарасини кўрсатади ва бу манзара Ф. тараққий қилган сари тобора тўлароқ ва аниқроқ бўла боради. Ф. ҳодисаларнинг объектив қонунларини очиб бераркан, уларни воқеликка қатъий суратда мувофиқ келадиган абстракт тушунчалар ва схемаларда ифодалайди. Ф. нинг *санъатдаги* билишдан фарқи ана шундадир. Санъат фантазия, тўқима ва ш. к. мумкинлигига йўл қўядиган конкрет бадний образларда билинган нарсани ифодалайди. Ф. нинг пайдо бўлиши ва ривожланиши пировард ҳисобда моддий ишлабчиқариш эҳтиёжлари, жамият тараққиёти эҳтиёжлари тақозосига боғлиқдир. Бироқ Ф. ҳам ўз навбатида ишлабчиқаришнинг ривожига муҳим таъсир кўрсатиб, табиатнинг илгари маълум бўлмаган янги хоссаларини, янги материалларни, уларни ишлашнинг янги методларини, янги энергетик манбаларни очиб бермоқда ва ишлабчиқариш ҳамда истеъмолнинг илгари мутлақо хаёлга келтириб бўлмайдиган соҳаларининг (радиоэлектроника, синтетик химия, ядро энергетикаси ва

ҳ.к.) юзага келиши учун имконият яратиб бермоқда. Ишлабчиқаришда ва жамият ҳаётида Ф. нинг роли тўхтовсиз ўсиб бормоқда. У ҳозирги вақтда тобора кўпроқ ишлабчиқарувчи кучга айланмоқда, чунки тадқиқот ва раҳбарликнинг илмий методларини жорий қилмасдан туриб, ҳозирги замон ишлабчиқаришини йўлга қўйиб бўлмайти, ишлабчиқаришнинг яна ўсиши Ф. нинг барча тармоқларини ривожлантиришни, назарий тадқиқотлар ўтказишни талаб этади. Ф. нинг тараққиёти материалистик дунёқарашнинг ривожланиши билан боғлиб бўлиб, бу дунёқараш унинг назарий негизини ташкил этади. Идеализм Ф. га душмандир, у Ф. ни *агностицизмнинг* боши берк кўчасига киритиб қўяди, уни динга қарам аҳволга солиб қўяди. Ҳозирги замон шароитида илмий билишни ривожлантириш манфаатларини энг изчил равишда *диалектик материализм* ифодалайди.

ФАН ЛОГИКАСИ (логика науки) — ҳозирги замон философия фаннинг бир бўлими бўлиб, бу бўлим илмий билишнинг мантиқий қонуниятларини тадқиқ қилади. Ҳозирги замон фани жуда хилма-хил соҳалар, тармоқлар билан ажралиб туради; бироқ билишнинг ҳамма соҳаларида ҳар қандай тафаккурга хос бўлган баъзи умумий белгилар номоеън бўлиб туради. Бу — аввало илмий билишда турли мантиқий воситалардан фойдаланишдан иборат бўлиб, бундай воситаларсиз ҳеч бир илмий фан тузилмайди. Ф. л. худди ана шу воситаларни аниқлаш ва анализ қилиш билан шуғулланади. Ф. л. нинг энг кенг бўлимларидан бири — илмий назариялар тузиш усулларини тадқиқ қилишдир (қ. мас., *аксиоматик метод*), яъни ҳар бир усулнинг мантиқий характеристикаларини, уни татбиқ этиш шартларини анализ қилиш, шунингдек илмий назарияларнинг ўзини ва илмий билишни ташкил этишдаги бошқа формаларни ўрганиш ва туркумларга ажратишдир. Ф. л. нинг муҳим йўналиши — билимнинг турли тармоқларида кенг ишлатиладиган асосли илмий тушунчаларни (мас., *алоқа, система, функция* ва б. тушунчаларни) анализ қилишдан иборат. Ф. л. нинг яна бир бўлими муайян билувчилик вазибаларини ҳал қилиш учун зарур бўлган мантиқий воситалар ва тушунчаларни (мас., тараққиёт назарияларни, система-структура назарияларини тузганда зарур бўлган воситалар ва тушунчаларни) тасвирлаш ва анализ қилиш билан шуғулланади. Ф. л. да олинадиган натижаларнинг аҳамияти улардан у ёки бошқа махсус фанларда илмий тадқиқотнинг реал воситалари сифатида фойдаланиш қанчалик мумкинлигига қараб белгиланади. Ф. л. ўз мавзун ва вазибаларига кўра *фан методологияси* билан маҳкам боғлиқдир.

ФАН МЕТОДОЛОГИЯСИ (методология науки) — фаннинг бир соҳаси бўлиб, бу соҳа илмий тадқиқотнинг умумий ва ҳусусий методларини ҳамда воқеълик объектларининг турли типларига ва

илмий вазифаларнинг турли туркумларига ёндошиш принципларини ўрганади. Илмий тадқиқотнинг умум методологик принциплари диалектик ва тарихий материализмдадир. Марксистик Ф. м. худди ана шу принциплар асосида қурилади. Унинг объекти — илмий тадқиқотнинг яхлит ҳолидаги процессидан, яъни бутун илмий-билиш фаолиятининг ҳамма таркибий қисмлари билан ўзвий бирлигидан иборат. Ф. м. қуйидагиларни ўзаро алоқадорликда олиб қарайди: бирон-бир илмий тадқиқот объектини, яъни афни тадқиқот иш кўрадиган воқеали соҳасини; анализ предметини, яъни объект иш афни конкрет ҳолда ўрганиладиган махсус томонини; тадқиқотда қўйилган вазифани; илмий вазифани ҳал қилиш жараёнида тадқиқотчининг фаолияти босқичларини. Тадқиқотнинг, тадқиқотчилик процедурасининг ва ҳ.к. *метоои*, усули, приёми тушунчалари Ф. м. учун ўзига хос тушунчалардир. Билимларнинг ўзини ва уларни ҳосил қилиш усулларини махсус анализ қилишни (бу эса Ф. м. нинг вазифасидир) предметга айлантириш зарурияти фан нисбатан оддий объектларни ўрганишдан мураккаб объектларни тадқиқ қилишга ўтганлиги муносабати билан пайдо бўлди. Бундан ташқари, ҳозирги замон фанида кўп вазифалар турли хилдаги мутахассисликларнинг вакилларидан иборат бир қанча илмий коллективларнинг куч-ғайратини бирлаштиришни талаб этади. Шу муносабат билан Ф. м. комплект тадқиқотларни ташкил этишнинг энг самарали ва оқилона методларини ишлаб чиқиш билан шуғулланмоқда.

ФАНШУНОСЛИК (науковедение) — тадқиқотлар мажмуи бўлиб, бу тадқиқотлар ўзига хос қонунлар билан ривожланувчи ва ҳаракат қилувчи яхлит система сифатидаги *фаннинг* турли томонларини очиб беради. Ф билишнинг жуда хилма-хил соҳаларини: фан *социологиясини*, фан *лексикасини*, фан *методологиясини*, илмий ижодиёт психологиясини, фанметриясини, фанни ташкил этиш назариясини, илмий-техника прогнозлаштиришни ва ҳ.к. ўз ичига олади. У илмий билиш тараққиётининг қонуниятларини, жамият тараққиётига фаннинг ўрни ва ролинини, илмий-тадқиқотчилик фаолиятининг сиёсий, иқтисодий, психологик ва бошқа аспектларини, илмий муассасаларнинг структурасини, уларнинг илмий кадрларни тақсимлаш билан алоқасини ва ш.к. ўрганади. Бундай тадқиқотлар илмий қидиришларни планлаштириш учун, фанни бошқариш учун назарий асос яратиб беради Ф. фойдаланадиган методлар хилма-хилдир. Бунда ғносеологик анализ методларини ҳам кўриш мумкин, чунки фан — объектив реалликни билишдан иборат; сиёсий иқтисод ёки конкрет экономика қўлланадиган методларни ҳам кўриш мумкин; анкеталар орқали сўраб билиш каби социологияга хос бўлган методларни ҳам кўриш мумкин ва ҳ.к. **Фаннинг** назарий моделлини тузиш воситалари сифатида мураккаб системалар назариясини ривожлантириш фаншунослик тадқиқотларни тараққий эт-

тириш учун катта аҳамиятга эгадир. Диалектик ва тарихий материализм фаншунослик моделларини тузишнинг умум методологик асоси бўлиб хизмат қилади.

ФАОЛИЯТ (деятельность) — инсоннинг ташқи оламга нисбатан ўзига хос муносабат усули бўлиб, бу усул уни ўзгартириш ва инсоннинг мақсадларига бўйсундиришдан иборатдир. Ҳайвондан фарқли ўлароқ, инсон табиатга пассив-мослашувчи тарзида эмас, балки актив-ўзгартрувчи тарзида ёндошади. Агарда ҳайвоннинг хатти-ҳаракати туғма марфо-физиологик механизмларга боғлиқ бўлса, инсон Ф. и унга жалб этилган табиий объектларнинг қонунларига мувофиқ, яъни предмет «мантиқи»га биноан тузилади. Шу сабабли инсон Ф. ини Маркс предметли Ф. деб атаган. Инсон ўз ихтиёридаги нарсаларнинг ҳаммасини пиравард натижада табиатдан ҳосил қилган, аммо Ф. дан ташқари бу бойлик фақат потенциал тарздагина мавжуддир. Ф. нинг асосли ва ҳал қилувчи тури *меҳнатдир*, меҳнатнинг асосий характеристикалари предметли Ф. га ҳам хосдир. Ўз мазмунига кўра, Ф. — моддий ва маънавий неъматлар ишлабчиқаришдан, ижтимоий шароитлар ва муносабатларни ўзгартиришдан, инсоннинг ўзини, унинг қобилиятларини, маҳоратларини, билимларини ривожлантиришдан иборат. Модомки мақсад — матлабдан ташқари, инсон мақсадларини (*Мақсад*) илгари суриш ва рўёбга чиқаришдан ташқари Ф. бўлиши мумкин эмас экан, демак, табиатни моддий жиҳатдан ўзгартириш билан уни идеал жиҳатдан қайта ҳосил қилиш чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир бўтун предметли Ф. нинг иккита нисбатан мустақил томонларини ташкил этади. Табиатга предметли — фаол муносабат тайёр тарзда берилмайди, балки у ўзлигича ривожланидиган процессдир. Ф. да инсоният жамиятининг тараққиёти амалга оширилади: тарихни худди одамлар яратадилар, бинобарин, улар Ф. ининг қонунлари тарих қонунларидир. Шу билан бирга Ф. нинг ўзи ҳам тарихан ривожланади. Унинг ҳақиқий мазмуни тарихда ўзгартирилган, чекланган деб аталувчи формаларда майдонга келади, бунинг сабаби *социал меҳнат тақсимооти* ва у вужудга келтирадиган натижалардир (*Бегсналоштириш*). Натижада тарихий ижодкорлик кишиларни тарихнинг қиёфасиз қонунларига бўйсундириш формасида, тараққиётни ҳаракатлантирувчи куч бўлган ижтимоий зиддият социал антагонизм формасида, кишиларнинг муносабатлари нарсаларнинг муносабатлари формасида, эркинлик ижтимоий қонунларга хилофан ҳаракат қилишга интилиш шаклида, меҳнат фақат қўшимча қиймат ҳосил қилуви фаолият формасида, бир бутун инсон Ф. и. назария ва практиканинг қарама-қаршилиги шаклига юзага келади ва ҳоказо. Ф. кинг ўзгартирилган формаларини фақат жамиятни коммунистик асосда қайта қуриш, социал антагонизмни тугатиш процессидагина баргараф қилиш мумкин. Фақат ана шундаги-

на предметли Ф. ўзининг ҳақиқий мазмуни ва бойлиги билан майдонга чиқади.

ФАРОСАТ ВА АҚЛ (рассудок и разум) — марксистик философиядан бурунги философияда шаклланган ва тафаккурнинг муайян усулларини, босқичларини ифодаловчи категориялар. Тафаккурнинг Ф. ва а. га бўлиниши Аристотель (пассив ва актив ақл), Николай Кузанский (фаросат ва интеллект), Ж. Бруно (ақл ва интеллект) философиясидаёқ кўринган эди. Лекин бу категориялар Кант ва Гегель философиясида батафсилроқ қараб чиқилган эди. Кант билиш уч босқичдан: ҳис, Ф. ва а. дан таркиб топади деб ҳисобларди. Сизги органлари бизга сезгиларнинг, идрокларнинг бир-бирига боғланмаган, тарқоқ оқимини етказиб беради. Бу оқим фаросат томонидан вужудга келтирадиган тушунчалар (категориялар) ёрдамида тартибга, системага солинади, сезгилар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовут, зарурий ва тасодифий алоқалар, сабаб ва натижа муносабатлари ва ҳ.к. аниқланади. Лекин фаросат фақат бизнинг ҳиссий тажрибамиз билан, сезги органларидан олинган материал билан иш кўради. У бу тажриба доирасидан ташқари чиқиш ва нарсаларнинг моҳиятини пайқаш, уларни ўз-ўзигича мавжуд бўлган ва бизга боғли бўлмаган ҳолатида тушуниш имкониятига эга эмасдир. Фаросат ўрнига ақл келади. Ақлнинг вазифаси — билимни абсолют, узил-кесил бирликка олиб келишдан иборат. Шу мақсад билан ақл уч идеяни: руҳ ҳақидаги, олам ҳақидаги ва худо ҳақидаги идеяларни яратади. Аммо ақлнинг «нарсалар ўзида» оламни пайқашга, бутун мавжудотнинг сабабларини билишга уривишлари ҳаёлий бўлиб чиқади. Мас., у умуман олам ҳақида тугал билим олишга уриниб, ўз-ўзи билан ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятга тушиб қолади (*Антиномия*). Шундай қилиб, Кант Ф. ва а. функцияларини қатъий суратда бўлиб ташлаган ва бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйган эди: фаросат соҳаси — ниҳояли, чекланган бўлиб, ақл соҳаси — ниҳоясиз, абсолютдир. Буларнинг ҳаммаси Кантга *агностицизм*ни — предметлар моҳиятини принципиал равишда билиш мумкин эмаслигини асослаш учун хизмат қилади. «Фаросатдан ақлга томон юқорилаб бораркан... Кант тафаккурнинг аҳамиятини пасайтириб, унинг «туғалланган ҳақиқатга эришиш» қобилиятини инкор этади» (Ленин). Гегель Ф. ва а. категорияларини диалектик бирликда пайқашга уриниб кўрди. Гегель фикрича, фаросат — тафаккурнинг қуйи босқичидир. У фақат бир томонлама, қотиб қолган таърифлар беришга, объектларни қисмларга бўлишга, уларнинг қарама-қарши томонларини (зарурий ва тасодиф, моҳият ва ҳодиса, ниҳояли ва ниҳоясизликни ва ҳ.к.) қайд этишга қобилдир, холос. Шу билан бирга Гегель фаросатли тафаккурнинг қонунийлигини ва зарурлигини таъкидлаб кўрсатди. У «фаросатнинг ёрдамисиз назарий соҳада ҳам, амалий соҳада ҳам қатъият ва муайянликка эришиб бўл-

майди» — деб ёзган эди. Ақлий тафаккурда фаросат қайд этадиган бир томонлама, абстракт тушунчалар ҳаракатчан, бир-бирига ўтувчи тушунчалар сифатида юзага келади. Ақл қарама-қарши томонларнинг чуқур ички бирлигини пайқайди ва, шундай қилиб, объектларни уларнинг конкретлигида ва яхлитлигида билиш имкониятини туғдиради. Энгелс ёзган эдики, Гегелнинг Ф. билан а. ни фарқ қилиб фақат диалектик тафаккур ақлга мувофиқдир, деган гапида «маълум маъно бор». Ҳозирги замон илмий билишида тафаккурнинг фаросат томони деганда фактлар ва ҳодисаларни тўғри таснифлай билиш, изчил муҳокама юргизиш, ҳулоса чиқариш қобилияти, билимларимизни қатъий мантиқий қонунларга ва қондаларга бўйсундирилган муайян системага сола билиш тушунилади. Фанда янги фактлар очилганлиги туфайли ақл билимларнинг эски системасида зиддиятлар борлигини очиб бермоқда, янги идеяларни илгар суриб, билимларнинг янги системасини яратмоқда. Шу тариқа билимларнинг бир системасидан иккинчи системасига ўтиш йўли билан билишнинг янада олға қараб ҳаракат қилиши юзага келади.

ФАТАЛИЗМ (лат. *fatalis* — тақдирга оид) — кишиларнинг «оллий кучлар»га, «илоҳий тақдир»га, «худонинг пешанага ёзиб қўйгани»га тамомила боғли эканлиги, ёки теварак-атрофдаги воқеаларнинг кишилар сўзсиз бўйсунуши лозим бўлган қонунларининг радди-бадалсиз амал қилишига боғли эканлиги ҳақидаги фалсафий ёки диний таълимот. Ф. га асос бўлган нарсa — илмий билимнинг ривожланмаганлиги, сабабият ҳақидаги, *зарурият* билан *тасодиқнинг* ўзаро муносабати ҳақидаги масаланинг нотўғри ҳал қилинишидир. У заруриятнинг родини ошириб кўрсатиш билан, уни абсолютлаштириш билан боғлиқдир. Ф. шунингдек кишиларнинг ижтимоий заруриятни рўёбга чиқариш воситаси бўлмиш эркин фаолиятининг (*Эркинлик ва зарурият*) аҳамиятини ҳам инкор қилиш билан боғлиқдир. Тарихан Ф. кўпинча жамиятнинг тараққиёт истиқболларини кўрмайдиган синфлар ва табақаларнинг кайфиятини акс эттиради. Реакцион синфлар бўлиб қолган ва ўзининг ҳалокатига қараб бораётган ҳукмрон синфларнинг идеолглари социал революция хавфини, мазкур синфлар ҳукмронлигининг туғати хавфини, муқаррар «жаҳон ҳалокати», «цивилизация ҳалокати», «маданияти зулмати» ва ҳ. к., деб қарамқдалар. Ф. ўзининг «оптимистик» вариантида бирон-бир социал кучларнинг прогрессив тараққиёти даврида юзага келиши мумкин (мас., 18-асрдаги француз материалистларида); муайян жамият ва унга хос муносабатлар системаси раvнақ топган шароитда мазкур жамиятнинг қонунлари, «абдий», «ўзгармас» ва ҳ. к. қонунлар деб, мавжуд тартибларга қарши ҳар қандай чиқиш — «муқаддас» тиргакларга қарши фойдасиз тўполон деб талқин қилинади. Ҳамма ҳолларда Ф. чинакам илмий, марксистик дунёқарашга зиддир.

ФАШИЗМ (итал. fascio — бирлашиш) — капитализм дунёсида энг реакцион сиёсий оқим, монополистик капиталнинг энг шовинистик, энг агрессив доираларининг ошқора террористик диктатураси. Дастлаб фашизм идора усули 1922 йилда Италияда, 1933 йилда Германияда, сўнгра Испанияда ва бошқа баъзи мамлакатларда ўрнатилди. Империалистик буржуазия халқ оммасининг революцион ҳаракати кескин суратда юксалиб кетган шароитда парламентаризм ва буржуа демократияси методлари билан идора қилишга ва ҳукмронлик қилишга ожиз бўлиб қолгач, Ф. ни ўрнатишга киришади. Ф. нинг энг асосий мақсади — капиталистик тузумни сақлаб қолиш, мамлакат ичидаги ҳар қандай демократик ҳуқуқлар ва эркинликларни тамомила йўқ қилиш, ишчилар ва миллий-озодлик ҳаракатини бостириш, босқинчилик урушларига тайёрланиш ва уларни бошлаб юборишдир. Халққа душман бу жинояткорона сиёсатни асослашга Ф. идеологияси хизмат қилмоқда. Бу сиёсатда марказий ўрини *антикоммунизм* ишғол қилади, унинг асосий мазмуни — социализмга туҳмат қилиш, коммунистик ва ишчи партияларнинг сиёсатини ва мақсадларини, марксизм-ленинизм таълимотини сохталаштириб кўрсатишдир. Ваҳшёнә *миллатчилик* ва ирқчилик «олний ирқнинг» гүё «қуйи», «зоти паст» ирқлар устидан ҳукмронлик қилиши лозимлиги идеяси, жаҳолатпарастлик (илғор фан, маданиятни таъқиб қилиш), зўравонликка ва шахсий ҳокимиятга сиғиниш, урушни инсониятнинг табиий ҳолати, деб пропаганда қилиш ҳам Ф. идеологияси учун характерлидир. Фашист идеологлари социал демагогиядан кенг фойдаланиб, Ф. — «синфий тотувликдир», у эксплуатация ўрнига миллат бирлигини жорий қилади ва шу каби сафсаталарни оммага уқдиришга уринмоқда. Иккинчи жаҳон урушида Ф. га ҳарбий, сиёсий ва идеология жиҳатдан қатъий зарба берилди. Бироқ Ф. хавфи ҳали ҳам бор. Бир қанча мамлакатларда фашист идора усуллари сақланиб келмоқда ва қўллаб-қувватланмоқда. Империалист давлатларнинг энг реакцион унсурлари демократик тартиботларни тугатишга уринмоқдалар, социалистик мамлакатларга қарши урушга тайёргарлик кўрмоқдалар. Фашизм хавфига қарши актив, муросасиз кураш — урушга қарши, тинчлик, демократия ва социализм учун курашдир.

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ (грек. *phainomenon* — юз берувчи, *logos* — тушунча, таълимот) — кенг маънода идеалистик философия термини бўлиб, маъноси — онг феноменлари (ҳодисалари) ҳақидаги таълимот демақдир. Мас., Гегель системасида «Руҳ феноменологияси» — Ф. нинг шундай бир қисмидан иборатки, унда абсолют руҳ зуҳротининг изчил равишда бир-бирини алмаштириб турадиган, унинг тарихий тараққиёт босқичлари сифатида майдонга чиқадиган конкрет формалари тадқиқ этилади. Тор маънода Ф. деганда ҳозирги замон буржуа философиясининг оқими тушунилади.

ди; бу оқимнинг асосчиси Гуссерлдир. Гуссерлнинг фикрича, Ф. онгнинг азалдан ўзига хос формалари ҳақидаги, моҳиятнинг мушоҳадаси ҳақидаги, умуман ҳақиқий ва абсолют борлиқ ҳақидаги фалсафий фандир. Баъзи буржуа философлари (мас., Шелер) Ф. ни *қимматдорлар* соҳасига жорий қилмоқдалар (аксиологияда феноменологик мактаб). Гуссерль билиш назариясида татбиқ этган феноменологик метод («феноменологик редукция») билиш мавзудан эмпирик нарсаларнинг, яъни амалда конкрет, реал суратда мавжуд нарсаларнинг ҳаммасини чиқариб ташлайди. «Соф» онг структурасини тадқиқ этishi, асл ҳолатдаги онг феноменларини (ҳодисаларини) анализ қилиш — ҳақиқий билимнинг бирдан-бир вазифаси деб эълон қилинади. Феноменологик метод ниҳоятда формалистик методдир. У объектив воқелик ҳақидаги ҳамма тушунчаларни қараш доирасидан четда қолдиради ва шу билан, аслда, ўзи беэазмун схоластик фалсафа сотишга айланади.

ФЕОДАЛИЗМ — *қулдорлик ёки ибтидоий жамоа тузуми ўрнини эгаллаган ва капитализмдан олдин ўтган ижтимоий-иқтисодий формация*. Феодал тузумнинг характерли хусусияти шуки, унда натурал типдаги хўжалик ҳукм суради, техника паст ва қолоқ бўлади, ер феодалнинг (помешчининг) хусусий мулки бўлади, деҳқонлар феодалга қарам бўлиб қолади (ғайрий иқтисодий мажбурият). Ф. даврида деҳқонларнинг кўп қисмида ишлабчиқариш қуроллари йўқ эди, улар кичик хўжалик юргизарди, лекин ўзининг ери йўқлиги сабабли феодал уларга «улуш» қилиб берган ердан фойдаланишга мажбур эди. Бу ҳол феодалларнинг деҳқонлар меҳнатини (ёки бу меҳнат маҳсулотларини) ишлаб бериш рентаси (баршчина), маҳсулот рентаси (натурал оброк) ва пул рентаси (пул оброки) шаклида текинга ўзиники қилиб олиши учун асос бўлиб хизмат қиларди. Феодал рентасининг бу формаларининг изчилик билан алмашииб туриши Ф. даврида эксплуатация муносабатларининг ривожланишини билдирарди. Феодал жамиятнинг икки асосий синфи (феодаллар билан деҳқонлар) доимо ўзаро мurosасиз кураш олиб борардилар, бу кураш деҳқонларнинг катта қўзғолонлари даврида ниҳоят даражада кескинлашиб кетарди. Деҳқонларга қарши курашда феодаллар давлатнинг паноҳига синардилар; феодал давлат абсолют ва сословияли монархия шаклида мавжуд эди. Ф. даврида ижтимоий тузумнинг характерли белгиси — жамиятнинг сословияли, нерархик бўлинишидир (*Сословиялар*). Деҳқонлар қуйи, юридик жиҳатдан ҳуқуқсиз сословияга кирарди. Энг катта феодал бўлган черков феодал жамиятда катта роль ўйнарди. Идеологияда *дин* ҳукмрон мавқени эгаллаб *ижтимоий онгнинг бошқа формаларини* (философияни, санъатни, ахлоқни ва Ҳ. к.) ўзига бўйсундириб олган эди. Ф. даврида ҳатто халқ ҳаракатлари ҳам диний либосга бурканган эди. Феодал тузум буржуа

революцияларни натижасида йўқ қилинди. Бироқ Ф. нинг кўп сарқитлғи капиталистик жамиятда ҳам, айниқса қарам мамлакатларда, узоқ вақтдан бери сақланиб келмоқда (йирик помешчик мулки, ишлаб беришлар системаси ва ҳ.к.). Бу сарқитларни тугатиш — ҳозирги замон миллий-озодлик революцияларининг муҳим вазифаларидан биридир.

ФЕТИШИЗМ (португал. feitico — жодугарлик, тумор) — буюмларга топниш диний эътиқодларнинг илк формаларидан бири. Ф. ижтимоий практиканинг паст даражаси, меҳнат қуролларининг заифлиги, қадимги инсон таърибасининг нисбатан камбағаллиги натижасида келиб чиққан. Шу сабабли ибтидоий одам кўп ҳолларда оламдаги буюмлар ва ҳодисаларга улар учун ғайри оддий ва кўпинча ғайри табиий хусусиятларни нисбат берган (чунончи, заҳарли ўсимликларнинг таъсири муъжиза ва ғайри табиий ҳисобланган, энг хилма-хил буюмларга овда омад келтириш хусусиятларини нисбат берганлар ва ҳ.к.). Қадимги фетишистик диний эътиқодларнинг сарқитлари ҳозирги замондаги динларнинг деярли ҳаммасида сақланиб қолган (бутларга чўқишиш, «авлиёларнинг» жасадлари қолдиқларига топниш ва ҳ.к.). Хусусий мулкка асосланган товар ҳўжалигида, мас., товар фетишизми каби ҳодиса пайдо бўлади. Бунда алоҳида-алоҳида товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида алоқа фақат нарсаларнинг ҳаракати орқали, товарларни айирбошлаш орқали юз беради. Бунинг устига тагин бу процесс тўғридан-тўғри кишиларнинг тақдирига ҳам таъсир кўрсатади: унинг натижасида бировлар хонавайрон бўлади, бировлар бойиб кетади. Товарларнинг азалдан бир-бири билан айирбошланиш ҳамда бир-бири билан ва кишилар билан муносабатда бўлиш каби сирли кучи бор экан, деган тасаввур ана шундан келиб чиқади. Дарҳақиқат, товарларнинг бир-бирига айирбошланишининг сабаби фақат шуки, улар инсон меҳнатининг маҳсулларидир ва уларнинг ҳаракати — ишлаб чиқариш процессида кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг натижасидир. Товар Ф. и капитализм шароитида равнақ топадиган пулга, олтинга сигинишда айниқса яққол намоён бўлади. Хусусий мулк тугатилгач, маҳсулотнинг товар формаси «мистик туманли пардани» ўзидан улоқтириб ташлайди (Маркс), товар Ф. и ҳам барҳам ейти.

ФИДЕИЗМ (лат. fides — эътиқод) — диний эътиқодни илмий билим ўрнига қўювчи таълимот. Илм-фаннинг хулосаларига хилофан, Ф., қандайдир «ғайри ҳиссий олам» бор, деб даъво қилади ва шу билан идеализмга бориб туташади. Идеализмни эса, Ленин Ф. нинг нозиклаштирилган ва силлиқлаштирилган формаси, деб таърифлаган эди. Динга муносабат масаласида философияда бетараф йўл тутиш — Ф. га ён бериш демакдир. Ҳозирги замон Ф. и фан билан диннинг бирга сифдириш мумкинлигини исбот қилишга уринмоқда; Ф. фанни рад этмайди, балки унинг *объектив ҳақиқат*

га бўлган «ҳаддан ташқари» даъвосини рад этади. Бунинг учун у олимлар ўртасидаги салгина гоявий тентирашлардан фойдаланади, фан ҳали ҳал қилмаган масалаларни дастак қилиб чиқади. Диалектик материализм Ф. нинг асоссизлигини кўрсатди, унинг реакция-он моҳиятини фош қилди. Табиат ва жамиятни инсон практикаси асосида билаетган ва инсонга объектив ҳақиқатни очиб бераётган фан диний эътиқод учун ва, демак, Ф. учун ҳам ўрин қолдирмайди.

«ФИЗИК» ИДЕАЛИЗМ — философия ва физиканинг ривожланишида илмга хилоф тенденция бўлиб, у ҳозирги замон илм-фани эришган ютуқлардан идеалистик дунёқарашни асослаш учун фойдаланишга интилишда ифодаланади. Бу терминни биринчи марта Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» номли асарига ишлаган эди. Ленин айрим физиклар ва идеалист философларнинг 19—20 асрлар чегарасида физикада қилинган кашфиётларга асосланиб, материализмни рад қилишга уринишларини «Ф.» и. деб атаган эди: физикадаги мазкур кашфиётлар классик физика тасаввурларининг, мас., жисмларнинг ўзгармас массаси ҳақидаги, дунё биносининг абадий ва бўлинмас гиштчалари деб таърифланган атомлар ҳақидаги ва ҳ. к. қондаларнинг чекланганлигини очиб берди. Диалектикадан хабардор бўлмаган баъзи табиатшунослар бу қондаларни ноҳақ равишда умуман материализм нуқтан назари билан тенглаштирдилар. Электронлар ва уларнинг ҳаракат қонуллари кашф этилиши, радиоактивлик ҳодисаларининг очилиши муносабати билан жисмлар массаси улар ҳаракатининг тезлигига қараб ўзгариши, атомлар эса мураккаб структурага эга бўлиб, бир-бирига айлана олиши маълум бўлгач, бундан «Ф.» и. вакиллари бизнинг сезгиларимиз пайқайдиган ва бизнинг назарияларимиз акс эттирадиган объектив реалликни инкор этувчи, жумладан, микрозарраларнинг объектив мавжудлигини тап олмовчи хулосаларни чиқарган эдилар. Физиканинг ривожланиши бизнинг билимларимиз доимо такомиллашиб, ўзгариб боришини, мутлақ таъомига етган назариялар йўқлигини ҳам кўрсатди. Бу фактдан «физик» идеалистлар илмий тушунчалар ва назарияларнинг шартлилиги тўғрисида, уларда объектив мазмун йўқлиги тўғрисида хулоса чиқардилар. Шу билан бирга улар табиёт илмининг тобора кўпроқ математиклашиб бораётганлигини далил қилиб кўрсатардилар; бу математиклашиш шунга боғлиқ эдики, фан материянинг баъзи элементларига яқинлашиб бораётган эди ва бу элементларнинг ҳаракат қонуллари математик формулалар ёрдами билан ифодалаш мумкин эди. Идеалистик кайфиятдаги табиатшунослар бу формалар замирида муносабатлар борлигини кўрмасдан, илмий назария моддий оламни эмас, балки тадқиқотчининг фикрини акс эттиради, «материя йўқолди — биргиса тенгламалар қолди», деб даъво қилдилар. Физиканинг янада ривожла-

ниши унинг қоидаларининг тагин чуқурроқ ўзгаришига сабаб бўлди. Чунончи, нисбият назарияси жисмларнинг замоний интерваллари ва маконий ҳажмлари ҳаракатга қараб ўзгариб туришини (ҳаракатланувчи системаларда «замоннинг секинлашуви» ва «узунликнинг қисқариши») исбот қилди, квант механика элементар зарраларнинг корпускуляр-тўлқин характери экинчилик эканлигини, у айни бир вақтда зарранинг ҳолатини қайд этишга ва унинг импульсини аниқлашга имкон бермаслигини очиб ташлади. Ҳозирги замон «физик» идеалистлари бу ҳодисаларнинг объектив табиатини инкор этадилар ва улар қузатувчининг нуқтаи назарига, унинг асбоблар ёрдами билан теварак-атрофдаги оламга таъсир кўрсатишига боғлиқ, деб ҳисоблайдилар. Улар физик билимнинг математиклашувини далил қилиб кўрсатиб, физик реаллик замирида энг кўп оддий ва равшан математик идеялар мажмуидан иборат чуқурроқ руҳий моҳият асос бўлиб ётади, деб исботлашга уринмоқдалар. Бироқ илмий назарияларнинг идеалистик характерда эканлигини асослашга уринишлар барбод бўлди ва барбод бўлмади. Фаннинг ривожланишининг ўзи Лениннинг, ҳозирги замон физикаси «диалектик материализм туғади» деган башоратининг ҳаққонийлигини тасдиқламоқда (*Атомистика, оламнинг физик манзараси*).

ФИЛОСОФИЯ (грек. *phileo* — севаман ва *sophia* — донишмандлик, яъни донишмандликни севиш) — фалсафа, ҳикमत — ижтимоий онг формаси бўлиб, бу форма олам ҳақидаги, инсоннинг унда тутган ўрни ҳақидаги энг умумий тушунчалардан иборат; дунёқарашнинг назарий асоси. Инсон плк замонлардан бошлаб теварак атрофидаги оламга ўз муносабатини аниқлашга, ўз онгининг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақидаги, табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг ўзгаришидаги қонуниятлар ҳақидаги масалани ўртага қўйишга уриниб келган. Ижтимоий онгнинг алоҳида формаси сифатида Ф. қуддорлик жамиятида пайдо бўлди; бу вақтда инсоннинг табиатга таъсир доираси анча кенгайган эди, ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралган эди, жамият турли дунёқарашга эга бўлган қарама-қарши синфларга бўлинган эди. Аввал бошда Ф. га инсоният орттирган билимларнинг ҳаммаси кирарди, у бўлақларга бўлинмаган эди. Билишнинг ривожланиб бориши жараёнида билимнинг айрим мустақил соҳалари ундан ажралиб чиқа бошлади, шу билан бирга асл маънодаги фалсафий проблематиканинг шаклланиши процесси ҳам юз бермоқда эди. Бу — Ф. нинг асосий масаласи (тафаккурнинг борлиққа, онгнинг материяга муносабати масаласи), билишнинг моҳияти, формалари ва қонунилари ҳақидаги (*билиш назарияси ва логика*), ҳодисалар ҳаракати ва тараққиётининг манбаи ва умумий қонуниятлари ҳақидаги (тараққиётнинг диалектик ёки метафизик концепцияси), ижтимоий борлиқнинг табиати ва унинг ривожланишининг умумий қонунилари ҳақидаги (*социология*), ах-

лоқ-одоб ҳақидаги (*этика*), гўзалликнинг табиати ҳақидаги (*эстетика*) таълимотдир. Ижтимоий онгнинг бошқа формалари сингари, Ф. нинг ривожланишини ҳам ижтимоий борлиқ белгилайди; жамиятнинг ижтимоий тузумидаги ўзгаришлар кишиларнинг миёсида, уларнинг фалсафий қарашларида акс этади. Лекин шу билан бир қаторда Ф. нинг ривожланишида нисбий мустақиллик ҳам бордир. Аллақачон пайдо бўлиб, шаклланган назариялар, традициялар, тўпланган ғоявий материал ҳам фалсафий билиш ҳаракатига таъсир кўрсатиб туради. Ф. ўзи ижтимоий ҳаётга таъсир кўрсатади: илғор философия социал тараққиётга ёрдамлашади, реакция философия унга тўсқинлик қилади. Ф. ўзининг ички зиддиятларига эга бўлиб, улардан асосийси Ф. да асосий «партиялар» ўртасидаги—*материализм билан идеализм* ўртасидаги курашдан ибсэат, бу кураш жамиятдаги қарама-қарши синфлар тўқнашуви: ни ифодалайди, ҳеч бир фалсафий оқим бу курашда бетараф бўлиб қололмайди, зотан материализм, одатда, прогрессив ижтимоий кучлар манфаатларини, идеализм эса консерватив, реакция кучлар манфаатларини ифодаларди. Ҳозирги шароитда империалистик буржуазия фалсафий идеализмдан ва унинг хилма-хил кўринишларидан марксизм-ленинизмга қарши курашда фойдаланмоқда. Ўз келиб чиқиши ва ривожланиши жиҳатидан Ф. *дин* ва *фан* билан маҳкам боғлиқдир. Дастлабки вақтларда Ф. дин билан умумий бўлган баъзи проблемаларни ҳал қиларди. Лекин диндан фарқли ўлароқ, у ўз предметини ҳиссий-конкрет образлар формасида эмас, балки, фан сингари, тушунчаларда пайқарди. Кейинчалик Ф., айниқса материалистик Ф., фақат форма жиҳатдан эмас, балки мазмун жиҳатдан ҳам диндан тобора узоқлаша берди. Ф. билишнинг ва дунёни ўзгартиришнинг бутун тажрибасига таянадиган, фетишистик, диний онгдан холи бўлган *диалектик* ва *тарихий материализм*да диндан тамомила қутилади. Идеализм ҳозирга қадар ҳам дин билан маҳкам алоқада бўлиб келмоқда. Материалистик Ф. ижтимоий ҳаётнинг ва илмий билишнинг тажрибасини умумлаштиришга асосланади, унинг ўзи ўз предметини аниқ ва чуқур аниқлайдиган фанга айланмоқда. Лекин бундай формага Ф. бирданига келган эмас; унинг тарихи мураккаб ва зиддиятлидир, материализмнинг идеализмга қарши, *диалектиканинг метафизикага* қарши кураши билан тўлиб тошгандир. Марксизм Ф. да чинакам революция қилди ва ўз мазмуни билан янги типдаги дунёқараш яратди. Тарихда биринчи марта шундай Ф. вужудга келтирилдики, у кишини киши томонидан эксплуатация қилишга барҳам бериш зарурлигини асослаб берди ва бу иш ишчилар синфининг тарихий вазифаси эканини кўрсатди. «Философия пролетариатда ўз *моддий* қуролини топгани сингари, пролетариат ҳам философияда ўз маънавий қуролини топади...» (Маркс). Марксистик философиянинг характерли хусусияти шуки, у юқори дара-

жага (ижтимоий тараққиётни тушуниш даражасига) етказилган материализмни тараққиётнинг илмий-диалектик концепцияси билан узвий равишда бирлаштиради. У бошқа фанлардан устун турадиган ва уларга ақл сотишдан иборат мавҳум схемаларни тикиштирувчи фанлар фани бўлишни даъво қилмайди, у шундай бир дунёқарашдан иборатки, бу дунёқараш «ўзига далил-исбот топмоғи ва ўзини қандайдир алоҳида фанлар фанида эмас, балки реал фанларда кўрсатмоғи лозим» (Энгельс). Бу Ф. нинг илмий билишдаги ўрни шу билан белгиланадики, у бошқа фанларнинг ҳаммасининг натижаларини умумлаштиради ва уларни тадқиқ қилинувчи ҳодисаларга тўғри ёндошни усули билан қуроллантиради. Марксизм-ленинизм Ф. си кишиларни фақат диннинг ва идеализмнинг руҳнинг бўғовларидан халос қилиб қолмасдан, оламни ҳақиқатда бўлган ҳолича тушунтирибгина қолмасдан, шу билан бирга уни амалий ўзгартиш ва қайта қуриш учун қурол бўлиб ҳам хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу Ф. зулмнинг, генгсизликнинг барча формаларига қарши курашаётган, янги, адолатли жамият қураётган миллион-миллион халқ оммасининг дунёқарашини бўлиб қолди. Ленин ва унинг шоғирдларининг асарлари марксистик философияни ривожлантиришда янги босқич бўлди. Маркс таъбирига кўра, Ф. ўз замонасининг маънавий квинтэссенциясидир. Империализм даври, капитализмдан социализмга ўтиш, буюк илмий-техника революцияси даври ленинизмда умумлашган фалсафий ифодасини топди. Буржуазия философиясининг марксизм-ленинизмга қарама-қарши бўлган оқимлари, аслда, ўтмишдаги фалсафий фикрнинг прогрессив традицияларидан воз кечдилар. Ниҳоятда ола-була оқимлардан, сохта янгиликдан иборат бўлган ҳозирги замон буржуа философияси ҳақиқатда инсониятни тўлқинлантирувчи йирик проблемалардан бирортасини ҳам ҳал этишга қодир эмаслиги аён бўлиб қолди. Ф. да тараққиётнинг бир йўли бор, у ҳам бўлса — тараққиёт учун, хусусий мулк ҳукмронлигига асосланган социал тузумни тугатиш учун, илмий билимнинг эришган ютуқларини, янги жамият қуриш тажрибасини фалсафий умумлаштириш учун кураш майдонига чиқаётган ижтимоий кучлар билан маҳкам алоқада бўлишдан иборат.

ФИЛОСОФИЯНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАСИ (основной вопрос философии) тафаккурнинг борлиққа, идеявийликнинг, руҳнинг табиатга, материяга муносабати масаласидир. Бу масаланинг икки томони бор: 1) нима бирламчи—материя, табиатми ёки руҳ, онгми ва 2) онг оламни тўғри акс эттиришга, уни билишга қодирми-йўқми. Материя ва онг, моддийлик ва идеявийлик булар энг кенг фалсафий тушунчалардир. Философлар оламнинг бирлиги ҳақида, унинг ниҳояли ёки ниҳоясизлиги ҳақида, унда амал қилувчи қонунларнинг характери ҳақида ва ҳ. к. қандай масалани қараб чиқмаслар,

улар бунда материя билан онг ўртасидаги муайян нисбатга асослан-дилар. Философлар Ф. а. м. га қандай жавоб беришларига мувофиқ икки қарама-қарши лагерга — материалистлар ва идеалистларга бўлиндилар. Материалистлар фанга таяниб, материяни, табиатни бирламчи деб, онгни эса иккиламчи, ундан ҳосила деб ҳисоблайдилар. Материалистик философия оламни билиш мумкинлигини, инсон уни ўз онгида тўғри акс эттиришга қодир эканлигини ҳам эътироф этади. Идеалистларда эса, аксинча, руҳий ибтидо, онг бирламчи бўлиб, материя эса онга қандайдир боғлиқ бўлиб, ундан тугилган бўлиб чиқади. Бундай позиция идеализмни дин билан яқинлаштириб қўяди, чунки дин оламни мистик ибтидо — худо яратган деб ҳисоблайди. Идеализм Ф. а. м. нинг иккинчи томонини ҳам тўғри ҳал қилиб беролмайди. Ҳатто идеалистлар оламни билиш мумкин деб ҳисоблаган тақдирда ҳам, улар бу билишни материянинг, борлиқнинг ичига чуқур кириш деб эмас, балки руҳнинг ўз-ўзини билиши деб қарайдилар. Баъзи идеалистлар эса *агностицизм* позициясида туриб тўғри билиш мумкинлигини умуман инкор қиладилар. Оламнинг бир асосини — материяни ёки онгни эътироф этувчи *материализм ва идеализмдан* ташқари яна *дуализм* ҳам бўлиб, у, материя ва онг — бир-бирига боғли бўлмаган тенг ҳуқуқли икки ибтидодир, деб ҳисоблайди. Бироқ дуализм философияда қандайдир алоҳида «учинчи йўл» эмасдир. Дуалист философлар ноизчил, иккиланувчи позицияни ишғол қиладилар ва идеявийлик билан моддийликнинг (мас., инсоннинг оламни билишида) бирлигини, мослашганлигини изоҳлашга уриниб, идеалистларга қўшиладилар. *Диалектик материализм* Ф. а. м. ни ҳал қилганда материалистик йўлни ривожлантиради ва бу масалага чуқур илмий жавоб беради. У материянинг бирламчилигини ва онгнинг иккиламчилигини шунчаки эътироф қилиш билан чекланмасдан, онг материянинг узоқ тарихий тараққиёти процессида пайдо бўлганлигини исбот ҳам қилади. Худди шунингдек марксистик философия оламни билиш мумкинлигини қайд қилиш билан чекланмасдан, инсон онгининг теварак-атрофдаги предметларни акс эттириш қобилияти меҳнат фаолияти процессида пайдо бўлишини ҳам кўрсатади. Илгариги материалистлар, онг материянинг пассив инъикосидир, холос деб ҳисоблардилар, улардан баъзилари эса (*вульгар материализм*) ҳатто онни материя билан тенглаштириб, фикрни миянинг қандайдир ажратиб чиқарган моддий нарсаси, деб қарардилар. Диалектик материализм онгнинг материяга боғли эканлигини фақат эътироф қилиб қолмасдан, балки шу билан бирга инсоннинг оламни билиш процессида ҳам, оламни ўзгартириш процессида, яъни амалий фаолиятида ҳам унинг актив роль ўйнашини эътироф қилади. Шундай қилиб, Ф. а. м. ҳар қандай дунёқарашнинг бош принциpidир. Уни ҳал этиш икки қарама-қарши фалсафий оқимни (материализм ва идеализм-

нинг) чегаралаш учун, фалсафий система­ларга объектив баҳо бе­риш учун аниқ мезон беради.

ФИЛОСОФИЯНИНГ ПАРТИЯВИЙЛИГИ (партийность фило­софии) — ҳар қандай философиянинг, ҳар қандай фалсафий мактаб ёки оқимнинг икки қарама-қарши йўналишдан бирига — *материализм* ёки *идеализмга* сўзсиз мансублиги. Ана шу икки йўнал­аш ўртасидаги, «фан партияси» билан «дин партияси» ўртасидаги, «Демок­рит йўли» билан «Платон йўли» ўртасидаги муросасиз кураш философиянинг бутун тарихи орқали яққол ўтиб, пировард ҳис­обда қарама-қарши ижтимоий синфларнинг манфаатларини акс эттириб келмоқда. Ҳозирги замон буржуа философияси кўп мактабларининг вакиллари ўзларининг идеализмга мансуб эканликларини ниқобла­моқдалар, бунинг учун улар ё философияларнинг икки лагерга бўли­ниши қонунийлигини инкор қиладилар, ёки ўз концепцияларини философияда материализм ва идеализм қарама-қаршилигидан, улар ўртасидаги курашдан «юқори» турувчи аллақандай «учинчи йўл» қилиб кўрсатишга уринадилар. Буржуа философиясидан фарқли ўлароқ, диалектик материализм *философиянинг асосий масаласини* ҳал этишга бетарафлик, партиясизлик мумкинлигини принципат равишда рад қилади. «Бундан икки минг йил муқаддам философия партиявий бўлгани сингари, энг янги философия ҳам партиявийдир. Сохта олимлик лўттибозлигидан иборат янги номлар билан ёки бефаросат партиясизлик ниқоби билан пардаланган асосий масала устида курашаётган партиялар материализм билан идеализмдир» (Ленин). Ф. п. принципини Маркс билан Энгельс ифодалаб берган эдилар. Бу принцип Ленин асарларида, хусусан «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида янада ривожлантирилди. Бу принцип марксистик философия тарафдорларидан материалистик дунёқа­рашнинг асосий қондаларини ривожлантиришда принципат ва изчил бўлишни, идеализмга қарши курашда муросасиз бўлишни, уларга материализмдан чекинишни ва идеализмнинг ҳамма кўр­нишларида унга ён беришни пайқаб олиш маҳоратини ўргатишни талаб этади.

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХИ (история философии) — билимнинг бир соҳаси бўлиб, бу соҳа философиянинг ривожланишини ўрганади, бир хил фалсафий таълимотлар, оқимларнинг иккинчи хил фалса­фий таълимотлар, оқимлар билан алмашинувини тақозо қиладиган қонуниятларни очиб беради. Ф. т. энг қадим замонда пайдо бўлган. Қадимги грекларнинг (Теофраст, Диоген Лаэртский ва бошқалар­нинг) асарларидаёқ фалсафий таълимотлар лўнда қилиб баён этилган. Бироқ бу баён том маънодаги Ф. т. эмас эди, чунки у ўз олдига фалсафий қарашларни тарихий жиҳатдан тадқиқ этишни эмас, балки мазкур қарашларни тасвирлаб беришни вазифа қилиб қўйган эди. Узоқ вақт давомида, айниқса христиан дини ҳуқуқроқ-

лик қилган даврда ўтмишдаги фалсафий таълимотлар ҳақиқат даъвосини қилолмайдиган фикрлар йиғиндиси деб қараларди, холос. Аста-секин тарихий-фалсафий асарларга тарихийлик, илмийлик принципи кира бошлайди, яъни, ўтмишдаги фалсафий таълимотларда тўғри қондалар ҳам бор, уларда ҳақиқат уруғлари мавжуддирки, бу уруғларни янглишлардан ажратмоқ зарур, деган фикр илгари суриладиган бўлди. Ф. т. га шу хилдаги қарашни ишлаб чиқишга немис философи Гегель катта ҳисса қўшди. У философиянинг ривожланишини, фалсафий билимнинг қуйи формаларидан юқорироқ формаларига, нотўлиқ билимдан тўлароқ ва ҳар томонлама роқ билимга ўтишдан иборат, деб кўрсатди. Гегель нуқтан назарча, турли фалсафий таълимотлар фикрлар, янглишлар, ғалати воқеалар йиғиндисидан иборат бўлмай, балки ҳақиқатнинг қарор топишидаги босқичлардан иборат. Бироқ асли идеалист бўлган Гегель, бу таълимотларнинг пайдо бўлишига сабаб шуки, оламий ақл, абсолют идея улар орқали ўз-ўзини танийди, деб ҳисобларди. Шу сабабли Гегель фалсафий фикрнинг ривожини учун сунъий чегара белгилаб қўйган эди: философия ўз ҳаракатида гегелча системага яқинлашиб борган ҳамон у тўлиқ, абсолют билимга эришади ва унинг шундан кейинги ривожини тўхтаб қолади. Бу ҳол Ф. т. нинг баёнида схематизм тўғдирди. Ўтмишнинг фалсафий системаларида Гегель асосан шундай моментларни таъкидлаб кўрсатган эдики, бу моментлар унинг идеалистик системасининг чинлигини исботлаб берган эди. Илмий Ф. т. марксча-ленинча философия юзага келиши билан мумкин бўлди. Жамият тараққиёти қонуниятларини ва аввало ижтимоий борлиқнинг ижтимоий онга нисбатан ҳал қилувчилик роль ўйнаши қонунини билиш натижасида фалсафий фикр тараққиётини тўғри тушуниш ва изоҳлаш мумкин бўлди. Философиянинг қайси томонга қараб ривожланиб бораётганлигини абсолют идея эмас ва бирон-бир мутафаккирнинг инжиқлиги, истаги эмас, балки жамият моддий ҳаётининг эҳтиёжлари, турли ижтимоий синфларнинг сиёсий кураши манфаатлари, воқеликни билиш процессининг объектив логикаси белгилайди. Марксистик Ф. т. нинг бош принципини ана шундан иборат. Бу принцип философиянинг тарихий тараққиётида ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашинуви билан боғлиқ бўлган муайян босқичларни ажратиб кўрсатишга имкон беради. Бу принцип турли фалсафий йўналишлар ва оқимларнинг пайдо бўлишини изоҳлаб бераркан, уларнинг характерини жамият, ижтимоий практика тараққиётининг даражаси, социал муносабатлар, жамиятнинг синфий табақаланиши, унда манфаатлари, психологияси ва идеологияси турлича бўлган синфларнинг мавжудлиги белгилаб беришини кўрсатди. Ана шу синфий табақаланишнинг инъикоси сифатида философияда икки асосий йўл, йўналишнинг — *материализм ва идеализмнинг* кураши ҳам майдонга чиқади. Жа-

мият тараққиётининг турли босқичларида бу курашнинг хусусиятларини худди бир фан сифатида Ф. т. ўрганади. Марксизм-ленинизм ўтмишдаги фалсафий таълимотларга баҳо берганида партиявийлик принцигига амал қилади (*Философиянинг партизвийлиги*). Бу принцип философиянинг материалистик йўлини ҳимоя қилишни билдирадими, бу йўл прогрессив социал кучларнинг идеологиясини ва илмий дунёқарашнинг шаклланиш процессини ифодалаб берди. Философия тараққиётига бир томонлама, сийқа назар билан қараш, фалсафий идеялар, қондаларни фақат у ёки бошқа синфларнинг тамағирлик манфаатларини оқлаш нуқтаи назаридан қараб чиқишга интилиш бу принципга ётдир. Бир вақтлар марксизмни сийқалаштирган вульгаризаторлар (Богданов ва Шулятиков) Ф. т. га худди ана шундай нуқтан назардан қараган эдилар, уларни Ленин қаттиқ танқид қилган эди. Ҳақиқатда эса философиянинг тарихий тараққиёт процесси жуда мураккаб бўлиб, синфий кураш унинг бирдан-бир сабабчиси эмасдир. Илм-фан тараққиёти ва ижтимоий онгнинг бошқа формаларининг ривожланиши фалсафий таълимотларнинг мазмунига таъсир кўрсатади. Философлар ўз таълимотларини ишлаб чиққанларида ўз салафларининг идеяларига таяниб иш кўрганлар. Энгельс, ўтмишдаги бутун философияни ўрганиш ҳозирги замон назарий тафаккур методларини ишлаб чиқиш учун гоёат катта аҳамиятга эгадир, деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, философиянинг тарихий тараққиёти логика ва диалектиканинг асосини ташкил этувчи илмий билиш назариясини шакллантириш процессини ўз ичига олади. Инсоният оламнинг умумий тараққиёт қонуналарини, тафаккурнинг хусусиятларини бирданига билиб олган эмас. Бунинг учун фикр, фалсафий идеялар тараққиётининг узоқ давом этган тарихий процесси керак бўлди. Инсон билишининг бу тараққиётига ўтмишдаги материалистик таълимотлар ҳам, идеалистик таълимотлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу таълимотларда объектив оламнинг хоссалари, билиш процессининг хусусиятлари турли даражада чуқур акс этган. Шу сабабли марксистик Ф. т. ўтмишдаги мутафаккирларнинг таълимотларида қимматли бўлган нарсаларнинг ҳаммасини очиб бермоқда. У қай тариқа философия жамиятнинг ва билишнинг тараққий қилиши билан биргаликда содда, мифологик, диний, идеалистик тасаввурлардан аста-секин халос бўлиб, табиат, жамият ва тафаккурни илмий, материалистик ва диалектик тушуниш заминида тобора мустаҳкамроқ туришини кўрсатди. Фалсафий фикрнинг тарихий ҳаракати — ягона, яхлит процесс бўлиб, унинг айрим босқичлари бир-бири билан маҳкам бўлиқдир. Бу процесснинг жаҳоншумул характерга эга бўлишининг сабаби шуки, унда жаҳоннинг турли халқлари иштирок этган. Бинобарин, философия тараққиётининг бирон-бир босқичини унинг

Ўтмишдаги босқич билан алоқасидан ташқари туғри тушуниш мумкин эмас, у ёки бошқа мамлакатдаги фалсафий фикрни, уни бошқа мамлакатлардаги фалсафий фикр билан таққослаб кўрмасдан туриб, англаб олиш мумкин эмас. Ҳозирги вақтда марксча-ленинча Ф. т. билимнинг сертармоқ, жуда ривож топган соҳаси бўлиб қолди ва бу соҳа айрим фалсафий таълимотларни, миллий традицияларни, фалсафий фикр ҳаракатларининг айрим босқичларини қўшиб олган ҳолда философиянинг тарихий тараққиёт процессини тадқиқ қилмоқда. Марксча-ленинча Ф. т. кишилар маънавий ҳаёти тараққиётининг қонуниятларини тушунишга, инсоният жамғарган фалсафий билимларнинг бутун мажмуини эгаллаб олишга ёрдамлашмоқда.

ФОРМАЛАШТИРИШ (формализация) — билимнинг (илмий назария, унинг айрим компонентлари ва шу қабиларнинг) мазмунини, унинг формасини ажратиб олиш, бу формани махсус тилда ифодалаш ва шундай тил билан иш кўриш қоидаларини яратиш йўли билан аниқлаш усули. Ф. деганда кенг маънода тилдан, жумладан ёзувдан ва шу қабилардан ҳар қандай фойдаланиш тушунилади. Бундай Ф. *абстракция* процесси билан жуда маҳкам боғлиқдир. Ҳар қандай абстракция сингари, Ф. ҳам билиш процессининг зарур моментидир. Ф. нинг ўзига хос маъноси математика ва логиканинг, айниқса *математик логиканинг* ривожини билан боғлиқдир (мантикӣй ва математик Ф.). Бундай ҳолда мазмунни аниқроқ белгилаш учун махсус сунъий тил ишлаб чиқилади, бу тилнинг символлари ва ифодалари воқеликнинг ўрганилаётган соҳаларининг муайян томонларини билдиради, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар эса математик логиканинг тегишли бўлимларида аниқланади. Ҳозирги замон формалаштирилган тиллари билимнинг катта-катта бўлимлари билан нуқул формал равишда (фақат белгилар тартибидан) манипуляция қилишга имкон беради. Ф. методидан, айниқса мантикӣй Ф. дан ҳозирги замон фанида (математикада, табиётда) кенг фойдаланилмоқда. Бошқариш (*Кибернетика*) процессларини тадқиқ қилганда Ф. зарурдир. Фикрлаш процессининг, мас., ҳисоблаш процессининг формалаштирилиши туфайлигина уни автоматлаштириш (электрон-ҳисоблаш машиналаридан ва ҳ. к. фойдаланиш) мумкин бўлди. Ҳар қандай формалаштирилган назария унга мувофиқ келадиган мазмуни назариядан камбағалроқдир; у аниқликда ютиб чиқаркан, бунга қараб чиқиляётган мазмуннинг кўп томонларини онгли равишда абстракциялаштириш (мавҳумлаштириш) ҳисобига эришади. Ф. билан мазмуни билим ўртасидаги номувофиқлик фан тараққиётининг муҳим манбаи бўлиб, бир хил формалаштирилган назарияларни ўрганиляётган объектларни аниқроқ акс эттирадиган иккинчи хил назариялар билан изчил алмаштириб туришга олиб боради.

ФОРМАЛ ЛОГИКА тафаккур формаларини — *тушунчалар, ҳукмлар, хулоса чиқаришлар, исботлар* ва шу кабиларни уларнинг мантиқий тузилиши нуқтаи назаридан, уларда ифодаланувчи конкрет мазмунни назардан соқит қилган ҳолда, ўрганувчи фан. Мас., «Ҳамма студентлар — ўқувчилардир», «Ҳамма китлар сут эмизувчилардир», «Ҳамма одамлар ўлади» деган ҳукмларда турли мазмун бор, лекин Ф. л. нуқтаи назаридан юқорида кўрсатилган ҳукмларнинг ҳаммаси бир мантиқий турга нисбат берилади ва бу жиҳатдан уларнинг бир-биридан фарқи бўлмайди. Ф. л. фақат ҳукм субъектининг предикат билан, субъектнинг умумийлик характери билан (субъектда айти туркумдаги предметларнинг ҳаммаси акс эттирилганми ёки йўқми), ҳукмлар чин бўлиб чиқадиغان шароитлар билан ва ҳ. к. боғлиқлиги типи қизиқтиради, зотан унинг вазифаси — айти ҳукмлар учун йўл қўйиш мумкин бўлган хулоса қоидаларини аниқлашдан иборат. Ф. л. фан сифатида антик замондаёқ пайдо бўлган (Платон, Аристотель, стоиклар), ўрта аср схоластлари (Дунс Скотт, У. Оккам ва бошқалар) уни ишлаб чиқишга муҳим ҳисса қўшдилар, янги замонда эса англиз философларидан Ф. Бэкон, Милль ва бошқалар Аристотелдан бошланиб келган дедуктив логика билан бир қаторда индуктив логика асосларини (*Дедукция. Индукция*) ишлаб чиқиб, Ф. л. фанига муҳим ҳисса қўшдилар. 19-асрнинг ўрталаридан бошлаб Ф. л. проблематикаси қатъий суратда тузилган формаллаштирилган тиллар (*Формаллаштириш*) доирасида ишланиб келмоқда. Шу муносабат билан пайдо бўлган *математик логика* Ф. л. тараққиётининг ҳозирги босқичидан иборат; уни ишлаб чиқиш *фан логикаси* ва *фан методологияси* тараққиёти билан жуда маҳкам боғлиқдир.

ФРАНЦУЗ МАТЕРИАЛИЗМИ (18-аср) — феодализмга қарши курашувчи прогрессив буржуазиянинг дунёқараши, марксизмгача бўлган материалистик философиянинг формаларидан бири. Олдин ўтган материализмдан Ф. м. жанговар, кескин мунозара олиб бориш характери билан ажралиб туради. Унинг энг йирик вакиллари — Ламетри, Гольбах, Дидро, Гельвеций — истибдодга, ўрта аср тартибларига, динга, идеализмга кескин суратда қарши чиқиб, «яқинлашиб келаётган революция учун мияларни» (Энгельс) маърифатли қилдилар. Ф. м. — метафизик материализмнинг кўринишларидан биридир. У кўпинча ўша вақтда табиёт илми илгари сурган табиатни механистик тушунишга таянарди. Ф. м. нинг хизмати шунда эдики, у ҳеч қандай дастлабки илоҳий турткиларга муҳтож бўлмаган материянинг, табиатнинг активлигини таъкидлаб кўрсатарди, ҳаракатни материянинг унинг мавжудлиги билан чамбарчас боғли бўлган асосий белгиси деб қарарди. Бироқ француз материалистлари ҳаракатни бошлича жисмларнинг ташқи механик ўрин алмаштиришидан иборат қилиб қўярдилар. Тараққиёт идеяси, нарсаларнинг

муайян томонга қараб ўзгариши ҳақидаги тасаввур уларга ёт эди (бу идея куртак шаклида Дидрода бор эди, у организм турларининг теварак-атрофдаги шароитга қараб ўзгариши ҳақидаги қондани илгари сурган эди). Билиш назариясида француз материалистлари материалистик *сенсуализм* позицияларида турардилар. Барча билимларни улар сезгилардан келтириб чиқарардилар, тафаккурнинг фаолиятини эса асосан сезгиларнинг оддий комбинациялашувидан, таққосланишидан иборат қилиб қўярдилар. Улар ҳиссий мушоҳадани ҳақиқат критерияси деб ҳисоблардилар. Француз материалистлари ўзларининг билишга қарашлари қанчалик чекланган бўлишига (билишда кишиларнинг актив фаолияти ролини, билувчилик процессининг мураккаб характерини тушунмасликларига) қарамай билимнинг эҳтиросли тарафдорлари эдилар, инсон ақлининг чексиз имкониятларига ишонардилар. Ф. м. *атеизм* билан чамбарчас боғли эди. Унинг вакиллари дин билан черковни халқни асоратга солишнинг бош маънавий қуроли деб билар ва уларни ошқора танқид қилардилар. Улар диннинг социал илдизларини тушунмас эдилар, динни нодонлик ва алдаш натижаси деб қарардилар, диний хурофотларга қарши курашнинг асосий воситаси — маърифатдан, билимларни тарқатишдан иборат, деб ҳисоблардилар. Шундай бўлса-да уларнинг динни порлоқ равишда, маҳорат билан, донолик билан танқид қилишларини Ленин юксак баҳолаган эди. Француз материалистларнинг фикрича, оламда ҳеч қандай ғайри табиий руҳоний вужудлар, ҳеч қандай илоҳий ўзбошимчалик бўлиши мумкин эмас. Табиатда ҳамма нарса радди-бадал қилиб бўлмайдиган, абадий табиий қонунларга мувофиқ ҳаракат қилади. Табиий вужуд бўлган инсон ҳам бу қонунларга бўйсунди. Инсоннинг бошқа табиий жисмлардан фарқи фақат шуки, у ҳис қилиш ва фикрлаш қобилиятига эгадир. Ф. м. вакилларининг қарашларига кўра, кишиларнинг характери, уларнинг фикрлари ва ҳис-туйғуларининг мазмуни уларнинг биологик табиатига эмас, балки теварак-атрофдаги ижтимоий муҳитга боғлиқдир. Одамларни табиат эмас, балки жамиятда ҳукмрон бўлган қонунлар ва хулқ-атворлар бузди. Улар шу фикрга асосланиб, одамларнинг феъл-атвори ижтимоий муҳит ўзгарган тақдирдагина ўзгарар, деган тўғри хулосани чиқарган эдилар. Бироқ француз материалистлари ижтимоий муҳитни бошлича давлат тузуmidан иборат қилиб қўйганликлари сабабли, бу муҳитнинг ўзгариши йўлини ҳам улар асосан қонунларнинг ўзгаришига боғлиқ деб билардилар. Шу сабабли жамиятни қайта қуриш мумкинлигини улар қонун чиқарувчининг, «маърифатли подшоҳнинг» фаолияти билан боғлаб қарардилар, бу фаолият ҳам ўз навбатида маърифат тарқатиш, нодонлик ва хурофотга қарши курашга боғлиқ қилиб қўйиларди. Француз материалистлари *этика* проблемаларига катта эътибор берардилар. Уларнинг фикрича, юқоридан белгиланган

(худодан юбориладиган) ҳеч қандай ахлоқий принциплар йўқ. Диний ахлоқ — инсонга душман бўлган мунофиқлик ахлоқидир. Кишилар ўз манфаатларини қўзлаб иш қилганда ахлоқий иш қилган бўладилар. Чин ахлоқ инсоннинг бахтга интилишига эид келмаслиги лозим. Бироқ, кишиларнинг хатти-ҳаракатига уларнинг шахсий манфаатларига асосланиб баҳо бериш керак, деган талаб тийиқсиз эгоизмни (худбинликни) тарғиб қилиш керак, деган маънони билдирмас эди. Француз материалистларининг фикрича, ҳар қандай ғлаҳсий манфаат эмас, балки фақат жамият манфаатларига эид келмайдиган шахсий манфаатгина ахлоқнинг асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Фақат оқилона тузилган, маърифатли, мукаммал қонунчиликка асосланган жамиятдагина ижтимоий ва шахсий манфаатларни тўғри қўшиб олиб боришга эришиш мумкин. Француз материалистлари жамиятга қарашларида гарчи идеалист бўлсалар-да ва «оламини ўй-фикрлар бошқаради» деб ҳисобласалар-да, шу билан бирга бу қарашлар жамият тараққиёти ҳақида диний тасаввурларга қарши қаратилганлиги сабабли, прогрессив характерга эга эди. Ф. м. фалсафий фикрнинг янада ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

ФРЕЙДИЗМ — психологик ва социологик таълимот бўлиб, унинг асосчиси австриялик психиатр врач З. Фрейд номи билан шундай деб аталган. Ф. нинг характерли хусусияти шуки, у инсон психикасини онгли ҳаракатларнинг ҳамда рационал (оқилона) тарзда изоҳлаб бўлмайдиган ва онгсизлик оламини ташкил этадиган инстинктлар, биологик истаклар, интилишлар ва импульсларнинг мураккаб комплекси деб тушунади (Фрейд бу онгсизликни «инсоннинг табиий хусусияти» ёки «Оно» деб атайдди). Унинг асосини аввало инсоннинг кўпчилик психик ҳаракатларини белгилайдиган сексуал инстинктлар («либидо») ташкил этади. Онгсизликни инстинктлар билан боғлиқ бўлган икки тушунча: сублимация ва комплекс тушунчалари характерлайди. Комплекс — ҳамма кишиларда мавжуд бўлган ва психиканинг бузилишининг ҳамма турларини изоҳлайдиган нисбатан барқарор механизмдир. «Эдип комплекси» ана шундан иборат бўлиб, бунинг маъноси — муҳаббат ва меҳрнинг бемеҳрлик ва душманлик билан қўшилиб кетиши демакдир: мас., боланинг онага муҳаббат ва меҳри, аини вақтда отага нисбатан рашк ва бемеҳрлик туйғусидир (маълумки, мифологиядаги Эдип ўз отасини ўлдириб онасига уйланган). Сублимация (айнан маъноси: «босиш») — босилган сексуал истаклар ёки импульслар энергиясининг фаолиятнинг бошқа турларига: сиёсатга, илмий ва бадий ижодга, динга ва бошқаларга айланишидир. Инстинктларнинг (бошқа йўлга буриладиган инстинктларнинг) бостирилиши, сурилиб чиқарилиши талабларнинг, мас., ахлоқий нормалар, стандартлар талабларининг («Fairly — Men») таъсири остида инсондаги шахсий

ибтидо («Мен») орқали амалга оширилади. Фрейд ижтимоий ҳодисаларга, тарихий воқеаларга психоанализ нуқтаи назаридан қараб, онгсизлик оламнинг инсон ва жамиятга ҳал қилувчи таъсири ҳақидаги хулосага келган. Фрейднинг «оммавий психология» ҳақидаги таълимоти ана шунга боғлиқ бўлиб, бу таълимотга кўра, инсоннинг ҳамма ҳаракатлари — босқичли инстинктнинг юз беришидир. Ф.нинг баъзи тарафдорлари шу қондага асосланиб, «оломон» ва «йўлбошчилар» социал философиясини туздилар. Бу философияга кўра, йўлбошчилар инстинктларга моҳирлик билан таъсир кўрсатиб, фикр қилмайдиган ва кўр-кўрона инстинкт билан ҳаракат қиладиган ва шу сабабли таъсирга дарров бериладиган омманинг куч-ғайратини нстаган йўлга солиб юбора оладилар. Социал ҳаёт проблемаларига бу хилда қараш реакцион идеялар учун кенг майдон очиб беради. Ф. инсондаги биологик ибтидони ўз таълимотига асос қилиб қўяди ва шу билан бирга инсон психикасини объектив (социал) оламдан ҳам, физиологик механизмлардан ҳам ажратиб ташлайди. Шунинг учун Ф. да *вульгар материализм* билан *субъектив идеализм* бирга қўшиб олиб борилмоқда. Ф.нинг ҳозирги замондаги тарафдорлари (мас., Э. Фромм) психикани ҳаддан ташқари биологлаштиришни бартараф қилишга уринмоқдалар. Фроммнинг фикрича, ҳамма кишилар учун умумий бўлган, биологик шарт-шароит тақозоси билан вужудга келган инстинктларгина эмас, балки социал келиб чиқишга эга бўлган инстинктлар ҳам мавжуддир. Бироқ Фромм инсониятнинг моҳиятини абстракт-психологик тарзда тушуниб, кишиларнинг моддий-ўзгартирувчи фаоллигининг родини, жамиятнинг синфларга бўлинишини инкор қилади.

ХАЕЛ (воображение) — инсоннинг психик фаолияти бўлиб, бу фаолият жараёнида ўтмиш тажрибани (идрокларни, тасаввурларни, хотира образларини) ўзгартириш йўли билан янги ҳиссий ва фикрий образлар яратилади. Х. туфайли инсон фақат ўзи бир вақтлар идрок этган нарсаларнигина эмас, балки ҳақиқатда йўқ бўлган ва ҳаттоки бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларни ҳам тасаввур этиши мумкин. Лекин ҳамма ҳолларда ҳам инсон Х. учун материални уни қуршаб турган оламдан олади. У воқеликнинг айрим томонларини бўрттириб, ўткирлаштириб, уларни бирор усул билан бирлаштириб, бошқа, мураккаброқ усуллардан фойдаланиб, ўз онгида янги образлар тузади. Х. инсоннинг ижтимоий практикаси жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Инсон фаолиятининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у меҳнат процессида янги предметлар яратганида уларни илгаритдан ўзида тасаввур қилиши, хаёлий планини, ҳаракат тарзини ишлаб чиқиши лозим. Х. инсоннинг фақат амалий фаолиятида эмас, балки назарий фаолиятида ҳам гоят катта роль ўйнайди. У тафаккур билан бирга ривожланиб, воқеликни чуқурроқ билишга ёрдам қилиб келди. Олимнинг Х. и гипотезалар, моделлар яратишда, фикрий экспериментда қатнашади. «...Энг жиддий фанда ҳам фантазиянинг ролини инкор этиш бемаънликдир» (Ленин). Х. бадий ижоднинг зарур ва муҳим элементидир. Инсоннинг у ёки бу фаолияти билан боғлиқ бўлган Х. учун образларни маълум мақсадлар ва вазифаларга мувофиқ равишда била туриб, онгли равишда шакллантириш ва ўзгартириш характерлидир. Бу ихтиёрий Х. ни ғайри ихтиёрий Х. дан фарқ қилмоқ керак. Туш кўриш, ширин хаёллар ва шу кабилар ғайри ихтиёрий Х. нинг мисолларидир. Ғайри ихтиёрий Х. образларнинг сира ўйланмаган, қутилмаган ва ҳатто бемаъни бир тарзда ажойиб-ғаройиб қўшилиб кетиши билан характерланади. Ихтиёрий Х. ўз навбатида қайтадан яратувчи (мас., қаптадан ҳосил қилиш) хаёлга ва ижодий (олимга, рассомга, конструкторга ва ш. к. хос бўлган активлик билан янги образлар яратиш) хаёлга бўлинади. Ижодий Х. нинг алоҳида тури — орзудир. Орзу инсоннинг келажакдаги фаолияти билан боғлиқ бўлиб, уни қудратли иштиёқ билан олға йўналтиради ва бу фаолиятнинг мақсад ва истиқболлини кўрсатиб беради. Маълум мақсадни кўзлаган орзудан

беҳуда хаёл суришни, «қуруқ хаёлпарастлик»ни фарқ қилмоқ керак, чунки бундай хаёлпарастлик кишини воқеликдан йироқлаштиради, актив фаолиятини бўғиб қўяди. Жамият эҳтиёжлари билан, ижтимоий-тарихий практика билан боғлиқ бўлиш орзунинг қиммати ва таъсирчанлигини белгилайди.

ХАЛҚ (народ) — оддий тушунчада бу — бирон-бир давлатнинг, мамлакатнинг бутун аҳолиси, бутун яшовчиси демакдир; *тарихий материализмда* бу — аҳолининг муайян тарихий даврда жамиятнинг олга қараб ривожланишидан манфаатдор бўлган, янги, прогрессивроқ тузумни ўрнатишда ҳал қилувчи роль ўйнайдиган қисмидир. Х. жамиятда бир хил мавқени эгалламайдиган турли социал группалар, синфлардан иборат. Қандай синфлар, қандай аҳоли табақалари Х. ни ташкил этишни, унинг тарихдаги роли қандай эканлигини марксистик назария очиб беради. Антагонистик синфлар пайдо бўлганга қадар Х. га айли мамлакатнинг, территориянинг барча аҳолиси кирарди. Антагонистик жамиятларда Х. аз-вало меҳнатқашлар оммасидан, моддий неъматларни ишлаб чиқарувчилардан иборат. Муайян даврларда унга прогрессив ижтимоий ўзгаришларга интилувчи эксплуататор синфлар ҳам кирарди. Х. га, мас., илк буржуа революциялари даврида феодализмга қарши курашувчи буржуазия, эзилган ва қарам мамлакатларда ҳозирги замонда империализм ва мустамлакачиликка қарши овозлик курашида қатнашаётган буржуазия кирарди ва ҳ. к. Шундай қилиб, гарчи «Х.» тушунчаси манфаатлари қарама-қарши бўлган турли синфларни бирлаштира-да, лекин улар ўртасидаги зиддият реакцияон ижтимоий кучларга қарши курашнинг энг муҳимроқ вазифаларига нисбатан иккинчи ўринга ўтиб қолади. «Революцион Х.» тушунчаси марксизмда муҳим роль ўйнайди. Бу — революцияда бевосита иштирок этувчи ижтимоий кучлардир; революцион Х. ана шу сифати билан бошқа синфлар ва табақалардан фарқ қилади, чунки бу синф ва табақалар ўз мавқеларига кўра прогрессив ўзгаришлардан манфаатдор бўлсалар-да, лекин актив сиёсий курашга қодир эмаслар. Эксплуататор синфлар йўқ бўлган социалистик жамиятда барча синфлар ва ижтимоий группалар Х. ни ташкил этади. Кенг халқ оммасининг актив яратувчилик фаолияти коммунистик жамият қуришнинг зарур шarti бўлиб хизмат қилади (*Тарихда халқ оммасининг ва шахсинг роли*).

ХАЛҚАҲОЛИ (народонаселение) — айрим мамлакатларда ёки ер юзюда яшовчи кишиларнинг жами. Х. нинг структурасини, унинг жойланишини, динамикасини махсус фан — демография ўрганарди. *Социология* ижтимоий тараққиётда Х. нинг ролини ойдинлаштириб беради. Баъзи буржуа назарийтчилари Х. нинг ўсишини ижтимоий ҳаётни белгиловчи асосий фактор деб ҳисоблардилар. Аммо бирон-лар Х. прогрессив роль ўйнайди десалар, бошқалар капитализм ша-

роитида Х. нинг ҳаддан зиёд ошиб кетиши натижасида тенгсизлик, очлик, қашшоқлик пайдо бўлди, деган далилни кўрсатар ва бу ҳолни оқлар эдилар. Шундай деувчилардан бири инглиз руҳонийси ва экономисти Мальтус эди (18- асрнинг охири — 19- асрнинг боши). Унинг таълимотига кўра, моддий неъматларнинг ўсишига қараганда одамлар тезроқ кўпайиб бормоқда, бу эса аҳолининг ошиб кетиш хавфини туғдирмоқда, очлик ва қашшоқликни муқаррар қилиб қўймоқда эмиш. Мальтус таълимотининг ҳозирги замондаги тарафдорлари (янги мальтусчилар) аҳолининг кўплаб камайишининг ҳар хил усулларини (юқумли касалларни, урушларни) кўкларга кўтариб мақтамоқдалар. Ҳақиқатда эса моддий неъматларни ишлабчиқаришни ривожлантириш имкониятлари гоят каттадир, аммо бу имкониятларга реакцион социал идора усуллари тўсқинлик қилмоқдалар. Х. нинг ўсиши жамият ҳаётининг зарурий, табиий шarti бўлса-да, лекин ҳал қилувчи шarti эмасдир. Экономика Х. га бевосита таъсир кўрсатмайди, балки бошқа факторлар орқали: ижтимоий шароитларнинг мажмуи, оиланинг ўсиш хусусиятлари, жамиятда аёлларнинг тутган мавқеи билан таъсир кўрсатади. Масалан, шундай бир ҳол қайд қилинганки, моддий ва маданий ҳаёт даражаси қанча паст бўлса, одатда, бола туғиш шунча кўп бўлади. Х. нинг ўсишининг экономикага тескари таъсири ҳам бир ёқлама эмасдир. Бир томондан, туғилишининг юқори даражада бўлиши ишлабчиқаришнинг ривожига кўмаклашмоғи лозим, чунки одамлар — жамиятнинг асосий ишлабчиқарувчи кучидир, иккинчи томондан, мамлакат тараққиётининг конкрет шароитлари аҳоли ўсишини тартибга солиш юзасидан бир қанча чоралар кўришни талаб этиши мумкин («туғиш устидан назорат ўрнатиш», «оилавий планлаштириш» ва ҳ. к.). Маркс ёзганидек, «ҳар қандай тарихан алоҳида ишлабчиқариш усулига ҳақиқатда ўзининг алоҳида, тарихий характерга эга бўлган халқаҳоли қонунилари хосдир». Мас., капитализм шароитида нисбий аҳоли ортиқчалиги деган нарса мавжуд бўлиб, унда аҳолининг бир қисми тирикчилик учун етарли воситага ва ишга эга бўлмайди. Бу нисбий аҳоли ортиқчалиги капиталистик жамғариш қонуниларидан туғилади. Социализм моддий ва маданий ҳаёт даражасининг доимо ўсиб боришини таъминлаб, туғилишнинг оптимал даражасини сақлаган ҳолда ўлишнинг паст ва муттасил пасайиб бориши асосида аҳолини ўстиришнинг янги типини вужудга келтирди. Шундай қилиб, Х. қонунилари абадий, ўзгармас эмасдир, улар анча даражада социал характерга эгадир.

ХИТОЙ ФИЛОСОФИЯСИ (Китайская философия) — минг йиллик традицияларга эгадир. Бу философиянинг кўпгина асосий идеялари қуртак ҳолида хитой маданиятининг энг қадимги ёдгорликларидаёқ мавжуддир; эрамздан бурунги I мингинчи йилга оид бўлган «Го Юй», «Цзо Чжуань», «И

Цзин» ва б. ана шундай ёдгорликлардандир. Мас., «Го Юй», «Цзо Чжуань» оламнинг бош элементлари—беш унсур (сув, олов, металл, ёғоч, тупроқ) ҳақида талқин қилиб, буларнинг хилма-хил қўшилишидан ҳамма нарсалар вужудга келади, деб таъкидлайди. «И. Цзин» («Ўзгаришлар китоби») ва аста-секин унга қўшилиб борган илова-лар—фалсафий характердаги шарҳлар Х. ф. шнинг ривожига катта таъсир кўрсатди. Бу шарҳлардан бирининг «то инь, то ян—худди ана шу дао деб аталади» (яъни йўл, логос деб аталади) деган жумласи қадимги хитой диалектикасининг бош тезисини ифодаларди ва хитой философияларнинг кўп концепциялари ана шу тезис асосида қурилган эди. Шу билан бирга инь ва ян қарама-қарши кучларнинг. қоронғулик ва ёруғлик, пассивлик ва активлик, манфий ва мусбат, хотинлик ва эркаклик асосларининг символлари сифатида юз берардилар ва табиат ҳамда жамиятдаги ўзгаришларнинг ҳамма процесслари мазкур кучларнинг механик тарзда ўзаро таъсир кўрсатиши (алмашиниши, бир-бирининг ўрнини босиши) натижасидир, деб изоҳ бериларди. Гарчи Хитойда ўзининг мифологик космогонияси таркиб топган бўлса-да, лекин у (мас., қадимги грек мифологиясида фарқли ўлароқ) қадимги хитой мутафаккирларининг натурфилософиясига сезиларли таъсир кўрсатган эмасдир. Қадимги хитой мутафаккирлари ахлоқ-одоб проблемаларига кўпроқ эътибор берардилар. Космогония ва космология уларни асосан инсонга натуралистик ҷуқтан назардан қарашни ишлаб чиқиш муносабати билан қизиқтирарди. Ҳамманинг эътироф қилишича, Чжаньго даври (эраиздан бурунги 5—3-асрлар) Х. ф. учун «олтин давр» бўлган эди. Бу даврда асосий фалсафий мактаблар шаклланади ва асосий назариялар ишлаб чиқилади, бу мактаб ва назариялар Хитойда фалсафий фикрнинг янада ривожланишига таъсир кўрсатади. Даосизм мактаби (Лао-цзи ва б.) асосий эътиборни дао қонунларини аниқлашга қаратади. У инсоннинг «йўли» ҳам оламнинг, табиатнинг қонуниятларига зид келмаслик учун мазкур қонунларга мувофиқ тузилиши лозим, деб ҳисоблайди. Кейинчалик даосизм философияси асосида даосистик диний таълимот таркиб топа бошлайди. Айни вақтда конфуцианчилик ҳам шакллана бошлайди. Унинг асосчилари Кун Фу-цзи (Конфуций), Мэн-цзи ва Сюнь-цзи инсон «табиати»ни тадқиқ қилдилар, унинг хатти-ҳаракат нормаларини ишлаб чиқдилар ва индивидларнинг ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини такомиллаштириш йўли билан жамиятни қайтадан қуриш идеяларини илгари сурдилар. Чунончи, Конфуций «Буюк бирлашиш жамияти» ҳақидаги социал-утопик назарияни тузади. Бу назарияга кўра, мазкур жамиятда «осмон иродаси»га мувофиқ тарзда барча вазифалар унинг аъзолари ўртасида аниқ бўлинган бўлади, пастда турувчилар юқорида турувчиларнинг («жанобларнинг») обрўйига сўзсиз итоат қиладилар, кичиклар катталарни ҳурмат қиладилар. Бу назария кейинчалик хитой сиёсий арбоб-

лари, философлари, шоирларнинг кўпини ялқонлантирган эди. Конфуцианчиликда социал ларзаларни даф қилишга интилиш яққол кўринади ва у бунинг йўлини ҳамманинг анъаналарга, ахлоқ-одоба ва урф-одатга риоя қилишида деб билади. Конфуцианчилик вақти билан расмий доктринага айлангач, хитой жамияти маънавий қиёфасининг шаклланишида энг кучли факторлардан бири бўлиб қолди. Чжаньго даврида бошқа фалсафий мактаблар ҳам таркиб топиб, улар логика ва гносеология, давлат ва ҳуқуқ, космология ва Ҳ. К. проблемаларини тадқиқ қилиш билан шуғулланадилар. 10—13-асрларда Хитойда *буддизмнинг* тарқалишига ўзича бир хил реакция сифатида неоконфуцианчилик деб аталувчи оқим пайдо бўлади. Неоконфуцианчилар борлиқнинг объектив ибтидолари — идеявийлик (ли) ва моддийлик (ци) — нисбати масаласини турлича ҳал қилардилар. Улардан баъзилари (Чжан Цзай ва б.) қадимги хитой материалисти Ван Чуннинг таълимотини давом эттириб, ци (моддийлик)нинг устунлиги ҳақидаги тезисни қаттиқ туриб ёқлаган эдилар. Кейинроқ, 17—18-асрларда, бу концепция Ван Фу-чжи (Ван Чуаньшань), Дай Дженъ ва б. асарларида ривожлантирилди. Мас., Ван Фу-чжи инсон ҳисларини бўғишга қарши чиқди, яхшиликка ва социал адолатга интилишни инсон табиатида жо бўлган табиий қонунларнинг натижаси деб ҳисоблади. Неоконфуцианчиликнинг энг йирик вакили Джу Си объектив идеализм йўлига яқинроқ эди. У конфуцианчилик тесктларининг шарҳловчиси ва системалаштирувчиси эди, у, идеявий ибтидо «ли» ни бирламчи деб ва уни ҳиссий идрок билан билиш мумкин эмас, деб ҳисобларди. Субъектив-идеалистик йўлнинг биринчи вакили Ван Ян-мин (Ван Шоу-жень) бўлиб, у «билим ва ҳаракат бирлиги» назариясини ривожлантирган эди. Бу назарияга мувофиқ, ҳаракатни интуитив тарзда пайқаладиган ахлоқ қондалари белгилаб бериши лозим. Оммавий деҳқонлар ҳаракати, айниқса 19-асрнинг ўрталаридаги Тайшань кўзголини социал-сиёсий проблемаларга қизиқишни кучайтиради. Буржуа реформатори Кан Ю-вейнинг социал утопияси кенг шуҳрат қозонади. У конфуцианчилик идеалига асосланиб, жамият тараққиётидаги уч фаза (хаос, дунёнинг қарор топиши ва буюк осойишталик) ҳақидаги анъанавий хитой таълимотига таяниб, ҳамманинг бир-бирига меҳр-муҳаббат боғлаши ва мўлкий тафовутлар йўқлиги принципларига асосланган идеал «буюк бирлашиш жамияти»ни тасвирлаб кўрсатади. 19-асрнинг охирилари — 20-асрнинг бошларида прогрессив фалсафий традицияларни ривожлантиришда Тань Си-тун ва Сунь Ят-сен катта роль ўйнадилар. Тань Си-тун буржуа реформаторлик ҳаракатининг намоёнаси бўлиб, ўз қарашларида Х. ф. нинг анъанавий идеяларини Ғарбдан келувчи баъзи илмий-табиий тушунчалар билан қўшиб талқин қиларди. Сунь Ят-сен жамиятни қайта қуришнинг революцион-демократик программасини илгари сурди, ошқ

билан борлиқ нисбатига материалистик нуқтан назардан қараш йўлини тутди, жамиятнинг ривожланишида идеяларнинг актив роль ўйнашини ҳимоя қилди. 1919 йилдан кейин Хитойда марксизм тарқала бошлади; бу процесс мураккаб, зиддиятли характер касб этади.

ХРИСТИАНЛИК — буддизм ва ислом билан бир қаторда жаҳон динларидан бири бўлиб, унинг жуда кўп мухлислари бордир. Черков диний таълимотига кўра, христианлик худонинг афсонавий ўғли — худосимон одам Исо Масеҳнинг ерга тушишига боғлиқ; Исо қизлигича қолган Биби Марямдан ғалати равишда туғилган; у Фаластинда янги динни тарғиб қилган ва ўзининг чеккан азоб-уқубатлари ва хочга тортилиб ўлиши билан одамзодни гуноҳдан пок қилган, қайтадан тирилиб, осмонга чиқиб кетган, гуноҳларга ва имоши комил тақводорларга тегишли журм ва мукофотини бериш учун у гўё яна «қиёмат куни» қайтиб тушиши керак. Фан бу диний афсонанинг ёлгонлигини кўрсатди, унинг социал-сиёсий ва идеологий илдиэларини очиб ташлади. Х. эраиэ 1-асрининг иккинчи ярмида вужудга келди. Дастлабки Х. Рим империясидаги қўллар, камбағалларнинг, насибасидан маҳрум қилинган ва эзилган, дунёвий азоб-уқубатлардан ўз кучи билан қўтилишдан умидини бутунлай узган халқларнинг дини бўлган. У миллатидан қатъи назар ҳамма аламдийдалар ва жафокашларга муржоат қилиб, уларнинг кўнглига осмоний кучлар ёрдами билан тез вақт ичида золимлар устидан ғалаба қилиш ишончини, яқин фурсатда ер юзида «илоҳий салтанат» ўрнатилишдан умидвор бўлиш ҳиссини жо қилган. Исо ҳақидаги мифнинг шаклланишига шарқдаги динларнинг ўлиб, тириладиган худолар ва қўрбонлик қилиб жонни қўтқариб қолиш ҳақидаги афсоналари, *яхудоликнинг* ягона қудратли худо ва унинг элчиси Мусонинг халоскор бўлиб, ер юзида «илоҳий салтанат» ўрнатиш ҳақидаги идеялари гоят катта таъсир кўрсатган. Х. қадим замондаги фалсафий системаларнинг элементларини: Филон Александрийнинг қаломи худо — *логос*,— яъни руҳий олам билан моддий олам, худо билан одам ўртасидаги воситачи ҳақидаги таълимотини, стоиклар (Сенека)нинг бу фойий дунёда яшашнинг бебақолиги, ҳамма кишиларнинг худо олдида тенглиги ҳақида тарғиб қилган идеяларини ўзига сингдириб олиб, ишлаб чиққан. Х. тарқала борган сари, Рим империясининг социал-иқтисодий кризиси чуқурлаша борган сари, Х. анча ўзгарган. Унинг исёнкорлик характери аста-секин йўқолган. Бу дунё зўравонлари олдида ювош-итоатқўй бўлиш, сабр-чидамли бўлиш, ҳаммасини кечириш, тақдирга тан бериш идеялари биринчи ўринга чиққан. Христиан жамоаларининг социал состави ҳам ўзгарган: уларга мулкдор табақалар кириб олишган. Черков катта сиёсий кучга айланиб, катта бойлик тўплаган, 4-асрда Х. Рим давлатининг расмий дини бўлиб қолади. Феодализм ва капитализм

даврида Х. кенг ёйилди. Шу билан бирга у бир неча оқимларга: *католицизм, православие* ва *протестантизм* оқимларига бўлиниб кетди. Х. нинг турли хиллари диний таълимотнинг асосий аҳкомларига (догматларига), маросимларга қараб бир-биридан фарқ қилинади. лекин уларнинг социал аҳамияти битта, у ҳам бўлса — инсонни зулм ва тенгсизлик тузумига кўндириш, бу дунёда тортган азоб-уқубатлари учун унга у дунёда жаннатдан жой ваъда қилишдан иборат. «Христианликнинг социал принциплари антик давр қуллигини оқладилар, ўрта аср крепостниклигини кўкларга кўтариб мақтадилар, эндиликда, агар зарур бўлса, аяч ишвалар қилиб ҳамки, пролетариатнинг эзилишини ҳам ҳимоя қила оладилар» (Маркс). Диннинг социал илдизлари сақланиб қолаётганлиги сабабли, ҳозирга қадар ҳам Х. кўп капиталистик мамлакатларда кенг тарқалган дин бўлиб қолмоқда ва ҳукмрон синфлар томонидан қўллаб-қувватланмоқда.

ХУДО (боғ) — гайри табиий хусусиятларга эга бўлган қудратли вужуднинг диний образи, оламдан устун турган ёки унга қўйиб қўйилган қандайдир олий куч. Баъзи динларда Х. фақат оламни яратувчи ҳисобланади, бошқа динларда эса у фақат оламни яратибгина қолмай, балки коннотда содир бўлувчи нарсаларнинг ҳаммасини бошқариб ҳам туради, айрим кишиларнинг ва бутун инсониятнинг тақдирини белгилайди. Диний эътиқодларнинг дастлабки формалари (*фетишизм, сеҳргарлик, тотемизм*) Х. ҳақидаги тасаввурлар билан боғли эмасдир. Оддий предметлар, табиатнинг даҳшатли ҳодисалари ва кучлари, ҳайвонлар, ўсимликлар гайри табиий хусусиятларга эга қилиб кўрсатилади. Рухларга сиғиниш (анимизм) пайдо бўлган чоқда, дастлабки пайтларда руҳлар юқори ва паст руҳларга, бошловчи ва эргашувчи руҳларга бўлинмаган эди. Бундай бўлиниш *ибтидоий жамоа тузуми* бузилиб, жамиятда юқори ва паст социал группалар ажралиб чиққан даврда юз берди. Йўлбошчиларга ҳомийлик қилувчи руҳлар энг қудратли деб ҳисобланадиган бўлди. Аста-секин бу руҳларга ном берилади, уларга ҳамма томондан алоҳида сиғиниш вужудга келади, улар худоларга айланади. Монархия идора усули пайдо бўлиши билан ягона қудратли Х. нинг мавжудлиги ҳақида диний тасаввурлар вужудга келади. Диндор киши ерда *танҳо* ҳукмронлик қилувчи қудратли подшоҳлар билан бир қаторда Х. ни осмондаги ягона, қудратли, ҳамма жойда ҳозиру нозир, ҳамма нарсдан хабардор подшоҳ деб тасаввур қила бошлайди. Агар оддий диндорлар онгда Х. озми-кўпми одамсимон вужуддан иборат бўлса,— идеалистик философия ва ҳозирги замон илоҳиёти Х. ҳақидаги тушунчани фан ва соғлом ақл билан келиштиришга уриниб, Х. ни жисмсиз руҳ сифатида тасвирлаб кўрсатади. Антагонистик жамиятда Х. идеяси меҳнаткашларни маънавий қул қилиш воситаси, синфий ҳукмронликнинг маънавий қуроли бўлиб

хизмат қилди ва хизмат қилмоқда; социализм шароитида Х. ҳақидаги тасаввурлар илмий, материалистик *дунёқарашни* ишлаб чиқишга халакит беради.

ХУЛОСА ЧИҚАРИШ (умозаклучение) — Хулоса — тафаккурнинг асосий мантиқий формаларидан бири. Х. ч. муҳокаманинг шундай бир процессидирки, унинг давомида асос деб аталадиган бир ёки бир неча ҳукмдан, логиканинг муайян қондаларига таяниб, янги ҳукм хулоса қилиб чиқарилади ва бу хулоса, ёки натижа деб аталади. Х. ч.— янги билим олишнинг асосий методидир. Агар Х. ч. чин асосларга таянса ва унинг давомида фақат тўғри мантиқий қондалардан фойдаланилса, у вақтда олинган бу янги билим чиндир. Бу принципга амал қилмаслик Х. ч. да хатога олиб келади (мас., «Ҳамма йиртқич ҳайвонлар гўшт ейди» ва «Йўлбарслар — йиртқич ҳайвонлардир» деган чин асослардан, мантиқий қондаларга риоя қилинган ҳолда, «Йўлбарслар гўшт ейди» деган тўғри хулоса келиб чиқади. Айни вақтда агар: «Ҳамма студентлар имтиҳон беришга мажбурдирлар» ва «Аспирантлар студент эмас» деган чин асослардан «Аспирантлар имтиҳон беришга мажбур эмаслар» деган хулоса келиб чиқади, бу хулоса эса нотўғридир, чунки бунда Х. ч. нинг мантиқий қондалари бузилган. *Формал логикада* Х. ч. ни таснифлашнинг турли вариантлари ишлаб чиқилган. Одатда хулоса чиқариш бевосита ва бавосита бўлади. Бевосита хулосалар бир асосдан чиқарилади, мас., «Ҳеч бир юлдуз — планета эмас» деган асосдан «Ҳеч бир планета — юлдуз эмас» деган хулоса чиқарилади. Бавосита хулосалар камида икки асосдан чиқарилади (юқорида кўрсатилган мисолларга қаралсин). Ўз навбатида бавосита хулоса чиқаришлар дедуктив хулоса чиқаришларга (*Дедукция*) ва редуктив хулоса чиқаришларга бўлинади. Дедуктив хулосалар логика қонунарига биноан муайян асослардан заруран келиб чиқади; редуктив хулосалар эса фақат бир қадар эҳтимоллик билан тасдиқлаш тариқасида чиқарилади. Дедуктив хулосаларга силлогик хулосалар киради, бу хулосаларнинг назариясини Аристотель тузиб берган; редуктив хулоса чиқаришларга жумладан Бэкон, Милль ва бошқалар ишлаб чиққан индуктив хулоса чиқаришлар (*Индукция*) киради. Муҳокама юргизишнинг хулосалар бир-бирига занжирдай боғли бўлган, олдин чиқарилган хулоса кейин чиқарадиган хулосага асос бўладиган реал процессида, кўп ҳолларда айрим асослар ва хулоса чиқариш қондалари тушириб қолдирилади; шу муносабат билан формал логикада қисқартма хулоса чиқаришлар назарияси ишлаб чиқилган. Х. ч. нинг мантиқий назарияси *исбот* назарияси билан маҳкам боғлиқдир. Ҳозирги вақтда Х. ч. назариясини *математик логика* ишлаб чиқмоқда.

ХУНУКЛИК (безобразное) — *эстетика* тушунчаси бўлиб, бу тушунча *ғўзалликка* душманларча қарши турадиган ва тарихий

процесс жараёнида ўзининг бутун ожизлигини, йўқ бўлиши зарурлигини кўрсатадиган ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиради. Ҳаётда ва санъатда Х. ни «ўз ўрнида ўтқазиб қўядиган», гўзалликнинг маҳв этувчи нури уни гужанак қилиб ташлайдиган эстетик идеалсиз Х. ни эстетик идрок қилиш мумкин эмас. Ўз мавжудлигининг бемаънидигини яққол кўрсатувчи Х. *комик* мазмунда бўлиб, кулгини қистайди. Лекин агар у гўзалликка тўғридан-тўғри хавф соладиган бўлса, у вақтда у *комик* эмас, балки жирканч бўлиб қолади. Санъатда Х. нинг акс этиш характери бадий ижод методи билан белгиланади. Формалистик ва натуралистик санъат Х. га шунчаки юзаки мурожаат қилмайди, балки чинакам гўзал идеаллардэн маҳрум бўлгани учун ундан лаззатланади, завқ олади, уни гўзал қилиб кўрсатади (сюрреалист рассом Сальвадор Далининг асарлари бунга мисол бўлиши мумкин, чунки унинг асарларида гўзаллик Х. тарзида, Х. эса гўзаллик тарзида талқин этилади). Реалистик санъат Х. ни четлаб ўтмайди (мас., Гоголь асаридаги Плюшкин образини, Шchedрин асаридаги Иудушка Головлёв образини, совет кинофильмларидаги ва прогрессив ажнабий кинофильмларидаги фашист қотилларнинг образларини кўз олдимизга келтирайлик). Лекин бу санъат Х. нинг гўзаллик идеали билан мутлақо сиғишмаслигини кўрсатади, ҳар қандай қиёфада, шу жумладан у гўзаллик ва чиройлилиқ ниқобига бурканган ҳолларда ҳам уни таниб олишни ўргатади, Х. нинг бундай акс эттирилиши ҳаётда унга қарши курашга ёрдам беради, гўзалликни барқарор қилади.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ (лат. *civilis* — гражданлыкка, давлатга, тарбияга оид) — инсон ва жамиятнинг маданий (ўзгартирувчилик) фаолиятининг моддий ифодасига тегишли барча формалар ва турларнинг мажмуи: техника, моддий ишлабчиқаришни ташкил этиш формалари ва усуллари, коммуникацияларнинг (тил ҳам шунга киради), социал институтлар ва шу кабиларнинг барча турлари. Ц. тушунчаси одатда *маданият* тушунчаси билан бир нисбатда ишлатилади. Буржуа философиясида Ц. деганда кўпинча жамиятнинг моддий-техника соҳасида эришган ютуқлари, маданият деганда эса, фақат маънавий қимматдорлар тушунилади. Шу билан бирга ақлий фаолият (маданият) соҳаси Ц. социал тараққиётининг юқорироқ соҳаси сифатида нарсалар соҳасига, «тан учун» белгилаб қўйилган, индивиддан бегоналаштирилган, одамлик ҳолатидан чиқарилган моддий ноз-неъматлар мажмуига қарама-қарши қилиб қўйилади. Мас., 19 аснинг охири — 20 аснинг бошларида маданиятнинг немис буржуа назариётчилари (А. Вебер ва бошқалар) ана шундай позицияларда турардилар. Улар Ц. нинг «техник-рационал» тараққиёти билан маданиятнинг ўз характерига кўра иррационал тараққиётини «ташқи» ва «ички», «тан» ва «руҳ», «фаросат» ва «ҳис» сифатида бир-бирига қарама-қарши қўйган эдилар. Бу қарашлар Шпенглерда ўзига хос тарзда юқори чўққисига етди. Унинг қарашича, Ц. тараққиётининг шундай палласи эмишки, бу паллада маданиятнинг бутунини ташқи ҳолатда мужассамлашиб, қотиб қолар эмиш, маданиятнинг «анорганик даври», қариб қолиши бошланиб, шундан кейин у ўлар эмиш. Баъзан Ц. ва маданият тушунчаларини, аслда, бир-бирини алмаштириб турувчи нарсалар деб қарайдилар (Тойнби). Лекин ҳамма ҳолларда буржуа назариётчилари Ц. ва маданият тараққиётининг асосини ё идеалистларча тушунадилар (бундай ҳолда уни динда, инсоннинг ахлоқий нормалари, эстетик қобилиятларининг такомиллашувида ва ҳ. к. кўрадилар), ёки вульгар-материалистларча тушунадилар (бундай ҳолда улар маданият тараққиётини фақат техника, фан тараққиётидан келтириб чиқарадилар). Марксистик философия инсон ва жамиятнинг ўзгартирувчилик фаолиятини маданият ва Ц. нинг асоси деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам ўзгартирувчилик принципи (фаолиятнинг моддий, маънавий, бадний,

соҳаларида) — ҳар қандай инсоний («дунёвий») Ҷ. нинг ҳал қилувчи белгисидир. Ҷ. тушунчаси қатъий маънода инсоннинг ўзгартирувчилик фаолиятининг натижаларини ифодалайди. Бу натижалар — фақатгина моддий неъматларни инсоният жамиятининг яшаш асосларини яратишдан иборат эмасдир. Илмий билимлар, фалсафий таълимотлар, идеялар предмет фаолияти орқали, ҳуқуқий институтлар, партиялар ва ҳ. к. орқали моддийлашиб, реал кучга, маданий факторга, ўзгартириш воситасига айланадилар. Гарчи тарихда ҳеч бир реакцион синф инсоннинг ўзгартирувчилик фаолиятини батамом тўхтата олмаган бўлса-да (йўқса бу ҳол умуман жамиятни ҳалокатга олиб келган бўларди), бу фаолият турли социал шароитларда турлича жараён билан боради. Ҳозирги замон капитализми учун Ҷ. нинг инсондан бегоналашганлиги, узулганлиги характерлидир, унда инсон, аслда, ўз ижодиётларининг қўшимчасига айланиб қолмоқда. Коммунистик жамиятда Ҷ. ва маданиятнинг гуманистик мазмуни тамомила очиб берилади: инсон Ҷ. ноз-неъматларни яратувчи вужуд сифатида ҳам, улардан фойдаланиб, ҳузур-ҳаловаг қилишга қодир вужуд сифатида ҳам ривожланишнинг реал имкониятига эга бўлади.

ШАХС ВА ЖАМИЯТ (личность и общество) — *социология ва этиканинг* энг муҳим проблемаларидан бири. Марксизмдан олдинги даврдаги философлар ва социологлар шундай бир зиддиятни, яъни айрим киши, бир томондан, жамиятнинг бир бўлакчаси бўлиб, ўз ҳаракатларида шу жамият шарт-шароитига бўйсунушидан ва, иккинчи томондан, у маълум мустақилликка, ташаббусга, *ирода эркинлигига* эга бўлишидан иборат зиддиятни ҳал қилолмаган эдилар. Улар, одатда, ё инсондан устун турувчи ҳамда унинг қиладиган ҳаракатлари ва фикрлари тарзини белгилаб берувчи, деб жамиятнинг родини, ёки гуё ижтимоий муҳитдан қатъий назар ўз хатти-ҳаракатларини белгилай оладиган инсоннинг эркин иродасини мутлақ қилиб қўярдилар. Биринчи ҳолда улар худонинг иродасини, абсолют идеяни (объектив идеалистлар) ёки «шароитни» (материалистлар) инсоннинг барча хатти-ҳаракатларининг манбан, деб ҳисоблардилар; иккинчи ҳолда бундай *манбани* инсоннинг ўзининг психикаси ичидан, унинг онгидан ёки шууридан излардилар (субъектив идеалистлар). Марксизм бу хилдаги ҳамма таълимотларнинг бир ёқламалигини бартараф қилиб, Ш. ва ж. ўртасидаги зиддият амалий фаолият жараёнида ҳал этилади, шахс жамиятга боғлиқ бўлгани сингари, жамият ҳам кишиларнинг ижодий фаолиятига боғлиқдир, деб кўрсатади. Инсон жамият қонуларини, ўз ҳаётининг шарт-шароитларини билиб олгач, маълум мақсадга қаратилган актив фаолият кўрсатиш йўли билан ижтимоий муҳитни ва ўз-ўзини ўзгартира олади. «Агар тўғри тушунилган манфаат бутун ахлоқ принципини ташкил этса, демак, у вақтда айрим кишининг хусусий манфаати умум инсон манфаатлари билан тўғри келишига интиломоқ керак» (Маркс). Инсон ҳақидаги марксистик таълимот жамият тараққиётининг объектив қонуларини илмий билишга таянади. Индивидуум муайян ижтимоий муносабатларнинг ҳомили бўлган тақдирдагина шахсга айланади. Инсоннинг индивидуал қобилиятлари, унинг одоб ва ахлоқ жиҳатдан ривожланиши, унинг интеллектуал имкониятлари, жами билимлари, малакалари ва у эга бўлган маданият инсон ҳақида кўп нарсани билдиради-ю, аммо асосий нарсани, яъни унинг жамиятда тутган ўрнини, ижтимоий-тарихий практикада иштирокини белгилаб бермайди. Сабабки айтиш мумкин, инсоннинг

даги индивидуал қобилиятлар турли ижтимоий шароитларда турлича ривожлантирилиши ва фойдаланилиши мумкин. Шу сабабли шахснинг социал характеристикаси унинг марказий тавсифидир: объектив социал характеристика муайян синфга мансубликни билдиради, инсоннинг ижтимоий муносабатлар системасидаги ўрнини белгилаб беради ва субъектив социал характеристика инсоннинг *дунёқарашини* билдиради. Шахснинг шаклланишини анализ қилганда индивидуум ўз ҳаётий фаолиятида боғлайдиган социал алоқаларни, унинг ҳаёт тарзини: унинг яшashi моддий шароитларини, социал коллективларнинг (ишлабчиқариш бирлашмаси, оила, жамоат ташкилотлари) фаолиятида иштирок этишини ва ҳ. к. ҳам конкрет равишда ўрганиш зарур. Бу барча социал алоқаларнинг структурасини социология индивиднинг жуда хилма-хил социал ролларини анализ қилганда конкретроқ тарзда тасвирлаб беради ва тадқиқ қилади. Индивиднинг социал роллари деганда шундай нормалар тушуниладики, жамият шу нормалар воситаси билан кишиларнинг машғулотлари хилини, уларнинг хатти-ҳаракат формаларини, манфаатлари доирасини ва ш. к. белгилаб беради. Шахснинг ривожланиши аввало унинг социал тажрибага қатнашувини билан, жамиятда мавжуд фаолият формалари ва турларини ўзлаштириб олиши билан белгиланади. Бу процесс турли конкрет-тарихий шароитларда турлича юз беради. Антагонистик жамиятда социалликнинг, коллективликнинг хилма-хил формалари индивидга нисбатан ташқи куч сифатида юзага чиқади, кишиларнинг фаолиятини, хатти-ҳаракатини жамият томонидан тартибга солиш эса кўпинча мажбур қилиш, жазо-таъқиб қилиш характерига эга бўлади. Чунончи, инсоннинг шахслик сифатини йўқотиш, унинг меҳнатини инсонийлик шаънига тўғри келмайдиган ҳолга солиш, инсонни ишлабчиқаришни ривожлантириш воситасига айлантириш тенденцияси капитализмга хос тенденциядир. Коммунистик жамиятнинг мақсади — ўзининг ҳар бир аъзосини эркин суратда ва ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат. Шунинг учун у Ш. билан ж. ўртасидаги азалий конфликтни бартараф қилмоқда. Коммунистик жамиятда шахсни ҳар томонлама ривожлантириш деганда ҳар бир кишига етарли моддий имкониятларни, ҳаётий фаолиятнинг жуда хилма-хил ижтимоий алоқалари ва формаларини таъминлаб бериш маъноси тушунилади. Тўғри, коммунизмнинг биринчи фазасида жамият билан шахс ўртасидаги зиддият батамом бартараф қилинмайди; бу зиддият ўтмиш сарқитларининг яшовчанлигида, коллективчилик ижтимоий муносабатлар билан кишиларнинг онгидаги, ҳаёт тарзидаги *индивидуализм* қолдиқлари ўртасидаги конфликтда айниқса кескин формада намоён бўлмоқда. Шахсни, шунингдек психология ҳам ўрганади; бу ҳолда тадқиқот мавзуи — индивидуал психиканинг хусусиятлари ва хоссалари: характер, ирода, интеллект, темперамент

ва шу кабилардан иборат бўлади. Шахси психологик жиҳатдан ўрганиш унинг социал характеристикасини тўлдирди, бинобарин, бу ўрганиш инсон проблемасини чинакам илмий равишда асослаб бериш ва ҳал қилиш учун зарурдир.

ШАХСИ ҲАР ТОМОНЛАМА РИВОЖЛАНТИРИШ (всестороннее развитие личности) — инсонни уйғун ҳолда ривожлантириш, унинг барча қобилиятлари ва сифатларини такомиллаштириш. Эксплуататорлик формацияларда Ш. ҳ. р. фақат бир ҳовуч озчиликка муяссар бўлиб, меҳнат аҳлига сира дахли йўқдир. Капиталистик меҳнат тақсироти шароитида меҳнаткаш киши ишлабчиқаришнинг айрим функциясини бажарувчи «қисмий» ишчига айланади, бу ишни бажариш учун кўпгина қобилиятларини ривожлантиришнинг ҳожати бўлмайди. Ҳозирги замон саноят ишлабчиқариши ўзининг юксак техника даражасига кўра ҳартомонлама тайёргарлиги бўлган ходимларга муҳтождир. Лекин барча меҳнаткашларнинг эркин ривожланишини амалга оширмоқ учун эксплуатация, жинсий жиҳатдан, келиб чиқши жиҳатидан камситиш бўлмаслиги, жамиятнинг барча аъзолари тенг бўлиши ва шулар каби социал шарт-шароит зарур. Ш. ҳ. р. учун шарт-шароит ва асос социализм даврида, коммунистик жамият қурилиши процессидаёқ вужудга келтирилади. Бу асос ва шарт-шароитлардан энг муҳимлари — коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш, коммунистик ижтимоий муносабатларни шакллантириш, бўш вақтни кўпайтириш, маданий-техника даражасини кўтариш, *шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги* муҳим тафовутларни йўқ қилишдан иборат. Коммунистик жамиятда Ш. ҳ. р. ники проблемани ҳал қилиш асосида: шахсий ва ижтимоий манфаатларни уйғунлаштириб қўшиш ва меҳнатни биринчи ҳаётий эҳтиёжга айлантириш асосида амалга оширилмоқда. Меҳнатнинг биринчи ҳаётий эҳтиёжга айланиши вақтнинг бўш вақтга ва иш вақтига бўлинишига барҳам беради. Ҳамма учун меҳнат шахснинг ривожланишига кўмаклашувчи ижодий меҳнат бўлиб қолади. Коммунизм даврида меҳнат фаолиятининг қандайдир бирор турига уурбод бериштиб қўйиш бўлмайди, инсон ўз ҳоҳиши билан машгулотларнинг бирор тури ва формасини тандаб олади. Бундан, албатта, меҳнатнинг ихтисослаштирилиши бекор қилинади, инсоннинг ўз истеъдодларини тўла-тўқис очиб берадиган ва ўз кўнглига ёққан фаолият тури бўлмайди, деган маъно чиқмайди. Ҳар томонлама ривожланган киши — ўзининг тўқис, ҳар томонлама ҳаётини актив яратувчи демакдир. У маънавий бойлиқни, ахлоқий покликни ва жисмоний мукамалликни ўзида уйғунлаштириб қўшиб олади. У илмий дунёқарашга, ҳар томонлама чуқур билимларга эга бўлади, актив жамоат арбоби бўлиб етишади, ҳаётнинг ҳамма соҳаларига санъатга, спортга ва шу кабиларга қизиқади. Унинг учун «турли ижтимоий функциялар — ҳаётий фаолиятнинг

бир-бирини алмаштириб турувчи усуллари» (Маркс) бўлиб қолади. Бундай киши ҳозирнинг ўзидаёқ етишиб камол топмоқда. Жамиятнинг ҳар бир аъзосини тўқис, уйғун тарзда ривожланган, шахсга айлантириш — жамиятни коммунистик асосда қайта қуришнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

ШАҲАР ВА ҚИШЛОҚ (город и деревня) — одамларнинг жойлашувининг тарихан таркиб топган формалари бўлиб, бу формалар ижтимоий меҳнат тақсими асосида ибтидоий жамоа тузумидан қўлдорлик тузумига ўтиш даврида пайдо бўлган. Шаҳарларда ҳунармандлик, савдо-сотиқ, маъмурий-давлат бошқармаси, маданият, қишлоқда эса деҳқончилик, чорвачилик, овчилик, балиқчилик жойлашади. Бир-бирига душман синфларга бўлиниб кетган ҳамма жамиятларда Ш. ва қ. ўртасида қарама-қаршилик ҳам мавжуд бўладики, бунинг асосида ҳукмрон синфларнинг қишлоқ меҳнатқилар оммасини эксплуатация қилиши ҳукм суради. Капиталистик жамиятда бу қарама-қаршилик чуқурлашади. Ишлабчиқарувчи кучларни ривожлантиришда қишлоқ шаҳардан орқада қолади. Молия капитали банклар орқали қарзлар юзасидан катта процентлар шаклида меҳнатқил деҳқонлар оммасидан гоёт кўп маблағларни шилиб олиб, қишлоқда ўз ҳукмронлигини тобора мустаҳкамлайди. Монополиялар сотиб олинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига паст баҳо белгилайди, саноат товарларини эса жуда баланд баҳода сотадилар. Буларнинг ҳаммаси деҳқонларни ерсиз қолишга ва хонавайрон бўлишга олиб боради. Маданият соҳасида қишлоқнинг шаҳардан орқада қолиши кучаяди. Монополистик капитализм шароитида Ш. билан қ. ўртасидаги қарама-қаршилик метрополиялар билан мустамлакалар ўртасидаги, саноат мамлакатлари билан аграр мамлакатлар ўртасидаги антагонизмда ҳам юз беради. Социализм даврида ҳар қандай эксплуатация тугатилади, шу асосда эса Ш. билан қ. ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам барҳам топади. Улар ўртасида ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатлари барқарор бўлади. Бироқ бу даврда Ш. билан қ. ўртасида муҳим тафовутлар ҳали сақланиб қолади ва буларнинг асосида социалистик *мулкнинг* икки формаси: умумхалқ мулки ва колхоз-кооператив мулки ётади. Улар саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлабчиқариши характерида, маданият ва турмуш шaroитларида намоён бўлади. Бу тафовутлар социализмдан коммунизмга ўтиш даврида ишлабчиқарувчи кучларни ривожлантириш, колхоз-кооператив мулкни умумхалқ мулки даражасига кўтариш асосида, қишлоқ хўжалиги меҳнатини индустриал меҳнатнинг бир турига айлантириш, қишлоқнинг ҳаёт кечириш шaroитини шаҳарнинг ҳаёт кечириш шaroитига яқинлаштириш йўли билан аста-секин йўқолиб боради. Бу процесс фақат қишлоқнинг эмас, балки шаҳарнинг ҳам қиёфасини ўзгартишни назарда тутаяди. Келажакда индустриал марказлар мамлакатда тенг бараварроқ тарзда тақсим-

ланади, эски шаҳарлар реконструкция қилинади, янги шаҳарлар тўғри планлаштирилган ҳолда, максимал даражада қулай турмуш шароитлари билан вужудга келтирилади.

Социалистик шаҳарлар иқтисодий, маъмурий-сиёсий ва маданий-илмий марказлар сифатида бутун социалистик ва коммунистик қурилиш процессининг етакчи кучи ва шу жумладан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини юксак суръатлар билан ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш бобидаги вазифаларни бажармоқдалар. Коммунизм қурилиши жараёнида қишлоқнинг ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантириш, колхоз-кооператив мулкни умумхалқ мулки даражасига кўтариш, қишлоқ хўжалиги меҳнатини индустриал меҳнат турларидан бирига айлантириш, қишлоқнинг маданий даражасини кўтариш йўли билан Ш. ва қ. меҳнат ва турмуш шароитлари аста-секин бир-бирига яқинлашмоқда.

ЭВДЕМОНИЗМ (грек. eudaimonia — ҳузур-ҳаловат, бахт-саодат) — ахлоқий таълимот бўлиб, бу таълимот бахт-саодатга интилишни ахлоқнинг асоси деб ҳисоблайди. Бу таълимот қадимги Грецияда пайдо бўлди (Демокрит, Сократ, Аристотель ва б.), кейинчалик уни 18-асрда баъзи француз материалистлари илгари сурдилар, Э. бахт тушунчасига киритилган мазмунга қараб турли ахлоқий системаларни (мас., «индивидуал Э.» ва «социал Э.» деб аталадиган системаларни) бирлаштирди. Аммо уларнинг ҳаммаси учун бахт проблемасига ғайри тарихий, ғайри синфий қараш характерли эди, улар бахтни инсон ҳаракатларининг ўзгармас, абстракт мақсади, деб тушунардилар. Шунинг учун Э. га асосланган таълимотлар ҳам ахлоқни унинг социал моҳиятидан ташқарида, абадий ва ўзгармас категория деб қарардилар. Шу билан бирга Э. да ижобий элемент ҳам бордир, чунки у бахтнинг эришган ютуғини индивидуумнинг шахсий куч-ғайрати билан боғлайди, бинобарин, бу жиҳатдан у диний ахлоқдан юқори туради; маълумки, диний ахлоқ кишиларнинг бахти худонинг амрига боғлиқ деб исбот қилмоқчи бўлади. Э. ўзининг бош асослари жиҳатидан *гедонизм* ва *утилитаризмга* яқиндир. Марксистик этика. бахт ахлоқнинг асоси бўлиб хизмат қилолмайди, деб ҳисоблайди, чунки ахлоқнинг ўзи пировард ҳисобда мавжуд ижтимоий муносабатларга боғлиқдир.

ЭВОЛЮЦИЯ ВА РЕВОЛЮЦИЯ (лат. evolutio — кенгайиб бориш ва revolutio — инқилоб) — объектив воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларда юз берадиган ўзгаришларнинг икки хил типи ҳамда тараққиётнинг бошқа-бошқа икки босқичи. Диалектикада эволюция деганда тараққиётнинг шундай босқичи тушуниладиги, унда айни предмет учун муҳим бўлмаган хоссалар, белгилар, қонуниятлар ўзгаради. Мас., капиталистик тузумнинг қуйидагича ўзгаришларини эволюцион ўзгаришлар деб ҳисоблаш мумкин: унинг ишлаб чиқарувчи кучлари ва ишлабчиқариш муносабатлари, бошқариш формалари ва ҳ. к. қисман ўзгаради (эркин конкуренция ўрнини монополиялар ҳукмронлиги эгаллайди, сиёсатда реакция кучаяди), лекин шу билан бирга айни тузум учун энг муҳим бўлган томонлар: ишлабчиқариш воситаларининг хусусий мулклиги, ёлланма ишчиларни эксплуатация қилиш ва б. илгаригича қола беради. Революция предметнинг ривожланишида шундай бир босқичдирки, бунда предметнинг структураси,

қонуниятлари тубдан ўзгаради, бунинг натижасида у бутунлай бошқа предметга айланади. Чунончи, пролетар революцияси давомида капиталистик жамият тубдан ўзгартирилади (хусусий мулк ўрнини ижтимоий мулк эгаллайди, буржуазия ҳокимияти ўрнига пролетариат диктатураси барпо этилади ва ш. к.) ва бутунлай бошқача ижтимоий тузум — социализм вужудга келтирилади. Воқеликнинг ҳар қандай соҳасида ҳар қандай предметнинг ривожланиши ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган эволюция ва революцияни ўз ичига олади. Предмет ва ҳодисаларнинг аста-секин, кам-кам ўзгариб бориши муайян босқичда тубдан, революцион ўзгаришлар учун, уларнинг бошқа предмет ва ҳодисаларга айланиши учун шарт-шароит тугдиради. «...Табиатда ҳаёт ва тараққиёт секин борадиган эволюцияни ҳам, тез юз берадиган сакрашларни, тадрижотнинг узилшларини ҳам ўз ичига олади» (Ленин). Ўзгаришларнинг бу реал хилма-хиллигини *метафизика* инкор этиб, тараққиётни ё эволюциядан, ёки революциядан иборат қилиб қўяди ва улар ўртасидаги алоқадорликни ҳисобга олмайди. Марксизм-ленинизм вульгар-эволюционистик, реформистик қарашларга ҳам, анархо-синдикалистик назарияларга ҳам қарши кураш олиб бормоқда, чунки вульгар-эволюционистик реформистик қарашларнинг даъвосича, жамият фақат эволюцион суратда, арзимас майда реформалар асосида, революцион ларзалар ва инқилоблар қилмасдан ривожлана беради; анархо-синдикалистик назариялар эса ишлабчиқарувчи кучларда, ишлабчиқариш муносабатларида, кишиларнинг онгида ва шу кабиларда тадрижий ўзгаришлар бўлиши зарурлигини ва ўзгаришлар жамият структурасини тубдан ўзгартиши учун, революция учун шарт-шароит ҳозирлашини инкор қилади. Эволюцион ва революцион ўзгаришларнинг формалари ёки типлари турличадир. Чунончи, эволюцион ўзгаришлар предметлар ҳажмларининг оддий камайиши ёки кўпайишидан, предметнинг баъзи номуҳим хоссаларининг алмашинуvidан, унинг структураси, функцияларининг оз-моз ўзгаришидан иборат бўлиши мумкин ва ҳ. к. Революцион ўзгаришлар тезлик ёки секинлик билан, тадрижий равишда (ёски структуранинг айрим элементларини, қонуниятларини ва ҳ. к. изчил алмаштириб бориш йўли билан) ёки бирданга (бутун структурани бир варакайга қайта қуриш йўли билан) юзага келиши мумкин. Аста-секин амалга ошириб бориладиган революцион ўзгаришларга социализмдан коммунизмга ўтиш мисол бўлиши мумкин. Шунинг назарда тутмоқ керакки, «эволюция» термини баъзан тараққиётнинг айрим босқичини эмас, балки бутун процессини билдиради. Юлдузлар эволюцияси, ер қобиғи, тирик организмлар эволюцияси ва ҳ. к. ҳақида сўзлаганларда уни худди шу маънода ишлатадилар. «Революция» термини баъзан фақат ижтимоий ҳодисаларга татбиқ этилиб, *социал революция* маъносида тушунилади.

ЭВРИСТИКА (грек. heurisko — топаман) — инсон фаолиятида янгиликларнинг (муҳокамалар, идеялар, ҳаракат усуллари) пайдо бўлиши ҳақидаги фан. Э.—билимнинг комплекс тармоғидан иборат бўлиб, бу тармоқ философия, психология, математиканинг ва меҳнатни илмий ташкил этишининг бир қанча бўлимларини бирлаштиради. Унда марказий ўринни самарали (ижодий) тафаккур психологияси ишғол этади ва бу психологиянинг мавзун — турли вазифаларни, проблемали ситуацияларни ҳал этишнинг психологик механизмларидан иборат. Ижодий интеллектуал фаолият кўрсатиш қобилиятларини шакллантириш шарт-шароити (эвристик таълим) ва уни ташкил этиш методлари ҳам Э. нинг кўз остида бўлади. Техника тараққиёти тезлашиб кетаётганлиги, ҳал этиш керак бўлган проблемалар доирасининг кенгаётганлиги муносабати билан Э. нинг аҳамияти ошиб бормоқда. *Кибернетиканинг* ривожланиши эвристик программалаштиришнинг, яъни фикрлаш фаолиятининг электрон техника воситалари билан *моделлаштиришда* махсус йўналишнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ишлаб чиқиладиган эвристик программалар замирида лабиринтнинг ўтишидан иборат вазифаларни ҳал этиш процессини тушуниш асос бўлиб ётади (бунда ҳал этишнинг мумкин бўлган ҳамма вариантлари бирин-кетин қараб чиқилади). Шу муносабат билан электрон машина программасига ҳал этишнинг қараб чиқиладиган вариантлари сонини чеклайдиган ва шу билан керакли вариантни излаб топишни енгиллаштирадиган махсус усуллар жойлаштирилади. Бундай усуллар «эвристик усуллар» деб аталган эди. Ҳозирги вақтда эвристик программалаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган тадқиқотлар олиб борилмоқда. Динамик моделлаштириш принципи жойлаштирилган программалар ишлаб чиқилмоқда, бундай вазифани ҳал этиш проблемали ситуация элементлари ўртасидаги муҳим алоқаларни аниқлаш йўли билан топилди. Бу иш инсоннинг интеллектуал фаолиятини программалаштириш учун, бу фаолиятни моделлаштирувчи машиналарни яратиш учун катта истиқболлар очиб бермоқда.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лат. existentia — яшаш, мавжуд бўлиш) — ҳозирги замон буржуа философиясида энг нуфузли субъектив-идеалистик йўналишлардан бири. Э. нинг характерли хусусияти *иррационализмдир*. Унинг вакиллари 19 асрнинг ўрталари — 20 асрнинг бошларида яшаган идеалист философлар (Къркегор, *ҳаёт философияси*) бошлаб берган ақлни танқид қилишнинг хилма-хил формаларини бир бутун қилиб қўшдилар. Россияда экзистенциалистик идеялар 1905 йил революцияси мағлуб бўлгандан кейин Бердяев ва Шестов асарларида кўринди. Биринчи жаҳон урушидан кейин Э. Германияда пайдо бўлади (Ясперс, Хайдеггер). Францияда Э. гитлерчилар оккупацияси даврида тарқала бошлайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Э. замонлашган фалсафий оқим бўлиб қолади ва

айни вақтда чуқур кризисга йўлиқиб, ички зиддиятлар уни кемира бошлайди. Унинг ўз таълимотларини очикдан-очик диний проблематика билан боғлаган вакилларигина («диний экзистенциалистлар» деб аталувчилар — Ясперс, Марсель, Бубер) собитқадамлик билан ўз ғояларига содиқ бўлиб қолдилар. «Атеистик» қанотнинг энг нуфузли намояндalары—Хайдеггер, Сартр—ўз таълимотларини ислоҳ қилдилар. Бу ҳол капиталистик мамлакатлардаги адабиётга, кино санъатига ва театрга катта таъсир кўрсатди. Рильке, Сартр, Кафка, Камю ижодиёти экзистенциалистик ғоялар билан суғорилгандир. Э. нинг энг муҳим тушунчаси — экзистенциядир. Бу тушунча шахснинг асосий, ҳаммадан кўпроқ онгсиз дастурини, инсоннинг ички борлигини билдиради. Бу — руҳни христианларча тушунишнинг суррогатидир. Инсон экзистенцияни башарти у абадий бўлгандагина («абадийлик белгиси остида»гина) идрок этиши ва англаши мумкин ва уни қутқариб қолиш учун яшашга мажбурдир. Инсон кундалик ташвишлар ва изтироблар оламига кўмилиб қолганда унинг ҳақиқий Мен-и очилмасдан қолади. У қиёфасиз муҳитга («Ман») бўйсундирилган бўлади, ўз шахсини, мустақиллигини йўқотади, бошқалар қандай ҳаракат қилса, шундай ҳаракат қиладиган, бошқалар қандай ўйласа, шундай ўйлайдиган бўлади. Фақат Ҳечнима олдида даҳшатга тушиш, яшашнинг бемаънилигини, унинг беҳудалигини сезишигина инсонни бу ҳолатдан халос қиладди ва уни ўз экзистенциясига назар ташлашга мажбур этади, инсонни ҳақиқий борлиққа олиб келади. Экзистенциалистларнинг фикрича, худди даҳшат, қўрқув инсоннинг яшашининг асосини ташкил этади. Э.—борлиқнинг фожиалилигини, унинг мантиққа хилофлигини, инсон ихтиёрида эмаслигини тарғиб қилувчи философиядир. Э. нинг асосий ғоялари капиталистик воқелик вужудга келтирадиган кайфиятларга (эртанги кунга ишонмаслик, истиқболдан қўрқиш, ҳеч кимга керак эмасликни сезиш ва шу каби кайфиятларга) мувофиқ келади. Э. нинг бир қанча вакиллари фанин танқид қилар эканлар, уларнинг бу танқиди диний қарашларни ошқора тарғиб қилиш билан боғланиб кетади (Марсель, Барт). Аслини суриштирганда, Э. умуман диний онгнинг бир туридир, у диний изланишларнинг назарий жиҳатдан қайта тикланишидир.

ЭКЛЕКТИКА (грек. eklego — танлайман) — турли хилдаги ва ҳатто қарама-қарши элементларни бир фалсафий таълимотда бири-лаштириш. Бунинг маъноси — қарашларнинг яхлит системасини тузишдаи воз кечиш ва турли хилдаги идеялар, баҳолар, назариялар ва шу кабиларни пала-партишлик билан аралаш-қуралаш қилиб юбориш демакдир. Э. нинг ҳодисаларга ҳар томонлама ёндошиш, уларнинг ривожланишидаги зидма-зид томонларни ва тенденцияларни назарда тутиш тўғрисидаги диалектик талаб билан (*Диалектика*) ҳеч қандай алоқаси йўқ. Философия тарихида Э. одатда муайян

ижтимоий системаларнинг кризисга йўлиқиши ёки тушкунликка тушиши давлари учун характерлидир. Чунончи, қўлдорлик тузуми бузилаётган даврда (эллинизм) Э. нинг белгилари александрия фидософиясига хос белгилар эди. 19-асрда яшаган француз философи Кузеннинг таълимоти ҳам Э. га мисолдир. Энгельс 19-асрнинг иккинчи ярмидаги немис буржуа философиясининг эклектиклигини таъкидлаб кўрсатган ва уни жуда боплаб «электик қашшоқлик аталаси» деб атаган эди, чунки унда *неокантчилик* ва *позитивизм*, *табий-илмий материализм* ва беркличилик, *волюнтаризм* ва *агностицизм* идеялари аралаш-қуралаш қилиб юборилган эди. Капитализмнинг умумий кризиси даврида буржуа ижтимоий фикрида эклектик тенденциялар кучаяди. Э. фалсафий ревизионизмга хосдир, чунки у марксистик философияни *экзистенциализм*, *феноменология*, *неопозитивизм* ва ш.в. кабиларнинг қоидалари билан «ўлдирш»га уринмоқда.

ЭКСПЕРИМЕНТ (лат. experimentum—синов, тажриба, исбот)— ҳодисаларни аниқ белгиланган шарт-шароитда, яъни бу ҳодисаларни қайта ҳосил қилиш ва кузатишга имкон берадиган шарт-шароитда ўрганиш усули. Э. да у ёки бошқа ҳодисани хилма-хил шароитларда тадқиқ қилиш, уни айни бир ҳолатда ва турли ҳолатларда истаганча такрорлаш, айрим бўлақларга бўлиш мумкин. Э. нинг табии мураккабдир. Э.—инсоннинг объекта моддий таъсир кўрсатиш усулидир, инсоннинг воқеликни амалий ўзлаштириш усулидир. Шу билан бирга Э. инсоннинг амалий эҳтиёжларини қондириш учун эмас, балки илмий мақсад билан, яъни объектни тадқиқ қилиш учун ўтказилади. Шу сабабли унда назарий тафаккур учун характерли белгиларни — тадқиқотчини қизиқтирадиган томонни ажратиб олиб, бошқа томонларни назардан соқит қилиш ҳолатини кўриш мумкин. Э.—ўзига хос амалий абстракциядан иборат. Фаннинг турли соҳаларида Э. ўрганилаётган предметнинг табиига боғлиқ бўлган ўз хусусиятларига эгадир. Барча табий ва техника фанларида Э. дан ҳақиқатни билиш ва уни исботлаш воситаси сифатида фойдаланилади. Сўнги вақтда Э. ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини, мас., экономикани тадқиқ қилишда кўпроқ татбиқ этиладиган бўлиб қолди. Шу билан бирга бунда Э. кўпинча илғор тажриба формасига кирмоқда: кенг миқёсда социал ўзгариш қилишдан олдин Э. ни синов сифатида фақат айрим ҳоллардагина ўтказадилар (мас., айрим корхоналарда). Бу тажриба лабораторияда ўтказиладиган Э. дан фарқ қилади, чунки у сувий шароитда эмас, балки табий шароитда ўтказилади, бу эса илмий таълимотларни ҳаётга татбиқ қилиш йўлини қисқартишга имкон беради. Билиш процессида Э. билан *назария* бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Э. *гипотеза* босқичида турган назарияни тасдиқлайди ёки рад қилади ва унинг ривожланиши учун материал беради. Шу билан бирга Э. ни абсолютлашти-

риш ярамайди. Бу илгари сурилган назарияларни амалий текширишнинг бирдан-бир формаси эмас; балки ривожланаётган практиканинг бир моментидир, холос, бу практиканинг асосини эса ишлаб-чиқариш *мехнати* ташкил этади. Диққат билан ўтказилган ҳар қандай Э. бизнинг билимимизга объектив билимнинг бир заррасини қўшади, назарияда ниманидир исбот қилади ва уни ривожлантиради.

ЭЛЕМЕНТ — (лат. *elementum* — унсур, энг дастлабки модда) — мураккаб жисмлар, моддий системалар, назарий конструкцияларнинг бундан кейин (айни системада) бўлинмайдиган компоненти. «Э» тушунчасига бериладиган маъно инсоннинг билиши ривожланиши билан ўзгариб борди. Қадим замоннинг баъзи фалсафий таълимотларида, элементлар, деганда модданинг бўлинмайдиган конкрет турларини, унсурларни (сув, ҳаво, тупроқ, оловни) тушунганлар ва оламдаги ҳодисаларнинг жуда хилма-хиллиги ана шу унсурларнинг ўзгаришидан пайдо бўлади, деб ўйлаганлар. Демокритдан бошлаб бирламчи, энг содда элементлар ролини атомлар, материянинг энг майда зарралари ўйнаб келган (*Атомистика*). Ҳозирги вақтда «Э.» термини кўпинча бошқа объектлар билан қандайдир муносабатлар орқали бирон-бир ягона комплексга, системага bogли бўлган ҳар қандай объектни билдиради. Система элементларининг алоқаси «*структура*» термини билан белгиланади. Чунончи, ҳаво мудофааси системасининг элементлари — зенит установкалари, қирувчи авиация аэродромлари, радиолокацион станциялардан иборатдир, шахмат ўйинининг элементлари — турли шахмат фигуралари, юришлар ва шу кабилардан иборат. Мураккаб системаларнинг муҳим алоқаларини очиб берадиган илмий назариялар тузганда баъзи дастлабки, элементар тушунчалардан бошлаб иш тутилади. Чунончи, Маркс капитализм назариясини яратганида капиталистик ҳўжаликнинг элементар ячейкасини, «хўжайрачаси»ни акс эттирувчи тушунчани, яъни товарни бош нуқта қилиб иш бошлаган эди. У товар айирбошлашни анализ қилишдан иш бошлаб, товар ҳўжалигининг ривож топган формаси сифатида капитализмнинг хўсусиятларини, қонуниятларини очиб берадиган тушунчалар системасини тузган эди.

ЭЛИТА (франц. *élite* — сара, мумтоз) — буржуа социологияси тушунчаси бўлиб, бу тушунча жамиятнинг мумтоз қисмини, бошқа кишилардан юқори турувчи табақасини билдиради. Э. назарияси империалистик буржуазия идеологлари илгари сурган жамият социал структураси концепцияларидан биридир. Бу назария Парето, Москва ва бошқаларнинг асарларида тарғиб қилинмоқда. Бу назарияга кўра, жамият раҳбарлик мавқеини ишғол қилувчи мумтоз озчиликдан иборат ижодий Э. га ва тарихнинг боришига таъсир кўрсатишга лаёқатли бўлмаган пассив оммага бўлинади. Буржуа социологлари Э. нинг келиб чиқишини турлича изоҳлайдилар. Улар-

дан кўплари Э. нинг келиб чиқишининг сабаби уни ташкил этувчи кишиларнинг табиий истъдодидир, деб ҳисоблайдилар. Баъзи социологлар, капиталистик дунёда беш мустақил элита — сиёсий, иқтисодий, маъмурий, ҳарбий ва идеологик элиталар бор, дейдилар. АҚШда индустрия капитанлари, йирик бизнесменлар Э. си деб ата-лувчи назария айниқса кенг тарқалган. Бу назарияга кўра, капиталист — гений эмиш, зийраклик, ташаббускорлик, удабуронлик ато қилинган ижодкор шахс эмиш. Табиат ана шундай хислатларни ато қилган ҳар бир киши гуё Э. га кириши мумкин эмиш. Э. назарияси илмий жиҳатдан асоссиз ва туб-томири билан антидемократик назариядир. У халқ оммаси жамиятни бошқаришга лаёқатли эканлигини инкор этади, жамиятнинг бир ҳовуч эксплуататорларга ва эксплуатация қилинувчи кенг оммага бўлинишини абадийлаштира-роқчи ва оқламоқчи бўлади. Социалистик мамлакатларда мумтоз ва оддий кишиларга бўлинмасдан янги, адолатли жамият қураётган халқ оммасининг амалий ишлари бу назарияни рад қилиб ташлади.

ЭМПИРИЗМ (грек. *streigia* тажриба) — *билиш назариясида* бир пўналиш бўлиб, у билишни ҳиссий тажрибадан (сезгилар, идроклар ва шу кабилардан) иборат қилиб қўяди. Билишнинг моҳиятини тушунишда Э. *рационализмга* қарама-қарши туради. Тажриба тушуначисига қандай мазмун берилишига қараб, материалистик Э. билан идеалистик Э. ни фарқ қилиб қарайдилар. Материалистик Э. тажрибани ташқи олам предметлари ва ҳодисаларининг инсон сезги органларига таъсири натижаси деб тушунади; эмпирик-идеалистлар назарича, тажриба соф субъектив характерга эга бўлиб, инсон ўз тажрибасида ички дунёсидан (сезгилар, кечинмалар ва ш. к. дунёсидан) ташқари чиқолмас эмиш. Материалистик Э. элементлари қадим замонда эпикүризмда, стоиклар таълимотида, кейинчалик эса поминализмда кўринган эди, бироқ капиталистик муносабатлар вужудга кела бошлаган ва ҳозирги замон табиёт илми қарор топаётган даврда у Ф. Бэкон, Локк асарларида, 18 асрдаги *француз материализмида* ўзининг тўлароқ ифодасини топди. Материалистик Э. тажрибавий фанларнинг ривожига тўққинлик қилиб келган илоҳиётга ва ўрта аср *схоластикасига* қарши курашда прогрессив роль ўйнади. Э. Беркли ва Юм таълимотларида, сўнгра эса *эмпириокритицизмда* идеалистик асосда ишлаб чиқилди. Ҳозирги замон буржуа философиясининг кўп вакиллари (*Неопозитивизм*) ҳам Э. га амал қилмоқдалар, шуниси ҳам борки, улар Э. ни билимни мантиқий анализ қилиш билан, унинг методлари орқали ҳозирги замон логикасини тадқиқ қилиш билан боғлаб олиб бормоқдалар; улар мазкур методлар ёрдами билан бизнинг билимимизни инсон бевосита сезгиларида, кечинмаларида ҳосил қилган нарсдан, тилнинг белгилари билан иш кўришдан иборат қилиб қўйишга урин-

моқдалар. Материалистик ва идеалистик нуқтан назарга йўл қўювчи Э нинг воизчиллигининг илдизи унинг бир ёқламалигида, мушоҳадачилигида, билиш процессининг бутун мураккаблигини тушунмаслигидадир. Лениннинг ҳар қандай ҳақиқат агар «ҳаддан оширилиб», бўрттирилиб юборилса, бемаъниликка айланиб кетиши мумкин, деган сўзларини Э. га тўла-тўқис татбиқ қилса бўлади. Э. бизнинг билишимиз тажриба характериға эға эканлиги фактини асос қилиб олади. Оламни билганда биз сезги органларимиз бизға берадиган, биз воқелик билан бевосита алоқа боғлаб (кузатиш, ўлча, эксперимент ёрдами билан) оладиган материалдан бирон тарзда фойдаланамиз. Билишнинг худди ана шу моментини (жовли ҳиссий мушоҳалани) эмпириклар асосий, ҳал қилувчи омилға айлантириб, инсоннинг бошқа билувчилик қобилиятларига фақат ёрдамчилик ролини бериб қўядилар. Э. нинг бундай хулосаға келишиға сабаб шуки, у инсонни дунёни актив ўзгартирувчи ижодкор деб эмас, балки ташқи таъсирларнинг пассив объекти деб ёки ўз сезгилари оламида биқиниб қолган вужуд деб қарайди. Марксистик гносеология Э. нинг бир ёқламалигини бартараф қилди ва билиш фақат ҳиссий тажрибадан эмас, балки назарий тафаккурдан ҳам иборат эканлигини, бусиз ҳодисалар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш, уларнинг моҳиятиға кириш мумкин эмаслигини исбот қилди.

ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ (грек. *empeiria* — тажриба) — айнан маъноси — «танқидий тажриба философияси», демакдир — 19-аср охирлари — 20-аср бошларидаги буржуа философияси оқимларидан, *позитивизмнинг* кўринишларидан бири. Швейцариялик философ Авенариус ва австриялик физик ва философ Мах (бу философиянинг «махизм» деган иккинчи номи ана шундан келиб чиққан) Э. нинг асосчилари ва бош намоёндаларидирлар. Уларнинг қарашлари Европанинг бир қанча мамлакатларидаги илмий интеллигенция орасида кенг тарқалди. Россияда бу қарашлар 1905—07 йиллардаги биринчи рус революциясидан кейин социал-демократик интеллигенциянинг бир қисми (Богданов, Базаров ва б.) орасида ёйилди. Улар (Богданов, Базаров ва б.) маҳизмни марксизм билан бирлаштиришға уринган эдилар. Бу ҳол рус революцион ҳаракати учун катта хавф эди ва Ленинни ўзининг «Материализм ва эмпириокритицизм» номли асарида Э. ни қаттиқ танқид қилиб чиқишға мажбур этган эди. Мах ва Авенариус гўё «олам ҳақида табиий тушунчаға» асосланган, борлиқ билан тафаккурнинг, субъект билан объектининг ўзаро муносабати каби «хаёлий» проблемаларни бартараф қиладиган ва материализм билан идеализмнинг қарама-қаршилигини йўқ қиладиган бутунлай янги философия яратишни даъво қилган эдилар. Улар асосий эътиборни билиш назариясига қаратган эдилар. Бироқ Мах ва Авенариус билиш процессини анализ қилар эканлар, нарсалар олами билан тасаввурлар оламининг ўзаро муносабати проблемасидан

қочиб қўтилолмадилар, лекин бу проблемани нозиклаштирилган «илмий» терминология пардасига бурканган *субъектив идеализм* руҳида ҳал қилдилар. Э. Гүё инсоннинг онигига ташқи оламни жо қиладиган («интросекция») ва шу билан оламни иккига — моддий ва идеявий, ташқи ва ички оламга — бўладиган идеализм ва материализмнинг «дуализми»га «соудароқ», «монистик» нуқтан назарни қарама-қарши қилиб қўядилар: улар моддий ва идеявий, ташқи ва ички ҳолатни (муҳит ва Мен) чамбарчас боғли бўлган, бир-бирисиз яшолмайдиган, «принципиал координация»да бўлган ҳолатлар деб таъсаввур қиладилар. Бу ҳолатлар бир хилдаги «олам элементлари» дан ёки сезгилардан таркиб топган бўлиб, бир муносабатда (пировард ҳисобда субъект томонидан белгиланадиган муносабатда) физик сезгилар сифатида, иккинчи муносабатда эса психик сезгилар сифатида юз беради; шу тариқа объект субъектдан ажралмайдиган, сезгилар нарсадан ажралмайдиган бўлиб чиқади, нарса эса сезгилар комплекс сифатида юз беради. Э. нинг *тажриба* ҳақидаги таълимотида ҳам худди ўша субъектив-идеалистик йўл тўтилади. Гарчи тажрибанинг мазмуни «бетараф» деб, яъни моддий ҳам, идеявий ҳам эмас, деб эълон қилинса-да, Э. нинг фикрича, тажриба пировард ҳисобда сезгилар оқимидан иборат бўлиб, субстанциядан, сабабнатдан ва умуман ндрок этувчи субъектдан ташқарида ва унга боғли бўлмаган ҳолда мавжуд объектив реаликдан тозаланади. Бунда шундай бир факт эътибордан четда қолдириладигани, тажриба бевосита ҳосил қилинган нарсдан, яъни ҳиссий, эмпирик билимдан ташқари яна восиятали, назарий билим элементларини ҳам ўз ичига олади, чунки билувчи шахс якка ҳолдаги эмас, балки социал шаронг-да яшовчи шахсдир. Тажрибани бевосита ҳосил қилинган нарса деб тушуниш муносабати билан фанда гипотезаларнинг, назарияларнинг аҳамияти рад этилади, илмий тадқиқот принципи сифатида фактларнинг оддий тасвири илгари сурилади. Билиш муҳитга биологик мослашув воситаси деб тушунилганлиги сабабли, унинг олдига воқеаликка мувофиқ келмаслик, балки соддалик ва мақсадга мувофиқлик талаби қўйилди. «Энг кам куч сарфлаш» (Авенариус ва «тафаккурни тежаш» (Мах) принципининг маъноси ана шу. Э. ўзини «20 аср табииёт илмининг философияси» деб эълон қилди. Ваҳоланки, Ленин кўрсатиб ўтганидек, Э. бутун табиийёт илми билан эмас, балки унинг бир мактаби билан, яъни «*физик*» *идеализм* билан боғлиқдир; бу идеализм радиоактивликнинг, электроннинг, массанинг ўзгарувчанлигининг кашф этилишидан «материянинг йўқолиши» руҳида идеалистик хулосалар чиқарган эди. Э. нинг философияда «учинчи йўл» яратиш, философияни илмий билишни анализ қилишдан иборат қилиб қўйиш ҳақидаги даъвосини, фанда қилинган энг янги кашфиётларни дастак қилишини кейинчалик *неопозитивизм* илиб олди.

ЭНТЕЛЕХИЯ (грек. enteles — мукамал, тугал ва echo — эга-ман) — Аристотель ишлаган тушунча бўлиб, бу тушунча ҳаракат воситаси билан эришилган мақсадни ҳамда шаклланаётган фаол ибтидони билдиради. Аристотелда бу тушунча форма тушунчаси билан ҳам боғлиқ бўлиб, бу форма ўз-ўзлигича реал нарсаларга айлана олмайдиган, бетузуриқ, қотиб қолган материяга нисбатан ўзгартирувчи кучга эгадир. Аристотель жисм Э. нинг жонидир, деб ҳисобларди, чулки, унинг фикрича, фақат жон жисми жисм қилади, унга ҳаёт бағишлайди. Э. ни ҳаётбахш ибтидо деб тушуниш *вита-лизмининг* баъзи тарафдорларида (Дриш ва б.) учрайди.

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ — бу ҳам *Билиш назарияси* демакдир.

ЭРКИНЛИК ВА ЗАРУРИЯТ (свобода и необходимость) — ки-шиларнинг эркин ва актив фаолиятининг бу фаолият ташқи ша-роитлари билан биринчи галда, табиат ва жамиятнинг кишилар онгига ва иродасига боғли бўлмаган объектив қонуниятларининг амали билан ўзаро муносабати ҳақидаги масала. Философияда Э. ва з. проблемасини биринчи марта унча-мунча аниқроқ тарзда Спиноза ифодалаб берган эди ва у инсон ҳаракатларининг эркинлиги бу ҳаракатларнинг ақлга мувофиқлиги даражаси билан белгиланади, деб кўрсатган эди. Эркинлик — билинган заруриятдир, деб таълим бергач Гегелнинг нуқтан назари олға қараб ташланган катта қадам эди. Аммо асда идеалист бўлган Гегель эркинликка эришиш маса-ласини заруриятни билишдан иборат қилиб қўйган эди. Марксистик философия заруриятни билишни эркинликка эришишнинг ҳал қи-лувчи шартларидан бири қилиб қўяди-ю, аммо бирдан-бир шарт қилиб қўймайди. Эркинлик — билинган заруриятга мувофиқ онгли ва маълум мақсадга қаратилган фаолият бўлиб, бу фаолият табиат ва жамиятнинг объектив қонунлари билимига таянади ва бу билим-дан фойдаланади. Демак, эркинлик даражаси табиат қонунларини фақат назарий жиҳатдан эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам эгаллаш меъёри билан, яъни фақат билишнинг эмас, балки практиканинг ҳам ривожланиши билан белгиланади. Заруриятни билишнинг ўзи маълум маънода амалий фаолиятнинг муваффақиятини кўрсатувчи белгидир. Жамиятнинг табиий заруриятга нисбатан эркинлиги, табиат қонунларини эгаллаши ишлабчиқариш воситаларининг ўсиши билан, техника тараққиёти билан, фanning ривожланиши билан, табиий муҳитни ўзлаштириш билан (*Табиат ва жамият*) бирга ўсиб боради. Бироқ, фан, техника, ишлабчиқариш ўз-ўзлигича, ўзига хос социал шароитлардан ташқарида мавжуд эмасдир. Шунинг учун ҳам табиий қонунларни эгаллаш эркинликнинг иккинчи аспекти билан — ижтимоий тараққиёт қонунларини билиш ва уларни эгал-лаш билан боғлиқдир. Антагонистик жамиятда табиат қонунларини эгаллаш кўп даражада ижтимоий тараққиёт мақсадларига эмас, балки ҳукмоон сиёфнинг хусусий манфаатларига бўйсунирилган

бўлади. Фан ва техника тараққиётдан — онгли ёки онгсиз равишда — инсониятнинг прогрессив тараққиёти манфаатлари зарарига фойдаланилади. Натижада табиат устидан ҳукмронлик инсонни ўз яшаш шароитларига бўйсундириш билан қўшилиб кетади. Бу зиддият фан ва техника ҳақидаги буржуа таълимотларида инсонга ёт бўлган стихиялар тарзида ифодаланди: эркинликка эришиш шартлари ва воситаларининг ўзи (фан ва техника) инсонни асоратга солувчи кучлар деб эълон қилинади. Ҳақиқатда эса бундай аҳволнинг сабабчиси эксплуататор жамият бўлиб, бу жамият ижтимоий қонунлардан планли фойдаланишни таъминлашга қодир эмасдир. Кишилар ишлабчиқарувчи кучлар тараққиётини назорат остига олиб, билинган заруриятга мувофиқ ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларини тартибга солиб, ижтимоий қонунларни билишлари ва улардан амалий равишда фойдаланишлари мумкин. Бунга коммунистик формация шароитида тўла-тўқис эришиш мумкин. Коммунизмнинг биринчи фазаси бўлган социализм ижтимоий эркинликка эришиш йўлида қўйилган ҳал қилувчи қадамдир, чунки бунда тарихда биринчи марта табиат ва жамият қонунларидан социал тараққиёт манфаатлари йўлида онгли ва планли фойдаланиш имкониятлари вужудга келтирилади. Социализм давридаёқ реал эркинликка эришиш бошланади, чунки унинг асосий шарт-шароитлари: ишлабчиқарувчи воситаларининг ижтимоий мулклиги, синфий антагонизмларнинг йўқлиги, социал тараққиётнинг планли равишда олиб борилиши, халқ оммасининг тобора ўсиб бораётган активлиги, ижтимоий ўзгартишларнинг асослари сифатида илмий назариядан тобора тўлароқ фойдаланилаётганлиги мавжуддир. Э. ва з. бир-бири билан маҳкам боғлиқдир. Заруриятни эътироф этмасдан ва илмий билмасдан, объектив қонунларни ҳисобга олмасдан туриб эркинликка эришиш мумкин бўлмагани сингари, ўз мақсадларига эга бўлган инсоннинг эркин, маълум мақсадга қаратилган фаолияти бўлмаса, заруриятни тушуниш ва ўзлаштириш ҳам мумкин эмас. Философия тарихида, ҳозирги замондаги номарксистик фалсафий таълимотларда Э. ва з. проблемаси унга бир томонлама қараш билан, ё инсон фаолиятидаги эркинликни ошириб кўрсатиш, ёки ташқи заруриятни унинг ҳаракатига бўйсундириш билан бузилмоқда. Бу хилдаги абсолюташтиришларнинг ўтакетган формалари *волюнтаризм* ва *фатализмдир*; волюнтаризм инсон фаолиятининг ташқи шароитларга, объектив қонунларга бирон-бир тарафа боғлиқ эканлигини инкор этади, фатализм эса инсоннинг ўз фаолияти мақсадларини, воситаларини ва формаларини эркин танлаб олишини инкор қилиш даражасига бориб етади ва инсоннинг унга ҳукмронлик қилувчи заруриятга батамом қарамлигини тарғиб қилади (*Ирода эркинлиги*). Марксизм волюнтаризм ва фатализм концепцияларининг асоссизлигини ишончли далиллар билан исботлаб бер-

моқда, чунки улардан чиқариладиган амалий хулосалар муқарраб равишда янглиш ва хатоларга олиб боради. Э. ва э. проблемасини илмий ҳал қилиш ва уни практиканинг методологик асоси сифатида моҳирлик билан татбиқ этиш — ишлабчиқаришни ривожлантиришда, ижтимоий муносабатларни ўзгартиришда, илмий билишда муваффақиятли натижаларга эришиш шартларидан биридир.

ЭСТЕТИК ДИД (эстетический вкус)—беvosита ҳис-туйғу билан ҳодисаларнинг эстетик қимматини аниқлаш, аввало гўзалликни хунукликдан фарқ қилиш қобилияти. Агар киши чинакам гўзалликдан завқланса, у вақтда Э. д. яхши бўлади, агарда киши гўзалликка бепарво бўлса, ёки хунукликдан лаззат олса, у вақтда Э. д. ёмон ҳисобланади. Э. д. — кишиларнинг туғма қобилияти эмасдир. У одамнинг эстетик муҳитида, эстетик тарбияда шаклланади. Санъат асарларини идрок этиш ва бадиий ижод Э. д. га катта таъсир кўрсатади. Дид билан баҳо беришларнинг умумий йўналишини кишиларнинг идеаллари ва дунёкараши белгилайди. Бинобарин, Э. д. нинг ўзи ҳам инсон шахсининг муҳим хусусияти сифатида, яъни ҳаётнинг ва санъатнинг эстетик қимматдорларини нақадар чуқур ва ҳар томонлама пайқай олишини характерловчи хусусияти сифатида намоён бўлади. «Дид тўғрисида баҳслашиб бўлмайди» деган гап тўғрими? Бу гап шу маънода тўғрики, турли хилдаги, лекин баббаравар яхши хилдаги дидлар тўғрисида баҳслашиб ўтирмаса ҳам бўлади. Оламда бениҳоя кўп гўзал ҳодисалар бор, шунинг учун кишилар гўзалликнинг турли тилларини афзал кўрар эканлар, бу тамомила табиий ҳолдир. Бордун мас., бир киши эстетик жиҳатдан ўрмонни ёқтиради, иккинчи бир киши — денгизни маъқул кўради, бировга Бахнинг музикаси кўпроқ ёқади, бировга Бетховенники кўпроқ маъқул тушади, бундай ҳолларда ҳақиқатан ҳам дид тўғрисида баҳслашиб ўтирмаса бўлади. Лекин агарда дидлар гўзалликка ёки хунукликка қарама-қарши муносабат билан бир-биридан фарқ қиладиган бўлса, у вақтда дид тўғрисида баҳслашиш мумкингина эмас, балки зарур ҳамдир.

ЭСТЕТИКА (грек. *aisthetikos* — ҳиссий идрокка дахлдор) — инсоннинг оламга муносабатининг бутун соҳасини ўрганувчи фан, оламнинг ҳамма томонларини гўзаллик қонунига мувофиқ инсон томонидан ўзлаштирилиши. Эстетик муносабат — инсоннинг воқелик ҳодисаларини гўзал ёки хунук, юсак ёки паст, трагик ёки комик (фожиали ёки кулгилли) деб баҳолаш қобилиятидир. У дунёни сезишни, маънавий олами, хатти-ҳаракатни белгилайди, инсоннинг бутун ҳаёт тарзида намоён бўлади. Инсоннинг воқеликка эстетик муносабати объектив ва субъектив томонларга эгадир: объектив томон — воқеликнинг эстетик хоссаларининг ўзидан ёки қимматдорлар (*гўзаллик, юсаклик* ва ш. к.)дан иборат бўлиб, субъектив томон — эстетик ондан (кишининг ҳис-туйғулари, кечинмалари, эстетик диди, идеалидан) иборатдир. Инсоннинг олам-

га эстетик муносабатининг энг ривожланган тури — санъатдир, чунки худди санъат объектив эстетик қимматдорларни акс эттиришга, айна бир вақтда санъаткорнинг уларга субъектив муносабатини ифодалашга қодирдир (мас., Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романидаги Наташа Ростова образи ўз кечинмаларида самийий, ҳаётга ва одамларга зийраклик билан қарайдиган, астойдил ва ҳаёттиқ сева оладиган аёл кишига хос эстетик жозиба мужассамланган, айна вақтда бу образда санъаткорнинг шундай аёлга зўр меҳри, унинг гўзаллигига берган баҳоси гавдаланган). Э. гўзалликнинг ва бошқа эстетик хоссаларнинг табиатини, уларни инсон томонидан идрок қилиш хусусиятларини, санъатнинг ривожланишининг моҳияти ва қонуларини тадқиқ этади. Санъатнинг ўзинга хос хусусиятини ўрганганида Э. унинг *ижтимоий онгининг* бошқа *формалари* билан алоқасини ва улардан фарқини, санъатнинг ижтимоий ҳаёт билан ўзаро муносабатини (санъатнинг халқчиллиги ва партиявийлигини, унинг миллий ўзига хослигини) қараб чиқади, *бадий образни*, *бадий ижод қонуларини* (бадий методнинг йўналишини, услубини) тадқиқ этади. Агар адабиётшunosлик, санъатшunosлик, музыкашunosлик каби фанлар санъатнинг айрим турларининг ўзинга хос хусусиятини тадқиқ этса, Э. умуман бадий ижоднинг моҳиятини ва умумий қонуларини ўрганади. Э. нинг асосий масаласи — инсон эстетик онгининг воқеликка муносабатидан иборат. Инсон бу масалани қандай ҳал қилишига қараб эстетик назариялар — материалистик ёки идеалистик назариялар сифатида майдонга чиқади. Э. даги идеализм (Платон, Фома Аквинский, Кант, Гегелнинг эстетик таълимотлари), гўзаллик ҳамда ҳаётдаги ва санъатдаги бошқа эстетик қимматдорлар бутунлай онгдан, яъни инсоний ёки ғайри инсоний онгдан туғилади, деб даъво қилади. Ҳозирги замон буржуа Э. си идеализмга асосланиб, объектив эстетик қонуниятларни инкор этиб ёки бузиб кўрсатиб, эстетик онгда ўзбошимчаликни ва воқеликни бузиб кўрсатувчи формалистик санъатнинг қонунийлигини асослашга уринмоқда. Э. даги материализм (Аристотель, Леонардо да Винчи, Дидро, Чернишевскийнинг эстетик таълимотлари) умуман эстетик онгининг ва хусусан санъатнинг манбаини моддий воқеликда деб билади, у эстетик хоссаларни нарсаларнинг табиий хоссалари билан (ранг, симметрия ва шу кабилар билан) ёки уларни инсоннинг муносабати билан боғлайди. Материалистик Э. жамият ҳаётида санъатнинг катта роль ўйнашини шундан иборат деб биладики, санъат олами билиш воситаси, инсон шахсни тарбиялаш воситасидир. Марксча-ленинча Э. эстетик фикр тарихининг материалистик традицияларини ҳамда эстетик проблемаларни тадқиқ қилишга диалектик ёндошишни ривожлантирмоқда. Диалектик ва тарихий материализм Э. нинг методологик асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Инсоннинг воқеликка муносабатини фақат унинг биологик, табиий

хусусиятлари билан боғлаб қарайдиган метафизик материализмдан фарқли ўлароқ, марксча-ленинча Э. эстетик муносабатнинг ижтимоий характерини таъкидлаб кўрсатади. Практика, дунёни ўзгартирувчи инсон фаолияти шундай бир асосдирки, бу асос устида инсоннинг оламни эстетик равишда идрок этиш, гўзаллик қонунларига мувофиқ ижод қилиш қобилияти камол топиб бормоқда. Инсон фаолиятида музика садосини сезgirлик билан эшитадиган қулоқ, формаларнинг гўзаллигини кўрадиган кўз шаклланиб боради ва ҳ. к. Марксча-ленинча Э. санъатнинг воқетинки аке эттириши диалектик характерда эканлигини, бу инъикос ҳаётдан палапартиш нусха кўчиришдан иборат бўлмай, балки актив, ижодий фаолият эканлигини таъкидлаб кўрсатади. У реалистик санъатнинг ва унинг олий ютуғи бўлмиш социалистик реализм санъатининг алоҳида ижтимоий ва бадний қиматини очиб беради. Э. бениҳоя хилма-хил услубларнинг мавжуд бўлишини, ҳар хил ижодий индивидуалликларнинг эркинлик билан юзага келишини социалистик реализм санъати тараққиётининг қонуният деб тасдиқлайди. У санъаткорларга ижод қилиш жанри ёки сюжетини, ёзув тарзини ёки теманинг образли қилиб очиб бериш усулини ва шу кабиларни буюрмайди. Шу билан бирга у санъат арбобларига ўз ижодларнда энг самарали, гуманистик йўналишни топишда, ҳаётнинг аке эттириладиган ҳодисаларининг моҳиятини аниқлаб олишга, энг илғор ижтимоий идеалга — коммунизм идеалига мувофиқ келадиган эстетик идеални шакллантиришга ёрдам беради. Э. эстетик ва ижтимоий идеалларнинг алоқадорлигини очиб бериб, коммунизм қурлиши — айни вақтда фақат санъатда эмас, балки меҳнатда ҳам, турмушда ҳам, инсонда ҳам, ижтимоий муносабатларда ҳам гўзаллик яратишдан иборат эканлигини кўрсатмоқда. Э. меҳнат, турмуш, инсоний муносабатларнинг гўзаллигини очиб беришга интиломоқда, токи кишилар ўз амалий фаолиятларида дунёнинг эстетик бойлигини қўпайтирсинлар, ҳаётни борган сари тобора гўзалроқ қилсинлар, ҳамда ўз-ўзларини маънавий бойитсинлар.

ЭТИКА (грек. ethos — одат, характер) — 1) оддий тушунчада «ахлоқ», «одоб», «хулқ-атвор» маъносини билдиради мас. «дворянлар этикаси», «врач этикаси», «профессионал этика»; 2) *ахлоқ* назарияси, бирон-бир ахлоқ системасини ҳамда яхшилик ва ёмонликни, адолат, бурч, виждон, бахт, ҳаётнинг маъносини бирон-бир тарзда тушунишни илмий асослаш. Ахлоқ назарияси сифатида Э. энг қадим замонда таркиб топа бошлаган. Энг аввал бошда Э. фалсафий фаннинг бир қисми эди, чунки унинг асосий проблемаларини, мас., шахснинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворининг детерминацияси (шарт-шароити) проблемаларини ҳал қилиш умумий дунёқараш дастурига боғлиқ бўлади. Шу сабабдан марксестик философиядан бурунги философиянинг энг йирик вакиллари этика назариясининг

асосий проблемаларини ҳам ривожлантирганлар. Сократ, Эпикур, Спиноза, Гельвеций, Гольбах, Дидро, Кант, Гегель, Добролюбов, Чернишевский каби мутафаккирларнинг бу бобда мероси айниқса каттадир. Э. тарихида ҳамisha икки қарама-қарши йўналиш — материалистик ва идеалистик йўналишлар ўртасида кураш борди. Идеалистик Э., умуман ахлоқ-одобни, айрим кишининг хулқ-атворининг ва хатти-ҳаракатларининг ахлоқий мазмунини ё «олий кучлар» (худонинг афри, абсолют идея) белгилайди, ёки улар сабаби номаълум ҳолда ғайри ихтиёрий ҳаракат, инстинкт сифатида индивидуал оғ ичида пайдо бўлади, деб ҳисоблайди. Материалистик Э. шунга асосланадики, инсонни унинг ҳаёт шароити камолга етказди, инсон яшайдиган муҳитнинг қонунилари унинг ахлоқ-одобини, унинг хулқ-атвори сабабларини бирон-бир даражада белгилайди, унинг фаолияти шарт-шароитнинг ташкил этади. Ахлоқ-одобнинг ривожланишига турлича қараш ана шундан келиб чиқади: идеалистлар, ахлоқ-одоб индивидуумнинг яхши ниятларининг амалга оширилиши ва ўз-ўзини такомиллаштириши натижасида ёки унинг худонинг амрига бўйсунуниши натижасида ривожланиши мумкин, деб ўйлайдилар, материалистик Э. эса, инсон ахлоқ-одобининг ривожланиши кишилар ҳаёти шарт-шароитлари ўзгаришининг қонуниятли натижасидир, деб эътироф қилади. Ҳатто марксизмдан бурунги материалистик Э. да ҳам (объектив қонуनларнинг амалини тақдирга боғлиқ деб, инсонни эса бу қонунлар олдида ожиз ва заиф, деб ҳисоблаган мутафаккирларнинг назариялари бундан мустаснодир) воқеликка революцион муносабатнинг уруғи бор эди, Марксистик Э., инсонни шароитнинг пассив маҳсулидир, деб ҳисоблаган эски материализмнинг чекланганлигини бартараф қилди. У инсоннинг фаол, ижодкорлик табиатини таъкидлаб кўрсатди. Тарихий материализмнинг, халқ оmmasининг тарихий ижтимоий-ишлабчиқариш фаолияти ижтимоий муҳитни, шу билан бирга инсоннинг ўзини ва унинг ахлоқ-одобини ҳам революцион ўзгаришнинг бирдан-бир усулидир, деган қондаси Э. нинг асосидир. Марксистик Э. да инсон ирода эркинлигининг эски ахлоқий проблемаси ҳал этилди. Эркинлик — заруриятни билишнинг ва амалий фаолият жараёнида уни эгаллаб олишнинг меъёридир — мазкур проблемани ҳал этишнинг умумфилософик калити ана шундан иборат. Индивидуумнинг ҳаётий фаолиятининг асосий шарт-шароитини ижтимоий практика, жумладан у иштирок этадиган ижтимоий муносабатлар системаси, умуман жамият, синф, коллектив ташкил этади. Шу сабабли индивидуал ахлоқий эркинлик инсоннинг ижтимоий манфаатларни англаши даражасига, бу манфаатларнинг унинг шахсий манфаатлари ва эҳтиёжларига қанчалик мувофиқ келиши даражасига боғлиқдир. Шундай қилиб, индивидуум жамиятнинг, синфнинг, коллективнинг манфаатларини инкор этган тақдирда ҳам (*Индивидуализм*), у воқеалар оқимига кўр-кўрона, пассив эрга-

шиб ижтимоий (синфий, коллектив) манфаатларини амалга ошириш учун курашда ўз шахсини курсатмаган тақдирда ҳам, ахлоқий эркинлик бўлиши мумкин эмас. Марксистик Э. ахлоқни ривожланаётган ижтимоий муносабатларнинг инъикоси деб, инсон ҳаётининг маъно ва мақсадлари тўғрисида ўз тушунчасини, яхшилик ва ёмонлик, бурч ва виждон, ижтимоий бойлик ва индивидуал бахт тўғрисида ўз тушунчасини барқарор қилувчи турли синфлар манфаатларининг ифодаси деб қарайди. Марксистик Э. инсоният тарихида энг прогрессив синф бўлмиш пролетариатнинг манфаатларини ифодалаб, коммунистик ахлоқ принципларини—ўзаро ёрдам, ўртоқлик, *коллективизм* ахлоқи принципларини назарий жиҳатдан асослаб бермоқда. Э. социалнистик жамиятда ёшқи индивидуалистик ахлоқ сарқитларига қарши курашда таркиб тонаётган ва турли социал группаларда ўзинга хос тарзда юз бераётган реал ахлоқий муносабатларни тадқиқ қилади. Шу билан бирга у шахс, коллектив, жамиятнинг ўзаро муносабатлари, дунёқараш ва ахлоқ, ахлоқий баҳо ва унинг критерияси, ахлоқда синфийлик билан ижтимоийликнинг ўзаро муносабати ва ҳ. к. проблемалар каби назарий проблемаларни оидинлаштириб бериш билан шугулланади. Марксистик Э. жамият ва шахснинг ахлоқий ривожининг шарт-шароити ва йўлларини асослаб бермоқда, коммунистик жамият қурилиши процессида меҳнаткашларни ахлоқий тарбиялаш учун назарий таянч бўлиб хизмат қилмоқда. Марксистик Э. нинг энг муҳим вазифаларидан бири — ҳозирги замон буржуа идеалистик Э. сени танқид қилишдан иборат. Бу Э. ё эксплуататорлик, индивидуалистик ахлоқнинг ўзгармаслигини, абадийлигини исбот қилишга уринади, ёки қандайдир ахлоқий нормалар, принциплар бўлиши зарурлигини умуман шубҳа остига қўяди.

ЭЪТИҚОД (вера) — воқеалар, назариялар ва ҳатто уйдирмалар далил-исботсиз ишончли ва ҳақиқат деб қабул қилинганда уларга бўлган муносабат. Э. — *билимнинг* қарама-қаршисидир. Унинг баҳс қиладиган мавзун, одатда, плм-фан ва инсониятнинг амалий фаолияти рад этадиган нарсалардан, мас., худонинг мавжудлиги, дунёни худо ҳеч нимадан яратганлиги ва шу каби «фактлар»дан иборат. Бу хилдаги Э. га ҳамма динлар асосланади ва уларнинг ҳимоячилари одатда диний Э. ақл-заковат билан сиғишмаслигини тушинадилар. Бу ҳол христиан илоҳиётчиси Тертуллиан номи билан боғлаб айтиладиган: «Эътиқод қиланам, чунки у бемаънидир» деган ҳикматли гапда яққол ифодаланган. Бунинг маъноси — рационал нуқтаи назардан дин ақидалари бемаънидир ва уларга фақат эътиқод қилиш мумкин демакдир. Шунинг учун ҳам дин билан муроаса-мадора қилган философлар ақл-заковатнинг ҳамма нарсани билиши мумкинлигини инкор этганлар. «... Менга,— деб ёзган эди Кант,— эътиқодга ўрин бўшатиб бермоқ учун *билимни* чегаралашга тўғри келган эди». Кантнинг фикрича, Э. объектлари — руҳнинг ўлмаслиги,

худо, ирода эркинлигидир. *Билиш назариясида* Э. идеалистик тарзда тушиниладиган *интуицияга* яқин қандайдир бир нарса сифатида майдонга чиқади (славянофил А. Хомяковда, Вл. Соловьёвнинг «ҳамма нарсанинг асли бир» деган философиясида, У. Жемснинг прагматизмида ва ҳ. к.). Қўр-қўрона Э. га таянадиган назариялар ва гипотезаларни материалистик таълимот асоссиз деб ҳисоблайди, чунки улар илм-фанга ва практикага зиддир. Илмий хулосаларнинг чинлигига ишониш, бирон-бир воқеанинг, социал идеалнинг ва шу кабиларнинг муқаррар амалга ошувига ишончи комил бўлиш ҳам «Э.» термини билан белгиланади. Мас., одамларнинг гоят катта кўпчилиги вақти келиб коммунизм бутун дунёда ғалаба қилишига ишонади. Бундай Э. билимга асосланган бўлиб, жуда хилма-хил ҳаётний тажриба натижасидир. Бунда Э. бўлмаса инсоннинг ҳақиқий равишда билиши ҳам, ҳаракат қилиши ҳам мумкин бўлмайди.

ЮКСАКЛИҚ (возвышенное) — *эстетиканинг* гўзал, чиройли ҳодисаларни тавсифлайдиган тушунчаси. Бу гўзал, чиройли ҳодисалар ўзининг фавқулодда юксаклиги ва салобати билан ажралиб туради, шу сабабли шодиёна ҳайратланиш, қойил қолиш ва завқ-шавқ ҳиссини уйғотади. Шуниси ҳам борки, юксак ҳодисаларнинг формаси ташқи жиҳатдан чиройли бўлмаслиги мумкин. Табиатдаги Ю.— поёнсиз даштлар ва денгизлар, чексиз осмон, тоғларнинг энг баланд чўққилари, қудратли стихиялар ва шу кабилардан, яъни инсонга мутаносиб оддий ҳодисалар ва предметлар миқёсидан юқори турадиган ва лекин шу билан бирга инсонни эзмайдиган, балки уни юксакликка кўтарадиган, унда дунёни билишга ва ўзлаштириб олишга интилиш, ижодий қобилиятларини, буюк дунё биносига дахлдор эканлигини сезиш ҳиссини уйғотадиган нарсаларнинг ҳаммасидан иборат. Жамиятдаги Ю.— ўзининг кучи ва кўлами жиҳатидан тез-тез учраб турадиган кундалик нарсадан юқори турадиган, ижтимоий жиҳатдан қимматли мазмунга эга бўлган ҳодисалар, воқеалар, одамлар, уларнинг жасоратлари ва қаҳрамонлик ишларидан иборат. Ю. нинг қарама-қаршиси — пастлик. Ю. санъатда монументал образларда акс эттирилади (Эсхил трагедиясидаги Прометей, Бетховеннинг қаҳрамонлик симфонияси, Мухинанинг «Ишчи ва колхозчи аёл» ҳайкали ва ш. к.). Санъат дафъатан қараганда оддийдай кўринадиган, ҳақиқатда эса буюк тарихий маънога эга бўлган нарсаларда ҳам Ю. ни намойён қила олади. Мас., совет санъати Улуғ Ватан уруши йилларида Ю. фақат раҳбарлар ва лашкарбошиларга эмас, балки фашизм устидан ғалаба қозониш учун курашган ҳар бир ҳақиқий жангчига ҳам хос эканлигини кўрсатди.

ЯНГИ ГЕГЕЛЧИЛИК — неогегельянство (грек. *neos* — янги) — буржуа идеалистик философиясининг бир йўналиши бўлиб, бу йўналиш 19- аснинг охири—20- аснинг бошларида пайдо бўлди. Я. г. Гегель таълимотини қайтадан бунёдга келтириш ва янгилаш ниқоби остида майдонга чиқди, ҳақиқатда эса уни ўнгдан танқид қилиш формаси бўлиб қолди. Я. г. учун энг характерли нарса шуки, у Гегель философиясини *иррационализм* руҳида талқин қилди. Я. г. бир қанча мамлакатларда ёйилди, аммо бу мамлакатлардан ҳар бирида у социал-сиёсий вазиятга, фалсафий фикрнинг ривожланиш даражасига қараб, ўзига хос алоҳида тус олди. Англия ва АҚШда у диний идеология билан хийла даражада боғланган бўлиб чиқди ва ўзининг Бозанкет, Мак-Таггарт, Ройс каби вакиллари орқали *персонализмга* ўтишнинг ўзича бир формаси бўлиб қолди. Германияда Я. г. *янги кантчилик* ўрнига келди. *Ҳаёт философияси* деб аталувчи оқим тарафдорлари, жумладан Дильтей унга катта таъсир кўрсатди. Немис Я. г. ининг энг йирик намояндalarидан бири бўлмиш Кронер Гегель диалектикасини икки ибтидони — рационалик билан иррационаликни яраштириш ва «қўшиш» усули деб талқин қилишга уринди. Бошқа янги гегелчилар сингари, Кронер ҳам тарих, маданият, давлат ва ҳуқуқ проблемаларига кўп эътибор беради. Янги гегелчиларнинг социал қарашлари учун шу нарса характерлики, улар умумнинг, бутуннинг (давлат, миллатнинг) айрим индивидумдан устунлигини даъво қиладилар. Улардан баъзилари томонидан илгари сурилган миллатнинг бирлигини таъминловчи, синфий зиддиятларни бартараф қилувчи кучли «тоталитар» давлат ҳақидаги, жамият ҳаётининг ажралмас элементи сифатида рўй берадиган урушлар ҳақидаги қондалар фашистлар диктатурасини ғоявий жиҳатдан тайёрлашда муайян роль ўйнади. Италияча Я. г. асосан буржуа идеологиясида либерал-консерватив тенденцияни ифодалаган Кроче ва социал проблемаларни «темир ва қон билан» (жамиятпи милитарлаштириш ва фашистлаштириш йўли билан) ҳал қилишга уринган ўта ўнг доираларнинг идеологи Жонтеле асарларида баён қилинган. Францияда Я. г. энг аввал бошдан *экзистенциализмни* ўзига хос равишда тайёрлаш сифатида пайдо бўлади. Бунда Гегель философиясининг

ёйилиши Валь, Кожев, Ипполит ва бошқаларнинг номлари билан боғланган. Ҳеч қачон аниқ шаклга кирган йўналиш бўлмаган Я. г. ҳозирги вақтда, аслини олганда, ҳозирги замон буржуа философиясининг бошқа оқимларига қорилиб кетди.

ЯНГИ КАНТЧИЛИК (неокантантизм) — идеалистик фалсафий йўналишлардан бири бўлиб, у Германияда 19-асрнинг 2-ярмида пайдо бўлди. Энгельс унинг вакилларини «классик немис философиясининг айниб бузилган авлодига» нисбат берган эди. Философлар, психологлар, социологлар, экономистлар, табиатшунослар «Кантга томон орқага» шiori остида бирлашдилар. Шу сабабли Я. к. бир қанча шохобчалар ва мактабларни ўз ичига олган эди. Улардан асосийлари Марбург мактаби (Коген, Наторп, Кассирер ва б.) ва Фрейбург (Баден) мактаби (Виндельбанд, Риккерт ва б.) эди. Кантга қайтишнинг маъноси — унинг философиясини идеализм нуқтаи назаридан қайтадан қараб чиқиш, ундан материалистик элементларни («нарса ўзида») бартараф қилиш, агностицизмни кучайтириш демак эди. Янги кантчилар Кантнинг билимларимизнинг ғайри тажрибавий, апрор характери ҳақидаги қондасини биринчи ўринга суриб қўйдилар. Улар фанни тафаккур томонидан муайян қондалар асосида тузилган тушунчалар системаси деб қараб, реал олам ўрнига фикрловчи мантиқий тузилмани қўйган эдилар ва табиат қонунларини эса фикрловчи ақл-фаросат томонидан яратилган, деб ҳисоблардилар. Янги кантчилар тарихни материалистик тушунишни рад этишга алоҳида эътибор берардилар. Риккерт ва Виндельбанд табиат ҳақидаги фанларни мадания ҳақидаги фанларга қарама-қарши қўйиб, ижтимоий тараққиёт қонуниятларини билиш мумкин эмаслигини асослашга уринган эдилар. Улар, табиатда ҳодисаларнинг тақрорлағиш хусусияти бор ва, демак, унда (номотетик, генераллаштирувчи метод деб аталувчи метод ёрдами билан) қонунларни топиш мумкин, деб даъво қилардилар. Тарихда биз индивидуал, мустасно ҳодисалар билан иш кўрамиз, бунда қонунлар йўқ, бинобарин, тарихчининг вазифаси — ғайри замоний идеал қимматдорларга (идеографик, индивидуаллаштирувчи методга) таяниб, фактларни системалаштиришдан иборатдир, холос, деяра эдилар. Янги кантчиларнинг фикрича, жамиятда асосий ролни ахлоқ, одоб, кишилар ўртасидаги ахлоқий муносабатлар ўйнай эмиш. Коген, Наторп ва б. «этик социализм» деган назарияни яратдилар. Бу назария социализмни ахлоқий идеал деб қарайди ва инсоният бу идеалга қараб аста-секин ахлоқий камолот йўли билан ҳаракат қилар эмиш. Бу назариянинг асосий мазмуни — синфий ҳамкорликни тарғиб қилишдан ва революциянинг зарурлигини инкор этишдан иборат эди. Шу сабабли Я. к. буржуазиянинг марксизмга ва революцион ишчилар ҳаракатига қарши курашида қулай идеологик қурол бўлиб қолди. Бернштейн ва бошқа ревизионистлар Я. к. нинг назарий

қондаларига асосланган эдилар. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» номли китобида ва ревизионизмга қаратилган бошқа асарларида Я. к. нинг синфий моҳиятини очиб ташлади, унинг назарий ожизлигини кўрсатиб берди.

ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК (добро и зло) — айрим кишининг ҳаракатлари ва хулқ-атворига, одамларнинг катта-катта группаларининг фаолиятига ва, шунингдек, маълум даражада, йриқ тарихий воқеаларга ахлоқий жиҳатдан баҳо бериш учун хизмат қиладиган энг умумий тушунчалар. Я. ва ё. нинг мазмуни тарихий шароитга боғлиқ. Синфлар бўлмаган бошланғич жамиятда бу тушунчалар орқали ибтидоий коллектив (уруғ, қабила) нуқтаи назаридан фойдали ва зарарли нарсага баҳо берилган. Жамият синфларга бўлингач, Я. ва ё. ҳақида турли ва кўп жиҳатдан қарама-қарши тасаввурлар юзага келиб, улар бир-бирига қарама-қарши турган синфларнинг манфаатларини ифодалайди. Айни бир хилдаги хатти-ҳаракатларни, социал ҳодисаларни (мас., кишиларнинг фаолият шароитларини) эксплуататорлар ва меҳнаткашлар турлича баҳолайдилар: баъзилар уларни фойдали ва мақтовга сазовор деб ҳисоблайдилар (яхшилик), бошқалар эса уларни қоралайдилар, улардан ғазабланадилар (ёмонлик). Жамият тараққий қилиб бориши билан ахлоқий баҳо беришлар конкретлашади, улар у ёки бошқа ҳодисанин социал фойдалилигини (қимматини) ҳар томонлама қараб чиқишни ўз ичига олади. Баҳо бериш объектларининг ўзи ҳам мураккаблашади. Аслини олганда Я. ва ё. ҳақидаги ахлоқий муҳокамалар пировард натижада синфларнинг манфаатларини аниқроқ ифодаловчи сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий критерияларга таянади. Я. ва ё. ҳодисаларнинг ахлоқий баҳосининг энг умумий ифодаси бўлиб хизмат қиладиган нарса баъзан уларни бирон-бир конкрет ҳодисаларга бир қимматда татбиқ этишга тўсқинлик қилади: айни бир хатти-ҳаракат бир жиҳатдан яхшилик ва бошқа жиҳатдан ёмонлик бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда умумий тушунчалар кифоя қилмайди, бунда «яхшилик билан ёмонликнинг чирмашиб кетишини» оддийгина қайд қилиш эмас, балки конкрет анализ ва баҳо керак, чунки ахлоқнинг синфий қарама-қаршилик асосларининг қандайдир «чирмашиб кетиши» эклектикадан бошқа ҳеч нима бўлиши мумкин эмас. Тарихда энг прогрессив синфнинг манфаатларини ифодаловчи марксистик этика Я. билан ё. ни фарқ қилиш критериясини ижтимоий тараққиётнинг объектив тенденцияларида, деб билади. Яхшилик кишиларнинг хатти-ҳаракатларининг, феъли-атворининг шундай мазмунидан иборатки, бу мазмун социал тараққиёт тенденцияларига мувофиқ келади, меҳнаткашларнинг эксплуатациядан озод қилинишига, коммунизм қурилишига кўмаклашади, ёмонлик эса тараққиёт йўлида тўсиқ, ғов бўлиб чиқади. Коммунизмнинг асосий мақсадларидан бири *шахсни эркин ва ҳар томонлама ривожлантириш* бўл-

ганлиги сабабли, ҳар бир кишининг «аҳамиятли кучларининг» ривожланишига тўсқинлик қилувчи парсаларнинг ҳаммасини ёмонлик деб ҳисоблаш керак бўлади. Яхшилиқнинг коммунистик идеалларини ҳимоя қилиш, ёмонликнинг ҳамма кўринишларига: бюрократизмга, социалистик қонунчиликни бузишларга, безорилikka, тамагирликка, мансабпарастликка ва шу кабиларга қарши муросасиз кураш — совет кишиларини ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг ўзагини ташкил этади.

ЯХУДОЛИК (иудаизм) — асосан яҳудийлар орасида муҳтислари бўлган дин. Я. эрамиздан аввал 1-чи минг йилликда шаклланган Тавротда (Я.-нинг «муқаддас» китоблар тўпламида) ҳайвонларни ва ўсимликларни, табиат стихияларини, арвоҳларни ва ҳ. к. қурматлаш излари бор. Ягона худо Яхвега сиғиниш билан бир қаторда Я. учун «мумтоз халқ» ҳақидаги, яҳудийларни «худо мумтоз қилганлиги» ҳақидаги таълимот ҳам характерлидир. Бу таълимотдан эксплуататорлар миллатчилик кайфиятларини авж олдириш, меҳнаткаш яҳудийларни синфий курашда қатнашишдан чалғитиш учун фойдаланиб келдилар. Я. га messiанизм — худонинг халоскори messiаниннг келишига эътиқод ҳам хосдир. Меҳнаткашлар оммасининг messiанистлик хаёллари уларнинг золимларга қарши курашда ожизлигини, ғайри табиий кучлар ёрдами билан азоб-уқубатлардан қутилиши ва роҳат-фароғатга эришиш умидларини акс эттирарди. Я. диндорларга худо олдида гуноҳкор, ожиз ва нотавон эканлигини уқтиради, уларни абадулабад дўзахда азоб чекиш билан қўрқитади, кўпдан-кўп диний аҳқомлар ва тақиқлар гирдобига солади. 19 асрда Я. нинг баъзи идеологлари диннинг мавқенини мустаҳкамлаш учун Я. ни ислоҳ қилишга, уни энг бемаъни тасаввурлар ва маросимлардан холи қилишга уриниб кўрдилар. Ҳозирги вақтда ҳам руҳонийлар Я. ни ҳозирги замон шаронтига мослаштиришга уринмоқдалар. Исроилда Я. давлат дини деб танилган бўлиб, буржуазия, клерикаллар ундан кенг суратда фойдаланмоқдалар ва унда Я. реакцион миллатчилик оқими — сионизм билан чагишиб кетмоқда. СССРда Я. меҳнаткаш яҳудийларнинг баъзи қисмлари орасида тарқалган бўлиб, ўтмишнинг сарқити сифатида сақланган келмоқда.

ЎЗАРО ТАЪСИР (взаимодействие) — жисмлар ва ҳодисалар алоқадорлигининг умумий формаси бўлиб, бу форма уларнинг бир-бирига ўзаро таъсирида ва ўзгаришида ифодаланади. Ҳ. т. бўлмаса, бирон-бир моддий объектларнинг, системаларнинг мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳ. т. уларнинг элементларини бир бутун қилиб боғлайди, уларнинг таркибини, структура тўзилишини ва уларда содир бўладиган ўзгаришларни белгилайди. Моддий системаларда Ҳ. т. шундай диалектик боғланиш сифатида майдонга чиқадики, унда *сабаб* ва *натижаси* доимо ўрин алмаштириб туради. Фан тарихида ўзаро таъсирларнинг ўтказилиши механизмига икки нуқтанга назар билан қараш маълум. Биринчи нуқтанга назарга кўра, таъсир бир жисмдан иккинчи жисмга, бир моддий системадан иккинчисига, замондан ташқарида ва бу системаларни ажратиб турадиган масофага боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракат қиладиган қандайдир сирли кучлар ёрдами билан бир онда ўтказилади (узоқ таъсир). Иккинчи нуқтанга назарга кўра, бир моддий система иккинчисига фақат муайян муҳит орқали таъсир ўтказиши мумкин. Худди ана шу муҳит таъсирини нуқтадан нуқтага ўтказиб туради (яқин таъсир). Иккинчи нуқтанга назар электромагнит назарияси ривожланиб бориши билан ҳаммага манзур бўлди. Ҳозирги замон физикасида Ҳ. т. модданинг, энергиянинг ва *информациянинг* бир моддий системадан иккинчисига ўтказилиши сифатида тушунилади. Бу процесс физик майдонлар ёрдами билан амалга оширилади, аммо Ҳ. т. нинг тарқалиш тезлиги ёруғликнинг вакуумда тарқалиш тезлигидан ўтиб кетолмайди.

ЎЗГАРИШ (изменение) — предметлар, уларнинг турли томонлари ўртасидаги *ўзаро таъсирнинг* натижаси. Ҳ. объектив ва умумий характерга эгадир. Ҳ. жараёнида предметнинг сифати, унинг миқдори, структураси, функциялари ва ҳ. к. бошқача бўлиши мумкин. Ҳ. қайталама ва ноқайталама бўлиши мумкин. Чунинчи, Ернинг Қуёш теварагидаги ҳаракати қайталама Ҳ. бўлиб, инсон ҳаётидаги ўзгаришлар кўпинча ноқайталама характерга эгадир. Бундан ташқари, Ҳ., агарда у предметнинг структурасини мураккаблашувга ва унинг ўз функцияларини самаралироқ бажаришига олиб келса, прогрессив ва агарда Ҳ. натижасида унинг структураси соддароқ бўлиб қоладиган бўлса, регрессив бўлиши мумкин. Ҳ. нинг олий формаси

тараққиётдир. Релятивизм ҳодисаларнинг ўзгарувчанлигини абсолютлаштириб, уларнинг муайян барқарорлигини, предметларнинг маълум доирада ўз структурасининг сақлаб қолишини унутади. *Догматизм, метафизика* ҳодисаларнинг барқарорлик моментини абсолютлаштириб, улардаги *Ў.* ни ҳисобга олмайди. Диалектик материализм *Ў.* билан предметнинг нисбий барқарорлиги ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъкидлаб кўрсатади. Нисбий барқарорлик бўлмаса, ўзгарувчи предмет қандайдир шакл-шамонли йўқ бир нарсага айланиб кетган ва уни таниб бўлмайдиган бўлиб қоларди. Предметнинг *Ў.* ини инсон онгида фақат ихчам, ҳаракатчан тушунчалар ёрдами билангина акс эттириш мумкин. *Диалектика* тушунчаларнинг бир-бирига ўтишларини, абстракт таърифлардан конкрет таърифлар томон юқорилаб боришни таъкидлаб кўрсатар экан, шу билан у ҳодисалар *Ў.* ини назарий жиҳатдан пайқаб олиш усули сифатида майдонга чиқади.

ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШ (самосознание) — инсон ўзини шахс сифатида англаши, мустақил қарорлар қабул қилишга, шу асосда одамлар билан ва табиат билан онгли муносабатларга киришишга, қабул қилган қарорлари ва ҳаракатлари учун жавобгар бўлишга ўз лаёқатини англаши. *Ў. ў. а.* инсонда онгнинг шаклланиш босқичларидан биридир. Онгнинг шаклланишида инсоннинг ўзгартирувчилик фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнайди, шу фаолияти жараёнида у кўзга кўринувчи табиатни (ўзи яшаб турган табиий муҳитни) айрим нарсаларга, ҳодисаларга бўлади, керакли, фойдали нарсаларни кераксиз, зарарли нарсалардан ажратади, нарсалар ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишини пайқайди. Ўзини оламдан ажратиб олмоқ учун олам устидан ҳукмронлик қилиш, табиат қонуниятларидан ўз мақсадлари йўлида онгли равишда фойдаланиш, табиатга бевосита қарам бўлишни энгиш керак эди. Ибтидий одам узоқ вақтгача ўзини табиатдан тугул ҳатто коллективдан ҳам ажратиб ололмаган: меҳнат қуролларининг номукаммаллиги фаолиятнинг ҳамма соҳаларида албатта биргалашиб ишлашни талаб қилган, натижада инсон коллектив билан бевосита, жисмоний равишда қўшилиб кетган. Техниканинг ривожланиши, табиат кучларининг аста-секин бўйсундириб борилиши, энергиянинг янги манбаларининг топилиши, меҳнат тақсимоти натижасида коллектив ҳаракатлар характерини ўзгартиради. Меҳнат тобора касб-ҳунар тусини, индивидуал иш тусини ола боради, ammo унинг ижтимоий характерга эга бўлиши давом этади, яъни у ижтимоий ишлабчиқариш системасига унинг ҳалқаларидан бири бўлиб киради. Шу пайтдан эътиборан инсон меҳнати ўз индивидуал меҳнати деб, ўз амалиёти деб англай бошлайди. У ўзини жамиятнинг бошқа аъзоларидан фарқ қилиб қарайди, ўз «мен»ини, ўзининг жисмоний ва маънавий мустақиллигини англаб олади. Инсон ташқи оламга ва жамиятга муайян шахс сифатида

қарайдиган бўлади, ана шундай мунсабатлар учун жавобгарлиқни англаш унга хос хусусият бўлиб қолади. У.—ў. а. ана шу тариқа пайдо бўлади. У.—ў. а. нинг қарор топши фақат айрим шахс учун характерли бўлмасдан, балки миллат, синф учун ҳам характерлидир. Бирон-бир синф ўз синфий онгида юксак даражага кўтарилиб, ўзини равшан ажратиб кўрсатса, ўз манфаатларини, ўз сиёсатини, жамиятнинг бошқа синфларига ўз муносабатларини англаб олса ва ўз сиёсий партиясини тузса, у вақтда биз синфий У.—ў. а. нинг етилганлиги ҳақида сўзлашга ҳақлимиз. Социалистик жамиятда У.—ў. а. шахсий нарса билан ижтимоий нарсанинг уйғунлашиб қўшилшини билдиради (*Шахс ва жамият, Коллективизм*).

ЎЗИЧА ҲАРАКАТ (самодвижение) — нарсаларда ички қўзғовчи кучлар асосида юз берадиган ўзгариш, аммо бу ўзгариш ташқи таъсирлардан юзага келмайди. Материянинг У. ҳ. и идеясини материалист-философлар моддий оламнинг руҳий (бошланғич) ибтидо томонида яратилганлиги ҳақидаги диний-идеалистик идеяга қарама-қарши ҳолда илгари сурган эдилар. Бу идея асосий материалистик қоидадан — *оламнинг моддий бирлиги* ҳақидаги қоидадан ажралмасдир. Оламда ҳеч бир нарса йўқки, у ҳаракатланувчи материянинг юз бериши бўлмасин, демак, материяни туғдирадиган, унинг ҳаракатига сабаб бўладиган табиатдан устун турувчи ҳеч қандай гайри моддий куч йўқдир. Табиат ўз-ўзига сабабчидир. Бироқ бу туғри қоида Марксгача бўлган материалистик философияда изчил равишда асосланмаган эди. У ҳаракатни метафизикларча сийқа, бир ёқлама тушуниш билан илашиб кетган эди. Ҳаракат асосан механик ҳаракатдан иборат деб билинар, у фақат жисмларнинг маконда оддий ўрин алмашуви, уларнинг кўпайиб ва камайиб туриши деб қараларди. Бундай ҳаракат ташқи характерга эга бўлиб, унинг ички манбаи йўқдир, у бир жисмдан иккинчи жисмга ўтказиб турилади. Шу сабабли оламнинг ҳаракати яхлит ҳолда олиб қаралса, унда материяга ҳаракат ташқаридан киритилганлиги ҳақидаги, «биринчи туртки» ҳақидаги хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Материалист философлардан баъзилари идеализмга ён беришдан иборат бўлган ана шундай хулосани чиқардилар, лекин ҳаракатни метафизикларча тушуниш муқаррар суратда шунга олиб келдики, У. ҳ. процесси очилмай қолди, сояда қолиб кетгандай бўлди. У. ҳ. процесси ички импульслар, манбалар асосидаги ҳаракат эканлигини биринчи бўлиб Гегель батафсил қараб чиқди. Лекин идеалист бўлган Гегель У. ҳ. қобилиятини материяга эмас, табиатга эмас, балки руҳий бош ибтидога, идеяга нисбат берди. У. ҳ. нинг илмий тушунчасини марксистик философия таърифлаб берди. *Диалектик материализм* фан ютуқларига таяниб, ҳаракат материядан ажралмаслигини, материя ўзгаришга, ривожланишга ичдан активлигини, қобилиятли эканлигини

исбот қилди. Материянинг ҳаракати унинг *У*. ҳ. идан иборат, чунки ҳаракат манбаи нарсаларнинг ўзида жо бўлган. Элементар зарралардан тортиб то инсоният жамиятигача воқеликнинг ҳамма соҳаларида нарсаларнинг ичида пайдо бўлувчи *зиддиятлар* ана шундай манба бўлиб хизмат қилади. Ривожланаётган предметлар ва ҳодисаларга нисбатан ташқи шароитлар ҳам уларнинг ўзгаришига ўз таъғасини босади-ю, лекин ҳал қилувчи нарса ички зиддиятлар бўлиб қолади. Фақат *қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни* асосидагина нарсаларнинг ҳаракатини ва ривожланишини *У*. ҳ. ва ўзича ривожланиш тарзида тушуниш мумкин. «Оламдаги барча процессларни уларнинг «ўзича ҳаракатида», уларнинг спонтан (ўзлигича) тараққийсида, уларнинг жонли ҳаётида билиш шарти — уларни қарама-қаршиликлар бирлиги сифатида тушунишдир» (Ленин). Ҳар қандай тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи ибтидоси — қарама-қаршиликларга, зиддиятларга бўлинишидан ва уларнинг ҳал қилинишидан иборат, аммо бир хилдаги зиддиятларнинг ҳал қилиниши янги зиддиятларнинг пайдо бўлишини билдиради, Объектив олам тараққиётининг ниҳоясиз процесси ана шу тарика юз беради. Шу сабабли материянинг ҳаракати ҳеч қандай «биринчи туртки»га муҳтож эмасдир. *У*. ҳ. бўлган бу ҳаракат ўзининг туб сабабидир.

ЎЛЧОВ (измерение) — объектнинг бирон-бир характеристикаси билан эталон (*У*. бирлиги) деб қабул қилинган бирон катталиқ ўртасидаги нисбатнинг аниқланиши. Моддий воқелик объектларида миқдорий жиҳат мавжуд бўлган, яъни мазкур объектларнинг бирон-бир хусусияти сифат жиҳатдан ўзига хослигини, сифат жиҳатдан яқжинлигини йўқотмаган ҳолда кенг доирада ўзгариш қобилиятига эга бўлган тақдирда *У* амалга ошуви мумкин. *У*. учун эталон билан ўлчанадиган объектнинг танланган нисбатда айнан бирдай бўлиши зарур (мас., вагоннинг узунлигини килограмм билан ўлчаб бўлмайди, аммо уни темир линейка билан ҳам, ёғоч линейка билан ҳам ўлчаш мумкин). *У*. нинг муҳим белгиси — аниқликдир. Аниқлик даражаси *У*. нинг натижасига нисбатан қўйиладиган талабларга қараб ўзгариб туради. Практикада *У*. нинг турли нуқсонлари муқаррар бўлибгина қолмай, балки уларга йўл қўйиш ҳам мумкин бўлади. Бу нуқсонларга баҳо бериш ва ўрнини тўлдиришнинг махсус методлари ишлаб чиқилган. *У*. туфайли предметларнинг бирон-бир хусусиятларини бир қимматли тарзда тасвирлашга эришилади, бошқа ҳолатларда бу хусусиятларнинг керакли катталигини қайта ҳосил қилиш имкониятини беради. *У*. га тааллуқли хусусиятлар, характеристикаларнинг танлаб олиниши кўп даражада илм-фан тараққиёти даражасига боғлиқ бўлиб, фақат шакланган назарий тасавурлар билан белгиланади. Электр майдони кучланишининг, токнинг қаршилик кўрсатиши ва кучининг *У*. усуллари фақат электромагнитизм назариясининг ривожланиши, фан томонидан предметларнинг электр

ва магнит характеристикалари очиб берилиши натижасидагина юзага келиши мумкин бўлди. Борлиқнинг тобора чуқурроқ алоқаларига кириб бориш У. нинг ўлчанувчи характеристикалари ва эталонлари ҳақидаги илгариги тасаввурларни ўзгартишга (ёки чеклашга) мажбур этади. Бевосита ўлчовлар ва бавосита ўлчовлар бўлади. Катталик ҳажми бевосита (йўлнинг узунлиги линейка ёрдами билан) ўлчанганда бевосита ўлчов ҳосил бўлади ва катталик ҳажми ўлчанадиган бошқа катталик ҳажмининг функцияси деб белгиланганда (масофани ҳаракат қилувчи жисмнинг вақтга бўлган тезлигининг ҳосиласи деб белгиланганда) бавосита ўлчов ҳосил бўлади. Ҳозирги замон фанида миқдор тадқиқот методлари кенг ёйилиб, ҳам табиий ҳодисалар, ҳам социал ҳодисалар соҳаларини қамраб олаётганлиги сабабли, У. механизмини анализ қилиш катта гносеологик аҳамиятга эгадир.

УРТА АСР РЕАЛИЗМИ — қ. *Номинализм ва реализм.*

УРТА АСР ФИЛОСОФИЯСИ — Ғарбий Европа мамлакатларида (средневековая философия в странах Западной Европы)—5—15 аср *феодализм* давридаги фалсафий фикр. У. ф. нинг мазмуни, унинг тараққиётининг асосий йўналишлари феодал жамиятининг социал-маданий хусусиятлари билан, биринчи галда ақлий фаолиятнинг ҳамма соҳаларида католик черковининг зўравонлиги билан боғлиқ эди. Урта асрлардаги фалсафий таълимотлар бир қанча умумий белгиларга эга эди: черковнинг идеологик мақсадларига (бевосита ёки бавосита) бўйсунуш, авторитетлар ва черков муқаддаслаштирган китобий донишмандлик олдида тиз чўкиш, абстракт-метафизик услубда фалсафа сотиш, табиатни тажриба йўли билан тадқиқ қилишга эътиборсиз қараш. Урта асрларнинг асосий фалсафий оқими *схоластика* бўлиб, У. ф. нинг ҳамма асосий таълимотлари унинг йўлида шаклланиб, ривож топди. Урта аср философлари асосан қуйидаги проблемалар билан: худо билан оламнинг, диний эътиқод билан илмий билимнинг, теологик ҳақиқатлар билан фалсафий ҳақиқатларнинг (*Назариянинг иккиёқлама чинлиги*) ўзаро муносабати тўғрисидаги, умумий тушунчаларнинг (универсалияларнинг) табиати ҳақидаги, айримликнинг умумийликка муносабати ҳақидаги ва бошқа проблемалар билан шуғулланган эдилар. Бу проблемаларни ҳал қилишга турли нуқтан назардан қараш натижасида У. ф. да бир қанча фалсафий йўналишлар вужудга келди, булардан асосийлари *номинализм* ва *реализм* эди. У. ф. нинг ўзига хос хусусиятга эга бўлишининг сабаби шуки, унинг таълимотлари ниҳоятда турли хилдаги гоъий материал асосида шаклланган эди. У. ф. нинг бош манбан Августин Блаженный (4-асрнинг охири — 5-асрнинг боши) таълимотидан бошланади. Августин патристика деб аталувчи диний-фалсафий оқимнинг кўзга кўринарли вакили эди. Бу оқимнинг мақсади — христианликни эллинизмнинг (қулдорлик жамиятининг туш-

қунлик даври), биринчи галда *неоплатонизмнинг* фалсафий мероси ёрдами билан идеологик асослашдан иборат эди. Августиннинг таълимоти ўрта аср фалсафий традициясининг шаклланишига гоёят катта таъсир кўрсатди, унинг «илоҳий давлат» деган назарияси эса ундан кейинги асрларда кўпгина мутафаккирларнинг тарих философиясига асос бўлди. Аристотелнинг латин тилига таржима қилинган асарлари У. ф. учун асосий манба бўлди. Аввалда черков даҳрийлик асарлари деб қараган бу асарлар кейин фалсафий доктринанинг пойдеворини қурди ва бу доктрина сўнгра расмий равишда танилди. Аристотелизм ҳақида ахборот олинган биринчи манба ўрта аср Шарқ мутафаккирлари Ибн Сино, Форобий, Ибн Рушд — Аверроэс (10—13- асрлар)нинг трактатлари бўлди. Аристотель философияси (туғрироғи унинг энг архаик элементлари) католик *теологиясининг* эҳтисолига асос бўлди. Фома ҳокимиятини чеклаш, теологизмнинг етакчи шарҳловчиси ва системалаштирувчиси бўлди (*томизм* ва *неотомизм*). У. ф. тарихида схоластика билан мистиканинг кураши муҳим ўрин тутди. Мистика ўзининг баъзи вакиллари (Эккарт ва б.) орқали черковнинг «инсон билан худо ўртасида воситачи» бўлиш ролини ўйнашига қилган даъвосини рад этиб, феодал идеологияга қарши кураш қуроли бўлиб хизмат қилди. У. ф. тараққиётининг сўнгги босқичида (13—15- асрлар) шундай бир оқим пайдо бўладики, бу оқимда ўрта асрлар руҳига ёт бўлган янги дунёқарашнинг асослари кўрилади. Бу оқимнинг вакиллари бўлмиш инглиз схоласт-номиналистлари Р. Бэкон ва У. Оккам илмий билишга катта аҳамият бердилар ва традицион схоластиканинг обрў-эътиборига пугур етказадиган идеяларни (папа ҳокимиятини чеклаш, теология ва философиянинг таъсир доираларини бўлиш ва б.) ҳимоя қилиб чиқдилар. У. ф. нинг Европа фалсафий фикри тарихидаги роли ҳақидаги масала адабиётда кўп мунозараларни туғдирди. Католик черковнинг идеологик нуқтаи назарини ифодаловчи философия тарихчиларининг даъвосича, гўё ўрта асрларда ҳозирги замон фалсафий дунёқарашининг пойдевори қурилган эмиш ва философиянинг ундан кейинги бутун тараққиёти «улдуғ схоластлар»нинг таълимотларига нисбатан муҳимроқ янги натижалар бермаган эмиш. Ҳақиқатда эса ўрта аср жамиятининг маънавий муҳити фалсафий ва илмий фикрни шу қадар бўғиб қўйган эдики, унинг минг йиллик тараққиёт натижалари кўп жиҳатдан қашшоқ бўлиб чиққан эди.

ҚАРАМА-ҚАРШИЛИК (противоположность) — диалектик зиддият томонларидан бири бўлиб, у бошқа қарама-қарши томонни назарда тутати ва истисно қилади; бу кейинги қарама-қарши томон ҳам ўз навбатида биринчи қарама-қарши томонга нисбатан шундай муносабатда бўлади. Мас., пролетариат ва буржуазия, предметнинг барқарорлиги ва унинг ўзгарувчанлиги, ассимиляция ва диссимиляция ва ҳ. к.— ана шундай қарама-қаршиликлардир. Улар ўрта-сидаги зарурий, муҳим, такрорланиб гурувчи алоқадорликларни *қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши* қонуни ифодалайди. Қ.-қ.— табиатга ҳам, жамиятга ҳам, тафаккурга ҳам хос умумий ва объектив тавсифдир. Қ.-қ. лардан ҳар бири ва уларнинг ўзаро муносабати бир қанча босқичларни босиб ўтади: 1) аввал бошда қарама-қаршилик ҳали ривожланмаган, пинҳон ва очилмаган бўлади; 2) сўнгра улар ўртасида муайян тафовут пайдо бўлади; улар намоён бўла бошлайди ва зиддият томонларидан ҳар бири ташқи ҳодисага бирикитилган бўлади; 3) қарама-қаршиликлар қутбийлик муносабатига киришади, улар бир-бирига қарама-қарши туради. Қарама-қаршиликлар бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади, улардан ҳар бири иккинчисига актив таъсир ўтказиб, иккинчисида акс этади, «ёришади», ривожланиб, ўз Қ.-қ. ига айланади. Қарама-қаршиликлар кураши ҳар қандай предметнинг манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Инсон қарама-қаршиликларнинг ўзаро таъсирини назарий жиҳатдан қайта ҳосил қилиб, предметнинг *ўзлигича ҳаракат* қилишини, ривожланишини пайқаб олади.

ҚАРАМА-ҚАРШИЛИКЛАР БИРЛИГИ ВА КУРАШИ (единство и борьба противоположностей) — диалектиканинг асосий қонунларидан бири бўлиб, бу қонун предметлар ва ҳодисаларнинг ўз ҳаракати ва тараққиётининг манбаини очиб беради. У диалектиканинг моҳиятини, маъзани ифодалаб, унинг қонунлари системасида марказий ўринни эгаллайди. Бу қонуннинг мазмуни қуйидагилардан иборат. Бизни қурашб турган объектив олам ҳам, уни акс эттирувчи онг ҳам ҳеч қачон тўхтамайдиган ҳаракат, ривожланиш ҳолатида бўлади. Нарсалар ва ҳодисалар пайдо бўлади, ривожланади ва бир-бирига ўтиб туради. Бу ривожланиш асосида диалектик *зиддият*, яъни бир бутуннинг (нарсанинг, ҳодисанинг) бир-бирини истисно

қилувчи ва бир-бирини тақозо қилувчи қарама-қаршиликларга иккинчи кетиш ҳолати ётади (*Қарама-қаршилик*). Биз ривожланаётган ҳар қандай предметни олиб қарамайлик, унга қарама-қарши томонлар, тенденциялар (янгилик ва эскилик, барқарорлик ва ўзгарувчанлик ва ҳоказо) ичдан хослигини кўрамиз. Бу қарама-қарши томонлар бирлик ҳолатида бўлади: диалектик зиддиятнинг ҳар бир томони иккинчи томонсиз яшай олмайди, у иккинчи томонни тақозо қилади, қарама-қаршилик бир-бирига киришиб туради. Бошқача қилиб айтганда, қарама-қаршиликлар муайян системада жойлашган бўлиб, бу система ичида улар бирликни ташкил этади. Қарама-қаршиликларнинг бу ўзаро муносабати (уларнинг бирлиги ёки уларнинг айнияти) у ёки бошқа предметни қандайдир яхлит бир нарса сифатида, нисбатан барқарор шакл сифатида характерлайди. Шу билан бирга қарама-қарши тенденцияларнинг бу бирлиги — курашаётган, бир-бирини итараётган томонларнинг бирлигидир. Қарама-қаршиликлар кураши — диалектик зиддият томонлари ўртасидаги алоқанинг муайян типидирки, бунда қарама-қаршиликлар ҳам бир-бири ичига қиради, ҳам бир-бирини истисно қилади. Қарама-қаршиликлар кураши диалектик ҳаракат ва ривожланишнинг худди ички манбаидир. Бунинг маъноси шунки, ўзгариш манбаи, метафизиклар ўғлаганидек, предметлар ва ҳодисалардан ташқарида эмасдир, балки уларнинг ўзидадир, уларнинг моҳиятидан ажралмасдир. Диалектик зиддиятнинг ўзи, қарама-қарши томонларнинг ўзаро муносабати ҳам ўзгармасдан қолмайди. Нарсаларнинг ўзлари сингари, улардаги зиддиятлар ҳам пайдо бўлади, ривожланади ва ғойиб бўлади (ҳал этилади). Шу билан бирга улар қуйидаги босқичларни босиб ўтади: 1) у ёки бошқа объект ичидаги қарама-қарши тенденцияларнинг бевосита бирлиги босқичини; 2) зиддиятнинг томонлари ажралишиб, бир қадар мустақилликка эга бўлганда юзага келадиган *тафовут* босқичини; 3) томонлар бир-бирини қарама-қарши қўйиб, ўзларини қарама-қарши томонлар сифатида қатъийлаштиргач, томонларнинг ҳар бирининг қўтбланиш босқичини; 4) қарама-қарши тенденцияларнинг ниҳоят даражада кескинлашуви, улар ўртасидаги кураш ва зиддиятнинг ҳал этилиши босқичини. Бирлик зиддиятнинг авж олишининг бошланғич босқичини қайд қилади, қарама-қаршиликлар кураши эса зиддиятнинг ривожланишидаги юқори босқични, унинг энг ривож топган формасини ва шу билан бирга унинг моҳиятини эчиб беради. Метафизика зиддиятнинг энг дастлабки формаларида тўхтаб қолади. Диалектика зиддиятни унинг формаларининг яхлитлигида очиб беради ва бунда қарама-қаршиликлар курашининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. «Қарама-қаршиликларнинг бирлиги (мувофиқ келиши, айнияти, тенгма-тенг таъсири) шартли, вақтинча, ўткинчи, релятивдир. Тараққиёт, ҳаракат абсолют бўлганидек, бир-бирини истисно қилувчи қарама-қаршиликлар ку-

раши ҳам абсолютдир» (Ленин). Диалектик зиддиятнинг ривожланиши фақат унинг чуқурлашув, кескинлашув процессигина, унинг ривож топмаган формаларидан ривож топган формаларига ўтишигина бўлмай, балки шу билан бирга зиддиятнинг ҳал қилиниш процесси ҳамдир. Бу босқичда ҳамма қарама-қаршиликлар бир-бирига ўтади, қарама-қарши томонлардан бири иккинчисини енгади (мас., янгиллик эскиликдан устун чиқади). Ривож топган зиддиятнинг ҳал этилиши натижасида предметнинг ўзи сифат жиҳатдан ўзгаради ва янги зиддият пайдо бўлади. Қ. б. ва к. қонуни умумий қонундир. Бу қонун анорганик табиатда ҳам, органик оламда ҳам, жамиятда ҳам, тафаккурда ҳам амал қилади. Чунончи, ҳозирги замон физикаси ҳар бир элементар заррани, корпускулар ва тўлқин хоссаларининг бирлиги, деб қарайди; биология тирик организмлар учун характерли бўлган ассимиляция ва диссимиляция процессларининг зиддиятли бирлигини очиб беради. Бу қонун синфий антагонизм ва шу каби зиддиятлар мавжуд бўлган жамиятда ҳам ўз ифодасини топади. Инсон билимининг ривожланиши ҳам унга бўйсунди. Эйнштейн сўзлари билан айтганда, фан «идеялар драмаси»дан иборат, чунки унда қарама-қарши ва зидма-зид курашувчи назарий концепциялар доимо пайдо бўлиб туради (мас., физикада ёруғликнинг корпускулар ва тўлқин назарияси). Бу диалектика қонунининг воқелик соҳаларида ҳар бирида амал қилиш, юз бериш формаси ўзига хос специфик формадир. Қ. б. ва к. қонуни воқеликни билиш ва амалий равишда ўзгартиш учун гоаят катта аҳамиятга эгадир. Бу қонун ҳодисаларнинг ичига чуқурроқ киришга, ижтимоий ҳаётда зиддиятларни ҳал этиш йўлларини топишга имкон беради.

ҚАРОР ТОПИШ — (становление) — ҳодисаларнинг умумий ўзгаришининг, ривожланишининг моменти, томони, имконият билан воқелик ўртасидаги ўрталиқ ҳолат. Борлиқнинг умумий принципи сифатида Қ. т. қадимги грек философи Гераклитдаёқ намоён бўлган эди. Гераклит воқеликни абадий, ҳеч қачон тўхтамайдиган оқим шаклида тасаввур қиларди. Гегель философиясида Қ. т. категорияси ривожланаётган идея, фикрнинг биринчи таърифи деб қаралади ва бу таъриф борлиқ билан ноборлиқнинг ажралмаслигини, яъни ҳодиса борлиққа эндигина йўналганда борлиқ ҳали йўқлигини ва шу билан бирга у бошланиб, бор бўлганини характерлайди. Қ. т. энг оддий асосий категорияларнинг бири сифатида материалистик диалектикага кириди. Бу категория ҳодиса эндигина пайдо бўлиб, лекин ҳали бутунлай ривожланиб кетмаган ҳолатда юз берадиган ҳар қандай тараққиёт моментини ифодалаб, янгилликнинг шаклланиш ва қарор топиш, унинг мазмунининг бойиши, структурасининг мураккаблашуви процессини, бир қанча имкониятларнинг туғилиши ва улардан бирининг воқеликка айланиши процессини тушунишга ёрдам беради.

ҚАТЪИЙ ИМПЕРАТИВ — категорический императив — (лат. Imperativus — буйруқ) — Кант этикасининг асосий тушунчаси. Кант ўзининг «Ахлоқ-одоб метафизикасига оид асосий қонда» номли аса-рида императивни ақл буйруғини бажарувчи формула деб атайди. Қ. и. инсон иродаси тамомила ва ҳеч бир қолдиқсиз ақл томонидан белгиланган берилган чоқдагина амалга ошади. Бошқача қилиб айтганда, инсон агар ақл товушига амал қилиб иш кўрса, ахлоқ билан ҳаракат қилган бўлади. Қ. и. унга ҳаёт вазияти қандай бўлишидан қатъи назар, бошқача тарзда эмас, худди шу тарзда ҳаракат қилишни буюради. Ахлоқий императив қатъийдир, мутлақдир, унинг талабича, инсон ўз хатти-ҳаракатларида ҳеч қандай важ-далилларга амал қилиб (фойда, ҳаловат, яқинларини севиш ва ш. к.) иш кўрмаслиги керак. Унга барча кишилар, жамиятда тутган мавқеалардан қатъи назар, эргашмоқлари лозим. Қ. и. айтади: шундай иш кўр ва ҳаракат қилки, натижада сенинг эрк-ироданг амал қиладиган максимлар (қондалар) умумий қонун чиқарувчилик принципи бўлиб қола олинсин. Кантнинг Қ. и. тушунчаси ичи-таши билан рационалистик, абстракт тушунча бўлиб, реал ҳаётдан, социал воқеликнинг ўзига хос хусусиятидан ажралгандир. Унда хатти-ҳаракатларнинг объектив социал критерияси учун ўрин йўқдир, ваҳоланки бундай критерия бўлмаса, ҳар қандай ахлоқ амалга ошмай қолади. Қ. и. материалистик этикага, жумладан *18 асрдаги француз материализми* этикасига қарши қаратилган эди, чунки бу этика «соф ақл»ни эмас, балки социал муҳитни, реал ҳаёт ва тарбия шароитларини ахлоқий нормаларнинг шаклланиш манбаи деб биларди.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД (сравнительно-исторический метод) — ўрганиладиган ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутни аниқлашга, уларнинг генетик қариндаслигини (келиб чиқиш жиҳатдан алоқадорлигини) ойдинлаштиришга имкон берадиган билиш усуллари, процедураларнинг мажмуи Қ. т. м. нинг икки турини, яъни генетик жиҳатдан алоқадор бўлмаган, объектларнинг ўхшашлигини очиб берадиган қиёсий-типологик Қ. т. м. билан ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни қайд қилиб, уларнинг келиб чиқишининг умумийлигидан далолат берадиган, улар ўртасидаги тафовутларни эса уларнинг келиб чиқиши турлича эканлигини кўрсатадиган асл маънодаги Қ. т. м. ни айириб кўрсатиш мумкин. Бир қанча фанларнинг, ҳам табиий, ҳам социал фанларнинг, қарор топиши Қ. т. м. билан боғлиқдир. Қ. т. м. тилшунослик ва этнография тарихида катта роль ўйнади, уларга тўпланган эмпирик материални ягона назарий позициядан туриб қараб чиқишга имкон берди. 19 асрнинг охирилари — 20 асрнинг бошларида қиёсий-тарихий тадқиқотнинг эришган муваффақиятлари муносабати билан, шунингдек социал билимда сийқа эволюционизмнинг ҳукм суриши сабабли, Қ. т. м. ни бирдан-бир илмий метод деб қараш тенденцияси кўри-

нади (Конт, Спенсер, Дюркгейм). Кейинчалик бу методнинг чекланганлиги, у фақат илмий тадқиқот усулларидан бири эканлиги, бу эса ҳодисаларни тўла-тўқис ҳолида ўрганиш учун етарли эмаслиги тобора кўпроқ англашила боради. Ҳозирги вақтда Қ. т. м. маданиятлар ва цивилизацияларнинг қиёсий тадқиқотларида, турли социал институтларни (онла, маълумот ва б.) таққослаб куришда татбиқ этилмоқда. Шу билан бирга қиёсий-тарихий тадқиқот методологиясини қайтадан ўйлаб куриб, уни янги усуллар билан бойитишга уринилмоқда.

ҚИММАТДОРЛАР (ценности) — ҳам моддий, ҳам маънавий характердаги ҳодисалар бўлиб, улар инсоннинг, синфнинг, жамиятнинг бирон-бир эҳтиёжларини қондиришга, уларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қилишга қодирдир. Кишилар ҳодисаларнинг хоссаларини билибгина қолмасдан, балки уларга ўз ҳаётига учун фойдали ёки зарарли эканлиги нуқтаи назаридан баҳо ҳам берадилар. Қ. пировард ҳисобда ижтимоий характерга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида пайдо бўлади. Инсон йўқ жойда бирон нарсанинг қимматдорлиги ҳақида, ўз-ўзligича қимматдорлик ҳақида сўзлаш бемаъниликдир. Мас., таркибида кислород бўлган атмосфера ер юзиде инсон пайдо бўлмасдан анча илгари ҳам мавжуд эди, лекин фақат инсоният жамияти пайдо бўлиши билангина атмосферанинг кишилар ҳаёти учун гоят катта қиммати борлиги ҳақида, уни, айтишлик, радиоактив ёгинлар билан ифлослашга йўл қўйиб бўлмаслиги ҳақида сўзлаш мумкин бўлади. Қ. табиий қимматдорларга (инсоннинг яшаш учун зарур табиий шароитлар — қуёшнинг иссиқлиги, ҳаво, нам ва ш. к.), иқтисодий қимматдорларга (меҳнат предметлари, ишлабчиқариш қуроли ва воситалари, ишлабчиқарилган моддий неъматлар), социал-сиёсий қимматдорларга (булар ҳам моддий, ҳам идеологик муносабатларни, яъни эркинлик, тенглик, адолат ва шу кабиларни ўз ичига олади), ахлоқий қимматдорларга (яхшилик, ҳалоллик, бурчга содиқлик ва ҳ. к.), эстетик қимматдорларга (гўзаллик), илмий қимматдорларга (ҳақиқат) бўлинади. Синфий жамиятда социал-сиёсий ва маънавий Қ. муқаррар суратда синфий характерга эга бўлади. Антагонистик синфлар яхшилик, адолат, эркинлик ва шу кабиларнинг турлича, баъзан эса тамоман қарама-қарши тушунчасини ишлаб чиқардилар, уларнинг идеаллари, мақсадлари хатти-ҳаракат нормалари, воқеликка эстетик муносабати турличадир. Шу билан бирга марксизм умум инсоний Қ. нинг мавжудлигини (ахлоқ—одобнинг элементлар нормалари, санъат, адабиёт улугъ мастерларининг асарлари ва б.) инкор этмайди. Ҳозирги вақтда умумий тинчлик, термоядро уруши хавфини бартараф қилиш—умум инсоний қимматдор нарсасидир. Коммунистлар умум инсоний Қ. ни империализм идеологларини ҳужумидан ҳимоя қилмоқдалар, Қ. ни кенг халқ оmmasининг

мулкига айлантиришга қолишмоқдалар. Ҳамма моддий, социал-сиёсий ва маънавий Қ. нинг ҳомили бўлмиш *инсоннинг* ўзи дунёда-энг олий ва шак-шубҳасиз қимматдорлик бўлиб майдонга чиқади. Шу билан бирга марксизм инсонни абстракт тарзда эмас, балки конкрет-тарихий тарзда олиб қарайди. Тинчлик, демократия учун, жамиятни социалистик ва коммунистик асосда қайта қуриш учун курашаётган меҳнаткашлар оммаси — энг олий даражадаги қимматдордир. Қ. ҳақидаги марксистик таълимот буржуа таълимотига — идеалистик аксиологияга (грек. *axios* — қимматли, *logos* — тушунча, таълимот) қарама-қаршидир. Аксиология ё Қ. ни қандайдир инсондан ажратилган ўзгармас абстракт моҳиятлар деб қарайди, ёки Қ. нинг объектив манбаини умуман инкор этиб, уларни айрим кишиларнинг субъектив дидларига, кайфиятига қарам қилиб қўяди. Қ. ҳақидаги буржуа таълимотининг характерли хусусияти шуки, у Қ. нинг синфий мазмунини инкор этади.

ҚИСМ ВА БУТУН (часть и целое) — фалсафий категориялар бўлиб, бу категориялар предметлар мажмуи билан бу предметларни бирлаштирадиган, мажмуида тарқоқ ҳолдаги предметларга хос бўлмаган янги хоссалар ва қонуниятларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган алоқа ўртасидаги муносабатни ифодалайди. Бу алоқа бутун сифатида, предметлар эса унга нисбатан қисмлар сифатида юзага келади. Оддий бир мисол: химик элементлардан натрий билан хлор якка-якка олинганда уларнинг бирикиши (ош тузи) эга бўлган хоссаларга эга бўлмайди. Бунда предметларнинг (қисмларнинг) алоқаси тузилувчи бутун типини ҳам белгилайди: тузилиш алоқалари структур бутунни, ҳаракатланиш алоқалари ҳаракатлантирувчи бутунни, тараққиёт алоқалари тараққий қилувчи бутунни белгилайди ва ҳ. к. Бошқа кўп фалсафий проблемалар сингари, бутунлик проблемаси ҳам антик замонлардаёқ ўртага қўйилган эди. Бироқ марксистик философиядан бурунги философияда бу проблема тўғри ҳал этилмаган эди. Бутун ё сифат жиҳатдан янги хоссалардан маҳрум қисмлар йиғиндиси деб (метафизик материализм ва бир қанча идеалистик йўналишлар), ёки мистик, билиб бўлмайдиган руҳий қонун деб қараларди (бутунни бу хилда талқин қилишни сўнги юз йилликда кўпгина идеалистик мактаблар ривожлантириб келмоқдалар; неовитализм, *гештальтпсихология*, *интуитивизм* ва б. — шулар жумлаосидандир; чунончи, холизм (грек. *holos* — бутун демакдир) оламни бутунликнинг мистик билиб бўлмайдиган фактори, ҳамма янги бутунликларни яратиш процесси бошқаради, деб даъво қиларди). Бутунлик проблемасини ҳал қилишга фақат диалектик материализм қодир бўлиб чиқди; диалектик материализм, моддий оламдаги предметлар ва ҳодисаларнинг яхлитлиги — жиддий илмий анализга муяссар бўладиган моддий фактордир, деган қоидага асосланади. Қ. ва б. материя ҳаракатининг барча формаларига хосдир,

бунда ҳаракатнинг ҳар бир формасига бу алоқанинг муайян моддий ҳомили ҳам мувофиқ келади (элементар зарралар ва атомлар, молекулалар, кристаллар ва коллоидлар, тирик ҳужайралар, кўп ҳужайрали организмлар, ҳайвонлар галаси, инсоният жамиятидаги турли уюшма формалари — оила, давлат, миллат ва ҳ. к.). Бу бутунлик формалари ўз келиб чиқиши жиҳатидан бир-бири билан боғлиқдир. Қ. билан б. нинг иккита энг умумий типдаги алоқаси мавжуд бўлиб, уларни анорганик тип ва органик тип деб аташ мумкин. Анорганик бутунлик (молекулалар, кристаллар ва ҳ. к.) объектлар бирлашмасининг шундай формасидирки, бу форма ичиде унинг таркибидеги элементлар маҳкам, барқарор ўзаро алоқада бўлиб туради. Бундай бутуннинг хоссаларини унинг қисмлари хоссаларининг механик йиғиндисидан иборат қилиб қўйиш мумкин эмас. Органик бутунлик (биологик организм, жамият ва б.) — объектлар алоқасининг шундай формасидирки, бу форма ўз-ўзлигича ривожланиш қобилиятига эгадир. Органик бутун элементларини сиртдан бир-бирдан алоқида турган элементлар сифатида ундан ажратиб бўлмайди. Бутундан ташқарида мазкур элементлар ўзининг бир қанча хоссаларини йўқотибгина қолмасдан (анорганик бутунликда шундай бўлади), балки умуман яшай ҳам олмайди. Қ. ва б. категориялари билиш процессида муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай ҳодисани билишда бутуннинг хоссаларини унинг қисмлари хоссаларидан иборат қилиб бўлмаслигини, бутуннинг хоссалари қисмларнинг хоссаларидан сифат жиҳатдан фарқ қилишини назарда тутмоқ зарур. Бутунни ўрганиш унинг таркибий қисмларининг, элементларининг хоссаларини билишга таянмоғи ва, аксинча, айрим томонларни, қисмларни қараб чиқиш бутуннинг табиатини билишга асосланмоғи лозим. Қисмларнинг бирлиги сифатидаги бутунни унинг хилма-хил алоқадорликларида билиш ўзига хос фикрлаш усуллари — *анализ* ва *синтез* ёрдами билан амалга оширилади.

ҚОНУН (закон) — табиат ва жамиятдаги ҳодисаларнинг зарур ва муҳим алоқаси. Қонуниятли алоқалар, улар заруриятли характерга эга бўлганликлари сабабли, тегишли шарт-шароит мавжуд бўлганда ҳамиша юз бериб туради (мас., энергиянинг сақланиш ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш қонуни табиатнинг ҳамма энергетик процессларида амал қилади, моддалар алмашинуви қонуни барча тирик организмларда амал қилади ва ҳ. к.). Ана шунга кўра қонуниятли алоқалар барқарор, тақрорланиб турадиган алоқалардир. Улар воқеликнинг энг муҳим, ички, нисбатан барқарор белгиларини, хусусиятларини ифодалайди. Бинобарин, Қ. тушунчаси моҳият тушунчасига жинсдошдир (*Моҳият ва ҳодиса*). Қ. бир ҳодисага хос бўлган айрим алоқани эмас, балки бир жинсдаги, туркумдаги ва ҳ. к. ҳодисаларга хос бўлган умумий алоқани ифодалайди. (Чунончи, массанинг ва энергиянинг ўзаро алоқадорлиги Қ. и барча моддий

Объектлар учун амал қилади, қиймат Қ. и барча товарлар учун ва тозар ишлабчиқариши бўлган ҳамма ижтимоий системалар учун амал қилади ва ҳ. к.). Шунинг учун ҳам Энгельс Қ. ни умумийлик формаси деб атаган. Алоҳида тарзда ўзига хос бўлган, ҳодисаларнинг нисбатан тор доирасини ўз ичига оладиган қонулар бор (мас., тезтикларнинг қушилши Қ. и фақат механикада, термодинамик қонунлар фақат иссиқлик процесларида, квант механика қонулари фақат микрооламда амал қилади ва ш. к.), шу билан бир қаторда умумийроқ характерга эга бўлган, процесларнинг кенгроқ доирасига хос бўлган қонулар ҳам бор (мас., энергиянинг сақланиши ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш қонунига табиатнинг ҳамма ҳодисалари бўйсунди) ва, ниҳоят, энг умумий қонулар, яъни воқеаларнинг (табиат, жамият, тафаккурнинг) беистисно ҳамма объектиларига хос бўлган қонулар — *диалектика* қонулари бор. Қўпроқ умумий қонулар билан камроқ умумий (хусусий) қонулар ўртасида диалектик ўзаро алоқадорлик бор. Умумий қонулар хусусий қонулар орқали амал қилади, хусусий қонулар эса ўз навбатида умумий қонуларнинг юз беришини акс эттиради. Қонуларнинг бу ўзаро алоқадорлиги философия хусусий, конкрет фанлар муносабатида асос бўлиб хизмат қилади. Теварак-атрофдаги олам предметлари ва ҳодисалари бўйсунадиган қонулар, баъзи идеалист философлар (Кант, Мах ва б.) айтганидек, одамлар онгининг, ижодининг маҳсули эмасдир. Улар объектив суратда мавжуд бўлиб, одамлар уларни билиши ёки билмаслигидан қатъи назар, амал қила беради. Фан қонуларини ҳам одамлар ўзбошимчилик билан яратмайди, балки улар объектив олам қонуларининг кишилар онгидаги инъикосидир. Қ. нинг кашф этилиши фикрнинг предметларнинг ташқи, номуҳим алоқаларини билишдан уста-секин уларнинг моҳиятини билишга ўтишдан иборат мураккаб процесдир. Қонуларни билиш илмий изоҳ ва башоратнинг асосидир. Чунончи, Маркс ва Энгельс ижтимоий тараққиёт қонуларини ва капиталистик формациянинг ўзига хос қонуларини кашф этгач, бу формациянинг моҳиятини изоҳлаб бердилар ва шунингдек унинг ҳалок бўлишини ҳамда коммунистик жамият қарор топишини башорат қилдилар. Одамлар билиб олган қонулар уларнинг дунёни ўзгартиришдан иборат фаолиятининг асосини ташкил этади.

ҚУЛДОРЛИК ТУЗУМИ (рабовладельческий строй) — инсоният тарихида биринчи (бир қанча мамлакатларда ибтидоий, жамоа тузуми ўрнига келган) ижтимоий тузум бўлиб, унда антагонистик синфлар мавжуд бўлади. Кишини киши томонидан эксплуатация қилиш бу даврда энг ошкора, қўпол формада — қуллик формасида мавжуд эди. Қулдорлар ишлабчиқариш воситаларини (ерни, меҳнат қуролларини ва ш. к.) ўз қўлларида тўплаб олган эдилар. Моддий нъमतлар ишлабчиқарувчиларнинг ўзлари — қуллар ҳам уларнинг

мулки бўлиб, зўрлик билан меҳнат қилишга мажбур этиларди. Қулдорлар ҳамма ҳуқуқлардан маҳрум қилинган қулларнинг бутун ҳаётига хўжайин эдилар, улардан фақат ҳўшимча маҳсулотнигина эмас, балки уларнинг тирикчилиги учун, инсоний кучларини нормал равишда такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган маҳсулот қисмини ҳам тортиб олардилар. Янги қулларга доимо туғилиб турадиган эҳтиёж асосан қулдорлар давлати олиб борадиган урушлар йўли билан ҳамда хонавайрон бўлган майда ишлабчиқарувчилар — деҳқонлар, ҳунармандлар ҳисобига қондириб туриларди. Давлат Қ. т. даврида кўп қулларни итоатда сақлаб туришга, синфларга бўлиниб кетган жамиятни бошқаришга имкон берадиган куч сифатида пайдо бўлади. Қулларнинг меҳнати туфайли қулдорларнинг юқори табақалари моддий ишлабчиқаришда иштирок этишдан озод бўлди ва бошқаришни, сиёсатни, фан ва санъатни ўз қўлида тўплаб олди. Шу тариқа, Қ. т. шароитида *ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат* ўртасида қарама-қаршилик вужудга келди. Шу даврда шаҳар билан қишлоқ ўртасида ҳам қарама-қаршилик пайдо бўлади, шаҳарда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, бошқарма, маданият тўпланди, қишлоқ эса тараққиётнинг паст даражасида қолиб кетди. Муайян тарихий босқичда қулдорлик ишлаб чиқариш усули ўз имкониятларидан фойдаланиб бўлди. Қуллар меҳнат натижаларидан манфаатдор эмас эдилар, бу эса меҳнат қуроолларини хароб бўлишга олиб келди, ишлабчиқарувчи кучларнинг такомиллашувига тўсқинлик қилди; қулларнинг сафини тўлдириб турадиган манбаларга путур етди. Қулларнинг кўпдан-кўп қўзғолонлари, шунингдек озод деҳқонлар ва ҳунармандларнинг уларни хонавайрон қилган қулдорларга қарши кураши шундай куч бўлдики, бу куч Қ. т. нинг ҳалокатига кўмаклашди. Қадимги Римда Қ. т. нинг узил-кесил емирилишида душман қабилалар ҳужуми катта роль ўйнади.

ҲАЁТ (жизнь) — бу, Энгельс таърифига кўра, «оқсил жисмларнинг яшаш усули бўлиб, бу усулнинг муҳим моменти — *уларни қуршаб турган ташқи табиат билан доимо моддалар алмашиб туришидан* иборат...». Механицистларнинг даъвосича (*Механицизм*), тирик нарсани химиявий реакцияларга ва физик ўзаро таъсирларга бўлиб ташлаб, Ҳ. нинг моҳиятини физика ва химия қонунларидан иборат қилиб қўйиш мумкин. Механицистларга виталистлар (*Витализм*) эътироз билдирадилар. Улар, Ҳ. ни организмларда содир бўладиган моддий процесслар билан изоҳлаб бўлмайди, тирик нарсанинг ўзига хос хусусияти алоҳида номоддий, жонлантирилган «ҳаётий куч» нинг мавжудлиги билан боғлиқдир, деб ҳисоблайдилар. Лекин бу нуқтаи назарларнинг униси ҳам, буниси ҳам тўғри эмас. Ҳ. ғайри моддий нарса эмасдир, у *материя ҳаракати формаларидан* бири бўлиб, бу форма бошқа формалардан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Тирик организмларда, албатта, физикавий ва химиявий процесслар содир бўлиб туради, бу процесслардан ташқари Ҳ. нинг моҳиятини тушуниб бўлмайди. Лекин шу билан бирга Ҳ. ни физикавий-химиявий қонуниятлардан иборат қилиб қўйиш ярамайди: бу қонуниятлар Ҳ. нинг фақат асосини ташкил этади, унинг асл табиати ва ўзига хос хусусияти эса неорганик материяга хос бўлмаган биологик қонуниятларда очилади. Ерда Ҳ. табиатнинг узоқ тараққиёти натижасида пайдо бўлган. Эволюция жараёнида кўпгина хилма-хил тирик организмлар таркиб толган. Ҳ. нинг ҳамма организмларга хос бўлган специфик белгилари бор: моддалар алмашинуви, алоҳида тарздаги структур тузилиш, ўсиш, кўпайиш, муҳитнинг ўзгариб турувчи шароитларига мослашиш ана шундай белгилардир. Ҳозир аниқланишича, оқсил моддалар ва барча маълум организмлар таркибига кирадиган нуклеин кислоталар Ҳ. нинг ҳомилларидирлар. Улар организмларнинг теварак-атрофидаги муҳитдан — уларнинг ҳаёти фаолиятининг маҳсуллари ажралиб чиқадиган муҳитдан — оладиган моддалардан синтезлашади. Шу тариқа моддалар алмашинуви жараёнида организмларнинг ўз тараққиёти, уларнинг қисмларнинг ўзлигича янгиланиши юз бериб туради. Тирик нарсанинг асосий структур ва функционал бирлиги — ҳужайрадан. Кўп ҳужайрали организмлар одатда уруғлатилган бир ҳужайрадан ҳужайраларнинг изчиллик билан

бўлиниши, ўсиши ва ихтисосланиши йўли билан ривожланади. Организмларнинг у ёки бошқа турларининг тарихан таркиб топган хусусиятлари кўпайиш жараёнида ирсият йўли билан бериб борилади, тирик формаларнинг узоқ вақт давомида нисбий барқарор ҳолатда бўлишини худди ана нарса белгилайди. Авлодларнинг бир-бири ўрнини босиб бориши организмларнинг яшашининг узлуксиз процессини таъминлайди ва бу ҳол тирик организмнинг ривожланиши учун шартдир.

ҲАЁТ ФИЛОСОФИЯСИ (философия жизни) — буржуа философиясида бир оқим бўлиб, у *иррационализм* позицияларида туради, олам тараққиётининг, шу жумладан социал тараққиётнинг моҳиятини «ҳаёт»нинг психологик тарзда шарҳлаб берилган биологик процессдан иборат деб билади. Ҳ. ф. 19 асрнинг охириларида оламнинг механистик манзарасини тузган табиий-илмий дунёқарашга реакция сифатида юзага келди. Ҳ. ф. *механицизм* ўрнига «организм»ни қўяди, яъни воқеликни индивиднинг эркин «активлиги» деб, бу «активлик» иродага ўхшаш бўлганлиги сабабли уни рацонал илмий билиш пайқаб олишга муяссар бўлолмайди, деб қарайдиган «организм»ни қўяди. Ҳ. ф. ўз социал мазмунига кўра, капитализм умумий кризисининг бошланиши билан ва социал зиддиятларнинг кескинлашиши билан боғлиқдир. Ҳ. ф. бу зиддиятларнинг реал мазмунини хаспўшлаб, уларни таркиб топган ҳамма социал формаларни тўхтовсиз бузаётган, ҳозирги замон жамиятининг «механик» ва «жонсиз» социал тузуми ўрнига «узвий» ва «жонли» муштарак жамият барпо этишни тақозо қилаётган «ҳаётий» стихия» нуқтан назардан изоҳлайди. Ҳ. ф. нинг асосий гоявий салафи бўлмиш немис философи Шопенгауэр ирода ва тасаввур сифатидаги «ҳаёт»ни оламнинг моҳияти деб эълон қилган эди. Ницше ва Бергсон асарларида Ҳ. ф. дунёни тегишли равишда «ҳокимиятга қараб борадиган ирода» ёки «ҳаётий тугён» деб изоҳловчи бутун бир дунёқарашдан иборат бўлиб қолади. Билиш назариясида Ҳ. ф. *интуитивизмга* амал қилиб, уни фанга қарама-қарши қилиб қўяди; унинг даъвосича, фан ҳаётни қаттиқ ва ҳаракатсиз тушунчаларда ифодалаб, уни фақат «анатомлаштириб» қўяр эмиш. *Интуиция*, аксинча, уларда ҳаётнинг бевосита кечинмаси, ундаги «шерик» сифатида майдонга чиқади. Ҳ. ф. тарафдорлари шунга асосланиб, тарихий процесс концепциясини кўрар эканлар, бу процессни «ҳаётий бириклар структур алоқасининг» (Дильтей) ёки «маданият руҳининг» (Шпенглер) юз бериши деб қарайдилар. Бу даъво умумий тарихий қонунларни инкор этишга ва улар ўрнига «индивидуал қонун»ни ёки «тақдирни» қўйишга олиб боради. 20-асрнинг 30-йилларида Ҳ. ф. ўзининг маддоҳлари (Клагес, Боймлер, Юнгер ва б.) орқали фашизм идеологияси билан қўшилиб кетади ва унинг тарихий тақдирига шерик бўлади. Ҳозирги вақтда Ҳ. ф. буржуа идеологиясида ўзининг дастлаб-

ки формаларидагина (нишечилик, бергсонизм) ҳамда Дильтей билан боғлиқ тарих концепцияси сифатида анча нуфузга эгадир. Ҳ. ф. нинг бир қанча қондаларини *экзистенциализм* қабул қилиб олган.

ҲАРАКАТ (движение) — *материяга* ичдан хос хусусият, унинг мавжудлик усули. Диалектик материализм Ҳ. ни материянинг асосий хусусияти (*атрибути*) деб қарайди. Ҳ. материя билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, усиз яшамайди, у абадийдир, материянинг ўзи сингари уни яратиб ҳам, йўқотиб ҳам бўлмайди, яъни ғойиб бўлиб кетолмайди ва ҳеч нимадан яратилолмайди. Кенг маънода Ҳ.— ҳар қандай *ўзгаришдан* иборат бўлиб, коинотда юз берадиган ҳамма процессларни қамраб олади. Ҳ. объект структурасининг типига таъсир этмайдиган оддий ўзгаришни (мас., атмосферанинг қалин қатламларида нисбатан катта тезлик билан ҳаракат қиладиган жисмнинг температура ўзгаришини) ҳам, *тараққиётни*, яъни объектда сифат жиҳатдан янги алоқалар ва функциялар пайдо бўлишига (ёки, аксинча, эскиларидан баъзилари ғойиб бўлишига), унинг муҳим мураккаблашуви ёки соддалашуви, Ҳ. «юқорига қараб» ёки «пастрга қараб» содир бўлишига (мас., эволюция процессида тирик мавжудотларнинг мураккаброқ ёки соддароқ тузилиши билан ўз салафларидан фарқ қиладиган янги турларнинг пайдо бўлишига) сабабчи бўладиган тараққиётни ҳам ўз ичига олади. 17—18 асрлар философияси Ҳ. ни аввало механик Ҳ.— деб, яъни фазода жисмларнинг ўрин алмашуви деб тушунарди. Диалектик материализм табиёт илми ва ижтимоий фанларнинг маълумотларига суянган ҳолда шунга асосланадики, *материя ҳаракатининг* бир эмас, балки бир қанча *формалари* мавжуддир ва бу формалар бир-бири билан маҳкам боғли бўлиб, иерархик кетма-кетликни ташкил этади. Бунинг маъноси — Ҳ. формалари қуйи (механик) формадан борган сари тобора юқориқоқ формаларгача ва то социал формагача жойлашган бўлади, демакдир. Бунда ҳар бир юқориқоқ форма қуйида турган формалар асосида пайдо бўлиб, уларни ўз ичига олади ва, бундан ташқари, фақат унинг ўзига хос специфик хусусиятларга эга бўлади. Философия материя Ҳ. нинг ҳамма формалари бўйсунадиган умумийроқ қонуниятларни очиб беради. Ҳ. нинг ҳамма конкрет турларининг манбаи — воқеликнинг барча объектларига хос бўлган ички қарама-қаршиликларнинг курашидан, объектларнинг ўзи ўртасида ўзаро таъсир қилишдан иборат. Шундай қилиб, материя Ҳ. ни қандайдир бегона бир омилга, ғайри табиий кучга ва шу қабиларга боғлиқ эмасдир, балки материянинг ўз ҳаракатидир. Абадий ўзгариб турадиган материя оқимида осойишталик пайтлари ҳам бордир. Шу сабабли Ҳ. қарама-қаршиликлар — осойишталик (барқарорлик) ва ўзгаришлар бирлиги сифатида юз беради. Осойишталик мувозанат формасида, нарсаларнинг маълум барқарорлиги формасида юз беради, бундай бўлмаганда муайян сифатлари билан нарсаларнинг

Ўзи ҳам бўлмаган бўларди. Муайян вақтга чўзиладиган, сақлаб қолинадиган процесс сифатидаги ҳар қандай ўзгариш шу билан бирга барқарорликка ҳам эгадир ва \dot{X} ҳолатининг бу хилдаги сақланиши ҳам осойишталикдир. Бироқ, бир-бири билан чамбарчас боғли бўлган \dot{X} билан осойишталик тенгма-тенг эмасдир. \dot{X} мутлақ, ҳал этувчи характерга эга бўлиб, ҳар қандай осойишталик эса нисбийдир. Осойишталикнинг нисбий характери аввало шундан иборатки, у бутун материяга нисбатан эмас, балки фақат у ёки бошқа моддий объектларгагина нисбатан ўринлидир. Шуниси ҳам борки, ҳар қандай жисм учун осойишталик ҳолати вақтинча, чекланган бўлиб, унинг мавжудлик моментларининг фақат биргинасидан иборатдир, ваҳоланки \dot{X} ни, ўзгаришни умуман аини жисмнинг бутун мавжудлигидан ажратиш мумкин эмасдир. Бундан ташқари, мувозаъат, осойишталик \dot{X} нинг аини объектга хос бўлган ҳамма турларига эмас, балки фақат биргина турига тааллуқлидир. Бошқача қилиб айтганда, биз осойишта ҳолатда деб қарайдиган ҳар қандай жисм ҳақиқатда қандайдир муайян бир жиҳатдангина осойишта бўлиб, бошқа жиҳатлардан у ўзгариб туради. Мас., Ер юзасида ётган жисм Ер билан бирга ҳаракат қилади, яъни у ернинг юзасига нисбатангина осойишта туради; жисмнинг ўзида турли физик ва химик ва ҳоказо ўзгаришлар содир бўлиб туради. \dot{X} нинг зиддиятлиги шунда намоён бўладикки, у *узлукли ва узлуксизликнинг* бирлигидан иборатдир. \dot{X} — материя ўзгаришининг доимий, тўхтовсиз, ўзлуксиз процессидир, лекин \dot{X} алоҳида, сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қиладиган формалар шаклида мавжуддир, бинобарин, материя \dot{X} нинг узлуксиз оқими аини вақтда узлукли ҳамдир. \dot{X} нинг узлукли ва узлуксизлик ҳолатларининг бирлиги ҳатто унинг нисбатан содда формасида — механик \dot{X} да ҳам юз беради. Ҳаракатдаги жисм изчил равишда ўтиб турадиган фазо нуқталари фақат бир-биридан ажралган (узлукли) бўлмаб, балки шу билан бирга ўзаро боғланган ҳамдир (узлуксизлик). Йўқса жисмнинг жойдан жойга кўчиши, ўз ўрни мавқени ўзгартиши мумкин бўлмас эди. \dot{X} шунингдек абсолют ҳолат билан нисбий ҳолатнинг бирлиги ҳамдир. \dot{X} материянинг умумий хоссаси сифатида абсолютдир, лекин аини вақтда у нисбий формада — айрим конкрет ҳаракатлар шаклида мавжуддир. Ҳар бир айрим жисмнинг \dot{X} и макон ва замонда чеклангандир, ҳолбуки, умуман материя \dot{X} и ҳеч нима билан чекланмагандир, у абсолютдир, уни яратиб ва йўқ қилиш мумкин эмасдир. Философия \dot{X} нинг умумий хоссаларини ўрганибгина қолмай, балки шу билан бирга уни билиш хусусиятларини ҳам очиб беради. Гарчи ўз-ўзлигича \dot{X} абсолют бўлса-да, ҳар бир айрим \dot{X} , аини системанинг ўзгариши фақат бошқа системага нисбатангина аниқланиб ва белгилаб берилиши мумкинки, бу система ҳам ўз навбатида ё ҳаракатдаги, ё осойишталикдаги система деб қаралиши мумкин; моддо-

мики реал Ҳ. аини вақтда бир қанча системаларга нисбатан содир бўлар экан, демак, унга баҳо бериш ва уни қараб чиқишнинг ҳам бир қанча усуллари бўлиши мумкин (мас., ер юзасининг муайян нуқтасига нисбатан, Ерга, Қуёшга ва шу кабиларга нисбатан Ҳ.), аммо турли нисбатларда Ҳ. турли характеристикалар касб этади.

ҲАҚИҚАТ — к. *Объектив ҳақиқат.*

ҲАҚИҚАТНИНГ ИККИ ТОМОНЛАМАЛИГИ НАЗАРИЯСИ (двойственной истины теория) — бу таълимотга кўра, философия ва илоҳиёт бир-бирдан мустақил бўлиб, ўзларининг алоҳида татбиқот соҳаларига эгадир. Ҳ. и. н. нинг пайдо бўлиши 12—13 асрларга оид бўлиб, у вақтларда ривожланаётган илмий фикр диннинг эзувчи бўғовларидан қутилиш йўлларини сабот-матонат билан изламоқда эди. Бу назарияни тайёрлашда X—XI аср шарқ мутафаккирлари Форобий, Ибн Сино, Берунийлар катта ҳисса қўшдилар. Бу назария ўзининг чала-яримлигига қарамай, илмий тараққиётга шак-шубҳасиз кўмаклашди. Форобий ва Ибн Сино таълимотини ривожлантирган атоқли араб мутафаккири Ибн-Рушд (Аверроэс) (12 аср), номинализм вакилларидан Дунс Скотт ва У. Оккам (*Номинализм ва реализм*) бу назариянинг мухлислари эдилар. Улар, философия илоҳиётга боғлиқ бўлмаган ўзининг алоҳида принципларига эгадир ва бу принциплар теология ақидаларига зид келишлари мумкин, деб чиққан эдилар. Ҳ. и. н. нинг диннинг илмий билиш соҳасига бутунлай аралашмаслигини талаб қилган инглиз материализмининг бош асосчиси Ф. Бэкон ривожлантирди. Ҳозирги вақтда бу назариядан замоналаштирилган, янги тус берилган шаклда буржуа философияси ва черков дини илмий таъқиддан ҳимоя қилиш учун, фан билан диннинг биргаликда яшashi мумкинлигини «асослаш»га уриниш учун фойдаланмоқдалар.

ҲАҚИҚАТНИНГ КОНКРЕТЛИГИ (конкретность истины) — билишнинг у ёки бошқа ҳодисаларга хос бўлган алоқалар ва ўзаро таъсирларга, мазкур ҳодисалар яшаб ва ривожланиб турадиган шароит, ўрин ва вақтга боғлиқ эканлиги. Бир шароитда бўлган предмет ҳақида айтилган тўғри фикр мазкур предмет бошқа шароитга тушганда нотўғри бўлиб чиқиши мумкин. Мас., сув 100°C да қайнайди деган фикр нормал атмосфера босими мавжуд бўлган (симоб устунчаси 760 мм бўлган) тақдирдагина тўғридир ва бундай шароит бўлмаганда у фикр нотўғридир. Ҳодисанинг ўзи ва унинг мавжуд бўлиш шароитлари вақт ўтиши билан ўзгариб туриши сабабли, мазкур ҳодисани акс эттирувчи билим ҳам шунга мувофиқ ўзгариб туради. Шунинг учун вақтнинг бир моментда унинг ҳақида айтилган тўғри фикр бошқа моментда нотўғри бўлиб чиқиши мумкин. Чунончи, социалистик революциянинг ҳамма ёки кўпчилик капиталистик мамлакатларда айни бир вақтда ғалаба қилиши мумкинлиги ҳақида монополиядан илгарити капитализмга нисбатан тўғри бўлган

қонда империализм даврига тўғри келмай қолди, чунки империализм даврида революция озгина мамлакатларда ёки ҳатто айрим олинган бир мамлакатда ғалаба қилиши мумкинлиги ҳақидаги қонда ҳақиқат бўлиб қолди. Ҳ. к. умумий схемалар, андазаларни қўлланган мумкинлигини истисно қилади ва ҳодисаларни анализ қилганда реал ҳолатни, уларнинг ривожланишига оид ўзига хос шарт-шароитни ҳисобга олишни талаб этади. Предмет ҳақидаги чинакам конкрет билим — унинг турли хоссалари, томонлари яхлит мураккаб бирликдан иборат, деб тушунилган билимдир.

ҲАҚИҚАТ КРИТЕРИЯСИ — критерий истины (грек. *kriterion* — мезон, муҳокама воситаси) — инсон билимларининг ҳақиқатлигини текшириш воситаси. Билимнинг ҳақиқатлигини текшириш — унинг объектга мувофиқлигини аниқлаш демакдир. Бундаги қийинчилик шундан иборатки, билимларнинг объектга мувофиқлигини аниқлаш, чамаси, фақат бошқа билимлар ёрдамида мумкин бўлса керак. Сабабки, воқелик тўғрисида биз аввало уни сезгиларда, тушунчаларда ва Ҳ. к. қандай тасаввур қилинганига қараб муҳокама қиламиз. Демак, бунда билишга нисбатан қандайдир бошқа бир нарса Ҳ. к. сифатида майдонга келиши ва айни вақтда Ҳ. к. билиш томони бўлмоғи лозим, йўқса у тайёр билимга солинадиган андазага айланиб қолади. Бу қийинчиликлар шу йўл билан бартараф қилинадик, кишиларнинг ташқи дунё билан практика орқали боғлиқ бўлиши англаб борилади. Инсон худди ана шу практикада оламнинг қонунларини очиб олади, ўз навбатида табиат ва жамиятни янада ўзгартиш учун бу билимлардан фойдаланади. Амалий фаолият табиат ва жамият қонунлари билан мувофиқлашган тақдирдагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Агарда бизнинг билимларимиз асосида бажариладиган амалий ишлар кутилган муваффақиятга олиб келса, демак, бу билимларимиз ҳақиқатдир. Шу сабабли худди практика инсон билимининг ҳақиқатлиги критерияси бўлиб хизмат қилади, чунки бунда практика (табиат ва жамиятни ўзгартиш объектив процесси сифатида) инсон билимини шакллантирувчи бўлиб ва билим натижалари билан нисбатдош қилиш мумкин бўлган қандайдир ташқи нарса бўлиб майдонга чиқади. Билимларни амалий текшириш турли формаларда бажарилади: *эксперимент* ёрдами билан, илмий кашфиётларни ишлабчиқаришда жор қилиш йўли билан, назарий башоратларни практика билан нисбатдош қилиш йўли билан ва Ҳ. к. Айрим ҳолларда бундай текшириш бевосита эмас, балки мураккаб йўл билан амалга оширилади. Масалан, бирон-бир кашфиётнинг ҳақиқатлиги мавжуд билим билан таққолаш орқали асослаб бериллади. Лекин бу ҳолда ҳам пировард натижада практика Ҳ. к. бўлиб чиқади, чунки ҳақиқат деб топилган илмий қондалар ўз вақтидаёқ практикада исбот этилган бўлади. Модомики тарихнинг ҳар бир муайян босқичида практика чеклан-

ган, ўзгарувчан экан, демак, практика критерияси ҳам ҳар бир муайян ҳолда мутлақ эмасдир. Йўқса *абсолют ва нисбий ҳақиқат* ўртасидаги ҳар қандай тафовут йўқолиб кетган бўларди.

ҲИНД ФИЛОСОФИЯСИ (индийская философия) — қарийб уч минг йиллик тарихга эга бўлган Ҳиндистон фалсафий фикри. Ҳ. ф. тараққиётида уч асосий даврни ажратиш кўрсатиш мумкин: қадимги давр (эрамиздан бурунги I минг йилликнинг боши ва эрамизнинг дастлабки асрлари), ўрта аср даври (илк ўрта аср даври — илк ўрта асрчилик — 10—12-асрларгача ва кеч ўрта асрчилик — 17—18-асрларгача), янги давр (ҳозирги замон ҳам шунга киради). Биринчи даврда фалсафий фикр инсониятнинг энг қадимги ёдгорликлари бўлмиш Ведаларда (ведензм динида) баён этилган мифологик тасаввурлардан аста-секин ажрала бошлайди. Бу процесс веданийлик гимнларига берилган шарҳларда — Упанишадаларда (эрамиздан бурунги 8-аср) ўзининг энг лунда ифодасини топган. Бу шарҳларда воқеликни монистик нуқтан назардан изоҳлашга, борлиқнинг олий реаллигини, яъни унинг туб сабаби нималигини, унинг бутун ўзгарувчан, беқарор эмпирик хилма-хиллигини бир бутун қилиб боғладиган ва унинг умумий асосини ташкил этадиган нарсани қидириб-топишга уриниш яққол сезилиб турибди. Кўп ҳолларда руҳий ибтидо — браҳман ёки атман (пуруша) ана шундай асос деб эътироф қилинади ва шу билан бирга атман деганда инсоннинг жони ҳам тушунилади. Лекин шу билан бир қаторда Упанишадаларда турли моддий ибтидоларни: озиқ, ҳаёт (нафас), табиий стихияларни (ҳаво, олов, сув, тупроқ, баъзида эфирни), макон, замонни ва ҳ. к. борлиқнинг бош манбаи деб ҳисоблаган қарашлар ҳам эслатиб ўтилади. Бир қанча талқинларда браҳман (атман)нинг ўзи оламга қориштириб юборилади, у билан бирдай қилиб қўйилади, бу эса бундай нуқтан назарни *пантеизм* деб баҳолашга имкон беради. Упанишадаларда бошқа фалсафий проблемалар ҳам: оламнинг структураси ва уни бошқарувчи қонунлар (рита, дхарма), билимнинг манбалари ва турлари, (ҳиссиёт, ақл, муқаддас кашфиёт, мистик интуиция), социал тафовутларнинг келиб чиқиши, инсоннинг социал мажбуриятлари ва ҳ. к. қараб чиқилади, бир қанча назариялар тузилади ва бу назариялар кейинчалик Ҳиндистондаги деярли ҳамма фалсафий таълимотлар ва динларнинг мулки бўлиб қолади: жоннинг ўзининг бундан илгариги мужассамотларида қилган ишларга мувофиқ кўчиши (карма ва самсара) ҳақида, дунёвий ҳаётнинг босқичлари ва характери (варнашрама) ҳақида, браҳманни (атманни) пайқаш ва қутулишнинг бирдан-бир усули бўлган у билан қўшилиб кетиш, ҳаётнинг олий мақсадига эришиш (мокш, мукти) ҳақида, онгни ҳар қандай мазмундан тозалаш йўллари ва воситалари (йога) ва б. ҳақида тузилган назариялар. Упанишадалар кўп жиҳатдан бутун қадимги ҳинд философиясининг қиёфасини белгилаб берадики, бу

философия Қадимги Ҳиндистон эпоси Махабхарата (эрамиздан бурун 6 аср) фалсафий текстларида батафсилроқ ишлаб чиқилади. Ҳозирги замон адабиётида илк ўрта асрчиликни Х. ф. нинг классик даври деб ҳисобламоқдалар. Бу даврда у турли фалсафий мактаблар ёки системалар доирасида ривожлантирилади; ньёя, вайшешика, санкхья, йога, миманса, веданта, чарвака (ёки локаята), жайнизм ва буддизмнинг фалсафий таълимотлари. Ҳар бир мактаб бирон-бир фалсафий проблематиканинг нуқтаи назарини ажратиб кўрсатади. Чунончи, борлиқнинг бошланғич принциплари сифатида моддий элементлар ҳақидаги таълимот, билиш назариясида *сенсуализм* ва этикада *гедонизм* ташкил этади. Жайнизм органик оламнинг жонлигини исботлашга, нозўравонлик ва *релятивизм* принципига алоҳида эътибор беради. Буддизмнинг ҳамма мактаблари борлиқнинг ўзгарувчан, беқарор характерини уқтириб кўрсатадилар, борлиқнинг субстанциаллигини инкор этадилар; будда философиясининг баъзи вакиллари воқеликни хом хаёл, сароб, луч деб эълон қилдилар, логика ва гносеология проблемаларини ишлаб чиқишга катта эътибор бердилар. Вайшешика системасида марказий ўринни атомистик таълимот эгаллайди. Ньёя асосан ана шу таълимотга таянган ҳолда логика ва гносеология проблемаларини ишлаб чиқмоқда. Санкхья оламнинг ривожланиши ҳақидаги таълимот билан қизиқади. Йога олпинча онгни объектив оламдан соқит қилиш йўллари ҳақидаги психологик масалалар билан шуғулланади. Миманса ведензм динининг маросимларини фалсафий нуқтаи назардан шарҳлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Веданда объектив идеализмнинг энг кўп ишланган системаси бўлиб, бу система ягона чин реализм деб брахман-атман ҳақидаги таълимотни ривожлантиради. Фалсафий мактабларнинг деярли ҳаммаси диний доктриналарни (назарияларни) эътироф этади. Шу билан бирга уларнинг таълимотларида озми-кўпми муайянлик билан ё материалистик ёки идеалистик тенденция кўзга ташланади. Биринчи тенденция чарвак, санкхья, вайшешика мактабларида, иккинчи тенденция веданта, йога мактабларида ўзининг изчилроқ ифодасини топади. Кеч ўрта асрчиликда Ҳиндистон фалсафий фикрида муайян турғунлик ва тушкунлик кўзга ташланади, унинг динга қарамлиги кучаяди. Айни вақтда мамлакатда оммавий равишда бхакти (айнаи — худога садоқат, муҳаббат) ҳаракати аж олди ва бу ҳаракат ўзининг диний шаклига қарамай, ҳиндуизм динининг ҳамда эндигина тарқала бошлаган *ислом* динининг аҳкомларига ва мутаассиблигига қарши қаратилган эди. 18 асрнинг охирилари—19 асрнинг бошларида Ҳиндистонда маърифатчилик юзага кела бошлайди ва бу ҳам албатта диний формада ривожланади. 19 асрнинг иккинчи ярмида—20 асрнинг биринчи ярмида инглиз мустамлакачилик зулмига қарши миллий-озодлик ҳаракати аж олган даврда ҳам мафкуравий ва фал-

сафий таълимотлар асосан ана шундай формага кирди (Р. Тагор, М. К. Ганди, Ж. Неру ва б.). Бу таълимотларда антиимпериализм, демократизм ғоялари кенг аён эттирилади. 20 йиллардан эътиборан марксча-ленинча дунёқараш ёйила бошлади ва Ҳиндистон Коммунистик партияси унинг тилсоли бўлиб майдонга чиқади.

ХОДИСА — қ. *Моҳият ва ҳодиса*.

ҲОДИСАЛАРНИНГ УМУМИЙ АЛОҚАДОРЛИГИ (всеобщая связь явлений) — тезарак-атрофимиздаги оламнинг энг умумий қонуниятига, материалистик диалектиканинг, барча предметлар, ҳодисалар ва процесслар ўзаро алоқадордир, деб кўрсатувчи принципи. Олам ягонадир, ундаги мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси ҳаракат қилувчи материянинг ўз беришлари (кўринишлари ва ҳоссалари)дир; шу сабабдан оламда мутлақ равишда ажратиб — яққалаб қўйилган ҳодисалар ва предметлар йўқдир; уларнинг ҳаммаси бирор тарзда бир-бири билан боғлиқдир. Ҳ. у. а. ниҳоясиздир, универсалдир, у материяни унинг барча структур даражаларини: элементар зарралардан тортиб то метagalактикаларни ҳам ўз ичига олади. Бу алоқадорлик предметлар ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирида, яъни уларнинг ўзгаришини, бошқа предметлар ва ҳодисаларга ўтишини тақозо қиладиган ўзаро таъсирида намоён бўлади. Ҳ. у. а. бўлмаганида, яхлит система сифатидаги, қонуният асосида ривожланаётган бир бутун оламнинг бўлиши у ёқда турсин, балки ўзининг мўъаян сифатлари билан алоҳида нарсалар ҳам бўлмаган бўлар эди. Бизни қуршаб турган оламнинг ҳодисалари бениҳоя хилма-хилдир. Улар ўртасидаги алоқадорлик ҳам бениҳоя хилма-хилдир. Бу — элементар зарралар, атомлар, молекулалар ўртасидаги алоқалардир, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг турлари ичидаги ва турлари орасидаги ҳамда уларнинг ташқи муҳит билан бўлган муносабатларидир ва, ниҳоят, ижтимоий алоқалар — одамлар ўртасидаги муносабатлар: ишлабчиқариш, сиёсий, мафкуравий, оилавий, синфий, миллий ва ҳоказо муносабатлардир. Алоқалар *материя ҳаракатининг айрим формалари* ичиндагина мавжуд бўлмай, балки улар орасида ҳам мавжуддир. Мас., Ердаги бутун ҳаёт Қуёшдаги ядро процесслари билан боғлиқдир, Қуёш тирик организмларга зарур энергияни бериб туради. Воқеликнинг қайси бир соҳасидан қайси бир предметни олиб қарамайлик, унинг бошқа предметлар билан алоқалари жуда хилма-хил кўринишларга эга эканлигини кўрамиз. Бу алоқалар ички ва ташқи, муҳим ва номуҳим, зарур ва тасодифий, бевосита ва бавосита, доимий ва вақтинча алоқалар бўлиши мумкин. Шундай қилиб, диалектиканинг ҳар қандай категорияси (мас., қ. *Ташқи ва ички, Зарурият ва тасодиф, Сабаб ва натижа, Моҳият ва ҳодиса*) Ҳ. у. а. ни у ёки бошқа томондан характерлаб беради. Ҳодисаларни билиш — улар ўртасидаги турли алоқаларни аста-секин очиб бориш процессидир (аввал юзидан ётган сиртқи алоқалар, сўнгра чуқурроқ,

ички, муҳим алоқалар очилади). «Предметни ҳақиқатан билмоқ учун унинг ҳамма томонларини, ҳамма алоқаларини ва «бавоситаликларини» қамраб олиб, ўрганиш керак» (Ленин). Бу алоқаларни билиш одамларнинг ўзгартирувчи, амалий фаолиятининг муваффақиятли бўлиши учун жуда муҳимдир. Чунончи, коммунистик қурилиш мураккаб процессдан иборат бўлиб, бу процесс жамиятнинг моддий-техника базасини ривожлантиришни ҳам, ижтимоий муносабатларни такомиллаштиришни ҳам, кишиларни тарбиялашни ҳам ўз ичига олади. Шу сабабдан, келажак жамиятни кўришда бу процесснинг ҳамма томонларининг ўзаро алоқадорлигини, ўзаро таъсирини ҳисобга олмоқ зарур.

ҲУКМ (суждение) — кенг маънода муайян предмет, ҳодиса ҳақида айтилган фикр; логикада Ҳ. деганда предмет ҳақида ё инкор қилиниб, ё тасдиқлаб айтилган фикр тушунилади. Ўз формасига кўра Ҳ. одатда икки тушунчанинг боғланишидан иборат. Бу тушунчалардан бири субъект деб аталади ва айтилган фикрда мантиқий эга ролини бажаради, иккинчиси предикат деб аталади ва мантиқий кесим ролини бажаради. Демак, Ҳ. тушунчаларнинг шундай алоқасидан иборатки, бу алоқада бир тушунча иккинчиси орқали характерланади; бу алоқа «дир» ёки шунга мувофиқ «эмас» боғловчиси орқали юзага чиқарилади, бу боғловчи Ҳ. да ошқора тарзда (мас., «Қарағай — дарактир») ёки яширин шаклда (мас., «Графит электр ўтказмайди») пайдо бўлади. Аристотель ўша вақтдаёқ ҳукмларни туркумлаш ишини бошлаган эди. Ҳажми (ёки миқдори)га қараб, умумий, жузъий ва айрим ҳукмларни фарқ қилиб қарайдилар. Умумий ҳукмларда бирор гуруҳнинг, жинснинг ҳамма предметлари ҳақида бирор фикр айтилади (мас., «барча металллар электр ўтказувчидир»), жузъий ҳукмларда бу предметларнинг баъзилари ҳақида фикр айтилади (мас., «баъзи мактаб ўқувчилари — шахматчилардир»), айрим ҳукмларда алоҳида предметлар ҳақида фикр айтилади (мас., «Чайковский — улуг рус композитори»). Сифат жиҳатдан ҳамма ҳукмлар тасдиқ ва инкор ҳукмларга бўлинади: улар предметлардаги бирор-бир хоссаларнинг борлигини ё тасдиқлайдилар, ёки инкор қиладилар (таққослаб кўринг: мас., «барча одамлар ўлади» ва «Баъзи кишилар сузишни билмайди») Ҳукмларни мураккаброқ белгиларига қараб ҳам (муносабатига, модаллигига қараб) бир-бирдан фарқ қилиб қарайдилар. Бундан ташқари, формалогикада ҳукмларни содда ва мураккаб ҳукмларга бўлиш муҳим роль ўйнайди. Содда ҳукмларни билимларнинг муайян системаси доирасида бошқа ҳукмларга парчалаб бўлмайди, мураккаб ҳукмлар эса «ва», «ё-ёки», «агар», «унда» ва шу каби боғловчилар орқали содда ҳукмлардан таркиб топади. Ҳ.— Билиш фаолиятининг асосий формаларидан биридир. Илмий проблемалар худди ҳукмлар формасида ўртага ташланади; мавжуд билимларнинг асосий қўпчилиги

Ҳ. формасига киради. Инсон бир Ҳ. ни иккинчиси билан бирлаштириб, яъни муҳокама юргизиб (*Хулоса чиқариш*) у ёки бошқа хулосаларга келади, янги билим ҳосил қилади.

ҲУҚУҚ (право) — кишиларнинг ҳатти-ҳаракат нормалари, қондаларнинг мажмуи бўлиб, бу норма ва қондаларни *давлат* белгилаб ёки тасдиқлаб қўяди, уларнинг мажмуи ҳукмрон синф иродасининг қонун даражасига кўтарилган ифодасидир. Давлатдан ташқари Ҳ. нинг бўлиши мумкин эмас. Давлат органлари ҳуқуқий нормаларни белгилайдилар, бекор қиладилар ва ўзгартирадилар, мажбур қилиш чораларини қўллаш йўли билан уларнинг бажарилишини таъминлайдилар. Ҳ. ижтимоий ҳаётнинг энг турли-туман соҳаларини меҳнат, кишиларнинг мулкий муносабатлари, оила, никоҳ ва шу каби муносабатларни ўз ичига олади. Ҳ. муайян ижтимоий-иқтисодий шароитда, жамият синфларга бўлинган ва синфий зиддиятлар кескинлашиб кетган чоқда юзага келади. Ҳукмрон эксплуататор синф қонунлар ёрдами билан ўз мол-мулкни дахлсиз деб эълон қилади, ўзгаларнинг меҳнатида ўзиники қилиб олиш ҳуқуқини асослаб қўяди. Шу билан бирга қонунлар, ҳуқуқ нормалари азалдан барқарор қилинган, барча кишиларнинг манфаатларининг ифодаси деб қаралади. Меҳнаткашларнинг мавжуд тартибларга ҳар қандай қарши чиқиши ижтимоий ҳаётнинг туб асосларига қарши қаратилган қонунсиз чиқиш деб эълон қилинади. Шу билан бирга синфий кураш процессида (мас., капитализм шароитида) меҳнаткашлар оммаси гарчи чекланган бўлса-да, лекин уларнинг манфаатларига жавоб берадиган ҳуқуқларни (забастовкалар қилиш ҳуқуқи, турли ташкилотлар тузиш ҳуқуқи ва ҳ. к.) курашиб оладилар. Меҳнаткашлар бу ҳуқуқларни қаттиқ туриб ҳимоя қилган ҳолда ҳозирги замон буржуазиясининг демократиядан воз кечишга, террористик, ғайри ҳуқуқий бошқариш методларига ўтишга уринишга қарши кураш олиб бормоқдалар. Социалистик Ҳ.— олий ва тарихан энг сўнги типдаги Ҳ. дир. Бу Ҳ. халқнинг кўпчилиги иродасини ифодалайди, ишлабчи-қарши қуроллари ва воситаларининг ижтимоий мулклигини, кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши йўқ этилганлигини, меҳнат қилиш ва меҳнатга бажарилган ишнинг сони ва сифатига мувофиқ ҳақ тўлаш ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Социализм шароитида Ҳ. кишиларни тарбиялашнинг, *индивидуализми*, хусусий мулкчилик ахлоқи, психологиясини, янги жамият қуришга ҳалақит берувчи нарсаларнинг ҳаммасини бартараф этишнинг муҳим қуроли бўлиб хизмат қилмоқда. Коммунизмга қараб борилган сари Ҳ. нормалари коммунистик ахлоқ нормаларига тобора зичроқ яқинлашиб боради, унинг принциплари ва фармойишларини ифодалайдиган бўлади. Социалистик Ҳ. нинг характерли хусусияти шуки, халқнинг жуда аксарияти ихтиёрий равишда унга риоя қилади. Коммунизм тўла талаба қилгандан кейин инсоннинг ҳаёт кечириш нормалари киши-

ларнинг одатига айланади, шу муносабат билан мажбур қилиш зарурати ҳам қолмайди. Давлат сингари, Ҳ. ҳам барҳам ёйди. Лекин Ҳ. нинг барҳам топиши социалистик демократия принципларидан бири бўлмиш қонунчиликнинг заифлашуви орқали эмас, балки уни бутун чоралар билан мустаҳкамлаш орқали юз беради.

ИСМЛАР КЎРСАТГИЧИ

- АБЕЛЯР** Пьер (1079—1142) — француз философ-схоласти ва илоҳиётчиси, ўрта аср реализмининг танқид қилиб чиққан, ўз қарашлари учун даҳри деб католик черкови томонидан қораланган, асосий асарлари «Ҳа ва йўқ», «Ўз-ўзидингни бил» ва б.— 203, 274.
- АВГУСТИН** (лақаби Блаженный), Аврелий (354—430) — христиан илоҳиётчиси ва мистик философ бўлиб, унинг қарашлари схоластика манбаларидан бири бўлган эди, эллинизм философиясини христианликни асослашга мослаштиришга уринган эди, асосий асарлари «Илоҳий шаҳар ҳақида», «Тавба-тазарру».—377.
- АВЕНАРИУС** Рихард (1843—1896) — швейцариялик идеалист философ, эмпириокритицизмнинг асосчиларидан бири, асосий асари «Соф тажрибани танқид».—219, 357, 358.
- АВЕРРОЭС** — қ. ИБН РУШД.
- АЙДУКЕВИЧ** Қазимеж (1890—1963) — поляк философи ва логика олими, неопозитивизмнинг Львов-Варшава мактаби деб аталган оқимига қўшилди, кейинги йилларда Польша Фанлар академиясининг философия ва социология институтида ишлади, асарлари: «Тил ва билиш» ва б.—157, 198.
- АЙЕР** Альфред Жулс (1910) — англиз неопозитивист философи, Оксфорд университетининг профессори, асосий асарлари: «Тил, ҳақиқат ва логика», «Билиш проблемаси».—198.
- АЛЕКСАНДЕР** Сэмюэл (1859—1938) — англиз неореалист философи, «эмергент эволюция» идеалистик назариянинг асосчиси, бу назария ўзгариш процессларини мантикий жиҳатдан пайқаб бўлмайдиган иррационал процесслар деб қарайди, асосий асари: «Макон, замон ва худо»— 199.

- АЛЬБЕРТ** Буюк (1193/1207—1280) немис философи ва илоҳиётчиси, Фома Аквинский билан бирликда католицизмнинг фалсафий-теологик доктринасини ишлаб чиққан, асосий асарлари: «Теология мажмуаси», «Сабаблар ҳақида ва умумийликнинг пайдо бўлиши ҳақида» ва б.—274.
- АММОН** Отто (1842—1916) — немис антропологи ва социолог-расист, социал дарвинизм намояндаси, асосий асари: «Ижтимоий тузум ва унинг табиий асослари». — 253.
- АНАКСАГОР** (эрамиздан олдин тахминан 500—428) — қадимги грек натурфилософи, ноизчил материалист. б.—235.
- АНАКСИМАНДР** (эрамиздан олдин тахминан 610—546) — қадимги грек милета мактабининг философи, стихияли материалист ва содда диалектик, асари: «Табиат ҳақида», бизгача етиб келмаган.—22, 59, 158.
- АНАКСИМЕН** (эрамиздан олдин тахминан 588— тахминан 525) — қадимги грек милета мактабининг философи, стихияли материалист ва содда диалектик.— 22, 158.
- АНСЕЛЬМ** Кентерберийский (1033—1109) — ўрта аср илоҳиётчиси ва схоласт философи, универсиялар ҳақидаги мунозарада реализм йўлини тутган, худо борлигининг онтологик исботи деб аталган диний назарияни ривожлантирган, асосий асари: «Муҳокамага қўшимча». — 202, 235, 274.
- АНТОНОВИЧ** Максим Алексеевич (1835—1918) — рус материалист философи, публицист, адабий танқидчи, Чернишевский ва Добролюбовнинг сафдоши, асарлари: «Ҳозирги замон философияси» ва «Гегель философияси» ва бошқа мақолалар.— 233.
- АРИСТОТЕЛЬ** (эрамиздан олдин 384—322) — қадимги грек мутафаккири бўлиб, унинг асарлари ўша замондаги билимларнинг деярли ҳаммасини ўз ичига олади, философияда материализм билан идеализм ўртасида иккиланиб юради, асосий асарлари: «Органон», «Рух ҳақида», «Метафизика», «Политика» ва б.—13, 14, 23, 26, 27, 38, 65, 132, 144, 145, 146, 150, 168, 227, 235, 273, 279, 302, 316, 330, 341, 350, 359, 362, 377, 396.
- АРОН** Раймон (1905 йилда туғилган) — француз буржуа социологи бўлиб, социологиянинг сиёсий проблемалари, тарихи билан шуғулланади, социалистик идеологиясига душманлик билан ҳужум қилмоқда, асосий асарлари: «Тарих философиясига кириш», «Индустриал жамиятнинг ривожланиши ва социал страфикация», «Ҳозирги замон жамияти ва социология» ва б.—267.
- БАФЕФ** Грахх (1760—1797) — француз революционер, тенгламачилик коммунизмининг вакили, «тенглар» ҳаракатининг раҳбари, асосий асари: «Тенглар таълимоти». — 308.
- БАЗАРОВ** (Руднев Владимир Александровичнинг тахаллуси) (1874—1939) — рус философи ва экономисти, социал-демократ,

- философияда — эмпириокритик, асосий асарлари: «Замонамиз мистицизми ва реализми» ва б.—357.
- БАКУНИН** Михаил Александрович (1814—1876) — рус революционер, народниклик ва анархизм идеологларидан бири, философияда эклектик, асосий асарлари: «Давлатчилик ва анархия», «Федерализм, социализм ва антитеологизм» ва б.—18, 192.
- БАРТ** Карл (1886—1968) — швецариялик теолог ва философ, «диалектик теология»нинг асосчиси, ўз қарашлари жиҳатидан «диний» экзистенциализмга яқин туради, асосий асарлари: «Черков догматикаси», «Бугуннинг телеологик мавжудлиги» ва б.—353.
- БАХ** Иоганн Себастьян (1685—1750) — немис композитори.—361.
- БЕЙЛЬ** Пьер (1647—1706) — француз философ-скептиги, дастлабки маърифатчилардан бири, диний догматизмни танқид қилиб чиққан, асосий асари: «Тарихий ва танқидий лугат».—250.
- БЕЛИНСКИЙ** Виссарион Григорьевич (1811—1848) — рус революционер демократи, адабий танқидчи, публицист, философ-материалист, рус реалистик эстетикасининг асосчиси, асарлари: «Адабий орузлар», «Рус адабиёти ҳақидаги фикрлар ва мулоҳазалар», «Гоголга хат» ва бошқа мақолалар.—29, 71, 233.
- БЕМЕ** Якоб (1575—1624) — немис философ-пантеисти, мистик, унинг таълимотида шу билан бирга материалистик ва диалектик идеялар ҳам бор эди, асосий асарлари: «Аврора ёки уфқдаги тонг шафағи» ва б.—180.
- БЕНТАМ** Иеремия (1748—1832) — инглиз буржуа ҳуқуқшуноси ва ахлоқшуноси, утилитаризмнинг таниқли вакили, асосий асари: «Деонтология ёки ахлоқ ҳақида фан».—280, 308.
- БЕРГСОН** Анри (1859—1941) — француз идеалист философи ва иррационалисти, у интуицияни фалсафий билишнинг олий формаси деб ҳисоблаган, асосий асарлари: «Ижодий эволюция» ва б.—116, 123, 152, 301, 388.
- БЕРДЯЕВ** Николай Александрович (1874—1948) — рус мистик философи, экзистенциалист, асосий асарлари: «Ижоднинг маъноси», «Тенгсизлик философияси», «Инсоннинг вазифаси», «Эсхатологик метафизика тажрибаси» ва б.—352.
- БЕРКЛИ** Жорж (1685—1753) — инглиз философи — субъектив идеалист, асосий асарлари: «Инсон билимининг ибтидолари ҳақида трактат», «Галис билан Филонус ўртасидаги уч суҳбат».—42, 44, 92, 93, 151, 186, 210, 243, 251, 273, 356.
- БЕРНАЛ** Жон Десмонд (1901 йилда туғилган) — инглиз физиги ва жамоат арбоби, фаннинг фалсафий-социологик проблемалари юзасидан бир қанча асарларнинг автори бўлиб, бу проблемаларни у диалектик материализм нуқтаи назаридан қараб чиқади, асосий асарлари: «Жамият тарихида фан», «Ҳаётнинг келиб чиқиши» ва б.—160.

- БЕРНХЕМ** Жеймс (1905 йилда туғилган)— америка социологи, «бошқарувчилар жамияти» ғайри илмий назариясининг автори, бу жамиятда ҳокимият тор донрадаги маъмурлар, ташкилотчилар, бошқарувчиларга тегишли бўлиши лозим, асосий асари: «Бошқарувчилар революцияси».—298.
- БЕРНШТЕЙН** ЭДУАРД (1850—1932) — немис социал-демократи, ревизионизм ва реформизмга асос солганлардан бири, асосий асарлари: «Социализм проблемалари» ва б.—230, 369.
- БЕРУНИЙ** (Абу Райҳон ал-Беруний—973—1048)—66, 71, 158, 391.
- БЕТХОВЕН** Людвиг ван (1700—1827) — немис композитори.—361, 367.
- БОГДАНОВ** (Александр Александрович Малиновскийнинг тахаллуסי) (1873—1928)— рус философи, социолог ва экономист; 1907 йилгача большевик, сўнгра партиядан четлашиб, марксистик философияни ревизия қилиб чиқди, эмпириокритицизм кўринишларидан бири бўлмиш эмпириомонизмни яратди, асосий асарлари: «Эмпириомонизм», «Жонли тажриба философияси» ва б.—328, 357.
- БОЗАНКЕТ** Бернард (1848—1923) — инглиз янги гегелчи философи, асосий асари: «Индивидуаллик ва қимматдорлик принципи».—368.
- БОЙЛЬ** Роберт (1627—1691) инглиз физиги ва химиги, фалсафий қарашларида механистик материализм элементларини теология билан қўшиб олиб борарди.—30.
- БОЙМЛЕР** Альфред (1887 йилда туғилган) — немис фашизмнинг идеологларидан бири, асосий асарлари: «Ницше—сиёсий тарбиячи», «Сиёсат ва тарбия».—388.
- БОККАЧЧО** Жованни (1313—1375)— Уйғониш давридаги италян ёзувчиси-гуманисти.—55.
- БОР** Нильс (1885—1962) — даниялик физик, квант назариясининг яратувчиларидан бири, позитивизм таъсирини бартараф қилиб, квант механикасининг баъзи проблемаларини материалистик нуқта назаридан шарҳлаб берди.—60, 184.
- БОТТИЧЕЛЛИ** Сандро (1444/1445—1510) — Уйғониш давридаги италян живописи, Флоренция живопись мактабининг вакили.—305.
- БОУН** Борден Паркер (1847—1910) — америка философи, персонализмнинг илк намояндаларидан бири, асосий асарлари: «Персонализм» ва б.—216.
- БОХЕНСКИЙ** Иозеф (1902 йилда туғилган) — философ-неотомист, ўз асарларида диалектик материализмни ва СССРда философиянинг ривожланишини сохталаштириб кўрсатмоқда, асосий асарлари: «Совет-рус диалектик материализми» ва б.—301.
- БРАЙТМЕН** Эдгар Шеффилд (1884—1953) — америкалик философ-персоналист, асосий асарлари: «Табиат ва қимматдорлар», «Дин философияси» ва б.—216.

- БРИЖМЕН** Перси Уильямс (1882—1961) — америкалик физик ва философ, субъектив-идеалистик оқим—операционализмнинг бошлиғи, бу таълимотга кўра, ҳар қандай тушунчанинг маъноси фақат уни текширганда ва ишлатганда фойдаланиладиган операцияларнинг тасвири орқали белгиланади, асосий асарлари: «Физика назариясининг табиати» ва б.—220.
- БРОД** Чарлз Данбар (1887 йил туғилган) — инглиз философ-идеалисти, неореализм ва «эмержент эволюция» назариясининг тарафдори, асосий асарлари: «Илмий фикр», «Онг ва унинг табиатдаги ўрни», «Инсон шахси ва ўлгандан кейин унинг яшаши мумкинлиги» ва б.—117.
- БРУНО** Жордано (1548—1600) — италян мутафаккири-материалисти, ўз таълимотини пантёнзм формасида баён қилган, Коперникнинг коинотнинг тузилиши ҳақидаги идеяларини ривожлантирган асосий асарлари: «Сабаб, ибтидо ва ягоналик ҳақида», «Коинотнинг бениҳоялиги ва оламлар ҳақида».—59, 61, 158, 185, 194, 213, 271, 306, 316.
- БУБЕР** Мартин (1878—1965) — диний философ, асосий асарлари: «Дин ва философия», «Инсон проблемаси» ва б.—353.
- БУЛЬ** Жорж (1815—1864) — англиялик логик ва математик, математик логиканинг яратувчилардан бири, асосий асари: «Фикр қонунларининг тадқиқоти»—156, 157.
- БУТЛЕРОВ** Александр Михайлович (1828—1886) — рус химия олими, органик бирикмалар тузилиши назариясининг яратувчиси, ноинчил стихияли материализм позицияларида турган.—30.
- БЭКОН** Роджер (тахминан 1214—1292/1294) — инглиз мутафаккири, табиатшунос, табиатни тажриба йўсинида ўрганишга даъват этган, асосий асарлари: «Қатта асар», «Кичик асар», «Учинчи асар».—377.
- БЭКОН** Фрэнсис (1561—1626) — инглиз философи, инглиз материализмининг отаси, фаннинг ривожига катта таъсир кўрсатган, асосий асари: «Янги Органон».—42, 61, 158, 306, 330, 341, 356, 391.
- БЮХНЕР** Людвиг (1824—1899) — немис физиолог ва философи, вульгар материализмнинг вакили, асосий асарлари: «Куч ва материя», «Дарвинизм ва социализм».—54, 159.
- ВАЛЬ** Жан (1888 йил туғ.) — француз идеалист философи, янги гегелчиликка яқин туради, француз экзистенциализмга катта таъсир кўрсатди, асосий асарлари: «Қонкретлик сари», Субъективлик ва трансценденция» ва б.—369.
- ВАН ФУ-ЧЖИ** (Ван Чуань-шань) (1619—1692) — хитой материалист философи, буддизм философиясини танқид қилган, асосий асарлари: «Уйлар ва саволлар», «Си-шуни ўқиганда қилинган қайдлар» ва б.—338.

- ВАН ЧУН** (27—104) қадимги хитой материалист философи ва атеисти, унинг таълимотига кўра, бутун мавжудот моддий субстанция — «бирламчи эфир» («юань ци»)дан иборат, асосий асарлари: «Танқидий муҳокамалар».—338.
- ВАН ЯН-МИН** (Ван-Шоу-жань) (1472—1528) — хитой философи, субъектив идеалист, асосий асарлари: «Гу Дун-цяога жавоб хат» ва б.—338.
- ВЕБЕР** Альфред (1868—1958)— немис буржуа социологи, унинг «Тарих ва маданият социологияси» деган асарига ҳаёт философияси вакилларининг таъсири сезиларлидир, асосий асари: «Тарих ва маданият социологиясининг принциплари» ва б.—343.
- ВЕБЕР**, Макс (1864—1920) — немис буржуа социологи, янги кантчиликка ва позитивизмга яқин турарди, унинг қарашлари ҳозирги замон буржуа социологиясига катта таъсир кўрсатди, асосий асарлари: «Протестантлик этикаси ва капитализм руҳи», «Хўжалик ва жамият».—266.
- ВЕРТГЕЙМЕР** Макс (1880—1944) — немис психологи, унинг ҳаракатни идрок этиш соҳасидаги тадқиқоти гештальтпсихологияга асос бўлди, асосий асарлари: «Самарали тафаккур» ва б.—59.
- ВИКО** Жамбаттиста (1668—1744) — итальян философи ва социологи, тарихий доирaviй айланиш назариясининг яратувчиси, асосий асарлари: «Миллатларнинг умумий табиати ҳақидаги янги фаннинг асосланиши», «Хуқуқий дунё тартибининг ягона принципи ҳақида».—284.
- ВИНДЕЛЬБАНД** Вильгелм (1848—1915) — немис идеалист философи, философия тарихчиси, Баден (Фрейбург) янги кантчилик мактабининг асосчиси, асосий асарлари: «Қадимги философия тарихи», «Янги философия тарихи», «Муқаддима», «Тарих ва табиёт».—100, 369.
- ВИНЕР** Норберт (1894—1964) — америка математики, кибернетикани яратувчилардан бири, унинг умумий фалсафий қарашлари эклектик ва зидма-зиддир, асосий асарлари: «Кибернетика ёки ҳайвондаги ва машинадаги бошқариш ва алоқа», «Кибернетика ва жамият».—135.
- ВИТГЕНШТЕЙН** Людвиг (1889—1951) — австриялик философ ва логика олими, неопозитивизм философиясининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди, асосий асарлари: «Мантикий-фалсафий трактат», «Фалсафий тадқиқотлар».—52, 157, 198.
- ВИШНЕВСКИЙ** Всеволод Витальевич (1900—1951) — рус-совет драматурги.—301.
- ВОЛЬТЕР** (Аруэ Франсуа Мари) (1694—1778)— француз философи-деисти, сатирик ёзувчи, тарихчи. Маърифатнинг таниқли намояндаси, абсолютизмга ва католицизмга қарши кураш олиб борди, асосий асарлари: «Фалсафий мактублар», «Метафизика

- ҳақида трактат», «Умумий тарих тўғрисидаги тажриба ва халқларнинг хулқ-атвори ва руҳи ҳақида».—66, 164, 285.
- ВОЛЬФ** Христиан (1679—1754) — немис идеалист философи, Лейбниц философиясининг оммалаштирувчи, телеология тарафдори, асосий асари: «Логика, ёки инсон фаросатининг кучлари ҳақида Оқилона фикрлар».—81, 212, 295.
- ВОРОНЦОВ** Василий Павлович (тахаллуси — В. В.) (1874—1920) — рус экономисти, либерал народникликнинг идеологи, асосий асарлари «Россияда капитализмнинг тақдири», «Бизнинг йўналишларимиз» ва б.—193.
- ВУНДТ** Вильгельм (1832—1920) — немис идеалист философи, физиолог, экспериментал психологиянинг асосчиларидан бири, асосий асарлари: «Логика...», «Физиологик психологиянинг асосланиши», «Халқлар психологияси».—54, 268.
- ГАЗРИ** Эдвин (1886—1959) — америка психологи, бихевиоризмнинг вакили.—44.
- ГАЛИЛЕЙ** Галилио (1564—1642) — итальян олими, экспериментал математик табиётнинг ва механистик материализмнинг асосчиларидан бири, асосий асари: «Дунёнинг икки энг бош системаси — Птолемей ва Коперник системалари ҳақида диалог».—30, 158, 306.
- ГАНДИ** Мохандас Кармчанд (1869—1948) — Ҳиндистондаги миллий озодлик ҳаракатининг идеологи ва арбоби, ўз фалсафий қарашлари жиҳатидан объектив идеалист, асосий асарлари «Менинг ҳаётим» ва бош.—395.
- ГАРТМАН** Николай (1882—1950) — немис философи, борлик ҳақида, борлик категориялари ҳақида объектив идеалистик таълимотни — «танқидий онтология»ни яратди, асосий асарлари: «Этика», «Онтологияни асослашга доир», «Эстетика».—195, 212.
- ГАРТМАН** Эдуард (1842—1906) — немис идеалист философи, иррационалист, онгсиз руҳий ибтидонини воқеликнинг асоси деб ҳисобларди, асосий асари: «Онгсизлик философияси».—211.
- ГАССЕНДИ** Пьер (1592—1655) — француз материалист философи, Эпикурнинг атомизм идеяларини ва этикасини ривожлантирди, асосий асари: «Философия мажмуаси».—102.
- ГЕГЕЛЬ** Георг Вильгельм Фридрих (1770—1831) — немис философи, объектив идеалист, немис классик идеализмининг вакили, у ҳар томонлама ишлаб чиққан идеалистик диалектика диалектик материализмнинг назарий манбаларидан бири бўлди, асосий асарлари: «Руҳ феноменологияси», «Фалсафий фанлар энциклопедияси», «Логика фани», «Ҳуқуқ философияси» ва б.—5, 8, 42, 50, 71, 73, 75, 77, 92, 93, 110, 118, 132, 133, 146, 152, 167, 168, 183, 186, 194, 195, 196, 197, 204, 209, 212, 230, 232, 233, 234, 235, 267,

- 272, 285, 289, 301, 302, 303, 316, 317, 318, 327, 359, 362, 364, 368, 374, 380.
- ГЕДЕЛЬ** Курт (1906 йил. туғ.) — австриялик математик ва логика олими, математик логикани пш.лаб чиқишга анча ҳисса қўшди, асосий асари: «Principia Mathematica» ва жинсдош системаларнинг формал ҳал қилиб бўлмайдиган гаплари ҳақида» ва б.—157.
- ГЕКСЛИ** Томас Генри (1825—1895) — инглиз табиатшуноси, биолог, Дарвиннинг дўсти ва давомчиси, философияда ноизчил материалист, агностицизмга мойил эди, асосий асари: «Органик вужудлар қаторида инсоннинг мавқеи ҳақида».—10.
- ГЕЛЕН** Арнольд (1904 йил. туғ.) — немис буржуа философи, инсон ҳақида, унинг моҳияти ва яшаши ҳақида идеалистик таълимот бўлмиш «фалсафий антропология»нинг намоёндаларидан бири, асосий асари: «Инсон...» ва бош.—24.
- ГЕЛЬВЕЦИЙ** Клод Андриан (1715—1771) — француз материалист философи, атеист, француз буржуа революциясини фоявий тайёрлашда катта роль ўйнади, асосий асарлари: «Ақл ҳақида», «Инсон ҳақида».—24, 29, 159, 236, 243, 330, 364.
- ГЕЛЬМГОЛЬЦ** Герман (1821—1894) — немис физиги, физиолог, ноизчил материалист, янги кантчилик агностицизмга мойил эди, асосий асарлари: «Кучнинг сақланиши ҳақида», «Физиологик оптика» ва бош.—97.
- ГЕРАКЛИТ** (эрамиздан олдин тах. 540— тах. 480) — қадимги грек материалист философи, ва стихияли диалектик, асосий асари: «Табиат ҳақида» (бизга айрим парчалари етиб келган).—22, 70, 145, 158, 206, 380.
- ГЕРДЕР** Иоганн Готфрид (1744—1803) — немис философи — маърифатчи, ёзувчи, адабиётшунос, умуман тарихни идеалистик асосда тушуниш позицияларида турган ҳолда маданиятни тадқиқ қилишга тарихий усулни татбиқ этди, асосий асарлари: «Инсоният тарихи философиясига доир идеялар» ва бош.—285.
- ГЕРЦЕН** Александр Иванович (1812—1870) — рус революцион демократи, ёзувчи, публицист, философ-материалист, народникликнинг асосчиларидан бири, асосий асарлари: «Фанда дилетантизм», «Табиатни ўрганиш ҳақидаги мактублар», «Нариги соҳилдан» ва бош.—29, 71, 137, 192, 233, 234.
- ГЕТЕ** Иоганн Вольфанг (1749—1832) — немис ёзувчиси ва мутафаккири, табиёт илми соҳасидаги асарлари билан ҳам машҳурдир, асарлари: «Тажриба — субъект билан объект ўртасида воситачи», «Санъат асарларининг ҳақиқатлиги ва ҳақиқатсимонлиги ҳақида» ва бош.—164.

- ГИЛЬБЕРГ** Давид (1862—1943) — немис математика ва логика олими, математик логикага доир асарлари билан машҳурдир, асосий асарлари: «Геометрия асослари» ва бош.—157.
- ГОББС** Томас (1588—1679) — инглиз философи, механистик материализмнинг асосчиларидан бири, асосий асарлари: «Жисм ҳақида», «Инсон ҳақида», «Граждан ҳақида», «Левиафан».—43, 59, 102, 122, 236, 280, 302.
- ГОГОЛЬ** Николай Васильевич (1809—1852) — рус ёзувчиси, рус адабиётида танқидий реализмнинг асосчиси.—137.
- ГОЛЬБАХ** Поль Анри (1723—1789) — француз материалист философи, атеист, француз революцион буржуазиясининг идеологларидан бири, асосий асарлари: «Табиат системаси», «Фош этилган христианлик» ва бош.—29, 122, 159, 232, 243, 280, 330, 364.
- ГРАВ** Жан (1845—1919) — француз майда буржуа социалисти, анархизм назарийчиларидан бири, асосий асарлари: «Улаётган жамият ва анархия», «Келгуси жамият».—18.
- ГРОЦИЙ** Гуго (1583—1645) — голландиялик юрист, тарихчи, давлат арбоби, табиий ҳуқуқ ва ижтимоий шартнома назарияларининг бош намоёндаларидан бири, асосий асари: «Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида».—280.
- ГУМПЛОВИЧ** Людвиг (1838—1909) — австриялик буржуа юристи ва социолог-ирқпараст, асосий асарлари: «Социология ва сиёсат» ва бош.—266.
- ГУРВИЧ** Георгий Давидович (1894—1965) — француз социологи ва ҳуқуқ назарийчиси, социологияда гиперэмпиризм деб аталмиш назариянинг (микросоциологик назариянинг) тарафдори, асосий асарлари: «Социологиянинг ҳозирги замондаги вазифаси», «Социал детерминизм ва инсон эркинлиги».—176.
- ГУССЕРЛЬ** Эдмунд (1859—1938) — немис идеалист философи, феноменологиянинг — ҳозирги замон буржуа философиясидаги оқимнинг асосчиси, бу оқим билишнинг субъекти ва объекти ўртасидаги муносабатни тушунишда субъектив-идеалистик асосга таянади, асосий асарлари: «Мантиқий тадқиқотлар», «Биринчи философия» ва бош.—115, 116.
- ГЮЙГЕНС** Христиан (1629—1695) — голландиялик физик, астроном ва математик, ёруғлик тўлқин назариясининг аuctори.—17, 152.
- ДАЙ ЧЖЭНЬ** (Дай Дун-юань) — (1723—1777) — хитой олими ва материалист философи, асосий асарлари: «Яхшилик табиати ҳақида», «Мэн-цзига шарҳлар» ва бош.—338.
- ДАЛИ** Сальвадор (1904 йил. туғ.) — испан живописи, ҳозирги замон буржуа санъатида бир йўналиш бўлмиш сюрреализмнинг вакили, бу йўналишнинг характери хусусияти шуки, у санъаткорнинг ғайри ихтиёрий интилишини, дардли фантазиясини кўкларга кўтариб мақтайди, санъатда фрейдизмни тарғиб қилади.—342.

- ДАЛЬТОН** Жон (1766—1844) — инглиз физика ва химия олим, атомистикани экспериментал асослашга ёрдам берди.—30.
- ДАНТЕ** Алигъери (1265—1321)—итальян шоири, «Ўрта асрчиликнинг сўнги шоири ва шу билан бирга янги замоннинг биринчи шоири» (Энгелс)—55, 61, 306.
- ДАРВИН** Чарлз Роберт (1809—1882) — инглиз табиатшуноси, илмий эволюцион биологиянинг асосчиси, асосий асари: «Турларнинг келиб чиқиши...»—76, 166, 194, 233, 253, 277, 296.
- ДЕКАРТ** Рене (1596—1650)—француз философи математик ва табиатшунос, философияда дуализм позициясида турарди, асосий асарлари: «Метод ҳақида муҳокама...», «Философия асослари» ва бош.—31, 59, 71, 81, 93, 96, 116, 117, 118, 166, 229, 271, 304.
- ДЕМОКРИТ** (эраמידан олдин тах. 460—тах. 370)—қадимги грек философи, атомизмга асос солувчилардан бири, қадим замонда материализмни энг порлоқ ифода қилган мутафаккир, асосий асари: «Кичик диакосмос».—22, 23, 29, 30, 42, 43, 102, 144, 158, 235, 326, 350, 355.
- ДЕСНИЦКИЙ** Семен Ефимович (1789 йилда вафот этган) — рус маърифатчиси, ҳуқуқшунос ва социолог, асосий асарлари: «Юриспруденцияни ўрганишнинг бевосита ва яқин усули ҳақида бир-икки сўз», «Халқларнинг мулк ҳақидаги турли тушунчалари тўғрисида юридик муҳокама...» ва бош.—164.
- ДИДРО** Дени (1713—1784) — француз материалист философи, энциклопедистлар бошлиғи, француз революцион буржуазиясининг идеологларидан бири, асосий асарлари «Табиатни изоҳлашга доир фикрлар», «Материя ва ҳаракатнинг фалсафий асослари».—29, 59, 71, 159, 243, 330, 331, 362, 364.
- ДИЛЬТЕЙ** Вильгельм (1833—1911)—немис идеалист философи, буржуа фалсафий фикрида — ҳаёт фалсафасида иррационалистик оқим асосчиларидан бири, асосий асарлари: «Рух ҳақидаги фанга кириш», «Герменевтиканинг пайдо бўлиши» ва бош.—24, 368, 388, 389.
- ДИОГЕН** Лаэртский (эрамининг 1-ярмида)—қадимги грек философи, тарихчиси, асосий асарлари: «Философияда шухрат қозонган ёзувчиларнинг ҳаёти, таълимоти ва ҳикматлари ҳақида ўн китоб».—326.
- ДОБРОЛЮБОВ** Николай Александрович (1836—1861)—рус революцион демократ, материалист философ, адабий танқидчи ва публицист, Чернишевский тарафдори, асосий асарлари: «Инсоннинг ақлий ва ахлоқий фаолияти билан боғлиқ ҳолда узвий ривожланиши», «Обломовчилик нима?», «Ҳақиқий кун қачон келади?» ва бош.—29, 233, 234, 364.

- ДОСТОЕВСКИЙ** Федор Михайлович (1821—1881) — рус ёзувчиси, мутафаккири, рус адабиётида танқидий реализм вакилларида бири.— 56.
- ДРЕЙК** Дьюрант (1878—1933)— америка идеалист философи, танқидий реализм тарафдори, асосий асарлари: «Онг ва унинг табиатда ўрни», «Мелиоризм философияси» ва бош.—281.
- ДРИШ** Ганс (1867—1941) — немис биологи, ҳозирги замон витализмининг намояндаси, асосий асарлари: «Органиклик философияси» ва бош.—53, 359.
- ДУНС СКОТТ** Иоанн (1265/1266—1308) — ўрта асрда ўтган шотландиялик схоласт философ, номинализм тарафдори, асосий асари: «Оксфорд асари».—53, 274, 330, 391.
- ДЬЮИ** Жон (1859—1952) — америка философи, социологи ва педагоги, прагматизмнинг бош вакилларида бири, асосий асарлари: «Мактаб ва жамият», «Философияда реконструкция», «Инсон проблемалари» ва бош.—220.
- ДЮРКГЕЙМ** Эмиль (1858—1917) — француз социолог-позитивисти, француз социологик мактабнинг бошлиги, асосий асарлари: «Ижтимоий меҳнат тақсимоли ҳақида», «Социология методи», «Диний ҳаётнинг элементар формалари».—266, 382.
- ЖЕВОНС** Уильям Стенли (1835—1882) — инглиз экономисти, логик ва философ, математик логиканинг ривожига ҳисса қўшган, асосий асарлари: «Дедуктив ва индуктив логиканинг бошланғич дарслиги», «Фан асослари».—156.
- ЖЕМС** Уильям (1842—1910) — америка философи ва психологи, прагматизм асосчиларидан бири, асосий асарлари: «Диний тажрибанинг хилма-хиллиги», «Прагматизм», «Радикал эмпиризм очерклари» ва бош.—81, 199, 220, 366.
- ЖЕНТИЛЕ** Жованни (1875—1944) — итальян янги гегелчи философи ва сиёсий арбоби, унинг қарашлари фашизм идеологиясига таъсир кўрсатди, асосий асарлари: «Гегель диалектикасининг ислоҳ қилиниши», «Логика системаси — билиш назариясидир».—368.
- ЖЕФФЕРСОН** Томас (1743—1826) — америка маърифатчиси ва сиёсий арбоби, буржуа демократи, философияда — деист, асарлари: «Дин ҳақида мулоҳазалар» ва бош.—66, 102.
- ЖОТТО** (1226/1267—1337)— итальян рассоми, илк Уйғониб даври живописида реализмнинг отаси.—305.
- ЖИЛЬСОН** Этьен (1884 йил туғ). — француз идеалист философи, ҳозирги замон томизмининг вакили, асосий асарлари: «Томизм», «Христиан философиясига кириш», «Философ ва теология».—301.
- ЖОЛИО-КЮРИ** Фредерик (1900—1958)— француз физиги, жамоат арбоби, коммунист, диалектик материализм тарафдори.—160.

- ЗЕНОН** Элейий (эраминдан олдин тах. 490—430) — элей мактабига мансуб қадимги грек философи, у илгари сурган ўзининг машҳур қондалари (априорийлари) билан ҳаракатнинг мумкин эмаслигини асослашга уринган эди.—24.
- ЗИММЕЛЬ** Георг (1858—1918) — немис идеалист философи, социолог, ҳаёт философиясининг вакили, асосий асарлари: «Тарих философиясининг проблемалари», «Социологиянинг асосий масалалари» ва бош.—24.
- ИБН РУШД** Муҳаммад (лат. Аверроэс) (1126—1198) — араб философи ва олими, Аристотель философиясининг материалистик элементларини ривожлантирди, асосий асарлари: «Раддияга раддия», «Философия билан дин ўртасидаги алоқа хусусида қарор чиқарувчи муҳокама».—27, 273, 377, 391.
- ИБН СИНО** Абу Али (лат. Авиценна) (980—1037) — ўрта аср тожик философи, олими ва врач, асосий асарлари: «Қитоби шифо» (қисқартирилган шаклда «Қитоби нажот» ва «Донишнома»да баён қилинган).—27, 66, 71, 158, 273, 377, 391.
- ИБН ХОЛДУН** Абдураҳмон Абу Зайд (1332—1406) — араб тарихчиси ва социологи, асосий асари: «Араблар, форслар, барбарийлар ва улар билан ер юзида яшовчи халқлар тарихидан мисоллар китоби».—27.
- ИЛЬФ ИЛЬЯ** (Файнзильберг Илья Арнольдовичнинг тахаллуси) (1897—1937) — рус совет ёзувчиси.—137.
- ИППОЛИТ** Жан (1907—1967) — француз философи, унинг қарашларида янги гегелчилик ва экзистенциализм белгилари бор, асосий асарлари: «Рух феноменологиясининг генезиси ва структураси», «Логика ва экзистенция», «Маркс ва Гегель ҳақида тадқиқотлар».—369.
- ҚАЗАКЕВИЧ** Эммануил Генрихович (1913—1962) — рус совет ёзувчиси.—301.
- КАМПАНЕЛЛА** Томмазо (1568—1639) — италян мутафаккири, оқилона ва мукамал жамият ҳақидаги утопиянинг яратувчиси, бу утопияни у «Қуёш шаҳри» номли асарида баён қилган.—306, 308.
- КАМЮ** Альбер (1913—1960) — француз идеалист философи ва ёзувчиси, экзистенциализм вакили, асосий асарлари: «Сизиф ҳақидаги фасона», «Исён ҳақида мулоҳаза», «Исёнкор инсон» ва бош.—353.
- КАНТ** Иммануил (1724—1804) — немис классик идеализмининг отаси: шунингдек қуёш системасининг келиб чиқиши гипотезасини яратганлиги билан ҳам машҳурди, асосий асарлари: «Соф ақлли танқид», «Амалий ақлли танқид», «Муҳокама қобилиятини танқид».—10, 11, 21, 22, 25, 26, 42, 50, 55, 71, 80, 81, 92, 93, 114, 132, 150, 152, 166, 186, 193, 195, 196, 229, 234, 237, 250, 267, 272, 301, 302, 316, 362, 364, 365, 369, 381, 385.

- КАН Ю-ВЭИ** (1858—1927) — хитой сиёсий арбоби ва реформатори, асосий асарлари: «Конфуцийнинг давлат тузумини ислоҳ қилиш ҳақидаги таълимотининг тадқиқоти», «Буюк бирлашув ҳақидаги китоб» ва бош.—338.
- КАРНАП** Рудольф (1891 йил туғ.)— австриялик философ ва логик, неопозитивизмнинг таниқли вакили, 1936 йилдан бери АҚШда ишлайди, асосий асарлари: «Тилнинг мантикий синтаксиси», «Семантика юзасидан тадқиқотлар» ва бош.—157, 164, 198.
- КАССИРЕР** Эрнст (1874—1945)— немис идеалист философи, Марбург янги кантчилик мактабининг вакилларида бири, асосий асарлари: «Янги замон философияси ва фанида билиш проблемаси», «Символик формалар философияси» ва бош.—369.
- КАФКА** Франц (1883—1924) — австриялик ёзувчи-экспрессионист, унинг ижоди экзистенциализмга катта таъсир кўрсатган.—181, 353.
- КЕЛЕР** Вольфганг (1887 йил туғ.)— немис психологи, гештальт-психологиянинг асосчиларидан бири, одамсон маймунларнинг интеллектини тадқиқ қилишлари билан машҳурдир.—59.
- КЕМЕНИ** Жон Жорж (1926 йил. туғ.) — америкалик логик, философ-неопозитивист ва математик, асосий асарлари: «Философнинг фанга қарashi», «Семантикага янгича қараш» ва бош.—157.
- КИНДИ** (ал-Қинди) Абуясуф Яъқуб бин Исҳоқ (800—879) — араб философи, врач, математиги ва астрономи, метафизика, логика, этика ва шу қабиларга доир асарлари бор.—26.
- КЛАГЕС** Людвиг (1872—1956) — немис реакцияни идеалист философи, асосий асарлари: «Рух — жоннинг душмани», «Инсон ва ҳаёт» ва бош.—388.
- КОВАЛЕВСКИЙ** Максим Максимович (1851—1916) — рус буржуа социологи, тарихчи ва ҳуқуқшунос, позитивизм тарафдори, асосий асарлари: «Социология», «Оила ва мулкнинг келиб чиқиши ва ривожланиши очерки».—266.
- КОГЕН** Герман (1842—1918) — немис идеалист философи, Марбург янги кантчилик мактабининг асосчиси, асосий асарлари: «Кантнинг тажриба назарияси», «Философия системаси» ва бош.—369.
- КОЖЕВ** Александр (1902 йил. туғ.) — француз янги гегелчи философи, асосий асарлари: «Гегель ҳақидаги лекцияларга кириш» ва бош.—369.
- КОЗЕЛЬСКИЙ** Яков Павлович (тах. 1728— тах. 1894) — рус маърифатчиси ва материалист философи, асосий асарлари: «Фалсафий тақдиротлар» ва бош.—164.
- КОЗЛОВ** Алексей Александрович (1831—1901) — рус идеалист философи, Россияда персонализмнинг дастлабки тарафдорларидан

- бири, асосий асарлари, «Фалсафий этюдлар», «Философия — фандир» ва бош.—268.
- КОЛМОГОРОВ** Андрей Николаевич (1903 й.л. туғ.) — совет математиги, математик логика соҳасидаги тадқиқотни шу киши бошлаб берган.—157.
- КОНДИЛЬЯК** Этьен-Бонно де (1715—1870) — француз маърифатчи философи, билишнинг сенсуалистик назариясини ишлаб чиққан; материализм билан идеализм ўртасида иккиланиб юрди, асосий асарлари: «Сезгилар ҳақида трактат» ва бош.—38.
- КОНТ** Огюст (1798—1857) — француз буржуа философи ва социологи, позитивизмнинг асосчиси, асосий асари: «Позитив философия курси».—218, 250, 265, 280, 382.
- КОНФУЦИЙ** (Кун Фу-цзи) (эраמידан олдин 551—479) — қадимги хитой философи, сиёсий арбоби ва педагоги, у яратган ахлоқий-сиёсий таълимот хитой фалсафий ва ижтимоий фикрининг ривожига катта таъсир кўрсатди, унинг қарашлари асосан «Сухбатлар ва муҳокамалар» («Луньюй») китобида баён қилинган.—337.
- КОПЕРНИК** Николай (1473—1543) — поляк астрономи, оламнинг гелиоцентрик системасини яратувчи, асосий асарлари: «Осмон сфераларининг айланиши ҳақида».—61, 306.
- КОФФКА** Курт (1886—1941) — немис психологи, гештальтпсихологиянинг асосчиларидан бири, асарлари: «Тасаввурларни ва унинг қонунларини анализ қилишга доир», «Психик ривожланиш асослари» ва бош.—59.
- КРИВЕНКО** Сергей Николаевич (1847—1907) — рус публицисти, либерал народниклик идеологи, асосий асарлари: «Жисмоний меҳнат — тарбиянинг зарур элементи», «Ора йўлда...»—193.
- КРОНЕР** Рихард (1884 й. туғ.) — немис буржуа янги гегелчи философи, асосий асарлари: «Кантдан Гегелгача» ва бош.—368.
- КРОПОТКИН** Пётр Алексеевич (1842—1921) — анархизмнинг рус назарийчиси, географ ва сайёҳ, асосий асарлари: «Анархия, унинг философияси ва идеали», «Ҳозирги замон фани ва анархия», «Этика» ва бош.—18.
- КРОЧЕ** Бенедетто (1866—1952) — итальян янги гегелчи философи, тарихчи, адабий танқидчи, асосий асари: «Рух философияси».—117, 368.
- КУАЙН** Уиллард ван Орман (1908 й.л. туғ.) — америкалик логик ва математик, асосий асарлари: «Математик логика» ва бош.—157.
- КУЗЕН** Виктор (1792—1867) — француз буржуа идеалист философи, эклектик, асосий асари: «Философия тарихи курси».—354.
- КЪРКЕГОР** Сёрен (1813—1855) — даниялик идеалист философ, теолог, ҳозирги замон экзистенциализмнинг салафи, асосий асар-

- лари: «Ёки — ёки», «Қўрқув ва титроқ», «Улим касали» ва бош.—180, 352.
- ЛАВЖОЙ** Артур Онкен (1873—1962) — америка философи, танқидий реализм вакили, асос. асарлари: «Дуализмга қарши қўзғолон», «Идеялар тарихи очерклари».—281.
- ЛАВРОВ** Пётр Лаврович (1823—1900) — рус философи, социологи ва публицисти, народникликнинг назариётчиси, асосий асарлари: «Тарихий мактублар», «Фан таснифотининг мақсади ва аҳамияти» ва бош.—192.
- ЛАМЕТРИ** Жюльен Офре де (1709—1751) — француз вақти ва философи, механистик материализмнинг вакили, асосий асарлари: «Инсон-машина», «Эпикур системаси».159, 330.
- ЛАНЖЕВЕН** Поль (1872—1946) — француз физиги ва жамоат арбоби, коммунист, диалектик материализм тарафдори.—160.
- ЛАО-ЦЗИ** (эраимдан олдинги 6 асрнинг иккинчи ярми ва 5 асрнинг биринчи ярми)—қадимги хитой философи, даосизм фалсафий мактабининг асосчиси, унинг қарашлари «Даодэцин» («Лаоцзи») китобида баён қилинган.—337.
- ЛАПЛАС** Пьер Симон (1749—1827) — француз астрономи, математиги, физиги, қуёш системасининг келиб чиқиши гипотезасини яратганлиги билан машҳурдир, фалсафий қарашлари жиҳатидан француз материалистлари қарашларига яқин туради.—68, 170.
- ЛЕВИН** Курт (1890—1947) — немис психологи, 30-йиллардан бошлаб АҚШда яшади, аввалида гештальтистларга қўшилди, сўнгра асосан социал психологияни тадқиқ қилишга киришди, асосий асарлари: «Ният, ирода ва эҳтиёж», «Топологик психология принциплари» ва бош.—59.
- ЛЕВКИПП** (эраимдан олдин тах. 500—440) — қадимги грек материалист философи, атомизмнинг отаси, «Буюк диакосмос», «Ақл тўғрисида» номли асарларнинг автори ҳисобланади.—30.
- ЛЕЙБНИЦ** Готфрид Вильгельм (1646—1716) — немис маърифатчиси, олим ва философ, объектив идеалист, асос. асар. «Инсон ақли ҳақида янги тажрибалар», «Теодицея», «Монадология».—38, 55, 117, 152, 157, 185, 217, 229, 268, 296, 304.
- ЛЕНИН** Владимир Ильич (1870—1924)—6, 7, 9, 12, 20, 40, 44, 49, 55, 60, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 82, 87, 98, 99, 108, 115, 116, 122, 126, 133, 138, 139, 140, 151, 152, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 165, 174, 177, 178, 185, 186, 193, 204, 206, 214, 215, 218, 224, 230, 231, 232, 234, 240, 242, 245, 246, 249, 251, 259, 262, 264, 266, 271, 273, 278, 279, 293, 299, 307, 310, 316, 320, 321, 322, 324, 326, 328, 331, 334, 351, 357, 358, 370, 375, 380, 396.
- ЛЕОНАРДО** да **ВИНЧИ** (1452—1519) — Уйғониш давридаги италиян расоми, олим, философ, механистик материализмнинг

- баъзи қоидаларини ифодалаб берган санъат назарийтчиси.—158.
306, 362.
- ЛЕССИНГ** Готхольд Эфраим (1729—1781)— немис маърифатчиси, драматург ва санъат назарийтчиси, философияда — деист, асос. асар. «Одамзодни тарбиялаш», «Лаокоон» ва бош.—66, 164.
- ЛОБАЧЕВСКИЙ** Николай Иванович (1792—1856) — рус математиги, унинг номи билан аталган ноэвклид геометриянинг яратувчиси, фалсафий қарашлари жиҳатидан материалист, асос. асар. «Геометрия асослари ҳақида» ва бош.—152.
- ЛОКК** Жон (1632—1704) — инглиз материалист философи, билишнинг сенсуалистик назариясини батафсил ишлаб чиққан, асос. асар «Инсон ақли ҳақида тажриба».—38, 42, 43, 66, 102, 116, 117, 118, 232, 243, 356.
- ЛОМОНОСОВ** Михаил Васильевич (рус олими, мутафаккири, рус философиясида материалистик традицияга асос солувчи, шоир, асарлари: «Иссиқ ва совуқнинг сабаблари ҳақидаги ўйлар», «Ер қатламлари ҳақида» ва бош.—30, 66.
- ЛОПАТИН** Лев Михайлович (1855—1920) — рус философи, объектив идеалист, асос. асар. «Философиянинг ижобий вазифалари» ва бош.—268.
- ЛОССКИЙ** Николай Онуфриевич (1870—1965) — рус идеалист философи, унинг қарашлари интуитивизм вариантларидан биридир, асар. «Интуитивизмнинг асосланиши», «Олам — узвий бир бутундир» ва бош.—116, 268.
- ЛОТЦ** Иоганн (1903 йил туғ.) — немис буржуа философи-неотомисти, Пуллахда (Мюнхен яқинида) папа факультетининг профессори, асос. асар. «Муҳокама ва борлиқ», «Инсоннинг ёлғизлиги ҳақида» ва бош.—301.
- ЛУКИАН** (тах. 120 — тах. 180) — қадимги грек ёзувчиси-сатириги, қуддорлик жамияти бузилиш даврининг хулқ-атворларини аёвсиз савалаган.—137.
- ЛУКРЕЦИЙ** (Тит Лукреций Кар) (эрамиздан олдин тах. 99—55) — қадимги рим шоири ва материалист философи, Эпикурнинг избосари, «Нарсаларнинг табиати ҳақида» номли фалсафий поэманинг автори.—23, 29.
- ЛУЛЛИЙ** Раймунд (1235—1315) — ўрта аср испан схоласти, логик, асос. асар. «Буюк санъат».—274.
- МАК-ТАГГАРТ** Жон Эллис (1866—1925) — инглиз философи, унинг қарашлари янги гегелчилик ва персонализмга яқиндир, асос. асар. «Мавжудлик табиати» ва бош.—368.
- МАЛЬБРАНШ** Никола (1638—1715) — француз идеалист философи, идеалистик асосда Декартнинг дуализмини бартараф қилишга уринди, асос. асар. «Ҳақиқатни излаб топиш ҳақида».—213.
- МАЛЬТУС** Томас Роберт (1766—1834) — инглиз руҳонийси, эконо-

- мист, аҳоли ошиқлиги ҳақидаги фанга хилоф назариянинг автори, асос. асар. «Халқаҳоли қонуни ҳақидаги тажриба...»—336.
- МАЛЫЦЕВ** Анатолий Иванович (1909 йил. туғ.) — совет математиги, математик логика ҳақидаги асарни у яратган.—157.
- МАРИТЕН Жак** (1882 йил. туғ.) — француз философи, неотомизм лидерларидан бири, асос. асар. «Санъат ва схоластика», «Анти-модерн», «Ахлоқий философия» ва бош.—301.
- МАРКОВ** Андрей Андреевич (1903 йил. туғ.) — совет математиги ва логика олими.—157.
- МАРКС** Карл (1818—1883).—8, 9, 16, 28, 34, 35, 50, 66, 71, 73, 75, 76, 95, 98, 100, 103, 112, 115, 130, 132, 137, 139, 154, 155, 159, 160, 161, 165, 171, 175, 176, 181, 186, 195, 197, 206, 209, 210, 221, 222, 231, 237, 248, 259, 260, 265, 266, 272, 275, 279, 285, 289, 290, 298, 315, 320, 323, 324, 326, 336, 340, 345, 348, 355, 374, 385.
- МАРСЕЛЬ** Габриэль (1889 йил. туғ.)— француз философи-экзистенциалисти ва ёзувчиси, асос. асар. «Метафизика кундалиги», «Бор бўлмоқ ва эга бўлмоқ», «Одамлар инсонийликка қарши» ва бош.—180, 353.
- МАХ** Эрнст (1838—1916)— австриялик физик ва философ, эмпириокритицизмнинг асосчиларидан бири, асос. асар. «Сезгилар анализи...», «Билиш ва янглишиш».—93, 151, 186, 210, 219, 243, 251, 273, 357, 358, 385.
- МАЯКОВСКИЙ** Владимир Владимирович (1893—1930) — рус совет ёзувчиси.—35.
- МЕНДЕЛЕЕВ** Дмитрий Иванович (1834—1907) — рус химия олими, химиявий элементларнинг даврий қонунини кашф этган, ўз дунёқарашига кўра материалист, асос. асар. «Химия асослари».—30.
- МЕРТОН** Роберт Кинг (1910 йил. туғ.)— америка социологи, буржуа социологиясида структур-функционал мактабнинг вакили. асос. асар. «Социал назария ва социал структура».—267.
- МЕЧНИКОВ** Лев Ильич (1838—1888) — рус социологи, географ ва публицисти, ижтимоий ҳаётда географик факторларнинг ҳал қилувчи роли ҳақидаги таълимоти ривожлантирди.—160.
- МИКЕЛАНДЖЕЛО** Буонаротти (1475—1564)— Уйғониш даврининг итальян ҳайкалтароши, рассоми ва архитектори.—305.
- МИЛЛЬ** Жон Стюарт (1806—1873) — инглиз буржуа философи, логика ва экономисти, позитивизм вакили, асос. асар. «Логика системаси...», «Утилитаранизм» ва бош.—110, 164, 218, 308, 330, 341.
- МИХАЙЛОВСКИЙ** Николай Константинович (1842—1904) — рус социологи, публицист ва адабий танқидчи, либерал народниклик идеологи, социологияда «субъектив метод»ни ҳимоя қилган эди,

- асос. асар.— мақолалар: «Прогресс нима?», «Дарвин назарияси ва ижтимоий фан» ва бош.—193.
- МОЛЕШОТТ** Якоб (1822—1893) — немис философи ва физиологи, вульгар материализми вакили, асос. асар. «Табиатда ҳаётнинг айланиши» ва бош.—54, 159.
- МОЛЪЕР** Жан Батист (1622—1673) — француз драматурги—137.
- МОНТЕГЮ** Уильям Пепперелл (1873—1953) — америка философи, неореализм вакили, асар. «Билиш усуллари», «Буюк фалсафий кароматлар» ва бош.—199.
- МОНТЕНЬ** Мишель (1553—1592) — француз философи, скептицизм вакили, бу скептицизм ўрта аср схоластикасига қарши қаратилган эди, асос. асар. «Тажрибалар».—250.
- МОНТЕСКЪЕ** Шарль Луи (1689—1755) — француз маърифатчиси, социолог, социологияда географик йўналиш асосчиларидан бири, бу йўналиш табиий шароитларни жамият тараққиётининг ҳал қилувчи фактори деб қарарди, асос. асар. «Эрон мактублари», «Қонунларнинг руҳи ҳақида» ва бош.—280, 285.
- МОР** Томас (тах. 1478—1535) — инглиз мутафаккири ва сиёсий арбоби, у «Утопия» номли асарида идеал коммунистик жамият манзарасини тасвирлаган.—306, 308.
- МОРЕЛЛИ** (18 аср) — француз маърифатчиси ва утопик коммунисти, асос. асар. «Табиат кодекси».—308.
- МОРЕНО** Жэкоб (1892 йил. туғ.) — америка социологи ва психиатри, социометриянинг асосчиси, асос. асар. «Ким яшаб қолади?», «Социометрия ва инсон ҳақидаги фан» ва бош.—176.
- МОРРИС** Чарлз Уильям (1901 йил. туғ.) — америка философи, унинг қарашларида прагматизм ва неопозитивизм элементлари қўшилиб кетади, асос. асар. «Қонунлар назариясининг асослари», «Белгилар, тил ва хатти-ҳаракат» ва бош.—38.
- МОСКА** Газзано (1858—1941) — италян буржуа социологи, юрист ва ижтимоий фикр тарихчиси, элита назарияси турларидан бирининг автори, асос. асар. «Сиёсий фан элементлари».—355.
- МУНЪЕ** Эмманюэль (1905—1950) — француз персонализмининг бош намояндаси, асос. асар. «Персонализм нима?», «Персонализм».—216, 217.
- МУР** Жорж Эдуард (1873—1958) — инглиз идеалист философи, неореализм вакили; этикада — интуитивизм тарафдори, асос. асар. *Principia Ethica*, «Фалсафий тадқиқотлар» ва бош.—117, 199.
- МУХИНА** Вера Игнатъевна (1889—1953) — совет ҳайкалтароши.—367.
- МЭН-ЦЗИ** (эрамиздан олдин тах. 372—289) — қадимги хитой конфуцианчи философи, унинг қарашлари «Мэн-цзи» китобида баён қилинган.—337.
- МЮЛЛЕР** Иоганнес (1801—1858) — немис табиатшуноси, физиолог,

- фалсафий қарашлари жиҳатидан кантчи, «физиологик идеализм» га мойил эди.—97.
- МЮНЦЕР** Томас (тах. 1490—1525) — 1524—1525 йиллардаги Германиядаги Деҳқонлар урушида халқ оммасининг идеологи ва йўл-бошчиси; фалсафий қарашлари жиҳатидан пантеизмга яқин турарди, асос. асар. «Асосланган ҳимоя нутқи», «Сохта этиқоднинг фош этилиши» ва бош.—308.
- НАТОРП** Пауль (1854—1924) — немис философи, Марбург янги кантчилик мактабининг вакили, асос. асар. «Аниқ фанларнинг мантиқий асос солиниши».—369.
- НЕДОНСЕЛЬ** Морис Густав (1905 йил. туғ.) — француз философи-персоналисти, асос. асар «Онгнинг икки ёқламалиги», «Инсон шахси ва табиат» ва бош.—216.
- НЕЙРАТ** Отто (1882—1945) — австриялик философ ва социолог, неопозитивист, мантиқий позитивизм тарафдорларининг Вена тўғараги деб аталган ташкилотнинг ташкилотчиларидан бири, асар. «Эмпирик социология», «Социал фанларнинг асослари» ва бош.—198.
- НЕРУ** Жавоҳарлал (1889—1964) — Ҳиндистон давлат арбоби, Ҳиндистондаги миллий-озодлик ҳаракати юзасидан бир неча асарнинг аuctори.—395.
- НИКОЛАЙ КУЗАНСКИЙ** (1401—1464) — немис философи ва олими, унинг ўз характери жиҳатидан пантеистик бўлган дунёқараши ўрта аср схоластикасида янги замон материализмига ўтиш белгиларига эгадир, асос. асар. «Олимона билмаслик ҳақида» ва бош.—194, 271, 316.
- НИЦШЕ** Фридрих (1844—1900) — немис философи, иррационализм ва волонтаризмни тарғиб қиларди, унинг баъзи қарашларидан кейинчалик фашизм идеологлари фойдаланган эди, асос. асар. «Зардушт шундай дeар эди», «Яхшилик билан ёмонликнинг нариги томонида», «Ҳоқимиятга бўлган ирода».—24, 53, 122, 123, 211, 388.
- НОВИКОВ** Николай Иванович (1744—1818) — рус маърифатчиси, жамоат арбоби, ёзувчи, фалсафий қарашлари жиҳатидан денст.—164.
- НОВИКОВ** Пётр Сергеевич (1901 йил. туғ.) — совет математиги, кўплик назарияси ва математик лoгика юзасидан бир неча асарнинг аuctори.—157.
- НЬЮТОН** Иссак (1643—1727) — инглиз физиги, астрономи ва математиги, классик механикани яратувчи, унинг дунёқараши зиддиятли характерга эга эди, асос. асар. «Натурал философиянинг математик бошлангичлари».—17, 30, 66, 152, 168, 192, 208.
- ОГАРЕВ** Николай Платонович (1813—1877) — рус революцион демократи, философ-материалист, публицист ва шоир, «Рус ма-

- салалари», «Яна деҳқонларни озод қилиш ҳақида», «Умумий масала ҳақида хусусий мактублар» ва бош.—233.
- ОККАМ** Уильям (1290/1300 — тах. 1349) — инглиз теологи ва схоласт философи, номинализм тарафдори, асос. асар. «Батартиблик», «Бутун логика мажмуаси», «Шарҳлаш «ҳақида».—203, 274, 330, 377, 391.
- ОПАРИН** Александр Иванович (1894 йил туғ.)— совет биохимиги. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги машҳур гипотезанинг автори.—60.
- ОУЭН** Роберт (1771—1858) — инглиз социал утописти, асос. асар. «Янги ахлоқий дунё ҳақида китоб», «Инсон зотининг онгида ва фаолиятида революция...», «Жамиятнинг бутунлай янги ҳолати ҳақида лекциялар» ва бош.—309.
- ПАРЕТО** Вильфредо (1848—1923)— италян буржуа экономисти ва социологи, элита назарияси вариантларидан бирини илгари сурган, асар. «Экономика ва социология», «Сиёсий иқтисод курси» ва бош.—355.
- ПАРСОНС** Талкотт (1902 йил туғ.) — америка буржуа социологи, буржуа социологиясида структур-функционал мактабнинг вакили, «социал ҳаракат» (социал хатти-ҳаракат) деб аталадиган назарияни ишлаб чиқмоқда, асос. асар. «Социал ҳаракат структураси», «Социал система» ва бош.—267.
- ПАУЛЬСЕН** Фридрих (1846—1908) — немис педагоги ва янги кантчи философи, асос. асар «Этика системаси», «Философияга кириш» ва бош.—54.
- ПЕРЕВЕРЗЕВ** Валерьян Федорович (1882—1968) — рус адабиётшуноси, социал-демократ, унинг адабий ҳодисаларни тадқиқ қилиш методологияси марксизмни вульгарлаштиришдан иборат.—56.
- ПЕРРИ** Ралф Бартон (1876—1957)— америка идеалист философи, неореализм тарафдори, асос. асар. «Ҳозирги замон фалсафий тенденциялари», «Қимматдорлар умумий назарияси» ва бош.—199.
- ПЕТРАРКА** Франческо (1304—1374) — Уйғониш давридаги италян шоири-гуманисти.—306.
- ПЕТРОВ** (асли фамилияси — Қатаев) Евгений Петрович (1903—1942)— рус совет ёзувчиси.—137.
- ПИРРОН** (эразмиздан олдин тах. 365—275) — қадимги грек философи, антик скептицизмнинг отаси.—250.
- ПИРС** Чарльз Сандерс (1839—1914)— америка философи, логика олими ва психологи, прагматизмнинг асосчиси, семиотика идеяларининг отаси, асос. асар. мақолалар — «Эътиқодни мустаҳкамлаш», «Қандай қилиб идеяларимизни равшанлаштирмақ керак?» ва бош.—38, 164, 220.
- ПИСАРЕВ** Дмитрий Иванович (1840—1868) — рус революцион пуб-

- листи-демократи, адабий танқидчи, материалист философ, асосий асар... мақолалар — «XIX аср схоластикаси», «Фикрловчи пролетариат», «Платон идеализми» ва бош.—233.
- ПЛАТОН** (эраиздан олдин тах. 427—347) — қадимги грек философи, объектив идеалист, 30 дан ошиқ фалсафий диалогларнинг автори («Парменид», «Пир», «Софист» ва бош.)—5, 22, 23, 38, 42, 92, 114, 144, 158, 186, 197, 204, 209, 235, 273, 279, 281, 326, 330, 362.
- ПЛЕХАНОВ** Георгий Валентинович (1856—1918) — рус философ-марксист, рус ва халқаро ишчилар ҳаракатининг таниқли арбоби, 1903 йилдан кейин меньшевистик позицияга ўтди, асос. асар. «Тарихга монистик қарашнинг ривожланиши масаласига доир», «Тарихда шахспнинг роли масаласига доир» ва бош.—193.
- ПЛОТИН** (тах. 205—270) — қадимги грек идеалист-философи, неоплатонизмнинг асосчиси, Платон таълимотининг мистик томонларини ривожлантирди, унинг трактатлари «Эннеадалар» номи билан бирлаштирилган.—197.
- ПОРЕЦКИЙ** Платон Сергеевич (1846—1907) — рус математиги, астрономи ва логика олими, логика алгебраси ва математик логиканинг бошқа соҳаларини ишлаб чиқишга анча ҳисса қўшган.—156.
- ПОРФИРИЙ** (232/233—304) — қадимги грек философи-неоплатончи, Платон ва Аристотель асарларини шарҳлаган.—197.
- ПРАТТ** Жеймс Биссет (1875—1944) — америка философи, танқидий реализм вакили, асос. асар. «Персоналистик реализм», «Материя ва руҳ» ва бош.—281.
- ПРОКЛ** (410—485) — Афина неоплатонизм мактабининг бошлиғи, асос. асар. «Платон теологияси ҳақида» ва бош.—197.
- ПРУДОН** Пьер Жозеф (1809—1865) — француз майда буржуа публицисти, социолог ва экономист, анархизмнинг асосчиларидан бири, асос. асар. «Мулк нима?», «Қашшоқлик философияси» ва бош.—18.
- ПСЕВДО-ДИОНИСИЙ АРЕОПАГИТ** (5 асрнинг 2-ярми) — диний-фалсафий асарларнинг машҳур автори бўлиб, у биринчи Афина епископи Дионисий Архопагит номи билан майдонга чиққан эди (1 аср); ўрта аср схоластикасига катта таъсир кўрсатган бу асарларда христианлик таълимотини неоплатонизм билан қўшишга уринилган.—273.
- ПТОЛОМЕЙ** Клавдий (2 асрнинг 1-ярми) — қадимги грек математиги, астрономи ва географи, оламнинг геоцентрик системасини яратувчи, асос асар. «Асар ёки Математик система».—306.
- ПУАНКАРЕ** Анри (1854—1912) — француз математиги, физиги ва философи, Эйнштейндан мустақил равишда махсус нисбият назариясининг асосларини ишлаб чиқди, фан ва унинг қонунларини

- шарҳлашда идеалистик нуқтаи назарни — конвенционализм йўлини тутди, асар. «Фаннинг қиммати» ва бош.—141.
- ПУГАЧЕВ** Емельян Иванович (тах. 1742—1775)—1773—1775 йилларда Россияда энг йирик деҳқонлар қўзғолонининг раҳбари.—164.
- ПУШКИН** Александр Сергеевич (1799—1837) — рус шоири, янги рус адабиётининг отаси.—56.
- РАБЛЕ** Франсуа (1483/1494—1553)— француз ёзувчиси, «Гаргантюа ва Пантагрюэль» номли сатирик романининг аuctори.—137.
- РАДИШЧЕВ** Александр Николаевич (1749—1802) — рус ёзувчиси ва мутафаккири, рус тафаккурида революцион традициянинг асосчиси, асос. асар. «Петербургдан Москвага саёҳат», «Инсон, унинг ўлиши ва ўлмаслиги ҳақида».—66, 102, 280.
- РАССЕЛ** Бертран (1872—1970)—инглиз философи ва логика олими, жамоат арбоби, математик логикани ривожлантиришга катта ҳисса қўшди, фалсафий қарашлари жиҳатидан неопозитивист, асос. асар. «Онг анализи», «Материя анализи», «Қиммат ва ҳақиқат тадқиқоти», «Инсоннинг билиши», «Гарб философияси тарихи» ва бош.—157, 164, 198, 199, 214.
- РАТЦЕНГОФЕР** Густав (1842—1904) — австриялик буржуа социолог, социал дарвинизм тарафдори, асар. «Сиёсатнинг моҳияти ва мақсади», «Социологик билиш» ва бош.—253.
- РАФАЭЛЬ** Санти (Санцио) (1483—1520) — Уйғониш даврида италян рассоми ва архитектори.—305.
- РЕКЛЮ** Жан Жак Элизе (1830—1905) — француз географи ва социологи, ижтимоий тараққиётнинг географик назариясига амал қиларди, анархизмнинг назариётчиси, асос. асар. «Инсон ва Ер».—18, 160.
- РИККЕРТ** Генрих (1863—1936)— немис философи ва социологи, Баден (Фрейбург) янги кантчилик мактабининг бош намояндаларидан бири. асос. асар. «Тушунчаларнинг табиий-илмий тузилаш чегаралари» ва бош.—100, 369.
- РИЛЬКЕ** Райнер Мария (1875—1926) — австриялик шоир-символист унинг ижоди экзистенциализмга катта таъсир кўрсатди.—353.
- РИМАН** Георг Фридрих Бернхард (1826—1866) — немис математиги, геометриялардан бирининг яратувчиси.—152.
- РОЗЕНБЕРГ** Альфред (1893—1946) — немис сиёсий арбоби, немис фашизмнинг бош идеологларидан бири, ирқий фашистик назарияларнинг аuctори.—181.
- РОЙС** Жосайя (1855—1916) — америка янги гегелчи философи ва персоналисти, асос. асар. «Философиянинг диний асоси», «Ҳақиқат проблемаси» ва бош.—368.
- РОСТОУ** Уолт Уитмен (1916 йил туг.) — америка буржуа социологи, экономист, тарихчи, марксизмга қарши қаратилган «иқтисо-

- дий ўсиш босқичлари» назариясининг автори, асос. асар. «Иқтисодий ўсиш босқичлари. Ноконмунистик манифест».—101, 267.
- РОСЦЕЛИН** Иоанн (тах. 1050—1112/1122) — француз ўрта аср схоласти, номинализмнинг бош асосчиларидан бири.—202, 274.
- РУССО** Жан Жак (1712—1778) — француз маърифатчиси, философ-деист, социолог ва ёзувчи, ижтимоий шартнома назариясини ривожлантирди, асос. асар. «Қишиллар ўртасида тенгсизликнинг келиб чиқиши ва негизлари ҳақида фикр юритиш», «Ижтимоий шартнома».—66, 102, 164, 280, 285.
- САЛТИКОВ-ШЧЕДРИН** Михаил Евграфович (тахаллуси Н. Щедрин))1826—1889)— рус сатирик ёзувчиси.—137.
- САНТАЯНА** Жорж (1863—1952) — америка философи ва ёзувчиси, танқидий реализм вакили, асос. асар. «Ақл ҳаёти», «Борлиқ салтанати» ва бош.—281.
- САРТР** Жан Поль (1905 йил. туғ.) француз экзистенциалист философи, жамоат арбоби ва ёзувчи, асос. асар. «Борлиқ ва ҳеч нима», «Диалектик ақлни танқид» ва бош.—353.
- СВИФТ** Жонатан (1667—1745) — инглиз сатирик ёзувчиси, «Гулливёрнинг саёҳати»нинг автори.—137.
- СЕКСТ ЭМПИРИК** (2 асрнинг охири—3 асрнинг бошлари)—қадимги грек скептик философи ва врач, асос. асар. «Математикларга қарши», «Пиррон қоидаларининг уч китоби».—250.
- СЕЛЛАРС** Рой Вуд (1880 йил. туғ.) — америка буржуа философи, танқидий реализм вакили, асар. «Физик реализм философияси» ва бош.—281.
- СЕНЕКА** Луций Анней (эрамиздан олдин 4—65) — қадимги Рим философи, стоик, сиёсий арбоб ва ёзувчи, асос. асар. «Люцилийга мактублар» ва бош.—339.
- СЕН-СИМОН** Анри Клод де (1760—1825) — француз социалист-утописти, асос. асар. «Женева истиқоматчисидан замондошларга мактублар», «Инсон ҳақидаги фан очерки» ва бош.—309.
- СИДДХАРТХА ГАУТАМА** (Будда) — ривоятга кўра, буддизмнинг асосчиси, эрамиздан олдин 6—5 асрларда яшаган, бу шахснинг реал суратда яшганлиги ҳақида ишончли далил-исбот йўқ.—46, 47.
- СКИННЕР БЭРХАЗ** (1904 йил. туғ.) — америка психологи, ҳозирги замон бихевиоризмининг вакили, асос. асар. «Фан ва инсон хатти-ҳаракати», «Мадад факторлари» ва бош.—44.
- СОКРАТ** (эрамиздан олдин 469—399)— қадимги грек идеалист философи, Платоннинг муаллими.—23, 350, 364.
- СОЛОВЬЕВ** Владимир Сергеевич (1853—1900)— рус философи, идеалист ва мистик, асос. асар. «Мавҳум ибтидоларни танқид», «Хўдо одамзод ҳақида мутолаа» ва бош.—180, 366.
- СПЕНСЕР** Герберт (1820—1903) — инглиз философи ва социологи,

- позитивизмнинг бош намояндаларидан бири, асос. асар. «Синтетик философия системаси».—218, 250, 266, 382.
- СПИНОЗА** Барух (Бенедикт) (1632—1677) — нидерландлик материалист философ, атеист, асос. асар. «Этика» ва бош.—31, 71, 102, 116, 117, 213, 230, 236, 280, 302, 359, 364.
- СПОЛДИНГ** Эдвард Глисон (1873—1940) — америка буржуа философи, неореализмнинг вакили, асар. «Билишнинг ишончлилиги асоси», «Янги рационализм» ва бош.—199.
- СУЗО (СОЙЗЕ)** Генрих (тах. 1300—1366) — немис ўрта аср мистиги, Эккартнинг шогирди, асос. асар. «Ҳақиқат» рисолачаси», «Адабий ҳикмат рисолачаси».—180.
- СУНЬ ЯТ-СЕН** (1866—1925) — хитой революционер демократи, миллий мустақилликни қўлга киритиш, социал ўзгартишлар қилишга қаратилган сиёсий программани илгари сурди, асос. асар. «Сунь Вэнь таълимоти».—338.
- СЮНЬ-ЦЗИ** (эрамиздан олдин тах. 298—238) — қадимги хитой материалист философи, табиатни шарҳлашга катта эътибор берган, унинг қарашлари «Сюнь-цзи» китобида баён қилинган.—337.
- ТАГОР** Рабиндранат (1861—1941) — ҳинд ёзувчиси, мутафаккир, жамоат арбоби, фалсафий қарашлари жиҳатидан пантеист.—395.
- ТАН СИ-ТУН** (1865—1898) — хитой философи, буржуа реформаторлик ҳаракатининг идеологи, асос. асар. «Инсонпарварлик ҳақидаги таълимот».—338.
- ТАРД** Габриэль (1843—1904) — француз социологи, буржуа психологиясининг тармоғи бўлмиш социал психологияни яратувчилардан бири, асос. асар. «Тақлид қонунлари», «Социал логика» ва бош.—266.
- ТАРСКИЙ** Альфред (1902 йил туг.) — поляк логика олими, АҚШда муаллимлик қилади, мантиқий семантика, математик логика проблемаларини ишлаб чиқмоқда, асар. «Ҳақиқатнинг семантик концепцияси» ва бош.—157.
- ТАУЛЕР** Иоганн (тах. 1300—1361) — немис ўрта аср мистиги, асос. асар. «Ваъзлар».—180.
- ТЕЛЕЗИО БЕРНАДИНО** (1508—1588) — италян натурфилософи, материалист, асос. асар. «Нарсаларнинг ўз принципларига мувофиқ уларнинг табиати ҳақида».—306.
- ТЕОФРАСТ** (эрамиздан олдин 372—287) — қадимги грек ботаниги ва философи, Аристотелнинг шогирди; унинг асарлари — антик философияни ўрганиш учун муҳим манбадир, асос. асар. «Ахлоқий характерлар».—326.
- ТЕРТУЛЛИАН** Квинт Септимий Флоренс (150/160 — тах. 222) — христиан илоҳиётчиси, асос. асар. «Рух ҳақида».—365.
- ТИМОН** (эрамиздан олдин тах. 320—230) — қадимги грек скептик философи.—250.

- ТКАЧЕВ** Пётр Никитич (1844—1885) — рус адабий танқидчиси ва публицисти, народникликнинг идеологларидан бири, асос. асар. «Ижтимоий ўз-ўзини сақлаш қонуни», «Халқ ва революция» ва бош.—192.
- ТОЙНБИ** Арнольд Жозеф (1889 йил туг.) — инглиз тарихчиси ва социологи, тарихий тараққиётнинг «даврийлик назариясининг» вариантини яратди, асос. асар. «Тарих тадқиқоти».—343.
- ТОЛАНД** Жон (1670—1722) — инглиз материалист философи ва атеисти, асос. асар. «Серенага мактублар».—66.
- ТОЛМЕН** Эдвард (1886—1958) — америка психологи, необихевиоризмнинг вакили, асос. асар.— «Ҳайвонларда ва инсонда маълум мақсадга қаратилган хатти-ҳаракат».—44.
- ТОЛСТОЙ** Лев Николаевич (1828—1910) — рус ёзувчиси ва мутафаккири, асос. асар. «Тавба-тазарру», «Менинг эътиқодим нимада?» ва бош.—5, 240, 362.
- УАЙТХЕД** Альфред Норт (1861—1947) — инглиз идеалист философи, логик ва математик, математик логикани ривожлантиришга ҳисса қўшди, асос. асар. «Principia Mathematica» (Рассел билан бирга ёзилган), «Процесс ва реаллик» ва бош.—195, 199.
- УИНСТЕНЛИ** Жерард (1609—тах. 1652) — инглиз утописти, «тенгламачилик коммунизми» идеяларини ривожлантирди, асос. асар. «Эркинлик қонуни».—308.
- УОТСОН** Жон (1878—1958) — америка психологи, бихевиоризмнинг асосчиларидан бири, асос. асар. «Бихевиорист нуқтаи назаридан психология», «Бихевиоризм» ва бош.—44.
- ФАЛЕС** (эрамиздан олдин тах. 624—547) — қадимги грек философи, стихияли материалист ва диалектик, Милета мактабининг асосчиси.—22, 59, 158, 206.
- ФАДЕЕВ** Александр Александрович (1901—1956) — рус совет ёзувчиси.—301.
- ФОРОБИЙ** (ал Форобий) Абу Наср Муҳаммад бин Муҳаммад (870—950) — Ўрта Осиё философи, Шарқда антик философияни дастлаб омалаштирганлардан бири, Аристотель асарларининг шарҳловчиси, «Фазилатли шаҳар аҳолисининг қарашлари ҳақида трактат», «Масалаларнинг моҳияти» ва бош.—27, 158, 273, 377, 391.
- ФЕЙЕРБАХ** Людвиг (1804—1872) — немис материалист философи ва атеисти; унинг қарашлари марксистик философиянинг назарий манбаларидан бири бўлди, асос. асар. «Гегель, философиясини танқид қилишга доир», «Христианликнинг моҳияти», «Келажак философиясининг асослари» ва бош.—24, 29, 44, 77, 159, 195, 197, 233, 236, 243.
- ФИЛОН АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ** (эрамиздан олдин тах. 30/25 — эрамиздан бошлаб —50) — яҳудий-александрий философия мактаби-

- нинг бошлиғи, яхидо динини платонизм ва стоицизм билан қўшишга уринган эди.—339.
- ФИХТЕ** Иоганн Готлиб (1762—1814) — немис классик философиясининг вакили, субъектив идеалист, асос. асар. «Фаншунослик», «Инсоннинг вазифаси» ва бош.—92, 195, 251, 272, 273.
- ФЛЮЕЛЛИНГ** Ралф Тайлер (1871—1960) — америка философи, персонализм вакили, асос. асар. «Теологияда персонализм» ва бош.—216.
- ФОГТ** Карл (1817—1895) — немис табиатшуноси, фалсафий қарашлари жиҳатидан вульгар материалист, асар. «Инсон ва унинг табиатдаги ўрни», «Физиологик мактублар» ва бош.—54, 159.
- ФОМА АКВИНСКИЙ** (1225/1226—1274) — италян теолог-схоласти, томизмнинг — католицизм фалсафий таълимотининг яратувчиси, асос. асар. «Мажусийларга қарши мажмуа», «Теология мажмуаси».—202, 212, 235, 274, 279, 300, 301, 362.
- ФРАНКЛИН** Вениамин (1706—1790) — америка олими, ва сиёсий арбоби, философияда — деист.—66.
- ФРЕГЕ** Готлоб — немис математиги ва философи, математик логикага оид асарлари билан машҳурдир, асос. асар. «Арифметиканинг асосий қонунлари».—145, 156, 164.
- ФРЕЙД** Зигмунд (1856—1939) — австриялик врач ва психолог, психоанализ назариясини яратувчи, бу назария фрейдизмга асос бўлди, асос. асар. «Тотем ва табу», «Кундалик ҳаёт психопатологияси», «Психоанализ ҳақида» ва бош.—121, 167, 211, 332, 333.
- ФРИЗ** Иозеф де (1898 йил. туғ.) — немис буржуа философи-неотомисти.—301.
- ФРИЧЕ** Владимир Максимович (1870—1929) — совет адабиёти тарихчиси ва санъатшунос, ғарб адабиёти ва санъати юзасидан қимматли тадқиқотлар автори, бироқ бу асарларда айрим ҳодисалар вульгар-социологик нуқтан назардан талқин этилган эди.—55.
- ФРОММ** Эрих (1900 йил. туғ.) — философ, социолог, психолог, неофрейдизмнинг бош намояндalarидан бири, асос. асар. «Эркинликдан қочиш», «Соғлом жамият», «Инсон ўз турган-битганича» ва бош.—333.
- ФУРЬЕ** Шарль (1772—1837) — француз социалист-утописти, асос. асар. «Умумий бирлик назарияси», «Янги саноат дунёси ва ижтимоий дунё» ва бош.—309.
- ХАЙДЕГГЕР** Мартин (1889 йил. туғ.) — немис философи, экзистенциализмнинг асосчиларидан ва бош намояндalarидан бири, асос. асар. «Борлиқ ва замон», «Қант ва метафизика проблемаси», «Метафизикага кириш» ва бош.—93, 301, 352, 353.
- ХАЛЛ** Қларк (1884—1953) — америка психологи, необихевиоризм

- вакили, математик методлардан психологик тадқиқотлар учун фойдаланди.—44.
- ХОКИНГ** Уильям Эрнест (1873 йил туғ.)— америка буржуа философи — персоналисти, асос. асар. «Философия типлари», «Фан ва худонинг идеяси» ва бош.—216.
- ХОМЯКОВ** Алексей Степанович (1804—1860) — ёзувчи ва идеалист философ, славянофильчиликнинг асосчиларидан бири, асос. асар. мақола: «Эскилик ва янгилик ҳақида», «Философия соҳасида ҳозирги замон ҳодисалари ҳақида» ва бош.—366.
- ЦИЦЕРОН** Марк Туллий (эрампздан олдин 106—43) — қадимги Рим нотиғи ва давлат арбоби, философияда — эклектик, асос. асар. «Яхшилик ва ёмонлик чегаралари ҳақида», «Мажбуриятлар ҳақида», «Давлат тўғрисида» ва бош.—279.
- ЧАЙКОВСКИЙ** Пётр Ильич (1840—1893)— рус композитори.—396.
- ЧЕЙЗ** Стюарт (1888 йил туғ.) — америка буржуа философи, неопозитивизм йўналишларидан бири бўлмиш «умумий семантика» вакили, асос. асар. «Сўзлар истибдоди» ва бош.—199.
- ЧЕМБЕРЛЕН** Хаустон Стюарт (1855—1927) — инглиз буржуа философи ва ирқчи социологи, социал дарвинизм тарафдори, асос. асар. «XIX аср асослари» ва бош.—253.
- ЧЕРБЕРИ** Эдвард (1583—1648) — инглиз давлат арбоби, тарихчи ва философ-деист, асос. асар. «Ҳақиқат тўғрисида трактат» ва бош.—66.
- ЧЕРНИШЕВСКИЙ** Николай Гаврилович (1828—1889) — рус революцион демократи, философ-материалист, ёзувчи ва танқидчи, асос. асар. «Рус адабиётининг Гоголь даври очарклари», «Философияда антропологик принцип», «Инсон билимининг характери» ва бош.—24, 29, 71, 192, 233, 234, 235, 362, 364.
- ЧЕРЧ** Алонзо (1903 йил туғ.) америка математика ва логика олими, мантиқий семантика, математик логика соҳасидаги асарлари билан машҳурдир.—157.
- ЧЖАН ЦЗАЙ** (1020—1077) — хитой материалист философи, янги конфуцийчиликнинг асосчиларидан бири, асос. асар. «Чжэн-мэн».—338.
- ЧЖУ СИ** (1130—1200) — хитой философи, объектив идеалист, янги конфуцийчиликнинг таниқли вакили, асос. асар. «Тўрт аҳком тўпламига доир шарҳлар», «Табдилотлар китоби»нинг чин маъноси» ва бош.—338.
- ШАРРОН** Пьер (1541—1603) — француз скептик философи, асос. асар. «Донишмандлик ҳақида».—250.
- ШЕКСПИР** Уильям (1564—1616) — инглиз драматурги ва шоири.—55, 56, 61.
- ШЕЛЕР** Макс (1874—1928) — немис идеалист философи, аввалда Гуссерлининг феноменологияси таъсирида эди; умрининг сўнгги

- даврида инсон, унинг моҳияти ва яшаши ҳақида идеалистик таълимот бўлмиш «фалсафий антропология»ни яратди, асос. асар. «Трансцендентал ва психологик методлар», «Инсондаги абадий ҳақида» ва бош.—24, 319.
- ШЕЛЛИНГ** Фридрих Вильгельм Йозеф (1775—1854) — немис философи — объектив идеалист, немис классик философиясининг вакили, асос. асар. «Трансцендентал идеализм системаси», «Инсон эркинлигининг моҳияти ҳақида фалсафий тадқиқотлар...» ва бош. 92, 93, 194, 195, 196, 204.
- ШЕСТОВ** Лев Исаакович (1866—1938) — рус философи, унинг қарашларида экзистенциализм, иррационализм ва мистика элементлари қўшилиб кетган эди, асос. асар. «Достоевский ва Ницше», «Асоссизлик апофеози», «Афина ва Иерусалим» ва бош.—352.
- ШИЛЛЕР ИОГАНН** Фридрих (1759—1805) — немис шоири, эстетикада Кант таъсирида эди, асос. асар. «Фалсафий мактублар», «Эстетик тарбия ҳақида мактублар» ва бош.—164.
- ШИЛЛЕР** Фердинанд Каннинг Скотт (1864—1937) — инглиз буржуа философи, прагматизм вакили, асос. асар. «Гуманизм» ва бош.—220.
- ШЛИК** Мориц (1882—1936) — австриялик буржуа философи ва физиги, неопозитивизмнинг асосчиларидан бири, асос. асар. «Библиянинг умумий назарияси», «Позитивизм ва реализм», «Этика масалалари» ва бош.—52, 198.
- ШОЛОХОВ** Михаил Александрович (1905 йил туғ.) — рус совет ёзувчиси.—137.
- ШОПЕНГАУЭР** Артур (1788—1860) — немис идеалист философи, унинг таълимотига волюнтаризм, иррационализм ва пессимизм аралашиб кетган, асос. асар. «Олам ирода ва тасаввурдан иборат».—53, 122, 211, 388.
- ШПЕНГЛЕР** Освальд (1880—1936) — немис буржуа философи, идеалист ва иррационалист, тарихий процессни мустақил, алоҳида маданиятларнинг даврий тараққиёти, деб талқин қилган, асос. асар. «Европа қуёшининг ботиши».123, 343, 388.
- ШТИРНЕР** Макс (Каспар Шмидтнинг тахаллуси) (1806—1856) — немис ёш гегелчи философи, анархизмнинг асосчиларидан бири, асос. асар. «Яккаю ягона ва унинг мулк».—18.
- ШУЛЯТИКОВ** Владимир Михайлович (1872—1912) — рус социал-демократи, адабий танқидчи; идеологик ҳодисаларни бевосита иқтисодий муносабатлардан келтириб чиқариб, тарихий материализмни вульгарлаштирган эди.—55, 160, 328.
- ЭВКЛИД** (эраמידан олдин 4 аср—3 асрнинг боши) — қадимги грек математиги, ўша вақтда машҳур бўлган геометрияни ва

- сонлар назариясини аксиоматик метод билан баён қилган, асос. асар. «Бошламалар».—13, 157.
- ЭЙНШТЕЙН** Альберт (1879—1955) — немис физиги, нисбият назариясини яратувчи, унинг дунёқарашининг принциплари — оламнинг объективлигига ва уни билиш мумкинлигига ишонишдан иборат.—111, 152, 380.
- ЭККАРТ** Иоганн (тах. 1260—1327) — немис ўрта аср мистиги, асос. асар. «Ваъзлар ва муҳокама».—180, 377.
- ЭМПЕДОКЛ** (эраимздан олдин 490/483—430/423) — қадимги грек материалист философи, тўрт унсур (тупроқ, сув, ҳаво ва олов) ҳақидаги таълимотни илгари сурган, «Табиат ҳақида», «Покла-ниш» поэмаларининг аuctори.—59.
- ЭНГЕЛЬС** Фридрих (1820—1895)—9, 11, 16, 22, 23, 55, 58, 59, 65, 71, 72, 73, 76, 79, 82, 110, 111, 115, 130, 137, 154, 155, 158, 159, 161, 162, 164, 169, 170, 175, 182, 197, 206, 207, 210, 223, 231, 234, 257, 265, 266, 279, 289, 311, 317, 324, 326, 328, 330, 354, 369, 385, 387.
- ЭНЕСИДЕМ** (эраимздан олдин 1 аср) — қадимги грек скептик философи, Пирроннинг шогирди, асос. асар. «Пиррон нутқлари», «Пиррон очерклари».—250.
- ЭПИКУР** (эраимздан олдин тах. 340—тах. 270) — қадимги грек материалист философи ва атеисти, асос. асар. «Табиат ҳақида» ва бош.—23, 29, 30, 57, 102, 296, 364.
- ЭРИУГЕНА** Иоанн Скот (тах. 810/815—тах. 877) — ирландиялик философ-схоласт, ўрта аср реализмининг асосчиларидан бири, асос. асар. «Табиатнинг бўлиниши ҳақида» ва бош.—202, 213, 274.
- ЭСХИЛ** (эраимздан олдин 525—456) — қадимги грек драматурги, «Трагедиянинг отаси» (Энгельс).—367.
- ЮЖАКОВ** Сергей Николаевич (1849—1910) — рус публицисти, социолог ва экономист, либерал народниклик идеологи, асос. асар. «Социологик этюдлар».—193.
- ЮЗОВ** (Қаблиц Иосиф Иванович) (1848—1893) — рус публицисти, либерал народниклик идеологи, асос. асар. «Народниклик асослари».—193.
- ЮМ** Давид (1711—1776) — инглиз идеалист философи ва агностиги психолог, тарихчи ва экономист, асос. асар. «Инсон ақли ҳақида тадқиқот».—10, 42, 235, 237, 243, 250, 356.
- ЮНГЕР** Эрнст (1895 йил. туғ.) — немис реакцион идеалист философи, фашизм идеологиясини фалсафий «асослаш»га уринган эди, асос. асар. «Ишчи. Ҳукмронлик ва образ».—388.
- ЯКОБИ** Гюнтер (1881 йил. туғ.) — немис философи, идеалистик онтологик системани ишлаб чиққан, асос. асар. «Воқеликнинг умумий онтологияси».—212.

- ЯСПЕРС** Карл (1883—1969) — немис философи, экзистенциализмнинг бош намоёндаларидан бири, асос. асар. «Философия», «Ақл ва экзистенция», «Мавжудлик философияси» ва бош.— 93, 180, 301, 352, 353.
- ҒАЗЗОЛИЙ** (ал-Ғаззолий) Абу Ҳамид Муҳаммад (1059—1111) — мусулмон илоҳийчиси, суфизмни ислом ортодоксал диний таълимоти системасига киритди, асосий асарлари: «Философлар раддияси», «Диний фанларнинг жонланиши», «Хатолардан халос қилувчи» ва б.—27, 250.

ЛУГАТНИНГ АВТОРЛАРИ

Н. И. Азаров, А. С. Айзикович, Н. П. Аникеев, Л. И. Анциферова, Ц. Г. Арзаканьян, А. К. Астафьев, В. Г. Афанасьев, Л. Б. Баженков, Э. Я. Баталов, Э. В. Безчеревних, И. В. Блауберг, Л. В. Блиников, А. С. Богомоллов, Е. И. Бородин, Г. Н. Волков, А. И. Володин, П. П. Гайденов, В. И. Гараджа, А. И. Голодко, В. М. Гордон, Л. И. Греков, Г. А. Давидова, Д. И. Даниленко, К. М. Долгов, Л. А. Друянов, А. Ф. Зотов, В. И. Зуев, С. Т. Қалтахчян, М. Я. Ковальзон, В. Л. Қоқунов, П. В. Қопнин, Э. М. Қоржева, О. Г. Кудряшова, Н. М. Ланда, В. С. Марков, Р. К. Медведева, С. Т. Мелюхин, И. Б. Михайлова, А. В. Мозганов, Ю. Б. Молчанов, В. П. Морозов, А. П. Огурцов, И. К. Пантин, В. М. Пасика, А. П. Поляков, С. И. Попов, С. И. Пружинин, В. Н. Пушкин, В. Н. Садовский, В. Н. Саприков, М. М. Сидоров, Л. В. Скворцов, М. М. Скибицкий, Э. Ю. Соловьев, Л. Н. Столович, В. И. Столяров, А. А. Судариков, Е. А. Фролова, Л. Д. Ходорковский, Н. В. Хорев, В. Е. Чертихин, А. Я. Шаров, В. Д. Широков, Т. В. Шчелокова, Э. Г. Юдин, Н. С. Юлина.

Бу дугат кенг доирадаги китобхонларга мўлжалланган справочник бўлиб, унда фалсафий адабиётда учрайдиган асосий тушунчалар ва терминларга изоҳ берилган. Лугатнинг иккинчи наشري тақризчиларнинг мулоҳазалари ва китобхонларнинг истаклари ҳисобга олинган ҳолда ишлаб тулдирилди, мақолаларнинг таркиби бирмунча кенгайтирилди, улар ҳозирги замон фалсафий фани эришган билимлар даражасига мувофиқ янгиланди.

ҲУРМАТЛИ КИТОБХОНЛАР!

- «Ўзбекистон» нашриёти қуйидаги китобларни нашр этди.
- К. Маркс. **Капитал**. Учинчи том, 967 бет, тиражи 20000, баҳоси 1 с. 94 т.
- В. И. Ленин. **Тўла асарлар тўплами**. Русча бешинчи нашридан таржима. 1 том, 731 бет, тиражи 30000, баҳоси 65 т.
- В. И. Ленин. **Тўла асарлар тўплами**. Русча бешинчи нашридан таржима. 2 том, 759 бет, тиражи 30000, баҳоси 65 т.
- В. И. Ленин. **Тўла асарлар тўплами**. Русча бешинчи нашридан таржима. 3 том, 882 бет, тиражи 30000, баҳоси 65 т.
- В. И. Ленин. **Асарлар**. (Русча тўртинчи нашридан таржима). Том 42, 673 бет, тиражи 20000, баҳоси 65 т.
- В. И. Ленин. **Асарлар**. (Русча тўртинчи нашридан таржима). Том 43, 767 бет, тиражи 20000, баҳоси 65 т.
- В. И. Ленин. **Асарлар**. (Русча тўртинчи нашридан таржима). Том 44, 576 бет, тиражи 20000, баҳоси 65 т.
- В. И. Ленин. **Асарлар**. (Русча тўртинчи нашридан таржима). Том 45, 822 бет, тиражи 20000, баҳоси 65 т.
- Совет Иттифоқи Коммунистик партияси тарихи**. 804 бет, тиражи 75 000, баҳоси 1 с. 34 т.
- Қисқача атеистик луғат**. 141 бет, тиражи 10 000, баҳоси 35 т.
- Жаҳон аҳолиси (справочник)**. 364 бет, тиражи 5000, баҳоси 1 с. 32 т.
- Олим Усмон, Ренат Доннёров. **Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати**. 422 бет, тиражи 15 000, баҳоси 90 т.

- Жалол Бобоев. **Материализм билан идеализм курашининг асосий даврлари.** 383 бет, тиражи 10 000, баҳоси 90 т.
- Раҳима Аминова. **Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг аграр сиёсати ва уни сохталаштирувчилар.** 182 бет, тиражи 5000, баҳоси 72 т.
- А. Қўқонбоев. **Улуғ Октябрь ва Туркистон.** 212 бет, тиражи 3000, баҳоси 81 т.
- Дин — маънавий оғунинг бир тури. 94 бет, тиражи 10 000, баҳоси 12 т.
- Қ. Ҳасанов. **Акмал Икромов.** 177 бет, тиражи 20000, баҳоси 31 т.
- Халқ контролёри (справочник). 364 бет, тиражи 15 000, баҳоси 51 т.
- М. Жўраев, Б. Пармузин, А. Абдуқодиров, Ҳ. Нурий, Қ. Яшин, Т. Пўлат. **Тошкент.** 231 бет, тиражи 15 000, баҳоси 1 с. 64 т.
- В. Булатова, И. Ноткин. **Хива обидалари,** 94 бет, тиражи 25 000, баҳоси 63 т.

На узбекском языке

КРАТКИЙ СЛОВАРЬ ПО ФИЛОСОФИИ

Перевод со II издания издательство
«Политической литературы» — Москва — 1970 г.

*Издательство «Узбекистан»
Ташкент — 1973 г.*

Отпечатано в типографии № 2 г. Янгиуль,
ул. Чехова, 3.

Редакторлар: *С. Абдукаримов, М. Сиддиқова,
И. Ҳамраев*
Бадий редактор *М. Гумаров*
Техредактор *Т. Аббосов*
Корректор *С. Мирзақориев*

Теришга берилди 18/V-1972 й. Босишга рухсат
этилди 19/III-1973 й. Қоғоз формати 70×108¹/₃₂.
№ 1. Босм л. 135. Шартли бос. л. 18,9.
Нашр. л. 28,39. Тиражи 20 000.
«Узбекистон нашриёти, Тошкент, Навоий, 30.
Шартнома № 211—71.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар,
полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича
Давлат комитети 2-босмаҳонасида босилди.
Янгиуль ш., Чехов кўчаси 3. Заказ № 68.
Баҳоси 1 с. 05 т.